10.013

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

2668

REVUE DU LIVRE

PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1975

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

91. ÉVF. 1975/1. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

DERSI TAMÁS
V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

SZERKESZTŐSÉG:
1088 Budapest
VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként.
Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft
Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111–010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185–612.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Br
50.013
44 1 453

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

1975
XCI. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), DERSI TAMÁS, V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Bitskey István—Kovács Béla: A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyaték 25
Botka Ferenc: A magyar irodalomtudományi szakbibliográfia kérdései 38
F. Csanak Dóra: A Ratio Educationis és az iskolai újságok 243
Csapodi Csaba: XIII. századi magyarországi Psalterium Wolfenbüttelben 231
Dersi Tamás: Sajtó és irodalom a felszabadulás utáni években 294
Ecsedy Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete 9
Havasi Zoltán: Könyvtári kutatások és a Magyar Könyvszemle a felszabadulás után 1
József Farkas: Einige Fragen der frühen ungarischen antifaschistischen Publizistik am Anfang der zwanziger Jahren 289
B. Kozocsa Ildikó: Az egyházi könyvtárak muzeális értékeinek restaurálása 154
Markovits Györgyi: Az emigráns „Diogenes" 279
D. Szemző Piroska: Jókai kiadói pere élete alkonyán 262
Ugrin Aranka: Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban 137
Vida Tivadar: A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai 121

KÖZLEMÉNYEK

Batári Gyula: Az Egri Hétilapok c. hirdetési folyóirat 321
Benedek András: Egy vidéki magánkönyvtár sorsa a XIX. század közepén 182
Beőthy Ottó: Egy Kazinczy-kiadás variánsáról 174
Boda Miklós: A Trident-előtti egyházvédő irodalom jelentős képviselőjének műve Oláh Miklós könyvtárában 59
Boronkai Iván: Textkritisches zu Johannes Vitéz. (Rede vor dem päpstlichen Legaten Prag, 1954) 45
Czeglédi Imre: Adatok a „Huszár Miatyánk"-hoz és egy politikai gúnyvers 1852-ből 185
Dán Róbert: Péchi Simon két könyvbejegyzése 73
Fülöp Géza: Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban 181
Fülöp Géza: Skublics Károly és Zala megye Könyvtára 313
Haiman György: Telegdi Pap Sámuel betűmintája és a Tótfalusi-mátrixok sorsa .. 300
Kathona Géza: M. Caspar Cholius: Disputatio Medica de Morbo Ungarico (Basileae 1607.) 71
M. Kondor Viktória: Adalékok az első világháború alatti sajtó- és cenzúra történetéhez 75
Kovách Zoltán: III. János niederaltaichi apát levele 1491-ből egy kézírásos passaui Agendában 164

Kovács József László: Egy szabadkőműves emlékkönyv magyar bejegyzői 309
V. Kovács Sándor: Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. századból 66
Kronstein Gábor: A Borsszem Jankó válsága a XX. század elején 188
Markovits Györgyi: Egy rövidéletű folyóiratról. (Új Föld, 1927.) 82
Mészáros István: Nyomtatott tankönyv a XV. század végi sárospataki iskolában .. 50
Petrovich Ede: Klimó püspök levelezéséből 305
Simon József: Székelyföldi unitárius iratok Sopron megyében 324
Szilágyi Ferenc: Csokonai könyvtárának egy kötete a prágai Egyetemi Könyvtárban 167
Tasi József: Egy Rippl-Rónay József által készített könyvborító története 324
Tóth Béla: Ki fordította Osterwald: „Traité des sources de la corruption qui règne aujourd'hui parmi les chrétiens" című művét magyarra? 165
Tóth István: Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról 61
Váradi-Sternberg János: Eötvös József művei és a cári cenzura 187
Vértesy Miklós: Ballagi Aladár és az Egyetemi Könyvtár 196

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Borsa Gedeon: Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666—1673) .. 201
Borsa Gedeon—Hervay Ferenc: Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok" (RMNy) első kötetéhez. I—II. 85
V. Kovács Sándor: Egy olmützi hungaricum 1597-ből 207
V. Kovács Sándor: Hungarica Strigoniensia (Bél Mátyás bibliográfiai jegyzetei) .. 92
May István: Pótlás a Régi Magyar Könyvtárhoz 92

FIGYELŐ

Barlay Ö. Szabolcs: A Diruta-kutatás mai állása 334
Bónis György: Repertórium Fontium Historiae Medii Aevi 333
Borsa Gedeon: Markos Béla (1893—1974) 102
Csüry István: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 329
Haiman György: Erdélyi féniks — Misztótfalusi Kis Miklós öröksége 103
Kókay György: Bessenyei folyóiratának eredeti példánya az Országos Széchényi Könyvtárban 104
[Kókay György] k. gy.: A Pécsi Egyetemi Könyvtár jubileumi ünnepségei 105
Kovách Zoltán: Radó János Polikárp (1899—1974) 212
[V. Kovács Sándor] V. K. S.: Cs. Gárdonyi Klára és Csapodi Csaba Korvina- és Janus Pannonius-kutatásai 217
[V. Kovács Sándor] V. K. S.: A szegedi reneszánsz-ülés könyvtörténeti előadásai 216
B. Kozocsa Ildikó: Magyar reneszánsz könyvkötések (Sz. Koroknay Éva könyve) 209
D. Szemző Piroska: A jugoszláviai magyar könyv. 1945—1970. 214
A XVIII. századi kutatás és régi könyvtári gyűjteményeink 106
[Vízkelety András] V. A.: Codices Manuscripti 329
Vízkelety András: A Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság működéséről 1974—1975-ben 338
V. Windisch Éva: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. (1972) 98

SZEMLE

Barnett, R. D.: Catalogue of the permanent and Loan Collections of the Jewish Museum London. London—New York, 1974. *(Scheiber Sándor)* 345
Bibliografia istorica a Romaniei II. Secolul XIX. Tom. I. Bucuresti, 1972. *(Szász Zoltán)* 228
Botka Ferenc: Magyar szocialista irodalom oroszul 1921—1945. Bp. 1973. *(B. Juhász Erzsébet)* 108
Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973. *(Bitskey István)* 111
A Debreceni Néplap repertóriuma. 1944—1945. *[Kókay György]* (k. gy.) 342
Dersi Tamás: A századvég katolikus sajtója. Bp. 1973. *(Rejtő István)* 219
Dokoupil, Vladislav: Počatky brněnského knihtisku. Brno, 1974. *(Borsa Gedeon)* 346
Donati, Lamberto: Bibliografia della miniatura. I—II. Firenze, 1972. *(Vizkelety András)* 115
Engelsing, Rolf: Analphabetentum und Lektüre. Stuttgart, 1972. *(Kókay György)* 224
Faragó Lászlóné—Haraszthy Gyula: Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusai. Bp. 1972. *(Péter László)* 115
Gyurics György: Dugonics könyvtára. (Katalógus.) Szeged, 1972. *(Tóth János)* .. 223
Holl Béla: A kétszáz éves váci könyv (1772—1972). Bp. 1973. *(V. Kovács Sándor)* 112
Kárász József: A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1843—1970. Szeged, 1974. *(Lakatos Éva)* 221
Književnosti narodnosti Vojvodine 1945—1972. Novi Sad—Beograd, 1973. *(Fried István)* 117
Korompainé Szalacsi Rácz Mária: Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843—1970. Debrecen, 1973. *(Balogh György)* 220
Körner, Alfred: Die Wiener Jakobiner. Stuttgart, 1972. *(Kókay György)* 226
Kurrens külföldi perodikus kiadványok jegyzéke. Bp. 1973. *(Kókay György)* ... 342
Locke, John: Levél a vallási türelemről. Bev. Mátrai László *(Dán Róbert)* 344
A ma könyve — a könyv holnapja. Békéscsaba, 1973. *(Voit Krisztina)* 113
A „Magyar kódexek" elnevezésű gyűjtemény. Bp. 1973. *(V. Kovács Sándor)* ... 341
Mészáros István: A XII. századi esztergomi diákjegyzet. Bp. 1973. *(Körmendy Kinga)* 110
Mezey László: Válasz Holl Bélának 229
Polska bibliografia prawnicza. Bibliographie juridique polonaise. 1964—1969. I—II. Warszawa, 1973. *(Nagy Lajos)* 116
Rapports de la littérature roumaine avec les littératures européennes et nord-américaines. Bucuresti, 1973. *(Fried István)* 227
Scheiber Sándor: Folklór és tárgytörténet. I—II. Bp. 1974. *(Dán Róbert)* 343
Sebők Vilma: Az Alföld repertóriuma. 1950—1969. *(Szabó Ernő)* 222
Slavica na Universitě J. E. Purkyně v Brně. Brno, 1973. *(Fried István)* 117
Ulbrich, Karl: Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes. VIII. Eisenstadt, 1971—1972. *(Bendefy László)* 226
Vízkelety András: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Bd. II. Bp. 1973. *(Szabó Flóris)* 109
Wernher, Juraj: O podivu hodnych vodách Uhorska. Osveta, 1974. *(Vida Tivadar)* 348

NÉVMUTATÓ

Abafi Lajos 179, 180
Ábel Jenő 67—70
Abfalter József 255
Adalbert (Szent) 235
Adams, Herbert Mayow 88
Ady Endre 284—287, 324, 325, 344
Ágai Adolf 190—193
Agapitus (pápa) 133
Ágárdi Ferenc 84
Ágh, Stephanus 324
Albertus Magnus 29
Albertus Paduanus 70
Albó, Joszef 111
Alexander Magnus 70
Alexandriai Katalin (Szent) 236
Alexandrov, K. 187, 188
Alkuin 128
Allen, P. S. 61
Álmos (fejedelem) 100
Alphanus 132
Alvinczi Péter 11, 13, 14, 21
Alxinger 318
Ambro Ferenc Ignác 112, 113
Ambrosius 28
Ambrus Zoltán 189, 192
Amerbach, Johann 56
Anakreon 317
Andersen, Hans Christian 181, 182
Andor Leon 284
Andrássy Antal 325
Andreopulos, Michael 100
Antal (padnai), (Szent) 235
Antal Sándor 284, 287
Aphthonius 69
Apponyi Balázs 29
Apponyi Sándor 2, 73, 88, 335, 337
Aranka György 172, 312
Arany János 344
Arató György l. Szántó György
Ardó Alfréd 271, 272, 275
Ardó Sándor 284
Aretino, Pietro 32
Argyropulos, Johannes 35
Aristotelés 27
Arius 28
Aristotelés 29, 35, 69
Árpád 100
Árpádházi Margit (Szent) 234, 236, 238—240
Artner Edgár 246
Arx, Walther von 213
Athanasius 28
Athias 103
Auceps Gáspár 208
Aucupus, Caspar l. Auceps Gáspár
Augustinus 28, 75, 116, 128, 237, 240
Aurenhammer, H. 115
Ausonius 69
Avicenna 29, 30

Baader, Gerhard 128
Babits Mihály 290, 295, 333
Backer 34
Bácskai Vera 182
Bácskay Albert 192, 193
Bacsó Béla 290
Bajcsy-Zsilinszky Endre 282, 283
Bajza József 174, 175, 178—180
Bakcsy Gábor 183
Bakócz Tamás 188
Bakos József 207
Bălan, Ion 117
Balásfi Tamás 21, 23, 32
Balassa család 64
Balassa András 62, 65, 66
Balassa Anna 63
Balassa Ferenc 62, 64, 251
Balassa János 62, 64
Balassa Magdolna 63
Balassa Zsigmond 97
Balassi Bálint 61—66, 89
Balázs Béla 284, 285, 287, 290, 294, 297
Balbus de Ianna, Johannes 53, 54
Bálint (diák) 68
Ballagi Aladár 196—200
Balog Sándor 324
Balogh Ferenc 79, 80
Balogh György 221
Baloghy István 179
Bánffi Farkas 302
Bánffi György (Losonci) 301—304
Bánffi Miklós 324
Bánffy György (Alsólindvai) 67
Bánffy Miklós (Alsólindvai) 68
Bánhegyi Zsolt 342

Bánóczy Kálmán 80
Bányai János 117
Baranyai Decsi János 334
Barb, A. A. 345
Barbaro, Francesco 306
Barbul Jenő 198, 199
Barcsa János 168—170
Bárdos Arthur 296
Barhelemy 318
Barlay Ö. Szabolcs 338
Barna Ferdinánd 115
Barnett, R. D. 345
Báróczy Sándor 312
Baronius 29
Baróti Lajos 263
Barta István 140
Barta János 222
Barta Lajos 284, 287, 290
Barta Lajosné l. Szucsich Mária
Barta Sándor 83, 84
Bártfai Szabó László 62, 138
Bartholomeus, Gerius 70, 71
Bartoniek Emma 121
Basilius Magnus 28
Bata Imre 329, 333
Batári Gyula 321, 324, 333
Báthory család 62
Báthory István 62, 66
Báthory Zsigmond 335—337
Batsányi János 175, 176, 179, 180, 279
Batthyány család 201
Batthyány Boldizsár 213
Batthyány József 67, 93
Baudelaire, Charles 284
Bayer, Johannes 95
Bayerus, Johannes 94
Bayle, Pierre 318
Bäumer, R. 60
Becanus, Martinus 28
Beccaria 318
Beck 166
Becker 116
Beczássy Judit 298
Beda Venerabilis 123, 127—132, 134
Békefi Remig 121
Békes Gáspár 66
Bél Mátyás 67, 92—94, 96, 97
III. Béla 241
IV. Béla 236—241
Belarius, Thomas 33
Bellarmino, Roberto 28, 29
Bellobradenus, Paulus 92
Bellus, Dominicus 204
Bembo, Pietro 29, 30
Benamy Sándor 284
Bencsik István 113, 114
Bencze József 324
Benczur 257
Benda Kálmán 92, 166, 226
Bendefy László 227
Benedek (plébános) 58
Benedek (Szent) 127, 128, 234
Benedek András 185
Benedek Elek 216
Benedek Ferenc 106
Benedek Károly 284
Benedek Marcell 83
Benedictus, Jacobus 69
Beniczky 283
Benjámin Ferenc 290
Benjámin László 294
Benkő Gyula 266, 267
Benkő József 253
Benyák Bernát 224
Benzig, Josef 53, 89
Beőthy Ottó 180
Bér Dezső 191, 193
Berčič, Branko 87
Berda József 296
Berecz Mihály 307, 308
Berger, Elias 15
Berkovits Ilona 158, 241
Berlász Jenő 67, 331, 332
Bernard, Jean Frederic 169
Bernáth Zsigmond 183
Berzeviczy Gergely 312
Berzsenyi Dániel 38, 314
Bessenyei család 167
Bessenyei Ferenc 192
Bessenyei György 104, 105, 112, 167, 172
Bessenyey Anna 167
Bethlen Ferenc 163
Bethlen Gábor 9—15, 17, 18, 23, 73, 75
Bethlen István 73, 75, 282, 283
Bethlen Kata 324
Bethlen Margit 298
Bethlen Miklós 302
Bibó Lajos 222
Bierleutgebs, Daniel 91
Bierleutgebs, Fabian 91
Bierleutgebs, Michael 90
Bikicki, Milana 117
Bing, M. S. 325, 326
Birkás Endre 105
Bíró Lajos 190
Biscop Benedek 127
Bisztray Gyula 2
Bitskey István 25, 26, 28, 30, 32, 34—36, 112
Blaire, Albert 127
Blancardus, Stephanus 173
Blasi, Andreas 96
Bleyer Jakab 200
Bloch, Ernst 85, 293
Blumauer, Alois 309
Bocatius, Johannes 13, 16, 89, 94
Bocskai István 62, 67
Bod Péter 101, 125
Boda Miklós 61, 106, 207
Bodea, Cornelia 228
Boethius 29
Bogáti Fazekas Miklós 112
Bogdán István 176, 180
Bohatta 104
Bohemus, Lampertus 90
Bohuss, Johann von 309
Boileau Despréaux, Nicolas 318

Bóka László 297
Bókay János 298
Bokesová-Uherová, Mária 136
Boldizsár Iván 296
Bónis György 334
Bonne, Johannes 208
Bonyhay Benjámin 185
Bornagius, Paulus 95
Bornemisza Péter 89, 343, 344
Bornemissza János 324
Boronkai Iván 47, 49, 50
Boross Elemér 298
Borsa Gedeon 18, 90, 102, 207, 333, 339, 340, 348
Borsi Károly 106
Borsos Tamás 75
Bortnyik Sándor 83—85
Botka Ferenc 38, 40, 42, 44, 108, 338
Bottrigari, E. 336
Bowegnie, Mme de 156
Böhm Vilmos 287
Bölöni Farkas Sándor 141, 151
Börcsök Andor 80
Bradley 116
Braittenaicher, Ioannes 91
Brandt, Fredericus 208
Brassai Sámuel 151
Braun Róbert 290
Braunfels, W. 115
Braunschweig, August 240
Braunschweig, Erich 240
Braunschweig, Wilhelm 240
Brechet, Erasmus 68
Breitinger, Johann Jacob 166
Brendelius, Johannes Caspar 96
Brettschneider l. Placotomus, Johannes
Bridferthus Ramesiensis 131, 134
Brocardi, Almasi 59
Brockhaus 140
Brod, Max 56
Bródi Ernő 290
Bródy Sándor 297
Brougham, Henry 138
Browne, G. F. 127
Brunelli, Girolamo 112
Brutus János Mihály 334
Buchanan, Georg 29
Buchner Alajos 323
Budai Ézsaiás 167
Bugát Pál 333
Bugenhagen, Johannes 111
Buntzler, Georg 68
Burcensis de Czeidino, Martinus 346
Burchard 59
Bure 318
Burney 336
Butzmann, H. 231
Buxtorf, Johannes 27, 30
Buzás László 222
Buzinkai György 166
Bükyné Horváth Mária 342
Bürger, Gottfried August 173, 174
Byron 343
Caesar, Ioannes 90
Caesar, Tobias 91
Cajetan (Tommaso de Vio) 61
Calepinus, Ambrosius 30
Campanella, Tommaso 28
Campe (kiadó) 318
Canisius Szent Péter 28, 29, 86, 87
Čaplovič, Ján 11, 12, 17, 19, 21—23, 85
Carion, Johannes 74, 75
Carrière 209
Cassanius 344
Cassiodorus 127, 128, 133
Castiglione, Johannes 45
Catullus, Caius Valerius 29, 69
Cebanius, Abrahamus 94
Ceglédi Sándor 60
Celsus, Cornelius 121
Cennerné Wilhelm Gizella 88
Chájjim b. Áser Ansel 345
Chevalier, Ulysse 213
Chladny, Georgius 95
Cholius Gáspár 71, 72
Chovan, Juraj 348
Cibiniensis, Melchior 96
Cicero, Marcus Tullius 29, 68, 100, 101, 349
Claridge, R. T. 181
Claus, Helmut 89
Clauser Mihály 33, 36
Clemens Alexandrinus 28
Clément 287
Clementinus 70
Cleonardus 69
Cnapitzius, Georgius 95
Cobbet 138
Coelius, Aurelius 128
Colineus, Simon 307
Comenius, Amos Johannes 94, 113, 244
Comestor, Francisius 70
Conradus, Georgius 208
Constantinus Africanus 132
Cornelius a Lapide 34
Cornerus 71
Corsa, Filip 85
Corvus Burcensis, Andreas 346
Cosmerovius, Mattheus 203
Cowell, Henry 85
Crayka, Michael 95
Crescentius, Petrus 157
Crousaz, M. de 169, 171
Čurčić, Marija 117
Curtius Alexander Carolus 94
Curtius Rufus 29
Custos, Dominicus 88, 89
Czahórski, E. 116
Czakó Ambró 83
Czakó Elemér 175, 303
Czegle Imre 73
Czeglédi Imre 187
Czeke Marianne 199
Czember, Georgius 94
Cziffra Géza 284
Czigány Lóránt 105

Czizek, Nicodemus 92
Czvittinger Dávid 38, 93

Csabay Anna l. Illyés Gyula
Csáky Sörös Piroska 214—216
Csáky Zsigmond 189
Csanádi Albert 112
Csanádi Demeter 334
Csanádi János 96
F. Csanak Dóra 243, 244, 246, 248, 250, 252, 254, 256, 258, 260
Csánky Dezső 236, 237
Csányi László 314
Csaplár Benedek 258
Csapodi Csaba 57, 217, 218, 224, 231, 232, 234, 236, 238, 240, 242, 339—341
Csapodi Vera 134
Császár Károly 80
Csatkai Endre 201
Csécsy Imre 325
Cserey Farkas 312
Cserszky Antal 184
Csillag György Károly 309
Csillaghy Miklós 284
Csók István 287
Csóka J. Lajos 127, 132, 136, 243, 246, 251, 257
Csokonai József 172
Csokonai Vitéz Mihály 113, 167—174
Csorba István 96
Csüry István 333, 342

Dán Róbert 73, 75, 111, 112, 216, 217, 344, 345
Danhauverus, Johannes Conradus 96
Dankanits Ádám 59
Dankó József 212
Danzer János 224
Darvas József 294, 296, 297
Dávid Ferenc 216
Deák Ferenc 314
De Berier 116
De Casa, Specie 65
Dedek Crescens Lajos 199
Dehmel, Richard 287, 293
De Luca, Ricardo 85
De Marinis, Tammaro 208
Démosthenés 29
Dentulini Drithoma, Thomas 95, 96
Dersi Tamás 189, 193, 219, 220, 294, 296, 298
Déry Tibor 83, 294—297
Descartes 260
Deslandes, M. 169, 170, 174
Dessewfy József 184
De Torre, Guillermo 85
Dévény Jenő 287
Dezsényi Béla 2, 4—7, 222, 243—245, 251, 331
Dézsi István 10
Dézsi Lajos 167
Diamandi Miklós 229
Dietrichstein, Karl 307
Dioscoridés 128
Diringer, David 241
Diruta, Girolamo 334—338
Dissingerus, Elias 90
Dobó Ferenc 63
Dobó Krisztina 63
Doby Antal 184
Dokoupil, Vladislav 346—348
Domanovszky Ákos 98—100
Domokos Lajos 166
Domokos Márton 165, 166
Domonkos (Szent) 234—236
Donati, Lamberto 115
Döme Károly 313
Dőry Gábor 186, 187
Drasche-Lázár Alfréd 79
Draskovich György 32, 164
Drescher Pál l. Szentkuty Pál
Dreznitz, Samuel 345
Drugulin, Wilhelm Eduard 88
Dubravius, Dániel Szakolci 97
Du Change 125, 126
Dudith András 112, 345
Dugonics András 223, 224
Duhamel, Georges 284
Dunoyer, Pierre 169
Dupin, Ellies 61
Dusányi Ferenc 80
Dutka Mária 298
Duțu, Alexandru 227
Dux Adolf 188
Dümmerth Dezső 100

Eck, Johannes 28
Eckhardt Sándor 62, 64—66
Eckhart Ferenc 247
Eckstein, Nicolaus 208
Ecsedy Judit 9, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22
Edelmann, R. 345
Edvárd (Szent) 235
Egen, Sebastianus 91
Eis, Gerhard 135
Eitner 335
Elek (Szent) 235
Eluard, Paul 298
Emich Gusztáv 191
Emmerich, Lorenz (?) 22
II. Endre 241
Engel, Johannes 317
Engelsing, Rolf 224, 225
Entz Géza 135, 307
Eötvös József 184, 187, 188, 282
Eötvös Károly 145
Eötvös Tamás 182, 183
Erasmus Roterodamus, Desiderius 28, 30, 56, 60, 61, 68
Erdei Ferenc 296
Erdei Sándor 296
T. Erdélyi Ilona 139
Erdélyi László 134
Erdős Renée 298
Erdősi Laura 348
Erg Ágoston 85

Ernyei József 123, 127, 128, 132—134
Ertsey Péter 222
Erzsébet („antimonialis") 238
Erzsébet (Szent) 234, 235
Esparza, Martinus de 202
Esterházy Miklós 99
Esterházy Pál 196, 197
Eszterházy Károly 307
Euclidés 29
Euripidés 29
Eusebius 28, 29, 35, 128

Fábián Dániel 97
Fábián Zoltán 222
Fabinus Dániel 97
Fabinus, Euphemia 89
Fabinus, Lucas 89
Fábján Dániel 309, 312
Fábri Gergely 162
Fabricius, Johannes 94
Fabró Henrik 80
Fábry Zoltán 85
Faitser Ferenc 251
Falka Sámuel 174, 175
Fallenbüchl Zoltán 11, 333
Faludi Ferenc 253
Faludy György 295, 296
Falvy Zoltán 335—337
Fan, Ioannes 90
Faragó Lászlóné 115
Faragó Sándor 284
Farkas Antal 290
Farkas Imre 201, 206, 298
Farkas István 326
Farkas László 332
Fazakas József 9, 11, 21, 22, 331, 332
Fazekas István 312
Fehér Sándor 174
Feja Dávid 279
Fejér György 247
Fejérpataky László 56
Fejtő Ferenc 298
Fekete Györgyné 342
Fekete, Stephanus 94, 95
Félegyházy József 35, 36
Feleki Béla 271, 272
Felicides, Paulus 95
Felvinczi György 132
Fényes László 83
Fényes Miklós 105, 106
Fényes Samu 279—288, 290
Fenyő István 140, 146
Fenyő Rózsi 83
II. Ferdinánd (császár) 17
II. Ferdinánd (király) 27
I. Ferenc 226
Ferenc József 186
Ferenczi Zoltán 99, 198—200
Ferenczy Endréné 329
Ferenczy István 167
Ferenczy Zoltán 197
Fessler Ignác Aurél 314
Fest, Johannes l. Festus
Fest Sándor 171, 172
Festetics György 313, 314
Festetics László 313, 320
Festus János 11—13
Feszty Árpádné Jókai Róza 273
Fétis, de F. J. 335, 337
Ficino, Marsilio 32
Filelfo, Francesco 31
Filipec, Johannes 346, 347
Finászy Ernő 243, 244, 250, 251
Finck, Martinus 91
Firmián Károly 306, 307
Fitz József 115, 212, 346
Flemingius (?) 69
Fochi, Rodica 227
Fodor József 295, 297, 298
Foerstemann, Carolus Eduardus 71
Fonseca 29
Forbát Alfréd 85
Forbáth Imre 84
Forcellini, Aegidius 122—125, 127, 128
Forgách Ferenc 18, 19
Forgách, Franciscus l. Forgách
Forgách Imre 96
Forgács család 64
Forgács Ádám 62
Forgács Anna 62
Forgács Ferenc 62, 63
Forgács Imre 62
Forgács Miklós 63
Forgács Pál 62
Forgács Péter 63
Forgács Simon 62—66
Forgács Zsigmond 62, 63, 65
Forgács Zsigmondné l. Losonczy Anna
Forgacz, Michael 94
Forkel 336
Forró György 18
Forro, Paulus 94
Forster, Johannes 111, 317
Földes Sándor 85
Földi János 312
Fracastoro 29, 30
Fraknói Vilmos 15, 27, 33, 34, 36, 45, 91, 217
Francisci, Johannes 95
Francke, H. A. 244, 250
Franczia Kiss Mihály 285
Frangepán Kata 68
Frankenburger Sebestyén 164
Franyó Zoltán 290
Freyseysen Dániel 183
Fridelius, Johannes 67, 95
Fried István 117, 118, 228
Fried Tivadar 287
Friedenstede, Julius 240
Friedrich István 283
II. Frigyes (apár) 165
Friml Aladár 244—246
Frisius, Gemma 69
Fritschius, Adamus 208
Frobenius, Johannes 307
Fröhlich Izidor 200

Fuss 317
Futala Tibor 106
Führer, Tobias 95
Fülöp („Szép") 66
II. Fülöp 66
Fülöp Géza 182, 313, 314, 320
Füst Milán 294—296

Gaál József 185
Gábor Andor 189, 287, 290—293, 297
Gaietanus Thienensis 27
Gaillard 209
Gajári Ödön 191
Galambos Ferenc 175
Galenus 29, 30, 128
Galilei, Galileo 336
Gallen János 68
Gams, Bonifacius 164
Garay János 344
Gariopontus 132
Gárdonyi Albert 18, 19, 21, 175, 236, 237, 303
Gárdonyi Géza 216, 297
Cs. Gárdonyi Klára 217, 218, 242, 340
Gáspár Endre 284, 286
Gáti István 167
Gatterer 212
Gavantus, Bartholomaeus 204
Gazur, Matthias 94
Gecse Gusztáv 345
Gecsey György 184
Geiger, Ludwig 56
Gelbhaar, Gregor 22
Gellért (püspök), (Szent) 210
Gellért Oszkár 290
Georgi, Theophil 34
Georgius (continuatus) 100
Gerben 336
Gergely Tibor 287
Gergely, Toursi 128
Gergely Sándor 294
Gersei Pethő Gáspár 63
Gersei Pethő Orsolya 63
Gerson 61, 70
Gerzsenyi Istvánné 342
Gessner, Salomon 172
Ghelen 142
Ghyczy Dénes 80
Giler, J. A. 127
Gilowsky, Kajetan 226
Giunta, Lucantonius de 161
Glauco 128
Goda Gábor 294
Goldschmit, Jacob Sigismund 69
Goll, Ivan 85
Goll-Studer, Claire 85
Gombocz István 330, 331
Gombocz Istvánné 331
Gordon, Jacob 34
Goriupp Alisz 38, 115
Gottlieb Antal, Máramarosi 112, 113
Gömöry Viktor 284
Göndör Ferenc 290, 324, 325
Görlitzer 69
Grab, Walter 226
Gracza György 263
Gracza, Johannes 94, 96
Granatensis, Ludovicus 28
Grassalkovich Antal 309, 333
Gratianus 160
Gratzl 209
Gräfel, Stephanus 90, 91
Gregorius Magnus 28
Gregorius Nazianzenus 28, 70
Grelnertius, Timotheus 94
Greschelius, Ioannes 208
Gretscher, Jakob 30
Gritsch, Johannes 33
Grosz, Georg 287
Grosz Géza 199
Grynaeus Tamás 135
Guarino, Battista 307
Guarino da Verona 55, 217, 307
Gueterer, Stanislaus 208
Gulyás József 172, 341
Gulyás Pál 4, 10, 12—16, 19, 21, 38, 174
Gurlt 132
Gutenberg János 348
Gutgesell Dávid 89, 90
Güntherová, Alžbeta 241

Gyárfás Miklós 297
Gyöngyösi János 168
Győr Ferenc 85
Györffy György 100
György Lajos 214
Győri Mihály 167
Györke József 2
Győry Mihály 168
Gyulai Pál 266—268
Gyurics György 223, 224

Habermas, Jürgen 138, 145
Habsburg-uralkodóház 112
Habsburg Mária 60, 61
Hacque, Johann Baptist 202, 203
Hádásszi Juda 343
VI. Hadrián (pápa) 60
Haiman György 103, 104, 174, 300, 301, 305, 339
Hain, Ludwig 53
Hajdú Henrik 83
Hajduska Emil 270
Hajnal Mátyás 208
Halasi Lipót 284, 285
Halasy-Nagy József 345
Halász Gábor 328
Halle, Fannina 85
Halmos Ignác 164
Háló Kovács József 167—169
Hamar Gyula 312
Hamm, Josef 218
Hampel Antal 80
Handelius, Georgius 208
Handó György 210
Hanke Jenő 191

Hans, Benedictus 69
Hanseli, Johannes 95
Hanuy Ferenc 33
Haraszty Gyula 4, 115, 173, 329, 331
Haraszthy Lajos 324, 325
Haraszthy Lajosné l. H. Szederkényi Anikó
Haraszti Emil 335, 337
Haraszti Károly 143
Hárs László 295
Harsányi András 236
Harsányi István 111, 172, 341
Hartleben Konrád Adolf 269
Hartlieb, Johann 109
Háry Farkas 314—316
Hašek, Jaroslav, 85
Hatvani István 166
Hatvany Lajos 83, 284, 285, 287, 290, 296, 297
Hauser Arnold 290
Hausläb (ezredes) 309
Havasi Zoltán 1, 4, 6, 114, 338—340
Havránek, Bohuslav 118
Hazai Samu 81
Házi János 32
Hebenstreit 226
Heckenast Gusztáv 143, 144, 266, 269, 274
Hegedűs István 67
Heifelder, Ioannes 208
Heine, Heinrich 298
Heinemann, Otto 234, 240
Heinrich Gusztáv 266, 267
Heinzel, Johannes 94
Heinzelius, Matthias 95
Héjjas Iván 282, 285
Hellebrant Árpád 38, 73
Heller Bernát 343
Heltai Gáspár 92
Heltai Jenő 189, 191—193, 196, 294, 297
Hemingius (?) 69
Henricius, Johannes 95
Henry, Martin 241
Henselius, Valentinus 208
Herberstein Zsigmond 348
Hercz György 284, 287
Herczeg Ferenc 294, 298
Herder, Johann Gottfried 173, 174
Heredia 284
Herepei János 9—11
Hermann Egyed 246
Hermann Éva 144
Hermányi Dienes József 344
„Hermés Trismegistos" 29
Hernádi György 83
Hérodotos 29, 30
Hervay Ferenc 92, 339
Herwegh, Georg 287
Herzog Mór 190
Herzog Péter 190, 191
Hésiodos 29, 69
Hetzellensis, Michael Mauritius 96
Heusinger 317
Hevenesi, Gabriel 94, 95
Hevenesy Gábor 98, 101
Hevesy Iván 85
Hidas Antal 83
Hieronymus 28, 51, 128
Hiller István 340
Hippokratés 72, 128
Hiroto 284
Hirsch 132
Hitler, Adolf 294
Hittendorfi Miklós 164
Hmira János 33
Hnilicenus, Johannes 94
Hobel, Wolff 69
Hodgskin 138
Hoffhalter Rudolf 68, 91
Hoffman Edit 158
Hoffmann, August 202
Hoffmann, Emanuel 75
Hofman Lipót 309, 312, 318
Holl Béla 19, 21, 94, 112, 113, 213, 229, 230, 303
Hollenkay János 80
Holub József 334
Holzmann 104
Hóman Bálint 199
Home 318
Homéros 29, 30
Hóman Bálint 45
Honegger, Arthur 84, 85
Hopp Lajos 107
Horányi Elek 242, 243, 258, 259
Horatius Flaccus, Quintus 29, 46, 309
Horthy Miklós 282, 286, 289, 340
Horvat, Andreas 94
Horváth András 93
Horváth, Johannes 95
Horváth János 242, 340
Horváth János Mihály 309, 312
Horváth Márton 295
Horváth Mihály 140, 141
Horváth Tibor 106
Höfer, Josef 60, 239
Hölvényi György 98, 101
Hrabák, Josef 118
Hrabár Mihály 184
Hubay Ilona 22, 23, 347, 348
Hugo de Prata 70
Hugó Károly 283
Hugutio l. Ugo
Hunain Ben Isaq 133
Hunyadi Mátyás 6, 55, 112, 217, 340, 346, 347
Hunyadi, Stephanus 94
Hunyady József 157, 209
Huszár Antal 229
Huszár Dávid 161
Huszár Gál 62, 85

Ignác (Szent) 29, 235
Ignotus Pál 297, 298
Illés Béla 294, 298
Illésházy István 61, 63—66
Illésy János 14, 15, 62

Illóczi Mátyás 96
Illyés Gyula 83, 294, 296, 297
Illyés Katalin 332
Imre (Szent) 234
Imreh Sándor 302
IV. Ince (pápa) 236, 237
Indali György 333
Institoris, Johannes 94
Institoris, Michael 94
Iogvegaeus, Joannes 208
Irblich, Eva 329
Iréné (császárné) 133
Irinyi Károly 92, 166
Isager, Kristian 132, 134, 135
Isidorus Hispalensis 52—54, 56, 58
Isocratés 29
István (mártír), (Szent) 239
I. István (Szent) 88, 134, 210, 234
V. István 239
Istvánffy Miklós 29, 62
Istvánfyné Balogh Sára 328
Iványi Béla 18, 19, 21, 33, 61, 175, 303
Iványi Sándor 26
Iványi-Grünwald Béla 287
Izabella (bajor királylány) 239
Izsépy Edit 98, 101

Jack, Jan 138
Jacobus 68
Jakab Géza 314
Jakó Zsigmond 103, 104, 301, 302, 304
Jakobson, Roman Oszipovics 118
James, L. 145
Jancula, Matthias 208
Janke, Otto 262
Jankó János 192
Jankovich Ferenc 296
Jankovich Miklós 331, 332
János (keresztelő), (Szent) 60, 235
III. János (apát) 158, 164, 165
János Andor 284
János Zsigmond (fejedelem) 345
Janus Pannonius 46, 55, 67, 210, 217, 218, 305—307, 340
Jarnó József 284, 287
Jászi Oszkár 297
Jekal, Gerold 201
Jelen Mihály 284
Jemicius ,Johannes 94
Jemnitz Sándor 83
Jenei Ferenc 341
Jenei György 223
Jeromos (Szent) l. Hieronymus
Jesensky János 284
Jeszenszky Géza 333
Johannes de Lapide 55, 56
Johannes Pannonius Vitezius l. Janus Pannonius
Johannes Varadiensis l. Vitéz János
Jókai Károly 275
Jókai Mór 190, 191, 193, 262—278
Jókai Róza l. Feszty Árpádné
Jókainé Nagy Bella 266, 272, 273
Jon, Darius 85
Jonathan Eybeschütz 346
Joó János 321—324
Josika István 337
József (nádor) 323
II. József 105, 140, 226, 227, 259
József Attila 83, 284—286, 298, 344
József Farkas 289, 290, 292
Jöcher, Christian Gottlieb 56, 90, 253
Juhász Béla 222
B. Juhász Erzsébet 108, 338
Juhász Géza 296
Juhász Gyula 290, 291, 344
Juhász László 334
Juhász Lászlóné 329
Junianus 70
Junius, Melchior 97
Jurány Vilmos 268, 269
Juvenalis, Decimus Junius 51
Jügelt, Karl-Heinz 22, 23
Jüngling, Hans 70

k. gy. l. Kókay György
Kabos Ede 190
Kabrda, Josef 118
Kaczér Illés 284, 287
Kadosa Pál 83
Kalchgruber, Christophorus 91
Káldi György 28
Kalinkius, Johannes 96
Kállay Ernő 85
Kállay Kálmán 111
Kalmár Lajos 98, 100, 101
Kálvin János 60
Kamuthi Balázs 73
Kanyar József 314
Kapisztrán János 210
Kapitánffy István 50
Kaposi Bálint l. Illyés Gyula
Kaposi Juhász Sámuel 304
Kaprinay István 98, 307
Karacs Teréz 144
Karácsonyi Béla 216
Karácsonyi János 238
Kárász József 221, 222
Karátson 79
Karg, Gregorius 90
Karg, Sebastianus 90
Karinthy Frigyes 190, 287
Kármán család 174
Kármán András 173, 174
Kármán József 113, 173, 174
IV. Károly (király) 82
V. Károly (császár) 66
VI. Károly (király) 239
Károlyi Árpád 236
Károlyi Gáspár 28, 111
Károlyi József 168
Károlyi Mihály 82, 287
Károlyi Péter 73
Károlyi Zsuzsa 10, 14
Karsai Albert 192
Kass János 113, 114

Kassák Lajos 281, 284, 285, 287, 290, 295, 333
Kassoviadus, Nicolaus 208
II. Katalin (cárnő) 145
Kathona Géza 73
Katona Ferenc 344
Katona Imre 201
Katona István 253
Katona Jenő 176
Kawecka-Gryczowa, A. 346
Kaym, Urbanus 161
Kazay Endre 123—126
Kazinczy Ferenc 174—180, 309, 312, 313
Kazinczy Ferencné 174
Kazinczy Gábor 179
Kázmér Ernő 290
Keck, Simon 70
Kecskés András 32
Kecskés János 27, 31—33, 36
Kégl család 313
Kégl János 313
Kelberus, Ioannes 90
IV. Kelemen 237
VII. Kelemen (pápa) 60
Kemény Ferenc 324
Kemény György 222
Kemény József 10
Kemény Lajos 12, 13, 68, 88
Kemény Zsigmond 190
Kemerer, Christophorus 91
Kempis Tamás 29
Kenderessy István 63
Kenyeres Ágnes 339
Keresztury Dezső 296
Kereszty István 222
Kéri Pál 284
Kerr, Alfred 293
Kertbeny Károly 262
Kertész Dezső 284
Kerti Fábián 19
Kerver, Thielemannus 160
Keszler József 209
Keszthelyi Zoltán 295
Keweri, Johannes 95
Kichlerus, Bartholomaeus 208
Kilián György 179
Király Ilona 242
Király László 342
Kirchner, J. 139
Kirschbaum, E. 115
Kis Hugó 83
Kis János 313
Kis Lajos 313
Kisfaludi István 324
Kisfaludy Sándor 149, 314
Kiss István 339
Kiss János 200
Kiss József 344
Kiss Károly 84
Kisvárdai János 50—55, 59
Kiszely István 135
Kitaibel Pál 99
Kitonich János 16, 17, 20
Klabund 287
Klaniczay Tibor 167—169, 173, 174, 216
Klára (Szent) 234
Klauser 213
Kleschius, Christophorus 95
Klibansky, Raymond 344, 345
Klimó György 60, 61, 105, 305—308
Klutschius, Nicolaus 94
Knapp Aurél 80
Knauz Nándor 164, 212
Kner Imre 113, 174, 177
Kner Izidor 113
Kniewald Károly 213
Knight 138
Knowles, James Pitcairn 325, 326, 328
Kóbor Tamás 190
Kohl l. Cholius 71
Kohlbach Bertalan 343
Kohn Sámuel 73, 111
Kohner Adolf 191
Kókay György 104—106, 226, 243, 249, 258, 342, 343
Kol Joachimicus, Alexander 71
Kollár Ádám 243, 251, 257
Kolozsvári Grandpierre Emil 296
Komját Aladár 290
Komjáthy Miklósné 340
Komlós Aladár 284, 287, 297
Komnenosz János (császár) 133
M. Kondor Viktória 82
Kont család (Hédervári) 63
Kónya Lajos 114
Kopcsányi Márton 32, 202
Koppl b. Menden Oppert 345
Sz. Koroknay Éva 57, 58, 156, 158—161, 209, 211, 212
Korompainé Szalacsi Rácz Mária 220
Kósa János 140
Košecký, Ján 348
Kossuth Lajos 186, 282
Kostyál István 313
Kotzebue, August Friedrich 317
Kovaček, Bozidar 117
Kovách Zoltán 154, 158, 165, 214
Kovachich Márton György 260
Kovács Béla 25, 26, 28, 30, 32, 34, 36
Kovács Imre 296
Kovács József (18. sz.) 167
Kovács Józsefné 342
Kovács József László 67, 68, 313
Kovács Máté 4, 25, 56
Kovács Pál 149
V. Kovács Sándor 71, 92, 97, 113, 208, 217, 218, 339, 342
Kozma Andor 192
B. Kozocsa Ildikó 154, 156, 158, 160, 162, 165, 212
Cz. Kozocsa Ildikó l. B. Kozocsa Ildikó
Kozocsa Sándor 38, 175, 176, 333
Köck, Johann 130
Kőhalmi Béla 4—7, 340
Köleséri Sámuel 301, 302, 305
Körmendy Kinga 111

Körmöczi János 324
Körner, Alfred 226
Kőszegi Imre 298
Kövesdi, Paulus 95
Kralovánszky Alán 135
Kramer Mátyás 67
Kraus, David 204, 206
Kraus, Johann 89
Krausz Simon 192
Krebs Károly 334—337
Kreil Anton 247, 249—251
Kreith 263
Kretsch, Heinrich Christiam 170
Kreuchel, Elias 94
Kristóffy József 192
Krizsó Kálmán 301
Kronauer, B. 309
Kronstein Gábor 196
Kropf Lajos 334, 335, 337
Krusith János 63
Kubelik János 167—169
Kubelikné l. Széll Marianne
Kuczyńska, I. 116
Kudor Károly 199
Kuhnelius, Tobias 208
Kulcsár György 68, 162
Kulka, Georg 292
Kultsár István 333
Kultsár Istvánné 333
Kumorovitz B. Lajos 334
Kun Erzsébet 238
Kunigunda (Szent) 238
Kunoss Endre 149
Kurszán (vezér) 100
Kutassy János 62
Kyriss, Ernst 209, 211

Lackner Kristóf 67, 68
Lactantius Firmianus 344
Lajos (Szent) 235, 239
I. (Nagy) Lajos 213
II. Lajos 60
Lakatos Éva 222
Lakatos István 335
Lampel Róbert 262—267, 272, 274, 275
Landler Jenő 84
Lang Lajos 284—286
Lányi Olga 83
Lascaris Mária 241
Laskai Osváth 28
I. László (Szent) 133, 234
V. László 45, 49, 50
Latjak, Djura 117
Laux, Rudolf 129—131
Lázár Béla 326
G. Lázár Ilona 287
Lázárné Színi Karola 136
Lehmann, Edgar 134
Lehmann, Paul 53
Leibniz, Gottfried Wilhelm 113
Leistikow, Dankwart 134
Leitner család 191
Leittenmair, Paulus 90

Lencsés György 136
Lengyel András 185
Lengyel József 290
Lengyel Lajos 114
Lenin 83, 283
Leopold (nagyherceg) 226
Lépes Bálint 28, 32
Le Poivre, Marguerit 156
Lepold Antal 88
Leroquais 213, 235, 239
Lessius, Leonardus 28
Lesznai Anna 284, 287
Libotzki, Ioannes 90
Lichtenthal, Pietro 336
Liebknecht, Karl 83
Liebmann, Kurt 84
Limbacher, Andreas 90
Linacrus 69
Lindsay, W. M. 52
Linek Lajos 193
Lipcsey Ádám 192, 193
II. Lipót 226
Lippmann, Heinz 85
Livius, Titus 29
Locke, John 317, 318, 344, 345
Loibel, Ferdinand 309
Longchamps, R. 116
Longolius, Christophorus 69
Lonkay Antal 220
Lorilleux 138
Lorinț 10
Losonczy Anna 63, 65, 66
Loubet, Émile 270
Loza, St. 116
Lubomiersky, Nicolaus 208
Lucanus, Marcus Annaeus 52
Lucas Coronensis 210
Lucretius Carus, Titus 29
Ludecus, Mattheus 71
Ludmilla (Szent) 238
Lukács György 290, 292, 293, 295, 298
Lukácsy Sándor 140, 141
Lullus, Raymundus 32
Lupas, Ion 229
Luther Márton 61, 71, 344
Lyka Károly 326
Lyra, Nicolaus de 28, 70

Macchiavelli, Niccolo 29
Machar, Svatopluk Jósef 284
Macropedius, Georgius 69
Macurek, Josef 118
Madzsar Imre 197
Madzsarné Jászi Alice 84
Magyar Lajos 290
Magyarországi Mária l. Habsburg Mária
Magyarországi Miklós 213
Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 83
Major Ottó 296
Major Sándor 314
Makan, Ján 117

Makó Pál 243, 247, 249—253, 255, 256
Makrai Márton 63
Mályusz Elemér 236, 238, 334
Manger, Michael 89
Maniu 297
Manlius János 91, 201, 333
Mann, Heinrich 293
Mann, Thomas 293
Manutius, Max 52
Márai Sándor 297, 298
Marciálisz (Szent) 235
Marcus Aurelius 314
Margit Szent l. Árpádházi Margit
Mária Magdolna 235
Mária Terézia 243, 246, 251, 255, 256
Markos Béla 102
Markovits Györgyi 85, 279, 280, 282, 284, 286, 288, 333
Márkus László 297
Marosvásárhelyi Gergely 12, 13
Marót Miklós 100
Maróthy György 166
Marsovszky Ivor 79
Martialis, Marcus Valerius 29
Márton (Szent) 235
Marx, Karl 281
Masal 209
Massa Simon 97
Mastinger, Quirin 175
Matolay Bernát Sámuel 309
Mátrai László 2, 4, 5, 7, 98, 106, 329, 340, 344, 345
Mátray Gábor 115
Matteotti 283
Matzner Hugó 284, 285
Max, Manitius 133
May István 92
Mayer, Anton 202, 203
Mayer, Conrad Ferdinand 131
Mayer Ferenc Kolos 131
Mayer István 142
Mazal, Otto 309, 329
McLuhen 114
Meffert, Franz 134
Megiser, Hieronymus 87
Mehmed ((pasa) 349
Meissner, Balthasar 206
Melanchthon, Philippus 30, 68, 69, 344
Melczer János 97
D. Melha Edit 231
Melich János 57
Melius Juhász Péter 111
Melotai Nyílas István 10
Menchelius 69
Menochius 28
Mensator, Stephanus 92
Ment, Johann 96
Merle, Péter 68
Mészáros István 50, 59, 110
Metz, Wolfgang 134
Mezey László 56, 121, 131, 213, 230, 234, 239, 242, 334, 338—340
Michael de Conyn 57
Miedzysleski, Laurentius 57
Mielliczky, Georgius 208
Migne, Jacques-Paul 128
Migray József 290
Mihályi Ödön 284, 287
Miklós (apát) 132
Miklós (plébános) 58
Miklós (Szent) 235
Miklóssy János 333
I. Miksa (császár) 62
II. Miksa (császár) 63, 96
Mikszáth Kálmán 191, 193, 220, 344
Miller, A. 116
Mišianik, Ján 241
Mockius, Jacobus 96
Mohl Adolf 203, 204, 206
Mohlberg, Cunibertus 164, 213
Mokchai András 19
Mollerus, Nicolaus l. Müller
Molnár Antal 84
Molnár Farkas 84, 85
Molnár Ferenc 216
Molnár János 247, 251—254, 256, 260
Molnár K. János 243, 246, 247
Molnár József 84
Mondok, Georgius 306
Monoki István 222
Monoszlói András 32
Montaigne 170
Montanus 28
Moravcsik Gyula 133
Morghen, Raffaello 333
Móricz Zsigmond 38, 76, 216, 290, 291, 325
Mossóczy Zakariás 32, 33, 61
Mozart, Wolfgang Amadeus 309
Munkácsy Mihály 186
Murman Gergely 164
Mühsam, Ludwig 287
Müller Miklós 11—18, 20, 23
Münster, Sebastian 74, 111
Mycillius, Jacobus 68

Nádai Pál 174
Nádasdy Ferenc 18, 62, 201—207
Nádasdy Ferenc, ifj. 201
Nádasdy Ferencné Esterházy Anna 202
Nádasdy György 210
Nádasdy Lipót Flórián 308
Nádasdy Pál 201
Nádass József 284, 287
Nagi, Emericus l. Tolnai Nagy Imre
Nagy Dezső 273
Nagy Ernő 340
Nagy Gábor 172
Nagy Gyula 61
Nagy Imre l. Tolnai Nagy Imre
Nagy Iván 312, 313
Nagy Károly (császár) 134
Nagy Károly 142
Nagy Lajos (XIX. sz.) 273
Nagy Lajos 82, 291, 294, 295
Nagy Lajos (jogász) 117
Nagy László 15

Nagy Pál, Felsőbüki 324
Napóleon 181
Natter-Nád Miksa 123
Nemes Béla 114
Németh Alfréd 79
Németh Andor 83, 279, 280, 284, 287
Németh Antal 84
Németh János 10, 19, 20, 96
Németh László 296, 297, 314
Németh László (könyvtáros) 314
Németh Mária 329, 340
Németh S. Katalin 216
Némethi Jakab 23
Némethy, Ludovicus 164
Neruda, Jan 284
Neumannus, Valentinus 208
Newton, Isaac 253
Niceron, Jean-Paul 60
Nicolaus Praepositus 132
Nide, Johannes 70
Niernberger Lőrinc 61
Nitsch, Johannes 208
Novák Krizosztom 251
Nursiai Benedek l. Benedek (Szent)
Nyékhelyi Tiborné 338

Obadja 343
Okolicsányi Imre 255
Oláh Gábor 29, 333
Oláh Miklós 59—61, 111
Olschki, Leo S. 115
Olympiades 238
Ónody Géza 220
Opitz Márton 11
Orbán (mester) 210
IV. Orbán (pápa) 237
Orbán Elek 73
Orosz József 150, 151
Osterwald, Jean-Frédéric 165, 166
Oswald l. Oszvald
Osztrozith, Johannes
Oszvald 116
Ovidius Naso, Publius 29, 68

Paep, Johannes 307
Pagninus 28
Pajkossy György 339
Pajkossy Györgyné 99, 101
Pál, Aigina-i 132
Pál (másoló) 57
Pál, Remete (Szent) 210
Pál (Szent) 235
III. Pál (pápa) 60, 61
Pál Ferenc 284
Palasovszky Ödön 83, 84
Páldi Székely István 301
Paleologus, Jacobus 217
Pálffi Tamás 202
Pálffy család 63
Pálffy Albert 185
Pálffy János 66
Pálffy Kata 63, 65
Pálffy Miklós 62—65
Pálházi Göncz Miklós 206
Pallás Imre 342
Pálóczi Horváth Simon 183
Palotai Boris 296
Palumbinus, Matthias 96
Panigarola 28
Pansier, P. 130
Pap Károly 173
Pápa József 83—85
Pápai Páriz Ferenc 103, 125, 344
Papias 52, 53, 56
Papp Dániel 190
Papp István 340
Papp József 135
Paracelsus 30
Paraeus, Philippus 306
Parancs János 328
Parschitius, Christophorus 95
Parvus, Andreas 56
Pascal, Blaise 170
Passuth László 298
Pastoris, Gabriel 94, 95
Pataki Sámuel 103, 104, 301
Patachich Ádám 247
Pauler Gyula 201, 247
Pauler Tivadar 250, 251
Pauli, Simon 69
Paulinus, Samuel 96
Pausanias 349
Payr Sándor 201
Payr Vilmos 80
Pazagelius, Tobias 90
Pázmány Péter 19, 21—23, 25—36, 112, 164, 214
Péchi Simon 73—75, 112
Péchy Blanka 298
Pécseli Király Imre 13
Pécsi Ferenc 213
Pécsi Lukács 32, 86
Pelle József 101
Pénzes Antal 134
Perényi József 172, 173
Perényi Zsigmond 183
Pergen (gróf) 244, 250
Perger, Elias l. Berger, Elias
Perles, Moritz 285
Pernye András 335, 336
Persius Flaccus, Aulus 171
Pesti Gábor 32
Pesti Mihály 213
Pesty Frigyes 15
Petancius, Felix 217
Péter (Szent) 75, 235
Péter (mártír), (Szent) 234, 235
Péter (veronai), (Szent) 235
Péter Celesztin (Szent) 235
Péter László 115
Petit, Johannes 160
Petőcz Károly 113
Petőfi Sándor 38, 149, 172, 185, 187, 190, 266, 269, 344
Petrarca, Francesco 29, 31, 318

Petri, Johann 164
Petrik Géza 102, 165
Petrovich Ede 308
Petrovszky Sándor 253
Petrőczi Kata Szidónia 341
Petschius, Petrus 94
Petzold, Alfons 284
Pewny, Denise 326
Peyer Károly 283
Pfeiffer Ferdinánd 265, 268
Pfeiffer Izsák 343
Phaedrus 344
Pichler család 203
Picianus, Johannes 70
Pictor, Christophorus 90
Pighius, Albertus 60, 61
Pilarik, Andreas 95
Pilarik, Esaias 95
Piller Celesztin 245
Pintér Jenő 39
Piper, Johannes 208
Pirnát Antal 217
Piroska (császárné) l. Iréné
Piroska testvérek 285
Placotomus Dantiscanus, Johannes 89, 90
Platani, Paulus 95
Platón 29, 170, 217
Plautus, Titus Maccius 29
Plinius Secundus maior, Caius 123, 125, 127—129, 136
Plinius Caecilius Secundus, Caius 169, 344
Plutarchos 29, 30
Podradszky József 33
Póka (mérnök) 320
Polybios 30
Pomarius, Samuel 94
Pope, Alexandre 169—172, 174, 312
Popeanga, Eugenia 227
Porselius 69
Possevino, Antonio 28, 217
Posselt 317
Potthast, August 333
Pottier 287
Praetorius Dávid 97
Praetorius, Johannes l. Schultes
Pray György 98
Prazák, Richard 118
Prechtl Farkas 164
Preinerus, Melchior 208
Preinlin, Matheus 346, 347
Preschel, T. 346
Priegell von Breslau, Hans 68
Priscianus 110
Proctor 53
Prokóp (Szent) 235
Prosnitz 336
Prudentius, Aurelius Clemens 29
Ptolemaios 29
Pukánszkyné Kádár Jolán 331, 332
Puky István 173
Pulszky Ferenc 141
Purkyne, J. E. 117
Pyrker János 323
Quentell, Heinrich 55, 56
Quetonius, Samuel 95
Ráday Gedeon 313
Radó Antal 267, 272
Radó Polikárp 121, 131, 164, 212—214 229, 230, 234, 239
Radovinus, Gabriel 96
Ragdib (pasa) 284
Rahner, Karl 239
Rainerus, Georgius 90
Rajeczky Benjamin 213, 242
II. Rákóczi Ferenc 73
I. Rákóczy György 101
Rákóczy Márton 29
Rákosi Mátyás 282
Rakowsky, Nicolaus 96
Rakwitz Károly 309, 312
Ramus, Petrus 69
Ranschburg Gusztáv 177, 180
Ranschburg Viktor 191
Rapaics Raymund 124
Rasus, Nicolaus 96
Rathold, Erhard 347, 348
Ráth György 92, 209, 335
Ráth Károly 284
Raticius, Nicolaus 96
Rauch, Mathias 208
Ravn, Sveinbjörnson 132
Raynerus de Pisis 158
Réau, Luis 115, 239
Rebro, Augustin 348
Reclam, Philipp 262
Récsei Boér József 301, 302
Redmeczi T. János 12, 13
Regiomontanus, Johannes 29
Reiche, Rainer 122, 124, 130, 131
Reichenthal Ferenc 287
Reinitz Béla 285, 287
Reis, Leonardus 90
Rejtő István 220, 339, 340
Relle Pál 298
Remenius, Daniel 94
Remenyik Zsigmond 83—85, 296
Resnel, L'abbé du 169, 170
Réthei Prikkel Marián 121
Réthy László 193
Reuchlin, Johann 53, 56, 59
Reusner, Nicolaus 29
Révai család 272
Révai József 290
Révay Miklós 258
Révay Mór János 193, 266—269, 271—273, 275, 276
Révay Péter 97
Révész Imre 166
Rezik János 244, 250
Rhodiginus 32
Rhormann, Gallus 97
Riedel, Andreas 226
Riemer, Stanislaus 208
Rierpl János 313
Rilke, Rainer Maria 284

Rimay János 66
Rimely, Carolus 164
Rippl-Rónai József 324—326, 328
Rippl-Rónai Ödön 326
Ritoók Zsigmondné 300
Róbert Oszkár 290
Robertson 138
Roboz Imre 191
Rocca, Angelo 87
Rodenbach, George 325, 326
Roelle, Mme de 156
Roig, J. F. 115
Román Ferenc 183—185
Rómer Flóris 209
Romhányi Károly 209
Róna Lajos 189
Rorer, Georgius 90
Rosdy Pál 36
Rossweide, Heribert 35
Rózsa György 15, 203
Rötzer Ferenc 80
Ruda János 88
Rudaeus, Johannes 96
II. Rudolf (király) 63
Rudolf, Johann 203
Rueber János 62
Rumy Károly György 312
Ruzsitska, Georg 226
Rück, Karl 129

Saar, Georgius de 56
Sajó l. Jókai Mór
Sajó Géza 53, 164, 340
Sala Sámuel 309, 312
Salamon (bibliai király) 70
Sallatus l. Sala
Sallustius Crispus, Caius 68
Salamon, André 326
Sampachius, Michael 208
Sanachus, Georgius 59
IV. Sándor (pápa) 236, 237
Sarbiewski, Matthias Casimir 34
Sarkadi Imre 296
Sárosi Gyula 185, 186
Sarre 209
Sartorius, Hieremias 96
Sas Andor 183
Sauran, Wolfgang 307
Sbaraglia 337
Scerlingius, Johannes 96
Schachner, Christoph von 164
Schauer Ferenc 247
Schaukal, Richard 284
Schedel Ferenc l. Toldy
Schedius Lajos 259
Scheiber Sándor 73, 74, 343—346
Schelbinger Gáspár 164
Schifferer, Mathias l. Schifferer Mátyás
Schifferer Mátyás 208
Schiller, Friedrich 317, 330
Schiller, G. 115
Schilling Rudolf 272
Schipperges, Heinrich 122, 133
Schipperné 103
Schischka, A. 345
Schmid Antal 150, 151
Scholtz Dávid 13
Schomberg György 164
Schottenloher, Karl 347
Schönig, Valentin 89
Schönvitzky Bertalan 25—27, 31, 33, 36, 251
Schöpflin Aladár 295
Schrammius, Paulus 208
Schreiber, Georg 133
Schrevelius, C. 344
Schuller Sámuel 184
Schultes, Hans 88, 89
Schunke, Ilse 209
Schütz, Kaspar 89, 90
Schwarcz Félix 190, 191
Schwandtner János György 47, 48
Schwartner Márton 317
Schwarzenberg Adolf 63
Schweinbeck, Joannes Christophorus 90
Scintilla, Joannes 208
Scitovszky János 111
Scribanius, Carolus 29
Scultetus, Georgius 208
Scultetus Simon 208
Sebaldus, Heyden 69
Sebastianus, Georgius 95
Sebesi Ernő 284, 287
Sebestyén Géza 332
Sebestyén József 270, 271, 275, 276
Sebestyén László 113
Sebők Vilma 222
Seelmann, Petrus Theodorus 96
Semmelweis, Karl 201, 203, 204, 206, 227
Seneca, Lucius Annaeus 170
Senensi, Michael 94, 95
Sennyei István 202
Serarius, Nicolaus 28
Sibelius, Samuel 208
Sík Sándor 36
Silagi, D. 226
Silhautte, Mr. de 169—171
Sillig, Julius 128
Simon József 324
Simonyi Zsigmond 9
Simor János 156
Sinapius, Daniel 94
Singer Sándor 267
Sipos Gyula 296
Sirakowsky, Ignatius 208
Sitte, Alfred 201
Sixtus, Johannes 208
Sjövall, Einar 132, 134, 135
Skublics család 314
Skublics Imre 314
Skublics Károly 313—320
Skydziensky, Petrus 208
Soltész Erzsébet l. Soltész Zoltánné
Soltész István 80
Soltész Zoltánné 20, 53, 164, 329, 331, 340
Somkuti Gabriella 331

Somló István 83
Sommervogel 34
Somogyi Béla 283, 290
Sopornius, Michael 95
Soterius, Georgius 93
Soupault, Philippe 84, 85
Sovariensis, Gregorius 69, 70
Sőtér István 296
Söveges Dávid 128
Schpachterus, Augustus 208
Spielmann József 136
Spiess, Johann 87
Spillenberger, Samuel 72
Stadler, H. 135
Stahel, Conrad 346, 347
Stainegger, Johannes Franciscus 90
Stainer, C. 336
Stancaro, Francesco 30, 112
Stankovics János 204
Stapleton, Thomas 28
Starnberger, Georgius 91
Stein, Johann Heynlin von l. Johannes de Lapide
Steinmeyer, Elias 131
Stella Adorján 298
Steller, Thomas 95
Stephetius, Johannes 208
Stern, Maurice Reinhold von 287
Stieber, Casparus 91
Stock, Fridericus 90
Stoll Béla 92, 167—169
Stotzingen család 203
Strada, Fabianus 34
Stranik, Ervin 284, 287
Strasser, Kurt 104
Strigelius, Victorinus 69
Strozza, Tito Vespasiano 307
Stupanus, Iohannes Nicolaus 71, 72
Stur József 243, 247, 254, 255
Sturm Simon 69, 208
Suarez, Francesco 28, 29
Sudhoff, Karl 130
Suetonius Tranquillus 217
Suligovszky, S. 116
Sulzer, J. G. 173, 174
Summer, Leonhardus 91
Supka Géza 83
Sunus 29
Swanthoslaus de Clawosch 57
Sylvester János 89, 111, 161, 201

Szabó András 246, 247
Szabó Ernő 223
Szabó Ervin 197
Szabó Ferenc 83
Szabó Flóris 110
Szabó Károly 10, 11, 18, 21, 23, 73, 86, 92, 331
Szabó László 190, 191
Cs. Szabó László 296
Szabó Lőrinc 297
Szabó Pál 294, 296
Szakál Lajos 185
Szakasits Árpád 290
Szalády Antal 323
Szalay László 263
Szalkai László 50, 51, 54, 55, 59, 110
Szántó Dániel 169
Szántó György 284, 287
Szántó Tibor 113, 180
Szárkándi Anna 66
Szarvas Gábor 9
Szász Zoltán 229
Szathmári Pap Sándor 301, 304
Szauder József 172
Szeberényi Lehel 296
Széchényi Ferenc 173, 316, 331
Széchenyi György 202
Széchenyi István 138, 140, 144, 171, 181—184, 321
Széchy Károly 144
Szécsi Ferenc 192
Szecskó Károly 322
H. Szederkényi Anikó 324, 325
Szederkényi Anna 325
Szegedi Pál 208
Szegedinus, Paulus l. Szegedi Pál
Szegedy János 309, 312
Székács József 149
Székely Ferenc 191—193
Székely István 111
Szekfű Gyula 45, 196, 197, 294
Széll család 174
Széll Farkas 167—169, 174
Széll György 167
Széll Kálmán 194
Széll Sámuel 167
Széll [Bessenyei] Marianne 167
D. Szemző Piroska 4, 216, 262, 264, 266, 268, 270, 272, 274, 276, 278, 331
Szendrei 175
Szendi Steif Antal 84, 85
Szenes Erzsi 284, 287
Szentiványi Dezső 86, 175
Szentkuty Pál 300, 301, 304
Szentmihályi János 340
Szentpétery Imre 251
Szép Ernő 284, 297
Szerdahelyi György 251
Szeremlei Sámuel 166
Szerváciusz (Szent) 235
Szigethy Mihály 168
Szikszói Benedek 56
Szilády Áron 86, 196
Szilágyi Ferenc 174
Szilágyi Géza 295
Szilágyi Sámuel 166
Szilágyi Sándor 15, 269
Színi Gyula 83
Szinnyei József 15, 18, 26, 38, 144, 152, 167, 173, 208, 222, 246, 247, 259, 265
Szókratész 298
Szolchani, Martinus 95
Szolnoki Sándor Pál 287
Szombathi János 101
Szomory Dezső 284

Sztravinszkij, Igor 84
Sztripszky Hiador 9, 12, 202
Szucsich Mária 284, 287
Szulejmán (szultán) 88, 350

Tábori Kornél 182
Tacitus, Publius Cornelius 29
Tairoff, Alexander 85
Tamás Aladár 83—85
Tarnai Andor 32, 175, 180, 340
Tasi József 328
Téglás Dezső 80
Telegdi Miklós 17, 19, 20, 28, 32, 60, 61, 86, 87, 203
Telegdi Pap Sámuel 300—305
Telek József 112
Teleki József 168
Teleki Sámuel 305, 316, 319
Temesvári Pelbárt 28, 112
Terentius Afer, Publius 29
Tersánszky Józsi Jenő 294—296
Tersztyánszky Dániel 250, 251, 256, 257
Tetzel Lőrinc 199, 200
Teubelius, Johannes 95
Teveli Mihály 171
Tezla, Albert 40
Thaly Kálmán 342
Theodoricus 69
Thieme 116
Thomas de Aquino 70
Thukydidész 29
Thuróczy János 346, 348
Thury Zoltán 190
Thurzó család 210
Thurzó György 71, 73
Thurzó Imre 97
Thurzó Szaniszló 347
Tibullus, Albius 69
Tieffal, Johannes Christoph 90
Tieffal, Wolfgang Matthäus 90
Tisza István 79—81, 190—194, 196
Toldy Ferenc 142, 174, 175, 178—180, 342
Tolnai Gábor 2
Tolnai István 59
Tolnai Nagy Imre 208
Torbágyi Tiborné 101
M. Tófalusi Kis Miklós 103, 104, 300—305
Tótfalusiné Székely Mária 304
Tóth András 98, 340
Tóth Árpád 291, 295
Tóth Béla 166
Tóth Dezső 222
Tóth Ferencné 342
Tóth Gábor 340
Tóth István 66
Tóth János 224
Tóth Kálmán 190
Török István 301
Török János 309
Török Lajos 251
Trapezuntius, Georgius 32, 35
Trattner Mátyás 259
Trifu, Valeriu 227
Trócsányi Zoltán 1—3
Trombitás János 63, 64
Türck, Sebastian 13
Türling Ferenc 71
Tüskés Tibor 114

Udvarnoky Imre 309, 313
Udvarnoky Lajos 313
Ugo de Pisa 52, 53, 56
Ugrin Aranka 137, 138, 140, 142, 144, 146, 148, 150, 152
II. Ulászló 347
Ulbrich, Karl 226, 227
Ullrich, Heinrich 16
Ungnád Kristóf 62, 65
Ungnád Kristófné l. Losonczy Anna
Ungvárnémeti Tóth László 180
Unterbaumius Dávid 97
Urbanus de Conyn 57
Ursinus, Sacharias 69
Uzoni Fosztó István 324
Uzoni Péter 324
Ürményi József 245, 247, 250, 251

V. A. l. Vízkelety András
V. G. 192
Vadász Miklós 193
Vajda János 333
Vajda Péter 139, 141, 143—149, 151
Vajda Sándor 84, 85
Válaszúti György 216, 217
Valerius Maximus 69
Valéry, Paul 298
Valjavetz, Fritz 226
Valla, Lorenzo 29, 30, 32
Vályi András 173
Vámbéry Rusztem 83
Van Swieten 249
Váradi-Sternberg János 187, 188
Varga Imre 92
Varga János 140, 147
Varga Sándor 114
Varjas Béla 2, 4, 5, 64, 65
Varjú Elemér 60
Várkonyi Ágnes 137
Váry 289
Vásárhelyi Gergely 86
Vasquez, Gabriel 28
Vaszary Gábor 298
Vaszary János 287
Vaszary Kolos 219
Vayerné Zibolen Ágnes 325
Vazul (metropolita) 133
Veér Imre 284
Velechinus István 13, 14
Vencel (király) 238
Vencel (Szent) 235, 238
Venetianer Lajos 111
Verdussen, Hieronymus 201—203
Veres Péter 294, 296, 297
Veresmarti Mihály 32
Veress Endre 337
Vergilius Maro, Publius 29, 69

Veritas (Veridicus) l. Huszár Antal és Diamandi Miklós
Verlaine, Paul 284
Vértesy Miklós 33, 34, 98—200, 254
Verzár Frigyes 72
Verzea, Ileana 227
Vészi Endre 295
Victorinus 100
Vida Tivadar 121, 122, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136, 173, 350
Vigerius, Franciscus 35
Vince (saragossai), (Szent) 235
Vincentius Bellovacensis 70
Vinea, Jon 85
Vio, Tommaso de l. Cajetan
Viszota Gyula 321
Vitéz János 45—50, 100, 210, 217, 218, 340
Vitus (Szent) 239
Vízkelety András 60, 109, 110, 116, 329, 339, 340
Voit Krisztina 114, 338, 340
Voltaire 318
Voragine, Jacobus de 28
Vörös Antal 247, 254
Vörös Károly 140
Vörösmarty Mihály 113, 149

Wagner Károly 253
Waldapfel József 66, 74
Waldbauer Ilona 199
Wallenhausen Gyula 106
Walner, Casparus 91
Walnesus, Philippus 208
Waltherr László 105
Wangermann, Ernst 226
Waradiensis, Johannes l. Vitéz János
Weber, Max 223
Weber Simon Péter 309, 313
Weisweiler 209
Weitzmann 336
Weller Emil 22
Welzhofer, Karl 127—129
Wenzel Gusztáv 99
Weöres Sándor 180
Werbőczy István 92, 103
Wernher György 348—350
Wesselényi Ferenc 66, 201, 144, 201
Wesselényi Ferencné l. Szárkándi Anna
Wesselényi Miklós 312, 324
Weszprémi István 172, 173
Wettinger, Marcus 27
Whitman, Walt 284
Widmanstad, Georg 21
Wiedmannus, Nicolaus 208
Wigand Ottó 143, 144, 150, 269
Wilde, Oscar 291
Wilhelmus Lugdunensis 70
Wimmer Éva 100
V. Windisch Éva 102, 302, 329
Windischgrätz, Gottlieb 206
Winserinus, Philippus 69
Wislocki, Wladislaus 57
Wix Györgyné 105
Wodianer család 265—268, 272
Wodianer Arthur 263, 265, 266, 269—272, 274—276
Wodianer Fülöp 262—264, 267, 268
Wolff, Sigismundus 91
Wolfner József 267
Wurzer, Casparus 91

Xántus János 229

Zabanius, Isaacus 94
Zablerus, Jacobus 95
Zaczkiewiczowa, J. 116
Zalán Menyhért 121, 122, 125, 127, 130, 131, 133, 134, 212
Zama, Ioannes 91
Zamaria Ferdinánd 64—66
Zamfirescu, Ion 227
Zamora, Gaspar de 28
Zamoyski János 66
Zátonyi Sándor 201
Zawadzki, Johannes 22
Zelk Zoltán 294, 297
Zelliger Lajos 18
M. Zemplén Jolán 247
Zilahy Lajos 294
Zimmermann, Johannes 208
Zinner, Ernst 131
Zircz Péter 339, 340
Zistler József 309
Zoltai Lajos 165, 166
Zoványi Jenő 165
Zrínyi család 67, 68
Zrínyi Orsolya 68
Zwonaricius, Emericus 94

Zsigray Julianna 298
Zsilinszky Mihály 186
Zsolt Béla 297

HAVASI ZOLTÁN

Könyvtári kutatások és a Magyar Könyvszemle a felszabadulás után

1. A *Magyar Könyvszemle* felszabadulás utáni harminc éve nem harminc évfolyamot termett, hanem e szám megjelenéséig huszonkettőt és háromnegyedet. A háromnegyed évfolyamot, az 1944. évi II—IV. füzetet 1945-ben szerkesztették és nyomták, tehát ez az összevont szám a felszabadulás után született. A világ egyik legnagyobb múltú (alapítási éve: 1876), könyvtári kutatásokat publikáló folyóiratának megjelentek még a felszabadulás után az 1945-ös és 1946-os évfolyamba illő összevont füzetei, majd 1955-ig szünetelt a működése. Az 1955. évtől folyamatosan, évről évre sorjáznak a teljes évfolyamok. 1976-ban ünnepelheti a *Magyar Könyvszemle* indulásának 100. évfordulóját, mérlegelheti viszonylagos folyamatosságának és többszöri megszakítottságának okait.

Bár az elmúlt harminc év alatt nem tud harminc folyóirat-évfolyamot felmutatni, mégis tükrözi a felszabadulás utáni könyvtári kutatási viszonyokat. Története így összefonódik a lapjain megjelenő főbb ismeretágak kutatási eredményeinek történetével. Ha pedig ez így igaz, akkor a folyóirat kutatásszervező ereje, műhely jellege sem vitatható.

A felszabadulás 30. évfordulója és a folyóirat megindulásának közelgő 100. évfordulója alkalmat kínál a lap hivatásának vizsgálatára, a könyvtári kutatásokban, a társadalom-történeti tudományos kutatásokban, a tudományos és könyvtári közéletben betöltött szerepének tanulmányozására.

2. A felszabadulás utáni első számok, az első évfolyamok jól mutatják a folyóirat *hagyományokhoz való viszonyát*. Igazolják, hogy a kultúra folytonos is, de specifikuma is van. Arról tanúskodnak, hogy a folytonosság nem mindent megőrző folyamat.

A *Magyar Könyvszemle* 1944. évi évfolyama egybekötve, külső megjelenésében alig érzékelteti, hogy a magyar történelemben mekkora fordulat állt be a bevezetőben már említett módon közreadott két szám: az I. füzet és az összevont II—IV. füzet megjelenése közötti időben. Igaz, a szerkesztőség célja csupán az volt, hogy az „itt nyújtott összevont füzettel, melynek anyaga felerészben már 1944 tavaszán együtt volt, lezárjuk az 1944. évi LXVIII. évfolyamot".[1] A változást azonban jelzi a Szerkesztő- és Kiadó-Bizottság személyi összetételének módosulása. Ez a változás összefüggésben áll azzal a körülménnyel, hogy az 1944. évi I. füzeten a folyóiratnak még alcíme van: a magyar könyvtárak közlönye, jelzi, hogy a szerkesztő (Trócsányi Zoltán) a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének megbízásából végzi munkáját,

[1] Egyleveles röplap a *Magyar Könyvszemle* 1945-ben megjelent 1944. évi II—IV. füzet mellett.

továbbá feltünteti, hogy a Szerkesztő- és Kiadó-Bizottság azon könyvtárak igazgatóiból alakul, amelyek a *Magyar Könyvszemle* kiadásához bizonyos ívszámok költségeivel (legalább száz pengővel) hozzájárulnak, a II—IV. füzet pedig már nem közöl alcímet, új szerkesztő neve (VARJAS Béla) szerepel a lapon, kiadóként továbbra is a M. Nemz. Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárát tünteti fel, tájékoztat a Szerkesztő- és Kiadó-Bizottság új személyi összetételéről (BISZTRAY Gyula, DEZSÉNYI Béla, GYÖRKE József, MÁTRAI László, TRÓCSÁNYI Zoltán, VARJAS Béla).

Az új szerkesztőbizottság és az Országos Széchényi Könyvtár új vezetői tiszteletreméltó erőkifejtéssel fáradoztak azon, hogy ez a könyvészeti folyóirat meg ne szűnjön. Az OSZK főigazgatója, GYÖRKE József 1945. október 31-én így írt a miniszterhez:

„A mai rendkívüli viszonyokra tekintettel, kizárólag a legfontosabb, a magyar és a nemzetközi tudományosság szempontjából is különleges jelentőséggel bíró kiadványsorozataink költségvetésben való biztosítását kérem Miniszter Úrtól. Első helyen kell megemlítenem a Magyar Könyvszemle c. folyóiratot, amely Európának legrégibb ma is élő könyvtörténeti szemléje. A magyar kultúra ellen vétkeznénk, hogy ha ez a folyóirat anyagiak hiányában kénytelen volna megjelenésében szünetelni."[2]

Harminc év után szinte lehetetlen a nyomtatott szövegekből, a kort pedig hitelesen tükröző iratokból, akár személyes emlékeinkből is visszaidézni a háborút követő könyvtári helyreállításnak — a romeltakarítástól alig különböző — fizikai teendőit: a hivatali és raktári helyiségek használhatóvá tételét, majd az óvóhelyre és a földszinti hivatali helyiségekbe menekített könyvek, hírlapok, folyóiratok és kéziratkötetek százezreinek az emeleti raktárhelyiségekbe való felhordását, a Nyugatra hurcolt, de szerencsére hiánytalanul visszakerült kincseknek, 5620 munkának: középkori kódexeknek, ősnyomtatványoknak, újkori kéziratoknak, APPONYI Sándor hungaricáinak és a Régi magyar gyűjtemény legfőbb értékeinek helyrerakását.

„A háború következményeit magánhordozó nehéz esztendőben békebeli erőfeszítéssel indult meg a szakszerű tudományos munka. Régi szándékát hozta tető alá az Országos Széchényi Könyvtár, midőn elindította a Nemzeti Bibliográfia füzeteit. VARJAS Béla szerkesztésében újra indult a világ legrégibb, ma is élő könyvtörténeti folyóirata, a Magyar Könyvszemle" —

— adott számot TOLNAI Gábor 1947-ben az előző két évre visszatekintő, összefoglaló beszámolójában, amelyet a könyvtár munkatársai számára tartott.[3]

A lap 1944. évi II—IV. füzete 1945 decemberében jelent meg, s már 1946 márciusában napvilágot látott az 1945. évi I—IV. füzet is.

„1946-tól kezdve — amikor a Magyar Könyvszemle LXX. jubiláris évfolyamába lép — újra negyedévenként külön-külön füzetben megjelenő számokkal kívánjuk szolgálni legnagyobb szellemi kincsünknek, a magyar könyvnek, s fellegvárának a magyar könyvtáraknak, rajtuk keresztül pedig az egész magyar tudományosságnak ügyét. A Magyar Könyvszemlét mindenkinek, aki nemzeti kultúránk iránt érdeklődik, szívesen megküldjük, mert úgy érezzük: kell hogy a magyar könyv és a magyar könyvtárak ezentúl a nemzet sokkal szélesebb rétegét érdekeljék, mint eddig bármikor"[4] — adja közre programját, terveit a szerkesztőség.

Könyv, könyvtárak, tudományosság, közművelődés — szervesen összekapcsolható fogalmak, olyan elemek, olyan tudományos vizsgálódási tárgyak, amelyek adhatják egy nagymúltú könyvészeti folyóirat szerkesztési tartalmát

[2] M. Nemz. Múzeum Országos Széchényi Könyvtára irattára, 291/1945 sz.
[3] Uo., 402/1947.
[4] 1. egyleveles röplap.

és keretét, ha van rendszerteremtő koncepció, amely az ismeretágak egységbe szerveződését támasztja alá, ha van világos felfogás, amely értékrendszert alakít ki az ismereteken belül, ha van cél, amely az objektív kulturális értékek szubjektivizációja irányába mutat.

A *Magyar Könyvszemle* felszabadulás utáni első kötetei inkább csak arról tanúskodnak, hogy fennmaradásának célját, munkájának fejlődését a múlthoz, korábbi önmagához mérte, mérhette. Szerkesztői, szerzői a kulturális, tudományos fejlődést ugyan a társadalmi-történeti folyamat részeként fogták fel, de még nem érkezett el az idő a kulturális értékrendszer kettős jellegének felismerésére, vagyis a műveltségi értékrendszer társadalmi szerepe szerint: szociális értékű és tartalma szerint: kulturális értékű megkülönböztetésére és összekapcsolására. A társadalmi gyakorlat még nem követelte a társadalmi szükségletek szerinti elméleti és gyakorlati megközelítést. Nem tekintve át most a folyóirat 70 évének ellentmondásos eszmei vonulatait, felfedhető, hogy a közvetlen megelőző esztendőkben, az eszmeileg legválságosabb években is, élt az a haladó tudományos gondolat, amelyre a felszabadulás után építhettek a szerkesztők, kitűzhették célul a humanista eszményekhez való hűséget. A régi átvételét történeti értelemben foghatták fel. Elszakadni sem akartak, de ragaszkodni sem. A lap 1937-től 1944-ig terjedő korszaka, TRÓCSÁNYI Zoltán szerkesztői periódusa, sok pozitív elemet hagyott örökségként. Fiatal szerzői gárda nevelődött, olyanok, akikben a könyvtári és szaktudományos felkészültség együttesen öltött testet. Könyv-, könyvtár- és sajtótörténeti kutatásaikat művelődéstörténeti szemszögből végezték, így a társadalomtörténeti és szociológiai háttér és megközelítés sem hiányzott. Nem szorítkoztak a tudományos könyvtári kérdések vizsgálatára, hanem kiterjesztették figyelmüket a népkönyvtárakra, városi, vidéki közkönyvtárakra is. A könyvtári új követelmények is helyet kaptak: jelentkezett a dokumentáció problematikája. Nem szűkült le a látókör valami provincializmusba: külföldi könyvtárak történetéről, működéséről, általában nemzetközi kitekintésről adtak hírt a közlemények, híradások.

Tudományosság, humanizmus és erkölcsiség jelenlétéről szól röviden TRÓCSÁNYI Zoltán az 1945-ös kötetben megjelent *A budapesti német könyvharácsolás* c. tanulmányában:

„Hogy a Magyar Könyvszemlének a zsidótörvényekkel szemben mi volt az álláspontja, azt a folyóirat olvasói előtt nem kell magyaráznunk, s laikusok számára is elegendő, hogy ha csak az 1939 óta megjelent füzetekre, de különösen az 1944. január—márciusi számra hivatkozunk, melyeknek munkatársai túlnyomó részben demokratikus gondolkozású, mindenkor magyar humanista eszményekért lelkesedő tudósok voltak, közreműködtek a Magyar Könyvszemle szellemének kialakításában s később részeseivé váltak azoknak az üldöztetéseknek, melyek a magyar társadalom egy részére, idegen tényeszmének a magyar politikai gondolkozásba átplántálása miatt szakadtak."[5]

Ez az írás azért született, mert a fasiszta rendszer „a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában" tett intézkedéseit és működését akarta feltárni, leleplezni, mert ez „oly könyvtörténeti esemény, amelyet a magyar könyvtörténet folyóirata nem hagyhat figyelmen kívül".[6] A cikk szigorúan hiteles, dokumentált, mert: „tudományos folyóiratban min-

[5] TRÓCSÁNYI Zoltán: *A budapesti német könyvharácsolás.* Magyar Könyvszemle 1945. I—IV. füzet 1. l.

[6] Uo.

den állítást pontos adatokkal, forrásokra hivatkozással kell igazolni, különben az olvasó kételkedéssel fogadja."[7]

Ez az írás egyúttal egy több évtizedes nagy „per" folytatásának és lezárásának is tekinthető. Feleletnek, válasznak foghatjuk fel — a *Magyar Könyvszemle* története tanulmányozásának perspektívájába állítva — GULYÁS Pálnak 1921—22-ben megjelent soraira. Felelet, válasz az ellenforradalmi hivatalos könyvtári irányításnak, amely megíratta a magyar Tanácsköztársaság könyvtárügyéről a *Kommunista könyvtárpolitika* c. terjedelmes, gyalázkodó írást, amely megtévesztően alaposnak tűnik: két részletben, 16 fejezetben, összesen 129 oldalon folytat „leleplező" tevékenységet, csak éppen hamisítva, csak éppen kevéssé hitelesen dokumentálva.

A „nagy per" lezárult, a *Könyvszemle* folytatja és keresi útját. A tudományban folytonosság van. A folyóirat — profiljához híven — könyvtörténetünk és könyvkiadás-történetünk kutatási eredményeit adja közre — a magyar tudományosság hasznára, de nem egy alkalommal az egyetemes művelődéstörténet javára. Nemzetközi kitekintése a hagyományos módon jellemzi, de új, eddig elzárt területeket is bevon már figyelme körébe. Felfedezés erejű az orosz könyvkultúráról szóló híradás (VARJAS Béla), tájékozódhat az olvasó a Szovjetunió tudományos akadémiájának könyvtáráról is immár (SZEMZŐ Piroska).

A tudományos folytonosság nem spontán jellegű. A társadalmi valóság mozgásából fakad ugyan, de a kulturális változást ki kell váltani. A *Magyar Könyvszemle* 1946. évi I—IV. füzete még 1947 decemberében megjelent, s megszakítottsága után 1955-ben látott napvilágot újra a lap LXXI. évfolyamának 1—2. összevont száma.

3. A *Magyar Könyvszemle* 1955. évi 1—2. számán az olvasható, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtártudományi Főbizottságának folyóirataként jelenik meg. Felelős szerkesztője: VARJAS Béla, szerkesztőbizottságának tagjai: DEZSÉNYI Béla (helyettes szerkesztő), HARASZTHY Gyula, KOVÁCS Máté, KŐHALMI Béla, MÁTRAI László, VARJAS Béla.

Elérkezett-e a folyóirat számára az az idő, amelyben a lapjain publikálandó ismereteket valami *uralkodó értéktudat* kötőanyaga, rendszerformáló ereje fogja össze, megfogalmazódik-e a lap hivatása, van-e karaktere, tükrözi-e tartalma a specifikumot, azt, amire rendeltetett?

E nagymúltú folyóiratnak 1876-tól 1947-ig terjedő 70 évfolyama az írás- és könyvtörténeti, történeti és irodalomtörténeti adatoknak gazdag tárháza. 1947 óta tartó szünetelése visszavetette mind a könyvtártani, mind pedig a könyvtörténeti kutatást. Az akadémiai főbizottság megalakulása és a *Könyvszemle* újraindulásának lehetősége a különböző könyvtári irányzatok képviselőit nagy várakozással töltötte el. Reális igényként mutatkozott a lap tematikai körének bővítése. KŐHALMI Béla időben, 1954-ben felhívta a figyelmet arra, hogy: „a könyvtárosság ismeretanyaga a résztudományok egész sorát fogja össze: írás-, könyv-, nyomdászat-, sajtó- és könyvtártörténetet, a könyvtártörténettel összefonódó bibliográfiát és anyagát a könyvtártant, a bibliotheconomiát — ami jóval több egy összeadási végeredménynél, mert az irodalom feltárásának, vagyis a résztudományok kapcsolatának és kölcsönös alkalmazásának követelménye teszi ki igazi tartalmát".[8] A Könyvtártudományi Főbizott-

[7] Uo. 10.

[8] KŐHALMI Béla: *Könyvtártudományunk feladatai.* A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának közleményei 1954. 356.

ság működése azonban, következésképpen folyóiratának: a *Magyar Könyvszemlé*nek 1955-től 1961-ig terjedő periódusa amellett tanúskodnak, hogy bár — a széleskörűen értelmezett profil keretei között — számos értékes közlemény született, fellendült a könyvtártani szakirodalom művelése, a lap könyvtörténeti kutatások szerveződési központjává vált, de a benne tükröződő ismeretágak összeadási végeredménye sem mutatkozott, közös nézetrendszer nem alakult ki.

Az 1955-ös indító számban VARJAS Béla elvi problémákat taglaló bevezető tanulmánya *(A könyvtártudomány elvi alapja és rendszere)* vitát kívánó állásfoglalásnak kínálkozott. A cikknek külföldi visszhangja is volt. Hatását azonban nem lehetett teljes bizonyossággal mérni. Eszmecserék tárgyát képezte könyvtári körökben, ezek a viták azonban konkrét, cikk formában testet öltött hozzászólásokig nem jutottak el. KŐHALMI Béla tanulmánya pedig *(Vita a könyvtártudományról)*, amelyik 1954 szeptemberében íródott, csak 1958-ban látott napvilágot az *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvé*ben. Külön vizsgálatot érdemelne annak tanulmányozása, hogy a progresszív könyvtári gondolatot és haladó kutatási igényeket képviselő KŐHALMI Béla már 1954-ben megfogalmazott előrelátó figyelmeztetése miért maradt hatástalan. Figyelmeztetése így szólt: könyvtárosainkban megvolt a könyvtártudomány alapvető problémáival való foglalkozás készsége, „de túlságosan könnyen engedtek teret az üzem hatásának, a praktikum szempontjainak túl nagy engedményt tettek és kialakult a provincializmusnak az a fajtája, amely még a rokon tudományos intézményekkel, a kutatóintézetekkel való kapcsolatot is elhanyagolta. Ha van intézmény, amelynek számára veszélyt jelent, ha csak a technikával foglalkozik, úgy a könyvtár az, amelyet szoros szálak kötnek a szellemi élethez és jelentős szerepet kell vállalnia a tudományra alapozott társadalomépítő munkában."[9]

1957-ben KŐHALMI Béla kapott megbízást a felelős szerkesztői teendők ellátására. Helyettes szerkesztőként (már 1954 óta) DEZSÉNYI Béla működött. A folyóiratnak az ekkor induló korszaka sem volt mentes a pragmatizmustól, amely tagadja a történelmi fejlődés törvényszerű jellegét és a cselekvési hasznosság szempontjával fedi el a műveltség, a művelődés megközelítésének két alapvető módját, az értékrendszer szerinti kettős jellegét. Azt ugyanis, hogy társadalmi szerepe szerint szociális értékű, tartalma szerint kulturális érték. Az a felfogás — amelyik a *Könyvszemle* hasábjain is jócskán tükröződött —, amely a könyvtári praktikumot tekintette elsődlegesnek, hajlamosnak mutatkozott lebecsülni a műveltség kulturális értékrend szerinti megítélését, úgy fogta fel, hogy a műveltség értékét a társadalmi gyakorlatban való funkcionálás kapcsán kapja meg. Ez az irányzat kevés figyelmet fordított arra, hogy a műveltségben mennyi a tudomány, a művészet stb. aránya és mi a műveltség tartalma.

Kedvező fejleménynek ítélhetjük viszont meg, hogy KŐHALMI Béla következetesen szorgalmazta, MÁTRAI László tudományos súlyával támogatta azt a művelődéstörténeti törekvést, hogy a nemzeti tudományok művelésének elősegítése érdekében haladjanak előre a „Régi Magyarországi Nyomtatványok" bibliográfiai munkálatai. Az e témában folyó kutatások eredményei tették lehetővé, hogy amikor (1973 közeledtén) könyvtári irányításunk helyesen

[9] KŐHALMI Béla: *Vita a könyvtártudományról.* Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. Bp. 1958. 76.

határozott az 500 éves magyar könyvnyomtatás megünneplésének a nemzetközi könyvév olvasási kultúrát fejlesztő akcióival való összekapcsolására, elegendő tudományos eredmény segítette a közművelődési tevékenységet. Tudomány és közművelődés érdekei így vágtak egybe, így lehetett számolni a közműveltség tartalmi gazdagodásával, a műveltség kulturális értékének növelésével.

4. 1961-től a folyóirat szakmai és ideológiai színvonalát az Akadémia I. Osztályának az a vezetőségi határozata szabta meg, amely az addigi Könyvtártudományi Főbizottság szerepét az új Irodalomtörténeti Főbizottság keretében működő Könyvtörténeti, Bibliográfiai és Dokumentációs Munkabizottságra ruházta át. Az addig túlságosan szélesre szabott tematikai körből, a könyvvel és könyvtárakkal foglalkozó stúdiumok közül kiemelte azokat, amelyek tudományosan elfogadott alapelvek szerint más szaktudományok tárgyaiként és segítőiként, éppen hazánkban, figyelemreméltó eredményekre tekintenek vissza.

A követelmények szempontjából tehát a *Magyar Könyvszemle* elsődleges feladatává vált, hogy megóvja és aláhúzza a Munkabizottság gondozására bízott szakterületek tekintélyét, hogy technikai és szervezési feladatok részletező tárgyalása helyett szorosan vett elméleti, a társadalomtudományokkal szervesen összefüggő, sok tekintetben azok kutatási bázisát képező témákat tűzzön maga elé.

A szerkesztőbizottság elsősorban a történeti témák sokoldalú és pontos megtárgyalására törekedett és az RMK új feldolgozását megalapozó tanulmányok számára a folyóirat újra megnyitotta több évtizede szünetelő *Magyar Könyveshház* c. rovatát. A másik kiemelt témakörének tekintette a legújabb kor könyv- és sajtótörténetét. A XX. század sajtótörténetével — főleg az illegális és féllegális mozgalmi és pártlapok történetével összefüggő kutatásoknak — egészen a *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* megjelenéséig — a *Magyar Könyvszemle* volt úgyszólván az egyedüli gazdája. A könyvtörténet régebbi korszakainak feltárása közben a folyóirat a Corvina-kutatást fennállása óta immár másodszor a kor színvonalára emelte és ezzel a szerkesztőségi műhelymunkával segítette megérlelni a MÁTYÁS könyvtáráról keletkező összefoglaló műveket.

A folyóirat publikálási lehetőséget biztosított a dokumentáció és a bibliográfia társadalomtudományi vonatkozásait érintő tényközléseknek és elvi vonatkozású cikkeknek. Foglalkozott a tájékoztatás elvi kérdéseivel, a dokumentációs szabványosítással és az egyes különleges dokumentumfajtákkal (térképek, plakátok).

A *Könyvszemle* 1970. évi 1—2. száma emlékezik az 1969-ben elhunyt KŐHALMI Bélára. Az ő tevékenysége a folyóirat felszabadulás utáni történetében korszakos jelentőségű. Ma még nem tudunk vállalkozni örökségének teljes értékű felmutatására. A folyóirat történetének a közelgő 100 éves évforduló alkalmából történő részletes bemutatása alkalmat kínál a könyvtári kutatásokban, folyóiratunk szerkesztésében és a tudományos közéletben elfoglalt helyének értékelésére. Az ő személye és az azóta ugyancsak elhalt DEZSÉNYI Béla szerkesztői egyénisége adták meg a szubjektív feltételeket ahhoz, hogy a *Magyar Könyvszemle* kutatásszervezési góccá fejlődjön.

A folyóirat megbízható közlési alapot biztosított az elkészült tanulmányok számára, szigorú szerkesztési elveivel és magas követelményeket támasztó tudományosságával módszertani segítséget nyújtott a könyv- és könyvtár-

történeti munkába bekapcsolódó tapasztaltabb és a fiatal kutatók számára Törekedtek arra, hogy a kutatás azokon a területeken folyjék, ahol értékes hagyományaink vannak. Fórumot adtak a haladó tudományos gondolatnak, cikkeket közöltek olyan sajtótörténeti és kiadástörténeti témákból, amelyek rámutattak a felszabadulás előtti elnyomó művelődéspolitika népellenes hatásaira. Közvetve a társadalmi gyakorlatot is segítette szerkesztői munkájuk, mert a könyvtörténet, az újságtörténet, a bibliofilia tudományos kérdései áttételesen a könyvtermelésre és a könyvkiadásra is visszahatnak. A bibliográfia, a dokumentáció, a tudományos információ tárgykörébe vágó közlemények pedig a közvetlen gyakorlati célokat szolgáló kutatásokat támogatták.

Kőhalmi Béla halála után Mátrai László lett a szerkesztőbizottság elnöke, mellette Dezsényi Béla végezte haláláig (1972) a szerkesztői tevékenységet. Dezsényi Béla halála után Mátrai László akadémikus az egyetlen a jelen szerkesztőbizottság tagjai közül, aki az 1945-ben alakított szerkesztőbizottságnak is tagja volt. Az ő személye reprezentálja a nagymúltú folyóirat életében a folyamatosságot. Az ő tudományos igényessége és művelődéstörténeti koncepciója óvja a lapot a története folyamán többször kísértő tévutaktól.

A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya 1974-ben újjáalakította a szerkesztőbizottságot és két új szerkesztőt bízott meg. A kívánalmakat abban fogalmazta meg, hogy a közel 100 éves folyóirat vigye tovább azokat a hagyományokat, amelyeknek a jegyében a hazai társadalmi-történeti kutatásoknak, a sajátosan magyar vonatkozású, ún. nemzeti tudományok művelésének semmi mással nem pótolható segítséget ad. Az eddigiekhez képest, jobban támaszkodjon a könyvtári kutatóbázisokra, annak a tudománypolitikai felfogásnak szellemében, amely szerint a könyvtáraknak mint kutatóhelyeknek a jellegét erősíteni kell. Terjessze ki figyelmét Szemle rovatában a nemzetközi könyvtári élet kiemelkedő szakmai kiadványaira, és törekedjen olyan elvi, átfogó jellegű tanulmányok közlésére is, amelyekben a sajátos kutatási területek eredményei szervesebben illeszkednek a szaktudományos előrehaladás országos kérdéskörébe.

ZOLTÁN HAVASI

Les recherches de bibliothèque et la Magyar Könyvszemle (Revue du Livre Hongroise) après la liberation

Bienque la *Magyar Könyvszemle* (Revue du Livre Hongroise) ne puisse pas totaliser trente volume durant les derniers trente ans (étant donné qu'elle ne fonctionnait pas entre 1947 et 1954), elle reflète pourtant les conditions des recherches de bibliothèque, et son histoire s'entrelace avec celle des résultats des branches principales de la connaissance qui paraissent sur ses pages. En étudiant l'histoire de ces trente ans, on peut poursuivre l'importance de la revue en tant qu'organisatrice des recherches et en tant qu'atelier.

Les premiers volumes de la Revue du Livre Hongroise *(Magyar Könyvszemle)* d'après la libération témoignent de ce qu'elle pouvait mesurer le but de son existence et l'évolution de son travail à ses traditions, à ses volumes précédents. Il s'avère qu'aux années immédiatement avant la libération, aux années idéologiquement les plus critiques, en 1944 même, une pensée scientifique progressiste était présente, sur laquelle les rédacteurs pouvaient se baser même après la libération, en s'assignant pour but la fidélité aux idées humanistes. Fidèle à son profil, le revue continuait à publier les résultats des recherches dans le domaine de l'histoire de livre et de la publication de livre dans ses volumes d'après la libération aussi, au profit de la vie scientifique hongroise, et, maintes fois, au profit de l'histoire de la civilisation universelle même.

Cette revue qui peut se vanter d'un passé illustre (elle a été fondée en 1876) constitue, par sa série depuis les origines jusqu'à 1947, un trésor riche des données d'histoire de l'écriture et du livre, des données historiques et d'histoire littéraire. L'interruption de sa fonction entre 1947 et 1954 a rejeté en arrière les recherches de bibliothéconomie et d'histoire de livre en Hongrie. En 1955, quand elle a reparu sous l'égide de l'Académie des Sciences de Hongrie, elle a rempli d'une grande attente les représentants des tendances diverses de la recherche de bibliothèque. Une exigence sensible s'est montrée pour l'amplification du cercle thématique de la revue. Les travaux de la littérature bibliothéconomique ont pris un grand essor et la revue est devenue le centre d'organisation des recherches d'histoire de livre. Mais, dans le domaine des recherches bibliothéconomiques, la revue a fait une concession trop grande aux points de vue pratiques, même les volumes d'après 1957 ne sont pas exempts, eux non plus, d'un certain pragmatisme. En même temps, à cette période aussi, la revue continuait à représenter, d'une manière conséquente une conception d'histoire de la culture, à soutenir, par ses publications, dans l'intérêt des sciences nationales, les intentions bibliographiques rétrospectives en Hongrie, à élever les recherches d'histoire de livre au niveau de l'époque, à donner lieu aux résultats des recherches d'histoire de livre et de presse de l'époque moderne.

C'est l'Académie des Sciences de Hongrie qui a établi, en 1961, la direction professionnelle et idéologique de la revue. Du domaine des sujets jusque là trop large, elle a relevé ceux qui ont des résultats dignes d'attention, précisément chez nous, en tant que compagnons et auxiliateurs des autres branches de la science aussi. La revue a assuré une base solide pour les études d'histoire d'écriture, de livre et de presse, elle a fourni un soutien méthodologique considérable, par ses précepts de rédaction sévères at par ses exigences scientifiques, aux chercheurs experts de même qu'aux jeunes qui voulaient s'associer aux recherches historiques.

ECSEDY JUDIT

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete

A kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvében 1622. november 3-i dátummal az alábbi bejegyzés olvasható:

„Urunk eo F(elsege) hozat onnan fellyül egy Typographust, Typographiayawal es felesegewel. S(alvus) con(ductusa) lewen" gondoskodtak számukra ételről és italról. A következő napon, november 4-én pedig azt jegyezte fel a sáfár, hogy „az mely Typographust eó fel(sé)ge onnan felliewl hozat, adatott B(iró) V(ram) maga es Typographiaya ala, eo fel(sé)ge Paran(csolatára), három zekerett, alaya Thordaigh: 1. Baba Balas 6 Eokrett, mely magat es feleseget Vizi Att(am) fl. — d. 75. —

2. Perecy Istwan 6 Eókr(ét), kin az Typographiat vizi. Att(am) fl. — d. 75.

3. Farago Marton 6 Eokr(ét). Ezenis az Typographiat vizi. Att(am) fl. — d. 75." fuvarozási díjban. „Hogy ez zekerekre az Ladakat az Korcholyas fel vetette, adatot Biro V(ram) eo k(egyelme) munkájában fl. d. 20."[1]

Bethlen Gábor tehát északi hadjáratából Erdélybe visszatérve „onnan fellyül" nyomdát hozatott fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvárra. A sáfárpolgárok feljegyzéseiből annyi biztos, hogy Kolozsvár és Torda érintésével érkezett a nyomdász tipográfiájával Gyulafehérvárra, minthogy a kolozsvári tanács Tordáig gondoskodott ellátásáról. Némi fogalmat lehet alkotni nyomdafelszereléséről is, minthogy a feljegyzésekből kitűnik, hogy két hatökrös szekér szállította magát a nyomdát a hozzátartozó eszközökkel, amelyek elég súlyosak lehettek, ha a rakodáshoz külön „korcholyás"-t[2] is igénybe kellett venni.

A Gyulafehérvárott megtelepedő könyvnyomtató valószínűleg 1622. év végén és a következő esztendő elején rendezte be nyomdáját. Első ismert terméke az 1623. május 14-i országgyűlési artikulusok.[3] Ezen a negyedrét alakú, egyíves nyomtatványon sem a nyomdahely, sem a nyomdász neve nincs feltüntetve, az azonban nem kétséges, hogy az artikulusokat Gyulafehérvárott nyomtatták, mint ettől kezdve az 1658. áprilisi országgyűlési artikulusokig bezárólag mindegyiket.[4]

A fejedelmi nyomda indulásakor az alábbi felszereléssel rendelkezett: 1. betűkészlet: 14 típus, ebből négy kurzív, kilenc antikva és egy görög; 2. iniciálék: négy sorozat: 44×44 mm-es; 18×19 mm-es; 25×25 mm-es; és 31×32 mm-es; 3. cifrák: 18 féle elem; 4. záródíszek és illusztrációk: kilenc db. 1623-tól kezdve a nyomda folyamatosan — és a nyomtatványok tanúsága szerint — ugyanezzel a kezdő felszereléssel működött több évtizeden át.

[1] *Adattár a 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* l. Herepei János: *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* Bp.—Szeged 1965. 511.

[2] A szó korabeli értelmezését vö. Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond: *Magyar nyelvtörténeti szótár II. köt.* Bp. 1891. 363.

[3] MKsz 1895. 255 = Sztripszky I. 1896/103.

[4] Fazakas József, MKsz 1968:201—203.

Szabó Károly 1619-ből említett egy könyvet, Dézsi Istvánnak *Az igaz Zent Wallasnak az termeszeti Okossággal . . . való szep Harmoniaja* c. művét, amely gyulafehérvári impresszummal jelent volna meg; „Nyiomtattatott az Kegielmes Urunk ő Felsege költségén. Gyula Feierwarott. 1619. Eszt." A könyvet azonban már maga Szabó Károly sem látta, hanem Kemény József egy kéziratából és ugyancsak Kemény Józsefnek az *Uj Magyar Museum*-ban megjelent közleményéből vette az adatot.[5] Tudomása szerint megvolt még 1849-ig a nagyenyedi református kollégium könyvtárában; ma egyetlen példánya sem ismeretes. Joggal feltételezhető, hogy ezt a munkát a fejedelem költségén Kolozsvárott nyomtatták, és csak esetleg ajánlása származott Gyulafehérvárról, amint azt Melotai Nyilas István *Agenda . . .* c. művénél látni. Ez utóbbinál az ajánlás Károlyi Zsuzsannának, Bethlen Gábor fejedelem feleségének szól, és az alábbi keltezést viseli: „Gyula-Fejérvárban, Kis-Aszszon havanak 23. napján. 1621. esztendőben."[6] Ezt az utóbbi művet azonban már Szabó Károly is kolozsvárinak tartotta, mert felismerte benne a nyomda készletének darabjait. Németh János[7] tehát tévesen nevezte a könyvet — éppen az ajánlás alapján — gyulafehérvári nyomtatványnak.

A fenti, 1619-ből és 1621-ből származó kiadványokat kizárva ki kell gyomlálni azt a szakirodalomban meghonosodott véleményt, amely szerint a gyulafehérvári fejedelmi nyomda kezdetei 1619-ig nyúlnának vissza. Gulyás Pál szerint ugyanis ebben az évben alapította Bethlen a nyomdát.[8] Herepei János is valószínűnek tartotta, hogy 1619-re Bethlen már „egy kisebbszerű nyomdai berendezést és felszerelést . . . megszerzett".[9] Feltűnő azonban, hogy mindketten csak a Dézsi István-féle könyvre hivatkozva vélték a nyomda alapítási évének 1619-et, bár Herepei János azt is megjegyezte, hogy a könyvön szereplő szöveg „egymagában még nem bizonyíték a mellett, hogy e műhely fejedelmi nyomda lett volna, minthogy csupán csak azt tanúsítja, hogy Dézsi István udvari pap munkájának költségeit maga a fejedelem hordozta".[10]

Hogy Bethlen a nyomdát csak 1622-ben hozatta, és annak munkába helyezésére csak 1623. év elején kerülhetett sor, azt az is bizonyítja, hogy mind az 1622. májusi kolozsvári, mind az 1622. szeptemberi besztercebányai országgyűlés artikulusait még Kolozsvárott, a Heltai nyomdában nyomtatták.[11] Tehát Bethlen 1622. novemberi nyomdaalapítását megelőzően Gyulafehérvárott nem működött nyomda. A Hoffhalter-műhely 1569. évi megszűnése óta is csupán csak egyszer, 1578—79-ben készült gyulafehérvári nyomtatvány: két ó-egyházi-szláv nyelvű, cirill betűkkel szedett munka, amelyet Lorinț adott ki.[12]

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda származását tekintve Herepeinek az volt a véleménye, hogy

[5] Szabó Károly RMK I. 491, a hozzátartozó megjegyzéssel.
[6] RMK I. 515.
[7] *Memoria typographiarum . . .* Pest 1818. 34.
[8] *A könyv sorsa Magyarországon II.* Bp. 1961. 154.
[9] Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár 1942. 7.
[10] Uo.
[11] 1622. májusi kolozsvári ogy.: MKsz 1895. 255; Erd. Múz. 1939. 288. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII.* 92—104.; 1622. besztercebányai ogy.: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII.* 92—104. l.
[12] RMNy 410 és 435.

„ezt a név szerint meg nem nevezett tipográfust Bethlen Gábor onnan felülről, vagyis Erdélyen s a kapcsolt részeken kívüli vidékről hozatta, mégpedig valószínűleg nem Felső-Magyarországról, mert a sáfár ebben az esetben megnevezte volna a várost is. Ugyanis az erdélyiek a Felvidékkel állandó összeköttetésben lévén, a nyomdával rendelkező Kassát vagy Lőcsét név szerint jelölte volna meg. Ennélfogva e körülíráson csakis külföldet érthetünk . . ."

HEREPEI az új nyomdavezető személyét az Erdélybe hívott külföldi professzorokkal, OPITZ Mártonnal és társaival hozta kapcsolatba: „hiszen mi sem látszik természetesebbnek, mint az az elgondolás, hogy e nyomdászt Opitzék ajánlották a fejedelemnek. Ezért az ő hazája is körülbelül Felső-Szilézia lehetett."[13]

Ezzel szemben 1622. március 19-én Kassán a fejedelem határozatot hozott, amelyben többek között a nyomdáról is rendelkezett, a 8. pontban: „Ő felsége immár a typographiát másua rendelte, az biblioteca penig sokfelé oszlott."[14] Ebből a megjegyzésből kitűnik, hogy BETHLEN ott-tartózkodása idején Kassán nyomdát tartott fenn, amelyre — minthogy Erdélybe készült visszatérni — tovább ott már nem volt szüksége. A történelmi események ismeretében teljesen indokoltnak látszik, hogy BETHLEN fontosnak tartotta, hogy felvidéki székhelyén, a békés és mindenkor hűséges Kassán olyan nyomda működjék, amely teljesen rendelkezésére áll. Kassa több szempontból is központi helyet foglalt el BETHLEN egész uralkodása alatt. Ez nem kis mértékben ALVINCZI Péternek, a kassai református eklézsia magyar főpásztorának köszönhető, aki hitében a BETHLENhez legközelebb álló felfogást vallotta. A fejedelemnek nemcsak az 1621. június 21-i kassai országgyűlési artikulusok kinyomtatására volt szüksége,[15] hiszen erre egyszeri megbízatást is adhatott volna egy nyomdásznak, mint pl. Johannes FESTnek, a korábbi kassai mesternek, az 1620. január 18-i pozsonyi országgyűlés artikulusainak nyomtatójának,[16] hanem történeti és hitvitázó művek kiadását is szorgalmazta.

Az 1621 és 1622 között Kassán megjelenő kiadványok közül négynek impresszumában „Per Nicolaum Mollerum Typographum S. Regiae Majestatis",[17] egy ötödiken „Mollerus Miklós ű Felsége typographusa"[18] megjelölés áll, egy hatodikon pedig egyszerűen a „Nyomtatta Cassan Nicolaus Mollerus" felirat látható.[19] A fenti hat mű közül négyből maradt fenn példány; ezeket alaposabban megvizsgálva kitűnt, hogy az ezek előállításához használt nyomdai felszerelés teljesen megegyezik az 1623-tól Gyulafehérvárott megjelenő nyomtatványok tipográfiai anyagával. Eszerint a fejedelem intézkedése nyomán került ez a kassai műhely Gyulafehérvárra, vagyis a kassai és gyulafehérvári fejedelmi nyomda egy és ugyanaz.

[13] HEREPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár 1942. 10.
[14] *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelezése*. Bp. 1879. 370.
[15] RMK II. 414.
[16] RMK II. 406. SZABÓ Károly feltételezte, hogy Pozsonyban nyomtatták, FAZAKAS József azonban e nyomtatványt betűtípusai alapján a kassai FESTUS János kiadványaként határozta meg. (FAZAKAS József szíves közlése.) A betűtípusok alapján történt nyomdameghatározást támasztották alá a levéltári adatok is, vö.: FALLENBÜCHL Zoltán, in: *Országos Széchényi Könyvtár évkönyve* 1968/1969. 306. és 314. Kassai nyomtatványként szerepel ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia tlači výdanych na Slovensku do roku 1700. Diel 1.* (Martin 1972). c. munkájában is, a 486. sz. alatt.
[17] RMK II. 415, RMK II. 416 és Čaplovič i. m. 495. és 496. sz. E két utóbbi, egyleveles nyomtatványból nem maradt fenn példány, így nyomdai anyaguk megvizsgálására sem lehetett mód.
[18] RMK I. 524.
[19] RMK I. 522.

A fentebb már említett Johannes Fest (vagy latinosan Festus) 1614—1622 között működött Kassán, 1621—1622-ben tehát két nyomdász is volt a városban. Gulyás Pál megjegyezte, hogy Fest már 1621-ben is betegeskedhetett, mivel az ez évi kassai nyomtatványokon szerepel már Müller (Mollerus) neve, és 1622-ben Fest valószínűleg meghalt.[20] Utolsó olyan nyomtatványa, amelynek impresszumában is szerepel Fest neve: Redmeczi T. János *Az felséges Bethlen Gabornak eot rendbeli . . . cselekedetei* 1622-ből való.[21]

Minthogy két esetben nem lehetett egyértelmű választ adni arra, hogy a szóbanforgó könyvek[22] melyik kassai nyomdából kerültek ki, szükségesnek látszott Fest és Müller anyagának elkülönítése. Ugyanis arra is számítani lehetett volna, hogy Müller esetleg saját felszerelését hozzátette Fest meglevő készletéhez, és ezután a közös készlettel dolgoztak volna mindketten.

A minden kétséget kizáróan Fest által nyomtatott és a teljes biztonsággal Müllernek tulajdonítható nyomtatványok összevetése azonban ennek ellenkezőjéről tett tanúságot. A két készletet sohasem keverték össze, nyilván a városon belül más-más helyen is működött a két műhely. A Müller-féle nyomdai anyag pontos regisztrálásával ki lehetett zárni a mindeddig — legalábbis részben — neki tulajdonított munkát: Marosvásárhelyi Gergely félbehagyott művét 1623-ból,[23] a fent említett, nyomdai hovatartozását tekintve problematikus két mű egyikét. A félreértést valószínűleg az előszó kissé homályos utalásai okozták. A szerző előszavában többek között elmondja ugyanis, hogy

„. . . az kire biztam vala correctioját, megölettenek catholica religioért . . . Az nyomtatómester is háza népivel pestisben meghalt . . . nem is végezte el, egynéhány arcus heával vagyon, az magam írt exemplart fel nem talalhattak."[24]

Kemény Lajos[25] és az ő nyomán Gulyás is[26] a fentieket úgy értelmezte, hogy az előszóban név szerint nem említett nyomdász, aki házanépével együtt pestisben meghalt, Nikolaus Müller. Ezt a feltételezést már csak azért is óvatosan kell kezelni, mert hiszen — amint az majd a továbbiakban kitűnik — Müller csak 1621 tavaszán érkezett Kassára. Így tehát nem ő az, aki házanépével pestisben meghalt, hanem — amint azt már Ján Čaplovič is valószínűnek tartotta[27] — sokkal inkább Fest, aki már 1614 óta a városban működött. Egyébként is kevés a valószínűsége, hogy a meggyőződésesen protestáns Bethlen a fejedelmi tipográfussal éppen Marosvásárhelyi Gergely jezsuita könyvének kinyomtatását szorgalmazta volna. A kérdést véglegesen eldöntötte a kötet betűanyagának összehasonlítása. Eszerint más készlettel történt

[20] I. m. II. 114.
[21] RMK I. 523.
[22] RMK II. 414. és RMK. I. 528. Hasonló a helyzet a Kassán, 1621-ben nyomtatott, 1622. évre szóló naptár esetében is, melyről csak levéltári adatok alapján van tudomásunk, vö.: MKsz. 1889. 231 és 1911. 155 = Sztripszky I. 1893/100. A levéltári adatok azonban nem adnak eligazítást a nyomdász személyére vonatkozóan. Čaplovič fent idézett bibliográfiájában feltételesen a Müller-kiadványok közé sorolja (i. m. 498. sz.), de minthogy 1621. telén még Fest is javában dolgozott, így feltételezhető, hogy — az 1621. évre szóló naptárhoz hasonlóan — ezt is Fest ajándékozta a Tanácsnak (vö.: MKsz 1911. 155 = Sztripszky, I. 1892/99.)
[23] RMK I. 528.
[24] [3]b lap.
[25] MKsz 1905:83—84. és 1889:231.
[26] I. m. II. 115.
[27] Čaplovič, i. m. 505. sz.

az első és utolsó négy-négy számozatlan levél kinyomtatása és mással maga a könyv törzse — ez utóbbi FEST és nem MÜLLER nyomdájában készült. KEMÉNY Lajosnak és GULYÁSnak erre vonatkozó észrevétele tehát teljesen helytálló: a kötetet az első és utolsó négy-négy levél hozzányomtatásával SCHOLTZ Dávid fejezte be (címlap, ajánlás; a kötet végén pedig a lajstrom és üdvözlő versek), aki az elhunyt FEST utódja Kassán, 1623-tól. MÜLLERnek tehát MAROSVÁSÁRHELYI könyvének kinyomtatásában semmi szerepe nem volt.

FESThez hasonlóan SCHOLTZ is a városi tanács közvetlen felügyelete alatt állt, a tanács hívására jött, és jogi szempontból is, mint városi nyomdász, ő FEST utódja. MÜLLER ezzel szemben semmilyen tekintetben nem függött a várostól, ő a fejedelem nyomdásza volt, működését ezért teljesen el kell különíteni mind FESTétől, mind SCHOLTZétől.

FEST utolsó ismert kassai nyomtatványai a következők: 1621-ből Sebastian TÜRCK *Requies Abrahe*[28] c. műve, 1622-ből REDMECZI T. János említett műve[29] és MAROSVÁSÁRHELYI könyvének befejezetlen törzse, a SCHOLTZ által nyomtatott két ív kivételével — ez utóbbinál a címlapon szereplő 1623. év csak a befejezés dátumát jelenti.[30] FEST tehát valószínűleg még az 1622. esztendő végén vagy 1623 elején meghalt, minthogy SCHOLTZ, utódja a városi könyvnyomtató feladatkörében, már 1623. május 11-én Kassán tartózkodott. Ekkor írta azt a folyamodványt a kassai tanácshoz, amelyben kéri a magistrátust, hogy „az typusát hozatná át Lőcséről". — Az erre vonatkozó városi határozatot is közölte KEMÉNY Lajos: „amiben segítséggel lehetünk örömest".[31] SCHOLTZ nem örökölte tehát FEST nyomdai felszerelését; hogy ennek sorsa mi lett FEST halála után, arra majd a további kutatások fognak válaszolni.

A MÜLLER által vezetett kassai fejedelmi nyomda kiadványai feltehetően az alábbi sorrendben kerültek kibocsátásra: (1621) Johannes BOCATIUS *Historia parasceve*[32] c. munkája, PÉCSELI KIRÁLY Imre *Consilium ecclesiae*[33] c. műve, és a kassai, 1621. június 5-i országgyűlés artikulisai,[34] amelyek megerősítése 1621. június 12-ről való. A nyomda 1621. évi működéséhez tartozik még az a két egyleveles, BETHLEN tiszteletére írt BOCATIUS-mű, amelyeket csak 18. századi leírásból ismerünk, és amelyek közül az *Epigramma gratulatorium* — a címben szereplő dátum alapján — 1621 júliusánál előbb nem készülhetett.[34/a] (1622): ALVINCZI Péter Az Urnak Szent Wacsorajarol[35] c. műve (ajánlásra 1622. április 22-ről keltezett) és végül VELECHINUS István *Halálról való emlékezet*[36] c. műve (1622. július 1. után).

Az említett hét kiadvány közül hatnak impresszumában is szerepel MÜLLER neve, míg az 1621. június 5-i kassai országgyűlés artikulusai impresszum nélkül jelentek meg. A fenti artikulusok esetében — MAROSVÁSÁRHELYI művéhez

[28] MKsz 1963. 345. = ČAPLOVIČ, i. m. 500. sz.
[29] RMK I. 523.
[30] RMK I. 528.
[31] MKsz 1889:231.
[32] RMK II. 415.
[33] RMK II. 416.
[34] RMK II. 414.
[34/a] BOCATIUS, Johannes: *Epigramma gratulatorium* . . . Cassoviae, per Nicolaum Mollerum typographum S.R.M. 1621. (ČAPLOVIČ, i. m. 495. sz.) és BOCATIUS, Johannes: *Gabriel, Rex Hungariae* . . . Cassoviae per Nicolaum Mollerum, typographum S.R.M. (1621) (ČAPLOVIČ, i. m. 496. sz.)
[35] RMK I. 522.
[36] RMK I. 524.

hasonlóan — meg kellett határozni, hogy melyik kassai műhelyből kerültek ki. Már GULYÁS Pál is valószínűnek tartotta, hogy ezeket MÜLLER nyomtatta ki;[37] betűkészlete, díszei, iniciáléi alapján kétségkívül megállapítható, hogy a fejedelmi nyomdában nyomtatták, 1621 őszén vagy telén.

Az első levéltári adat, amely MÜLLER kassai tartózkodását bizonyítja, 1621. április 7-én kelt. Ez KÁROLYI Zsuzsánna fejedelemasszonynak a szepesi kamarának szóló levele, amelyben a nyomdász fizetségéről gondoskodott: „. . . .amely typograffust uram ő kegyelme onnan felül alá küldött, fogyatkozott állapottal nagyon nyavalyás; kegyelmetek adasson a perceptorral hat forintot neki . . ." ILLÉSY János a fenti levélhez helyesen, megjegyezte, hogy a nyomdász, akiről abban szó van, MÜLLER, mint ahogy a fejedelemasszony parancslevelére rávezetett következő, elismervényül szolgáló sorok bizonyítják: „Ich Nicolaus Müller hab empfangen von dem Herrn Einnehmer sechs Thaler."[38]

GULYÁS Pál[39] szerint valószínűleg a fenti, 1621. június 5-i kassai országgyűlési artikulusokért járó fizetség volt az a hat forint, amelynek kifizetésére KÁROLYI Zsuzsánna 1621. április 7-én utasítást adott, ez azonban lehetetlen, minthogy maga az országgyűlés csak két hónap múlva ült össze, határozatainak kinyomtatására pedig nyilvánvalóan csak ezután kerülhetett sor.

A kassai fejedelmi nyomda fennmaradt kiadványain összesen 13-féle betűtípus található, ebből négy kurzív, nyolc antikva és egy görög. A görög betűk kivételével ezek mindegyike megtalálható a későbbi gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványain (illetve ott egy nagyobb fokozatú, kiemelő görög betűtípus található); ugyanakkor az eddig ismert kassai nyomtatványokon nem szerepel a címlapon használt legnagyobb fokozatú antikva, kiemelő típus. Mind a négy iniciálésorozat darabjai megjelennek; a Gyulafehérvárott használt 18 cifra-elemből tíz, a kilenc díszből pedig kettő fordul Kassán elő.

A fejedelem fentebb már idézett határozata, amely a kassai nyomda elköltöztetéséről szól, 1622. március 19-én kelt. BETHLEN feleségével már áprilisban megindult — kisebb pihenőkkel — Erdély felé. Április 5-én még Kassán vannak, május folyamán már Kolozsvárott: itt halt meg KÁROLYI Zsuzsánna 1622. május 13-án. A fejedelem július 1-re érkezett Gyulafehérvárra. Úgy látszik, a nyomda átköltöztetése nem ment olyan gyorsan, mint BETHLEN utazása. Ez érthető is, hiszen ALVINCZI Péternek *Az Vrnak Szent Wacsorajarol valo rővid intése*[40] éppen nyomtatás alatt állhatott: BETHLEN Gábornak szóló ajánlása szerint 1622. április 26-án fejezték be. Nyilván ezután kapta MÜLLER azt a megbízatást, hogy a váratlanul elhunyt fejedelemasszony, KÁROLYI Zsuzsánna feletti gyászbeszédeket is kinyomtassa, amint az hamarosan meg is történt. VELECHINUS István *Halálról való emlékezet*[41] c. műve ez, ami egyben a kassai MÜLLER-kiadványok sorában az utolsó. E beszédeket — a könyv címlapja szerint — „Sz. Jacab havának 1. napján mondták", vagyis július 1-én Kassán, és nyilván hamarosan ezt követően nyomtatták. A költöztetés tehát elhúzódott és a nyomda csak november elején érkezett meg Gyulafehérvárra.

Nikolaus MÜLLER, a fejedelem tipográfusa tehát csak átmenetileg tartózkodott Kassán, nyomdáját, amint azt KÁROLYI Zsuzsánna fent idézett, 1621.

[37] I. m. II. 115.
[38] MKsz 1898:275.
[39] I. m. II. 114.
[40] RMK I. 522.
[41] RMK I. 524.

április 7-i leveléből látni lehet, „onnan felül"-ről hozta Kassára.[42] ILLÉSY János még nem tudta, hogy hol lehetett MÜLLER korábbi állomáshelye, csak annyit mondott, hogy „BETHLEN Gábor bizonyosan 1620. év végén, a csehországi hadjáratban ismerkedett meg vele s küldte Kassára, „onnen felül alá". GULYÁS már felfigyelt arra, hogy a volt nagyszombati nyomdász, Nikolaus MÜLLER neve 1621-ben kassai nyomtatványokon tűnik fel.[43] BETHLEN Gábor levelezésében érdekes adatot találni erre vonatkozóan. Eszerint 1621. február 17-én a fejedelem levelet írt a lőcsei tanácsnak, amelyben arról értesítette a várost, hogy a nagyszombati nyomdászt nyomdájával együtt Kassára rendelte, hogy bizonyos könyvek kinyomtatását kényelmesebben tudja elvégezni. Ezért megparancsolta, hogy a Lőcsére érkező könyvnyomtató azonnali továbbutazásról a tanács gondoskodjék, nehogy emiatt késlekednie kelljen.[44]

Hogy a levélben foglaltak BETHLEN kívánságának megfelelően történtek, és a nagyszombati nyomda — nyomdászával és teljes felszerelésével — Lőcsén át csakhamar átköltözött Kassára, azt az 1621—1622. évi kassai nyomtatványok jól mutatják.

BETHLEN első északi hadjáratának harci eseményei éppen Nagyszombat és Pozsony körül zajlottak, a császáriak visszavonulása, majd kudarca után BETHLEN Hainburgból Pozsonyba helyezi át főhadiszállását, majd pedig a fehérhegyi csata után Nagyszombatba megy át. A fejedelem, aki jól ismerte és felhasználta akcióiban a propaganda szerepét, figyelemmel kísérte a nyomda működését, amint arról egy 1620. február 28-i, a nagyszombati tanácsnak szóló levele tanúskodik:

„Mivel az typographiak nem csak ékességére, hanem kiváltképpen szükségére szolgálnak akármely respublikának mi is az ott várostokban levő typographiát, némely fő tanács uraknak commendatiojokra attuk volt Elias Pergernek; most pedig sokaknak értésünkre adásokból lőn bizonyosan tuttunkra, hogy amint az közönséges aequabilitas kívánná, az szerint ti nem akarván hogy procedálljon az typographus, az romanocatholica valláson kívül más religión való iratok és könyvek kinyomtatásában ellenkeznétek: mivel azért az typographia nem privátumra csak, hanem minden publicus ususra való, hadjuk, és serio parancsoljuk, hogy nem csak ellent ne tartsatok abban, hanem magátis az typographus diligenter admoniállja, hogy az könyvekben és írásokban válogatást nem tévén az országban az religióknak szabados voltok szerént, sine differatione nyomtassa ki; melyet ha mégis elmulattok, más gondviselésünknek kellenék lenni rólla. Datum Cassoviensis, die 28. febr. 1620."[45]

Külön érdekessége a levélnek, hogy felbukkan benne Elias BERGER (PERGER) neve, akit eddig csak mint hűséges császárpárti udvari történetírót ismert az irodalom.[46] 1619—1621 közötti működéséről nem sok adat állt eddig rendelkezésre, arról sem volt tudomása a szakirodalomnak, hogy a nagyszombati nyomdához köze lett volna; tény, hogy e három évben a kamarától nem kapott fizetést, és — SZINNYEI szerint[47] — a legnagyobb nyomornak volt kitéve. A levél tanúsága szerint mindenesetre ezt az időt sem töltötte tétlenül, és nem lehetetlen, hogy a protestáns fejedelem és a katolikus egyház kegyeit egyszerre kereste. Egy évvel ezután szállíttatta el a fejedelem a nyomdát a fenti levélben

[42] MKsz 1898:275.
[43] GULYÁS, i. m. II. 87.
[44] *Bethlen Gábor fejedelem levelezése.* Kiad. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1886. 160.
[45] Nagyszombat (Trnava) Városi lt. Bethlen-kori iratok. — Részben közölte NAGY László: *Bethlen Gábor országalkotó politikája.* Bp. 1969. 23.
[46] FRAKNÓI Vilmos, *Századok* 1873:373—390. és PESTY Frigyes 1876:92.; RÓZSA György: *Magyar történetábrázolás a 17. században.* Bp. 1973. 34—35.
[47] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* I. Bp. 1891. 934—935. h.

meg nem nevezett faktorral, MÜLLERrel együtt a Felvidék legnagyobb városába és ideiglenes székhelyére, Kassára.

GULYÁS[48] már arra is felfigyelt, hogy MÜLLER nem üres kézzel jött Kassára, mert, mint írta, az 1620-ban Nagyszombatban kiadott kalendárium[49] keretlécei változatlanul bukkannak fel Kassán BOCATIUS művében.[50] A nagyszombati nyomdával foglalkozva viszont megjegyezte, hogy ez idő tájt vitték át Pozsonyba annak másik részét is.[51] A kassai fejedelmi és a MÜLLER vezette nagyszombati nyomda anyagának alapos összehasonlítása azonban mást mutat: 1621 elején a teljes nyomdai készlet átkerült Kassára.

Nikolaus MÜLLER neve először — és Nagyszombatban utoljára — az említett, és 1620 végén nyomtatott, 1621. évre szóló naptáron fordul elő,[52] de a tulajdonában levő nyomdai anyag még négy másik, tehát összesen öt nagyszombati kiadványon jelenik meg, amelyek közül három (az 1619. május 26-i pozsonyi országgyűlés artikulusai,[53] KITONICH János *Directio methodica*[54] és ugyancsak KITONICH János *Centuria* c.[55] műve) 1619-ből, kettő pedig (a besztercebányai 1620. május 31-i országgyűlés artikulusai[56] és az 1621. évre szóló kalendárium[57]) 1620-ból való.

Nagyszombatban MÜLLER — a mai ismeretek szerint — a Kassáról és Gyulafehérvárról ismert betűkészletből 13 betűtípust használt, ebből kilenc antikva és négy kurzív. Kassán is 13-féle típus mutatkozott MÜLLER nyomtatványaiban, de ehhez képest a nagyszombati nyomtatványokban annyi a változás, hogy ez utóbbiaknál nem használja sem a kassai, sem a gyulafehérvári görög betűket — a Nagyszombatban és Gyulafehérvárott használt legnagyobb kiemelő antikva (betűmagasság 14 mm) viszont a kassai nyomtatványokon nem jelentkezik. A Gyulafehérvárról és Kassáról ismert négyféle iniciálé sorozat a nagyszombati nyomtatványokon is feltűnik, míg a cifrák közül itt kilenc elemet használ fel a kötetek díszítésére. Úgy látszik, legalábbis a fennmaradt nyomtatványok alapján — hogy a Nagyszombatban meglevő díszek közül Kassán viszonylag keveset használt fel MÜLLER, de hogy Kassára is magával vitte e darabokat, ha fel nem is használta, azt jól tanúsítja, hogy Gyulafehérvárott már újra használatba kerültek.

A piros-fekete nyomású kalendáriumot[58] elsősorban cifrákkal díszítette a nyomdász, mindegyik lapja keretezett, egyetlen nagyobb dísze ezeken kívül a G_{2b} lapon levő 93×66 mm-es magyar címer, amely egyébként KITONICH *Directio Methodica*-jában is előfordul, annak A_{1b} lapján. Ugyanennek a könyvnek c_4 és d_1 levelei között egy Kitonichot ábrázoló és Heinrich ULLRICHtól származó rézmetszet foglal helyet. A két KITONICH-mű kiállítása nagyon hasonló: itt a fenti kalendáriumtól eltérően nemcsak nyomdai cifrákat, hanem — a teljes betűkészlet felsorakoztatása mellett — háromféle iniciálé sorozatot és záródíszeket is használt e két könyv díszítésére. Ezek egyike sem nevezi meg

[48] I. m. II. 115.
[49] RMK I. 516.
[50] RMK II. 415.
[51] I. m. II. 87.
[52] RMK I. 516.
[53] RMK II. 395.
[54] RMK II. 392.
[55] RMK II. 393.
[56] RMK II. 412.
[57] RMK I. 516.
[58] RMK I. 516.

nyomdászát, de a nyomdai felszerelésnek a MÜLLER-féle kalendáriuméval való azonossága arra mutat, hogy ezek is ugyanabból a műhelyből kerültek ki, az említett két országgyűlési artikulussal együtt.

Ez utóbbiak nyomdai hovatartozása eddig problematikus volt, minthogy nemcsak a nyomdász, hanem a kiadás helyét sem nevezik meg. Mégis, hasonló megokolásból ezeket is a nagyszombati nyomtatványok közé kell sorolni.

Az 1619. május 26-i, II. FERDINÁND császár által kiadott pozsonyi országgyűlési artikulusokat[59] kézbevéve meg kell állapítani, hogy a betűk a többi nagyszombati nyomtatványhoz képest itt túlságosan élesek és az antikva szövegtípusban egy helyen[60] előforduló 3-as szám is eltér némileg a MÜLLER által használttól, mégis, a kinyomtatásához felhasznált nyolcféle betűtípus és az egyetlen, 25 ×25 mm-es iniciálé erre az ebben az időben Nagyszombatban működött műhelyre utal.

A másik, 1620. május 31-i besztercebányai országgyűlés artikulusairól,[61] amelyeket már BETHLEN Gábor erősített meg, augusztus 29-én, a szakirodalom korábban valószínűnek tartotta, hogy besztercebányai nyomtatvány.[62] ČAPLOVIČ azonban elutasította ezt a feltételezést: szerinte a fenti artikulusok nyomtatási helyét másutt kell keresni.[63] A hétféle betűtípus, a három iniciálé és az E_{1a} lapot díszítő cifrák alapján biztosra vehető, hogy a nagyszombati MÜLLER-féle felszereléssel készültek, és nyomtatásuk ideje feltehetően 1620 ősze lehetett.

A nagyszombati nyomdászat 17. századi történetében még számos megoldatlan kérdés van. A TELEGDI Miklós által 1578-ban alapított érseki nyomda 1609-ig megszakítás nélkül működött, ettől kezdve azonban ennek a nyomdának működéséről e városban semmi bizonyíték nincs. A fenti említett 1619-ben készült kiadványokig nem jelent meg könyv Nagyszombatban, és nincs semmi nyoma annak, hogy itt 1610—1618 között bármiféle nyomda is működött volna. Élesen el kell azonban választani a korábbi érseki nyomdát az 1619-ben megjelenő és később MÜLLER által vezetett nyomdától. Ez utóbbi kiadványain semmi megjegyzés sem utal arra, hogy MÜLLERnek köze lett volna a nagyszombati érseki nyomdához. Ellenkezőleg, mivel az 1621. évre szóló kalendárium[64] a nagyszombati tanácsnak szóló ajánló sorokat tartalmaz, és BETHLEN is fent idézett levelével a nyomda ügyében a nagyszombati tanácshoz fordult, nagyobb a valószínűsége, hogy az inkább a városi tanács fennhatósága alá tartozott.

Az 1619—1620 között Nagyszombatban működő nyomda tevékenysége két korszakra különíthető el. Az első a nyomda katolikus, Habsburg-párti korszaka, amelynek kiadványai közül mindössze a II. FERDINÁND által kiadott artikulusok[65] és a két KITONICH-mű[66] maradt fenn. BETHLENnek a nyomda ügyében írt, fent idézett levele alapján azonban, amely éppen a „romano-catholica" valláson való könyvek kizárólagos kiadását találja sérelmesnek, fel kell tételezni, hogy ezek a kiadványok elvesztek. A nyomda másik, minden bizonnyal BETHLEN megjelenésével kezdődő és 1621 februárjáig, a Kassára

[59] RMK II. 395.
[60] A_{3b}
[61] RMK II. 412.
[62] MKsz 1918:79
[63] ČAPLOVIČ, *Bibliogr. tlači.* I. sz.
[64] RMK I. 516.
[65] RMK II. 395.
[66] RMK II. 392 és II. 393.

költözésig tartó korszakában az eddigi ismeretek szerint az 1620. május 31-i, Bethlen által összehívott besztercebányai országgyűlés artikulusai[67] és az 1621. évre szóló kalendárium[68] jelent meg. A fordulat éppen a fejedelemnek a nagyszombati tanácshoz írt, fentebb idézett levelével egyidőben következhetett be. Úgy látszik, megelégelve a nyomda általa részrehajlónak minősített kiadói politikáját, 1620 tavaszán vagy nyarán rátette kezét az addig katolikus szellemben működő nyomdára, amint ezt említett levele alig burkolt fenyegetést tartalmazó utolsó mondata már előre sejtette. Minthogy Müller neve az első korszakhoz tartozó nagyszombati kiadványokon nem szerepelt, feltehető, hogy Müllert Bethlen bízta meg a faktorsággal. Így kerülhetett „Mollerus Miklós" neve az 1621. esztendőre szóló naptár címlapjára és ajánlásába. Müller nyomdájának betűkészlete és iniciáléi teljesen eltérnek az érseki nyomda 1609-ig használt betűitől és iniciáléitól, és bizonyos – a továbbiakban említendő — fenntartásokkal ugyanez vonatkozik cifráira és díszeire is.

Nagyszombatból az 1610—1618 közötti évekből három nyomtatványt tartott számon korábban a szakirodalom: az 1611-ből származó *Synodi Provincialis Decreta*-t,[69] az 1612-ben nyomtatott és 1613. esztendőre szóló magyar nyelvű kalendáriumot[70] és Forró György *Oratio funebris . . . Francisco Forgach* c. művét[71] 1615-ből.

A *Synodi Provincialis Decreta* címlapján szereplő 1611-es évszám mindössze a zsinat évét jelöli, nem pedig kinyomtatásának idejét. A legújabb kutatások azt bizonyították, hogy ez utóbbit Nádasdy Ferenc nyomatta Pottendorfban 1667-ben.[72]

Az 1612-ben kiadott, 1613. évre szóló kalendáriumnak[73] csak egyetlen, csonka példánya maradt fenn, címlapja hiányzik, csak az ajánlásból következtette Szabó Károly, hogy azt Nagyszombatban nyomtatták.

Forró György *Oratio funebris . . . Francisco Forgách* c. művét Zelliger Alajos Szinnyei[74] alapján tartotta 1615-ös nagyszombati nyomtatványnak. Nincs azonban semmi bizonyíték arra, hogy a beszéd szövege nyomtatásban valaha is megjelent volna. Egyetlen példánya sem ismeretes.

A *Synodi Provincialis Decreta*-t és Forró György fenti munkáját kizárva 1610 és 1618 között mindössze egyetlen, feltételezetten nagyszombati nyomtatvány, az 1613. évi kalendárium maradna, amelyről lejjebb még szó fog esni.

A kilenc évnyi szünet után tehát 1619—1620-ban működött újra nyomda Nagyszombatban, de már Iványi Béla és Gárdonyi Albert felhívta a figyelmet arra, hogy az 1621—1640 évekből a nagyszombati nyomdának egyetlen terméke sem maradt fenn;[75] nincs semmi nyoma annak, hogy az érseki vagy bármely más nyomda Nagyszombatban működött volna ebben az időszakban. Szabó Károly, Iványi és Gárdonyi még úgy tudta, hogy 1640-ben újraindult

[67] RMK II. 412.
[68] RMK I. 516.
[69] MKsz 1906:147 = Sztripszky 2700/248
[70] RMK I. 442.
[71] Szinnyei, i. m. III. 655—656. has. Az ő nyomán Zelliger, Aloysius: *Pantheon Tyranviense . . . 1578—1930.* Trynaviae 1931, 4. l.
[72] Borsa Gedeon, MKsz 1973. 237—239. Ezúton is köszönetet mondok Borsa Gedeonnak munkámhoz nyújtott szíves segítségéért.
[73] RMK I. 442.
[74] Szinnyei, i. m. III. 655—656. h.; Zelliger, 4.
[75] *A magy. kir. Egyetemi Nyomda története.* Bp. 1927. 34.

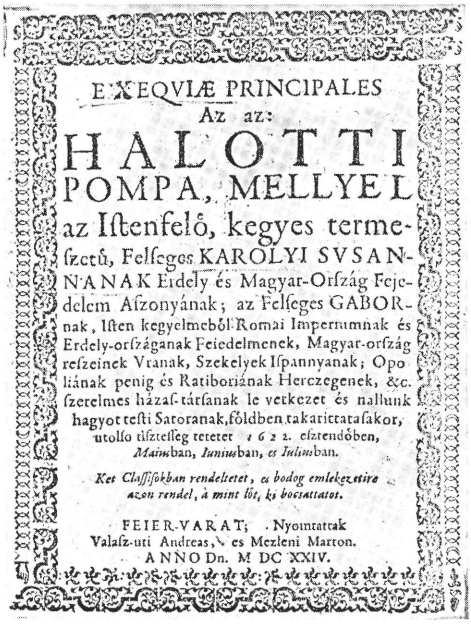

EXEQVIÆ PRINCIPALES
Az az:
HALOTTI
POMPA, MELLYEL
az Iſtenfelô, kegyes termeſzetû, Felſeges KAROLYI SVSANNANAK Erdely és Magyar-Orſzág Fejedelem Aſzonyának; az Felſeges GABORnak, Iſten kegyelmebôl Romai Imperiumnak és Erdely-orſzáganak Feiedelmenek, Magyar-orſzág reſzeinek Vranak, Szekelyek Iſpannyanak; Opoliának penig és Ratiboriának Herczegenek, &c. ſzerelmes házaſ-társanak le vetkezet és nallunk hagyot teſti Satoranak, földben takaritatasakor, utolſo tiſztelleg tetetet 1622. eſztendôben, Maimban, Iuniusban, es Iuliusban.
Ket Claſſiſokban rendeltetet, es bodog emlekezetire azon rendel, á mint lôt, ki bocsattatot.
FEIER-VARAT; Nyomtattak Valaſz-uti Andreas, \ es Mezleni Marton.
ANNO Dn. M DC XXIV.

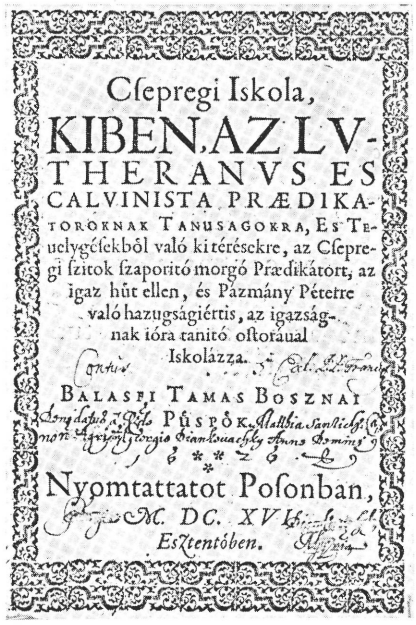

Cſepregi Iskola,
KIBEN AZ LVTHERANVS ES CALVINISTA PRÆDIKATOROKNAK TANVSAGOKRA, ES Tevelygéſekbôl való kitérésekre, az Cſepregi ſzitok ſzaporitó morgó Prædikátort, az igaz hût ellen, és Pázmány Pétetre való hazugságiértis, az igazságnak ióra tanitó oſtoraual Iskolázza.
BALASSI TAMAS BOSZNAI
PÚSPÔK.
Nyomtattatot Poſonban,
M. DC. XVI
Eſztentóben.

A
D
SA
Imperii, & Tranſ
TIVM REGNI
nus, Siculorun
Ratiboi

OS
DEI g
ric, Da
uoniæ
tiæ, L
Bulga
ſylvaniæ Princeps & Sicu
moriæ cõmendamus, ten
ficantes quibus expedit vi
nobis, haud ita pridem, in

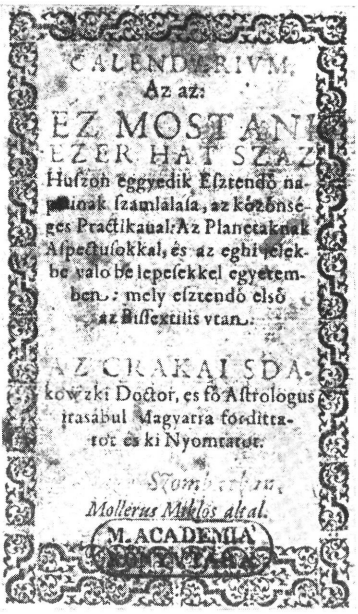

CALENDARIVM,
Az az:
EZ MOSTANI
EZER HAT SZAZ
Huszon eggyedik Esztendő na-
pinak szamlalasa, az közönsé-
ges Practikaual: Az Planetaknak
Aspectusokkal, és az eghi jelek-
be valo be lepesekkel egyetem-
ben: mely esztendő első
az Bissextilis vtan.

AZ CRAKAI SDA-
kowzki Doctor, es fő Astrologus
irasábul Magyarra fordittatot
és ki Nyomtatot.

Szombathan,
Mollerus Miklos altal.
M. ACADEMIA
[illegible]

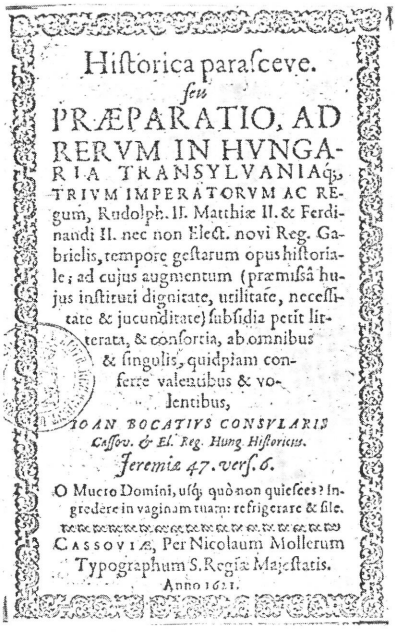

Historica parasceve.
seu
PRÆPARATIO, AD
RERVM IN HVNGA-
RIA TRANSYLVANIAq;
TRIVM IMPERATORVM AC RE-
gum, Rudolph. II. Matthiæ II. & Ferdi-
nandi II. nec non Elect. novi Reg. Ga-
brielis, tempore gestarum opus historia-
le; ad cujus augmentum (præmissâ hu-
jus instituti dignitate, utilitate, necessi-
tate & jucunditate) subsidia petit lit-
terata, & consortia, ab omnibus
& singulis, quidpiam con-
ferre valentibus & vo-
lentibus,
IOAN BOCATIVS CONSVLARIS
Cassov. & El. Reg. Hung. Historicus.
Jeremiæ 47. vers. 6.
O Mucro Domini, usq; quò non quiesces? In-
gredere in vaginam tuam: refrigerare & sile.
CASSOVIÆ, Per Nicolaum Mollerum
Typographum S. Regiæ Majestatis.
Anno 1621.

P Ost
ptin
vig
in
Pos
num
cra
rum, in eum potissimùm fi
brata fuerunt, vt in ijs m
citati, diuersorum perici
hentes, consopirentur atq.

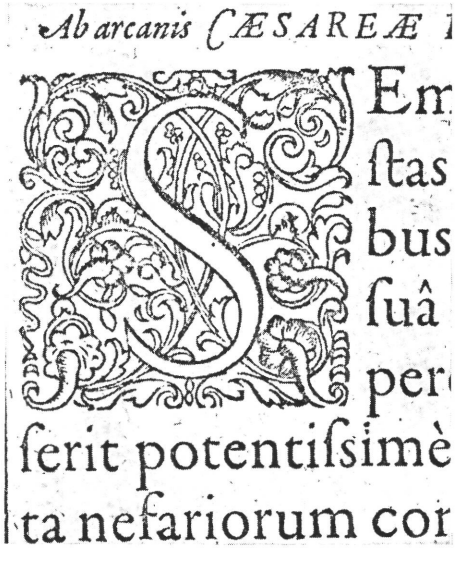

Ab arcanis CÆSAREÆ
S Em
stas
bus
suâ
per
serit potentissimè
ta nefariorum cor

a nagyszombati érseki nyomda, de azóta Ján ČAPLOVIČ ezt az időhatárt 1648-ig tolta ki. Kutatásai során bebizonyosodott, hogy csak 1648-ban kezdett el sajtó dolgozni a mostmár egyetemi városban[76]. ČAPLOVIČ ugyanis MOKCHAI Andrásnak *Triplex . . .*[77] című, 1640-ből való és korábban nagyszombatinak tartott könyvét pozsonyi nyomtatványnak határozta meg.[78] Hasonlóképpen KERTI Fábiánnak *Maria Aeternitatis*[79] című 1645-ben készült, eddig nagyszombatinak tartott művéről is megállapította, hogy az pozsonyi.[80] Az 1642-es nagyszombati kiadványnak tartott *Evangéliumok és epistolák*-ról[81] pedig már korábban bebizonyosodott, hogy Bécsben nyomtatták.[82] Nagyszombatban tehát 1610—1618 és 1621—1648 között nem működött nyomda.

A szakirodalom a nagyszombati nyomdának ezt az 1621 utáni eltűnését úgy magyarázta, hogy 1609 után a felszerelés egyik részét, majd 1620 után másik részét is Pozsonyba szállították. A nagyszombati és pozsonyi nyomda kapcsolatáról IVÁNYI és GÁRDONYI a következőket írták:

„Nincs kizárva, hogy esetleg Forgách Ferenc esztergomi bíboros-érsek kifizeti az esztergomi káptalannak járó 500 forintot vagy tallért, s átvéve a káptalantól a nyomdát, abból érseki nyomda lesz . . . Úgy látszik, főleg Németh János munkája nyomán került a köztudatba az az állítás, hogy a Telegdi-féle nyomda Forgách érseksége idején Pozsonyban a jezsuiták kezébe került. Forgách Ferenc esztergomi érsek 1608-ban vagy 1609-ben csakugyan szervez Pozsonyban nyomdát, amely az érdeki udvarban (in aula archiepiscopali) működött, s amelynek első magyar nyelvű kiadványa . . . az egyházszervező Pázmány Péter *Keresztény imádságos könyve* és *Pozsonyban lött praedikatioja* . . . A pozsonyi nyomda első munkáinak külső kiállítása, könyvdíszei, címlapkeretei a nagyszombatiakkal azonosak, amiből szintén arra lehet következtetni, hogy fölszerelése, s főleg sajtói a nagyszombati nyomda anyagának egy részéből kerültek ki."[83]

GULYÁS szerint is a nagyszombati nyomda első része 1609 táján került át Pozsonyba[84] és HOLL Béla szerint is a pozsonyi nyomda működése TELEGDI Miklós nagyszombati felszerelésének 1609-ben Pozsonyba szállított részével indult.[85] A nyomda alapításának évét ČAPLOVIČ is 1609-re teszi, de szerinte bizonytalan, hogy a nagyszombati nyomda anyagából mi és mikor került ide.[86]

A 17. században az első pozsonyi impresszumú könyv 1610-ben jelent meg, amelyet megvizsgálva azonnal szembetűnik, hogy a felhasznált nyomdai anyag teljesen azonos az 1619—1620-ban Nagyszombatban, majd később Kassán és Gyulafehérvárott használttal. Ugyanezt a készletet Pozsonyban a magát meg nem nevező nyomdász 1610—1616 között használta, 16 nyomtatvány esetében.[87] Ezek tehát azt bizonyítják, hogy a pozsonyi nyomda került át valamikor

[76] ČAPLOVIČ: Ján: *O začiatkoch Bratislavského tlačiarstva.* In: Bratislava. Rocenka. Zväzok V. 1969. Bratislava 1970. 142. Idézi az „Acta Jesuitarum . . ."1648. évhez fűzött megjegyzését: „Typis hoc anno, quem Posonio transtuleramus, usui esse coepit."

[77] RMK II. 559.

[78] ČAPLOVIČ, *Bibliografia tlači . . .* 339. sz.

[79] RMK I. 778.

[80] ČAPLOVIČ, *Bibliografia tlači . . .* 356. sz.

[81] RMK I. 729.

[82] MKsz 1913:345. l.

[83] IVÁNYI Béla—GÁRDONYI Albert, i. m. 33.

[84] GULYÁS, i. m. II. 87. l.

[85] MKsz 1973:377—385.

[86] ČAPLOVIČ, *O začiatkoch . . .* 142.

[87] RMK I. 424 (1610); RMK I. 425 (1610); RMK II. 336 (1610); RMK I. 431 (1611); RMK II. 342 (1611); RMK II. 344 (1611); MKsz 1963:345. l. = ČAPLOVIČ, *Bibliografia . . .* 279. sz. (1611); RMK I. 437 (1612); RMK II. 348 (1612); RMK II. 349 (1612); RMK I. 442 (1612); RMK I. 443 + I. 444 (1613); RMK I. 451 (1614(; RMK I. 467 (1616); RMK I. 468 (1616); RMK II. 368 (1616).

1616 és 1619 között Nagyszombatba, nem pedig a nagyszombati érseki Pozsonyba, amint az NÉMETH[88] megjegyzése nyomán tévesen bekerült a szakmai köztudatba.

A MÜLLER által 1619—1620-ban Nagyszombatban használt tipográfiai felszerelés tárgyalása során fentebb már szó esett arról, hogy ennek betűkészlete és iniciáléi teljesen eltérnek az 1609-ig Nagyszombatban működő érseki nyomdáétól. Meg kell azonban jegyezni, hogy egy nyomdai cifra[89] és egy záródísz klisé[90] korábban már előfordult az 1609-ig megjelent nagyszombati nyomtatványokon. Bár mindkettő öntött nyomdai felszerelés, tehát nem egyedi darab, mégis, ezek megjelenése a MÜLLER-féle tipográfiai készletben elgondolkodtató. Különösen azért, mert a gyulafehérvári fejedelmi nyomda készletében 1624-ben feltűnik még két olyan, bibliai jelenetet ábrázoló fametszet is, amelyek stílusuk és méretük alapján egyaránt a nagyszombati érseki nyomda egyik 16. századi sorozatával mutatnak rokonságot.[91] Minthogy e négy darab egyike sem fordul elő a nyomda 1610—1616 közötti pozsonyi korszakának termékein, joggal feltehető, hogy csak később, a nyomdának Nagyszombatba való áttelepedésekor kerültek valamilyen módon MÜLLER birtokába. Ebből pedig az a következtetés vonható le, hogy a TELEGDI Miklós által alapított érseki nyomda továbbra is Nagyszombatban maradt, jóllehet többé nem működött.

A nagyszombati érseki nyomda 1609-ben történt megszűnése és az 1610-es új pozsonyi nyomdaalapítás között feltétlen összefüggés keresendő, hiszen különben a magyarországi katolikus egyház sajtó nélkül maradt volna. A nagyszombati érseki nyomda jellegzetes metszésű, meglehetősen elhasznált betűkészlete 1609 után sem Pozsonyban, sem Nagyszombatban nem jelenik meg többet. Ehelyett a már Gyulafehérvárról, Kassáról és Nagyszombatról ismert összesen 15 betűtípus közül tűnik fel 13-féle betűsorozat (a görög betűsorozatokat itt sem használja a nyomdász). A nyomtatványok díszítésére a nyomda mind a négy iniciálésorozatot felhasználja, a cifrák közül 14 elemet, a díszek közül hetet alkalmaz. Pozsonyban négy olyan új dísz is feltűnik, amelyeket a nyomda későbbi állomáshelyein készült kiadványokban nem találni. Minthogy jellegénél fogva mind a négy dísz kizárólag katolikus könyvek díszítésére volt alkalmas (IHS embléma, angyalokat ábrázoló fametszetek),[92] így érthető, hogy a nyomda protestáns korszakában (Kassán és Gyulafehérvárott) egyik sem tűnik fel. A nagyszombati korszakból viszont mindössze KITONICH két jogi műve, két országgyűlési artikulus és egy naptár maradt fenn, ahol az említett díszeknek nem lehetett helyük.

A MÜLLER-féle nyomda pozsonyi korszakát képviselő 16 nyomtatvány közül 13 impresszumában feltünteti Pozsonyt, hely nélküli egy;[93] „MUSIPONI"

[88] NÉMETH János, i. m. 155.

[89] Cifra: RMK I. 415, ala (Nagyszombat 1609) vö. RMK II. 415, 44. (Kassa 1621).

[90] SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a 16. században.* Bp. 1961. 145.; LIII/4. tábla 28×68 mm; RMK I. 415 (Nagyszombat 1609) vö.: RMK II. 392, d4a és Xx1b, N3a (Nagyszombat 1619); RMK II. 416, A_{2b} (Kassa 1621); RMK I. 539, $L1_{4b}$ (Gyulafehérvár 1624).

[91] SOLTÉSZ Zoltánné, i. m. 144. LIV/5. tábla, 54×36 mm; LIV/6. tábla, 49×35 mm; LIV/7. tábla, 54×36 mm. vö.: RMK II. 428, B_{2b} (Gyulafehérvár 1624). 54×37 és 55×36 mm.

[92] Vö.: RMK I. 424 (:) (:) 2b; RMK II. 348, A_{1b}; RMK I. 443 + 444, $Kkkkk_{4b}$; RMK I. 451, $?_{1b}$.

[93] RMK II. 368.

megjelöléssel (a POSINIUM szó betűjátékos változata) jelent meg egy másik;[94] az 1612-ben kiadott, 1613-ra szóló, nagyszombati ajánlással megjelent kalendáriumról[95] pedig joggal feltételezhető, hogy nem Nagyszombatban, hanem Pozsonyban adták ki, hiszen az a nyomdai anyag, amelyet a kiadvány tükröz, ekkor Pozsonyban volt. Éppen a fordítottja volt a helyzet a fentebb, Nagyszombatnál már említett, 1619. május 26-i pozsonyi országgyűlési artikulusok esetében;[96] ez utóbbi artikulusokról már SZABÓ Károly feltételezte, hogy pozsonyiak[97] és újabban FAZAKAS József[98] éppen a pozsonyi nyomda 1612. évből származó nyomtatványaival[99] való összehasonlítása alapján határozta meg pozsonyinak. Minthogy azonban ez a készlet 1619—1620-ban Nagyszombatban volt, így nyomdahelye valójában Nagyszombat.

A 13 pozsonyi impresszummal megjelent nyomtatvány közül öt mű[100] címlapján az „In Aula Archiepiscopali" megjelölést is megtalálni. Minthogy e megjelölés nem minden, e nyomdából kikerült művön szerepel, viszont egy olyan kiadványon is megtalálni, amely nem sorolható a pozsonyi nyomtatványok közé,[101] az „In Aula Archiepiscopali" megjelölést talán inkább kiadóhely megjelölésként kell felfogni, nem pedig — ahogy IVÁNYI és GÁRDONYI gondolták — a nyomda topográfiai elhelyezéseként.

A nyomdász a nyomtatványok egyikén sem nevezi meg magát, személyére vonatkozóan csak egyetlen adat áll rendelkezésre 1616-ból: BALÁSFI Tamás *Csepregi Iskola* c. művének hibajegyzékében a szerző a következőket írta: „Az minemű nyomtatásbéli fogiatkozások tőrténtenek ebbẽ az kőnyuben, az Német Nyomtatónak, mind az Deák, s'mind az magyar nyelvben való tudatlansága miatt, és az nyomtatásban való sietség, s'az Authornakis, az Nyomtatótól néha néha táuul léte miatt, igy igazittatnak meg . . ."[102] ČAPLOVIČ nem tartja kizártnak, hogy PÁZMÁNY Prágából hozott nyomdászt 1616-ban.[103]

A teljes biztonsággal pozsonyi nyomtatványok meghatározásával lehetőség nyílt a korábban Pozsonyhoz kötött művek leválasztására. Eddig lehetségesnek látszott, hogy már 1609-ben is működött volna nyomda Pozsonyban;[104] a két 1609-ből származó és feltételezés szerint Pozsonyban nyomtatott PÁZMÁNY-mű közül az *Öt szép levél*[105] címűt ki lehet zárni a pozsonyi kiadványok köréből, az impresszumban szereplő G.S.P.G.V.T.A. betűk ugyanis azt tanúsítják, hogy a mű Grazban készült.[106] Az *Alvinczi . . . feleletinek megrostálása*[107] című hely és nyomda nélküli könyvnek közelebbi megvizsgálására — az egyetlen példány hozzáférhetetlensége miatt — nem volt lehetőség. Az ugyancsak

[94] RMK I. 425.
[95] RMK I. 442.
[96] RMK II. 395.
[97] RMK II. 395. a hozzátartozó megjegyzéssel.
[98] *OSzK Évkönyve* 1965/1966. 163.
[99] RMK II. 348. és RMK II. 349.
[100] RMK II. 336; RMK II. 342; RMK II. 344; MKsz 1963:345. = Čaplovič, Bibliografia... 279. sz.; RMK I. 468.
[101] RMK II. 345.
[102] RMK I. 467. 472. l.
[103] *O začiatkoch*... 142.
[104] IVÁNYI—GÁRDONYI i. m. 32.; Gulyás i. m. II. 87.
[105] RMK I. 416.
[106] Feloldása: „Graecii Styriae Per Georgium Vidmanstadium Typographum Anno" (vö.: RMK I. 398). HOLL Béla szíves szóbeli közlése.
[107] RMK I. 417, egyetlen példányát egykor Máramarosszigeten őrizték.

hely és nyomda nélkül megjelent *Exemplar Orationis Civit. Cibiniensis*[108] c. kiadványt FAZAKAS József a bécsi Bonenberg-műhely termékének határozta meg,[109] míg e mű másik, *Oratio civitatis Saxonum Cibiniensis* című kiadását pozsonyi nyomtatványnak tartja annak alapján, hogy a kétségkívül pozsonyi RMK II 348 és RMK II 454 nyomtatványokkal két antikva és két kurzív típusa közös.[110] E négy betűtípus kétségtelen azonossága mellett azonban a nyomtatvány két másik, kiemelő antikva típusa nem azonos a pozsonyi nyomda által 1610—1616 között használtakkal, és hasonlóképpen idegen a benne található három könyvdísz és egy iniciálé is. Az összehasonlításul szolgáló másik mű, RMK II 454 viszont már a pozsonyi nyomda későbbi szakaszából származik, 1629-ből. Ugyancsak nem tartható pozsonyi nyomtatványnak az előállításához használt tipográfiai anyag alapján Johannes ZAWADZKI *Ode metatoria*[111] című 1611-ben megjelent műve sem, annak ellenére, hogy impresszumában a már említett „Posonii, In Aula Archiepiscopali" megjelölés található.

A fenti, 1611-ben megjelent ZAWADZKI-művel együtt PÁZMÁNY három, hely nélkül 1619 és 1620 között megjelent és korábban feltételesen pozsonyinak tekintett művét[112] is ki kellett zárni a pozsonyi nyomtatványok közül, minthogy e négy nyomtatvány tipográfiai anyaga rokonságot mutat egymással, viszont a pozsonyi nyomda termékeitől egyformán különböznek. A három PÁZMÁNY-műről már FAZAKAS József felismerte, hogy nem pozsonyiak, megállapítása szerint Bécsben, Gregor GELBHAAR nyomdájában készültek.[113]

Ugyanezért kétségenkívül nem pozsonyi nyomtatvány az *Ordinum regni Hungariae attestatio*[114] a pozsonyi, 1620. január 18-i országgyűlési artikulusok feltehetőleg második kiadása,[115] és a *Querelarum inclyti . . .*[116] c. mű, amelyek mindegyike hely és nyomda nélkül jelent meg. E három nyomtatvány is külön csoportot alkot nyomdai anyaga alapján, de egyaránt különbözik a pozsonyi és a fenti, feltehetőleg GELBHAAR műhelyéből kikerült nyomtatványoktól.

Az 1620—1621-es pozsonyi impresszumú fraktúr-betűs német kiadványok alkotják a harmadik olyan csoportot, amelyet ki kellett zárni az 1610—1616 között működő pozsonyi nyomda termékei közül. Az 1620-ban kiadott *Tuerkischen Kaysers Huelff* című nyomtatvány esetében — Emil WELLER[117] megállapítása szerint — a „zu Preßburg" koholt nyomdahely; valójában a fraktúrbetűs kis nyomtatvány Prágában, talán Lorenz EMMERICH (?) nyomdájában készült.[118] Az 1621-es ugyanilyen című füzet[119] szintén fiktív nyomdahelyű és

[108] RMK II. 343.
[109] *OSzK Évkönyve* 1968/1969, 223—224.
[110] *OSzK Évkönyve* 1968/1969, 223—224.
[111] RMK II. 345.
[112] RMK II. 397; RMK I. 505; RMK I. 506 = RMK II. 408.
[113] FAZAKAS József szíves közlése.
[114] RMK II. 396.
[115] RMK II. 407; Karl-Heinz JÜGELT katalógusában prágai nyomtatványnak tekintette, *Hungarica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena*, Weimar 1961.) 123. sz.; ČAPLOVIČ viszont feltételezte, hogy kassai nyomtatvány: Bibliografia tlači... 487 sz. A fenti artikulusok első kiadásáról ld. a 16. jegyzetet.
[116] RMK II. 409.
[117] RMK II. 410; WELLER, Emil: *Die falschen u. fingierte Druckorte*. Bd. I. 2. Aufl. Leipzig 1864. S. 20.; HUBAY Ilona: *Röplapok*... 1480—1718. Bp. 1948. 507. sz.
[118] FAZAKAS József szíves közlése.
[119] RMK II. 421. vö.: HUBAY, i. m. 539. sz.

nem Pozsonyban nyomták a *Klagschrift*[120] c. 1620-ból származó nyomtatványt sem. Az 1620—1621-es pozsonyi fraktúr-betűs német kiadványok kérdésében egyébként ČAPLOVIČ álláspontja is az, hogy a szóbanforgó nyomtatványok koholt nyomdahellyel jelentek meg, a 17. század második évtizedében működött pozsonyi nyomda ugyanis nem rendelkezett fraktúr betűkkel.[121]

1616 után csak 1623-ban indult meg újra a könyvnyomtatás Pozsonyban, de ennek a műhelynek vezetője NÉMETHI Jakab, és ez már egyértelműen a jezsuiták tevékenységéhez tartozik. Ennek az újonnan felállított nyomdának első terméke PÁZMÁNY *Kalauz*-ának második kiadása 1623-ból.[122] Ennek betűanyaga és díszei semmi hasonlóságot nem mutatnak a városban 1610—1616 között működő MÜLLER-féle nyomdáéval.

1610 és 1616 között — tehát azokban az években, amikor Nagyszombatban sem működött nyomda — Pozsony volt az egyetlen katolikus nyomdahely az országban. Volt azonban két olyan rövid időszak: 1617—1618 és 1621—1622 között, amikor a magyarországi katolicizmus egyetlen hazai nyomdával sem rendelkezett. Így ekkor a PÁZMÁNY-vezette ellenreformáció hitvitázó irodalma csak a katolikus egyház nyugaton szomszédos székhelyein: Grazban, Bécsben és Prágában jelenhetett meg.

Az 1610—1616 között még a katolikusok kezében levő pozsonyi nyomda tehát — a betűkészlet és általában a nyomdai anyag kétségtelen tanúsága szerint — szinte változatlanul került át 1620 tájt Nagyszombatban BETHLEN tulajdonába, majd rövid kassai tartózkodás után 1622-ben telepedett meg véglegesen Gyulafehérvárott. A MÜLLER-féle betűkészletet alkotó 15 betűtípus közül a nyomda mind a négy állomáshelyén 13 sorozat fellelhető a kiadványokon, ezektől eltérő egyetlen egy sem mutatkozott. Ugyanez vonatkozik a négy iniciálésorozatra is; csak a nyomdai cifrák és díszek alkalmazásában mutatkozott bizonyos ingadozás, de ez a kiadványok különféle rendeltetésével indokolható. Az 1620 végi nagyszombati és kassai nyomtatványok impresszumának bizonysága szerint e két városban MÜLLER vezette a műhelyt, 1620 előtt és 1622 után azonban nem ismeretes az ő sorsa és tevékenysége. Valószínűnek látszik, hogy ő volt az a mester, aki a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát indulásakor vezette, és esetleg lehet, hogy BALÁSFI *Csepregi Iskolájá*-nak magyarul nem tudó nyomdásza ugyancsak ő volt.

[120] RMK II. 411. HUBAY, i. m. 496. sz.; vö.: *Catalogus bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi.* Tom. I. Pars 1. Sopronii 1799. 594.: (Pragae) 1620; SZABÓ Károly, RMK II. 411 (Pozsony) 1620.

JÜGELT fent idézett katalógusában egy negyedik, ehhez a csoporthoz tartozó frakturbetűs, német nyelvű nyomtatványt is említ: *Conversation Zwischen zweyed Studenten einem Catholischen und Calvinisten.* Pressburg 1620, i. m. 124. sz.

[121] ČAPLOVIČ: *O začiatkoch...* 144. l.

[122] RMK I. 532.

JUDIT ECSEDY

Ursprung der fürstlichen Offizin in Gyulafehérvár

Auf Grund eines Druckwerks, das in Gyulafehérvár, laut Annahme in 1619 erschien' ist man in fachliterarischen Kreisen der Meinung, die fürstliche Offizin in Gyulafehérvár sei im Jahr 1619 gegründet worden. Doch ist es durch neuere Forschungen beweisen, dass Fürst Gábor BETHLEN die Offizin im Herbst 1622 gegründet hat und dass deren erstes Druckwerk aus dem Jahre 1623 stammt.

BETHLEN's Korrespondenz liefert interessante Angaben über den Ursprung der fürstlichen Offizin. BETHLEN liess die provisorisch, 1621—1622 in Kassa arbeitende fürstliche Offizin nach Gyulafehérvár übersiedeln. Aus der Korrespondenz BETHLEN's erfahren wir auch aus welchem Ort der Drucker und seine Typographie nach Kassa kamen. In einem Brief an den Stadtrat von Lőcse verständigt der Fürst die Stadt, er habe Typographen von Nagyszombat nach Kassa beordert.

In der Fachliteratur ist man der Meinung, nach 1620 gebe es in Nagyszombat keine Spur der Offizin, da sie damals bereits nach Pozsony übersiedelt war. Über das Verhältnis der Offizin in Nagyszombat und Pozsony galt die Meinung, der erste Teil der Offizin der Kirchenprovinz Nagyszombat sei im Jahre 1609, und der übrige Teil nach 1620 nach Pozsony übersiedelt worden.

Aus dem Vergleich der Druckwerke aus der fraglichen Periode aus Pozsony und Nagyszombat wird es jedoch klar, dass die Offizin der Kirchenprovinz nur bis 1609 tätig war, und dass 1610 bis 1618 in der Stadt es keine Offizin gab. In 1619 ist eine neue Offizin errichtet worden, die in Nagyszombat bloss zwei Jahre tätig war.

Die in Nagyszombat im Jahre 1619 errichtete Offizin war vorher, 1609 bis 1616 in Pozsony tätig. Bis zur Errichtung der Jesuitenoffizin im Jahre 1623 gab es in Pozsony keine Druckerei.

In der Geschichte des Katholizismus in Ungarn gab es also zwei kurze Perioden (1617 bis 1618 und 1621 bis 1622) während deren es keine einzige katholische Druckerei gab.

Die Vorgeschichte der fürstlichen Offizin reicht demnach bis 1610, nach Pozsony zurück. Aus der nachschlagswerkmässigen Zusammenstellung der Einrichtung der Offizin ist es bewiesen, dass die Einrichtung derselben aus Pozsony, den Händen der Katholiken — nach Nagyszombat und Kassa, fast ohne jede Aenderung nach Gyulafehérvár, dem Hof des protestantischen Fürsten von Siebenbürgen übersiedelt wurde. Nikolaus MÜLLER (MOLLERUS) hiess der Fraktor in Nagyszombat und Kassa. Der Name des Typographen in Pozsony und Gyulafehérvár ist nicht bekannt.

Durch die Rekonstruktion des ganzen, in den vier Städten gebrauchten Offizinmaterials (Schriftvorrat, Initialen, Ziersätze, etc.) ist es ermöglicht, die Annahme als unhaltbar zu betrachten, dass gewisse Druckwerke aus Nagyszombat bzw. Pozsony stammen. Die Typographie der fraglichen Druckwerke weicht nämlich vom rekonstruierten Material ab. Dadurch ist es gelungen zur Klärung von Fragen bezüglich der vier Offizinen in Ungarn Anfang des 17. Jahrhunderts beizutragen.

BITSKEY ISTVÁN—KOVÁCS BÉLA

A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyaték

I. A magyar könyvészeti irodalom viszonylag nem sok olyan könyvjegyzéket ismer, amely egy XVII. század eleji könyvtár teljes anyagát tartalmazza és a könyvtár kialakulásával együtt készült, majd a gyarapodás során új jegyzékké bővült.[1]

Ezért is, egyéb vonatkozásai miatt is nem érdektelen annak a kéziratos kötetnek ismertetése, amelyet az egri Dobó István Vármúzeum könyvtára 1984. leltári szám alatt őriz, és amely a pozsonyi jezsuita kollégium három, a XVII. században keletkezett könyvjegyzékét tartalmazza.

A kötet 31,8 cm ×21,4 cm méretű kolligátum. Mindkét külső oldalának kötését XVI. századi kéziratos antifonálé két lapja borítja. Az elülső borítólap közepén fent igen halvány barna tintával *Catalogus Librorum Bibliothecae Collegij Posoniensis* felirat olvasható. A kötetben eredetileg nem volt lapszámozás, a feldolgozás során minden levelét paginálták, így 434 lapból áll.

A kötet első oldalán a *Dobó István Múzeum Eger* feliratú gumibélyegző lenyomatán kívül a múzeum könyvtárának tintával beírt leltári száma és piros ceruzával írt *N 1* korábbi könyvtári elhelyezési száma olvasható. Ceruzával utólagosan áthúzták az *Egri Állami Jogakadémia Könyvtára Eger* és a *GY. N 329 1948/49.* bélyegzőlenyomatot. Ez utóbbi a jogakadémia könyvtárának gyarapodási naplóbélyegzője. Az oldal közepén ceruzával a *XIV. B. 1. 4.* jelzet olvasható, amely a kötet korábbi jelzete volt.

A könyvjegyzék az egyházi iskolák államosítása után került a Dobó István Vármúzeum tulajdonába. A kiselejtezésre szánt könyvek közül a múzeum munkatársai ugyanis kiválogatták azokat, amelyeknek kötéstáblája iparművészeti vagy egyéb szempontból feltűnő volt. Tartalmi válogatásra a rendelkezésre álló kevés idő nem adott módot.

Az egri jogakadémia tulajdonába a gyarapodási naplóbélyegző szerint 1948/49-ben került a kötet. A könyvtár vezetője ebben az időben ifj. dr. SCHÖNVITZKY Bertalan jogakadémiai tanár volt. Személye teszi lehetővé, hogy a kötet Egerbe kerülésének útját tisztázhassuk. Édesapja id. dr. SCHÖNVITZKY Bertalan ugyanis korábban Pozsonyban volt főgimnáziumi tanár, 1896-ban megírta a pozsonyi főgimnázium történetét,[2] és munkájának 98. lapján említést tesz a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárának jegyzékéről, amely a pozsonyi gimnázium Régi könyvtárának *XIV. B. 1. 4.* jelzete alatt található.[3] SCHÖN-

[1] A XVII. századi könyvtárakra vonatkozóan: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig.* Összeállította: KOVÁCS Máté. Bp. 1963. 685—690.

[2] SCHÖNVITZKY Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története.* Pozsony 1896.

[3] Munkájának 99. lapján a jelzett feltehetően sajtóhiba miatt: *XIV. 13. 1. 4.* Más adatai is hibásak, ezeket az alábbiakban javítjuk.

VITZKY elkerült Pozsonyból Temesvárra, fia pedig 1926. nov. 1-től 1948-ig az egri jogakadémián tanított. Az idősebb SCHÖNVITZKY minden bizonnyal magával hozta a könyvtár jegyzékét, megőrizte és fia 1948/49-ben a vezetése alatt álló egri jogakadémiai könyvtárnak adta, 18 más könyvvel együtt.[4]

A kéziratos könyvtári jegyzék 3 részből áll.

1. *Catalogus Librorum Bibliothecae Collegij Posoniensis Soc. Jesu Anno Dominj 1639.* A 7. oldaltól a 177. oldalig tart; itt a lap alján díszes kartusba foglalt *IHS* betűk és az 1639 évszám látható.

A katalógus fejrovatai: *Auctor, Quantitas, Materia, Locus, Tempus, Typographus, Copertura,* amelyek a szerzőre, a könyv méretére, a mű címére, a kiadási helyre, a kiadás idejére, a kiadó nyomdászra és a kötés minőségére vonatkoznak. Ez utóbbit a jegyzék írásakor nem vezették.

A jegyzék 17 fő csoportra oszlik, ezeken belül abc sorrendben külön csoportosítja a szerzőket, általában a keresztnevük alapján. A csoportok a következők:

1. *Scriptura sacra,*[5] 7—9. oldal — 2. *Concilia,* 10. oldal — 3. *Patres graeci et latini,* 12—29. oldal — 4. *Interpretes Scripturae Sacrae,* 29—47. oldal — 5. *Theologi Scholastici.* 47—55. oldal — 6. *Controversiae,* 55—56. oldal — 7. *Concionatores et Cathechistae,* 67—80. oldal — 8. *Canionistae, Casistae, Juristae*[6] 81;—90. oldal — 9. *Spirituales,* 90—100. oldal — 10. *Historici sacri et prophani,* 100—112. oldal — 11. *Philosophi et mathematici,* 113—124. oldal — 12. *Oratores,* 125—133. oldal — 13. *Poetae,* 134—146. oldal — 14. *Medici,* 147—161. oldal — 15. *Grammatici,*[7] 162—171. oldal — 16. *Graeci,* 172—173. oldal — 17. *Hebraici*[8] 175. oldal.

A jegyzéket a 149. lapig ugyanaz a kéz írta, a 150—160. oldalakat más, majd a 160—171. oldalakat ismét az első kéz, a 172—176. oldalakig ismét a második kéz, bár itt néha az első kéz írása is feltűnik.

2. *Catalogus Librorum Collegij Posoniensis Societatis Jesu.* A 189. oldaltól a 376. oldalig terjed. A 281—284. oldalakat rossz helyre kötötték, amikor a kolligátumot összeállították: eredeti helyük a 234—235. oldalak között lenne.

A jegyzék fejrovatainak beosztása az első jegyzékkel azonos, de a kötés minőségét itt következetesen jelölik. Az egyes rovatokat függőleges tintavonallal előre vonalazták.

A fő témacsoportok ugyanazok, mint az első jegyzéknél, csak a *Humanistae, Germanici, Hungarici, Italici és Varii* csoporttal bővül, de hiányzik az első jegyzék *Oratores és Grammatici* csoportja. Így végeredményben a könyvtár 20 szakcsoportra oszlik.

A második jegyzék nem datált, de mindenképpen 1639 után keletkezett. Az első jegyzékben szereplő könyvek közül sok a második jegyzékben is megtalálható, kevesebb azoknak száma, amelyek az első jegyzékben előfordulnak ugyan, de a másodikban már nem. Az alapszövegben 1655-ben kiadott munka is szerepel (260. oldal), tehát az egységes alapszöveget csak 1655 után írhatták.

[4] Id. SCHÖNVITZKY életére l. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái XII.* Bp. 1908. 587—588. — Az ifjabb SCHÖNVITZKYre vonatkozóan: *Az Egri Érseki Jogakadémia évkönyve az 1925/26—1932/33 akadémiai évekről.* Eger. 1933. 72. és 108. valamint uo. 1936. 44. — Részletesen szól a könyvtár gyarapodásáról, többek között arról, hogy számára SCHÖNVITZKY 1948-ban 19 művet adott ajándékba: Az Egri Áll. Jogakadémia évkönyve (1948—49). Kézirat, Egri Főegyházmegyei Könyvtár, 37—38. Itt mondunk köszönetet IVÁNYI Sándor főkönyvtárosnak munkánkhoz nyújtott segítségéért.

[5] SCHÖNVITZKYnél (I. m. 98.) Doctrina sacra.

[6] Uo. 99. helytelenül: jurista.

[7] Uo. 99. helytelenül Pharmatici.

[8] Uo. 99. helytelenül Hebreici.

Az utólagos bejegyzések közül az 1663. évben megjelent könyvek a legkésőbbiek, tehát a jegyzéket a fentiek szerint 1655—1663 között használták.[9]

3. *Catalogus Librorum, quos Gen. D. Joannes Kecskes Collegio Soc. Jesu Posoniensi donauit. Anno D. 1639.* Fejrovatai azonosak az első jegyzékéivel, de a *Copertura* rovat nem szerepel. A főbb tárgyi csoportosítás is az első jegyzéket követi. Elkészültét a címfelirat pontosan datálja. A jegyzékben szereplő könyvek az első jegyzékben még nem találhatók.

II. Pozsonyban a jezsuitákat PÁZMÁNY Péter 1622-ben telepítette le, s a rendtagok igen szerény körülmények között kezdték meg működésüket. 1628-ban indult meg rendházuk építése, 1631-ben a jezsuita rend generálisa a rezidenciát kollégium rangjára emelte, s 1633-ban már iskolájuk is felépült.[10]

A jezsuita rend szabályai szerint a kollégiumoknak megfelelő könyvtárral is rendelkezniök kellett. Bizonyos mennyiségű könyvük már a kollégiumi rangra emelés előtt volt, mert az Egyetemi Könyvtár 244. sz. ősnyomtatványában[11] 1626. jún. 15-ös dátummal a rendház possessor-bejegyzését találtuk, csak 1636-ban írták mellé: Collegii Posoniensis Soc. Jesu. Az első házfőnök már 1625-ben javadalmakat kért II. FERDINÁND királytól, többek között arra is, hogy KECSKÉS János könyvtárát megvehessék, amelyet a tulajdonos már többször kínált vételre. Végül 1639-ben KECSKÉS a 3. jegyzékünkön felsorolt 362 kötetet a kollégiumnak adományozta. 1629-ben egy jótevőjük 200 Ft-ot adott könyvek vásárlására, 1631-ben főleg görög és latin egyházatyák műveit vették meg több mint 500 Ft-ért, 1632-ben közel 1000 Ft-ot fordítottak könyvvásárlásra, feltehetően PÁZMÁNY bőkezűségéből. 1633-ban mintegy 300 Ft értékben vásároltak, 1635-ben különböző hagyatékokból 80 Ft értékű könyvet vettek.[12]

1639-ben, az első könyvjegyzék összeállításakor a könyvtár állományába 1407 mű 1673 kötete tartozott.[13] Ebből 16 ősnyomtatvány volt, az állomány csaknem fele XVI. századi kiadás, közel negyven százaléka XVII. századi. E sommás arányszámból is kitűnik, hogy a könyvtár állománya viszonylag frissnek mondható. A pontosabb megoszlási viszonyszámokat külön táblázatban közöljük. Ebből, valamint a könyvanyag tartalmi vizsgálatából az alább tények világlanak ki.

A legterjedelmesebb könyvcsoportok: a 7. (Concionatores et Cathechistae), a 10. (Historici) és a 14. (Medici), ennek a háromnak az anyaga az egész könyv-

[9] A 351. lapon a héber könyvek között Johannes BUXTORF: *Manuale* (Basel 1690). bejegyzés található az alapszövegben. Az évszám nyilvánvaló elírás, hisz a másik jegyzéken ugyanez a mű 1629-es kiadási évszámmal szerepel.

[10] SCHÖNVITZKY: I. m. 23—50.

[11] GAIETANUS THIENENSIS: *Expositio super libros Aristotelis de anima.* Vicenza 1486. Possessor-bejegyzései: a) Residentiae Posoniensis Societatis Jesu 1626 Juny 15. A D. Marco Wattingero. b) Collegii Posoniensis Soc. Jesu 1636.

[12] SCHÖNVITZKY: I. m. 97—98. — PÁZMÁNY 1632-ben a pozsonyi jezsuitáknak 1000 forintot ajándékozott, l. FRAKNÓI Vilmos: *Pázmány Péter és kora III.* Bp. 1872. 325.

[13] Adataink kis mértékben eltérnek a SCHÖNVITZKY által közöltektől; ő 1733 művet említ, közel 2000 kötetben. Az eltérés részben abból adódik, hogy mi a *Bibliotheca Patrum*-ot egy műnek vettük, SCHÖNVITZKY viszont az ebben előforduló összes írókat külön számolta. Számításunkat a következő elv szerint végeztük: ha ugyanazon szerző ugyanazon művének több kiadása is szerepelt, az egyes kiadásokat külön műnek vettük. Ugyanazon kiadás több kötetét egy műnek számoltuk. Ugyanazon író ugyanazon művének több kötete egy fóliába kötve is előfordult, ilyenkor egy mű — egy kötet volt a számbavétel.

állomány 40%-át teszi ki. Az egyes műveknek a különböző szakcsoportokba történő besorolása azonban nem felel meg mai fogalmainknak, ezért az egyes rovatok tartalmát mindig figyelemmel kell kísérnünk.

A Scriptura Sacra címszó alatt — a könyvtár jellegének megfelelően — gazdag választékot találunk bibliai szövegkiadásokból. A latin, görög, héber és cseh nyelvű szentírás mellett KÁLDI magyar szövege is megvan, a kiadások időhatára: 1515—1630. A jeles XVI. századi fordítások (ARIUS, MONTANUS, PAGNINUS) mellett feltűnnek a jezsuita munkák (Gaspar de ZAMORA, MENOCHIUS, POSSEVINO stb.), a különböző bibliai segédkönyvek *(Flores Bibliorum, Thesaurus Bibliorum, Concordantiae Bibliorum)*. A protestáns szentírástudományi művek és fordítások (pl. a *Károlyi-biblia)* viszont teljességgel hiányoznak.

A 2. szakcsoport a zsinati határozatok kiadásait gyűjti egybe, a tridenti rendelkezések két példányban is megvannak.

A patrisztika irodalmából kiemelkedik a monumentális méretű ókeresztény antológia, a *Bibliotheca Patrum* modern, jezsuita kiadása (Köln 1618). Ez az editio a PÁZMÁNY-prédikációknak is jelentős forrása, az összes ún. „kisebb egyházi írók" („patres scriptoresque minores") műveinek gyűjteménye.[14] Ezenkívül természetesen a jelentősebb egyházatyák (AUGUSTINUS, ATHANASIUS, AMBROSIUS, BASILIUS MAGNUS, CLEMENS ALEXANDRINUS, EUSEBIUS, HIERONYMUS, GREGORIUS MAGNUS, GREGORIUS NAZIANZENUS stb.) művei mind ott sorakoztak a pozsonyi könyvtár polcain.

A 4. rovatban, a bibliai interpretációk között magas a jezsuita munkák arányszáma (26), ezekre a jegyzék készítője a név előtti S. J. betűkkel hívja fel a figyelmet. De megvan ERASMUS *Lukács-kommentárja* és Nicolaus de LYRA kommentár-sorozata is; egészében véve ez a műfaj gazdag anyagot ölel fel.

Annál szegényebb a Theologi scholastici csoport; a 16 mű jórészt jezsuita szerzőtől való, igaz, közülük a műfaj legjelentősebbjei (Francesco SUAREZ, Gabriel VASQUEZ, Leonardus LESSIUS, Nicolaus SERARIUS, Martinus BECANUS) szerepelnek a listán.

A hitvitázó irodalom — a kor viszonyaihoz képest — nem kapott túl nagy teret; itt PÁZMÁNY, BELLARMINO, LESSIUS mellett számos katolikus vitairat szerepel, protestáns azonban nagyon kevés (pl. *Diatriba* Bullingeri, Lugduni 1617). Ide került CAMPANELLA: *Atheismus triumphatus* (Róma 1631.) c. műve is, melynek címe ugyan nincs feltüntetve, de a kiadás adatai alapján egyértelműen azonosítható.

A 7. címszó alatt prédikációs köteteket és katekizmusokat találunk, a magyar szerzők közül LASKAI Biga salutisát és TEMESVÁRI Pelbárt műveit; feltűnő viszont a magyar nyelvű kötetek (TELEGDI, LÉPES, KÁLDI, PÁZMÁNY) hiánya. Különösen akkor érthetetlen ez, ha figyelembe vesszük, hogy a kollégium alapítója PÁZMÁNY, rektora pedig 1629—33 között KÁLDI. CANISIUS ugyanakkor német és latin kötettel, PANIGAROLA pedig olasz nyelvű prédikációival szerepel a listán, ezenkívül még 7 olasz és egy spanyol nyelvű kötet is megvan. A többi mű természetesen latin. A középkori, valamint a XVI. és XVII. századi híres európai prédiációírók (Ludovicus GRANATENSIS, Thomas STAPLETON, Johannes ECK, Jacobus DE VORAGINE stb.) kötetei többnyire megtalálhatók, végered-

[14] Magna Bibliotheca veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum. Primo quidem a Marginario de la Bigne sorbonico in Academia parisiensi theologo collecta et tertio in lucem edita. Coloniae Agrippinae 1618—22. I—XV.

ményben ezt az rovatot nemcsak anyagának mennyisége, hanem minősége miatt is a könyvtár egyik leggazdagabb rétegének mondhatjuk.

A 8. szakcsoport — címének megfelelően — hosszan sorolja a Corpus juris canonici és Corpus juris civilis köteteit, de megvan a Tripartitum, valamint egy ideillő PÁZMÁNYnak tulajdonított *(Rituale Strigoniense,* Pozsony 1625) és egy OLÁH Miklós-mű *(Catholicae ac Christianae Religionis praecipua quaedam capita, de Sacramentis etc.* Bécs 1560.) is.

A *Spirituales* anyaga a legmodernebb; mint táblázatunkból kitűnik, a 125 kötetből 21 XVI. századi, 9-nek kiadási éve ismeretlen, a többi mind XVII. századi. Legnagyobb részük (51 mű) 1621—1630 közötti, 17 pedig 1631—39 közötti kiadás. Mint statisztikánk mutatja, a könyvtár 1631—39 közötti kiadású, *Spirituales* rovatba tartozó műveinek százalékaránya (34,7%) jóval magasabb bármely más rovat megfelelő adatánál, de ez érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy a jezsuiták különös gondot fordítottak a lelki olvasmányokra. Az idetartozó művek túlnyomórészt meditációk, különböző szentek kultuszáról és vallásos intézményekről szóló fejtegetések (BELLARMINO, KEMPIS Tamás, CANISIUS, Carolus SCRIBANIUS művei, egy név nélküli SZENT IGNÁC-életrajz stb.). Meglepő besorolással ide került MACCHIAVELLI *Il principe* (Köln 1604.) c. művének egy példánya is.

A történelmi művek között jelentős számmal van képviselve az antikvitás (HÉRODOTOS, THUKYDIDÉS, LIVIUS, TACITUS, PLUTARCHOS, CURTIUS RUFUS), az egyháztörténet (EUSEBIUS, SURIUS, BARONIUS, a *Vitae Patrum* c. gyűjtemény 1483-as kiadása), de a modern humanista történetírás is (ISTVÁNFFY). Itt kaptak helyet a különböző geográfiai munkák (a szerző megjelölése nélkül): *Regni Congo Descriptio* (Frankfurt 1598), *Respublica Angliae, Galliae* stb. (11 mű, mind frankfurti 1625—28 közötti kiadás).

A „filozófusok és matematikusok" között szerepel az ARISTOTELÉS-összkiadás számos változata, BOETHIUS, ALBERTUS MAGNUS, PTOLEMAIOS, SUAREZ, FONSECA — de PLATON egyetlen művel sincs képviselve. Feltűnően sok az aritmetika (EUCLIDES, REGIOMONTANUS négy kötete és számos, szerző megjelölése nélküli „opera mathematici"), de itt kapnak helyet a logikák és dialektikák is. Az anyag túlnyomó többsége XVI. századi, 8 ősnyomtatvány, mindössze 12 kötet XVII. századi, s ez — táblázatunk más rovataihoz viszonyítva — feltűnően kevés.

A szónokok (Oratores) között mindössze néhány jeles világi szerző kapott helyet, többek között CICERO, DEMOSTHENES, ISOCRATES, LORENZO VALLA. Itt szerepel Hermes TRISMEGISTOS: *Pimandrias* (Bordeaux 1650.) c. műve is, későbbi kéz beírásaként, azaz egész friss beszerzésként.

A költők között az antikvitás dominál (HOMEROS, HESIODOS, HORATIUS, VERGILIUS, OVIDIUS, CATULLUS, LUCRETIUS, MARTIALIS); PRUDENTIUS több kötetben is megvan, de ide került PLAUTUS, TERENTIUS és EURIPIDES egy-egy meg nem nevezett „komédiája" is.

A magyar költők közül csupán APPONYI Balázs verses zsoltárparafrázisa *(In Divini et Regii Davidis . . . psalterium,* Bécs 1624.) és RÁKÓCZI Márton dicsőítő verse *(Carmen de magistratu,* Lipsiae 1574.) van meg. A reneszánsz poézist képviselik a BUCHANAN-zsoltárok, Nicolaus REUSNER, Pietro BEMBO, PETRARCA művei.

Medici címszó alatt a legkülönbözőbb természettudományos könyveket gyűjtötték egybe. A 240-ből mindössze 7 XVII. századi, így ez a könyvtár legrégebbi rétege. ARISZTOTELÉSTŐL AVICENNÁN és GALENUSon át FRACAS-

Könyvcsoportk	Az 1. sz.				
	Művek száma	XV. sz.	%	XVI. sz.	%
1. Scriptura Sacra	43			28	3,5
2. Concilia	7			2	0,3
3. Patres graeci et latini	34	2	12,5	21	2,6
4. Interpretes Spripturae Sacrae	85			26	3,2
5. Theologi scholastici	16			1	0,1
6. Controversiae	87			22	2,8
7. Concionatores et cathecistae	166	2	12,4	74	9,2
8. Canonistae, casistae juristae	62			23	2,9
9. Spirituales	121			21	2,6
10. Historici sacri et prophani	169	1	6,2	94	11,7
11. Philosophi et mathematici	137	8	50,0	113	14,1
12. Oratores	38	1	6,2	29	3,6
13. Poetae	115			57	7,1
14. Medici	240	1	6,2	229	28,5
15. Grammatici	29	1	6,2	17	2,1
16. Graeci	42			38	4,7
17. Hebraici	16			8	1,0
Összes	1407	16	100,0	803	100,0
% a művek számából		0,9		48,0	

TOROig a legkülönbözőbb szerzők sorakoznak itt, az AVICENNA- és GALENUS-műveket nyilvánosan elégető, alkimista PARACELSUS csakúgy megvan, mint ERASMUS PARACELSUS-ellenes vitairata *(Contra Paracelsum,* Basel 1572.). Sajnos, ebben a rovatban a tájékozódást megnehezítik a szokatlanul nagy számban előforduló hiányos címek vagy a címet fel sem tüntető bejegyzések.

A *Grammatici* rovat szótárakat, nyelvtanokat, szentencia-, exemplum- és közhelygyűjteményeket tartalmaz, többek között CALEPINUS, ERASMUS, LORENZO VALLA, PIETRO BEMBO munkáit és egy meg nem nevezett Melanchton-művet.

Graeci címszó alatt a klasszikusok eredeti nyelvű kiadásait (HOMEROS HERODOTOS, PLUTARCHOS, POLYBIOS stb.) és néhány nyelvkönyvet (Jakob GRETSCHER) találunk, a *Hebraici*-ben főként nyelvkönyveket, szótárakat (az idősebb Johannes BUXTORF több műve, STANCARO: *Grammatici Institutio)* és héber bibliaszövegeket.

Mellékelt időrendi táblázatunkból nyomon követhető, hogy a könyvtár melyik időszakban milyen jellegű műveket gyűjtött elsősorban. A XVI. századi anyagból messze kimagaslik a *Medici* rovat, de nagy anyagot ölel fel a *Philosophici et mathematici* réteg is, a kettő együttesen a XVI. századi kiadású művek egyharmadát teszi ki. Ha ehhez hozzávesszük a 10. és 13. rovat jobbára világi anyagát, megállapítható, hogy a XVI. századi könyvállomány nagy része nem teológiai jellegű, hanem a világi reneszánsz tudomány és irodalom köréből származik.

Ezzel szemben a XVII. századi könyvek javarészét vallásos irodalom teszi ki. A század első évtizedéből származók többsége prédikáció (7. rovat, 31 kötet), s a második évtized is ezt a műfajt gazdagítja (64 kötet). Az 1621—30 között kiadott műveket tekintve a 7. rovat mellett erősen megnövekszik a *Spirituales*

jegyzék műveinek megoszlása a kiadási évek szerint

1601—1610	%	1611—1620	%	1621—1630	%	1731—1639	%	Ismeretlen	%
		9	3,2	11	3,4			15	14,0
1	1,1	2	0,7	2	0,6				
2	2,2	42	14,6	15	4,7	1	2,1	10	9,3
7	7,8	41	14,3	36	11,2			2	1,9
6	6,7	16	5,6	18	5,6			1	1,0
15	16,7	30	10,5	21	6,6	11	22,4	7	6,6
31	34,4	64	22,3	74	16,8	3	6,1	11	10,3
1	1,1	11	3,8	20	6,3	7	14,3	5	4,7
6	6,7	21	7,3	51	15,9	17	34,7	9	8,4
8	8,9	28	9,8	54	16,8	2	4,1	9	8,4
2	2,2	2	0,7	6	1,9	2	4,1	7	6,5
1	1,1	3	1,0	1	0,3			4	3,7
7	7,8	12	4,2	27	8,4	1	2,0	11	10,3
		1	0,3	2	0,6	4	8,2	5	4,7
1	1,1	2	0,7	3	0,9	1	2,0	4	3,7
1	1,1							3	2,8
1	1,1	3	1,0					4	3,7
90	100,0	287	100,0	321	100,0	49	100,0	107	100,0
5,4		17,2		19,2		2,9		6,4	

és *Historici* szerepe (51, ill. 54 könyv), az 1631—39 közötti anyag pedig első sorban a Spirituales-t bővíti. Ezek az adatok a könyvtár tudatos fejlesztési irányát, teológiai és devóciós anyaggal való feltöltésének folyamatát jelzik.

III. Érdemes ezek után egy pillantást vetnünk a második jegyzékre, melyből a gyarapodás adatai leolvashatók, s a fejlődés 1655-ig nyomon követhető.

A rekatalogizálást végző személy jóval alaposabban ismerhette a könyvtárat, mint elődje. Erre enged következtetni a rovatok átrendezése, áttekinthetőbbé tétele, valamint a *Varii* csoport felvétele, mely biztosítja az egyértelműen be nem sorolható művek megfelelő elhelyezését. Sok olyan mű került ebbe az utolsó csoportba, melyet az első jegyzéken máshová kellett beszorítani, innen is ered egyes csoportok állományának csökkenése.

Az első jegyzéknek mintegy 100—150 tétele a másodikból hiányzik; erre mi sem találunk más magyarázatot, mint SCHÖNVITZKY, aki szerint a könyveket újonnan alakult jezsuita rendházaknak és misszióknak adták kölcsön.[15] Ennél sokkal fontosabb kérdés: hogyan gyarapodhatott a könyvtár másfél évtized alatt mintegy 900 kötettel? Tény, hogy a gyarapodást nem az 1639—55 között megjelent kiadványok okozzák, hisz ilyet mindössze 20—25-öt találunk katalógusunkban. A KECSKÉS-adomány, mely 362 kötetet tartalmaz, nagyrészt szerepel a második jegyzéken, bár itt is vannak hiányok (a teljes pontosságú azonosítást az utóbbi jegyzék hiányos adatai lehetetlenné teszik). Még ezt beszámítva is 5—600 kötetes gyarapodással kell számolnunk 1655 ig.

Az első jegyzékhez képest új a *Humanistae* címszó, melyben antik auktorok mellett több, mai fogalmaink szerint is idetartozó tétel kapott helyet, többek között Francesco FILELFO episztolái és beszédei, PETRARCA összes művei,

[15] SCHÖNVITZKY: I. m. 99.

Könyvscoportok	Az 1. sz. jegyzék könyvei				A 2. sz. jegyzék könyvei			
	Mű db	%	Kötet db	%	Mű db	%	Kötet db	%
1. Scriptura Sacra	43	3,2	63	3,8	28	1,3	61	2,4
2. Concilia	7	0,6	7	0,4	14	0,7	18	0,7
3. Patres graeci et latini	34	2,5	93	5,6	64	2,9	143	5,1
4. Interpretes Scripturae Sacrae	85	6,2	112	6,7	114	5,2	163	6,5
5. Theologi scholastici	16	1,2	42	2,5	40	1,9	70	2,8
6. Controversiae	87	6,2	106	6,3	88	4,0	91	3,6
7. Concionatores et cathecistae	166	11,7	239	14,3	193	8,9	245	9,8
8. Canonistae, casistae, juristae	62	4,4	67	4,0	186	8,5	195	7,7
9. Spirituales	121	8,6	125	7,5	114	5,2	117	4,8
10. Historici sacri et prophani	169	12,1	196	11,7	225	10,3	242	9,8
11. Philosophi et mathematici	137	9,7	140	8,4	147	6,7	161	6,4
12. Oratores	38	2,7	39	2,3	—	—	—	—
13. Poetae	115	8,1	115	6,9	106	4,9	106	4,2
14. Medici	240	17,0	242	14,5	231	10,6	231	9,2
15. Grammatici	29	20,	29	1,7	—	—	—	—
16. Graeci	42	2,9	42	2,5	92	4,2	103	4,1
17. Hebraici	16	0,9	16	0,9	21	0,9	21	0,8
18. Humanistae	—	—	—	—	165	7,6	167	6,7
19. Hungarici	—	—	—	—	26	1,2	28	1,1
20. Germanici	—	—	—	—	87	3,9	90	3,6
21. Italici	—	—	—	—	125	5,7	136	5,4
22. Varii	—	—	—	—	118	5,4	118	4,7
Összesen	1407	100,0	1673	100,0	2184	100,0	2506	100,0

Georgius TRAPEZUNTIUS retorikája, RHODIGINUS: *Antiquae lectiones* (Lugduni 1560) c. filológiai enciklopédiája,[16] ARETINO és Lorenzo VALLA művei, Marsilio FICINO episztolái, Raymundus LULLUS *Liber mercuriorum*-a stb. Nem véletlenül emeltük ki a második jegyzékből ezt a csoportot, hisz a humanista irodalom és tudomány eredményeiből az újonnan beszerzett művek mind itt csapódtak le. A többi szakcsoport — táblázatunk is mutatja — nagyobb aránytalanság nélkül, egyenletesen fejlődött, s az első jegyzékhez képest jelentősebb minőségi változást vagy arányeltolódást nem mutat. Az olasz, német és magyar könyvek külön csoportba rendezése indokolt, az első jegyzéken is meglehetősen sok volt belőlük, s a cím elé (utólagosan ?) beírt G vagy I betű már ott is bizonyos mértékig elkülönítette őket. A magyar nyelvű könyvek száma jelentősen megnőtt, megvannak MONOSZLÓI András, PESTI Gábor, DRASKOVICH György, HÁZI János, PÉCSI Lukács, KOPCSÁNYI Márton, VERESMARTI Mihály, TELEGDI, PÁZMÁNY, LÉPES és BALÁSFY művei.

Könyvjegyzékünk harmadik része (a KECSKÉS-adomány) nagyrészt a MOSSÓCZY Zakariástól származó műveket tartalmazza. A nyitrai püspök könyvtárát sógorára, KECSKÉS Andrásra, ő pedig KECSKÉS János pozsonyi kanonokra

[16] RHODIGINUS művének modern szempontú bemutatását l. TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita*... (Bp. 1969. 12—13. Modern Filológiai Füzetek 6.)

hagyta.[17] Ez utóbbi ajándékozta a pozsonyi jezsuitáknak a 3. jegyzékünkön szereplő könyvtárat, melynek kronológiai összetétele:

1587 (Mossóczy halála) előtti	235 mű
1587—1639 között kiadott	3 mű
évszám nélkül (köztük sok ősnyomtatvány és néhány kézirat)	124 mű
Összesen	362 mű

A könyvek legtöbbje a Mossóczy-katalógusban is szerepel, nyilvánvaló tehát, hogy az ő könyvei kerültek 1639-ben a jezsuitákhoz.[18] Közel 1000 kötetes könyvtárának többi tételét ekkorra Kecskés János már valószínűleg eladta vagy elajándékozta, hisz Mossóczy possessor-bejegyzéssel a legkülönbözőbb könyvtárakban találkozhatunk.[19]

A jegyzékünkön szereplő művek egy része a jezsuita rend feloszlatása után a pozsonyi rendházból az Egyetemi Könyvtárba került, ezt a possessor-bejegyzések tanúsítják,[20] más részük pedig azóta a legkülönbözőbb könyvtárakban található.

IV. Pázmány Péter 1636. nov. 12-én kelt végrendeletében a pozsonyi jezsuita kollégiumra hagyta könyvtárát,[21] ezért a jelen könyvjegyzék vizsgálatakor nem mellőzhető kérdés: vajon teljesült-e az érsek végakarata, s könyvei valóban Pozsonyba kerültek-e? Ha igen, akkor azoknak könyvjegyzékünk anyagában kell lenniök.

Pázmány könyvtárának sorsával már többször foglalkozott a kutatás. Fraknói szerint könyveiből csak kevés jutott el Pozsonyba, az ő nyomán Schönvitzky és Clauser Mihály már egyenesen tagadják a végrendelet által meghatározott helyre kerülésüket.[22] Arra azonban egyikük sem tud — még feltevés formájában sem — feleletet adni, hogy vajon mi lett az érsek könyveinek további sorsa.

A kérdés vizsgálatában csakis a konkrét tényekre, azaz egyfelől jegyzékünk könyvanyagára, másfelől a Pázmány által használt vagy tulajdonában levő könyvekre támaszkodhatunk. Így a következő megfigyeléseket tehetjük:

A) Pázmány egyik levelében 5 olyan könyvről tesz említést, melyet saját részére megvásárolt. A könyvújdonságokat Hmira János, a bécsi Pázmáneum rektora küldte meg neki, s ő abból az ízlésének megfelelőket tartotta meg 1636. febr. 17-én Pozsonyból írja Hmiránnak: „Libros remitto praeter hos, quos retinui: Cornelium in Ecclesiasticum et Proverbia, Gorderii Theologiam Moralem, Farniani Stradae Belgicam Historiam, Mathiae Casmiri Lyrica, Horum pretium constituunt floren 39."[23]

[17] Vértessy Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár ősnyomtatvány-gyűjteményének története.* Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei II. Bp. 1964. 109.

[18] Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése.* Bp. 1926. 103.

[19] Uo. 77—79.

[20] Vö. 11. sz. jegyzet, valamint az Egyetemi Könyvtár 397. sz. ősnyomtatványának (Johannes Gritsch: *Quadragesimale.* Strassburg 1490.) possessor-bejegyzése: Liber Thomae Belarii (2) Canonici Posoniensis. Collegii Posoniensis Soc. Jesu 1634.

[21] Fraknói: I. m. III. 240. és Podhradszky József: *Pázmány Péter esztergomi érseknek... élete.* Buda 1836. 98.

[22] Schönvitzky: I. m. 99. és Clasuer Mihály: *Pázmány Péter írói műhelyéből.* Regnum 1936. 142—149.

[23] *Pázmány Péter összegyűjtött levelei.* Kiad. Hanuy Ferenc. Bp. 1911. II. 629.

Ezek a művek — a helytelen olvasás kijavítása után — az alábbiakkal azonosíthatók:[24]

1. Cornelius a Lapide: *Commentaria in Ecclesiasticum.* Antwerpen 1634.
2. Uő. *Commentaria in Proverbia.* Antwerpen 1635.
3. Gordon, Jacob: *Theologia moralis universa octo libris comprehensa.* Lutetiae Parisiorum 1634.
4. Strada, Famianus: *De bello belgico.* Roma 1632 vagy 1635.
5. Sarbiewski, Matthias Casimir: *Lyricorum libri tres.* Számbaveendő kiadásai: Coloniae 1625, 1628, 1631, 1632, 1634.

Az első két könyv II. jegyzékünkön szerepel, a harmadik mindkettőn a negyedik egyiken sem, az ötödik pedig az elsőn. Szembeötlő, hogy a két Lapide-kommentár csak a második jegyzéken található meg, hisz a jezsuita biblia-kommentátor korábbi 5 kötete megvan az első jegyzéken. Az 1634—35-ben megjelent műveket még 1639-ben sem szerezték be, Pázmány viszont ezt már 1636 februárjában megtette. A friss vásárlást tehát a pozsonyi könyvtár elmulasztotta, így már itt felmerül a kérdés: vajon nem a Pázmány-féle példányok szerepelnek-e a második jegyzéken?

A Sarbiewski-versekkel kapcsolatban ez a kérdés indokolatlan lenne, mert a pozsonyiaknak az 1630-as kiadás van meg (vö. első jegyzék 141. p.), az érsek viszont minden bizonnyal az újonnan megjelentet szerzi be (a többi 4 mű is 1634—35-ös kiadás).

A Pázmány tulajdonában levő 5 könyv további sorsát kutatva, átvizsgáltuk a nagyszombati jezsuita kollégiumi (majd egyetemi) könyvtár jegyzékét, melyben a beszerzés éve is pontosan fel van tüntetve.[25] Eszerint a két Lapide-kommentár itt már 1635-ben, ill. 1636-ban megvan, tehát ezek semmiképpen sem lehettek a Pázmányéi. Gordon Jakab morálteológiáját 1636-ban, Strada történeti művét csak 1667-ben, a lengyel jezsuita költő verseit pedig 1672-ben szerezték be. Már csak az évszámok különbözősége sem engedi meg azt a feltételezést, hogy az érsek hagyatéka ide került. A nagyszombati listán található 29 Pázmány-mű beszerzési ideje is erősen különböző (1625—1733 között váltakozik), pedig az érsek bibliotékájának idekerülése esetén ennek egy bizonyos évre kellene súlypontozódnia, hisz nyilvánvaló, hogy saját művei megvoltak a személyi tulajdonát képező — végrendeletileg hagyományozott — könyvgyűjteményében. Pázmány halála (1637) után egyik év sem mutat kiemelkedő mennyiségű gyarapodást, ez csupán az 1632-es évről mondható el. Ezeket az adatokat figyelembe véve tehát semmiképpen nem gondolhatunk arra, hogy a keresett könyvek a nagyszombati állományt gazdagították volna. Az sem látszik valószínűnek, hogy a végrendelet ellenére, azzal szembeszegülve valamely távolabbi városba szállították volna őket. Így ismét csak a Pozsonyba kerülés lehetőségéhez érkeztünk.

B) Fraknói kutatásai nyomán tudjuk,[26] hogy egy Pázmány-mű — az érsek kézírásával lapjain — 1872-ben még a pozsonyi főgimnázium könyvtárában

[24] Az azonosítást az alábbi művek megfelelő kötetei alapján végeztük: Backer—Sommervogel: *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus.* Bruxelles—Paris 1890—1900. — *British Museum General Catalogue of Printed Books I—CCLIX.* (and supplements) London 1965—1972. — Theophil Georgi: *Allgemeines europäisches Bücherlexicon I—V.* Leipzig. 1742— 1753. — *Dictionnaire de Theologie Catholique I—XV.* Paris 1909—1946.

[25] *Catalogus novus Librorum Collegii Tyrnaviensis Soc. Jesu conscriptus anno domini 1690.* Egyetemi Könyvtár Kézirattára, J 2/I-II. — A katalógust részletesen ismerteti Vértessy Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa.* MKsz 1957. 368.

[26] Fraknói: I. m. III. 240.

volt *(De Sacra Scriptura et Ecclesia.* Viennae 1626). Ez a munka első jegyzékünkön nem, a másodikon viszont megtalálható. Ez a kétségtelenül PÁZMÁNY tulajdonában levő mű tehát 1639 után (és 1655 előtt) került a pozsonyi jegyzékre.

C) A továbbiakban — mivel az érsek birtokában levő többi könyveket nem ismerjük — az általa használt jellegzetes forrásművekre irányítjuk figyelmünket. Másutt részletesebben szóltunk arról, hogy EUSEBIUS: *Praeparatio evangelica* c. apologetikus munkáját PÁZMÁNY két különböző fordításban használta: eleinte Georgius TRAPEZUNTIUS meglehetősen pontatlan átültetésében, majd 1628-tól a jezsuita Franciscus VIGERIUS (1591—1647) munkáját részesítette előnyben.[27] Könyvjegyzékünk első részében csak a VIGERIUS-változat, második részében azonban mindkét fordítás szerepel. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a nagyszombati listán sem található meg mindkét változat, akkor ismét csak könyvlistánk második részét kell kiemelnünk, mint amely leginkább tükrözi PÁZMÁNY olvasottságát.

Hasonló megállapításra juthatunk az ARISTOTELÉS-fordítások vizsgálatakor is. FÉLEGYHÁZY József tanulmányából tudjuk, hogy bölcseleti munkáihoz a Johannes ARGYROPULOS-féle latin szöveget használta,[28] de a prédikációk forrásainak vizsgálatakor is azt kell megállapítanunk, hogy a firenzei görög professzor *Nikomachoszi Etika*-átültetését idézi.[29] Mivel beszédeiben állandóan hivatkozik az aristotelési etikára, s mivel azokat nem egy meghatározott időpontban, hanem 30 éven át írta, csiszolgatta, ezért feltételezhető, hogy ez az annyit idézett forrásmunka könyvtárában is helyet kapott. Az aristotelési etika ARGYROPULOS-fordítása második jegyzékünkön két példányban is szerepel, így joggal merül fel ismét a kérdés: vajon az egyik nem PÁZMÁNYtól került-e oda?

Az érsek beszédgyűjteményének patrisztikai forrásait vizsgálva utaltunk arra, hogy idevágó ismereteit jórészt a *Bibliotheca Patrum* (vö. 14. sz. jegyzetünkkel), ill. a *Vitae Patrum* c. gyűjteményéből merítette.[30] Ez utóbbit Heribert ROSSWEIDE jezsuita hagiográfus adta ki, s a rend könyvtáraiban többnyire megtalálható volt. E két munka közül csak az első van meg könyvjegyzékünkön, ROSSWEIDE kiadása egyik listán sem szerepel. Pedig a belőle vett idézetek viszonylag nagy száma s a ROSSWEIDE nevére történő hivatkozás miatt feltételezhető, hogy PÁZMÁNYnak ez a gyűjtemény birtokában volt, ezért hiánya óvatosságra int: nem tarthatjuk valószínűnek az egész hagyaték Pozsonyba kerülését.

Az elmondottak összegezéseképpen feltételezhetőnek véljük, hogy a PÁZMÁNY-könyvtárnak legalábbis egy része a végrendelete által meghatározott helyre jutott. Főként második jegyzékünk tartalmazza azokat a műveket, melyeket a magyar ellenreformáció szellemi vezetője kétségkívül használt, s prédikációiban legtöbbször idéz. A *Kalauz*nak és a latin nyelvű bölcseleti

[27] BITSKEY I.: *Patrisztikai források Pázmány Péter beszédeiben.* Studia Litteraria (Debrecen) XIII. 1975. (S. a.) — VIGERIUS műve: *Praeparatio evangalica* (gr. et Lat.), Fr. VIGERUS recensuit, latine vertit, notis illustravit. Paris 1628.

[28] FÉLEGYHÁZY József: *Pázmány bölcselete.* Bp. 1937. 205.

[29] Erről részletesen szólunk készülő tanulmányunkban: *Az ókori auktorok Pázmány prédikációiban.*

[30] BITSKEY: I. m.—ROSSWEIDE kiadása: *Vitae Patrum. De vita et verbis seniorum libri X.* Antwerpiae 1615. (Az Egyetemi Könyvtár példányának possessora a zágrábi jezsuita kollégium volt.)

műveknek a forrásanyagára ebből a szempontból sokkal kevésbé támaszkodhatunk, hisz azokat jóval korábban s részint külföldi könyvtári bázisra alapozva írta, a beszédek viszont biztos, hogy Magyarországon — Pozsonyban vagy Nagyszombatban — készültek, hisz az érsek túlnyomórészt a két városban tartózkodott. Prédikációinak forrásanyaga kéznél kellett hogy legyen, mindig rendelkezésére kellett hogy álljon, nagyrészt ezek tehették ki a PÁZMÁNY-könyvtár anyagát. Ezek közül a források közül kevés hiányzik — a *Vitae Patrum*hoz hasonlóan — a pozsonyi könyvtár második jegyzékéről, ezért nem tarthatjuk kizártnak, hogy a rekatalogizálásra, a második jegyzék készítésére éppen a PÁZMÁNY-könyvek Pozsonyba kerülése miatt volt szükség. Másképpen megmagyarázhatatlannak tartjuk a 16 évvel később készült új katalógus keletkezését, hisz a jezsuita könyvtárakban nem volt szokás minden évtizedben új könyvjegyzéket készíteni, a nagyszombati példa legalábbis erre enged következtetni (1632-ben és 1690-ben katalogizáltak, az utóbbit egész 1773-ig használták).

A második jegyzék anyaga az elsőhöz képest igen sokat változott, s mint arra utaltunk, a KECSKÉS-féle könyveken kívül is 5—600 kötetes gyarapodást mutat. Ez az állománynövekedés igen jelentős, hisz a rendkívüli értékként emlegetett KECSKÉS-adomány is csak 362 műből állt. Ezt a változást csakis egy 1639 utáni kiemelkedő jelentőségű adomány vagy hagyaték magyarázhatja, s ezt az érsek végrendeletének végrehajtása jelenthette.

FRAKNÓI a PÁZMÁNY-könyvek felderítésekor azért jutott negatív eredményre, mert possessor-bejegyzéseket keresett, a prédikációk forrásanyagának vizsgálata felől nem közelítette meg a kérdést. SCHÖNVITZKY és CLAUSER csak a FRAKNÓI adataira támaszkodott, PÁZMÁNY újabb kutatói pedig nem érintették a könyvtár problémáját (SÍK S., FÉLEGYHÁZY J. stb.). Mivel az érsek végrendeletének végrehajtásával kapcsolatos levéltári anyagnak nyoma veszett,[31] így egyelőre a PÁZMÁNY-könyvtárra vonatkozóan jelen könyvjegyzék az egyedüli támpont. Újabb — hipotézisünket cáfoló vagy megerősítő — adatok esetleges előkerüléséig nem zárkózhatunk el a feltételezés elől: barokk irodalmunk első reprezentánsának könyvei nagyrészt a pozsonyi jezsuita bibliotékát gazdagították.

ISTVÁN BITSKEY — BÉLA KOVÁCS:

Die Bibliothek des Jesuitenkollegs in Pozsony im XVII Jahrhundert und der Pázmány- Nachlass

In der Bibliothek des István Dobó Burgmuseums zu Eger befindet sich ein 434 Seiten dickes, handgeschriebenes Buch, unter Inventar Nummer 1984, das die Bücherlisten des Jesuitenkollegs in Pozsony aus dem XVII. Jahrhundert enthält. Das Kolligat war früher in der Alten Bibliothek des Obergymnasiums zu Pozsony, mit der Markierung XIV. B. 1.4.

Bibliothekar Bertalan SCHÖNVITZKY nahm es um 1920 zu sich. Sein Sohn schenkte es 1948 der Bibliothek der Erzbischöflichen Akademie der Rechtswissenschaften in Eger. Das Kolligat gelangte nach seiner gegenwärtigen Bewahrungsstelle, nach der Verstaatlichung der Schule.

[31] ROSDY Pál szíves levélbeli közlése szerint PÁZMÁNY végrendeletének végrehajtásáról a Prímási Levéltárban nincsenek iratok, így hagyatéki jegyzék, leltár, könyvlista stb. sem (Prímási Levéltár, 1974. júl. 23. ikt. sz. 88/1974.) .

CATALOGVS LIBRORVM,
Quos Gen: D. Ioannes Kecskes, Collegio Soc: Iesu Posoniensi, donauit Anno D. 1639.

Auctor	Materia	Quātitas	Locus	Tempus	Typographus.
	Scriptura Sacra.				
Incertorum Auctorum	Psalterium Graecum.	in 8.			
	Libri Regum Graecè.	in 8.			
	Parabolae Salomonis Ecclesiastes, et Graecè.	in 8.			
	Pentateuchum Graecè	in 8.			
	Novum Testamentum Graecè.	in 8.			
Nicolai Hanapi	Exempla Sacrae Scripturae	in 8.			

Biksley

CATALOGVS
Librorum Collegij Posoniensis
Societatis IESV.
BIBLIA

Auctor	Materia	Cōpactura	Quantitas	Locus	Tempus
adē.	Bibliorū cum glossa ordinaria tomus 1.	In alba	In folio	Duaci.	1617
	2.	In alba	In folio	Antuerpiæ	1617.
	3.	In alba	In folio	Antuerpiæ	1617.
	4.	In alba	In folio	Antuerpiæ	1617.
	5.	In alba	In folio	Antuerpiæ	1617.
	6.	In alba	In folio	Antuerpiæ	1617.
	Biblia Sacra cum notis Mariana Sa et Lef. Tomus 1.	In alba	In folio	Antuerpiæ	1624
	2.	In alba	In folio	Antuerpiæ	1624.
	Vetus Testamentum Græce Latinum: tomus 1.	In alba	In folio	Lutetiæ Parisiorū	1628.
	2.	In alba	In folio	Lutetiæ Parisiorū	1628.
	Item in 2do thomo Novum Testam. Græc. Latin.				
	Biblia Suariarum Translationum tomus 1. 2. 3.	In alba	In folio	Antuerpiæ	1616
Benedicti Ariæ Montani	Biblia Hebraice, Chaldaice, Græce et Latinæ Tomus 1. 2. 3. 4. 5.	In alba	In folio	Antuerpiæ.	
	Novum Testamentum Græce	In alba	In folio	Antuerpiæ	1572.
	Biblia Novum Testamentum	In alba	In folio		
	Lexicon Græcum et Dictionarium Syrochaldaicum aliaq; ad intelligentiam Sacræ Scripturæ Spectantia	In alba	In folio	Antuerpiæ	1572
	Idiotismi Sacræ Scripturæ et de arcano Sermone	In alba	In folio	Antuerpiæ	1572.
	Biblia cum Concordantijs novi et veteris Testamenti	In Ligno	In folio		
	Biblia Sacra Ungarica. 10.	In Rubra	In folio	Viennæ	1626

Catalogus Librorum Bibliothecae Collegii Pesoniensis Soc: Jesu
Anno Domini 1639

Auctor Quantitas Materia Locus Tempus Typograph. Copertura

Scriptura Sacra

A. M. Q. L. T. Ty:

Biblia Glossata In Folio Tom. 1mus, 2dus, 3tius, 4tus, 5tus, 6tus — Duaci 1617 Balth: Bellerus; Antuerpiae — Joann: Keerbergius

Biblia Regia Tom. 1, 2, 3, 4, 5 — In Folio Antuerpiae 1572 Christoph: Plantin

Vetus Testamentum hebraicum latinum Pagnini et novum graecolatinum Ariae Montani.

Idiotismi Sacrae Scripturae et de Arcano Sermone. — In Folio Ibidem 1572 Idem

Lexicon Graecum et Dictionarium Syrochaldaicum aliaque ad intelligentiam Sacrae Scripturae spectantia

Biblia Sacra Graeco Latina: Tom: 1us Secundum, 2dus Novum Testam. — in Folio Parisiis 1628 Claudius Sonius
Graecolatinum Sixti V. et Clement. VIII authoritate editum. Ibid.

Biblia Sacra Variarum Translationum Tom: 1us, 2dus, 3tius — in Folio Antuerpiae 1616 Joan: Keerbergius

Biblia Sacra cum notis Marianae Sa et Lusselii Tom. 1mus, 2dus — in Folio Antuerpiae 1624 Balth: Moret.

Biblia Sacra cum Concordantiis Veteris et novi testamenti. in folio Lugduni. 1715 Jacob. Sacca.

Collegii Soc. Jesu Agriae 1767

Bibliae

Joannes Bodinus	De Monomania de Magor.	in alba	in 4to	Basileæ	1588.
Joannes Satrobustus.	De arte astronomica.	in scripta	in 4to		
Joannes Stadius	Regressus planetarum	in alba	in 4to		1576.
Joannes Schonerus.	Tabulæ Astronomicæ	in scripta	in 4to	Norimbergæ	1536.
Joannes Paduanius	Viridarium Mathematicorum	in alba	in 4to	Venetiis	1565.
Joannes Stadius	Mathematica longitudo &c.	in alba	in 4to	Coloniæ	1584.
Joannes de Monte	Tabulæ Astrologiæ iudiciariæ	in alba	in 4to	Tubingæ	1550.
Joannes Scottus	Margarita Philosophica	in albo	in 4to	Basileæ	1517.
Joannes Stoeflerius	Vetus Ephemeridis opus.	in albo	in 4to	Tubingæ	1542.
Idem	Similiter &c.				
Idem	Similiter.				
Joannes Stadius	Ephemerides.	in ligno	in 4to	Venetiis	1532.
Joan: de Monte Regio	Tabulæ directionum	in alba	in 4to	Coloniæ	1540.
Joannes Versorius.	Quæstiones Aristotelis.	in rubro	in folio		
Joannes Grammaticus	De natura Physicorum.	in alba	in folio	Venetiis	1500.
Joannes Carellus.	Ephemerides.	in alba	in 4to	Venetiis	1556.
Joannes Stoeflerus	De principiis Mathematicis.	in ligno	in folio	Tubingæ	1534.
Joannes Schonerus	Opera Mathematica.	in albo	in folio	Norimbergæ	1551.
Joannes Pondanus	Aristotelis organum	in alba	in 8vo	Basileæ	1535.
Josephus Valdanius.	Academicus Brix:	in alba	in 8vo	Brixiæ	1567.
Joan: Argyropylus.	Ethica Aristotelica.	in nigro	in 8vo		
Idem	Arist. Ethica.	in albo	in 8vo	Lugduni	1544.
Joannes Cose	Summa Dialectica.	in alba	in 8vo	Francofurti	1589.
Joan: Cæsarius.	Dialectica.	in viridi	in 8vo	Coloniæ	1564.
Josephus Zarlinus.	Vera anni forma.	in viridi	in 4to	Venetiis	1580.
Joan: Sonerus.	Opusculum Astrologicum	in viridi	in 4to	Norimbergæ	1539.
Joan: de Agustino	Assertiones Philiæ	in cerulea	in 4to	Neapoli	1634.
Joan: Rumer. S.	Theatrum Philosophi	in alba	in 4to	Græcii	1627.
Joannes de Sacro.	de Sphæra.	in alba	in 8vo	Antuerpiæ	1566
Idem	Idem	in nigro	in 8vo		
Idem	Idem	in albo	in 8vo		
Idem	Idem	in alba	in 8vo	Antuerpiæ	1550.

Bitchey

Der Band besteht aus drei Teilen. Der erste Teil (Seiten 7 bis 177) enthält den Katalog der Bibliothek aus 1639. Die Bücher sind in 17 Hauptgruppen aufgezählt. Innerhalb derselben sind die Autoren, in der Regel, in alfabetischer Ordnung ihrer Taufnamen, unter folgenden Angaben angegeben: Titel des Werks, Abmessung des Buches, Ort und Zeit der Ausgabe, Name des Typographen und auch Qualität des Einbandes.

Der zweite Teil umfasst die Seiten 189 bis 376. Seine Einteilung ist des ersten Teils ähnlich. Die Liste ist eigentlich das Ergebnis einer Rekatalogisierung, mit der erst nach 1639 begonnen wurde. Die Neuerwerbungen sind dann bis 1663 ständing in diese Liste eingetragen worden.

Im dritten Teil (von Seite 376 an) sind die Bücher aufgezählt, die János KECSKÉS, Domherr von Pozsony, im Jahr 1639 der Bibliothek schenkte. Die meisten Bücher stammen aus dem Nachlass des im Jahr 1587 verstorbenen Zakariás MOSSÓCZY, Bischof von Nyitra, und wurden der Bibliothek des János KECSKÉS einverleibt.

Die Zusammensetzung des Bibliothekbestandes, bzw. die zeitliche Verteilug der Ausgabe der Bücher laut der ersten Liste ist aus den Tabellen der Beilage ersichtlich.

Es lässt sich auf Grund einer eingehenden Analyse dieser Bücherlisten als wahrscheinlich annehmen, dass ein Teil der Bibliothek Peter PÁZMÁNY's, im Sinne seines Testamentes vom 12. November 1636, tatsächlich die Bibliothek des Jesuitenkollegs in Pozsony bereicherte.

BOTKA FERENC

A magyar irodalomtudományi szakbibliográfia kérdései

1. A magyar irodalomtudományi szakbibliográfia hagyományai a XVIII. század elejéig nyúlnak vissza. Legelső, s tegyük hozzá: szinte mindmáig ható formájában az életrajzi rendezési elv érvényesül. Czvittinger Dávid *Specimenétől* Gulyás Pál félbemaradt művéig *(Magyar írók élete és munkái)* hosszú ívben vezet azoknak a feldolgozásoknak a sora, amelyek lexikonszerűen, egy-egy életrajz mellékleteként tették közzé az író munkásságát bemutató és értékelő bibliográfiai adatokat. Kezdetben e bibliográfiai melléklet csak a könyv alakban megjelent műveket vette számba, később e művek mellé felsorakoztak az időszaki sajtóban közzétett publikációk és az író alkotómunkásságát értékelő kritikai és irodalomtörténeti cikkek, tanulmányok is.

E feldolgozások értékei és korlátai közismertek. Elég, ha csupán jelzésszerűen utalunk arra, hogy gyűjtési szempontjaik tágabbak az irodalomtörténeténél. Szerkesztőik felfogásában mindenki író, akinek írása nyomtatásban megjelent, függetlenül az írás tárgyától vagy éppen: színvonalától. E lexikonok tehát számos, az irodalomtudomány határain kívül eső jelenséget is regisztráltak, ugyanakkor — gyűjtésük mechanizmusa miatt — figyelmen kívül hagytak számos olyan irodalomtörténeti jelenséget (irodalmi élet, periodikumok, műfaj- és stílusvizsgálat stb.), amely nem személyhez kötött, amelynek vizsgálata viszont egyre fokozottabb tért hódít irodalomtudományi kutatásainkban.

S ami a legfontosabb: az ilyen típusú regisztráló munka egyre inkább — és törvényszerűen — lemarad a — már a múlt század végén meginduló s a rotációs gépek alkalmazásával összefüggő — információ-áradat teljes regisztrálásától. Az a mikrofilológiai módszer, amely alkalmas volt pl. a Berzsenyi- vagy Petőfi-irodalom száz év előtti összefoglalására, az már nemcsak ma, de ötven évvel ezelőtt sem volt alkalmas irodalmunk *egészének* a dokumentálására.

E módszer „utolsó mohikánja" Kozocsa Sándor *Móricz Zsigmond irodalmi munkássága* c. műve (1952), amely a teljesség igényével ugyan, de azt is csak megközelítve, adott egyetlen író esetében képet az életmű publikációiról és a rávonatkozó irodalomról. Teljesen törvényszerűnek kell tartanunk, hogy a hasonló módszerrel szerkesztett Petőfi-bibliográfiának a kiadása elé, amely hosszú éveken át készült az MTA Irodalomtudományi Intézetében, elháríthatatlan — mindenekelőtt terjedelmi — akadályok gördültek.

2. Úgyszintén törvényszerűnek kell tartanunk, hogy a „rotációs információrobbanással" nagyjából egyidőben született meg az irodalomtörténeti szakbibliográfia egy másik formája, amelyet Szinnyei József, Hellebrant Árpád, majd Goriupp Alisz és Kozocsa Sándor neve fémjelez, s amelynek legfőbb ismertető jegye, hogy a korábbiakhoz képest szelektál. Mindenekelőtt avval,

hogy gyűjtőkörébe már csak az irodalomtörténeti jelenségeket vonja be, másodszor pedig azzal, hogy lényegében véve elhagyja a szövegpublikáció számbavételét, csak a filológiai: az irodalomtörténeti s legfeljebb a kritikai közleményeket gyűjti egybe. Az információk megszaporodása, „felgyorsulása" e munkák periodicitásában (negyedévtől — egy vagy két éves tagolásában) is tükröződik.

A megszaporodott és tartalmukban részben megváltozott információk újszerű regisztrálásának egy más formája jelentkezett az irodalmi vagy szakfolyóiratok mutatóiban, illetve repertóriumaiban. E törekvésekben egyrészt a felhalmozott információkban való eligazítás, pontosabban szólva azok szintetizálásának igénye jutott kifejezésre (l. pl. a *Kisfaludy Társaság Évlapja*inak név- és tárgymutatóját 1907-ből). Másrészt e munkák, mint pl. a *Nyugat repertórium* (1959), azt a felismerést is tükrözték, hogy a megszaporodott közlésáradatból ki kell emelni a lényegeset; azt, ami esztétikai vagy történelmi érték, ami irodalomtörténetünk folyamatában kulcsfontosságú vagy előremutató. S végül e repertóriumok már puszta létükkel is felhívják a figyelmet arra a megnövekedett szerepre, amelyet a periodikumok játszanak irodalmunk új századának fejlődésében, szemben a korábbi időszak könyvcentrikus jellegével.

Az irodalomtudományi szakbibliográfia új útjait jelzi a nemrég megjelent *Népi írók bibliográfiája* (1972) is, amely túllépve a személyi bibliográfiák és folyóirat-repertóriumok részközlésein egy minden eddiginél szélesebb jelenség: egy fél évszázadig élő és ható írói mozgalomról ad képet; túllépve nemcsak a részközlések szétaprózottságán, hanem bizonyos tematikai korlátokon is: az irodalmi mozgalmat a maga széles, társadalmi és politikai összefüggéseiben reprezentálja.

Utoljára, de nem utolsósorban említjük meg az írói hagyatékok leltárkatalógusait, amelyek már túlmutatnak a nyomtatott információk regisztrálásán, s az irodalom, a művek megszületésének legmélyebb, legszemélyesebb rétegeibe irányítják a kutatás figyelmét. Ugyanakkor azonban hozzátesszük, hogy e leltárak kiemelkedő fontosságát aláhúzva, a továbbiak során nem tarthatjuk feladatunknak részletes elemzésüket.

3. Az elmondottak után leírhatjuk, hogy a „klasszikus" életrajzi keretek közül kiszakadva, irodalomtudományi szakbibliográfiánk az útkeresés stádiumában van, keresi azokat a lehetőségeket, módszereket, amelyekkel át tudja fogni a megszaporodott információ-áradatot, másrészt permanensen törekszik az irodalmi jelenségeknek — a személyi rendezőelven túlmutató — átfogó, szintetizáló megragadására.

A szintézis első kísérletei nem önálló bibliográfiai művekben jelentkeztek, hanem különböző irodalomtörténeti összefoglalók, korábban Pintér Jenő nyolckötetes *Magyar irodalomtörténete* (1930—1938), legutóbb pedig az MTA Irodalomtudományi Intézete által megjelentetett hat kötetes *A magyar irodalom története* (1964—1966) mellékleteiben. Ezek az irodalomjegyzékek azonban csak vázlatos, mintegy tankönyvszerű eligazítók; mélyebb anyagfeltárásra még a korszerű szempontok alapján készült akadémiai kiadvány bibliográfiai apparátusa sem vállalkozott (nem is volt feladata).

Az igazi szintézis felé *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájá*nak megindulása (1972) jelentette az első lépést, amelynek első kötete 1772-ig foglalja össze irodalmunk fejlődését. Ez és a további nyolc kötet magába foglalja irodalomtudományi szakbibliográfiáink két és félévszázadának valamennyi eredményét. E kontinuitás nemcsak abban fejeződik ki, hogy magába olvasztja a korábbi

kezdeményezések adattömegét, hanem abban is, hogy azt a további kiegészítések tízezreivel gazdagítja, de legfőképpen és mindenekelőtt abban, hogy számot vetve a hagyományok történelmi korlátaival, tovább lép az irodalmi folyamat bibliográfiákon túlmutató *egészének* az ábrázolása felé. Ez nemcsak az ún. általános rész számszerű megnövekedését jelenti, hanem az irodalom sajátos életközegének, az irodalmi folyamat művelődési és társadalmi, történelmi kapcsolatainak korszerű, marxista értelmezésű dokumentálását.

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája azonban e nagyvonalú továbblépés ellenére sem tekinthető irodalomtudományi szakbibliográfiánk lezárt szintézisének. Azért nem, mert a rendelkezésre álló szellemi és anyagi erőkkel számot vetve — mint erre címében is utal — elsősorban *irodalomtörténetírásunk* eredményeit regisztrálja és tudatosan lemond irodalmunk *szövegeinek* (nem irodalomtörténeti jellegű kiadásainak, részletközléseinek, kéziratos hagyatékainak) dokumentálásáról.

A munkának ez a vonatkozása az első kötetnél még nem szembetűnő, hiszen régi irodalmunk szövegeinek túlnyomó része irodalomtörténeti munkával gondozott kiadásokban áll rendelkezésünkre, amelyek felvétele értelemszerűen beletartozott a bibliográfia gyűjtőkörébe. Amilyen mértékben haladunk azonban az időben a jelen felé, olyan mértékben válik egyre inkább érezhetővé a szövegek, a kiadások hiánya, hiszen a legutolsó kötet például már csak akkor regisztrálja az egyes műveket, ha azoknak kritikai visszhangja akadt. (Annak hiányában nem vehet róluk tudomást a szerkesztő.) Szélsőségesen fogalmazva: az összegezésnek ez a formája nem arról ad képet, hogy *mit írt az író*, hanem arról, hogy *mit írtak róla*.

Paradox módon: az irodalomtudományi szakbibliográfia maradéktalan teljességének igényét, az újkori szövegdokumentáció egyre szorongatóbb hiányát éppen az eddig legteljesebb, legösszefogottabb irodalomtörténeti bibliográfiánk megszületése, megléte vetette felszínre. S ezt az igényt és hiányérzetet még az is fokozza, hogy kielégítésére, feloldására — igaz, igen vázlatosan és szelektív módon, de — már történtek kísérletek. Albert Tezla munkáira gondolunk, amelyek rövid, kézikönyvszerű összefoglalását adják irodalmunk bibliográfiájának: nemcsak a történeti és kritikai irodalom, hanem az írói életművek kiadásokban történő felsorakoztatásával is.

4. Ha *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* az évi irodalomtörténeti összefoglalók közel évszázados hagyományára támaszkodhat, az irodalomtudományi szakbibliográfia hiányolt része, amelyet provizórikusan *a magyar irodalom nyomtatott forrásai bibliográfiájának* nevezhetünk, szintén csak hosszú, több évtizedes előkészítő munkával teremthető meg.

Hiszen nem pusztán arról van szó, hogy a könyv alakban megjelent művekről (az első kiadásokról és variánsairól) kell felmérést készíteni, hanem a nyomtatott szövegek valamennyi megjelenési formájáról, mindenekelőtt a periodikumok világáról, amelynek szöveghordozó szerepe — mint már jeleztük — jelentős mértékben megnőtt az utóbbi évszázad során. Feldolgozását azonban nem kizárólag csupán a szövegek indokolják.

Igaz, fontosak maguk a publikációk is, hiszen köztudott, hogy az 1945 előtti írói életműveknek vagy pályaszakaszoknak jelentős része lappang még elfeledett lapokban, folyóiratokban, olyan dokumentációs közegben, amely megélhetési forrást is jelentett az irodalom művelőinek. Ugyanakkor azonban az is megkerülhetetlen tudományos feladat, hogy a művek mellett azokat a viszo-

nyokat is felmérjük, amelyek lehetővé tették a szövegek publikálását, s amelyek hatása, befolyása az írói alkotómunkára vitán felül áll.

E körülmények következetes végiggondolása ellenállhatatlanul sodor a felé a felismerés felé, hogy könyv alakban megjelent publikációk regisztrációja mellett a magyar irodalom nyomtatott forrásait nyújtó bibliográfiának elsőrendű és elodázhatatlan feladata az irodalmi érdekű periodikumok formai és tartalmi feltárása is.

Amikor a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtári szerzeményezési programjának a gondolata felvetődött, nyilvánvalóvá vált, hogy e feladat több ponton érintkezik az irodalomtudományi szakbibliográfia újabban jelentkező igényeivel. S nyilvánvalóvá vált az is, hogy lehet és kell is találni olyan formát, amely egyszerre szolgálja a két különböző társadalmi szinten felmerülő igényt.

Szerzeményezési listákból így lettek bibliográfiák egy — kissé távolról indított, de mindenképpen jelenlevő s egyre inkább domináló motívum alapján. A Kulturális Minisztérium Múzeumi Főosztálya anyagi támogatására támaszkodva a *Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei* részt kértek a magyar irodalom nyomtatott forrásait feltáró előmunkálatokból, s abban egyre intenzívebben tudnak bekapcsolódni.

5. Miből áll, s hozzávetőlegesen milyen mennyiségű az az információhalmaz, amelynek áttekintése nélkül a magyar irodalom nyomtatott forrásainak bibliográfiája el nem készíthető?

Nagyon hozzávetőleges s egyúttal nagyon szerény becslés szerint: 10—15 millió adatból, amit *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* összesített tételéhez történő viszonyítással nyerhetünk. E munka ugyanis hozzávetőlegesen 300—400 adatot dolgoz fel. Ezekből a számokból úgy következtethetünk vissza a művek, a publikációk mennyiségére, hogy azokat bizonyos szorzószámmal beszoroztuk. Becslésünk szerint, tekintetbe véve a művek (versek, elbeszélések, regények, drámai alkotások, tárcák stb.) szóródását, e számot harminc és ötven közötti értékben nevezhetjük meg.

Hagyományos mikrofilológiai módszerrel ezt — a gyakorlati gyűjtőmunka során esetleg tovább növekedő — adathalmazt feldolgozni nemigen lehetne, de nem is szükséges. Nemcsak a számtalan újraközlés, ismétlődés, hanem a művek nagyon változó értéke miatt sem. Felesleges, sőt káros lenne például a sajtóközlések túlnyomó többségét alkotó dilettantizmus félelmetes tömegéről részletező képet adnunk, csak azért, hogy velük együtt a remekművek regisztrálását is elvégezzük. Ugyanakkor azonban az is helytelen lenne, ha valamilyen módon nem jeleznénk jelenlétét, legalábbis bizonyos szintig. A sűrítés érdekében tehát kíméletlen szelekcióra van szükség. Félelem nélkül le kell mondanunk a *mikrofilológia teljességéről*, annak érdekében, hogy minél jobban megközelíthessük a lényeg, a *teljesség mikrofilológiáját*.

A felvetett kérdéskomplexumnak ez azonban csak az egyik oldala, a munkafolyamat második fázisa. Annak érdekében, hogy ez megvalósítható legyen: a szerkesztést megelőző anyaggyűjtés folyamán el kell tekinteni minden szűkítő tendenciától, s a „felfedezés" motívumát előtérbe állítva arra kell törekedni, hogy az anyag felmérése során egyetlen valóban értékes adat se kerülje el figyelmünket, még akkor sem, ha annak felderítése munkaigényes és nemegyszer hálátlan feladat.

Néhány példán szeretnénk illusztrálni a két — egymásnak csak látszólag ellentmondó — munkahipotézis gyakorlati alkalmazását.

A *Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei* az irodalmi érdekű folyó-

iratok feldolgozását állították a feltárás középpontjába. E feltárást több szinten végzik. Az anyaggyűjtés folyamán az a törekvésünk, hogy a magyar folyóirat-irodalom teljes termését átnézve, minden olyan címet kézbe vegyünk, amelyben irodalmi érdekű anyag található. Valamennyi periodikum repertórium-szerű feldolgozása elképzelhetetlen. Feltárásuk, valamilyen formájú leírásuk, sőt értékelésük viszont elkerülhetetlen. Kialakult tehát egyrészről a címek rövidített formai leírásának gyakorlata, amelyet a tartalom közelebbi feltárása érdekében kiegészít a szerzők abc-ben történő felsorolása. Ez a momentum — tapasztalatunk szerint — a bibliográfia értő használója előtt képes érzékeltetni a leírt forrás tartalmát, sőt irányzatát is. Ugyanakkor: a tartalmi feltárásnak ez a módja a bibliográfiai sűrítés hatékony eszköze is: részben azzal, hogy a nevek felsorolásában már eleve szelektálunk (lehetőleg csak azokat hagyva meg, akik az irodalmi és életrajzi lexikonban szerepelnek), részben pedig azzal, hogy egy-egy szerző jelenlétét — tekintet nélkül publikációinak számára — csupán egyetlen alkalommal jelezzük, a periodikum terjedelmétől függő egy vagy két éves időszakban.

A sűrítésnek ez az útja hallatlanul gazdaságossá teszi a tartalom tipográfiai megjelenítését. (Az *Erdélyi Helikon* 17 évfolyamának ilyen formában történő leírása mindössze 4 és fél oldalt vett igénybe, a *Borsszem Jankó* 71 évfolyamáé 5-öt, az 1909 és 1944 között megjelenő *Életé* ugyancsak 5-öt stb.) További előnye a szerzői felsorolásnak, hogy a bibliográfia befejezése után segítségükkel s a mutatók közbeiktatásával visszafordítható az időszaki kiadványok közegében érvényesülő szóródási törvény. A mutatókon keresztül a bibliográfia használója összefüggő és teljes képet kaphat egy-egy életműnek a periodikumok világában megvalósult szeletéről. Igaz: csupán jelzésszerűen. Az egyes művek konkrét behasonlítása már a kutató irodalomtörténészre vár, de ez az aprómunka egyébként is szükséges lenne a források jobb megismerése érdekében.

Az egyes részközlések konkrét megnevezésétől elvonatkoztató, „matematikai" feltárást, amely folyóiratirodalmunk egészét átfogja, egyes esetekben felcseréltük, pontosabban kiegészítettük a „hagyományos" úttal, a repertorizálás mikrofilológiájával. De csak ott, azon forrásoknál, amelyek ezt megkívánták, amelyek a fejlődés csomópontjai, alkotóműhelyei voltak, s amelyeknek részletező feltárása hozzásegít egy-egy korszak, írói csoportosulás vagy mozgalom mélyebb megértéséhez, s ezen túlmenően irodalmunk fő fejlődésvonalainak dokumentálásához. (Ezért állítottuk pl. repertórium-sorozatunk középpontjába a magyar szocialista mozgalom, az avantgarde s a polgári radikális törekvések folyóiratainak a feltárását.)

E két módszer — az újításé s a hagyományé — együttes alkalmazása — megítélésünk szerint — teljes és megbízható képet fog adni nemcsak irodalmunk, de irodalmi folyóirataink, az irodalmi sajtó fejlődéséről és törvényszerűségeiről is.

A „felfedezés" és a szelekció egymást váltogató és kiegészítő alkalmazásának másik példáját az első kiadások szerkesztésének a tapasztalataiból vesszük. Itt a szelekció már a munka legelső fázisában: a feldolgozandó írók névsorának az összeállításában érvényesül. A „felfedezés" a már kiválasztott életművek minél teljesebb bemutatásában érvényesül. S nemcsak az elfelejtett vagy elkallódott kiadványok felkutatásában, ami szintén nem lebecsülendő feladat, hanem a már meglevő forrásoknak a hagyományos úttól eltérő feldolgozásában, mindenekelőtt a könyvművészeti és képzőművészeti momentumok előtérbe hozásában. Kritikai kiadásaink jegyzetei számos esetben bizonyították: milyen

fontos ízléstörténeti, sőt alkotásbeli összefüggéseket takarnak ezek az eddig kellő figyelemben nem részesített vonatkozások, éppen irodalmunk legjobbjainál. Érthető tehát az a gond és igyekezet, amelyet e kiadványok ikonográfiájára, illusztrációira s borítófedeleinek vagy lapjainak a leírására fordítunk, hiszen ez utóbbiak esetében nemegyszer olyan grafikai művel állunk szemben, amely (egy korábban dívott: a fűzött könyvek borítófedeleit megsemmisítő kötészeti gyakorlat következtében) legtöbb könyvtárunkban meg sem található.

6. A „felfedezés" és szelekció összefüggéseinek elméleti vonatkozásai úgy válnak teljessé, ha azok gyakorlati: terjedelmi kihatásaival is számot vetünk.

A magyar irodalmi folyóiratok bibliográfiájának eddigi tapasztalatait figyelembe véve az egész munka végső terjedelme hozzávetőlegesen 120–150 ívre becsülhető. A még tervbe vett, kiemelt folyóiratok repertóriumai: 150—200 ívre. A magyar irodalom első kiadásainak terjedelme ugyancsak hozzávetőlegesen: 100—120 ívre tehető. (A *Bibliográfiai Füzetek* irodalomtörténeti összefoglalója nem tartozik bele e sorba.)

A magyar irodalom nyomtatott forrásainak — becsléseink szerint — a folyóiratok és az első kiadások közel 30%-át alkotják. Felmérésünk tehát megközelítőleg a munka egyharmadát jelentené.

Hogyan tovább? — lehetne feltenni a kérdést a jövőt illetően. Előttünk van még az ún. félperiodikumoknak: az évkönyveknek, emlékkönyveknek, almanachoknak, naptáraknak stb. talán még a folyóiratokénál is feltáratlanabb, s tegyük hozzá: elhanyagoltabb, nem egyszer könyvtárilag még fel sem dolgozott világa, amely éppen emiatt számos meglepetést, felfedezést tartogat a kutatók számára. Nem is szólva továbbá az antológiákról, amelyek feldolgozása ugyan maradéktalan, de tömegük, összességük áttekinthetetlen, mert beolvadt, de így is fogalmazhatnánk: elsüllyedt a könyvtári katalógusok abcrendjébe. — Mind e félperiodikumok, mind az antológiák bibliográfiai feldolgozása ugyanazzal a rövidített, „matematikai" módszerrel képzelhető el, mint a folyóiratoké. A repertorizálásra ebben — a viszonylag kisebb terjedelműt egységekre tagolódó közegben — nemigen lesz szükség.

A magyar irodalom nyomtatott forrásainak ezt a szeletét, becslésünk szerint, 150—180 ívnyi bibliográfiai leírásba lehetne sűríteni.

Hátramaradt az elvégzendő munkának még több mint a fele: a napisajtó. Rögtön hozzátesszük azonban: ez a feladat már messze meghaladja egyetlen intézmény személyi adottságait, kiadási lehetőségeit; tágabb összefogást, erőteljesebb anyagi támogatást igényel.

Elvben e terület feldolgozása is a folyóiratoknál ismertetett kettős úton képzelhető el, azzal a különbséggel, hogy a repertorizálást itt csupán arra a néhány országos jelentőségű lapra kellene korlátozni, amelyek (mint például az *Estlapok*) — a fejlődés bizonyos szakaszaiban — közvetlen és kifejezetten gazdag irodalmi rovattal rendelkeztek. Ugyanakkor azonban tovább kellene gondolni a rövidített feltárás formáit is, mert az egyszerű szerzői felsorolás — terjedelmi és egyéb okok miatt — itt már nem tudna praktikus eligazítást adni.

7. A felvázolt problémák világosan érzékeltetik: milyen sok még előttünk a megoldandó feladat, a filológiai aprómunka. Az idézett számok azonban azt is jelzik, hogy irodalmunk nyomtatott forrásainak a feltérképezése nem megoldhatatlan probléma. A napisajtó kivételével egy-másfél évtized alatt elvégezhető az alapvetés: olyan kiadványformában, amely már közvetlenül tudja segíteni a kutatást.

Már több ízben rámutattak arra: milyen ösztönző hatást gyakorol a szakma fejlődésére egy-egy terület bibliográfiai felmérése. A bibliográfus jól előkészített munkája átjárja a kutatott szakterület minden zugát: új felismerésekre serkent, új összefüggésekre hívja fel a figyelmet, új és új kutatásokra ösztönöz — közvetve —, emeli az egész szakma tudományos szintjét.

Irodalomtudományunkról szólva: bátran állíthatjuk, „történelmi időket" élünk. A hatkötetes akadémiai irodalomtörténet megjelenése megteremtette az előfeltételeit annak, hogy irodalmunk egészéről, s fejlődésének valamennyi korszakáról egységes, marxista alapozású szemléletünk legyen. A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának megindulása további lendületet adott a részkutatásokhoz, ahhoz, hogy irodalomtudományunk, filológiánk valamennyi részeredményét is alkotó módon felhasználva, munkáljuk ki a történeti fejlődés minden részletét. Bizonyára irodalmunk nyomtatott forrásainak analitikus közzététele sem lesz hatástalan: hasznát láthatja mind a biográfus, mind a textológus, mind az irányzatok és mozgalmak kutatója, de az irodalomszociológus és a sajtótörténet művelője is. Érthetően sürgető és halaszthatatlan feladatunknak tartjuk tehát, hogy az irodalomtörténeti bibliográfia szintézisével párhuzamosan minél gyorsabban tegyük közzé a nyomtatott források új kutatásait. Szeretnénk elérni, hogy ezen együttmunkálkodásban megközelítsük minden bibliográfus elődünk — kimondott vagy ki nem mondott — célját: a magyar irodalom, vagy tágabban fogalmazva: nemzeti történelmünk, önismeretünk szélesebb, mélyebb és tényszerűbb megismertetését. S ha ez csak részben is sikerül — munkánk nem volt hiábavaló.

FERENC BOTKA

Les problèmes de la bibliographie spéciale de la science littéraire hongroise

La bibliographie spécialisée idéale des sciences littéraires se compose d'une documentation de deux sorte: d'une part du rassemblement des ouvrages publiés sur certains écrivains et de leurs oeuvres; d'autre part du ramassage, resp. de la sélection des textes littéraires et de leurs publications.

Le dépouillement des publications d'histoire littéraires a une tradition large et ancienne en Hongrie et c'est depuis peu qu'un a commencé l'édition d'une nouvelle synthèse bibliographique envisagée pour huit volumes Par contre la mise en oeuvre des textes et publications littéraires et restée en arrière, ce qu'est aggravée par l'inventorisation très modeste de l'édition de livres du dernier quart du siècle et par celle des périodiques parues dans derniers 150 années.

L'étude présente essaie — en analysant le modèle des *Cahiers Bibliographiques (Bibliográfiai Füzetek)* du Musée Littéraire Petőfi (Petőfi Irodalmi Múzeum) — dessiner les contours d'une méthode apte tant pour le recensement, que pour la mise en jour de l'édition des livres et des périodiques littéraires des derniers deux siècles.

L'essence de cette méthode est l'application dialectique du rassamblement et de a sélection. La pratique est basée — quant au dépuillement — à la totalité accessible; au cours des travaux de synthèse s'effectuera (par l'élimination des dates sans importance et sans intérèt) l'insistance sur les valeurs historiques et esthétique réelles.

KÖZLEMÉNYEK

Textkritisches zu Johannes Vitéz. (Rede vor dem päpstlichen Legaten, Prag, 1454). In seiner Textausgabe der politischen Reden des Johannes VITÉZ hat Vilmos FRAKNÓI auch jene veröffentlicht, die der ungarische königliche Kanzler, Bischof von Großwardein, im Namen des Königs LADISLAUS V. vor dem päpstlichen Legaten, Johannes CASTIGLIONE, Bischof von Pavia, in Prag im Januar 1454 gehalten hatte.[1] Obwohl in dieser Ausgabe die Rede auf das Jahr 1456 datiert ist, wurde später diese Datierung sowohl von FRAKNÓI selbst, als auch von anderen stillschweigend für unecht anerkannt, und die Rede mit Recht als solche besprochen, die zu Anfang 1454 vorgetragen wurde.[2]

Was nun den Text der Rede betrifft, er wurde in der genannten Ausgabe aufgrund einer, in der Benediktinerabtei zu Melk aufbewahrten Handschrift gedruckt.[3] Da eine Fotokopie dieser Handschrift uns zur Zeit nicht zugänglich ist, beziehen sich unsere Bemerkungen auf den gedruckten Text der Edition *(= Ed)*, ohne damit zu behaupten, daß er die Handschrift einwandfrei widergäbe. Zur Textkritik verwenden wir zwei anderen gleichzeitigen Handschriften, die der Prager Kapitelbibliothek (Clm G 20 = *P*), bzw. die der Münchener Bayerischen Staatsbibliothek (Clm 8482 = *M*), deren Fotokopien uns die Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zur Verfügung stellte (Nr. 916 B, bzw. Nr. 2565 B).

Die Überschrift der Rede in *P* verweist auf die wichtige Tatsache, daß sie beim Empfang gleich nach der Rede des Legaten als Antwort vorgetragen wurde: *Responsio prima ex parte ipsius domini Ladislai regis ad oratorem suprascriptam facta i n c o n t i n e n t i e o d e m d i e in presentia sua per Joh(annem) e(piscopum) W(aradiensem) Prage 1454-o* (Bl. 146[b]), während die Überschrift in *M* mit der in *Ed* übereinstimmend ist, nur daß in *M* (Bl. 43[a]) dem Wort *dominum* auch der Name *Jo(hannem)* hinzugefügt ist.

Im 1. Satz lesen wir in *Ed* mit *M*: *Religiosam operam ... congruam p a c e m q u e* etc., während das letztere Wort in *P paremque* heißt. Da nun der darauffolgende Ausdruck in beiden Handschriften *i d o n e a nunc oratione* (sc. *egit)* zu lesen ist — und nicht *i d o n e a m nunc oratione (Ed)* —, müssen wir auch im vorigen Fall die Lesart von *P* genehmigen und den Satz in folgender Weise interpretieren: »Euer Hochwürden hat jetzt die Angelegenheit der Religion, die der apostolischen Fürsorge gerecht und *würdig*

[1] Guilelmus FRAKNÓI: *Joannis Vitéz de Zredna ... orationes*. Budapest, 1878. S. 31—33.

[2] FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János levelei és beszédei* [= Die Briefe und Reden des J. V.], in: Magyar Könyvszemle, 1887. S. 61; ders.: *A magyar nemzet története* [= Geschichte der ungarischen Nation], 1896. Bd. IV, S. 131 f.; HÓMAN Bálint—SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet* [Ungarische Geschichte], Bd. III, S. 305. — Vgl. unseren Aufsatz: *Vitéz János első követi beszédei* [= Die ersten Botschaftsreden des J. V.], in: Irodalomtörténeti Közlemények, 1972. S. 212, Anm. 4.

[3] FRAKNÓI: *Joannis Vitéz de Zredna ... orationes*, S. 33: „E codice chartaceo s. XV. Bibliothecae Monasterii Mellicensis in Austria, O.S.B., numero 13 signato."

ist, in einer *passenden* Rede geschildert . . .« — Nebenbei sei es bemerkt, daß das Beiwort *reverendissima* vor *paternitas vestra* in beiden Handschriften fehlt, wie auch das *nostri* vor *regis;* die Abkürzung für *nostri* wurde in *M* erst nachträglich vom Skriptor eingeschoben.

Für die Form *s a l u t i f e r* — noch immer in demselben Satz — bietet *M* die Lesart *salutifero;* eine Tatsache, die ihre Erklärung in der Stellung dieses zum *qui* (d. h. Papst) gehörenden Adjektivs zwischen den Worten *toti . . . orbi* findet. — Statt *quippe c u m* liest man in beiden Handschriften *quippe d u m.*

Im zweiten Satz *(Que quidem beneficia sua . . .)* heißt es in *Ed*: *sanctissimus dominus noster . . . tueri posse ratus; v e r u m summe consulere parat,* was aber schwer zu interpretieren ist. Mit *P* und *M* lesen wir statt *verum* das Wort *r e r u m,* und so wird der Sinn des Satzes wiederhergestellt: der Papst »bemüht sich, für die hochwichtigen *Angelegenheiten* Sorge zu tragen«. (Das Wort *summe* ist in *P* in der Form *sume* geschrieben.)

Im folgenden müssen wir den zweiten Teil des zweiten und den Anfang des dritten Satzes zitieren. In *Ed* lesen wir wie folgt: *imitaturque apostolicam solicitudinem veterem, per quam christianum nomen*[4] *et fidei crevere vires, famaque et imperii porrecta maiestas. A d h o r t a t u s audivit itaque et intellexit maiestas regia, quae* etc. Es scheint hier alles in Ordnung zu sein; jedoch bieten *P* und *M* eine andere Lesart und Interpunktion. *P* schreibt: *. . .porrecta maiestas a d o r t u s. Audivit itaque . . .*, *M* aber: *. . .porrecta maiestas a d h o r t u s. Audivit itaque . . .* — Man könnte der Meinung sein, daß in diesem Falle *Ed* das Richtige bewahrt hat, während der Text in *P* und *M* verstümmelt worden sei. Betrachtet man aber den gekünstelt erhabenen Ton dieser Worte, so liegt die Vermutung nahe, daß sie keine eigenen des Redners sind, sondern er — ohne sich darauf ausdrücklich zu berufen — auf eine antike Stelle anspielt und mit ihr ein freies Spiel treibt, wie es so oft in seinen Werken vorkommt.[5] Die »suspekte« Stelle findet man bei Horaz, carm. 4,15. Dort wird von Augustus gesagt:

. . . v e t e r e s revocavit artes,
p e r q u a s Latinum n o m e n et Italae
c r e v e r e v i r e s, f a m a q u e et i m p e r i
p o r r e c t a m a i e s t a s a d o r t u s
solis ab Hesperio cubili. (12—16)

Demnach sollen wir die oben angeführte Stelle der Rede folgendermaßen emendieren: *. . .sol(l)icitudinem veterem, per quam christianum nomen et fidei crevere vires, famaque et imperii porrecta maiestas a d o r t u s . . . Audivit itaque maiestas regia* etc. Die drei Punkte nach dem Wort *ortus* deuten die Pause an, die der Redner sicherlich gemacht hatte, damit die Zuhörer das erkannte Zitat bei sich ergänzen könnten.

Im 3. Satz bringen *Ed* und *M* die Worte *in primis*, während der Kodex *P primo* schreibt; eine Variante, die an sich ebenso gut ist, der nur die Tatsache widerspricht, daß Vitéz fast immer das Adverb *in primis (inprimis, imprimis)* verwendet.

Der 4. Satz beginnt in *Ed* mit den folgenden Worten: *In quo e x i s t i m a r e potest paternitas vestra, quanto consensu exceptum sit, cum d i c e r e t u r, quod* etc. — Statt *existimare* nehmen wir mit *P* und *M* die Lesart *e s t i m a r e* (d. h. *aestimare)* für richtig an, denn es handelt sich nicht um die »Meinung« des Legaten, sondern um die »Abschätzung« oder »Würdigung« desselben hinsichtlich seines Empfanges (*P* schiebt noch ein *eadem* vor *p. v.* ein) — und zwar nachdem er seine Rede schon »gehalten hat«. Beide

[4] Mit diesem Wort beginnt im Kod. *P* das Blatt 177^a.

[5] Siehe unseren Aufsatz über dieses Thema: *Vitéz János és az ókori klasszikusok* [= J. V. und die Klassiker des Altertums], im Sammelband *Janus Pannonius — tanulmányok* [= Studien über J. P.]; sajtó alatt.

Handschriften enthalten nämlich *cum d i c e r e t*, die aktive Form des Zeitwortes, die ihre Parallele am Ende des Satzes im Partizipium instans activi *priusquam dictura* findet.[6]

Im 5. Satz (S. 32) sind zwei Stellen aufgrund unserer Handschriften zu emendieren. Die erste ist: *nihil . . . quod non sibi* (d. h. dem König) *tanquam in sua et placeat et pro voto futurum c r e d a t; potissime, q u o d* etc., wo die letzten Worte folgendermaßen zu lesen sind: *futurum c r e s c a t; potissime q u i a.* Die andere ist eine Interjektion, die aber nur im Kodex *P* korrekt geschrieben ist: *e x i s t i m a t i o n e homimum* (»nach allgemeiner Meinung«), während *Ed* mit *M* fälschlich den Akkusativ *existimationem* bringt.

Am Beginn des 6. Satzes *(Quamobrem r e s p o n d e b o . . .)* erweist sich das Gerundium *r e s p o n d e n d o*, das *P* und *M* statt des Futurs empfehlen, viel besser. Mit diesem Satz kommt nämlich der Redner auf die Narration, die die Hauptpunkte der Verhandlungen berührt; das letzte Wort des Satzes *(explicabo)* ist sein einziges Prädikat!

Im 7. Satz *(Et in primis . . .)* haben wir mit Varianten zu tun, deren Wert zu entscheiden bloß mit gewisser Unsicherheit möglich ist. VITÉZ sagt nach *Ed* das folgende: *consilium, diligentia, promtitudo et provisio apostolice sedis, quas ad tuendas christiani naufragii reliquias propagandumque catholice, vere et unice fidei f i n e m decrevit iam et f e c i t* etc. Der Satz ist an sich einwandfrei, doch möchten wir die Lesart von *P* und *M* bevorzugen, die für *finem* das Wort *s i n u m* bieten. Es ist zwar wahr, daß VITÉZ in einem Briefe vom J. 1445 *fidelium propagare f i n e s* (im Plural!) geschrieben hat, doch ist auch der andere Ausdruck aus einem anderen, im J. 1450 geschriebenen nachweisbar; hier heißt es: *beatitudo vestra antefate religioni . . . adeo afficitur, ut eius s i n u m amplificare libeat.*[7] Bemerkenswert ist es auch, daß *P* in der zitierten Stelle für *fecit* das Zeitwort *s u s c e p i t* anwendet.

Wie verweilen noch immer bei demselben Satz. Aus der Phrase *dominus noster rex* läßt *P* das Pronomen weg, statt *magni facit* bringt er *magnificat*,[8] und dem Wort *provisionem* wird *ipsam* hinzugefügt.[9] Das Zeitwort *sequentur (Ed)* scheint falsch zu sein, denn der Sinn des Kontextes beweist die Richtigkeit der Lesart der beiden Handschriften: *provisioni huic explicate facta* (*P* fehlerhaft: *factâ*, was *factam* zu lesen wäre) *s e q u e n t i a et effectus applicabuntur*, d. h. »dieser in Aussicht gestellten Fürsorge werden in der nahen Zukunft ergebnisreiche Taten folgen«. — Was die Adverbien *commodius et salubrius* betrifft, wurde ihre Reihenfolge in *P* vertauscht, während *M com(m)odosius et salubrius* schreibt. — Das vorletzte Wort des Satzes stellt uns vor ein scheinbar schwer zu lösendes Dilemma. *Ed* bringt: *in hac presertim etate, qua vix unquam alia oppressionis christiane f e r o c i o r fuit.* Demgemäß könnte man übersetzen: »besonders zu einer Zeit, die wilder ist als irgendwelche (Zeit) der Bedrückung der Christenheit.« Beide Manuskripte enthalten jedoch an dieser Stelle das Wort *f e r a c i o r*, was dem Sprachgebrauch von VITÉZ auch besser entspricht.[10] Dabei ist es nur auffallend, daß hier in ungewöhnlicher

[6] Das Blatt 43^b des Kod. *M* beginnt mit den Worten *et favorabile* dieses Saztes.

[7] I. G. SCHWANDTNER: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Bd. II (Wien, 1746). S. 19 und 79. Die Richtigkeit der Lesarten bestätigen auch die Handschriften.

[8] Zwei Parallele zur ersteren Ausdrucksform: *famam privatam . . . p l u r i s f a c e r e* (in einem Brief vom J. 1448; a.a.O. S. 49) und *M a g n i f a c i o . . . modestiam magnanimitatemque vestram* (vom J. 1450; ebda S. 74); zur anderen können wir keine Parallelstelle von Vitéz anführen.

[9] Das darauffolgende *tanta* ist das erste Wort am Bl. 177^b des Kod. *P*.

[10] Nur einige Beispiele aus den Briefen des VITÉZ: *patiens succubitus f e r a c i o r tibi futurus est* (J. 1448; Schwandtner: a.a.O. S. 13); *Animo, sol(l)icitudine, ope et opera opus est, quae ut f e r a c i o r fiat* etc. (J. 1449; ebda S. 62); *ita se habet rerum condicio, ut quo communior pleniorque fuerit, eo s a p o r i s f e r a c i o r reputetur* (J. 1450; ebda S. 82); aus den Reden: *nulla alia f e r a c i o r a ornamenta . . ., quam facilitatem, promptitudinem et celeritatem veniendi* (J. 1452; BORONKAI: *Vitéz János első követi beszédei*. S. 213);

Weise der eine negative Bedeutung tragende Genitiv *oppressionis christiane* auf diese Adjektiv zu beziehen ist, etwa im Sinne: »zu einer Zeit, die mit der Bedrückung der Christenheit trächtiger ist als irgendwelche andere.« Bei der Formulierung dieses Satzes mag unserem Autor der livianische Ausdruck vorgeschwebt haben: *illa a e t a t e, q u a nulla virtutum f e r a c i o r f u i t* (Ab urbe condita IX 16, 19).

Im 8. Satz *(Gravissimo quippe . . .)* enthält *P* einige irrtümliche Varianten; so statt *in communi c a u s a omnium* den Ausdruck *in communi t a m omnium;* in der Phrase *a sanctissimo domino* wurde das letzte Wort doppelt geschrieben;[11] das Hauptwort *adhortationibus* erscheint in der Form *abhortationibus*. Viel wichtigere Tatsache ist aber, daß dieser Satz in *P* mit *sustentarentur* endet, und mit *ut* ein neuer beginnt. Die Richtigkeit dieser Interpunktion wird dadurch bestätigt, daß das darauffolgende Wort nicht *v e r a (Ed* und *M)*, sondern *v e r o (P)* zu lesen ist. — Erwägenswert ist es auch, daß *P* sich für *defensionis huius c u r a labroque (Ed* und *M)* »realistischer« ausdrückt, indem er *t e d i u m laborque* schreibt. — Das letzte Wort des Satzes, *incitarentur (Ed* und *P)*, ist in *M* durch eine Lesefehler zu *imitarentur* geworden.

Im 9. Satz *(Quod autem . . .)* können wir zwei Fehler aufgrund beider Kodices leicht verbessern. Das Wort *obligato (Ed)* hat im Kontext keinen Sinn; anstatt dessen soll man den Text folgenderweise lesen: *o b l i g a t o s efficit omnes fidei sancte subditos (P* und *M)*. — In der Fortsetzung ist zwar das Wort *edificati* kaum sinnlos, doch glauben wir dem *e d i s c a n t* von *P (M* dagegen fälschlich: *edificant)* das Vorrecht gewähren und den Text wie folgt lesen zu müssen: *ut et magisterio eius* (d. h. des Heiligen Stuhls) *et exemplo e d i s c a n t, quam potissimum viam . . . sequerentur* — umso eher, weil im widrigen Fall wir den indirekten Fragesatz schwerlich erklären könnten.[12]

Der 10. Satz *(Tetigit preterea . . .)* bietet nur eine Variante stylistischen Charakters: *de casu . . . et item de profanatis sacrariis, a c de iugo, nece ac prostitutione christianorum capitum* heißt es in *Ed*, während *P e t de iugo* etc. schreibt; eine Abweichung, die vielleicht nur aufgrund statistischer Zusammenstellung aller von Vitéz gebrauchter Bindewörter auszuwerten wäre.

Am Beginn des 11. Satzes müssen wir den Infinitiv — schon aus grammatischen Erwägungen — durch das Gerundium ersetzen, und die Phrase *De quibus c o m m e m o r a r e* in *De quibus c o m m e m o r a n d o (P* und *M)* verändern.[13]

Aus dem 12. Satz *(Optaret tamen . . .)* hat der Skriptor des Kodex *P* das Fürwort *noster* vor *rex* weggelassen.

Im 13. Satz *(Ea enim est . . .)* sind wieder beachtenswerte Veränderungen im Texte vorzunehmen. In *Ed* heißt es: *christiane religionis condicio, que a p e r t e ac digne defendi et m e r e r e t u r et expectat.* Mit *P* empfehlen wir statt *aperte* das Adverb *a p t e* zu schreiben, das seiner Bedeutung nach besser zum *digne* passt. Das Zeitwort *mereretur* ist dann aufgrund beider Handschriften *m e r e t u r* zu lesen, denn der Redner gibt hier keinem Wunsch sondern einer unzweifelhaften Tatsache den Ausdruck, die mit Indikativ auszusprechen ist. *Possetque efficaciter* — setzt *Ed* fort —, *s i modo tanti apud christianos illius protectio, quanti apud adversarios eius (P: adversarios aput eius) impugnatio estimatur.* Die von *P* und *M* empfohlene Lesart *s i t modo* ist aber viel überzeugender!

---

quam f e r a x sit f r u c t u u m hec futura concordia (J. 1453; ebda S. 224). — Das Adjektiv *ferox* kommt aber bei ihm nur einmal vor: *amica manus in sua f e r o x viscera convertitur* (J. 1445; Schwandtner: a.a.O. S. 10). Hier hat er das Wort in ein Lukanzitat (De bello civ. I 4) eingefügt.

[11] Mit dem darauffolgenden Wort *nostro* beginnt das Bl. 44^a des Kod. *M*.

[12] Man findet das Zeitwort *edoceri* in ähnlicher Bedeutung bei Vitéz sehr häufig verwendet.

[13] Mit den Worten *apparuit, non odio* beginnt das Bl. 178^a des Kod. *P*.

Im 14. Satz (S. 33: *Venit posterius . . .*)[14] enthält *P* folgende Varianten: nach den Worten *serenissimo domino nostro* läßt er *regi* weg; statt *que ad opus tam sancte provisionis exequenda decreta, proposita . . . mandataque sunt* schreibt er *que in opus tam sancte provisionis exequendum* etc. Unbedingt anzunehmen ist die zweite, denn es handelt sich um »die heilige Sache der Fürsorge, die in die Tat umzusetzen ist«. — Für *cooptando (Ed)* muß man mit *P* und *M cooperando* schreiben. — Am Ende des Satzes enthalten beide Handschriften ein *etc.*, als Zeichen dafür, daß VITÉZ hier auf die Worte des Legaten angespielt hat *(Venit . . . in oratione sua ad eam partem, in qua . . . etc.)*. An ähnlichen Stellen finden wir bei VITÉZ häufig diese Abkürzung.

Im 17. Satz *(Attamen rem hanc . . .)* hat der Skriptor des Kodex *M* für *regie serenitatis* zuerst *regie maiestatis* geschrieben, dann das nicht entsprechende Wort gestrichen, um den Text mit *serenitatis* fortzusetzen. Im folgenden heißt dieser Satz in *Ed: illum* (den Papst) *huius consilii ducem, se* (den König) *comitem faciens, futurum ratus . . . iudicio suo satisfacere parat.* Bei dieser Textgestaltung können wir aber mit *futurum ratus* kaum etwas beginnen. Schreiben wir dagegen mit *P* und *M* für das Partizipium *faciens* das Adverb *sacius (satius)*, dann bekommt der Satz einen einwandfreien Sinn, ungefähr diesen: »Unser König ist bereit dem Willen des Papstes genugzutun, in der Überzeugung, daß dieser der Wegweiser, er selbst aber *vielmehr* der Gefährte (in der Durchführung) der Pläne sein wird.«

Zum 18. Satz *(Neque tantopere . . .)* sei es bemerkt, daß das Wort *enitendumque (Ed* und *P)* in *M* fehlerhaft in der Form *euidendumque (= evidendumque)* geschrieben ist.[15]

Schließlich beschäftigen wir uns noch mit dem Schlußsatz. Er heißt in *Ed: Ad plura deputabuntur consiliarii pro conclusione eorum,*[16] *que tractanda erunt.*[17] Der Kodex *P* gestaltet hingegen diesen Satz folgenderweise: *Ad plura deputabuntur consiliarii particularius cum p(aternitate) v(estra) pertractanda etc.* — Vorläufig können wir das Problem der Richtigkeit der einen oder anderen Satzgestaltung nicht entscheiden; wir verweisen nur auf einen ähnlichen Schlußsatz in einer Rede, mit der VITÉZ am 8 Oktober 1452 in Wien den jungen König LADISLAUS V. begrüßt hatte. Dort heißt es: *opus est, ut maiestas tua deputet . . . consiliarios suos, cum quibus ad eorum, que acturi sumus, opportunam conclusionem procedatur.*[18]

Als wir jetzt am Ende unserer textkritischen Bemerkungen zu dieser kurzen Rede von JOHANNES VITÉZ die Ergebnisse unserer Untersuchungen zusammenfassen wollen, möchten wir auf einige wichtige Faktoren hinweisen, die niemals außer acht zu lassen sind, wenn man sich mit den Werken des großen ungarischen Humanisten unter philologischem, literaturhistorischem, oder gar historischem Aspekt beschäftigt.[19]

Die erste, bedauerliche Tatsache ist, daß es noch immer Texte von VITÉZ gibt, die bis heute unediert geblieben sind (vgl. z. B. die obenangeführte Überschrift der eben behan-

[14] Mit *mandataque sunt* beginnt das Bl. 44^b eds Kod. *M*.

[15] Mit den Worten *sit, considerat, et ita considerat* beginnt das Bl. 178^b des Kod. *P*.

[16] In *M* zuerst *rerum*, dann gestrichen und das entsprechende Wort *eorum* geschrieben Derselbe Kodex fügt dem Schlußwort noch das *etc.* hinzu.

[17] Im Kod. *M* liest man nach dem Text der Rede die folgende, von einer anderen, gleichzeitigen Hand geschriebene Phrase: *Devotissime Serenitatis obsequium ad oscula pedum beatorum.*

[18] BORONKAI: *Vitéz János első követi beszédei.* S. 218.

[19] Aufgrund der oben besprochenen Beobachtungen möchten wir auch eine Erscheinung andeuten, die betreffs der Textgeschichte wichtig sein kann. Der Text des Kodex *M* steht dem der Edition näher als der des Kodex *P*. Zahlreiche Varianten des Kodex *M* stimmen aber mit denen des Kodex *P* überein, während letzterer im allgemeinen einen besseren, dem Original näher stehenden Text bewahrt zu haben scheint.

delten Rede im Kodex *P*, die selbsverstätndlicherweise eine »responsio secunda« voraussetzt, deren Text sich dann tatsächlich ebenda, Bl. 178[b]—183[a] befindet[20]).

Der zweite Faktor ist die unzuverlässige Textgestaltung der Editionen. Vergleicht man die zur Verfügung stehenden Ausgaben seiner Briefe oder Reden mit den Handschriften, muß man fast von Satz zu Satz konstatieren, daß die letzteren — obwohl sie von verschiedenem Wert sind —, bald übereinstimmend, bald auch einander widersprechend, eine bessere Lesart bieten. Besonders gilt diese Behauptung für die Reden.

Drittens soll man bei der Emendation der einzelnen verdorbenen Stellen nicht nur den Kontext und Sinn im allgemeinen betrachten, sondern auch den Wortschatz und das Wortgebrauch unseres Autors. In einer beträchtlichen Zahl der Fälle kann auf diese Weise eine größere Sicherheit erreicht werden.

Und viertens, man soll stets die Lektüre des Kanzlers, seine Kenntnisse im Bereich der antiken Literatur vor Augen halten, weil uns gegebenenfalls — wie wir es zweimal auch in Laufe der besprochenen Rede gesehen haben — allein die Erkenntnis eines »Zitats« aushelfen kann.

Unter der Berücksichtigung dieser Gesichtspunkte hoffen wir zur korrekteren Textgestaltung und zum besseren Verständnis der Prager Rede beigetragen zu haben.[21]

IVÁN BORONKAI

Nyomtatott tankönyv a XV. század végi sárospataki iskolában. A XV. század utolsó két évtizedében a nyugat-európai nyomdák már nagy tömegben dobták piacra a tankönyveket, főként a latin nyelvtan iskolai oktatásához szükséges segédkönyveket. Bizonyára Magyarországra is sok eljutott ezek közül, itt is használatba vették őket, eddig azonban cím és szerző szerint még egyikük sem volt azonosítható a XV. századból. Egy nyomtatott szómagyarázó tankönyvről adunk most hírt, amelyet a sárospataki városi-plébániai iskola vezetője, KISVÁRDAI János használt 1489-ben és 1490-ben növendékei oktatása során.

KISVÁRDAI János ekkori sárospataki oktatómunkájának hű tükörképe az a hat ismeretkört feldolgozó hat terjedelmes füzet, amelybe tanítványa, a 14—16 éves SZALKAI László, a későbbi esztergomi érsek és főkancellár leírta a megtárgyalásra kerülő tananyagot, majd pedig ezeket kiegészítette a tanár magyarázataival. E hat füzet egybekötéséből keletkezett azután a XV. század utolsó évtizedében a ma *Szalkai-kódex*nek nevezett kötet, amelyet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz.[1]

[20] *Responsio secunda ex parte eiusdem domini Ladislai regis legato apostolico supratacto facta nono die post alteram (?) responsionem suprascriptam per Jo(hannem) (episcopum) W(aradiensem) Prage 1454.* Inc. *Iam pridem audita et reddita sermonis vicissitudo*; ex. *prestantissimo patri nostro minus ob alia merita, quam quod filius eius est, sese carum efficiat. Cuius pedibus etc. Siche: Antik Tanulmányok 1974. 5. . . .*

[21] An dieser Stelle möchte ich Herrn I. KAPITÁNFFY für seine freundschaftlichen Ratschläge Dank sagen.

[1] Jelzete: Mss II. 395.; mikrofilm-másolata azMTA Könyvtárában, száma: 1529 VII. A kódexről újabban: MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola.* Bp. 1972.; a szövegmagyarázó módszerről uő: *Die Methode der schulischen Texterläuterung im 15. Jahrhundert im Spiegel des Szalkai-Kodexes.* Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio paedagogica et psychologica. Tomus III. Bp. 1972. 2—12.

A szómagyarázat, a szövegmagyarázó módszer. A *Szalkai-kódex* jól dokumentálja, hogy a sárospataki iskolában is érvényesült a középkori iskolai oktatás legfőbb módszere: a megtanítandó új ismereteket *a tananyag szövegmagyarázó feldolgozásmódjával* igyekezett a tanár növendékeivel elsajátíttatni. Az új ismereteket (azaz a tananyagot) tehát főként szövegeken keresztül közelítették meg, az oktatás alapja, kiindulópontja és célja, valamint eszköze, közege egyaránt a leírt, majd emlékezetbevésett szöveg volt. A tananyag másféle feldolgozásmódja még alig-alig szerepelt itt is, másutt is: az új ismeretek elsajátíttatása érdekében még csak ritkán került sor a növendékek konkrét tapasztalatainak, megfigyeléseinek felhasználására, tárgyakkal, képekkel, térképekkel való önálló munkájának, vagy bármiféle más cselekvéseinek megszervezésére, a konkrét természeti tények bemutatására, tanulmányozására.

Ennek az eljárásmódnak az alkalmazása során *egyes fontosabb szövegrészek lényegesebb szavait külön is kiemelte a tanár*, hogy ezekről lehetőleg mindent elmondjon, a kor felfogása szerint ugyanis csak így lehet eljutni a tanulmányozott szöveg egészének teljes megértésére. Ennek kapcsán sor került e kiemelt szavak nyelvészeti, történelmi, földrajzi, természetrajzi, bibliai, mitológiai stb. vonatkozásainak kifejtésére, a szövegmagyarázó módszer tehát aránylag tág ismeretgyarapító lehetőségeket nyújtott a tanár, illetőleg a tanulók számára.

Egyes szómagyarázatokat a tanulók is leírtak jegyzetfüzetük lapjainak margójára. Maga a jegyzetfüzet a tanulmányozott tananyag törzsszövegét tartalmazta, melyet előzőleg a tanártól kapott mintapéldányok alapján maguk írtak le saját iskolai használatukra. A sárospataki iskolában például így jegyezte le Szalkai László a retorikai-levélfogalmazási tananyag szövegében előforduló „*sagitta*" szó magyarázatát,[2] Kisvárdai János diktálása nyomán:

Sagitta, -tae, feminini generis, derivatur, a sagio, -is eo, quod sagaci, id est ingenioso vel veloci iactu mittitur, pennis fertur quasi avis, ut mors celeriter percurrat ad hominem. Et hinc rustici sagittam vocant novissimam partem surculi in sarmento; vel quod longius a matre — ex qua prosiliit — recessit; vel quia acuminis tenuitate teli speciem praeferat; summitates vitium et fruticum flagella dicuntur eo, quod flatu agitentur. Inde sagittula, -lae, diminutivum; et sagittarius, -rii vel sagittaria, -riae et sagittarius, -ria, -rium. Et corripit primam: sagitta, quamvis sagio eam producit. Et scribitur per duplex t. (220. b)

E szómagyarázat is — mint a szómagyarázatok legtöbbje — etimológiai („szószármazatási"), nyelvtani, jelentéstani, helyesírási, stilisztikai, nyelvhelyességi vonatkozásban adott eléggé részletes tájékoztatást a tanulóknak.[3]

Gyakori volt, hogy különböző szerzőktől vett idézetek szövegkörnyezetében mutatta be a tanár a kiemelt kifejezések jelentését, például a „*pullus*" esetében:

Pullus, -la, -lum, derivatur a parvus vel pupus. Et hic pullus, -li, id est parvus. Unde homo parvus dicitur pullus. Item nati recentes omnium avium et etiam quadrupedum pulli dicuntur quasi pupi vel parvi. Vel pulli dicuntur, quasi polluti a polluo, -is, quia polluti sunt. Inde hic pullus, -la -,lum, id est niger, nigra, -grum, quod enim nigrum est quasi pollutum est. Unde Ieronimus ad Nepocianum: Vestes pullas aeque vita ut candidas. Et inde pullatus, -ta, -tum, id est nigris vestibus indutus. Unde Iuvenalis: Horrida mater pullati proles. Item a pullus pro nato dicitur pullulus, -la , -lum, diminutivum. (221.a)

[2] Idézeteinkben az eredeti szövegek rövidítéseit feloldottuk, és mai központozást alkalmaztunk.

[3] A szómagyarázatok gyakran azt is megemlítik, hogy hosszú-e vagy rövid-e a tárgyalt szó utolsó előtti szótagja. A „paenultima" kifejezés teljes formája: „paenultima syllaba"; a rövidség jelzésére a „corripit", a hosszúság jelölésére pedig a „producit" kifejezés szolgált; gyakori a „paenultima correpta" és a „paenultima producta" forma is.

Tipikus a következő szófejtés is, melynek során KISVÁRDAI János a „*diadema*" kifejezés görög vonatkozásainak értelmezésével helyezi el ezt a kiemelt szót a hasonló jelentésű szavak között:

Diadema a dia, quod est duo et demo, -is componitur hoc diadema, -tis, id est regia corona, quia duo demat, scilicet principium et finem. Et differt a serto et a corona, quia sertum est, quod fit floribus insertis; corona dicitur quilibet circulus capitis de quocumque metallo; diadema vero tandem de auro et lapidibus praeciosis. Vel diadema componitur a dia, quod est duo, et demas, quod est ornans, quia utramque partem capitis ornat. Et est regum et matronarum ornamentum. Unde:

Virginis est sertum, clarique corona, poetae
Laurea, rex gestat diadema vel induperator. (189.b)

Máskor még a törzsszövegben szereplő szómagyarázatot is megtoldotta KISVÁRDAI János, például az „*Elycon*" (vagyis Helikon) szó esetében.

A törzsszövegben:

Elycon est quidam mons, in quo fuerit septem vel novem musae, quae administrabant poetis studium sapientissimum.

A hozzá kapcsolódó szómagyarázat:

Vel Elicon, -onis, masculini generis, est unum cacumen de duobus cacuminibus Parnassi montis, in quo solebat esse olim studium et dicitur ab elicio, -cis, quia olim eliciebatur inde sapientia. Inde eliconius, -a, -um. Et haec Eliconis, Eliconidis, feminini generis, tertiae declinationis: musa, quae in Parnasso habitabat vel femina illius loci. (125.b)

Végül három rövid szómagyarázat-típuspélda három különböző ismeretkörből:

Pergamenum, -ni paenultima producta, id est charta et dicitur a Pergamo civitate, quia ibi primo excogitatum fuit et inventum. Item potest declinari adiective: pergamenus, -na, -num, id est res de Pergameno. (256.b)

Moneta, -tae, feminini generis, primae declinationis, id est numisma et dicitur a moneo, -nes, quia monet, ne qua fraus in metallo vel pondere sit. Inde hic monetarius, -rii, et monetarius, -a, -um, qui facit monetas. Et hoc monetarium, -rii: locus monetae, qui etiam dicitur hoc monetum. Item moneta dicta est a Iuno, quia monuit romanos per anserem. Unde Lucanus: Numina castrensis miscebis flamma monetae. (238.a)

Stilbon, -tis, masculini generis, tertiae declinationis, id est Mercurius a stillans bonum et est sumptum a meliori parte sui. Et dicitur quasi stella boum, quia eo surgente surgunt et pastores. Et stilbon interpretatur velox, quia velox planeta est. (129.a)

A középkori iskolák tanárai és diákjai számára már korán rendelkezésre álltak a latin nyelvű szómagyarázó könyvek. 630 körül fejezte be *Isidorus Hispalensis* sevillai püspök *Etymologiarum libri XX* című könyvét, amelynek húsz fejezetében témacsoportokba rendezve találhatók az egyes szavak magyarázatai.[4] Ebből merített a XI. században a lombardiai *Papias*, egy széles körben ismert szómagyarázó könyv kompilátora, amely az 1050-es évek elején készült el *Liber glossarum* címmel. (De más, igen jellemző címeken is szerepelt PAPIAS műve a korabeli iratokban: *De significatione vocabulorum, De expositionibus vocabulorum, Materia verborum, Elementarium doctrinae rudimentum, Alphabetum Papiae, Papias vocabulista.)* Ugyancsak ISIDORUS volt a forrása a pisai HUGUTIO, másképpen UGO DA PISA ferrarai püspöknek is, akinek *Liber derivationum* című könyve 1200 körül látott napvilágot.[5]

[4] Kiadása: *Isidori Hispalensis episcopi etymologiarum sive originum libri XX*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit *W. M. Lindsay*. Oxford, 1911. Új kiadása: 1966.

[5] E három szerzőről s műveikről részletesen tárgyal Max MANUTIUS: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. München, 1911., 1923., 1931. Új kiadása: 1965. ISODORUS: I. 52—70; PAPIAS: II. 717—724.; HUGUTIO: III. 191—193.

Több évszázadon át nagy népszerűségre tett szert a genovai JOHANNES BALBUS DE IANUA szómagyarázó könyve, amely 1286-ban készült el *Summa quae vocatur Catholicon* címmel. A szerző főként ISIDORUS anyagából vett át sokat, de gyakran idézi az említett másik két szómagyarázó könyvet is, mindig pontosan megnevezve az idézett szerzőket. Ez a terjedelmes *Catholicon* — anyagának bőségére, teljességére utal a cím — a szavakat az ábécérend egymásutánjában ismerteti igen részletesen, tulajdonképpen a mai etimológiai, nyelvhelyességi, helyesírási és értelmező szótárakat egyesítve magában.

Maga a „szómagyarázat" mint sajátos tartalmú *tankönyvszöveg-műfaj* már PAPIAS és HUGUTIO könyvében kialakult, ezt viszi tovább a genovai szerző is. Az erfurti karthauzi kolostor Catholicon-kódexében ez olvasható a kötet tartalmáról:

„. . . hic de facili invenitur, unde dictiones formentur vel deriventur, quomodo scribantur et proferantur, qualiter exponentur et ethymologizentur et construantur. Invenies eciam hic multas utiles questiones naturales et theologicas notas et declaratas."[6]

A XV. század második felében a Catholicont számos kiadásban nyomtatásban is megjelentették.[7] De ekkor már szükség volt új, korszerű szómagyarázó könyvre is, ez *Vocabularius breviloquus* címmel látott napvilágot, első ízben 1478-ban, Bázelben. A mű tulajdonképpen két forrásműből való kompiláció eredménye. Egyrészt JOHANNES BALBUS DE IANUA szócikkeinek lerövidítéséből keletkezett (innen a címben a „breviloquus" jelző, bár a kötet éppen nem kisterjedelmű: 2^0 formátumú, mintegy 300 lappal); másrészt a *Vocabularius iuris utriusque* című speciális jogi szómagyarázó könyv egyes részeit is magába ötvözte, beleolvasztva a *Catholicon* ábécérendbe rendezett szócikkei közé. Maga a szóanyag három részre oszlik: az első rész a főneveket és mellékneveket, a második rész az igéket, a harmadik rész pedig a ragozhatatlan szavakat foglalja magában. Minderre utal a kolofon is: „Finit vocabularius breviloquus, triplici alphabeto divers's ex autoribus necnon corpore utriusque iuris collectus, ad latinum sermonem capessendum utilissimus."

Az 1478 utáni évtizedekben az egyik leggyakrabban megjelentetett nyomtatott iskolás-könyv lett ez a *Vocabularius*, 1504-ig összesen 22 kiadása került ki Bázel, Lyon, Köln, Nürnberg és Strassburg könyvsajtói alól.[8]

A Szalkai-kódex szómagyarázatainak forrása. A *Szalkai-kódex* lapjainak margóin több száz szómagyarázat olvasható, ezek „műfajilag" jól megkülönböztethetők a törzsszöveghez fűzött utólagos másnemű bejegyzésektől, alkalmi kiegészítésektől.

Egyszerű összevetés alapján is megállapítható: a *Szalkai-kódex* szómagyarázatai szinte kivétel nélkül a *Vocabularius breviloquus*-ból valók. A sárospataki iskolában tehát 1489-ben és 1490-ben — a *Szalkai-kódex* egyes füzeteinek mintapéldányain kívül — megvolt ez a nyomtatott kötet is, amelyből KISVÁRDAI János lediktálta növendékeinek az általa fontosnak tartott vagy diákjai egyéni érdeklődése alapján kiemelt szavak részletes magyarázatát. Különösen a levélírási-fogalmazási fejezet lapjainak szegélyei vannak telezsúfolva szómagyarázatokkal.

Az nem tételezhető fel, hogy sárospataki rektorunk a *Vocabularius breviloquus* kéziratos változatából diktált volna: ez a mű már eleve nyomtatott könyvnek készült, nem korábban évtizedeken—évszázadokon át kéziratban széles körű használatban álló mű került e

[6] *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. II.* Bearbeitet von Paul LEHMANN. München, 1918. 475.

[7] Az 1500-ig megjelent kiadások felsorolása: HAIN I/I. 2251—2269. sz.; PROCTOR 2251—2267. sz. — Hazai könyvtárakban őrzött példányai: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Ediderunt Géza SAJÓ et Erzsébet SOLTÉSZ. Bp. 1970. 461—467. sz.

[8] Részletesen bemutatja Josef BENZING: *Bibliographie der Schriften Johannes Reuchlins im 15. und 16. Jahrhundert.* Bad Bocklet, Wien, Zürich, Florenz, 1955. — Hazai ősnyomtatvány-példányai: SAJÓ—SOLTÉSZ i. m. 2933—2944. sz.

cím alatt nyomtatott formában az iskolák vezetőinek kezébe, mint ahogyan a Catholiconnal és sok más iskolás könyvvel történt ez az 1470 körüli évtizedekben.

Indokoltnak tűnhet azonban az a feltételezés, hogy KISVÁRDAI János — megfelelő rövidítéseket alkalmazva — esetleg a kéziratos vagy nyomtatott *Catholicon* szócikkeit diktálta le, mivel gyakran nagy a hasonlóság a *Szalkai-kódex* szómagyarázatai és a *Catholicon* egyes szövegrészei között. A közleményünk bevezetőjében bemutatott nyolc szövegmagyarázat majdnem ugyanígy olvasható JOHANNES BALBUS DE IANUA művében is, csak ott kissé bővebben.

KISVÁRDAI János kezében azonban minden kétséget kizáróan a *Vocabularius breviloquus* volt: pontosan követik ugyanis ezt a művet a *Szalkai-kódex* magyarázatainak mondatkihagyásai. De ugyancsak a *Vocabularius breviloquus*-t követik a sárospataki ąanár bővítései is, ahogy az alábbi példák ezt szemléltetik.

Catholicon: *Cithara*, -rae dorica lingua pectus dicitur. Unde haec cithara -rae dicta sic: quia in initio creditur fuisse similis humano pectori, ut sicut a pectore, ita ex ipsa cantus ederentur, sed postea paulatim fuerunt plures species eius. Et a cithara citharistes graecum, unde citharista, -stae, quae cum ea canit, et citharistes, -stis, masculni generis mons quidam est. Et scias, quod ut dicit glossa super illud Isaiam XXIII. Bene cane etc. admonet Cyrum canticum miseriarum suarum semper cantare, ne iterum eadem patiatur. Dicunt enim hanc esse musicae naturam, si laetum invenerit, laetiorem facit; si tristem, tristiorem reddit.

Vocabularius breviloquus: *Cithara* dorica lingua dicitur pectus. Inde haec cithara, -rae dicta sic, quia in initio creditur fuisse similis humano pectori, ut sicut a pectore, ita ex ipsa cantus vel melodiae eduntur. Sed paulatim postea fuerunt multae eius species. Inde citharista, -stae, qui cum cithara canit. Et citharedus, penultima producta, idem. — Ugyanígy a Szalkai-kódexben (232.a).

Catholicon: *Aspis*, -dis, feminini generis, genus est serpentis. Et secundum Isidorum aspis est vocata, quod morsu venena inmittet et spargat. Ios enim graece venenum dicunt, et inde aspis quasi aspergens ios id est venenum, eo quod morsu venenato interimat. Et corripit penultima in genitivo. De has dicit propheta: Sicut aspidis surdae et obturantis aures suas, ne exaudiat vocem incantantis.

Vocabularius breviloquus: *Aspis*, -dis, feminini generis tertiae declinationis dicitur genus serpentis. Et est illius naturae, dum enim incantatur a divinatoribus, tunc unam aurem ponit et trudit in terram et aliam obstruit cum cauda, ne audiat voces incantantium, ut illaesa permaneat. Et ideo incantatur, quia veneno extracto aspis est medicinalis et praeciosi valoris. De hac dicit propheta: Sicut aspidis surdae et obturantis aures suas, ne audiat vocem incantantis. Et secundum Isidorum aspis est vocata, quod morsu venena immittat et spargat. Hyos enim graece venenum dicunt et inde aspis quasi aspergens hyos is est venenum, eo quod morsu venenato interimat et corripit penultima in genitivo. Item aspis dicitur etiam scutum militare. Inde aspidula, id est parva aspis. — Ugyanígy olvasható a Szalkai-kódexben is (213.a).

De vannak olyan szócikkek is a *Szalkai-kódex*ben, amelyek egészen más tartalommal szerepelnek a *Catholicon*ban, mint a Vocabularius breviloquus-ban, a *Szalkai-kódex* ezek közül is az utóbbi kötet anyagát közli, például *actor* (222. a.), *scholaris* (231. a.) stb.

A *Catholicon* nem közölt arra vonatkozó információkat, hogy az egyes szavak milyen neműek, milyen deklinációk vagy konjugációk szerint kell ragozni őket. Az erre vonatkozó *jelzések rövidítésrendszere*, ahogyan azt KISVÁRDAI János a *Szalkai-kódex* tanúsága szerint alkalmazta, ugyancsak a *Vocabularius breviloquus*-ból származik, azzal a különbséggel, hogy sárospataki rektorunk néha feloldotta és kiírta a rövidítéseket (például *m s* = masculini generis secundae declinationis; *f p* = femini generis primae declinationis; *a p* = activi generis primae coniugationis; *a s* = activi generis secundae coniugationis; *neu t* = neutri generis tertiae coniugationis; *d p* = deponentis generis primae coniugationis stb.).

Vajon melyik kiadást használhatta KISVÁRDAI János? A *Vocabularius breviloquus*-ból 1478 után 1489-ig, a *Szalkai-kódex* megírásáig eltelt 11 év alatt összesen 14 kiadás jelent meg. Hazai könyvtárainkban ezek legfőbb nyomdai típus-változatai mind hozzáférhetők.

A különféle kiadások szövegében nem található lényeges különbség, de apróbb eltérések elő-előbukkannak. Ezek alapján feltételezhető, hogy a sárospataki iskolarektor birtokában valamelyik kölni kiadás lehetett, mert a *Szalkai-kódex* szócikkei azokat követik. Íme, néhány példa:

Sagitta. A kölni kiadásokban és a *Szalkai-kódex*ben: „. . .Inde sagittula, -lae, diminutivum. Et sagittarius, -rii . . ." (220. b)

A többi kiadásban: „. . .Inde sagittula, -lae, *et haec sagittella, -lae,* diminutivum. Et sagittarius, -rii . . ."

Iaculum. A kölni kiadásokban és a *Szalkai-kódex*ben: „. . .*rethe* piscatorium . . ." (212. b)

A többi kiadásban: „. . .*rete* piscatorium . . ."

Libo. A kölni kiadásokban és a *Szalkai-kódex*ben: „. . .*Liba,* libens, libo, libando, libentius ibo" (203. a). E szövegben jó a hexameter.

A többi kiadásban: „. . .*Libia,* libens, libo, libando, libentius ibo." A hexameter rossz.

Heinrich Quentell kölni nyomdája 1479-ben, 1486-ban és 1487-ben jelentette meg a *Vocabularius breviloquus*-t, Kisvárdai János 1481 őszén iratkozott be a krakkói egyetem „ars"-fakultására, ahol 1484 szeptemberében sikerrel megszerezte a bakkalaureátus fokozatát. De ezután még továbbra is Krakkóban maradt: 1485. december 17-én egy egyetemi ügyben tanúként szerepelt. Ezt követőleg tűnik elő azután neve 1489-ben sárospataki kódexünkből. Nyilván ezekben az esztendőkben szerezte meg magának a *Vocabularius breviloquus*-kötetet.

Mai tudásunk szerint tehát Sárospatak XV. századvégi iskolatörténetében az ő közvetítésével kerül elénk az első, címe szerint is ismert, hazai iskolában használt nyomtatott tankönyv.

A „Vocabularius"-kötet tartalma és összeállítója. Mátyás király uralkodásának utolsó évében a sárospataki városi-plébániai iskola rektora tehát igen frissen alkalmazott egy új, modern, nyomtatott „reformtankönyvet" diákjai oktatása során. De más ok miatt is figyelemre méltó ez a tény.

E kötet összes kiadása ugyanis — a szótári rész előtt — három rövid tanulmányt tartalmaz a latin nyelvtudomány egyik fontos fejezetéből. Párbeszédben feldolgozott tananyag az egyik, *Dialogus de arte punctandi* címmel, szerzője a párizsi egyetem tanára: Johannes de Lapide (Johann Heynlin von Stein); a másik tanulmány szerzőjét nem ismerjük, a címe: *Tractatus de accentu.*

Ezeket azonban megelőzi a kötet élén álló tanulmány a kettőshangzók kiejtéséről és írásáról *Ars diphtongandi* címmel, szerzője a híres ferrarai filológus-tekintély: Guarino da Verona. E kiváló itáliai humanistának tehát nemcsak Janus Pannonius révén volt kapcsolata a magyar pedagógiatörténettel, de ismerhették e kis nyelvészeti munkáját egy hazai mezőváros iskolájában is.

A kötet összeállítójának különös gondja volt arra, hogy a latin szövegek korszerű írásmódját közvetítse, a helyes kiejtést oktassa, úgy, ahogy a humanista filológusok ezt megkívánták. Pontosan jelezni akarta ezért a *Vocabularius breviloquus* szövegében a diphtongusokat: mind az *ae,* mind az *oe* betűformákat cedil-lel ellátott ę-vel jelölte. Az előszóban is felhívta erre a figyelmet:

„In quibus autem dictionibus huiusmodi debeant diphtongi collocari, videbitur infra, tum in arte Guarini Veronensis litteratissimi viri, tum in exercitatione, hoc est in huius Breviloqui Vocabularii assidua lectione. Ibi enim in practica invenies, quod grammatici in speculatione prȩcipiunt."

Sajnos, a *Szalkai-kódex* szómagyarázatainak szövegleírásában mégsem tükröződik e az írásmód. Mint említettük, Kisvárdai János birtokában kölni kiadású *Vocabulariu*

lehetett, s míg a bázeli, nürnbergi, lyoni kiadásokban a nyomdászok ę-betűvel szedték a diphthongusokat, a kölni QUENTELL viszont közönséges e-vel, úgy látszik, nem volt ilyen betűalakja.

A három tanulmányból s a szótári anyagból álló *Vocabularius breviloquus* összeállítója nem nevezte meg magát könyve címlapján, a szakirodalom azonban kétségtelenül bebizonyította: JOHANN REUCHLIN (1455—1522), a későbbi neves német humanista ifjúkori munkája volt a kötet szerkesztése.[9]

Szülővárosának, Pforzheimnek iskolásaként a bádeni udvari énekkar tagja volt, s ennek köszönhette, hogy 1473-ban a bádeni őrgróf fiának kísérőjeként eljutott a párizsi egyetemre. Itt került barátságba az „ars"-fakultás egyik német oktatójával, JOHANNES DE LAPIDE-vel, akivel azután együtt mentek át 1474-ben a bázeli egyetemre. REUCHLIN itt szerezte meg 1475-ben a bakkalaureátust, 1477-ben pedig a „magister artium" fokozatot. Ebben az időben rendelte meg nála a bázeli nyomdász, Johann AMERBACH az új *Vocabularius*-t, amely — törzsanyagához az említett három tanulmányt is hozzávéve — 1478-ban látott először napvilágot Bázelben. Később számos más tankönyvet is írt, népszerűek voltak sok kiadásban megjelent iskolai színjátékai is, de jelentősége mindezeken messze túlemelkedett: ő volt az ERASMUS előtti legkiemelkedőbb Alpokon túli humanista tudós, kiváló latin, görög és héber filológus.

Szómagyarázó könyvek XV—XVI. századi iskoláinkban. A veszprémi káptalan 1429—1437 között összeállított könyvtári jegyzékében számos, az egyetemi „ars"-fakultásokon is használatos tankönyv található, s ez a tétel is szerepel: „Item unus liber, qui vocatur Huguicio, legatus per magistrum Andream Parvum, concessus fuerat per dominos de capitulo quondam Georgio de Saar lectori solum ad legendum et restituendum, qui est amissus per eundem."[10] Nincs kizárva, hogy HUGUTIO szómagyarázó könyvét jelölték itt szerzője nevével.[11]

A másik korai szerző, PAPIAS művét nyomtatásban is kiadták a XV. század második felében. Egyik 1496-i, Velencében megjelent példányát a ferences SZIKSZÓI Benedek, a teológia doktora Velencében vásárolta és a szegedi ferenceseknél köttette be 1503-ban.[12]

Feltételezésekre vagyunk utalva a budapesti Egyetemi Könyvtár két CATHOLICON-kódexe tekintetében.[13] Minden valószínűség szerint városi-plébániai iskolai használatra

[9] Ludwig GEIGER: *Johann Reuchlin. Sein Leben und seine Werke.* Lipcse, 1871.; Christian Gottlieb JÖCHERS *Allgemeines Gelehrten-Lexicon.* 6. Ergänzeungsband. Hildesheim, 1961. (Az 1819-i brémai kiadás utánnyomása); Max BROD: *Johannes Reuchlin und sein Kampf. Eine historische Monographie.* Stuttgart, 1965. — E szerzők mindegyike REUCHLIN saját eredeti művének tartja a VOCABULARIS BREVILOQUUS-t, nem utalnak az alapvető két forrásműre.

[10] FEJÉRPATAKY László: *A veszprémi káptalan kincseinek összeírása az 1429—1437. évekből.* Történelmi Tár 1886. 571.

[11] MEZEY László úgy véli, hogy e „Huguicio" név itt ugyanennek a szerzőnek egyházjogi kommentárjait jelzi; a veszprémi káptalani könyvjegyzékben kétszer is előforduló s ISIDORUSTÓL származónak jelzett „Liber Etycorum" pedig véleménye szerint elírás a „Liber Etymologiarum" helyett. *(A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapításról 1849-ig.* Összeállította KOVÁCS Máté. Bp. 1963. 89., 91.) — A két ISIDORUS-említés szövege: „Item liber Isidori, qui dicitur Liber Ethycorum, subtilis et optimus, cum litteris bonis et aureis capitalibus." — „Item unus liber, qui dicitur Isidorus Ethicorum, carens coopertorio in principio ac duobus libris in pargameno, a principio dilaceratis in margine, qui non fuit scriptus in priori registro." FEJÉRPATAKY i. m. 573., 574.

[12] Gyöngyösi Bajza József Tudományos Könyvtár, Inc. 121. Bejegyzés a címlapon: „Librum hunc emi ego Fr. Benedictus de Zykzo S. Theologiae professor Veneciis et liga... Zegedini... Anno Christi 150iij."

[13] Jelzetük: 57., 58. és 63. sz. kódexek. Leírásukat ld. MEZEY László: *Codices latini möedii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis.* Bp. 1961.

készült mindkettő, semmi sem utal bennük kolostori vagy káptalani eredetre. Lehetséges, hogy észak-magyarországi iskolában is használták őket.

Az egyik 1418-ból való, s egy bizonyos PÁL másolta le a sziléziai Struberg iskolájában, mégpedig annak „alsó kamrájában".[14] Részletes explicit található az 1444-i *Catholicon-kódex* végén.[15] A Crzuzanow-ból való Orbán fia, Clawosch SZVATOSZLÁV írta le ezt a Koninból származó VENCEL fiának, MIHÁLYnak a költségén, nyilván az ő számára. A város vagy falu helye, ahol a leírás történt: „in Mecislensie" (talán a dél-sziléziai Międzyslesie?), a latin szövegen belül a leírás közelebbi színterének lengyel megjelölése: „in sz[kola] globna", talán „a nagyobbik iskolában". Az explicit lengyel nyelvű fohásszal fejeződik be — ugyancsak azt jelezve, hogy a leíró környezetében fontos szerepet játszott az anyanyelv is.

Hogy ez szélesebb körű általános igényt jelzett, jól mutatja az a tény is, hogy a XV. század második feléből számos olyan nyomtatott *Catholicon*-kötetet ismerünk, amelyekben a *Szalkai-kódex* keletkezése utáni évtizedekből származó magyar nyelvű értelmezések is találhatók.

Az egyiket *brassói latin—magyar szójegyzék* címen tartja számon az irodalomtörténet: ez egy 1470 körül megjelent strassburgi kiadású *Catholicon*, amelynek sorai között székely dialektusban magyar nyelvű bejegyzésekkel értelmezte a törzsszöveg latin anyagának egyes részleteit valamelyik iskolarektor vagy diák.[16]

Néhány példa a kötetből: *augustus:* országa öregbítő fejedelem, *artotira cibus:* túrós béles, *basis:* erős kőfalnak fundamentuma, *pugna:* ökéllel való hadakozás, *ancoro:* vasmacskát vízbe hányom, *auditorium:* tanácsház, avagy törvényház, *amphitheatrum:* oly hely, kiből minden felől nézhetni, *antemna:* főkötél az hajóban, ki az vintornyát tartja, *armentarium:* tintatartó szerszám, *arithmetica:* számvetésről való tudomány, *agrammaticus:* az ki deák tudomány nélkül vagyon, *antibiblum:* könyvért adatott zálog.

A XVI. század első évtizedében *Budán* köttették be — tehát valószínűleg ott is használták — azt az 1506-ban Velencében nyomtatott *Catholicont*, amelynek előlapjaira tulajdonosa később, felnőtt korában magyarul jegyezte fel különféle kiadásait.[17] A budapesti Egyetemi Könyvtár 965. számú ősnyomtatványában viszont (ez egy velencei *Catholicon* 1492-ből) magyar nyelvű iskolás bejegyzések olvashatók.

A Magyar Tudományos Akadémia egy 1487-ben Velencében nyomtatott *Catholicon*-t őriz, amelyhez egy kéziratos latin értelmező szótár első részét kötötték, s ebben ezernél több latin szó magyar megfelelője is megtalálható. Ez a kézirat ugyan a XVII. század első felében készült másolat, az eredetije azonban 1538—1556 között keletkezhetett valahol a Dunántúlon.[18] E latin értelmező szótár (a szakirodalom *gyöngyösi latin—magyar*

[14] Budapesti Egyetemi Könyvtár 58. sz. kódex: „Et istam particulam Katolicon ego Paulus finivi Struberge in camera inferiori in scolis die dominica in festo Allexi sub anno domini M° C°C°C°C° XVIII°" (218. a).

[15] Budapesti Egyetemi Könyvtár, 63. sz. kódex: „Et est finitum in sz globna in Mecislensie per manus Swanthoslai dicti Clawosch filium Urbani de Crzuzanow per pecuniam autem Michaelis Venceslai de Conyn, sabbatho proximo post Elyzabeth festum sub anno Domini millesimo quadricentesimo quadragesimo quarto." A helynévhez analógia: Laurentius *Miedzysleski* krakkói egyetemista neve (Acta rectoralia almae Universitatis studii Cracovienis. Editionem curavit Wladislaus *Wislocki*. Krakkó, 1893—1897. I. 3110. sz.).

[16] Egykor a brassói evangélikus gimnázium könyvtárában. Kiadta MELICH János: *A brassói latin—magyar szótártöredék*. Bp. 1905. — Az ebből és az ezután ismertetendő kötetekből vett magyar idézeteinket mai írásmóddal hozzuk.

[17] Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban, jelzete: Inc. I. 56. XVI. — Sz. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 175. sz.

[18] Jelzete: K. 76. — A róla szóló szakirodalom legújabb összefoglalása: CSAPODI Csaba: *A „Magyar Codexek" elnevezésű gyűjtemény. Az MTA Könyvtára kézirattárának kata-*

szótártöredéknek nevezi, mivel a gyöngyösi ferencrendi zárdából került az MTA könyvtárába) azonban az egyes szavak magyarázata során csak a jelentéseket írja körül.

Innen is idézünk néhány példát.

Antemna est corda capitalis in navi, quae sursum dirigit velum: az kötél az gályában, melyen felvonattatik az vitorla. *Antenna* per duplex nn: lignum per transversum in malo positum, in quo velum alligatur: az fa, mely az gályának árbocfájának keresztül vettetett, kihez kötöztetik az vitorla. *Aetna* mons Siciliae, perpetuo clarus incendio: Etnának égő hegye. *Agricola:* rusticus agrum colens: kapás, szántó ember. *Aryon:* citharedus optimus: jó hegedűs, címeres hegedűs. *Astrolabium:* instrumentum, ex quo astrorum motus colliguntur: néminemű szerszám, kiből az égnek indulati, járási, forgási megismerhetik. *Bulgae* sunt succuli scortei ad ferenda numismata sive cetera ad viae necessaria: bőrből alkotott zsák vagy eszköz, kibe útra való eledelt szereznek, vel kibe ajándékot küldenek. *Barro* est vir fortis: erős férfiú.

A gyöngyösi Bajza József Tudományos Könyvtárban több *Catholicon*-kötet található. Ezek egyikét, egy 1497-i velencei kiadású példányt egykori tulajdonosa, Benedek plébános 1531-ben a szécsényi Szűz Mária-templomnak adta.[19] Ugyanennek a kiadásnak egy másik példánya az 1540-es években a Zágráb közelében levő Remetinc falu plébánosának, Miklósnak a tulajdonában volt. Ő is ellátta könyvét magyar és főként horvát nyelvű értelmezésekkel — aligha a maga számára, nyilván pedagógiai célzattal —, majd 1550-ben a helybeli pálosoknak ajándékozta a kötetet. Néhány illusztráció magyar nyelvű értelmezéseiből:

Filatista: fonó; az *antecenium* szócikk *merenda* szavához: uzsonna („osona"); *auleum:* kárpit; *culponaeus:* bocskor.

A hagyományos szómagyarázó könyvek tekintélye tehát még igen erős volt a XV. század végén és a XVI. században is, *s ebben a mezőnyben jelentkezett versenytársként az új, korszerű „Vocabularius breviloquus"*. Jelenleg két olyan ősnyomtatvány kiadását ismerjük, amelyeket hazai iskolában használtak: egyiküket Csanádban,[20] a másikat pedig az iglói város-plébániai iskolában.[21]

Ez utóbbit valamelyik iskolarektor a XVI. század közepe táján rengeteg kiegészítő szómagyarázattal látta el: egyrészt a latin klasszikusokból s máshonnan származó idézetekkel kibővítette; másrészt a nyomtatott szövegben latin betükkel írt görög szavakat görögül is kiírta; de sok benne a német nyelvű értelmezés is. Érdekes megjegyzéseket fűzött *Attila* történetéhez (Accila néven szerepelt az Argentina—Strassburg szócikkben, mint „rex hunorum id est ungarorum paganus"), megemlítve többek között „Isten ostora" szerepét, valamint halála körülményeit is. S a *mustela* (menyét) szóhoz oldalt odajegyezte a coboly két tudományos megnevezését (mustela sobella, zobella martes), de „scytha" nevét is.[22]

---

lógusai. 5. Bp. 1973. 76. sz. — Megjegyezzük, hogy a szakirodalom nem szolgáltatott bizonyítékot arra vonatkozólag, hogy ez a latin—magyar értelmező szótár kolostorban készült volna. Városi-világi környezetben is keletkezhetett.

[19] Inc. 116. — Bejegyzés az első oldalon: „Iste liber est gressus ad ecclesiam beate Virginis de Sechen a Benedicto plebano anno domini 1531."

[20] 1489-i nürnbergi kiadás. Gyöngyösi Bajza József Tudományos Könyvtár, Inc. 176. — Bejegyzés a címlapon: „Ad locum nostrum Chanadiensem". Sz. Koroknay Éva szerint kötése hazai eredetű, 1500 táján készült: i. m. 227. sz. — Alighanem korábbi nagyszombati vagy esztergomi használatban volt az a kölni, 1487-i kiadású „Vocabularius breviloquus", amelyet a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz (Inc. 1000.), telve latin és szláv, néhol magyar bejegyzésekkel; a kötéstábla belső oldalán: „Collegii Tyrnaviensis Societatis Jesu catalogo inscriptus anno 1690."

[21] 1489-i strassburgi kiadás. Országos Széchenyi Könyvtár, Inc. 612. — Bejegyzés a címlapon XVI. századvégi írással: „Ex libris Ecclesiae Catholicae Igloviensis".

[22] „Mustela sobella vel zobella martes, mustela vel ictis scythica: zobol" — Az „ictis" kifejezésről l. Isodorus idézett művében: XII. könyv, 3/3.

Visszatérve a *Szalkai-kódex*hez, illetőleg KISVÁRDAI János 1489/90-beli sárospataki iskolájához: a szómagyarázat, mint sajátos tanszöveg-műfaj korabeli alkalmazásának, s a *Vocabularius breviloquus* helyi használatának hátteréből alighanem világosabban láthatók a *Szalkai-kódex* több száz magyar nyelvű glosszájának keletkezési körülményei is, azok a pedagógiai igények, didaktikai követelmények, amelyeknek ezeket a glosszákat köszönhetjük. A szövegmagyarázó módszer alkalmazása során a főbb szavakról minden lényegeset el kellett mondani: ekkor már fontossá vált az anyanyelvi jelentés is. Johann REUCHLIN könyvében erre utal az *etymologia* szócikk:

„Etymologia est expositio unius vocabuli per aliud vocabulum, sive unum, sive plura magis notum vel magis nota in eadem lingua vel diversis, secundum rerum proprietatem vel literarum similitudinem."

A *Szalkai-kódex* glosszáinak egyik része egyszerű szóvisszaadás magyarul a főszövegben szereplő latin szó fölött. Kis töredéküket viszont a szómagyarázat keretében jegyezték le, ilyen például az *occo* szó kifejtése, végén eszközének magyar megnevezésével: *occa — borena* (239. b), vagy a *ventilo* magyarázata mellett: *ventilabrum — szórólapát* (221. b). De számos fogalom-meghatározás, jelentés-körülírás is található SZALKAI glosszái között, a szómagyarázó könyvek szócikkeinek mintájára. A fogalom-meghatározásnak — mint láttuk — a szómagyarázat első mondatában kellett helyet kapnia. Íme, néhány sárospataki fogalom-meghatározás SZALKAI László lejegyzésében:

Ocean: napnyugat felől való tenger (91. a); *Egyptom:* Nylus környül való mindennemű vidék (104. b); *artes magicae:* varázsról való ördögi tudományok (104. b); *regnum Acherontis:* pokolbeli folyóvizeknek urasága (113. a); *musae:* vers-szerző asszonyok (124. b).

Összegezve megállapításainkat: KISVÁRDAI János kezében az új, nyomtatott tankönyv szerteágazó hatású pedagógiai funkciót töltött be 1489—1490-ben a sárospataki városi-plébániai iskolában.[23]

MÉSZÁROS ISTVÁN

A Trident-előtti egyházvédő irodalom jelentős képviselőjének műve Oláh Miklós könyvtárában. Az OLÁH-könyvtárra vonatkozó kutatások eredményeit tételszerűen is összegező írásában[1] megállapítja DANKANITS Ádám, hogy ez idő szerint 25 könyv „személyi adatait" és — többségében külföldi — lelőhelyét ismerjük a hazai ellenreformáció elindításában kulcsfontosságú szerepet játszó főpap egykori könyvtárából. DANKANITS maga is három értékes tétellel[2] szaporítja a listát. Ugyanakkor nem említi a Pécsi Egyetemi

[23] A sárospataki városi-plébániai iskola a XVI. század közepén protestáns vezetés alá került s belőle fejlődött ki a későbbi nagyhírű református kollégium. A ma ismert első kollégiumi könyvtári katalógusban, amely 1623-ból való, szerepel a következő tétel is: „Thesaurus linguae latinae tribus voluminibus". Ez azonban nyilván nem azonos az „in triplici alphabeto" elrendezett anyagú „Vocabularius breviloquus"-szal. A katalógus a Tiszáninneni-Református Egyházkerület sárospataki Nagykönyvtárában: „Catalogus librorum in bibliotheca scholae Saaros Patachiensis existentium, cum diligenti inspectione clarissimi viri Domini Stephani Tolnai Rectoris primarii dignissimi, nec non Scholae Senioris Georgii Sananchi providissimi praesentibus quibusdam Scholae alumnis reformatus, anno 1623, diei Augusti."

[1] DANKANITS, Adam: *Die Bücher des Nicolaus Olahus,* = Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Románia), 1971. 1. 74—77.

[2] BROCARDI, Almasi: *Veridica terre sancte regionumque finitimarum ac in eis mirabilium descriptio...* (Velence 1519). — BURCHARD: *Decretum libri XX ex consiliis orthodoxarum patrum decretis...* (Köln 1548). — *Opera Tertulliani per Beatum Rhenanum...* (Basel 1521).

Könyvtár Klimó-gyűjteményében fennmaradt *Oláh-kódex*et, melyre Varjú Elemér,[3] legújabban pedig Vízkelety András[4] hívta fel a figyelmet.

Mint nemrég kiderült, és erről szeretnénk a következőkben beszámolni, Albertus Pighius (1490—1542) *Hierarchiae ecclesiasticae assertio* című nyomtatott munkájának egy a Klimó-könyvtárban található példánya[5] is Oláh Miklós tulajdonában volt egykor. S mi több, nem is akármilyen úton-módon került a birtokába! Oláh sajátkezű „exlibris"-ének szövege („Nicolai sum Olahj a regina datus"), valamint egy másik bejegyzés („Serenissimae Dominae Mariae, Hungariae Boemiaeque Reginae etc. Albertus Pighius dedit") elárulják ugyanis, hogy II. Lajos királyunk özvegyének, Habsburg, avagy „Magyarországi" Mária királynénak ajándékát tartjuk a kezünkben. A könyv nyomtatási ideje (1538) alapján bizonyosra vehető, hogy az ajándékozás Oláh németalföldi tartózkodásának (1531—1542) utolsó éveiben történt. Nem nehéz elképzelni, hogy ekkoriban, amikor (Erazmust elsirató költeményeivel is) humanista-erazmista múltjától búcsúzik a féllábbal már hazai földön álló „emigráns", kifejezetten kapóra jött neki Pighius ortodoxnál is ortodoxabb, s ugyanakkor a humanista filológia teljes eszköztárát felvonultató, munkája. Oláh sokat vitatott „pálfordulása" szempontjából, anélkül persze, hogy egyetlen olvasmányélmény hatását túlbecsülnénk, érdemes közelebbről is megnézni, hogy ki volt a — történelmi irodalmunkban mégcsak a nevével is alig szereplő — szerző, s mely problémákat érint nevezetes *Hierarchiájá*ban (ahogy a szóban forgó munkát röviden idézni szokták).[6]

A németalföldi Kampenből származó, löweni tanultságú s művének megjelenése idején az utrechti Szent János káptalannál tevékenykedő Albertus Pighius (Albert Pighe) egyike a kor legképzettebb és legnagyobb hatású egyházvédő teológusainak. Természettudományi tárgyú, kivált pedig a naptárreform elméleti kérdéseivel foglalkozó munkákkal teszi ismertté nevét tudós körökben; a *Hierarchia* közreadása után kizárólag teológiai jellegű írásokkal jelentkezik.[7] Tudós felkészültségét, melyről — ellene intézett terjedelmes vitairatában — Kálvin is igen elismerően nyilatkozik,[8] három egymást követő pápa (VI. Hadrián, VII. Kelemen, III. Pál) személyes szolgálatában, vagy legalábbis szolgálatára, kamatoztatja. Komoly egyháztörténeti jelentőséget biztosít számára az a körülmény, hogy annak idején elsők közt szorgalmazta a „dialógus" felfüggesztését és a teljes szakítást az új hit képviselőivel, továbbá, hogy a pápai tekintély megerősítését célzó elméleti fejtegetéseinek közrebocsátása révén komoly szerepe volt a tridenti zsinat szellemi előkészítésében.[9] Munkásságát hazánkban is ismerték, bizonyítják ezt Telegdi

[3] MKsz 1907. 199.

[4] Vízkelety András: *Libri epistolaeque... Dokumente einer Humanistenfreundschaft.* = Bibliothek und Wissenschaft (Wiesbaden), 1967. 225—249.

[5] Jelzete: AA. IIII. 17. Rövid könyvészeti leírása: Pighius, Albertus: *Hierarchiae ecclesiasticae assertio.* Coloniae 1538. Melchior Nouesianus exud. 2°.

[6] Az Oláh-irodalom összefoglalását l. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* I. kötetében (Bp. 1972. 323—325.).

[7] Műveinek legteljesebb felsorolását l. a következő munka megfelelő (39.) kötetében: Niceron J.-P.: *Mémoires pour servir a l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres.* 1—43. tom. Paris 1727—1745.

[8] Vö.: Calvinus, J.: *Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de servitute et liberatione humani arbitrii, adversus columnias Alberti Pighii Campensis.* Genevae 1534. Magyar kiadása: *Kálvin János válasza Pighius Albertnek a szabad akaratról.* Ford. Ceglédi Sándor. Pápa 1909. (Kálvin János művei 9.)

[9] Vö.: Bäumer, R.: *Das Kirchenverständnis Albert Piggs. Ein Beitrag zur Ekklesiologie der vortridentinischen Kontroverstheologie.* = Volk Gottes. Festgabe für Josef Höfer. Freiburg 1967. 306—322.

HIERARCHIÆ ECCLESIASTICÆ ASSERTIO, PER ALBERTUM Pighium Campenſem, D. Iohannis Vltraiectẽſ. Præpoſitum.

Eorum, quæ in toto hoc opere notatu digniora ſunt, INDICES duo copioſiſſimi.

Singulorum librorum argumenta uerſa indicabit pagina.

Coloniæ, Melchior Noueſianus excudebat, Anno a SALVATORE nato M. D. XXXVIII.

Seremissimæ Dominæ Mariæ. Hungariæ. Boemiæq;
Reginæ ꝛc. Albertus Pighius dedit.

Miklós (1535?—1586) és Mossóczi Zakariás (1542—1587) könyvtárának fennmaradt jegyzékei,[10] s nem utolsósorban a most azonosított pécsi *Hierarchia*-példány.

A *Hierarchiae ecclesiasticae assertio*-t, mely kétségtelenül főműve, III. Pál pápához intézett ajánló sorokkal és argumentumainak előzetes felsorakoztatásával vezeti be Pighius. Ezt követően (I. könyv) rátér annak az — akkoriban különösen kulcsfontosságú — tételnek a bizonyítására, miszerint az alapvető igazságok megismerésének, a Szentírással legalábbis egyenértékű, forrása a Tradíció. Mi a lényege annak az összetartó erőnek, annak a „köteléknek", mely az Egyház keretében egyesíti Krisztus híveit? — kérdezi ezekután a II. könyvben. Megállapítása szerint nem a „praedestinatio", nem a kegyelem és nem is a szeretet, hanem sokkal inkább a rend, a fegyelem, a „subordinatio". Támadja Luthert, amiért nem tesz éles különbséget egyháziak és laikusok között, sőt, véleménye szerint a nagy reformátort ország-világ előtt „tetemre hívó" Cajetán (Tommaso de Vio) bíborosnak bizonyos ezzel kapcsolatos nézetei sem éppen az egyházi tekintély megerősödésének irányában hatnak. Számba veszi a legfontosabb papi, püspöki stb. funkciókat, s támadja egyebek közt Erazmus gyónáselméletét, azét az Erazmusét, akit korábban — éppúgy, mint Oláh Miklós — abszolút tekintélynek tartott.[11]

A III. könyv után, melyben Péter és „örököseinek" feltétlen primátusa mellett tör lándzsát a szerző, a munka talán legtöbb vihart kavart fejtegetései (IV—V. könyv) következnek. Az a tény, hangoztatja egyebek közt Pighius, hogy a pápák esetenként tévedésbe esnek, á l t a l á b a n nem teheti kérdésessé az egyházfő előjogait és tekintélyét. Ugyanitt s talán mindenki másnál kihegyezettebb formában mondja ki azt is, hogy az uralkodók egyházi és világi dolgokban egyaránt a pápától függnek, s mi több, a pápa alkalomadtán meg is foszthatja őket világi hatalmuktól.[12] S megint csak „darázsfészekbe nyúl", amikor a munka zárórészét képező VI. könyvben, a zsinati felsőbbség elvét valló Gerson-követőkkel szemben leszögezi, hogy a zsinatok csupán a konzultáció és végrehajtás eszközei, a pápa döntése mindenképpen szuverén és csalhatatlan.

Látható tehát, hogy Oláh Miklós egykori könyvtárának nem éppen jellegtelen és jelentéktelen darabját őrizte meg számunkra Klimó György püspök nevezetes gyűjteménye. Az igen jó állapotban fennmaradt fehér hártyaborítású példány külön érdekessége, hogy a fentebb már idézett bejegyzések tanúsága szerint „Magyarországi" Mária ajándékaképpen került Oláh Miklós birtokába. Ez tehát a két nem jelentéktelen történelmi személyiség hosszantartó barátságának ma egyedül ismert „könyves dokumentuma".

Boda Miklós

Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról. 1589. szeptember 29-én Illyésházy István liptói főispán latin nyelvű levélben tájékoztatta Nierneberger Lőrinc királyi tanácsost, kamaratitkárt a Balassi testvérek újvári és véglesi várbirtokának ügyéről. A levél befejező része Balassi Bálint elbujdosásáról tudósít:

[10] Vö.: Nagy Gyula: *Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból.* = MKsz 1880. 37-50. (L. a könyvjegyzék 147. tételét!) — Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése.* Bp. 1926. 109.

[11] Vö.: Allen, P. S.: *Opus epistolarum Des. Erasmi Rotterdami.* Oxonii 1906—1934. 6. tom. 127—129. (Pighius levele a löweni teológusokhoz. 1525. júl. 12.)

[12] Pighiusnak ezt a tételét idézve jegyzi meg ironikusan a janzenista Dupin: „Ce font les dangereux principes de ces Théologiens Ultramontaines." Vö.: Dupin, Ellies: *Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclèsiastiques.* 14. tom. Paris 1703. 167.

Ezen a vidéken az az újság, hogy Balassa Bálint átadta összes jószágait öccsének, Balassa Ferencnek, ő maga pedig egészen egyedül, lóra ülvén éjnek idején eltávozott ebből az országból Krakkó felé. Írt nekem is, hogy ha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországba. Bujdosása okául felhozza Balassa Andrást, aki jószágaira tör, s akit nagyon fenyeget és Ungnad Kristóf özvegyét, aki nem akart hozzámenni feleségül.[1]

E levélrészletnek Balassi Bálint bujdosására vonatkozó adatait részben kiegészíti, részben másként informál az általam 1973 decemberében Pozsonyban az Állami Központi Archívumban talált, eddig még közzé nem tett levél. (A levél jelzete: Arm. I., Lad. 3., Fasc. 8., No 16 et 13.) A levelet Forgács Simon 1589. szeptember 26-án Surányból írta Pálffy Miklósnak. Mielőtt a levél szövegét ismertetnénk, szólnunk kell a levél írójáról és címzettjéről.

Forgács Simon főnemes (báró), Zsigmond kincstárnok legidősebb fia, 1526. augusztus első napjaiban született. A család a Hunt—Pázmán nemből származtatja magát. A Forgács nevet a XIV. században kezdik használni. A család főleg a XVI. század közepétől jelentős szerepet játszott hazánk történetében. Főispánok, országos főkapitányok, hadvezérek, udvari és egyházi főméltóságok kerültek ki tagjai sorából. Forgács Zsigmond 1560 márciusában Simon, Ferenc, Pál és Imre fiaival bárói rangot szerzett. Ugyanezen ágból 1640-ben Forgács Ádám már a grófi rang viselője. Életrajzírójuk szerint Simon „a kardot már ifjú éveiben is nagyobb örömmel forgatta a lúdtollszárnál".[2] A század legmozgékonyabb alakjainak egyike, akinek jó kapcsolatai voltak nemcsak Pálffy Miklóssal, hanem a Báthory családdal, Istvánffyval, Bocskay Istvánnal, akikkel sűrűn levelezett.[3] Tetteiből erősakaratú, de eszközeiben nemigen válogató főúrnak látszik. Huszár Gál éveken át élvezte pártfogását. Számos várvédelemben vett részt (Lippa, Temesvár, Szatmár-Németi, Pelsőc, Gombaszeg, Gagy, Krasznahorka, Hatvan, Tura), orrát vesztve török fogságba is került, de egy előkelő török fogolyért kiváltották. 1569-ben egri kapitány, 1578-ban pedig már a dunántúli részek országos főkapitánya. 1582-ben Miksa katonai érdemeire való tekintettel Simont meghívja a haditanácsba is, de ő előrehaladott korára és szerény anyagi viszonyaira hivatkozva kitér a megbízatás elől.[4] Egyik fia, Zsigmond később nádor lett, Ferenc fia pedig az esztergomi bíboros-érseki székig emelkedett.

A nála 26 évvel fiatalabb Pálffy Miklóshoz atyafiságos, baráti viszony fűzte. Leveleiben ezért használja a „bizodalmas fiam uram" megszólítást, a címzésben pedig: „Az én bizodalmas uramnak, szerelmes fiamnak, nagyságos Pálfi Miklósnak adassék." 1593-ban az országban levő hadak fővezérjelöltjei között Pálffyval együtt ő is szerepelt. Barátságukra jellemző, hogy végrendeletében özvegye és gyermekei támogatására Kutassyt, Nádasdy Ferencet és Pálffy Miklóst kérte fel.[5]

Hogy Forgács Simont erősen foglalkoztatta Balassi Bálint elbujdosása, annak többek között a Balassi családdal való többirányú kapcsolat is oka lehet. Tudunk arról, hogy Miksa 1574-ben meghagyja Rueber János sárosi főispánnak, *Forgács Simon*, Ungnad és Krusith kapitányoknak, hogy Forgács Annát és másokat Balassi János hatalmaskodásai ellen védjék meg.[6] Később viszont éppen Rueber jelenti fel Forgács Simont összeesküvés gyanújával Bécsben azért, mert az ország trónján állítólag szívesen látták volna Báthoryt. Simon egyébként jelentős szerepet játszott a Balassi János

[1] Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint összes művei* (BBÖM) I. k. Bp. 1951. 410. (L. még Illésy János: Századok 1898. 23.)
[2] Bártfai Szabó László: A *Hunt-Pázmán nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom 1910. 302.
[3] E. i. m. 303.
[4] E. i. m. 303.
[5] E. i. m. 307.
[6] E. i. m. 301.

és Dobó ellen koholt vádakat emelő Kenderessy István kalandor intrikáinak felfedésében is.[7] Az egyik Forgács Ferencnek Balassi Magdolna a felesége, Forgács Miklós felesége pedig Balassi Bálint Anna húga. A család másik ágán Forgács Péter (Miklós fia) felesége volt Gersei Pethő Orsolya, akinek Gáspár nevű bátyja hódította el Balassi Bálint feleségét, Dobó Krisztinát. Ismeretes az is, hogy Losonczy Anna 1589 szeptemberében a Bálintnál tizenegy évvel fiatalabb Forgács Zsigmondnak, Simon fiának nyújtotta a kezét.

A levél címzettje Pálffy Miklós, a magyar vitézségnek e korban egyik legjelesebb képviselője. A Héderváry Kont család tagjai voltak az ősök, akik később Pálffyaknak nevezték magukat. Pálffy Miklós 1552-ben született. Ifjúságát Miksa és Rudolf király udvarában töltötte. 1581-ben már országbíró és főkamarás mester. Pozsony, Komárom, Esztergom és Érsekújvár főkapitánya, amikor 1598-ban Schwarzenberg Adolf herceggel együtt hosszan tartó harcok után visszafoglalta a töröktől Győr várát. Érdemeit ekkor törvénybe iktatták (1599: XLVIII. tc.), „Győr hőse" lett, megkapta a grófi rangot, Pozsony megyének örökös főispánjává és Pozsony várának örökös főkapitányává nevezték ki. Pálffy Miklós húga, Kata előbb Krusith Jánosnak felesége, majd annak az Illyésházy Istvánnak, aki — a most feltárt levél tanúsága szerint — egyik oka volt Balassi elbujdosásának.

Ezek után a Forgács-levelet mutatjuk be a levélíró helyesírásának megfelelő átírásban:

Forgács Simon levele Pálffy Miklóshoz:

Bizodalmas fiam vram
zolgalatom[a] vtan.

Meegis Istent kerem, hogh eöreömuel es gieözeödelemuel hozza meg ez mostani vtabol eö zent felsege kegdet az[b] eö zerelmes zent fiaiert. Amen Amen.

Miert hogh holnap nekemis sietseguel kelle jnnet Trinczenbe indulnom, es jt hon sok dolgaimot kelle feelbe hadnom, kezeritetem Makrai Martont az jt ualo hadnagiot jt hon hadnom, hogh mig oda Trinczenbe jarok azokat agig mind el uegezze. Biztatvan aual mind magamot s mind eötet, hogh ha ot keguel uolnais zinte onnetis haza kerhetnem kegteöl. Kerlek azert zerelmes fiam vram, hogh kegd se en ream se eö rea[c] azert ne haragugiek. Ez egi ember ot nem lete keues defectust tezen[d], Teöbbe ez nem lezen, hanem[e] mindenut jelen lezen[f] ez vtan keguel, es[g] ez mostani vetket nagiob zolgalatual jgiekzik suplealni[h], azonkepen enis.

Hogh amaz lator Trombitas Janos meg akadot akarom, ne tehessen teöb kart segeni niomorult hazanknak. Meg halia kegd meni arultatasit es meni tarsait bezelli ki, ha rea fogiak io forman. Az fiat bizoni ziuem zerent zanom, mert minden ember jgen jo neuet ad hozza, Isten jrgalmazzon zegennek.

Ameli gialok keöutem ma jut meg Kezmarkrol, bezelle, hogh Hiben Balassi Balintra talalkozot uolt es jgen jol tartotta. Vegre zolgainak oztotta minden marhaiat es czak masod magual egi roz paripan es egi roz beör dolmanba ment Kezmarkka. Ennekem, a fiamnak es ez felesegenek[i] eöreökeön eöreöke valo zolgalatiat vzente. Kerdette teöle houa megien, hogh ennekem tvgia meg mondani. Azt monta, hogh oda megien a hova a keet zemeuel lat. Aztis monda, hogh egi nemes ember uolt uele. Annak az vtba azt bezellette, hogh Krakoba megien es ot eölteözik olaz ruhaba es vgi jndvl el onnet. Kerdette hova megien. Azt monta, hogh az tengeren tvl megien es soha ez orzagba nem jv, es hogh azt sirua bezellette uolna, es az nemes emberis sirt uolna raita, es hogh Kermarka sem teert uolna be, hanem mentent[j] ment uolna melleöle. En azt hizem, hogh Jllieshazi vram indittatta meg az uiceispanual. De ha bvdosni akart, azt czudalom, hogh olian rozzvl jndult vtra. Hizem job uolt uolna zolgaiual jgen jo zeruel most Lengiel orzagba cancellarius hadaba menni[k] a holot vrra is lehetet uolna, ha emberseget miuelt uolna. De amint mutatta magat nincz mogia, hogh mezze ment legien, hanem czak lapagni akar keöztvnk ez praetextus[l] alatt, hogh exiliumba ment.[m] Tericze meg az jo Jsten zegent, hogh valamikor meeg zolgalhasson Jstenenek, feidelmenek es hazaianak. Ezeknek vtanna az jo Jstennek kegmes oltalmaba aianlom kegdet. Datum Svrant 26 septemb: Anno 89

Seruitor[n] Forgacz Simon

[7] E. i. m. 253.

Megjegyzések:
a) Kimaradt a levelekben szokásos „ajánlása" szó. — b) Utána a következő sor elején *A* betű áthúzva. — c) Utána áthúzott szó: teöbbe. — d) Defectust teszen: hiányt okoz. — e) A sor fölé írt olvashatatlan, áthúzott szó. — f) Utána áthúzott szó: kegduel. — g) Az *es* sor fölé írva. — h) Suplealni: kipótolni. — i) Az *n* betű *m*-ből javítva. — j) Mentent: folyton, rögtön. — k) A *menni* sor fölé írt szó. — l) Praetextus: színlelés, ürügy, látszat. — m) Exiliumba ment: számkivetésbe, idegen földre ment. — n) Servitor: szolgája.

A Surány várában 1589. szeptember 26-án kelt levél 60 sorának éppen a fele foglalkozik Balassi Bálint életének sanyarú szakaszával. A levél első része legfeljebb a korra jellemző adataival bír jelentőséggel: Trombitás Jánost mutatja be, aki Nagyszombatban arianus elveket hirdetett, s akire ráfogják az árultatásokat, és társai kibeszélését. Ezek az idők valóban vemhesek voltak árultatásokkal, kémkedésekkel. A Balassiak és Forgácsok családtörténete is tanúsítja ezt. De erről panaszkodik Zamarija Ferdinánd érsekújvári kapitánynak Pálffy Miklóshoz 1586. október 23-án intézett, kiadatlan levele is: kémkednek utána, meg akarják fogni valamiben.[8]

A levél irodalomtörténeti jelentősége inkább az a harminc sor, amely a költő elbujdosásáról szóló eddigi latin tudósítást egészíti ki. Forgács Simon információit az aznap (1589. szeptember 26.) Késmárkról érkezett gyalogkövetétől szerezte, aki Hibén (Hibbe)[9] találkozott Balassi Bálinttal. A költő „igen jól tartotta" őt, s minden bizonnyal ekkor mondotta el, hogy „szolgáinak osztotta minden marháját" — vagyonát. Illyésházy szerint összes jószágait öccsének, Balassi Ferencnek adta át. A látszólagos ellentmondás akként oldható fel, hogy mindkét állítást elfogadjuk. Valószínűsíthető ugyanis, hogy a Balassi Ferencnek átadottak után megmaradt ingóságokat a költő a mellette hűségesen kitartó szolgák között osztotta szét. Kevésbé oldható fel viszont Illyésházynak Balassi elbujdosásáról írt értesítése és a Forgács-levél közlése közötti eltérés. Az előbbi expressis verbis arról tudósít, hogy Balassi „*egészen egyedül* lóra ülvén éjnek idején távozott el ebből az országból Krakkó felé". A sokkalta többet mondó Forgács-levél szerint Balassi „csak másodmagával egy rossz paripán és egy rossz bőrdolmányban ment Késmárkká". Kevésbé hihető, hogy egy főúr abban az időben, még ha önmagát ruházatával álcázva, leplezve is utazik, kísérőt ne vegyen maga mellé. Helyesen látja Varjas Béla,[10] hogy erre az „inkognitó"-ra azért is szükség volt, mert Balassi Bálint rejtegette utazásának valódi célját. Lengyel szolgálatba állni a király engedélye nélkül súlyos vétségnek számított. A bécsi haditanácsban viszont tudtak Balassinak előző ilyen szándékáról, mert egy 1583 májusából való titkos feljegyzés szerint a költő „Tokajt kérte és rendes fizetést, különben Lengyelországba megy!" Ezért az engedélyt már korábban is megtagadták tőle. Utóbb pedig azért is följelentették, mert Magyarországból vitézeket csalogatott a lengyel kancellár seregébe.

A levél soraiból Balassi útirányát is megtudhatjuk. Ezek szerint Hibbéből Késmárkon át a Poprád völgyében vezetett útja Lengyelországba és nem — ahogy Eckhardt Sándor véli[11] — Liptóújvárról Rózsahegyen át az Árva völgyében a Jablonkai-hágón keresztül. Pedig ez az út rövidebb, s jobb lett volna, mert a Kriván és a Magas-Tátrát kerülte volna meg, s hamarabb érhetett volna Krakkóba vagy akár a Szepes megye határa közelében fekvő Dembno várába. Lehetséges, hogy kereskedelmi szempontból Balassi a maga választotta utat fontosabbnak tartotta.

Érdekes variációs megfejtés lehetőségét rejti magában Balassi üzenete: „Énnekem, a fiamnak és a feleségének örökkön örökké való szolgálatját üzente." E lényegében sematikus üzenetnek az a jelentősége, hogy „a fiamnak és az feleségének" vonatkozhat

[8] Pozsonyi Országos Archívum: Arm. I. Lad. III. Fasc. 8.
[9] Hibbe Lipótújvár mellett, itt nyugszik Balassi János és Bálint.
[10] Ez úton köszönöm Varjas Béla értékes észrevételeit és szövegkorrekcióját.
[11] Eckhardt Sándor: BBÖM I. k. 250.

PÁLFFY Miklósra és nejére, de értelmezhető FORGÁCS Simon fiára és annak feleségére is. FORGÁCS ugyan a levélben „fiam uram"-nak szólítja PÁLFFYt, de a pecsétes címzésben már „szerelmes fiam"-ot ír. Illik az ilyenfajta tiszteletadás megemlítése a levélíróhoz és az üzenetküldőhöz is. Minthogy azonban valószínűsíthető az, hogy az üzenetküldés valamelyik FORGÁCS-fiúra vonatkozik, kérdés, melyikre a négy közül. Osztjuk VARJAS Béla nézetét, aki szerint egyetlen lehetőség: BALASSI kibujdosásakor „úri gesztussal" nemcsak FORGÁCS Simontól búcsúzik, hanem annak Zsigmond fiától és feleségétől, Losonczy Annától is. A megbékélt költő — ahogyan egyik verscíme jelzi — ekként „vigasztalja a szerelmes háládatlansága miatt búsuló lelkét". E tetszetős nézet egyúttal lehetőséget nyújt annak tisztázására: mikor ment férjhez LOSONCZY Anna? ECKHARDT Sándor két prágai oklevelet említ,[12] amelyek közül az egyiken, az 1589. október 15-én keltezetten már FORGÁCS Zsigmondné neve szerepel, míg a szeptember 20-án kelt levél özvegy UNGNÁD-NÉ nevére szól. Mivel FORGÁCS Simon levelét szeptember 26-án írta, az esküvő szeptember 20-a és 26-a között történhetett. Ez az esemény egyúttal fényt derít arra is, hogy BALASSI is e két időpont között hagyta el az országot. Nem gyengíti e felfogást a *Colloquium octo viatorum* utolsó versszakában említett időpont sem. E szerint a költő „Szent Bertalom nap után" — tehát augusztus 24-e után — indult „világ határira való bujdosásra". A jóakaróitól való siralmas búcsúzás, vagyonának szétosztása minden bizonnyal több napot vett igénybe.

Miért kellett BALASSInak hazáját elhagynia?

ILLYÉSHÁZY szerint a bujdosás oka: a jószágaira törő BALASSA András és UNGNÁD Kristóf özvegye, aki nem akart feleségül menni hozzá. A surányi levél közlése szerint BALASSIt: „Illyésházy uram indíttatta meg a viceispánnal." De mivel? FORGÁCS adós marad ugyan a válasszal, de abból a tényből, hogy sejtetni engedi: ILLYÉSHÁZY főispán keze is benne van a dologban, bizonyos következtetést vonhatunk le. A liptói főispán, BALASSI Bálint szomszédja ugyanis szemet vetett a BALASSIak ősi fészkére, Liptóújvárra, de egyelőre, óvatosságból a viceispánjával próbálta zaklatni Bálintot. Igaz, legális úton szerette volna megszerezni a várat abban az esetben, ha a király visszaváltja a BALASSI testvérektől a zálogbirtokot. Bálint azonban — ahogy erről az ECKHARDT Sándor által közölt levél informál[13] — „megesküdt énelőttem (ti. Illyésházy előtt), hogy *halálig* meg nem adja (a várat), hanem az ő felsége inscriptionalis (zálogkölcsön) leveléhez tartja magát". ILLYÉSHÁZY, akinek PÁLFFY Katával 1580-ban történt második házassága rokoni kapcsolatot teremtett PÁLFFY Miklóssal, végül is segítséget kér tőle, mert „én ölégtelen vagyon annak az várnak megvételére".

A Végles és Liptóújvár megtartásáért BALASSI András és ILLYÉSHÁZY birtokszerző törekvései ellen folytatott peres küzdelemhez — LOSONCZY Anna új házasságával elkövetett „háládatlanságon" túl hozzájárult még a ZAMARIA Ferdinand Specie DE CASAval, az érsekújvári kapitánnyal annak felesége miatt történt kemény összecsapás. Az ügy 1589 nyarán már Bécsben, a haditanácson folyt.[14] Nem csoda ezek után, ha az elszegényedett költő újból lengyel honban kívánta megvárni a feje fölé tornyosult felhők szétoszlását.

ILLYÉSHÁZY arról is tudósít, hogy a kibujdosott BALASSI Bálint „négy évig nem jön Magyarországba", míg FORGÁCS közlése szerint „soha ez országba többé nem jü".

A visszanemtérés esetleges gondolatára mind ő, mind pedig a vele levő nemes ember is sírva fakadt. Ekkor születhetett meg a magyar irodalom egyik csodálatosan hangulatos, hazafias verse: az Ó, *én édes hazám, te szép Magyarország!*

[12] ECKHARDT Sándor: *Az ismeretlen Balassi Bálint.* Bp. 1943. 291.
[13] ECKHARDT Sándor: BBÖM I. k. 411.
[14] E. i. m. I. k. 371—374.

Kérdés az is, hihető-e, hogy BALASSI „az tengeren túl" akart menni, s ha igen, hová? Mivel Krakkóba menve *olasz* ruhába akart öltözni, és „úgy indul el onnét" — ismerve kiváló olasz nyelvtudását és az olasz irodalom iránti szeretetét —, fölvetődhet a kérdés, nem akart-e a költő Olaszországba igyekezni. De feltételezhető, hogy „a tengeren túl" Spanyolországot jelentette számára. V. KÁROLY, német—római császár (SZÉP FÜLÖP osztrák főherceg fia) már megvetette ugyan alapját a hatalmas spanyol birodalomnak, de II. FÜLÖP lepantói diadala után is volt még remény hadi babérokra. Mindennek csak a gondolata merülhetett fel a költőben, de valójában tisztában volt azzal, hogy ügyei rendezetlensége miatt messzire nem mehet. Ugyanerre gondolhatott a levélíró FORGÁCS is, aki világosan látta, hogy BALASSInak, „amint mutatta magát" — „nincs módja, hogy messze ment legyen", hanem csak köztük — itthon — akar lappangani azt színlelve, mintha „exiliumba" — külföldre száműzte volna magát. Ezért FORGÁCS — meglepő módon eltalálva a költő rejtett szándékát — úgy véli, hogy jobb lett volna BALASSInak a lengyel kancellár seregébe mennie.

Birtokperei (BALASSI András—ILLYÉSHÁZY), LOSONCZY Anna új házassága, a kellemetlen Zamaria-ügy és főként a lengyel katonai sikerek reménye — ezek lehettek BALASSI kibujdosásának főbb okai. Mars helyett ekkor ismét Cupido vette át BALASSI szívében az uralmat. A dembnói vár úrnője, akit Bálint még Békésné korából ismert, ihlető múzsája lett „az ország csillagához" írt Célia-daloknak.

De nem sokáig! Adatunk van rá, hogy BALASSI Bálint 1590. május 9-én Dembnó várában levelet írt ZAMOYSKI lengyel kancellárhoz, aki BÁTHORY halála után hadjáratra készült a török ellen. Levelében előadja, hogy a kancellár meghívását „ebbe a török háborúba" szívesen fogadta, s „akár vérem hullásával" is kiérdemelni törekszik.[15] Sorai arról is tanúskodnak, hogy nemcsak ZAMOYSKI hívta meg őt, de számított részvételére BÁTHORY bíboros, a lublini nádor, és WESSELÉNYI Ferenc, a vendéglátó is erre ösztönözte őt. WESSELÉNYI ugyanis atyafiságos viszonyban volt ZAMOYSKIval, mivel felesége (SZÁRKÁNDI Anna) első házasságbeli gyermekeinek (BÉKÉS Gáspár árváinak) ő volt a gyámja. A hadi készülődés azonban később ellanyhult, a hadjárat végleg el is maradt.[16]

Ezért két év múltával honi földre tér vissza BALASSI, hogy összetorlódott ügyeit rendezze. És amikor egész Magyarország virágát a haza védelmére és szabadságának kivívására összefutni látta — ahogy RIMAY írja[17] —, „habár tanúsított hűségéért megtagadták tőle a tisztességet és fáradságos munkájáért visszatartották a jutalmat", mégis Esztergom alá ment, ahol szükség volt bátorságra, erős szívre. Itt találkozott újból PÁLFFYval és ILLYÉSHÁZYval. A török elleni csatában fejezte be hősi életét Mars és Pallas katonája, akinek pár hét múltával holttestét Hibbére szállították. Oda, ahonnan öt évvel előbb üzenetét küldte FORGÁCS Simonnak. Otthoni földben nyugszik a zaklatott sorsú költő, hogy — RIMAYt idézve — „a Haza üdvéért kiöntött vérével méltán kiérdemelt jutalma gyanánt a halandók és halhatatlanok végcélját elérje".

TÓTH ISTVÁN

Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. századból. A magyar művelődés történetének értékes forrásanyagai azok a kéziratos feljegyzések, amelyek a reneszánsz könyvkultúra összetételére és méreteire vonatkoznak. Közülük is előkelő hely illeti meg a possessorbejegyzéseket, amelyek egyes kötetek változatos útját regisztrálják, valamint a könyvjegyzékeket, hajdani könyvtárak gyakran egyedül fennmaradt emlékeit.

Bár a könyvkultúra terén a XV. században is van még bőven kutatni való, mégis úgy

[15] ECKHARDT Sándor: BBÖM I. k. 376.
[16] WALDAPFEL József: *Irodalmi tanulmányok.* Bp. 1957. 137.
[17] ECKHARDT Sándor: *Rimay János összes művei.* Bp. 1953. 11.

tűnik, hogy a magyarországi reneszánsz műveltség sajátos fejlődése miatt inkább a XVI. századra összpontosul az elvégzendő munkák zöme. Ekkor ugyanis — a kódexekéhez nem mérhető mértékben — olcsóbbak már a nyomtatott könyvek, szélesebb olvasóréteghez jutnak el, mint eddig, s mindez magával hozza az egyházi és világi könyvtárfejlődés erőteljes fellendülését.[1]

Persze, nemcsak a nyilvántartott könyvek mennyisége lehet sokatmondó, hanem a belőlük kisugárzó eszmeiség tartalma és tendenciája, s nem utolsósorban a könyv birtokosának társadalmi helye is. Közleményünk ebben a tekintetben igen változatos panorámával szolgál, mivel főúri és polgári magánkönyvtár is szerepel a templomkönyvtár, iskolakönyvtár és plébániakönyvtár szomszédságában.

A kéziratos források zöme a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattárában őrzött Ábel Jenő-hagyatékból[2] került elő, egy pedig az esztergomi Bibliotheca Batthyány-gyűjteményéből.[3] Eddig is köztudomású volt, hogy Ábel hátrahagyott iratai nem magánfeljegyzéseket tartalmaznak, hanem közlésre alkalmas, tudományos értékű magyar és külföldi levéltári másolatokat, mégis a humanizmusra vonatkozó szövegek kivételével[4] talán nem is vizsgálták még át kellő alapossággal.

Jelen cikkünk könyv- és könyvtártörténeti szempontból igyekszik értékesíteni a rendelkezésünkre álló anyagot,[5] híven követve minden esetben Ábel autográf kéziratát, és eltekintve az egyes tételek könnyen *elvégezhető* vagy csak *megkísérelhető* azonosításaitól. Korrekcióra — eredeti hiányában — nem vállalkozhatunk, azonosításra pedig azért nem törekszünk, mert egy vitathatónak bizonyuló megoldás rosszabb szolgálatot tehet a kutatásnak, mint egy hiányosan fennmaradt XVI. századi címfelvétel betűhív közlése.

A forrásszövegek sorrendjét egyszerűség és áttekinthetőség végett az időrendi egymásután szerint állapítottuk meg. A kronológia 1601-es záróévszáma csak látszólag mond ellent a címben jelzett korszakmegjelölésnek, mivel az 1600—1601-ben jegyzékbe foglalt könyvek — csekély kivételtől eltekintve — lényegében még XVI. századiak.

1.

A Zrínyiek könyvtárának történetéhez. Lackner Kristóf monográfusa, Kovács József László, ezeket írja könyvében az 1604-es esztendővel kapcsolatban: „Bocskai hadainak közeledtét Kramer Mátyás polgármester jelentette be a városi polgárságnak, és a királyhoz való hűségre intette a polgárságot. Lackner útjairól ekkor nincs nyom . . ."[6] Van azonban nyom egy ismeretlen esztergomi kéziratban, amelyben a következőket olvashatjuk Lackner-ről:

„Et cum castellum Hidvégh expugnassent, inibi reperit Postillam Hungaricam holosterica veste auroque circumdatam, quam secum habet, in qua pro frontispicio haec extant scripta:

Anno 1594. die 21. Junii, inibi dono dedit Dominus Georgius Bánffy de alsó Lindva.

[1] Mindezekre legújabban: Berlász Jenő: *Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16—17. Jahrhundert.* MKsz 1974. 14—28.

[2] Jelzete: MS 335. fasc. 5. „Másolatok különböző levéltárakból."

[3] A kézirat Bél Mátyás hagyatékában van, de idegen írással íródott. Valószínűleg azonos azzal, melyet már 1714-ben elveszettnek mond Johann Fridelius a regensburgi Lackner Emlékkönyv előszavában.

[4] Ebből készült a postumus *Analecta nova* (Bp. 1903.) Hegedűs István gondozásában.

[5] Ábel kézirati hagyatéka ugyanis jelen formájában semmiképp sem teljes. Hegedűs kiemelte belőle az összes Janus Pannonius-másolatot (tehát az *Analecta* anyagát) és még ki tudja, mi mindent, amit érdekesnek tarthatott. Sajnos, a Hegedűs-hagyaték nem került az Akadémia kézirattárába, így az Ábel-féle iratok egy részének is nyoma veszett.

[6] Kovács József László: *Lackner Kristóf élete és kora.* Sopron 1972. 24.

Item: Az Nagyságos Zrinyi Örsiké ez a Könyv.
Id est: Liber Magnificae Dominae Ursulae de Zrinio etc."[7]

A bejegyzés hátteréhez csak annyit, hogy a szigetvári ZRÍNYI Miklós első feleségétől, FRANGEPÁN Katától született ZRÍNYI Orsolya második férje Alsólindvai BÁNFFY Miklós volt, innen a két possessor közötti összekötő láncszem. A másik ZRÍNYI-leányról, Erzsébetről, eddig nem tudtunk.[8] A közelebbről meg nem nevezett magyar nyelvű prédikációs kötet pedig nem lehet más, mint KULCSÁR György népszerű műve: *Postilla, az az evangeliumoknac . . . prédicatio szerint valo magyarázattia*, mely „Alsó-Lindván" nyomatott HOFFHALTER Rudolfnál, s melynek 1574. május 12-én kelt dedikációja Alsólindvai BÁNFFY Miklósnak, Zala vármegye főispánjának van címezve.[9] Hogy bekerült-e végül LACKNER bibliotékájába vagy sem, nem tudjuk, mert KOVÁCS József László monográfiája nem foglalkozik a humanista műveltségű soproni polgármester könyvtárával.

2.

Georg Buntzler kassai polgár könyvei. ÁBEL feljegyzései között fennmaradt egy érdekes hagyatéki ügy bírósági aktája.[10] A város elöljárósága 1594. február 14-én arról intézkedett, hogy a Wittenbergben elhunyt Georg BUNTZLER ingó és ingatlan vagyonát a helyszínre kimenve zárolják, esetleges adósságait derítsék fel és rendezzék. A hitelezők követeléseinek egy részét BUNTZLER magánkönyvtárának szétosztásával oldották meg, mégpedig a körülmények folytán a hatósági árbecslés feltüntetésével. Ez utóbbi nagyon ritka még a hagyatéki könyvtárak lajstromaiban is, és hozzá hasonló eset az egy GALLEN János kassai könyvkereskedőtől eltekintve,[11] talán nincs is a XVI. században. A jegyzék felvevője a Bálint diáknak szánt könyvek szerzőinek egyikét M.T.C.-vel jelöli, amelynek nyilvánvaló feloldása Marcus Tullius CICERO lehetne. Kérdés azonban, mit értsünk ebben az esetben *Historia* címen?

Erasmus Brechet, az első hitelező, 16 forint fejében cinedényeket és könyveket kapott.

Item librum Ovidii in folio pro d. 25
Ein Lautenbuch pro d. 15
Liber Corpus disserendi doctrinae pro fl. 1
Grammatica φ. M. [Philippi Melanchthonis] pro d. 20
Paradoxa pro d. 30
Enchiridion Passionale pro d. 30
Jacobi Opera pro d. 50
Elementa Linguae Hebraeae pro d. 75
Orationes Ciceronis pro d. 35
Parva Biblia pro d. 20
Zwei kleine ungarische Bücher pro d. 36
Liber Jacobi Mycillii pro d. 42

A második hitelező, Herr Hans Priegell von Breslau, 9 forint értékben íróasztalt, iratszekrényt kapott. A harmadik, Bálint diák, 4 forint érték fedezetéül ismét könyveket:

Adagia Erasmi pro fl. 2
M.T.C. Historia pro fl. 1
Grammatica φ. M. [Philippi Melanchthonis] pro d. 22
Lautenbuech pro d. 12
Liber tertius Philosophiae humanae pro d. 39
Liber Crispy Sallustii pro d. 17

A negyedik hitelező, Peter Merk 13 forint követeléssel állt elő. Ennek fejében a következő könyveket kapta:

[7] *Vitae Christophori Lackhner I.U.D. hominis, brevis consignatio.* Bibliotheca, Collectio Batthyanyana, titulus VII. a/5.
[8] Nem ismeri NAGY Iván családtörténete, XII. köt. Pest, 1865. 439.
[9] RMNy I. 334. A bejegyzés kelte előtt még volt egy újabb kiadása változatlan lenyomattal 1579-ben, vö. RMNy I. 426. Az utolsó XVI. századi kiadás, 1597-ben, már nem jöhet számításba (RMNy I. 793).
[10] ÁBEL-hagyaték, MS 335. fasc. 5. 137b—138b.
[11] KEMÉNY Lajos: *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára.* MKsz 1895. 310—320.

Rhetorica deutsch prof l. 1
Grammatica Linacri pro d. 50
Dialectica φ. M. (Philippi Melanchthonis) cum Ethicis pro d. 90
Quaestiones Ethicae Sebastiani Winserini pro d. 7
Sintaxis Porselii cum Regulis Vitae pro d. 40
Dialectica Petri Rami una cum libro de componendis Epistolis pro d. 50
Progymnasmata Aphthonii pro d. 50
Arithmetica Frisii item Wolff Hobels [?] pro d. 36
Annotationes in Opera Hesiodi pro d. 50
Ausonii Theognidis pro d. 50
Valerius Maximus pro d. 50
Dialectica φ. M. [Philippi Melanchthonis] cum annotationibus Strigelii pro fl. 1
Rhetorica Victorini Strigelii, Georgii Macropedii, Methodus componendi Epistolas unum volumen pro fl. 1
Christophori Longolii Epistolarum libri 4 pro d. 59
Institutiones Cleonardi Graecae Linguae pro d. 30
Catullus. Tibullus pro d. 25
Ein klein Ungarisch Büchell pro d. 15
Dialectica et Rhetorica φ. M. [Philippi Melanchthonis] pro d. 20
Institutiones Anathomicarum pro d. 50
Ein Ungarisch Büchell pro d. 12

Jacob Sigismund Goldschmit von Eperjes, az ötödik hitelező, 6 forint ellenértékeként a következő könyveket kapta:

Philosophia Aristotelis pro fl. 1
Ethica pro d. 70
Flemingii [Hemingii?] — pro d. 65
Iphaera Theodorici pro d. 25
Apophthegmata pro d. 40
Institutiones Justiniani pro d. 50
ein Buch de Regno

3.

Benedictus Hans és a késmárki iskolakönyvtár. Ábel hagyatékában van egy 36 lap terjedelmű, ívnagyságú feljegyzés, részben ceruzával, de jól olvashatóan (1—22., 24—31. l.), részben tintával (22—24., 32—36. l.), mely az 1600. évhez érkezve, a késmárki tanító által kezelt iskolai könyvtár állományát sorolja fel.[12] Címe: *Inventarium Benedicti Hans Vorlassenschafft.* [!]

Erstlichen a, b, c, büchlein 146
Donat 68
Catechismus lateinische 68
Epistolas Sturmii klein 10
Compendia Kleine 15
Compendia Görlitzer 8
Formulae Sebaldi 5
Nomenclatur 4
Rechenbücher 7
Catechismus teuttsche 31
Evangelia 32
Gesangbücher 38
Bucolica Virgilii 19
Ein Gesangbuch in octavo
Mehr Evangeliabüchlein in 8tavo 2

4.

Jacobus Benedictus lengyel prédikátor könyvhagyatéka. Az előbb idézett késmárki levéltári kijegyzés következő, de már 1601-es tételénél, Ábel ismertet egy magánkönyvtárat.[13] Kezdete: *Inventarium der Verlassenschaft des würdigen herrn Jacobi Benedicti pollnischen Predigers seligens alhie.* [!] Vége felé a következő könyvek bukkannak elő:

Item: Kleine Bücher in octavo und sedecimo 68
Item die polnische biblia in folio
item: die teudtsche Biblia in quarto
item: Sylva pastorum Sachariae Ursini in folio
Item: ein alte Postilla in folio
Ittem: ein Polnischbuch in folio
Item: ein extract Simonis Pauli in quarto
Item: postilla Mencelii in folio
Item: Explicationes ebern [?] Sirach in folio

5.

Gregorius Sovariensis plébániakönyvtára. Ábel hagyatékának „Selmecz" feliratú, különálló papírlapján található az a könyvjegyzék, melyet 1601. augusztus 4-én vettek fel

[12] Ábel-hagyaték, MS 335. fasc. 5. 253a.
[13] Ábel-hagyaték, MS 335. fasc. 5. 253a—253b.

az új selmecbányai plébános, Simon Keck megérkezése alkalmából.[14] Ez tehát annyit jelent, hogy a listán szereplő könyvek még az elől, Gregorius Sovariensis (vagy: Savariensis?) gyűjtésének eredményeként kerültek a parókiára. Az *Inventarium domus plebaniae* a következő könyveket sorolja fel:

Duo volumina Vincencii speculi historiarum
Unum volumen vitae patrum
Racionale divinorum
Sermonis Hugonis de prata
Vocabularius Juniani
Due partes Pantheologiae
Decalogus fratris Johannis Nide [?]
Tractatus Johannis Piciani Moralis
Communiloquium seu Summa collectionum Historia Scholastica
Dialogus Gregorii
Bartholomeus de proprietatibus rerum
Exposicio Evangeliorum Alberti Paduani
Summa Wilhelmi Lugdunensis
Liber tercius sententiarum Thomae
Summa angelica
Decretum et Decretale in antiqua pressura
Quidam liber sine titulo
Nicolaus de lyra in Moralibus
Textus Clementini
Biblia
Summa confessorum
Lombardica historica
Francisci Comestoris de Vycys
Partes Gersonis
Legenda Teutonicalis Alexandri Magni
Tres libri antiqui scripti sine titulo
Parabole Salomonis Teuthonicalis
Expositio misse Theuthonicalis
Liber peregrinus
Liber sapientie Theuthonicalis
Belial Theutonicalis

6.

Hans Jüngling könyvei. Ábel késmárki levéltári kivonatainak szintén 1601-es adataiban, van egy szerény könyvhagyaték feljegyezve, május 19-i keltezéssel.[15] Ez a jegyzék közelebbről meg nem nevezett Hans Jüngling könyveit sorolja fel. A címlista arra enged következtetni, hogy a könyvek néhai gazdája világi ember, talán városi nótárius vagy mindenesetre jogi ismeretekkel rendelkező polgár lehetett.

2 thail der biblia
2 Rechtbücher
Protocollum correspondentiarum ab 1589.

7.

A selmecbányai templomkönyvtár. Ábel a *Körmöcbánya és Selmec* feliratú feljegyzésének 115. száma alatt olyan értesülést közöl, amely szerint a selmeci templom könyveit 1588-ban, 1596-ban, 1618-ban és 1663-ban összeírták.[16] Ábel kéziratából azonban nem derül ki, hogy a felsorolt könyvjegyzékek kezében is lettek volna s így excerptálta az adatokat, vagy szokása szerint egyszerűen kimásolta a talált szövegrészeket. Bár az előbbi a valószínűbb, mi változtatás nélkül, levéltári forrásként adjuk közre az érdekes feljegyzést. Noha a templomkönyvtárra vonatkozó közlések épp XVI. századi vonatkozásban igen hézagosak, a könyvállomány régiségét feltételezve nem akartuk az amúgy sem terjedelmes textust az 1 00-as évektől kezdve megcsonkítani.

1588-ban
két papistisch misekönyv
1596. december 11-én
hatvanhat munka
1618-ban
egy missale Havelburgense

[14] Ábel-hagyaték, MS 335. fasc. 5. 183a—183b. A latin szöveg kezdete: *Anno d. 1501 quarto die augusti...* Ábel azonban az évszámot sic-ezte, így minden bizonnyal 1601. olvasandó helyesen.
[15] Ábel-hagyaték, MS 335. fasc. 5. 253b.
[16] Ábel-hagyaték, MS 335. fasc. 5. A „Körmöcbánya és Selmec" feliratú jegyzetköteg 27. lapján.

egy német biblia
egy latin biblia
egy latin agenda
egy német agenda
1663. április 23.
német biblia in folio hat ezüst „kapaccsal"
missale in folio Matth. Ludeci
egy öreg latin biblia
egy énekes könyv Gerii Barth.-tól
egy német biblia in folio
két könyv Saraceni magyarázata, Türling Ferenc magyarázata
három missale Strigoniense
két latin psalter in folio
két német psalter in quarto
egy énekes könyv
Corneri psalterium in octavo
Luther catekismusa in minori folio.

V. Kovács Sándor

M. Caspar Cholius: Disputatio Medica de Morbo Ungarico. Basileae 1607. Cholius Gáspár magister neve irodalmunkban mind ez ideig ismeretlen, pedig 1607-ben Baselben egy értekezést adott ki a magyar betegség néven ismert kiütéses tífuszról, mely kiterjeszkedik annak tüneteire, lefolyására és gyógyítására. Életéről mindössze annyit tudunk, hogy a csehországi Joachimsthalban született s 1596. júl. 25-én az orvostudományok tanulása végett Caspar Cholius Joachimicus Bohemus néven a wittenbergi egyetemre íratkozott be.[1] Nemzetiségére nézve német lehetett s a Cholius név mögött a Kohl névnek kell meghúzódnia, mert családjának egy korábbi tagja Alexander Kol Joachimicus bejegyzéssel 1550-ben szerepel a wittenbergi egyetem anyakönyvében.[2] Tanulmányait pénztelensége miatt csakhamar kénytelen volt megszakítani s tanítói alkalmazást vállalni. Így 1606-ban Lőcsén az evangélikus iskola tanítója volt. Itt sikerült Thurzó Györgynek, a későbbi nádornak kegyeibe jutni, kinek anyagi támogatásával orvosi tanulmányait 1607-ben a baseli egyetemen befejezte.[3] Disputációját 1607. aug. 26-án tartotta[4] Iohannes Nicolaus Stupanus professzor elnöklete alatt s az Baselben még ugyanazon évben megjelent.

A negyedrétű művecske címirata a következő: *Disputatio Medica de Morbo Ungarico: quam Coelesti Clementia Iuvante sub Praesidentia Excellentissimi viri Iohan. Nicolai Stvpani, Medicinae Doctoris et Professoris Ordinarii, liberi exercitii gratia in alma Basiliensium Academia ad diem 26. Augusti, Anni 1607: Publice Ventilandam proponit, M. Caspar Cholius e Valle Joachimica. Basileae, Typis Iohannis Schroeteri.* A nyomtatás éve nincs külön feltüntetve, de a címirat szövege szerint nyilván 1607 volt. A füzet terjedelme mindössze egy ív *A* ívjelöléssel s összesen 6 levelet ölel fel. A 6. levél versoja már üres. A címlap versoján levő ajánlás Thurzó Györgyhöz van intézve:

Illustri et Magnificentissimo Domino Comiti, Domino Georgio Thvrzo de Bethlen-Falva, Comiti Comitatus Arvensis perpetuo, Domino in Bietsch, Hritschovv et Lethava; Sacrae Caesariae Regiaequa Majestatis Consiliario, et per Inclitum Vngariae Regnum Legato et Commissario, Domino et Moecenati meo clementi et gratioso: In perpetuum grati animi symbolum. Hanc Disputationem sacram esse cupio. Alumnus devotissimus M. Caspar Cholius e Valle Ioahimica.

Az értekezés 29 tézisben részletezi tárgyát. Bevezetőül Cholius magister előadja, hogy a leírni kívánt kórt a magyarok „*Modgier Betegseg*"-nek nevezik, ami aligha lehet más, mint a *morbus ungaricus* terminus magyar fordítása, mert az eredeti elnevezés külföldiektől eredhetett. Azt is megtudjuk még, hogy a betegség német neve a vele együtt

[1] *Album Academiae Vitebergensis* ab a. Ch. MDII usque ad a. MDCII. Volumen secundum. Halis 1894. 432b, 34.
[2] *Album Academiae Vitebergensis* ab a. Ch. MDII usque ad a. MDLX. Ex autographo edidit Carolus Eduardus *Foerstemann*. Lipsiae 1841. 258a, 24.
[3] *Magyar Prot. Egyh. tört. Adattár* XV. évf. Bp. 1934. 48.
[4] A címlapon ez az időpont kézírással 1607. szept. 21-re van igazítva.

járó kínos fejfájás miatt „die Ungrische Hauptkranckheit", vagy annak egy másik tünete miatt „die Ungrische Mund vnnd Hertzbrenn" volt (I. tézis). A francia, olasz és vallon katonák (nyilván Habsburg-szolgálatban álló zsoldosok) kiütéses láznak (febris pettechialis) is mondják, bár a szerző szerint e nyavalya (lues) nem jár mindig kiütéssel együtt (II). Rendkívül becses magyar művelődéstörténeti szempontból szerzőnek az a közlése, hogy a „morbus ungaricus" 1566-ban a komáromi vár alatti táborban volt észlelhető, majd (1598-ban) az a Győr várát ostromló had soraiban jelentkezett (III). Mégis úgy véli, hogy e baj nem újkeletű, hanem már a Hippokratész által leírt egyik lázbetegséggel azonosítható (IV). Méltán kelthet érdeklődést e kórról a CHOLIUS magister által adott definíció: „Morbus Vngaricus est febris putrida, continua, quotidiana, maligna, epidemia, et intolerabili penitus dolore caput affatim affligens" (VI). Eszerint a szóban forgó betegség lényegében láz, mely a testnedvek rothadásából keletkezve felgyúl a szívben s szétterjed az egész testben (VII, VIII, IX, XIV, XXIII). Megállapítja, hogy itt ragályról (epidemia) van szó, mely sokakat egyszerre fertőz és öl meg (XIII). Primér oka pedig a holttestekből és mocsarakból kiáradó bűz, az esős időjárás, a romlott táplálék, Alsó-Magyarországnak az északon lakó németekével merőben ellentétes, fertőző levegője, de mint kora embere hajlandó e betegséget szupranaturális szemlélettel „az ördög megtestesülésének látszó katonák bűneivel" összefüggő büntetésnek is tekinteni, megjegyzi azonban, hogy a külső fertőzés aktivizálódását megkönnyíti az ember betegségre való hajlama (V, XIV). Részletesen felsorolja ezután a betegség lényeges tüneteit, amilyenek a magas láz, a testet rázó borzongás, a rendellenes pulzus, az akadozó szívműködés, a szemek kitüzesedése, a nyelv és torok kiszáradása, a nagymérvű izzadás, a féktelen fejfájás, a hajnak kihullása, az egész testet átható, de különösen a szívben és a hasüregben jelentkező fájdalom, az ájulás, álomkór vagy teljes álmatlanság, a lélegzés nehézkes, hideg és bűzös volta s végül a testen keletkező bolhacsípéshez hasonló kiütések, melyek ha fekete vagy ólomszürke színben jelentkeznek, biztos haláljelek (X, XI, XII, XVI, XVIII, XXI, XXIX). A betegség gyógyítását illetően CHOLIUS magister ismételten kifejti azt a nézetét, hogy főteendő a lázat és kiütéseket okozó romlott testnedvek kiküszöbölése s mivel a láz az esti órákban szokott felszökni, így a nedvelhajtásnak is ekkor kell történnie (X, XV, XXIII). E célra izzasztó, hánytató, vizelet- és hashajtó orvosságok alkalmazását tartja szükségesnek, melyek közül név szerint is megemlíti a katángkórót (seris), valamint a bécsi gyógyszertárakban kapható Wittichius-port, melynek összetételét is leírja (X, XI, XXIV, XXVII). A láz csillapításához nélkülözhetetlennek tekinti az érvágást (XXV), a pulzus szabályozására pedig a therta-olajat ajánlja sáfránnyal, szekfűvel és fenyőmaggal (XXVI). A közelebbi hatás említése nélkül felhívja még a figyelmet a vízitök (nymphaea), mák, nyárfa(levél), rózsaecet (oxyrhodinum), alabástromkenőcs (unguentum alabastrinum) főzetéből való fürdőre (XXVI). S végül, hogy ez a középkori jellegű gyógyszeres kezelés még teljesebb legyen, a szíverősítő szerek közül három óránként történő bevételre előírja a bezoár-követ, az igazgyöngy-esszenciát és a fahéjat (diacinnamomum) (XXVIII).

A fent előadottakat szerző nyilván Iohannes Nicolaus STUPANUS orvosprofesszor előadásaiból merítette, aki a baseli egyetemen rendszeresen prelegálhatott a „morbus ungaricus"-ról, mert már egy korábbi tanítványa, a szepességi lőcsei származású Samuel SPILLNBERGER is ugyanezt a tárgyat választotta *Theses de morbo Hungarico* címmel 1597-ben Baselben tartott orvosi disszertációja témájául. SPILLNBERGER neve nem található a baseli egyetem anyakönyvében, értekezése alapján azonban VERZÁR Frigyes mégis besorolta őt az ott tanult magyar hallgatók közé.[5] CHOLIUS Gáspár magister disszer-

[5] VERZÁR Frigyes: *A baseli egyetemen tanult magyarok névsora.* Debreceni Szemle, 1931. 316.

tációja mind ez ideig ismeretlen volt. Igaz ugyan, hogy külföldről származott, mégis lőcsei működése, THURZÓ Györggyel való kapcsolata s nem utolsó sorban értekezése magyar tárgya alapján szoros kapcsolatban van művelődéstörténetünkkel. Művét sem a SZABÓ—HELLEBRANT-féle könyvészeti kézikönyv, sem APPONYI Sándor *Magyar Könyvtára* nem ismeri. De az fentiekre való tekintettel mégis alkalmas arra, hogy az Apponyi-féle kategóriába tartozó hungarikumok között nyilvántartasson.

KATHONA GÉZA

Péchi Simon két könyvbejegyzése. BETHLEN Gábor egykori kancellárjának, az erdélyi szombatosok nagytudományú vezetőjének, PÉCHI Simonnak könyvtáráról és olvasmányairól alig maradt feljegyzés. Bibliotékáját utoljára ORBÁN Elek látta, akinek végrendelete szerint azt „*az revolutiokor a gyergyó-szentmiklósi templomból generális Graven prédálta el*".[1] A RÁKÓCZI-felkelés idején eltűnt könyvtárnak azóta nyoma veszett. KOHN Sámuel a kéziratban maradt PÉCHI munkákból eredménnyel tárta fel azok forrásvidékét, de figyelmét jobbára a középkori héber művek azonosításának szentelte.[2] PÉCHI más irányú érdeklődéséről, műveltségéről csak az utóbbi években esett szó.[3] A korábbi kutatások és az újabb eredmények egybevetése arra enged következtetni, hogy az 1613-tól 1621-ig magas állami hivatalt betöltő PÉCHI csak az 1621. május 23-át, azaz letartóztatását követően kezdett érdemben foglalkozni a szombatosság ideológiájával. Nagyváradi „arestáltatásá"-t követő Szamosújvárott, majd Kővár börtöneiben töltött harmadfél esztendei várfogság után, az 1620-as évek közepétől jelentkezik a héber nyelvű teológiai irodalomból fordított munkákkal és az azok nyomán kialakított szombatos ideológiával. A gondolatait átformáló börtönévekből eddig csupán BETHLEN Istvánhoz írt két levele volt ismert. Mindkettőben ártatlanságát bizonyítja és szomorú sorsát ecseteli. KOHN az 1621. július 30-án kelt első levél „Töltöm napjaimat . . . írások olvasásával" megjegyzése és az ott szereplő számos bibliai idézetből, joggal következtetett arra, hogy a fogoly keze ügyében volt a Szentírás.[4] Ezt a reális, de meglehetősen általános feltételezést pontosítja és ideológiatörténetünk szempontjából további fontos adatokat szolgáltat a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárában G 453 jelzeten őrzött *Chronicon Charionis* (Wittenberg 1572) példány.[5] E kötet már 1709-ben jelenlegi helyén volt. A címlapon olvasható „Sum Petri Carolini" bejegyzés pedig Nagyváradon kerülhetett a kötetre, mert KÁROLYI Péter 1568—1575 között itt tevékenykedett. PÉCHIt, akitől a további bejegyzések származnak, 1621. május 23-án Nagyváradon tartóztatta le BETHLEN Gábor KAMUTHI Balázs közreműködésével.[6] Így valószínűnek látszik, hogy a magasrangú fogoly kért és kapott olvasnivalót a református parókia könyvtárából. Nem valószínű ugyanis, hogy Szamosújvárott vagy Kővárott kallódott volna KÁROLYI Péter egykori tulajdona. PÉCHItől viszont az 1638-as dési terminus után kerülhetett a könyv a Rákócziakhoz és jutott Sárospatakra. Tény az, hogy a kővári börtönben már 1622. február 27-én PÉCHI

[1] TT 1891. 488. PÉCHI Simon ugyanott említett utazási diáriumának felderítésére SCHEIBER Sándor szíves segítségével van remény.

[2] KOHN Sámuel: *A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk.* Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira. Bp. 1889.

[3] DÁN Róbert: *Péchi Simon világképének elemei és forrásai.* OK II. 1973. (Reneszánsz füzetek 19.)

[4] KOHN i. m. 188—189.

[5] Köszönetet mondok CZEGLE Imre könyvtáros úrnak, hogy a kötet tanulmányozását és fotók készítését lehetővé tette.

[6] DÁN Róbert: *Péchi Simon letartóztatása 1621-ben.* ItK 1974. 66—70.

kezében volt ez a példány, sőt ekkorra áttanulmányozta azt. Erre utal az e napon írt bejegyzése:

„A 1533 numerabantur Anni á Condito mundo 5293. Id est quinquies mille ducenti nonaginta tres anni juxta hunc computum hodie numerarentur á condito mundo A 5383 qui nobis á nato Christo Salvatore numerantur 1622. Signatum in captivitate mea Kövarini die 27 febr. S. Pechi m. p."

A „Chronicon Carionis", Johannes CARION több kiadást megért munkája, a Humanitatis Melanchtoniana szellemében írt világkrónika ugyanis koncepciójában és szerkezetében is érintkezik a PÉCHI bejegyzésben idézett MÜNSTER-féle bibliakiadás Lev. 25.-höz írt kommentárjával. CARION az emberiség történetét a talmudból és más zsidó hagyományozott forrásból kiemelt „Elia házának tanítása" szerint rendszerezi: „Sex millia annorum mundus et deinde conflagratio. Duo millia Inane; Duo millia Lex; Duo millia dies Messiae, ut propter peccata nostra, quae multa et magna sunt, deerunt anni, qui deerunt" — írja a mű élére és a háromszor kétezer éves periódusokba igyekszik beleszorítani a világtörténetet. Ez a reformáció hivatalos történetfilozófiájává emelt tézis Sebastian MÜNSTER *Biblia Hebraicá*jának előszavában a megtérítendő zsidók felé hangoztatott teológiai érv.[7] A hatalmas mű, amely tartalmazza a teljes héber Ószövetséget, annak latin fordítását és a jegyzetekben számos postbiblikus héber kommentárt, 1533-ban íródott és nyomtatásban már 1534—1535-ben megjelent. A Leviticus 25/5-höz írt megjegyzésben MÜNSTER kifejti, hogy a bibliai alapszövegben adott „szombatév"-ből hogyan következik „Elia házának tanítása". Bonyolult kabbalista eszmefuttatásokat közöl majd két következtetést von le: „. . .quod lex Mosaica non erat duratura nisi usque ad dies Messiae . . . quod Christus iamdudum venerit." Hozzáteszi még: „Ipsi enim hoc Christo anno MIIIIIXXXIII numerant á principio mundi quinque millia annorum dicentos nonaginta tres annos et adhuc expectant suum Messiam cum in sexto sint millenario annorum mundi . . ." — mármint a zsidók, akik ekkorra remélik a Messiás első eljövetelét.[8]

Úgy a Carion-krónika, mint az említett münsteri fejtegetés szoros kapcsolatban állnak a bibliai teremtéstől számított hagyományos zsidó időszámítással. A kétezer éves periódusok kisebb-nagyobb megközelítéssel ebből mutathatók ki hitelesen — a XVI. század teológusai szerint. Az első kétezer év a világteremtésétől MÓZESig terjed, a második MÓZESTŐL JÉZUSig, a harmadik JÉZUSTÓL. Ez utóbbi szakasz végére helyezték a különféle chiliaista elméletek JÉZUS újabb eljövetelét, a zsidók pedig az először eljövő MESSIÁS megjelenését. PÉCHIt bejegyzése írására e problémakör körül csapongó gondolatok inspirálhatták. Nem kétséges, hogy következtetései valamilyen módon összefüggtek a gondosan áthúzott, olvashatatlanná tett 5382-es dátummal. Máskülönben mi oka lehetett pont ennek az évszámnak törlésére? Tény, hogy a fogságából szabaduló egykori kancellár későbbi irodalmi tevékenységében határozottan a zsidó álláspontra helyezkedik a megváltás kérdésében. Itt Kővárott, és most 1622. február 27-én azonban még „*Christus*"-nak és „*Salvator*"-nak mondja Jézust.

Más szempontból is figyelmet érdemel PÉCHI fent idézett könyvbejegyzése. Megtudhatjuk belőle, hogy a „Chronicon Charionis" mellett MÜNSTER *Biblia Hebraicá*ja is vele volt börtönében. Ez lehetett forrása azoknak a bibliai idézeteknek, amelyekre KOHN felfigyelt. És ez a bázisa azoknak a MÜNSTER nevével jelzett megállapításoknak, melyekkel

[7] Az „Elia házának tanításáról" szóló talmudi mondás továbbéléséről l. WALDAPFEL József: *Egy talmudi hely szerepe a reformáció korának történetszemléletében*. IMIT Évkönyv. 1940. Bp. 1940. 93—115. WALDAPFEL a Münster-biblia párhuzamos nézeteit és helyeit nem említi. L. m. SCHEIBER Sándor: Fil. Közl. 1960. 113.

[8] Ez természetesen nem általános hittétele a zsidó vallásnak, csupán egyes kisebb csoportokban elterjedt nézet. Vö. MÜNSTER, Sebastian: *Biblia Hebraica*. Basilea 1534—1535. u4d. lev.

az 1620-as évek második felében készült Zsoltárfordításának kommentár-apparátusában találkozunk.[9] Egyúttal pedig bizonyítja, hogy sikertelen maradt a még kancellársága idején tett erőfeszítése, hogy zsidó kalendáriumhoz jusson.[10]

A sárospataki könyvtár CARION-krónikájában olvasható másik PÉCHI-bejegyzés, újabb könyvvel bővíti a BETHLEN Istvánnak írt levélben említett *„írások"* hátterét.

A kötet fedőlapjának verzójára PÉCHI egy AUGUSTINUS-idézetet jegyzett fel: „August: Lib. de Civitate dei 14. Cap. 13. Audeo dicere, superbis utile esse Cadere in aliquod apertum manifestum-que peccatum, unde sibi displiceant, qui iam sibi placendo ceciderant. Salubrius enim Petrus sibi displicuit quando flevit quam sibi placuit, quando praesumsit."[11] A pontos forrásjelölés és a szó szerinti idézés mutatják, hogy ez a munka is PÉCHI kezében volt. AUGUSTINUSnak az Isten városáról írt, bibliai és zsidó vonatkozásokban bővelkedő műve, melyet átszíneznek újplatonikus elemek is, felkelthette a fogoly érdeklődését. Igaz teológiai álláspontjával nemigen értett egyet a határozottan antitrinitárius, bár ekkor még nem szombatos PÉCHI. E munkából kiemelt mondata nem is teológiai, hanem filozófiai összefüggésében érthető meg.

PÉCHI a XVI. század első évtizedében Magyarországon és Erdélyben is rohamosan tért hódító újsztoikus filozófiát vallotta. Bukásával csak megerősödhetett benne a világ dolgainak kiismerhetetlenségét, az attól való távolmaradást hirdető elmélet. A bölcs tartózkodás és a belső nyugalom keresésének újsztoikus szabályait PÉCHI megszegte, amikor a hatalom kábulatában BETHLEN Gábor helyére tört. Ennek a ballépésnek következménye volt letartóztatása.[12] Az AUGUSTINUS-idézet, amely valószínűleg még fogsága első heteiben, talán hónapjában íródhatott, azt a rezignált lelkiállapotot tükrözi, amellyel a fogoly tudomásul veszi helyzetét. Sőt, pozitív következtetést von le belőle.

Más kérdés az, hogy a hivatalos fórumok felé mindig teljes ártatlanságát bizonygató PÉCHI, aki kínosan ügyel arra, hogy a gyanú árnyékát is távoltartsa magától — e bejegyzésben akaratlanul is vallomást tesz. Az AUGUSTINUStól kiemelésre méltatott mondat a nagyratörők, kevélyek üdvére értelmezi azok megszégyenülését, hasznosnak mondja bukásukat. Így volt ez a JÉZUST eláruló bibliai PÉTER esetében — és ezzel vigasztalja magát a BETHLEN ellen forduló egykori kancellár.

A PÉCHI kezében levő AUGUSTINUS: *De Civitate Dei* példány kiadásának helyét és dátumát nem sikerült azonosítanunk. Reméljük, PÉCHI Simon könyvtárának további kutatása sok más kérdéssel együtt erre is választ fog adni.

DÁN RÓBERT

Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szervezete. A háború a politika folytatása más eszközökkel — s így igaz; a nemzetiségellenes és dolgozó osztályok ellenes politika, mely a dualizmuskori magyar uralkodóosztályokat jellemezte, vitte bele Magyarországot az első világháborúba. Nem a terjeszkedés, hanem a nemzetiségek feletti uralom megtartásának, biztosításának vágya . . . Így

[9] MKsz 1972. 287—291.

[10] 1620 március 4.-én BORSOS Tamásnak Konstantinápolyba írt levelében kéri elvbarátját, hogy: *„Egy zsidó kalendárium nélkül se hagyjon kegyelmed, mentül hamarább, maga jöveteli előtt juttassa kezembe"*. TT 1881. 630.

[11] AUGUSTINUS: *De Civitate Dei. Libri XXII.* Ed. Emanuel HOFFMANN. II. Praga—Vindobonae—Lipsiae 1900. 33.

[12] Az újabban előkerült források szerint PÉCHI az 1621 tavaszán folytatott hainburgi béketárgyalások után a Porta segítségével szeretett volna a fejedelmi székbe jutni. ItK 1974. 66—70.

valóban teljes mértékben érvényesült a belpolitika és a külpolitika viszonyában az a törvény, mely szerint a külpolitikát az adott ország belpolitikája, azt pedig osztályerőviszonyai határozzák meg. Ez a törvényszerűség azonban tulajdonképpen csupán a hadbalépést határozta meg. A hadbalépés után a helyzet gyökeresen megfordult. A továbbiakban a háború szab törvényeket a belpolitika számára is — nem tüntetve el, sőt kiélezve azokat a „hagyományozott" fővonásokat, amelyek a hadbalépés előtt a belpolitikát jellemezték. A szövetségesek ereje vagy gyengesége, a hadihelyzet, az ütközetek sikere vagy sikertelensége, a diplomáciai győzelmek vagy baklövések szabják meg a belpolitika alakulását is. Hogy a háború idején az élet minden területe a kivételes törvények uralma alá került, nem annyira az uralkodóosztályok „önkényét" jelenti, mint a háború (tekintet nélkül annak „igazságos" vagy igazságtalan" jellegére) követelményeinek felismerését és azoknak állami törvényekben és intézkedésekben való kifejezésre juttatását.

A háború az ország maximális erőkifejtését követelte meg, ennek érdekében centralizálták a politikai és gazdasági életet és korlátozták a szabadságjogokat, a gyülekezési jogot és a sajtószabadságot is. Persze a sajtószabadság maga is elvont doktrina-fogalom, mert hiszen közismert, hogy „a sajtó és ellensége" — azaz a cenzúra majdnem egykorúak. Történelmileg a cenzúra a sajtótörvényhozás kezdőpontja. S ha a cenzúra jelentősége az I. világháború alatt nagyban megnőtt, ez nemcsupán az addig is erős korlátok között működő sajtószabadság további megszorítását jelenti, hanem a kormányzatnak azt a határozott törekvését, hogy minden erőt a háború szolgálatába állítson; hogy teljesen kézbe vegye a közvélemény irányítását is. A kormány elsődleges célja, hogy a háború első napjaiban megnyilvánult lelkesedést fenntartsák. Ennek érdekében először is elhallgattatták a nemzetiségi sajtót, s a háborúval kapcsolatos minden hírt az első naptól kezdve csak a hivatalos hírforrások nyomán lehetett közölni . . . Elhallgattatták az írókat is. Móricz Zsigmond érdekesen vall erről egyik írásában:

„A háború alatt sok cikket, novellát írtam, amiben a leghatározottabban küzdöttem a háború gondolata ellen. Soha egy sem jelent meg. Már a lapban, ahova dolgoztam, tüntetésből kiadták egy elbeszélésemet, amelynek csak az első tíz sorát s az utolsó öt sorát hagyta meg a cenzúra, a többi szöveg helyén fehér hasábokat hagyott a nyomán. Ekkor felmentem magához a legfőbb cenzorhoz. Megkérdeztem tőle, hogy mit akarnak velem. Be akarják szüntetni az írásaimat? A cenzor a szemem közé nevetett. — Kérem, hisz ön mindent írhat; teleírhatja az összes újságot, amit csak nyomtatnak Magyarországon. — Mit írhatok? — Mindent, ami a háborúra lelkesíti a népet."

S ha sok vita is volt az osztrák és a magyar szervek között, a háború idején megtalálták azokat a szervezeti formákat, amelyek segítségével a sajtót szigorú keretek között lehetett tartani a háborús célok szolgálatában.

A továbbiakban közöljük azokat a törvényeket és szervezeti formákat, amelyek a cenzúra keretét biztosították.

A cenzúrát bevezető törvények.

A kivételes törvényről jó előre gondoskodott a kormányzat; a LXIII. tc. 1912. dec. 21-én szentesítést nyert. Végrehajtási utasítása közvetlenül a háború előtt elkészült és „szigorúan titkos, bizalmas" felírással eljutott minden felső, s a kivételes hatalom gyakorlásában érdekelt középfokú igazgatási fórumhoz. A 25 b. jelű, 1913-ban készült, szigorúan titkos „Tájékoztató", mely tulajdonképpen a normális békeidőben hozott törvények végrehajtási utasításának felel meg, tartalmazta mindazoknak a törvényeknek, azaz a különböző minisztériumok által kiadandó rendeleteknek a szövegét, amelyeket a háború közvetlen küszöbén már csak számozni és dátumozni kellett, s hivatalos útjára bocsátani.

A *Tájékoztató*-nak a sajtóra vonatkozó intenciói rendeletekben realizálódtak. 1914. július 27-i dátummal valamennyi sajtóra vonatkozó törvény megjelent. Az 1912. LXIII. tc. (a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről) még nem utal a sajtóval kapcsolatos

konkrét tennivalókra, csupán[1] az illetékes minisztériumok számára szükséges gyakorlati teendőkre utaló felhatalmazást tartalmazza „a hadviselés érdekeinek megóvása céljából". Felhatalmazást ad az illetékes minisztériumnak az időszaki lapok és más sajtótermékek 3 órás, illetve 1 hetes cenzúrájáról. Ez azt jelenti, hogy időszaki lapok esetében a terjesztés az ügyészségnek benyújtott kötelespéldány[2] idejét követő 3 óra múlva, más sajtótermékeknél 1 hét múlva veheti kezdetét, amennyiben az ügyészség vagy a rendőrhatóság a terjesztést el nem tiltja. Felhatalmazást ad a hadviselés érdekeit veszélyeztető egyes belföldi időszaki lapok megjelenésének és terjesztésének, egyes külföldi lapok terjesztésének eltiltására.[3] A kivételes törvény nyomán létrejövő rendeletek[4] egyrészt a monarchia katonai intézkedéseire vonatkozó közlemények eltiltásáról rendelkeznek; másrészt kilátásba helyezik a 3 órás előzetes cenzúra elrendelését „egyes külön megjelölendő" idő-

[1] 8. § A minisztérium a nemzetközi események korlátai között megteheti mindazokat az intézkedéseket, amelyek szükségesek avégből, hogy a postai, távirdai és távbeszélő forgalom és érintkezés a hadviselés érdekeinek megóvása céljából ellenőrzés alá vétessék. Aki e paragrafuson alapuló ellenőrzés során valamely postaküldemény, táviratvagy távbeszélgetés tartalmáról tudomást szerez, arra nézve ez a tudomás hivatalos titok és közlése vagy közzététele, amennyiben súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik, az 1878 V. tc. 479. §-a szerint, Horváth-Szlavónországokban pedig az ott fennálló törvényes rendelkezések szerint büntetendő.

[2] Az illetékes ügyészségnek benyújtandó kötelespéldányokról az 1897. XLI és az 1897. XXXV. tc. 4. §. intézkedik, valamint a sajtótörvény (1914. XIV. tc.) 7. és 12. §-a. Ez utóbbi § talán éppen azért, mert már a háború előestéjén készült annak ellenére, hogy nem mondja ki a 3 órás előzetes cenzúrát, a terjesztést a kötelespéldányt átvevő hatóság engedélyétől teszi függővé, sőt az engedélyezett terjesztés visszavonhatóságát is leszögezi.

[3] 11. §. A minisztérium elrendelheti, hogy az időszaki lapoknak és más sajtótermékeknek a sajtóügyi közvádlóhoz benyújtandó sajtórendészeti köteles példányait a szétküldés előtt kell a legközelebbi kir. ügyészségnek, illetőleg rendőrhatóságnak kézbesíteni, és hogy a szétküldés, amennyiben a kir. ügyészség vagy rendőrhatóság korábban meg nem engedi, időszaki lapoknál csak a sajtórendészeti köteles példány kézbesítésétől számított három óra múlva, más sajtótermékeknél a kézbesítés napjától számított egy hét múlva veheti kezdetét.

Ha az első bekezdés értelmében a kijelölt kir. ügyészség vagy rendőrhatóság arról győződik meg, hogy valamely sajtótermékkel oly bűncselekmény követtetnék el, amely a hadviselés érdekeit érinti, a sajtóterméknek szétküldését megtilthatja. Köteles azonban a kir. ügyészség vagy rendőrhatóság a tilalommal együtt a tilalom megszegésének a 25. §-ban megállapított következményeit a sajtótermékek előállítójával (nyomdásszal stb.) közölni és őt arra figyelmeztetni.

A jelen §-ban meghatározott ellenőrzés gyakorlásával a kir. ügyészségnek vagy rendőrhatóságoknak egyes kirendelt tagjai is megbízhatók.

A minisztérium intézkedhetik, hogy egyes belföldi időszaki lapoknak, amennyiben közleményeik a hadviselés érdekeit veszélyeztetik, megjelenése és terjesztése eltiltassék.

A minisztérium intézkedhetik, hogy a külföldről érkező sajtótermékek rendeltetési helyükre juttatás előtt, ellenőrzés alá vétessenek és amennyiben tartalmuk a hadviselés érdekeire veszélyes, lefoglaltassanak.

[4] ME. 5482/1914. sz. rendelet a katonai intézkedések közlésének eltiltásáról „A magyar királyi minisztérium Magyarország egész területén az osztrák-magyar monarchia két államának fegyveres erejének állásáról, mozdulatairól, erejéről és működéséről, az erődök és erősítvények állapotáról, úgyszintén a fegyveres erő számára szolgáló fegyverek, hadiszerek és szerelvények mennyiségéről, vagy élelmiszerek hollétéről, mennyiségéről és minőségéről, vagy szállításáról a sajtó útján történő közléseket ezennel eltiltja." Az 5080/1914. ME. sz. rendelet a katonai közlések tilalmát a Német-birodalom fegyveres erejére is kiterjeszti.

Az ily tartalmú közleményeknek sajtó útján való közzétételét az 1878. V. tc. 456 §-a (illetve az 1912. LXIII. tc. 23. §-a) 5 évig terjedhető államfogházzal és nyolcezer koronáig terjedő pénzbüntetéssel sújtja.

Ez a tilalom nem vonatkozik azokra a közleményekre, amelyek a m. kir. miniszterelnökség sajtóosztálya, a horvát-szlavón-dalmát országok kormány elnöksége vagy a hivatalos lapok útján — továbbá amelyek a m. kir. honvédelmi miniszter, a cs. és kir. külügyminisztérium sajtóirodája engedélyével jutnak nyilvánosságra.

szaki lapoknál mége gyszer megismételve a kivételes törvénynek ama rendelkezését, hogy a hadviselés érdekeit érintő cikk esetén a lap szétküldését az ellenőrző hatóság megtiltja.[5]

E rendeletek értelmében tehát a cenzúra mindenekelőtt a hadiérdekből veszélyes cikkek közlésének tilalmát jelenti, illetve felhatalmazást arra, hogy ilyen cikkek közlése esetén az ügyészség a lap terjesztését megtilthassa.

Felhatalmazást nyújt, hogy egyes — hadiérdekre sérelmes lapokat az igazságügyminiszter betilthasson —, bizonyos lapokat a 3 órás előzetes cenzúra kötelezettsége alá vonjon. (Sajnos az eddig kutatott forrásanyagban nem sikerült megtalálni azt a feltételezhetően létező kimutatást, amely a 3 órás cenzúrára kötelezett lapokat tünteti fel.)

A kivételes rendelkezések végrehajtása és felügyelete az egyes szakminisztériumok feladata volt. Így a kivételes intézkedések gyorsasága és az egységes irányítás céljából „Hadi Felügyeleti Bizottság" néven külön intézményt szerveztek az egyes szakminiszté-

[5] Az 5483/1914. ME. sz. rendelet „a magyar kir. minisztérium az 1912. LXIII. tc *a)* 11 §-a alapján felhatalmazza a m. kir. igazságügyminisztert, hogy a m. kir. belügyi és kereskedelemügyi miniszterrel egyetértve, egyes erre okot szolgáltató időszaki lapoknak és az időszaki lapok közé nem tartozó minden más sajtóterméknek ellenőrzését az 1912: LXIII. tc. 11 §-ában meghatározott korlátok között, rendelettel szabályozza".

b) Az 5484/1914 ME. sz. rendelet alapján „A m. kir. minisztérium az 1912. LXIII. tc. 11 §-ában nyert felhatalmazás alapján megbízza a belügyminisztert, hogy oly belföldi időszaki lapoknak, amelyeknek közleményei a hadviselés érdekeit veszélyeztetik, megjelenését és terjesztését eltiltsa".

c) A 12.001/1914. Ig.M. rendelet „A m. kir. minisztériumnak 5.483. M.E. sz. rendeletében nyert felhatalmazást alapján Magyarország egész területére nézve, a m. kir. belügyi és kereskedelemügyi miniszterrel együttértve, egyes, erre okot szolgáltató (külön megjelölendő) lapoknak és az időszaki lapok közé nem tartozó minden más sajtóterméknek ellenőrzését" szabályozza.

„E rendelet közzétételétől kezdve egyes, külön megjelölendő időszaki lapoknak és minden más sajtóterméknek sajtórendészeti kötelespéldányait már a szétküldés előtt, és pedig kézbesítés útján kell az illetékes hatósághoz (4 §.) beszolgáltatni." Az illetékes hatóság a kir. törvényszék mellett működő kir. ügyészség, amelynek területén a sajtóterméket előállító vállalat (nyomda) van. A kötelespéldány átvételére a kir. ügyészség vezetője, vagy az általa megbízott ügyészségi tag, vagy az ügyészség által felhatalmazott rendőrhatósági tag illetékes, esetleg a határrendőrség. 4. § A kötelespéldányt kézbesítőkönyvvel kell a 3. §-ban megjelölt hatósági tag kezéhez kézbesíteni. Az átvételt a kézbesítés idejének (év, hónap, nap, óra, perc) feljegyzésével és az átvevő aláírásával kell elismerni.

Amennyiben a kir. ügyészség vagy az ellenőrzéssel megbízott hatósági tag korábban meg nem engedi, időszaki lapoknál csak a sajtórendészeti kötelespéldány kézbesítésétől számított három óra múlva, más sajtótermékeknél a kézbesítés napjától számított egy hét múlva szabad a szétküldést megkezdeni.

A postahivatalok, vasúti és hajózási vállalatok a sajtótermékek felvételét mindaddig tagadják meg, míg a feladó az előbbi bekezdésben jelzett idő elteltét a kézbesítőkönyvvel vagy a szétküldés korábbi megengedését az ellenőrzéssel megbízott hatósági tag írásbeli engedélyével nem igazolja. Az 5. § az illetékes hatósági szerv vizsgálási kötelességét mondja ki s azt a jogát, hogy ha „sajtótermékkel oly bűncselekmény követtetnék el, amely az esetleges hadviselés érdekeit érinti, a sajtótermék szétküldését megtiltja". A 6. § mulatságos módon (nyilván szövegezési hibából) hivatalos forrásból még izgalmat keltő anyag közlését is engedélyezi.

6. §. „Minden olyan hírnek közlése, amely a lakosság körében nyugtalanságot vagy izgalmat kelthet, hátrányos befolyással lehet a monarchia katonai helyzetére és a hadviselés érdekeit is veszélyeztetheti. Ennélfogva az ilyen hírek csak akkor közölhetők, ha azok hivatalos forrásból erednek, vagy közlésükhöz a m. kir. miniszterelnökség sajtóirodája vagy a nyomtatvány megjelenési helyére illetékes kormánybiztos kifejezetten hozzájárul. Az említett szempontból kifogás alá eső lappéldány terjesztését az ellenőrzésre hivatott hatósági tag eltiltja, és az időszaki lap megjelenésének és terjesztésének esetleges eltiltása végett (1912: LXIII. tc. 11. §-a negyedik bekezdése) az igazságügyminiszerhez, illetőleg a belügyminiszterhez előterjesztést tesz. A 8. §. az ellenőrző hatóság részére katonai szakértő véleményének figyelembevételét teszi kötelezővé.

riumok oda delegált képviselőiből. Ez a bizottság a Honvédelmi Minisztériumban helyezkedett el.[6] A H. F. B. bizonyos vonatkozásban alá volt rendelve a megfelelő osztrák szervnek, a cs. és kir. hadügyminiszter mellé rendelt hadfelügyeleti hivatalnak; a Kriegsüberwachungsamtnak, valamint a vezérkar nyilvántartási irodájának.[7]

Ez a szerv mindamellett, a *Tájékoztató* szerint olyan hatalommal bírt, hogy a hivatalos út betartása nélkül „minden katonai érdeket érintő vagy a kivételes intézkedésekkel összefüggő ügyekre vonatkozó" ügyben „úgy az érdekelt katonai parancsnokságok, mint a tekintetbe jövő polgári hatóságok és hivatalok" kötelesek voltak hozzáfordulni.[8] A szakminiszterek feladata volt, hogy a hozzájuk tartozó intézményeket figyelmeztessék e kötelességre.

A Honvédelmi Miniszter 1914. július 26-án[9] közölte Tisza István miniszterelnökkel a H. F. B. 24-én történt megalakulását, s felkérte, hogy „amennyiben még nem történt volna meg, az alárendelt hatóságokat és hivatalokat a fentemlített Tájékoztató 2. § 10. pontjában foglaltakra sürgősen utasítani méltóztassék". Bár a Tájékoztatóban nem volt szó a külön sajtó-albizottság alakításáról, a Honvédelmi Miniszter és Tisza István között történt megállapodás alapján sor került a H. F. B. keretében külön sajtóbizottság alakítására is, amint az a Honvédelmi Miniszternek a Miniszterelnökhöz intézett július 27-i leveléből kiderül. „A jelenlegi rendkívüli viszonyok között — írta a Honvédelmi Miniszter megbízásából Karátson államtitkár Tiszának — és a kivételes rendelkezések teremtette helyzetben a sajtónak ellenőrzése, sőt irányítása elkerülhetetlenné vált. Nagyméltóságoddal történt megállapodás alapján a sajtónak ezen irányítása és ellenőrzése a hadifelügyeleti bizottság kebelében alakított sajtóbizottság által fog történni.

Miután azonban az ezen bizottságban felmerülő nagy munkát a bizottságnak amúgy is túlterhelt tagjai nem képesek ellátni, a bizottság elnökének hozzám tett előterjesztése alapján van szerencsém Nagyméltóságodat tiszteletteljesen felkérni, hogy ezen bizottságba még pótlólag kiküldendő tagoknak neveit, valamint a kiküldés kezdetének időpontját velem mielőbb közölni méltóztassék."[10]

Tisza István megbízásából Marsovszky államtitkár közli a H. M.-mel, hogy „a sajtóalbizottságba Balogh Ferenc miniszteri osztálytanácsost és Németh Alfréd miniszteri titkár sajtótudósítót küldte ki, akik folyó év július 30. óta működnek a sajtóalbizottságban".[11]

Tiszának a Honvédelmi Miniszterhez intézett augusztus 17-i levele szerint a miniszterelnökség részéről a HFB-hez küldték még Drasche-Lázár Alfréd miniszteri tanácsost és dr. Marsovszky Ivor miniszteri fogalmazót is.[12]

[6] A J. 25 b. Tájékoztató szerint e bizottság feladata „hogy a rendelkezésre álló adatok és a beérkező hírek gyors és célszerű értékesítését biztosítsa minden katonai szempontból fontos vonatkozásban, különösen pedig arra nézve, hogy a kémkedés megakadályoztassék, valamint arra nézve is, hogy a háborúra vonatkozó katonai és egyéb rendszabályok illetéktelenül nyilvánosságra ne jussanak, illetőleg végrehajtásuk meg ne zavartassék". OL. ME. 1393. J. 25. b. Tájékoztató Szigorúan titkos, bizalmas.

[7] A Tájékoztató „a hadügyminiszterhez, hadifelügyeleti hivatalhoz és a vezérkar nyilvántartási irodájához" való viszonyt a következőkben szabja meg: „A császári és kir. hadügyminiszter a melléje rendelt hadi felügyeleti hivatal, valamint a vezérkar nyilvántartási irodája a kivételes intézkedésekre vonatkozó közleményeiket a honvédelmi miniszternek küldik meg, ki azokat a hadi felügyeleti bizottsággal közli." Uo.

[8] Tájékoztató 10. pont OL. ME. 1393.

[9] OL. ME. 1919. II. 338 (1914. XLI. 1591 alapján) Ugyanezen szám alatt 27-i dátummal a fiumei kormányzót értesíti a H.F.B. megalakulásáról.

[10] OL. ME. 1919. II. 338. (1914. XLX 1591 alapszám)

[11] Uo. ME levele a Honvédelmi Miniszterhez.

[12] OL. ME. 1919. I. 338. (XLI/1914. 1591 alapszám) ME átirata a Honvédelmi Miniszterhez 1914. aug. 17-én.

Bár az említett levélben nem szerepel külön, hogy a két minisztériumi főhivatalnok a sajtóalbizottságnál működött, erre lehet következtetni abból, hogy mind a miniszterelnökségi bizalmas iratokban, mind a H. F. B. által létrehozott Sajtóbizottság (SAB) sajtóra vonatkozó iratai között szerepel aláírásuk. A sajtóalbizottság létszámát, illetve annak gyarapodását az idevonatkozó forrásanyag hiányossága miatt pontosan megállapítani nem lehet. Egy — Tisza által a Honvédelmi Miniszterhez intézett levél 1914. augusztus 17-i kelettel 4 gyorsíróról tesz említést.[13] Valószínűleg az 1918-as év közepéről való feljegyzés 14 személyt sorol fel. Bizonyos tehát, hogy nagy apparátussal működő háborús hivatalról van szó, ezt egyébként a sajtóbizottság aláírással kibocsátott, az egész háború folyamán úgyszólván napról napra kiadott sajtótilalmak is alátámasztják. Ebből az iratból megállapítható az is, hogy a Sajtóbizottság tagjai között majdnem minden minisztérium képviselve volt.[14]

A cenzúra szervezeti felépítése a rendelkezésre álló adatok alapján a következőkben rekonstruálható. Mint békeidőben, a háború alatt is az igazságügyminiszter hatáskörébe tartoztak a sajtóügyek. Az igazságügyminiszter engedélyezett, vagy tiltott be lapokat. Az igazságügyminiszter felügyelete alá tartoztak az ügyészségek, amelyek a terjesztés előtti 3 órás cenzúrát gyakorolták. Az ügyészségek kötelessége volt előterjesztést tenni azokra a lapokra, amelyeket előzetes cenzúra alá kívántak vonni. (Amint már említettük, nem deríthető ki a forrásokból, vajon a lapok milyen széles körére terjedt ki az előzetes cenzúra.) Nem egészen világos a Hadfelügyeleti Bizottság sajtóalbizottsága, az Igazságügyminisztérium és a Miniszterelnökség sajtóalosztálya közötti viszony. „A hadifelügyeleti bizottság sajtóalbizottságának kialakulása" címet viselő 1917 decemberéből származó leirat szerint kezdetben a miniszterelnökség sajtóosztálya látta el az újságírók által „önként" bemutatott, hadieseményekkel kapcsolatos cikkek vizsgálatát és bocsátotta ki azokat a „bizalmas figyelmeztetőket", amelyek irányt szabtak a tekintetben, hogy milyen kérdésekről nem szabad írni. Később azonban (az időpont jelöletlen) ezeket a figyelmeztetőket a sajtóalbizottság bocsátotta ki, amely „eredetileg úgy tekintetett, mint a miniszterelnökség sajtóirodájának különítménye . . . Mivel a miniszterelnökség sajtóirodája nem volt oly jól tájékozva a kormányzat különféle ágaiból kiinduló és a sajtó informálásánál nélkülözhetetlen hírekről és közleményekről, mint a kormányzat minden ágazatából képviselt HFB, a miniszterelnök kijelentette, hogy a sajtóbizottságot nem a miniszterelnökségi sajtóiroda részének, hanem a HFB albizottságának kívánja tekinteni s szolgálati szempontból is a HFB alá tartozik."[15]

A HFB SAB és a Miniszterelnökségi sajtóiroda valószínűsíthetően egy ideig párhuzamosan működött. A SAB aláírásával kibocsátott bizalmas figyelmeztetések ugyanis (amelyek a háború négy esztendejének úgyszólván minden lényeges eseményére kiterjednek: közélelmezés, tüntetések, sztrájkok, diplomaták utazására vonatkozó tilalmak stb.) zömével éppen a ME/IV. res. sajtóanyagában találhatók. Valószínűsíti ez a tény azt a következtetést, hogy a Hadfelügyeleti Bizottság Sajtóalbizottsága a szerkesztőségekhez

[13] Uo.

[14] A Hadifelügyeleti Bizottság Sajtóalbizottságának tagjai: Elnök: Payr Vilmos honvédelmi min. tanácsos; Alelnök: Knapp Aurél osztálytanácsos; Miniszterelnökségtől: Balogh Ferenc min. o. tanácsos; Belügyminisztériumtól: Soltész István min. o. tanácsos, Bánóczy Kálmán min. titkár; Igazságügyminisztérumtól: Rötzer Ferenc min. o. tanácsos, Börcsök Andor köv. it. t., Császár Károly min. titkár, Ghyczy Dénes min. titkár; Földmívelésügyi minisztériumtól: Hampel Antal min. o. tanácsos; Kereskedelemügyi minisztériumból: Dusányi Ferenc min. titkár; Képviselőháztól: Fabró Henrik gyorsíró, Téglás Dezső gyorsíró, Hollenkay János kir. főtiszt. — O.L. ME. Sajtóbiz. 1914—1918.

[15] OL. ME. 629 res. IV/1918

megküldött bizalmas tiltó figyelmeztetéseit — jóváhagyás, vagy egyszerű tudomásulvétel végett — átküldte a miniszterelnökség sajtóosztályának is.[16]

A Miniszterelnökség Sajtóosztálya gondoskodott a nyilvánosságnak szánt háborús események közzétételéről a Budapesti Közlöny, a Magyar Távirati Iroda és a Budapesti Tudósító útján. Minden más forrásból származó katonai vagy háborús eseményre vonatkozó hír csak előzetes jóváhagyás után jelenhetett meg. Az engedélyezést a köteles példány bemutatásakor kellett igazolni a hírforrásul szolgáló eredeti távirat engedélyezett példányával („A magyar Királyi Honvédelmi Miniszter engedélyével", vagy „Vom Kriegspresse quartier genehenigt" vagy „Von Pressedienst des K. M. geneinigt"). Ilyen táviratokat csak a budapesti és bécsi központi távirdahivatalnál vagy a sajtóhadiszállás székhelyén levő főhivataloknál lehetett feladni.[17]

A miniszterelnök már 1914. szeptember 30-án intézkedik, hogy a vidéki vagy külföldi sajtó csak cenzúrázott anyagot kapjon „katonai vagy stratégiai és a külpolitikai helyzettel kapcsolatos kérdésekre". Ezért kellett a forrásmegjelölést alkalmazni. A vidéki hírlapok számára forrásul szolgáltak: a Magyar Távirati Iroda; a Budapesti Tudósító; egyéb kőnyomatosok; a budapesti napilapoknak nyomtatásban már megjelent hírei, továbbá „az a hír, amely a nap vagy az éj folyamán a Hadfelügyeleti sajtóbizottság cenzúráján már átment, s amely anyag a cenzúra útján már a vidéki hírlaptudósítókhoz is eljutott olyanképpen, hogy valamelyik budapesti napilap kefelevonatában a vidék számára nekik átadott. „Ilyen hírforrások lehetnek még a »bécsi lapoknak azon hírei, amelyeket budapesti sajtó számára a sajtónak bizalmi embere telefonon felvett és a hadfelügyeleti bizottságnak censura céljából már bemutatott« . . . »Mindezek a hírforrások alkalmasak arra, hogy a vidéki sajtó tudósítására felhasználtassanak, mivel ez az egész híranyag már a hadfelügyeleti bizottság cenzúráján keresztülment. Ezt a híranyagot a vidéki tudósítók abban a formában tartoznak megtáviratozni, hogy minden egyes hírre vonatkozólag a forrást határozottan feltüntetni kötelesek, úgymint: „A Magyar Távirati Iroda jelenti...", „A Pesti Hírlap jelenti . . .", vagy „A sajtóalbizottság engedélyével", „Minden olyan távirat, amely a fenti bevezetéssel nincsen ellátva, avagy pedig a jegyzékben megnevezett vidéki hírlapi tudósítók részéről katonai stb. tartalommal magáncímre szól: a feladó postahivatal által határozottan visszautasítandó". „A hírlaptudósítók továbbá tartoznak sürgönyeik teljes tartalmát a hadfelügyeleti sajtóbizottságnak feladás előtt úgy, mint eddig, telefonon bemondani. A bizottság a sürgöny szövegét gyorsírással fölveszi és azt további ellenőrzés céljából megőrzi."[18]

A cenzúra szervezetének pontos feltérképezéséhez — úgy tűnik — nem elegendő az ME Sab, illetve IV. res. anyag megtekintése. Az itt levő anyag ugyanis döntően egy-egy esemény közlésének részleges vagy teljes tilalmát tartalmazza, nem derül világos kép azonban arra, hogy a tilalmat ki kezdeményezte és hogyan vezetett az út a tilalom kiadásáig. Feltételezhető, hogy az egyes szakminisztériumok[19] kezdeményezésére is történtek betiltások, de éppúgy az is, hogy a Hadfelügyeleti Bizottság sajtóalbizottsága bizonyos önállósággal bírt annak megítélésében, mit tartottak a „hadviselés érdekére" veszélyesnek, a nem közvetlenül a hadszíntér és a külpolitikai események tekintetében ezt az ellenőrző és javasló tevékenységet az egyes szakminisztériumok képviselői látták

[16] A Hadtörténeti Levéltár háborús anyagának cenzúrára vonatkozó iratai között — melyek HFB Sab. jelzéssel vannak ellátva — részint ugyanazok, másrészt ugyanolyan jellegű tilalmak találhatók, mint az OL. ME/IV. res. anyagában.

[17] Tájékoztató. OL.ME 1393.

[18] Tisza István levele Hazai Samu br. gyalogsági tábornok honv. miniszternek. OL. ME Sab. 1914—18. folió 189—191 (1758 sz) ME I./1914. szept. 3.

[19] Ennek pontos megállapítására valamennyi minisztérium egész háború alatti irat-anyagának tanulmányozását kellene elvégezni, a világháborúnak az eddigieknél alaposabb feldolgozását.

volna el. Jogosabbnak látszik azonban az a feltételezés, hogy a HFB Sab mint cenzúrázó és előzetesen cenzúrázó szerv, a háborús gépezet „gondolat" és „tény" — elhallgattató szerve, az utolsó láncszem. Ez utóbbi feltételezést látszik támogatni az az „ügyrend", amely a sajtóbizottsági iratok között található. Nemcsak nagy apparátusra utal — iktatandó és tárgymutatóval ellátott ügyiratok sokaságával —, hanem más intézményekkel való kapcsolatról is árulkodik. És nem csupán a szerkesztőségekkel való kapcsolatra ír elő „előjegyzést a véleményezésre elküldött sajtóközleményekről és képekről", „előjegyzést az egyes bizottsági tagoknak véleményezésre kiadott ügyiratokról", hanem különbséget tesz a tisztán katonai tartalmú ügyiratok előkészítése (a katonai bizottsági tagok feladata) és a nem katonai tárgyú darabok előkészítése (polgári bizottsági tagok feladata) között. Az önállóságra utaló rendelkezés: „az általános tárgyú ügydaraboknál a szükséghez képest az elnök fogja eldönteni, hogy mely bizottsági tag hivatott az ügyirat elintézésére." „Az intézkedés a bizottságot illeti, a kiadványokat pedig akár katonai, akár politikai vonatkozású ügyről van szó, az elnök írja alá."[20]

Az „előzetes cenzúra", amely kezdetben csak a hadihírekre vonatkozott, hamarosan kiterjedt a külpolitika bizonyos kérdéseire is, hogy a háború előrehaladásával egyre több kérdést vonjanak a „háború szempontjából veszélyesek" és „ellenőrzésre" szükségesek körébe. 1914—15-ben főleg a hadieseményekre és a külpolitikára korlátozódnak a tilalmak, 1916-ban KÁROLYI és IV. KÁROLY békepropagandája elleni tiltakozással kapcsolatos hírek közlésének tiltása merül fel új mozzanatként. 1917—18-ban a sztrájkok és a béketörekvések, a „bolsevizmus veszélye" elleni védekezés a sajtóosztályok legfőbb gondja. De már 1915 végén és 1916 elején sok gazdasági jellegű hír tilalma is szerepel (élelmiszerhelyzet stb. Ezek részletesebb bemutatása külön cikk feladata).

Bizonyos fokig a cenzúraszervezet kérdéséhez tartozik az osztrákok és magyarok közötti vita a cenzúra fogalmának „eltérő" felfogása, nem egységes kezelése miatt. Részben ehhez a kérdéshez tartozik a magyar politikai élet „hagyományos" érzékenysége a dualista kormányzat követelményeinek nem következetes érvényesítése miatt. Bizonyos kérdésekről Ausztriában lehet írni, Budapesten azonban nem; vagy fordítva. Egy konkrét példa: a háború hadisikereit nem az osztrák—magyar hadseregnek tulajdonítják, hanem csak az osztráknak. Ez a körülmény állandóan veszélyezteti a „hadiérdek" egyenlő megítélését Bécsben és Budapesten. Ilyen kérdéseket a Reichsrathban és a magyar Képviselőházban is szóvátesznek. Ez a probléma azoknak, az általunk „hagyományozott"-nak nevezett kérdéseknek körébe tartozik, amely a „kivételes állapotok" idején is érezteti hatását, s melyet tágabb értelemben a dualizmus sajátos szerkezetéből és osztályerőviszonyaiból adódó problémák körébe sorolhatunk.

M. KONDOR VIKTÓRIA

Egy rövid életű folyóiratról. Új Föld 1927. „. . . .A cenzúra a legjobbakat sújtja, s lehetetlenné teszi igazi új tehetségek bátor indulását új mondanivalókkal, új morállal, új formákkal . . ." — írta NAGY Lajos 1925-ben, „Szabad-e, lehet-e ma írni a magyar írónak?" című cikkében. Felsorolja a korabeli cenzúra négy válfaját:

1. nacionalista-feudális elemekkel kevert; 2. plutokrata-indusztriális; 3. klerikális; 4. kispolgári cenzúra.

Ennek ellenére azonban a mást, az újat akarók mégis mindig megpróbálták kimondani a kimondhatatlant. Már a fehérterror idején is volt — ha nem is irodalmi jellegű kiadvány, mely bátran szólt a valóságról, sőt, verset is közölt a darutollas rendszer ellen: a PESTI

[20] Ügyrend. OL. ME. Sajtóbizottsági iratok 1914—1918.

ÉLET. Újabb kísérlet volt Czakó Ambró kulturális havi folyóirata, mely 1921 januárjában indult, s 1923-ig, a végleges betiltásig négy különböző címen jelent meg *(Független Szemle, Kultúrproblémák, Március, Szabad Sajtó)*, s elkobzott számaiban többek között a következők írásaival találkozunk: BENEDEK Marcell, DÉRY Tibor, FÉNYES László, HATVANY Lajos, HERNÁDI György, JEMNITZ Sándor, NÉMETH Andor, SUPKA Géza, VÁMBÉRY Rusztem.

Betiltották a *Kékmadár*-t is, mely előbb SZINI Gyula, majd HAJDU Henrik szerkesztésében jelent meg. Néhány fennmaradt száma értékes írásokat őriz, például JÓZSEF Attila *Lázadó Krisztus* című költeményét, mely 1923 októberében e folyóiratban jelent meg először, s alig egy év múlva bíróság elé kellett állnia a költőnek miatta. A szerkesztő pedig bizalmas leiratot kapott a lap betiltásáról.

1925 tavaszán indította az illegális párt a *„365"* — Művészeti Dokumentum-ot, mely mindössze két számot ért meg; utódjának tekinthetjük a röpiratként kiadott *Fundamentum*-ot 1926-ból. Ebből azonban csak egyetlen szám jelent meg, benne JÓZSEF Attila *Esti felhőkön* című verse.

E lapok után jelentős új állomás 1927-ben az *Új Föld*. A politikai rendőrség 1934-ben kiadott 28. számú, szigorúan bizalmas *Vörös Könyve*, mely a forradalmi irodalomról közöl részletes beszámolót, a lappal mint az illegális mozgalom fedőszervével foglalkozik. Az *Új Föld*-nél valóban nemcsak irodalmi kísérletről, hanem sokkal többről volt szó. A mozgalom megelőzte a folyóiratot. 1926 októberéből maradt fenn az „Új Föld előadóestjé"-t hirdető plakát. Ezen kiadóként TAMÁS Aladár neve áll, a műsorra tűzött művek szerzői: KADOSA Pál és SZABÓ Ferenc zeneszerzők, továbbá KIS Hugó, PALASOVSZKY Ödön, MAJAKOVSZKIJ. A művek tolmácsolói: FENYŐ Rózsi, LÁNYI Olga, SOMLÓ István.

A lapot az illegális párt megbízásából REMENYIK Zsigmond és TAMÁS Aladár szerkesztették, a művészeti szerkesztő BORTNYIK Sándor volt, aki nemrég tért haza bécsi, illetve németországi emigrációjából, s már megvolt a „priusza", hiszen a *MA* LENIN és LIEBKNECHT metszeteit ismerte a hazai rendőrség.

A folyóirat első száma 1927 februárjában jelent meg. Alcíme „Az új szellem eredményei, irodalom, művészet, zene, tudomány, film, színház, technika és ipar alkotásaiban". A belső borítón még a következő, tömör összefoglaló áll: „Az új kultúrát propagáló folyóirat."

Az első szám „Egy megérkezett nemzedék" című cikkét a párizsi emigrációjából 1926-ban hazatért ILLYÉS Gyula, a szerkesztőbizottság tagja írta, CSABAY Anna álnéven. A háború utáni új irodalmi törekvésekről, a fiatal forradalmár írókról számol be. A színdarabokról szólva HIDAS Antal mellett említi KAPOSI Bálintot, aki szintén nem más, mint ILLYÉS. Ezen a néven írta ugyanis a franciaországi magyar pártlap, a *Párisi Munkás* naptárába a *Minket már semmi meg nem állít* című verset és egy jelenetet a magyar Tanácsköztársaság hetedik évfordulójára, melyet a párizsi magyar kommunisták adtak elő.

A Kolozsvári *Korunk* d. szignójú ismertetője[1] — „Remenyik Zsigmond és Tamás Aladár havi szemléjéről" — elől is rejtve maradt a cikk szerzője: „Az Új Föld első száma tanulmányt hoz Csabay Annától, amelyben az írónő a proletkult művészete mellett foglal határozott állást . . ."

A már említett politikai rendőrségi jelentés így ír:

„Az Új Föld 1927. február elsején megjelent első számából a következő, mozgalmi szempontból jellegzetes adatokat emeljük ki:
1. Barta Sándor író Idő kristálya című expresszionista versét,
2. Pápa József Börtön című impresszionista jellegű költeményét. Pápa József a 365 munkatársai közt is szerepelt."

[1] *Korunk* 1927. 3. sz. 329.

A *Vörös Könyv* által említett versek valóban jelentősek, mind mozgalmi szempontból, mindpedig az új kifejezési módot illetően. BARTA Sándor erőteljes képekben ábrázolja a kort, utolsó sorai pedig félreérthetetlenül utalnak a jövőre:

„és felemelem tenyeremet mely üres és sápadt lesz
és virág lesz a legaluljövők sodrából, akikből kifakadtam . . .
egy vagyok velük, mert hordoznak és én hordozom őket
s mert az ő cement erezetükben és légszesz fejükben
a legteljesebb lehetőségek gyertyái ácsorognak."

PÁPA József „Börtöne" pedig éppen a szabadságba vetett biztos, tiszta hitet idézi fel: „. . .az erő robbanásig feszül / a hit meg acéllá kövesedik / a test / a teste pedig túlnőtt már a kőfalakon is . . ."

PÁPA hat évet töltött börtönben mint az illegális kommunista párt tagja. A mozgalomért szerényen, névtelenül, minden áldozatot vállalt. KISS Károly 1925-ben, a VÁGI-párt alakítása után, a rendőrségen ismerkedett meg vele, AGÁRDI Ferenc is jól ismerte, „ahányszor kommunistákat letartóztattak, PÁPA József mindig közöttük volt" — így emlékezett vissza rá 1964-ben. TAMÁS Aladár — aki helyett egy alkalommal három hónapos börtönbüntetést vállalt PÁPA a *100*%-ban megjelent *Bátorság* című cikk miatt — a kommunista mozgalom törhetetlen híveként ábrázolja visszaemlékezéseiben. Egy 1928-ból származó bizalmas politikai rendőrségi jelentés[2] szerint PÁPA a bécsi emigrációban élő LANDLER Jenőtől kapott pártfeladatot: a földmunkásokkal való kapcsolat megteremtését és üzemi sejtek létrehozását a fővárosban. Nevét az 1929-es kommunista per aktái is őrzik. Egy másik akta tanúskodik arról, hogy 1931. június 18-án szabadult a szegedi Csillag börtönből.[3] Neve újból 1936-ban merül fel a „Könyvtárak és a bolsevista propaganda" című rendőrségi jelentésben,[4] utána már csak a kortársak emlékezete, mely szerint ő is a fasizmus áldozataként vesztette életét.

A *Vörös Könyv* által említett két versen kívül több jelentős dokumentumot találunk az *Új Föld* első számában: FORBÁTH Imre, csehszlovákiai kommunista orvos-költő és TAMÁS Aladár verseit; Kurt LIEBMANN (a *Sturm* munkatársa) költeményeit VAJDA Sándor fordításában közölte a folyóirat. Itt találjuk REMENYIK Zsigmond *A városok 7 harangja*, PALASOVSZKY Ödön *Levél Punaluáról* című elbeszélését. Philippe SOUPAULT *Egy néger története* című novelláját MOLNÁR József fordította. BORTNYIK Sándor *Művészet és üzleti életről*, MADZSARNÉ JÁSZI Alice a testkultúra és a haladás összefüggéséről ír, MOLNÁR Farkas az építészetről, NÉMETH Antal a jövő színjátékáról, SZENDY STEIF Antal a plakátról.

Az első számban gazdag illusztrációs anyagot találunk. (Egy berlini nyomdaház, reklámváros, villaterv.)

A *Túl a programokon* című rövid írás így határozza meg a művészet szerepét:

„. . . A művészet az emberi társadalom életében szükségszerű funkciót teljesít be . . . elég bátor ahhoz, hogy értékét tárgyak és tények alkotásában lássa. A kísérletek, az zmusok ideje elmúlt . . .".

S bár a rendőrségi jelentés csak a folyóirat első számával foglalkozik, a kései olvasó a következő két számban is talál feljegyzésre méltót. A második szám 1927 márciusában jelent meg, első oldalán BORTNYIK Sándor *Az új Ádám* című festményével. A művész *A pesti filmplakát* című cikkében kiemeli, hogy mivel a film új, szintetikus művészet, reklámja is adekvát formát igényel. Olvashatunk a reklám lélektanáról, a bioszociológiáról, a zenéről (MOLNÁR Antal *A modern kamarazene* címmel beszámol az *Új Föld* március 6-án a Zeneakadémián rendezett második zenei estjéről, SZTRAVINSZKIJ, HONEG-

[2] PI Arch. Pol. res. 99/1928.
[3] PI Arch. Bp.-i Btszk, 2136.
[4] PI Arch. 13733. 22. A. III. 43/40. B. M. res. 1936/4261.

ÚJ FÖLD

AZ ÚJ SZELLEM EREDMÉNYEI IRODALOM, MŰVÉSZET, ZENE, TUDOMÁNY, FILM, SZÍNHÁZ, TECHNIKA ÉS IPAR ALKOTÁSAIBAN

MEGJELENIK HAVONKÉNT

ÁRA:
1 PENGŐ 60 F.
(20.000 KORONA)

A tartalomból:

Barta Sándor, Forbáth Imre, Tamás Aladár, Pápa József, Kurt Liebmann: Versek
Németh Antal: A holnap színjátszása
Nagy Béla: Henry Ford
Bortnyik Sándor: Művészet és üzleti élet
Philippe Soupault: Egy néger története
Palasovszky Ödön: Levél Punaluáról
Dr. Madzsarné Jászi Alice: Testkultura és haladás
Molnár Farkas: Építészet mint művészet
Remenyik Zsigmond: A városok 7 harangjai
Kelet Pál: Az uj Kina
Cikkek, tanulmányok, képek, esemé

SZERKESZTIK:
REMENYIK ZSIGMOND
ÉS TAMÁS ALADÁR

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ:
BORTNYIK SÁNDOR

1927 ■ FEBRUÁR

GER, BLOCH műveiről) a filmről (HEVESY Iván *A film szociológiája, A film nemzetközisége)*, építészetről (MOLNÁR Farkas). REMENYIK Zsigmond ismét elbeszéléssel szerepel. Több verset találunk a márciusi számban, TAMÁS Aladár szabadverseit, VAJDA Sándor lírai búcsúját *Győr Ferenc meghalt 1926 május havában* és műfordítását, Claire GOLL-STUDER *Álmatlan ének*-ét. (Ivan GOLL felesége, 1925-ben jelent meg férjével közösen írt kötete, a *Poèmes d'amour.)* Claire GOLL *Szerelmes költemény*-t ERC Ágoston fordításában közölte a folyóirat. Komáromból küldte két versét FÖLDES Sándor, a *Tengerrel hallgatok* és *A költő* című. SOUPAULT *Filmköltemény*-ét (1917), fordító nélkül közölte a lap. A kritikák közül meg kell említenünk FÁBRY Zoltán remekül sűrített SVEJK-ismertetését, Jaroslav HAŠEK világhírű, s annakidején Magyarországból kitiltott regényéről.

Az *Új Föld* harmadik, s egyben utolsó száma áprilisban jelent meg. Itt méginkább kiszélesedett a horizont, szinte nemzetközi számnak nevezhetnénk. A magyar szerzők — BORTNYIK, REMENYIK, PÁPA József, HEVESY Iván, MOLNÁR Farkas, SZENDY STEIF Antal írásai mellett több külföldi szerzővel találkozunk. KÁLLAY Ernő Berlinből küldte *Konstruktiv művészet* című cikkét, FORBÁT Alfréd rajzaival; Henry COWELL Californiából az *Új Föld* részére írt a *Modern amerikai zeneszerzők*-ről;Darius JON *Jegyzetek a romániai szürrealista mozgalomhoz* című írását TAMÁS Aladár fordította, s ugyancsak az ő tolmácsolásában közölte a lap Filip CORSA *Szervezet* és Jon VINEA *Pontok* című versét. Alexander TAIROFF tollából *Notabene* címmel közöltek aforizmákat a színházi világból. REMENYIK Zsigmond a spanyol avantgarde európai és amerikai reprezentánsairól szóló, cikksorozatnak induló (félbemaradt) írásában Guillermo DE TORRE *Literaturas europeas de vanguardia* című művét ismerteti. Heinz LIPPMANN, a berlini Staatliche Schauspiele dramaturgja a rendezés problémáiról ír. A *Kultúrriport* rovatban dr. Fannina HALLE a moszkvai gyermekszínházról számol be, Ricardo DE LUCA *Erkölcstelenek-e a modern táncok?* című rövid írásában megállapítja, hogy egy tánc bármilyen eredetű, sohasem lehet erkölcstelen, legfeljebb azzá teszik.

A kitűnően indult, gazdag tartalmú, széles kitekintésű folyóirat azonban — hasonlóan elődeihez — a harmadik számmal megszűnt.

MARKOVITS GYÖRGYI

Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok" (RMNy) első kötetéhez.

I.

Ameddig a kiadványba a pótlások és kiigazítások beépítése a nyomdai korrektúrák által nyújtott határokon belül megoldható volt, megtörtént. Bizonyítja ezt az igyekezetet az a 36 tétel,[1] amely betűs számjelzéssel a kézirat beszámozása után nyert utólag kidolgozást. 1970. december 24-én azután lezárult az utolsó korrektúra is, így a kötetben a további változtatások lehetősége végleg megszűnt. Természetesen a leggondosabb kutatás sem zárhatta ki eddig ismeretlen és a kiadvány gyűjtőkörébe tartozó régi nyomtatványok felbukkanását. Mind a kötet szerkesztői, mind mások számára is különleges élmény volt néhány olyan mű előkerülése, amelynek szerepelnie kellett volna a RMNy-ban, de abba teljes ismeretlensége és rejtettsége miatt mégsem került bele.

Még két hét sem telt el az előbb említett nap után, amikor a krakkói Egyetemi Könyvtárban máris sikerült teljesen ismeretlen, magyar nyelvű, 16. századi nyomtatványra bukkanni.[2] A külföldi szakértők közül elsőnak Ján ČAPLOVIČ igen értékes cikke HUSZÁR Gál három ismeretlen művéről adott hírt új felfedezésekről.[3]

[1] RMNy 719. l.
[2] L. alább S 531A.
[3] MKsz 1972. 180—192.

Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtára* esetében a megjelenést követő immár egy évszázad során a kiegészítések sorszámozásában nem alakult ki egységes módszer: a könyvtárosok és bibliográfusok egymástól függetlenül, sokszor más és más meggondolás alapján adtak azoknak ilyen vagy olyan jelölést. Az azonosítást és a hivatkozást ez azután gyakran megnehezítette. Minthogy a régi magyarországi nyomtatványokra vonatkozó kutatások ismertetése mindenkor a *Magyar Könyvszemle* elsőrendű feladatai közé tartozott, a RMNy első kötetének gyűjtőkörébe tartozó pótlásokról és lényeges kiigazításokról a folyóirat a jövőben rendszeresen hírt fog adni. (Erre rövidített formában akkor is sor kerül, ha az eredeti közlés először más publikáció hasábjain jelent meg.) A leírások mindenkor a RMNy rendszerébe illeszkedő új számmal lesznek ellátva, amely elé „S" (Supplementum) betűjel kerül, hogy a RMNy kötetében szereplő számoktól világosan megkülönböztethető legyen. Ez a megoldás azután a pótlásoknál korábban tapasztalt és már említett beszámozási eltérésekkel szemben egységes és félreérthetetlen hivatkozást tesz majd lehetővé.

S 318A »TELEGDI Miklós [transl.]: Catechismus...irattatot deakul Canisius Petertül... H.n. [Bécs? Nagyszombat? 1562—1583].«

S 531A TELEGDI Miklós [transl.]: Catechismvs, az keresztyeni tdomannac röuid sommaia. Irattatot deakul Canisius Petertül magyarra fordettatot Telegdi Miklostul, melynec a végen egy nehay aiétatos imadsagokat is talal a keresztyen oluaso. Nagy Szombatban MDLXXXIII [typ. Telegdi].
A-K (alternatim $8+4$) = [60] fol. — 12° — 1 ill., init.

Még nem jelent meg a RMNy első kötete, amikor a krakkói Jagelliońska egyetem könyvtárában a Theol. 4533 jelzet alatt rábukkantam egy eddig ismeretlen, teljesen ép, 16. századi, magyar nyelvű kiadványra. Ez Petrus Canisius nevezetes katolikus katekizmusa Telegdi Miklós által készített magyar fordításának egyik kiadása. E fordítást először 1562-ben Bécsben nyomtatták ki.[4] Egy másik, 1596-ban Nagyszombatban megjelent kiadásának címlapja és néhány további levelének töredéke ismeretes.[5] A Krakkóban talált kiadást, amelyről készül mikrofilmet az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, ugyancsak Nagyszombatban nyomtatták 1583-ban. A tizenkettedrét alakú kiadvány összesen tíz, váltakozva nyolc, ill. négy leveles füzetből áll. A címlap hátán *Magna patrona Ungariae* felirattal fametszet, alatta Lucas Peechi négysoros latin verse. Ezt követi *A keresztény gyermekeknek* címzett előszó, amelynek aláírója a fordító: Nicolaus Telegdinus. Az öt részből álló főrészt *Egy néhány ájtatos keresztény imádság* címmel különböző alkalmakra szóló imádságok követik, amelyek egyben zárják is a kis kötetet.

Összehasonlítva az 1562. évi kiadással a most előkerült 1583. évit megállapítható, hogy azzal csak a főrészben egyezik, a limináriák merőben másak. Ezzel szemben az 1596. évi kiadás ennek az 1583. évinek sorhű utánnyomata. (Az egyetlen eltérés az, hogy az 1583. évi kiadás címlevelének hátlapján a fametszet alatt található latin vers 1596-ban *Tiszta rózsás méhed* kezdettel magyarul került lenyomtatásra.)

Szilády Áron még az 1596. évi kiadás töredékének felbukkanása előtt több magyar nyelvű kiadást is valószínűnek tartott az 1562. évi bécsi és az 1599. évi Vásárhelyi-féle kolozsvári kiadás[6] között.[7] Szentiványi Dezső, aki már ismerte az 1596. évi kiadást, szintén úgy gondolta, hogy 1562 és 1596 között még „több kiadás lehetett, csakhogy ezek mind elvesztek".[8] A most napfényre került 1583. évi nagyszombati kiadás e korábbi

[4] RMNy 173.
[5] RMNy 783.
[6] RMNy 860.
[7] Telegdi Miklós: *Az keresztyensegnec fondamentomirol valo rövid könyvechke.* Bp. 1884, 112—113. l. — Vö. RMNy 783.
[8] *A katekizmus története Magyarországon.* Bp. 1944. 46. l.

feltételezéseket mind megerősítette. TELEGDI e kiadás előszavában azt írta, hogy a CANISIUS-féle katekizmust *melyet még ifjantan fordítottam vala magyarra, újonnan ismét megnyomtattatnam* (A_1a lap). Ez tehát az első, 1562. évi és már ismert kiadásra vonatkozik. Ennél is érdekesebb és bibliográfiailag fontos adatot őriz egy későbbi mondata: *ti érettetek keresztény gyermekek (kiknek főképpen akartam evvel az én munkámmal használni) harmadszor is megnyomtattatnénk* (A_1a—b lap). Ezek szerint TELEGDI 1562 és 1583 között másodszor is kinyomatta ezt a katekizmus fordítását. Erről a kiadásról azonban a fordító fenti bizonyítóerejű szavain kívül semmi egyéb sem tudható: a nyomtatás helye (Bécs? Nagyszombat?), annak éve, stb. mind ismeretlen, ill. bizonytalan.

Az a körülmény, hogy az 1596. évi kiadás soronkénti, hű utánnyomata a most teljesen ép példány formájában előkerült 1583. évi kiadásnak, lehetőséget nyújt a csak töredékekben fennmaradt utánnyomat rekonstruálására. Így annak leírása[9] pontosabbá tehető. Ezek szerint a töredék öt levél jelentősebb részeit tartalmazza (A_1, A_8, D_1, D_2 és D_4), míg háromból csupán néhány betű, ill. szó maradt meg (C_1, C_3 és C_8). A kolláció rekonstrukciója: $A—K^{(alternatim\ 8+4)} = [60]$ fol. A címlap szövegénekhiányzó eleje is megnyugtatóan állítható most helyre: *Catechismus, az keresztyeni tudomannac . . .*

S 718A MEGISER, Hieronymus: Specimen qvadraginta diversarvm atqve inter se differentium linguarum et dialectorum, videlicet Oratio Dominica totidem linguis expressa. Francoforti MDXCIII J. Spiessius.
A-C = [24] fol. — 8° — Init.

S 718B MEGISER, Hieronymus: Verdolmetschung deß heyligen Vatter vnsers in viertzig vnterschiedlichen Sprachen . . . Franckfurt am Mayn MDXCIII J. Spieß.
A-C = [24] fol. — 8° — Init.

A RMNy valamennyi hazai nyomtatvány mellett a külföldön részben vagy egészben magyar nyelven megjelent kiadványokat is regisztrálja. Ezek közé tartoznak azok a sajátos művek is, amelyek a nyelvek különbözőségét azonos tartalmú és jól ismert szöveg különféle nyelvű ismétlésével kívánják ismertetni. Ha ezek között magyar nyelvű változat is akad, úgy a kiadvány az RMNy gyűjtőkörébe tartozik. Ilyen a Miatyánk 26 nyelvű szövege, amely Angelo Rocca könyvének[10] 366—376. lapjain található.

A stuttgarti születésű Hieronymus MEGISER humanista, aki életének jelentős szakaszát az osztrák örökös tartományokban töltötte, összeállította a Miatyánk szövegét negyven nyelven. Ezt a kis gyűjtemény apósa, a frankfurti Johann SPIESS nyomdájában jelentette meg 1593-ban német nyelvű címlappal. A második levél két lapján található MEGISER verses ajánlása: *Johann Spießen, Bürgern und Buchdruckern zu Franckfurt am Main, meinem freundlichen lieben Schwähern und als Vatern.* Az ezt követő negyven lap mindegyikén a Miatyánk szövege más és más nyelven, amelyek közül a 32. a magyar. Az utolsó előtti lapon ismét MEGISER német verse: *Ein deutsch Carmen elegiacum nach lateinischer Art zugericht, darin das Vaterunser kürzlich begriffen ist.*

E kiadásból eddig példányra csak a Biblioteca Vaticana-ban sikerült bukkanni, ahol azt a Racc. Gen. Bibbia VI. 122 (int. 2.) jelzet alatt őrzik.

E német címlapú kiadás első két levelét, továbbá a laponkénti címeket latin nyelven újraszedték, és így a kis kötetet latin változatban is közreadták. A második levél ajánlása itt így szól: *Dn. Johanni Spiessio, typographo industrio et perquam celebri, socero meo, patris colendo.* Az utolsó előtti lap német nyelvű verse azonban nem került lefordításra, hanem ebben a latin nyelvű kiadásban is németül maradt meg.

A latin nyelvű kiadást hasonmás formában és Branko BERČIČ kísérőtanulmányával 1968-ban Münchenben megjelentették.[11] A reprodukció alapjául az augsburgi Staats-

[9] RMNy 783.
[10] RMNy 672.
[11] Hieronymus MEGISER: *Das Vaterunser invierzig Sprachen.* Litterae Slovenicae IV.

und Stadtbibliothek példánya szolgált. Ezenkívül csupán a New York-i Columbia University könyvtárából ismertek még egy további példányt. A szakirodalomban azonban hírt adtak arról, hogy az angliai Cambridge University Library is őrzi e kiadást.[12]

S 738A AIGENTLICHE Contrafactur... Vera gemina descriptio... Eztergham varának hozza tartozando helieijwel egietemben ighaz és voltaképpen valo megh irása... [Augsburg 1594 H. Schultes sen.?].
[1] fol. — 382×447 mm.

Az új felkutatása végett nem kellett messzi menni, mert magában az Országos Széchényi Könyvtárban, annak is a Régi Nyomtatványok Tára őriz egy eddig könyvészetileg még nem publikált 16. századi magyar nyelvű nyomtatványt. Apponyi Sándor nevezetes metszetgyűjteményének 235. számú lapja ez. A 401×472 mm átlagméretű és három darabból összeragasztott papírra készült egyleveles kiadványnak csak egyik lapjára nyomtattak, még pedig felül és alul három nyelvű szedett szöveget magasnyomással, a kettő közé pedig beerősítették Esztergom várost és környékét ábrázoló rézmetszetet. A felső rész tükörmérete 39×447 mm. Az öntött cifrákból kialakított keret három, különböző nyelvű, de azonos tartalmú szöveget fog közre: az első német *Aigentliche Contrafactur und warer Bericht des königklichen Schloß Gran . . .*, a második latin *Vera geminia descriptio antiquae et fortissime arcis Strigonien.*, a harmadik pedig magyar nyelvű. Ez utóbbinak teljes szövege: *Eztergham varának hozza tartozando helieijwel egietemben, ighaz és voltaképpen valo megh irása, melliet ez elot 700. eztendöwel Z. Istwan, elso magiarij kital'* [!] *magának lako helijwl épétetett, és vgan ott ersekseget fundált. Kijtt annak vtanna Suliman Teorök chazár 1543. eztendeoben, Kysazz. hawának 10. napian megh veott. Es vegézetre az miképpen ez ielen valo 1594. eztendeoben az kereztyenek alaya mentek és megzallották.* Ez alá ragasztották a 265×452 mm méretű rézkarcot, amely a párkányi Dunapart felől ábrázolja Esztergom 1594. évi sikertelen ostromát. Középen alul szignó: *Joannes Ruda inv. Do. Custo. ex Aug.* A plakát alakú kiadvány alsó része ismét szedett szöveget hordoz: 78×447 mm tükörméretű, öntött cifrákból kialakított és felül nyitott keret három mezőt ölel körül, amelyek mindegyike egy-egy függőleges léniával két hasábra oszlik. A metszeten A—Z betűkkel megjelölt 23 helyet e szedett szöveg német, latin és magyar nyelven magyarázza.

A kiadványt eddig csak a történelmi látképek és a képzőművészet szakterületén tartották számon. Elsőnek Wilhelm Eduard Drugulin számolt be róla.[13] A hazai szakirodalomban Keményy Lajos említette először futólag a metszet alapjául szolgáló rajz mestere, Ruda János munkássága rövid ismertetése során.[14] Pontos leírását Lepold Antal adta.[15] Legújabban Cennerné Wilhelmb Gizella foglalkozott vele a metszetet készítő, augsburgi Dominicus Custos és Magyarország kapcsolatának vizsgálata során.[16] Az említettek szerint az 1594. év tavaszán Esztergom alatt a helyszínen Ruda János rajzot készített, amelyről azután a túlnyomórészt Augsburgban működött Dominicus Custos rézkarcot állított elő.

A szedett szöveg nyomtatási helyének kérdésével az említett irodalom eddig egyáltalában nem foglalkozott. A magyar nyelvű részek antikva betűi közül szinte kiabálnak azok a „w" és „o" betűk, amelyeket a német szöveg schwabachi típusából vettek kölcsön. Ez a körülmény nyilvánvalóan német nyelvterületre utal, ami a fentiek alapján jogosan Augsburg városa lehet. 1594-ben itt csupán három könyvnyomtató műhely működött:

[12] Adams, Herbert Mayow: *Catalogue of books printed on the continent of Europe 1501—1600 in Cambridge libraries.* Cambridge 1967. M 1038.
[13] *Historischer Bilderatlas II.* Leipzig 1867. 896 sz.
[14] *Művészet* 1905. 336.
[15] Esztergom régi látképei. Bp. 1944. 5. sz.
[16] *Folia Archaeologica* XVIII. Bp. 1966/7. 230.

Michael MANGER (1570—1603), Valentin SCHÖNIG (1572—1613) és Hans SCHULTES sen. (ca. 1577—1619).[17] CUSTOS mind MANGER, mind SCHULTES (Praetorius) nyomdáját igénybe vette kiadványai megjelentetésére.[18] Az Országos Széchényi Könyvtárban e kor augsburgi nyomtatványai csupán korlátozott számban vannak képviselve, mégis az összevetés során sikerült megállapítani, hogy Esztergom ostromáról készült metszet antikvával szedett magyar és kurzívval szedett latin szövege Hans SCHULTES sen. betűkészletére vall.[19] Ezek alapján feltételezhető, hogy a kiadvány e műhelyben készült még az 1594. esztendő derekán, amikor az ostrom, amelynek során május 30-án BALASSI Bálint is életét veszítette, eredménytelenségének híre még nem jutott el Augsburgba.

S 759A SCHÜTZ, Kaspar: Epithalamion in honorem nvptiarvm... Ioannis Krvsii, prouisoris arcis Lublouiensis et tredecim oppidorum r. in Zepusio etc. nec non... Evphemiae... Lucae Fabini etc. filiae relictae et gratiam conuiuarum nuptialium solennitati qui intererant a Casparo Schvtzio Isleuiensi conscriptium. Barthpae MDXCV [Gutgesell].
A^4 = [4] fol. — 4^0 — Init.

A neves gothai könyvtár (ma: Forschungsbibliothek) nem sok, de annál ritkább régi magyarországi, ill. magyar nyelvű nyomtatványt őriz. Így a SYLVESTER-féle *Újszövetség* második, az elsőnél is ritkább bécsi kiadását 1574-ből[20] és BORNEMISZA Péter nevezetes *Elektrájának* unikumát.[21] Már folytak a RMNy első kötetének szerkesztési munkái, mikor a gothai könyvtár munkatársa, Helmut CLAUS egy olyan bártfai kiadványból, amelynek csak emlékét őrizte meg addig a szakirodalom, példányt talált ott.[22] Alig jelent meg a RMNy, mikor CLAUS újabb felfedezést közölt filmet küldve egy addig teljesen ismeretlen 1595. évi bártfai nyomtatványról. (A filmet az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.) Az eredeti Gotha-ban a P 10853 (28) jelzet alatt található. Az említett film alapján mód volt megismerni, ill. a következőkben ismertetni ezt a bártfai kiadványt.

A latin nyelvű lakodalmi köszöntővers ünnepeltjei Johann KRAUS, Lubló várának tiszttartója és a korábban elhunyt Lucas FABINUS leánya, Euphemia. Mindkettő neve más 16. századi bártfai kiadványban is előfordul. Ezek közül kiemelhetők Joannes Bocatius két nyomtatott gyűjteményében fennmaradt versei, amelyek éppen erre a Kraus—Fabinus esküvőre készültek. Az egyik 1597-ben jelent meg és a *Joanni Krausio de vino in ipsius nuptiis propinato* címet viseli,[23] míg a másikat 1599-ben nyomtatták ki *Epithalamia ... Joanni Crausio, arcis Lublo et 13. in Scep. oppid. provisori et ... Euphemiae Fabianiae sponso* címmel.[24] (Ezek után fennáll a lehetősége annak, hogy Bocatius e versei, amelyeket az 1595. évi esküvőre írt, már akkor napvilágot láttak nyomtatásban.)

Visszatérve a versre, ebben a szerző, Kaspar SCHÜTZ a szokásos neolatin szóvirágokkal üdvözi az ifjú párt. Az utolsó lap alján álló és ugyancsak verses *Conclusio* is csupa általánosságot tartalmaz és az *Amici I. P. D.* alírást viseli. A gothai unikumban korabeli kézírással feloldották ezeket a betűket: J[oh.] P[lacotomus] D[antiscanus]. Mind SCHÜTZ,

[17] BENZIG, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts in deutschen Sprachgebiet.* Wiesbaden 1963, 18—19. l.

[18] Pl. *Atrium heroicum caesarum* ... c. műve első három kötete MANGERnél, a negyedik SCHULTESnél készült 1600—1602 között.

[19] Reliqua librorum Friderici II. imperatoris de arte venandi cum avibus. Augustae Vindelicorum 1596 apud Joannem Praetorium ad insigne pinus. — Országos Széchényi Könyvtár Ant. 5588.

[20] RMNy 335.

[21] RMNy 144.

[22] RMNy 850.

[23] RMNy 788 (91).

[24] RMNy 846 (198).

mind PLACOTOMUS neve jól ismert a szakirodalomban. Kaspar SCHÜTZ Eislebenben született, majd 1565-től Danczka város tisztségviselője, akinek emléke alkalmi költeményeiben jogi tanulmányaiban és a poroszok történetéről készített munkáiban maradt fenn. Elvette Johannes PLACOTOMUS lányát és 1594. szeptember 16-án halt meg.[25] Apósa a murstadti születésű Johannes PLACOTOMUS eredeti neve BRETTSCHNEIDER volt. Mint városi orvos és a patika vezetője, továbbá neves pedagógusként élt Danczkában 1555-től 1576/7 fordulóján bekövetkezett haláláig.[26] Feltehetően az ő, már Danczkában született, azonos nevű fia, a szerző SCHÜTZ sógora volt az, aki a kiadványt záró sorokat aláírta.

Az 1595-ben kinyomtatott vers nem árulja el a lakodalom idejét. Miután SCHÜTZ 1594. szeptember 16-án elhunyt, az esküvő feltehetően ez előtt volt, vagy legalábbis már SCHÜTZ életében kitűzték azt. A nyomtató neve sincs a kiadványon feltüntetve, de a betűtípusokból David GUTGESELL bártfai műhelye igazolható.

BORSA GEDEON

II.

S 556A TIEFFALIANORVM generosorvm et eximiae spei ll. barronvm in Gvndersdorff etc. domini Ioannis Christophori et domini Wolfgangi Matthaei reditui in patriam gratulatur schola Catodorpiana. Gissingae MDLXXXIIII Ioannes Manlius.
A-D = [16] fol. — 4°

Ez a nyomtatvány eddig a budapesti Egyetemi Könyvtár Hb 5040 jelzetű, 26 különféle nyomtatványt tartalmazó kolligátumában rejtőzött. Ezeket a műveket 1574 és 1592 között nyomtatták Bautzen (Budissinae), Drezda, Eisleben, Frankfurt, Jena, Lipcse, Magdeburg, Marburg, Olomouc, Prága, Rostock és Schmalkalden városokban, mégpedig Jénában kilencet, a többi helyen egyet-egyet. Csak a 13. nyomtatvány készült Magyarországon: „Gissingae", vagyis Németújváron. Nyilván a németes hangzású Gissingae és a többi nyomtatvány külföldi volta miatt eddig teljesen elkerülte ez a nyomtatvány a kutatók figyelmét.

Az üdvöző verseket tartalmazó mű a gundersdorfi TIEFFALL bárói család két tagja, Johannes Christoph és Wolfgang Matthäus külföldről való hazatérése alkalmából készült. Gundersdorf Sájerország délkeleti részében Landsberg és Stainz vidékén fekszik. A versek szerzői a „schola Catodorpiana" tagjai. Catodorp név alatt valószínűleg valamelyik stájerországi község rejtőzik, azonosítani azonban nem sikerült; esetleg Gundersdorffal azonos. Az iskola tanulói latin tudásukat felhasználva 36 verset adtak közre a két hazatérő báró tiszteletére. Többnyire cím és címzés nélkül kezdődnek, a legrövidebbek csak kétsorosak. A szerzők a következők: (1) M. Fridericus STOCK — (2) Generosi et eximiae spei domini d. Ioannis Christoph. TIEFFALII, l. baronis in Gundersdorff etc. reditui in patriam gratulatur — (3) . . .D. Wolffgangi Matthaei Tieffalii . . . Christophorus Pictor, scholae moderator — (4) Elias Dissingerus — (5) Tobias Pazagelius — (6) In uno ambos, Lampertus Bohemus — (7) Generoso et praeclarae spei domino d. Ioann. Christoph., Tieffalio, l. bar. in Gundersdorff etc. gratulatur, Georgius Rainerus. — (8) Paulus Leittenmair — (9) Ioannes Libotzki — (10) Leonardus Reis de Reisenstain — (11) Georgius Rorer — (12) Ioannes Caesar — (13) Ioannes Kelberus — (14) Gregorius Karg — (15) Michael Bierleutgebs — (16) Ioan. Christoph. Schweinbeck — (17) Ioannes Fan. — (18) Sebastianus Karg — (19) Ioan. Franciscus Stainegger — (20) Andreas Limbacher — (21) Stephanus

[25] JÖCHER, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. IV. Leipzig 1751, 371. has. — Allgemeine Deutsche Biographie (ADB) XXXV I. Leipzig 1891, 132—133. has.

[26] JÖCHER i.m. III. 1613—1614. has. — ADB. XXVI. 220—222. has.

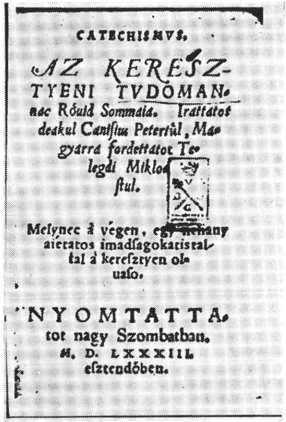

CATECHISMVS.

AZ KERESZ-
TYENI TVDOMAN-
nac Rôuid Sommaia. Irattatot
deakul Canisius Peterül, Ma-
gyarra fordettatot Te-
legdi Miklo-
stul.

Melynec â végen, egy nehany
aietatos imadsagokat is tal-
tal â keresztyen ol-
uaso.

NYOMTATTA-
tot nagy Szombatban.
M. D. LXXXIII.
esztendöben.

S 531A

SPECIMEN
QVADRAGINTA
DIVERSARVM ATQVE
INTER SE DIFFEREN-
tium linguarum &
dialectorum;
videlicet,
ORATIO DOMI-
NICA, TOTIDEM
linguis expressa.
HIERONYMVS MEGISERVS.
FRANCOFORTI,
EX TYPOGRAPHE'O
Ioannis Spiessij.
M. D. XCIII.

S 718A

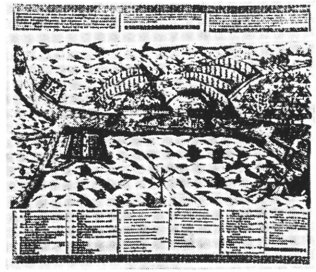

S 738A

EPITHALAMION
IN HONOREM
NVPTIARVM NOBILISSIMI DO-
CTRINA ET VIRTVTIBVS PRAESTANTIS-
simi Viri, Domini IOANNIS KRAVSII, Pro-
uisoris Arcis Lubloviensis & Tredecim op-
pidorum R. in Zepusio, &c.
NEC NON EXIMIAE
ATQVE ORNATISSIMAE VIRGI-
nis EVPHEMIAE, Nobilissimi & Clarissimi Viri,
Domini LVCAE FABINI &c.
filiae relictae.
ET GRATIAM CONVI-
uarum Nuptialium Solennitati
qui intererant.
A
CASPARO SCHVTZIO Illesiensi
Conscriptum.
M. D. XCV.
BARTPHAE.

S 759A

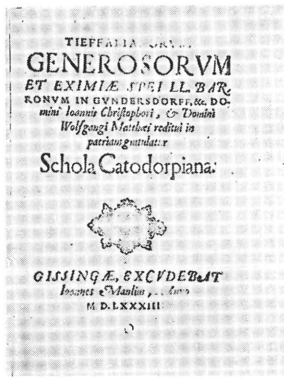

TIEFFALIA ...
GENEROSORVM
ET EXIMIAE SPEI ILL. BAR-
RONVM IN GVNDERSDORFF, &c. DO-
mini Ioannis Christophori, & Domini
Wolfgangi Matthaei reditui in
patriam gratulatur
Schola Catodorpiana.

GISSINGAE, EXCVDEBAT
Ioannes Manlius, ...
M. D. LXXXIII.

S 556A

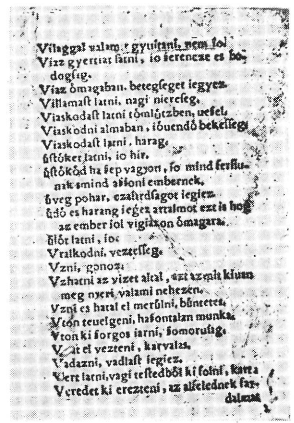

Vilaggal valami gyuitani, nem iol
Vizz gyerttat latni, io szerencse es bo-
dogsag.
Viaz ômagaban. betegseget iegyez.
Villamast latni, nagi niereseg.
Viaskodast latni tömlötzben, uesel,
Viaskodni almaban, iöuendö bekesseg
Viaskodast latni, harag.
Östöket latni, io hir.
Östököd ha sep vagyon, fo mind ferfiu-
nak smind assoni embernek,
Övegh pohar, ezalardsagot iegiez.
Idö es harang iegez arralmot ezt is hog
az ember iol vigiazon ômagara.
Ölöt latni, io
Vralkodni, vezeseg.
Vzni, gonoz.
Vzhatni az vizet altal, ezt azmit kiuan
meg nyeri valami nehezen.
Vzni es hatal el merülni, büntetes.
Vton teuelgeni, hasontalan munka.
Vton ki forgos iarni, somorusag.
V... el vezteni, karvalas.
Vadazni, vadlast iegiez.
Vert latni, vagi testedböl ki folni, karra
Veredet ki erezteni, az alseledneк far-
dalmat

Gräfel — (22) Christophorus Kemerer — (23) Sebastianus Egen — (24) Casparus Walner — (25) Fabian Bierleutgebs — (26) Martinus Finck — (27) Sigismundus Wolff — (28) Daniel Bierleutgebs — (29) Casparus Stieber — (30) Casparus Wurzer — (31) Leonhardus Summer — (32) Ioannes Zama — (33) Christophorus Kalchgruber — (34) Georgius Starnberger — (35) Ioannes Braittenaicher — (36) Tobias Caesar. A művet kétféle fametszetes könyvdísz és egy fametszetes iniciálé élénkíti.

E nyomtatványnak még két érdekességét kell kiemelni. Ez az első, címe szerint is testületi szerzős magyarországi nyomtatvány, mert hiszen a „Schola Catodorpiana" írta a művet. Továbbá azon kevés 16. századi kiadvány közé tartozik, amit külföldi megrendelésre, külföldiek számára nyomtattak. Joannes Manliusnak több ilyen kiadványa is volt: RMNy 571, 634.

S 622A [ALOM könyveczke, Debrecen 1589 typ. Hoffhalter.]
[A-C] D^4 = [28] fol. — 8°

E nyomtatványból mindössze két levélnyi töredéket őriz az Országos Széchényi Könyvtár RMK I 1610/a jelzet alatt. Fraknói Vilmos már 1878-ban hírt adott erről a következő néhány szóval: „1635 előtt Alom könyveczke, 8^r (D_2 D_3 levél)." Ugyanekkor a két levél szövegét is közreadta.[1] A nyomtatás idejének meghatározására nyilván egy másik Álomkönyvecske címlapja vezette, mely szerint az Debrecenben 1635-ben újonnan kinyomtattatott.[2] A töredék régies helyesírásából ugyanis könnyen megállapíthatta, hogy az régebbi, mint az 1635. évi kiadás. A meghatározása így természetesen helytálló, csak éppen nem sejteti, hogy a töredék XVI. századi nyomtatvány.

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* készülő második kötetének (1601—1635) munkálatai folyamán szükségessé vált a töredék nyomtatási helyének és idejének pontosabb meghatározása. A betűtípusokat vizsgálva két jelenség tűnt fel hamarosan. A gy hangnak g-vel, tehát vesszős g-vel való jelölése, és az ny betűnél az y-nak antikva betűk közötti kurzív szedése. Mindkét jelenség csak szórványos, mert ugyanakkor a gy és ny jelölésére gi, gy és ni is előfordul. Úgy tűnik, hogy a nyomda ekkor kezdett áttérni a gi és ni helyett a gy és ny használatára. A szedőnek gondot okozott az y, mivel az eddig mind a magyar, mind a latin szövegekben csak igen ritkán fordult elő. A fentebb említett két jelenség nyomán elindulva a következőket sikerült megállapítani. Vesszős g betű 1580-ban és 1582-ben is előfordul[3] Hoffhalter Rudolf debreceni betűi között, de ezek nem azonos metszésűek az Álomkönyvecske hasonló betűivel. Azonos azonban az 1589-ben ugyancsak Debrecenben nyomtatott *Fons vitae*[4] vesszős g betűje. Ugyanabban többször is megtalálható a kurzív y-nal szedett ny betű is. A többi betű és a sorméret is teljesen megegyeznek az Álomkönyvecske töredékkel. A keresett vesszős g típus megtalálható még két további, valószínűleg 1588-ban készült műben is,[5] de a kurzív y-os ny többé sehol sem szerepel. Így teljesen megalapozott a következtetés, hogy az Álomkönyvecske a *Fons vitae*vel egy időben, 1589 táján készült a debreceni nyomdában.

A töredékből csupán két levél maradt meg: a D_2 és ívjelzés nélkül a D_3. Ezek a betűrendbe szedett álomképekből és azok rövid megfejtéséből a V, Ü, U és Z betűk részletei tartalmazzák. A betűrendben azonban számos hiba van.

Valószínű, hogy az 1635. évi debreceni kiadás[6] szövege e korábbi kiadást követte. Összehasonlításra nincs alkalom, mivel az is csak töredék, és az E betű után következő

[1] MKsz 1878. 271. és 294—297.
[2] RMK I. 643.
[3] RMNy 454. és 508.
[4] RMNy 623.
[5] RMNy 609. és 610.
[6] RMK I. 643.

lapok teljesen hiányoznak. Címlapja szerint „régi és mostani uj álomkönyvekből . . . rövideden kiszedegettetett és mostan ujonnan kinyomattatott". Az Országos Széchényi Könyvtár még további két eltérő szedésű Álomkönyvecske töredéket is őriz RMK 1610/b és RMK 1610/c jelzet alatt. Nyomtatási helyük és idejük még nincs meghatározva, de a helyesírás, a betűtípusok arra mutatnak, hogy 1650 előtt nem készülhettek. Tudjuk azt is, hogy Debrecenben 1725-ben, 1728-ban és 1738-ban is nyomtattak álomkönyvecskét, mindegyiket 8 alakban. Az utóbbi kettőről azt is feljegyezték, hogy 3 ív terjedelemben 5000, illetve 2000 példányt nyomtak.[7] Ezekből egyetlen egy megmaradt példányt sem ismerünk ! Végül 1756-ban is nyomtattak egy Álomkönyvecskét, anélkül, hogy a nyomtatás helyét elárulták volna. Ebből az Országos Széchényi Könyvtár egy teljes példány őriz Phys. 579e jelzet alatt.

HERVAY FERENC

Pótlás a Régi Magyar Könyvtárhoz. VERBŐCZY István *Hármaskönyvé*nek HELTAI Gáspár által 1571-ben kiadott magyar fordítása SZABÓ Károly szerint *(Régi Magyar Könyvtár I.* 87. sz.) tizenöt példányban maradt fenn, beleértve a pesti egyetem két példányát. A *Régi Magyarországi nyomtatványok 1473—1600.* (Bp. 1971. 307.) már harmincnyolc példányt sorol fel, amelyek közül egyiknek-másiknak két, ill. három példánya található ugyanabban a könyvtárban. De sem az említett felsorolásokban, sem az 1967-ben megjelent pótlásban *(Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez)* nem szerepel a budapesti áll. József Attila gimnázium könyvtárának példánya.

Ugyancsak a József Attila gimnázium könyvtárának értékei közé tartozik Paulus BELLOBRADENUS 1659-ben megjelent teológiai értekezése (Disputatio / THEOLOGICA / DE / IMAGINE DEI / IN HOMINE ANTE LAPSUM / & LOCI FELICITATE. / Sub benignissimis generis humani Servatoris / Christi auspiciis / Publicè ad ventilandum proposita / à PRAESIDE / PAULO BELLO-/BRADENO / Gymnasij Evangelici in Libera ac Regia Civitate / Trenchiniensi *Rectore* et / Respondente / STEPHANO MENSATORIS CUBIN. / Ad diem Januarij horis solitis / TRENCHINII / Typis Nicodemi Czizek.). 4 r. A—D_2. — 3 és fél ív = 14 számozatlan levél. Colophon: Anno, MDCLIX. — SZABÓ Károly repertóriuma (II. 941. sz.) három példányról tud (OSzK, besztercebányai ev. algimn. Ráth György); így a József Attila gimnázium példánya a negyedik ismert példány.

MAY ISTVÁN

Hungarica Strigoniensia (Bél Mátyás bibliográfiai jegyzetei). Az eddigi magyar és nemzetközi szakirodalom bőségesen foglalkozott BÉL Mátyás sokoldalú tudományos munkásságával, mégis szinte semmit sem találhatunk benne bibliográfusi tevékenységéről.[1] Nem mintha bibliográfus lett volna a szó mai értelmében — bár esztergomi jegyzeteit ekként is fel lehetne fogni —, tudjuk azonban, hogy készülő nagy munkái számára 1712-től éveken át szisztematikusan kereste a magyarországi vagy magyar vonatkozású régi könyveket abból a célból, hogy róluk címfelvételeket készíthessen. Az idővel tekintélyes méretűre felszaporodott bibliográfiai gyűjtemény tételeinek zöme bedolgozásra is került

[7] BENDA K.—IRINYI K.: *A négyszázéves debreceni nyomda.* Bp. 1961. 341. és 343.

[1] *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Szerk.: STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1972. 518—520.

Collectanea historiae litterariae címen fennmaradt (és más alkalommal részletes ismertetésre kerülő) kéziratos tudománytörténeti lexikonába, a többiek pedig bibliográfiai jegyzetek formájában maradtak ránk.

Úgy látszik, BÉL olyasféle lexikon létrehozásán fáradozhatott kezdettől fogva, mint CZVITTINGERÉ is volt, amelyben egy-egy literátus szerző biográfiája minden, szélesebb értelemben vett művelődéstörténeti korrajz mellőzésével, szinte kizárólag bibliográfiai adatokra épül rá. Kéziratos jegyzetei között levő kommentárjai legalábbis ezzel az életrajzírási szándékkal magyarázhatók a legkönnyebben. Leírja például a következő könyvcímet: *Disputatio adversus Pontificos de Scripturae Sacrae Veteris Testamenti canone. Quam divina favente gratia sub praesidio Andreae Horvat rectoris Eperiensis . . . Anno 1656.* és bár ezzel eleget tett bibliográfusi kötelezettségének, hozzáfűzi még a következő tudnivalókat: „Hic Horvath fuit antehuc rector scholae Trenchiniensis, vir eruditus, qui in diversis Germaniae, Hollandiae, Angliae academicis studia sua prosecutus est." *(Dissertationes etc.* p. 60.)

Végeredményben a Bél-hagyaték kéziratos bibliográfiájának feldolgozását több szempontból is hasznosnak véljük: egyfelől *olyan régi magyar könyvek vagy hungarikumok pontos adatai elemezhetők ki belőle, melyek azóta elvesztek vagy lappanganak s létezésükről a bibliográfiai kutatás eddig semmiféle más forrásból nem tudott*, másfelől: BÉL Mátyás műveltségének forrásvidékéhez, széles körű olvasottságához és tájékozottságához nyújtanak értékes adatokat.

1.

A bibliográfiai jegyzetek két füzetben találhatók az esztergomi Bibliotheca Batthyány-gyűjteményében. BÉL négy témakör szerint csoportosította gyűjtését, melyek a következők: 1. erdélyi és magyarországi írók (ez megfelel az RMK I—III. köteteinek); 2. külföldi egyetemeken megvédett doktori értekezések (= RMK III.); 3. magyarországi nyomdákban készült disszertációk (= RMK II.); 4. különféle nyomtatványokban található hungarica. A füzetek a következők:

Hungari et Transsylvani aliquot, eruditionis fama et scriptis celebres, anno 1712 collecti (a továbbiakban: „Hung-Trans"). Kis oktáv alakú autográf kézirat 536—599-ig számozva, összesen tehát 63 lap terjedelemben. Tartalma: p. 536.: címlap, pp.: 538—573.: bibliográfiai tételek alfabetikus sorrendben A—Z-ig, pp. 574—583.: vegyes jegyzetek, latin versek, pp. 584—598.: *Index librorum capitum ac eorum paragraphorum Historiae Transsylvaniae in mscriptis prostantis, auctore plur. rndo dum viveret Georgio Soterio pastore Szász Saxo-Crucensi in Transsylvania.* Kézirattári jelzete: „Collectio Batthyányana, categoria X. titulus VII/a. no. 2."

Belii adversaria historiae litterariae, ez azonban későbbi kéz írása a borítón. Folió nagyságú kézirat, autográf, lapszámok nélkül, összesen 92 lap terjedelemben. Tartalma: pp. [1—52.]: magyarországi írók és tudósok életrajzai betűrendben, A—Z-ig; pp. [53—54.]: *Additamentum de Hungaris et Transsylvanis quibusdam eruditis* (a továbbiakban: „Additamentum"); pp. [54—58.]: *Disputationes Hungarorum et Transylvanorum in diversis academiis habitae, prout mihi hactenus innotuerunt* (a továbbiakban: „Disp."); pp. [59—63.]: *Dissertationes aliquot a diversis, in Hungaria typis editae* (a továbbiakban: „Diss."); p. [64.]: nota; pp. [65—92.]: *Additamenta ad Bibliothecam Scriptorum, qui extant de rebus Hungaricis.* Kézirattári jelzete: „Collectio Batthyányana, categoria X. titulus VII. no. 3."

2.

Bél Mátyás bibliográfiai gyűjtéséből három témakör *(Hung-Trans, Disp.* és *Diss.)* azonosítható tételeit erősen lerövidített formában, az RMK I—III. numerikus sorrendje szerint soroljuk fel.[2] Arra nem térünk ki, hol kellett adatait pótolni, a helyesbítésekre azonban utalunk.

Fekete Stephanus, Leutschoviae [1679 körül] = **RMK I. 1601.** *(Hung-Trans* 544—545.) — Bocatius Johannes, Bartphae 1599. = **RMK II. 287.** *(Hung-Trans* 582.) — *Apologia*, Cassoviae 1610. — **RMK II. 334.** *(Hung-Trans* 561.) — Jemicius Johannes, Posonii 1611. = **RMK II. 344.** *(Hung-Trans* 562.) — Bocatius Johannes, Bartphae 1611. = **RMK II. 345a** [OSzK]. *(Hung-Trans* 580.) — Petschius Petrus, Cassoviae 1612. = **RMK II. 347.** *(Hung-Trans* 560). — Jemicius Johannes, Posonii 1612. = **RMK II. 348.** *(Hung-Trans* 562.) — Cebanius Abrahamus, Bartphae 1616. = **RMK II. 364.** *(Hung-Trans* 540.) — [Remenius Daniel, Trenchinii] 1639. = **RMK II. 549.** *(Diss* sztl. 59.) — [Gracza Johannes, Leutschoviae] 1649. = **RMK II. 704.** *(Diss* szt. 59.) — [Curtius Alexander Carolus, Trenchinii] 1649. = **RMK. II. 710** *(Diss* sztl. 59.) — Gazur Matthias, Trenchinii 1649. = **RMK II. 713.** *(Hung-Trans* 546.) — [Horvát Andreas, Bartphae 1650.] = **RMK II. 722.** *(Diss* sztl. 60.) — Comenius Amos Johannes, [Sárospatakini] 1650 et 1651. = **RMK II. 773.** [A helyes évszám 1652.] *(Hung-Trans* 577.) — Gazur Matthias, Trenchinii 1652. = **RMK II. 777.** *(Hung-Trans* 546.) — Horvath Andraes, [Trenchinii] 1652. = **RMK II. 779.** *(Diss* sztl. 60.) — [Institoris Johannes, Trenchinii] 1654. = **RMK II. 813.** *(Diss* sztl. 59.) — [Institoris Johannes, Trenchinii] 1655. = **RMK II. 841.** *(Diss* sztl. 59.) — [Horvát Andreas, Eperiesini] 1656. = **RMK II. 848.** *(Diss* sztl. 60.) — [Kreuchel Elias, Leutschoviae] 1656. = **RMK II. 855.** *(Diss* sztl. 61.) — [Czember Georgius, Trenchinii] 1656. = **RMK II. 862.** *(Diss* sztl. 61.) — [Grelnertius Timotheus, Trenchinii] 1661. = **RMK II. 978.** *(Diss* sztl. 61.) — Institoris Michael Moschoviensis Thuroczio Hungarus, Trenchinii 1661. = **RMK II.. 979.** *(Hung-Trans* 551.) — [Hnilicenus Johannes, Trenchinii] 1663. = **RMK II. 1027.** *(Diss* sztl. 61.) — [Sinapius Daniel, Cassoivae] 1664. = **RMK II. 1033.** *(Diss* sztl. 61.) — [Heinzel Johannes, Leutschoviae] 1665. = **RMK II. 1052.** *(Diss* sztl. 62.) — [Heinzel Johannes, Solnae] 1665. = **RMK II. 1072.** *(Diss* sztl. 61.) — [Institoris Michael, Solnae] 1666. = **RMK II. 1093.** *(Diss* sztl. 62. és *Hung-Trans* 550.) — [Fabricius Johannes, Leutscoviae] 1667. = **RMK. II. 1099.** *(Diss* sztl. 62.) — Fabricius, Johannes, Leutschoviae] 1667. = **RMK II. 1100.** *(Diss* sztl. 62.) — [Zabanius Isaacus Leutschoviae] 1669. = **RMK II. 1201.** *(Diss* sztl. 62.) — [Pomarius Samuel, Bartphae] 1671. = **RMK II. 1265.** *(Diss* sztl. 63.) — Bayerus Johannes, Leutschoviae 1673. = **RMK II. 1320.** *(Tung-Trans* 539.) — Hevenesi Gabriel, Tyrnaviae 1701. = **RMK II. 2080.** *(Hung-Trans* 549—550.) — Hunyadi Stephanus nob. Hungarus, Tyrnaviae 1707. = **RMK II. 2298.** *(Hung-Trans* 548—549.)

Az RMK III. anyagából az alábbiakat ismerte és jegyezte fel Bél Mátyás: Forgacz Michael, Wittenberg, 1587. = **RMK III. 769.** *(Hung-Trans* 578.) — Forro Paulus Transilvanus, s. l. a. = **RMK III.. 968.** *(Hung-Trans* 544.) — Zwonaricius Emericus, Wittenberg 1606. = **RMK III. 983—984.** *(Hung-Trans* 573.) — Pastoris Gabriel Szentsimonio Ungarus, [Wittenberg 1608]. = **RMK III. 1063.** *(Hung-Trans* 563.) — Senensi Michael Cremniciensis Pannonius, [Wittenberg] 1620. = **RMK III. 1065.** Itt az év: 1608 *(Disp* sztl. 55.) — Klutschius Nicolaus Prasmarino Transilvanus, Wittenberg 1610. = **RMK**

[2] A további kontrollt Holl Béla szíves segítségével végeztem a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* szerkesztőségének cédulaanyagán, mely az Országos Széchényi Könyvtárban található.

III. 1088. *(Disp* sztl. 54.) — PASTORIS Gabriel, [Wittenberg 1610.] = **RMK III. 1089.** *(Hung-Trans* 563.) — PASTORIS Gabriel Szentsimonio Ungarus, Wittenberg 1609. = **RMK III. 1089.** *(Disp* sztl. 54. és *Hung-Trans* 563.) — SENENSI Michael Cremniciensis Pannonius, [Wittenberg 1610.] = **RMK III. 1090.** *(Disp* sztl. 55.) — TEUBELIUS Johannes Cassoviensis Pannonius, Wittenberg 1612. = **RMK III. 1091.** Itt az év: 1610. *(Disp* sztl. 54.) — SOPORNIUS Michael Hungarus, [Wittenberg] 1615. = **RMK III. 1161.** *(Disp* sztl. 54.) — CRAYKA Michael Novilihoteno Pannonius, Wittenberg 1615. = **RMK III. 1233.** Itt az év: 1618. *(Disp* sztl. 54.) — HORVÁTH Johannes, Patavii 1629. = **RMK III. 1438.** *(Hung-Trans* 574.) — CNAPITZIUS Georgius Briznensis Hungarus, [Regiomonti] 1637. = **RMK III. 1523.** *(Disp* sztl. 55.) — SZOLCHANI Martinus Hungarus, [Viennae] 1647. = **RMK III. 1680.** *(Disp.* sztl. 55.) — HEINZELIUS Matthias Brizna Hungarus, Berolinae 1656. = **RMK III. 1958.** *(Disp* sztl. 55.) — KÖVESDI Paulus, Wittenberg 1656. = **RMK III. 1975.** *(Disp* sztl. 55.) — BAYER Johannes Eperiesino Hungarus, Wittenberg 1657. = **RMK III. 1995a** [OSzK]. *(Disp* sztl. 55.) — SEBASTIANUS Georgius Teplicio Hungarus, Wittenberg 1659. = **RMK III. 2100.** *(Disp* sztl. 55.) — HANSELI Johannes Nicopolio Hungarus, Jenae 1660. = **RMK III. 2110.** *(Disp* sztl. 56.) — HANSELI Johannes Nicopolio Hungarus, Jenae 1660. = **RMK III. 2111.** *(Disp* sztl. 56.) — HENRICIUS Johannes Rosenberga Hungarus, Jenae 1660. = **RMK III. 2112.** *(Disp* sztl. 56.) — ZABLERUS Jacobus Bartpha Hungarus, Jenae 1660. = **RMK III. 2113.** *(Disp* sztl. 56.) — QUETONIUS Samuel Thuroczeno Hungarus, Wittenberg 1660. = **RMK III. 2126.** *(Disp* sztl. 56.) — FRIDELIUS Johannes Sempronio Hungarus, [Wittenberg] 1661. = **RMK III. 2149.** *(Disp* sztl. 56.) — HENRICIUS Johannes [Jonas?], Jenae [Wittenberg?] 1660. = **RMK III. 2224.** *(Disp* sztl. 56.) — CHLADNY Georgius Montano-Vallensis Hungarus, [Wittenberg] 1665. = **RMK III. 2304.** *(Disp* sztl. 56.) — PARSCHITIUS Christophorus Rosenberga Hungarus, [Wittenberg] 1667. = **RMK III. 2414.** *(Disp* sztl. 57.) — PILARIK Andreas Matthaeivilla Hungarus, [Wittenberg] 1667. = **RMK III. 2416.** *(Disp* sztl. 57.) — PILARIK Stephanus Matthaei-Villa Hungarus, [Wittenberg] 1667. = **RMK III. 2417.** *(Disp* sztl. 56.) — STELLER Thomas Slabosseno Pannonius, [Wittenberg] 1667. = **RMK III. 2421.** *(Disp* sztl. 56–57.) — PARSCHITIUS Christophorus Rosenberga Hungarus, [Wittenberg] 1668. = **RMK III. 2465.** *(Disp* sztl. 57.) — PILARIK Stephanus Matthaeivilla Hungarus, [Wittenberg] 1669. = **RMK III. 2509.** *(Disp* sztl. 57.) — PILARIK Stephanus Matthaeivilla Hungarus, [Wittenberg] 1670. = **RMK III. 2541.** *(Disp* sztl. 57.) — KLESCHIUS Christophorus, Wittenberg 1674. = **RMK III. 2675.** *(Hung-Trans* 552.) — FEKETE Stephanus, Jenae 1676. = **RMK III. 2754.** *(Hung-Trans* 544.) — PILARIK Esaias, [Wittenberg] 1676. = **RMK III. 2789.** *(Disp.* sztl. 58.) — PLATANI Paulus Muotova, Wittenberg 1676. = **RMK III. 2790.** *(Disp* sztl. 57.) — PLATANI Paulus, Wittenberg 1675. = **RMK III. 2791.** *(Disp* sztl. 57.) — PILARIK Elias S. Andr. Hungarus, s. l. 1678. = **RMK III. 2868.** Itt az év: 1677. *(Dips* sztl. 57.) — KLESCHIUS Christophorus, Jenae 1678. = **RMK III. 2902.** A címszövegben eltérés van. *(Hung-Trans* 552–553.) — KLESCHIUS Christophorus, Jenae 1679. = **RMK III. 2977.** *(Hung-Trans* 552.) — DENTULINI DRITOMA Thomas Hungarus, [Wittenberg] 1680. = **RMK III. 3065.** *(Disp* sztl. 57.) — DENTULINI DRITOMA Thomas, [Wittenberg] 1682. = **RMK III. 3209.** *(Disp* sztl. 57.) — KEWERI Johannes Folkussoviensis Hungarus, [Wittenberg] 1683. = **RMK III. 3264.** *(Disp* sztl. 57.) — FELICIDES Paulus Trenchino Hungarus, Olsnae 1689. = **RMK III. 3570.** *(Hung-Trans* 545.) — HEVENESI Gabriel, Viennae 1690. = **RMK III. 3618.** *(Hung-Trans* 550.) — FRANCISCI Johannes, Wittenberg 1690. = **RMK III. 3651.** *(Hung-Trans* 577.) — FÜHRER Tobias Posonio Pannonius, Lipsiae 1693. = **RMK III. 3808.** *(Hung-Grans* 544.) — BORNAGIUS Paulus, Wittenberg 1699. = **RMK III. 4154.** *(Hung-Trans* 539.).

3.

BÉL **Mátyás** bibliográfiai jegyzeteinek *ismeretlen* adatait teljes terjedelmükben, változatlan szöveggel tesszük közzé.

Adalékok az RMK II. kötetéhez:

Disputatio metaphysica de praecipuis quibusdam metaphysicae generalibus capitibus M. Joh. Gracza gymn. Trenchin. rect. praeside. Resp. Nicolao Rasi Lyptoviensi. 1647. Trenchinii 4to. (Diss sztl. 59.)

Exercitium theologicum de libro vitae. Praeses Andreas Blasi scholae Sanct. Michaelis in comit. Thurocz. rector. Respond. Gabriel Rodovini. Solnae in 4to 1668. (Diss sztl. 62.)

Adalékok az RMK III. kötetéhez:

Czanadius Johannes Ungarus alumnus illustris et magnifici dom. Emerici Forgach, lib. baronis in Ghymes, equitis aurati et comitis Trenchiniensis, in cuius nuptias cum illma et inclyta heroina Sidonia Catharina, principe Saxoniae Inferioris in Lauenburg etc. ducis Teschiniensis ultimi relicta vidua, edidit carmina in 4to, una cum aliis quibusdam rationis Ungariae juvenibus, Witteb: studiis literarum operam navantibus. Witt. 1586. in 4to. Reliqui Ungari sequentes: Johannes Rudaeus, Johannes Nemethinus, Stephanus Czorba Debrecinensis, Matthias Illóczi, ill. et mag. dni baronis a secretis Hieremias Sartorius, Nicolaus Raticius, Samuel Paulinus, omnes tres alumni dni comitis Forgach in efata Academia. (Hung-Trans 576.)

Samuel Lovczani Veterisoliensis Pannonius. Disput de essentia et facultatibus animae, praeside M. Joh. Ment Augustano 1588. in 4to Witteb. (Hung-Trans 578.)

Nicolaus Rakowsky de Rakow Pannonius: Naeniae de obitu pientissimi atque sacratissimi Caesaris et summi Monarchi Christiani orbis Domini D. Maximiliani et Rom. Imp. in comit. Ratisp. vita functi die 12. M. Oct. A. 1576. Pragae 1577. in 4to. (Hung-Trans 578.)

Emerici Forgacz l. b. in Ghymes equit. et comit. Trinczinensis nuptiis celebratis cum illma ducissa Saxoniae Inferioris in Lauenburg Sidonia, incomparabili virtute praestanti principe foemina, illmi ducis Teschiniensis relicta vidua. Carmina etc. nuncupata. Witt. A. 1594. (Hung-Trans 579.)

Johannes Osztrozith baro de Ghyletincz et in Illava etc. Canticum Angelicum Luc. 2. cap. descripturis, oratione brevi pertractatum et Iglaviae Moravorum 4. Jan. publice memoriter recitatum. Pragae 1577. in 4to. (Hung-Trans 578.)

Michael Mauritius Hetzellensis Transylvanus sub Joh. Conrado Danhauvero, cum is Hodomeriam spiritus Calviniani examinaret. Conf. librum 1654. in 8 Argentinae excusum. (Disp sztl. 55.)

Johannes Kalinkius Novisolio Hungarus disput. physicam de monstris. Praeside Ioh. Scerlingio physices in acad. Witt. proff. 1657. (Disp sztl. 55.)

M. Matthias Palumbini Thuroczeno Hungarus de praedeterminatione causarum secundarum, tanquam praes. Resp. Joh. Caspar Brendelius Jenae. 1676. (Disp sztl. 57.)

Seelmann M. Petrus Theodorus Sempronio Hungarus edidit tractatum Fünf Fache Orden-Schmuck gläubiger Christen in 12. Witteb. 1677. (Hung-Trans 567.)

De refrigeratione extremorum pro gradu doctoratus in Academia Harderovicensi Thomas Dentulini-Drithoma Hungarus sine praeside. 1685. (Disp sztl. 58.)

Cibinensis Melchior Ungarus: Gloria mundi, hoc est: Paradysi tabula, vera priscae scientiae descriptio de lapide philosophorum. In 4to 1628. [S. l. a.] (Hung-Trans 540.)

Mockius Jacobus Sempreniensis Hungarus miscellanear. lib. III. disp. 7. de origine animae hominis. [S. l. a.] (Hung-Trans 556.)

4.

Végül BÉL Mátyás hungarica-jegyzeteiről kell szólni röviden. Ezek két feljegyzésgyűjteményben találhatók, mégpedig többségükben a *Hungari et Transsylvani aliquot etc.* c. füzetben, egy tétel pedig bő kivonatolással *Additamentum de Hungaris et Transsylvanis quibusdam eruditis* címen, a források között felsorolt fólió nagyságú kézirat 65—92. számozatlan lapjain (a továbbiakban: „Additamentum").

Kronológiai sorrendben haladva először Melchior JUNIUS wittenbergi professzor híres strassburgi orációs köteteivel találkozunk és mivel „habentur etiam aliquot Hungarorum orationes — mondja BÉL — veluti: „[az első kötetben] RÉVAI Péter (pag. 189.), Gyarmati BALASSA Zsigmond (pag. 205.), Gyarmati BALASSA Zsigmond (pag. 240.), RÉVAI Ferenc (pag. 264.), Gyarmati BALASSA Zsigmond (pag. 386.), FABINUS Dániel (pag. 1211.); [a második kötetben] RÉVAI Péter 1591. január 6-án (lapszám nélkül), MELCZER János (pag. 152. és 572.); [a harmadik kötetben] RÉVAI Péter (pag. 32. és 97.), RHORMANN Gallus (pag. 139.) és FÁBIÁN Dániel (pag. 536. és 561.). Mindezek a beszédek címeivel együtt az *Additamentum* 53—54. sztl. lapjain vannak feljegyezve.

A következő hungaricum-adat egy THURZÓ Imrének szóló dedikációra hívja fel a figyelmet, mely egy lengyel orvosi könyvben olvasható: *Emerico Thurzo de Bethlehemfalva, supremo et perpetuo comiti de Arva, dedicavit et inscripsit Tractatum Sebastianus Velumius Med. et Philos Doctor. A. 1619. Cracoviae in 8. cuius titul.: Medicorum tetras operum etc. (Hung-Trans* 574.). Ezután rövid idézet következik az ajánlás THURZÓra vonatkozó soraiból, végül egy megjegyzés: *Subjungit carmen heroicum in arma gentilita Thurzonem (Hung-Trans* 575.). Még szintén a XVII. századból való UNTERBAUMIUS Dávid üdvözlő verse is egy sebtében feljegyzett adat szerint („. . .in parte III. promptua VII.Evangelici in 4to A. 16[??] editi." — *Hung-Trans* 573.).

A XVIII. századból MASSA Simon propemptikonját említi BÉL egy wittenbergi kiadványból, 1610-ből *(Hung-Trans* 556.). Az utalások sorát két töredékes feljegyzés zárja: PRAETORIUS Dávid és SZAKOLCI DUBRAVIUS Dániel neve után az írás megszakad *(Hung-Trans* 563. ill. 451.), így nem tudhatjuk, mi volt ezzel BÉL eredeti szándéka. Ha önálló kiadványt nem is tulajdonítunk nekik (bár PRAETORIUS személyéhez kötődik az RMK III. 973.), egy-egy alkalmi költemény vallhatja szerzőségüket valamely régi nyomtatványban.

V. KOVÁCS SÁNDOR

FIGYELŐ

Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. VI. 1972.[1] Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának VI., az 1972. évre szóló évkönyve több mint két és félszáz lapon mutatja be az intézmény könyvtárosainak tudományos tevékenységét. Aki az évkönyvek sorát figyelemmel kísérte, az egymást követő kötetekben ismert szerzőket, megszokott témaköröket fedezhet fel. Bár az egyes tanulmányok önmagukban is megállanak, az azonos témakörben mozgó, egy tárgyat kronológiai egymásutánban kifejtő, vagy több oldalról megvilágító feldolgozások az évkönyv köteteit a formális sorozati összetartozásnál szorosabb egységbe fogják össze. Így VÉRTESY Miklós tanulmánya az Egyetemi Könyvtár történetét folytatja (időrendben visszafelé haladva), DOMANOVSZKY Ákos dolgozata a leíró katalógus bejegyzéseiről az Évkönyv II. és III. kötetében a leíró katalogizálás tárgyairól és a leíró katalógus alapfeladatairól írott tanulmányaihoz kapcsolódik; KALMÁR Lajos a magyarországi kódexábrázolások szimbolikájának világába vezeti az olvasót itt is, mint a megelőző kötetben; IZSÉPY Edit hű maradt a Tiszántúl katonai problémáihoz a XVII. század második felében, s HÖLVÉNYI György is a korai magyar historiográfia kérdéseihez. E tanulmányok monográfiák létrejöttét ígérik, s ezek előkészítésével felel meg az Évkönyv legteljesebben az ilyen típusú sorozatok hivatásának.

A tanulmányok egy része emellett egymással összefüggően is egy-egy tárgykör köré csoportosul. A 14 tanulmányból 5 foglalkozik az Egyetemi Könyvtár és az egyetem történetével; kettő a könyvtári munka elméletével és gyakorlatával; kettő az Egyetemi Könyvtár kézirattárának kiadatlan dokumentumaiból meríti anyagát; végül a hátralevő, *Egyéb tanulmányok* cím alatt összefoglalt öt tanulmányból egy-egy a könyv- és tudománytörténet stúdiumát műveli, kettő történeti, egy pedig filológiai jellegű.

A könyvtár és az egyetem történetével foglalkozó tanulmányokat MÁTRAI László rövid összefoglalása nyitja meg *Az Egyetemi Könyvtár fejlődése a felszabadulás után* címen, néhány lapon is rávilágítva a könyvtár fejlődésének lényeges eseményeire, s érdemi, szellemi fejlődésére. TÓTH András tanulmánya *Az Egyetemi Könyvtár kézirattárának fejlődése* címen e gyűjteményt mutatja be gyűjteménytörténeti és tudománytörténeti szempontból. Bevezetőül a tár katalógusainak kialakulását ismerteti, majd a gyűjtemény állománybeli gyarapodásának egyes korszakait (jezsuita korszak, a szerzetesrendek feloszlatásának kora, XIX—XX. század). Külön fejezetek foglalkoznak a régi különgyűjteményekkel (HEVENESY, KAPRINAY, PRAY gyűjteményei, a *Litterae et epistolae originales*, a céhlevélgyűjtemény), az ajándékokkal és hagyatékokkal, a vásárlásokkal, az egyéb eredetű kéziratokkal, s végül — érdekesen — az elveszett kéziratokkal. A tárgyalás során kibontakozik a gyűjtemény profiljának alakulása a kezdeti hittudományi-egyháztörténeti profiltól az általános történeti gyűjtőkörig — napjainkban különös hangsúllyal a professzori hagyatékok gyűjtését, ezzel együtt az egyetem- és tudománytörténet, valamint

[1] Szerk. MÁTRAI László, TÓTH András, VÉRTESY Miklós. Bp. 1973. 266 l.

a filozófia- és vallástörténet dokumentumait illetően. A 30 oldalas tanulmány gazdag anyagot összegez — a benne való tájékozódást megkönnyítené, ha hozzá (vagy legalább a feltehetően készült különnyomathoz) névmutató csatlakoznék. Egyetlen hiányérzetünk: a hagyatékok felsorolásánál hasznos lett volna tekintetbe venni, hol őriznek még a szóban forgó személyektől jelentősebb mennyiségű kéziratot. Így pl. KITAIBEL Pál említett kicsiny anyaga csak töredék, a hagyaték nagy mennyiségű egészét az Országos Széchényi Könyvtár őrizte, átadva utóbb a Nemzeti Múzeum Növénytárának; WENZEL Gusztáv ugyancsak nagyméretű hagyatéka ma is a Széchényi Könyvtárban van.

VÉRTESY Miklós cikke *(Az Egyetemi Könyvtár története 1899—1919)* a könyvtár életének húsz olyan évét öleli fel, melyben FERENCZI Zoltán könyvtárigazgató irányítása alatt állott. A források e korszakban már lehetővé teszik a könyvtár tevékenységének modern szempontok szerint történő bemutatását, értékelését, s VÉRTESY ezt meg is teszi. Sorraveszi a könyvtár életének valamennyi területét, s végül arra a konklúzióra jut, hogy a könyvtár életében „a XX. század elején semmi lényeges változás nem történt. Szerzeményi politikája, katalógusai, közönségszolgálata nagyjából ugyanazon a fokon állt 1919 végén, mint 1876-ban, az új épületbe költözés idején." Ennek okát szerző a könyvtári vezetés tehetetlenségében, s a felettes hatóságok közönyében jelöli meg. A végkonklúziót, ha részleteiben nem cáfolható is, egészében túl szigorúnak érezzük. Végül is a tárgyalt húsz év alatt a könyvtár állománya megkétszereződött, 268 529 kötetről 523 925 kötetre nőtt, az olvasók száma pedig 60 000-ről 100 000-re. Ugyanakkor a tisztviselők száma az 1900-as tízről 1914-re csak tizenötre szaporodott. Az a nagy megterhelés, melyet a hirtelen állományi és olvasói gyarapodás rótt a könyvtárra, nyilván eléggé igénybe vette a könyvtár viszonylag csekély, a gyarapodással nem egyenlő arányban növekvő erőit — megróhatjuk-e őket azért, amiért nem jutottak túl a napi feladatok elvégzésén?

Az egyetem korai történetének egy érdekes epizódját tárgyalja PAJKOSSY Györgyné cikke. *Az egyetem és a nagyszombati városi tanács viszálya az 1640-es években* című tanulmány eddig elhanyagolt kérdéskörhöz nyúl: az egyetemi ifjúság osztályhelyzetének, társadalmi szerepének kérdéséhez. A XVII. századi források módot nyújtanának ilyen természetű vizsgálatokra. A tanulmány rendkívül bő forrásanyag alapján ismerteti a diákság és a városi tanács ellentéteit, ESTERHÁZY Miklós nádornak és az uralkodónak ebben játszott szerepét. A fél évszázadon áthúzódó ellenségeskedés lényege az volt, hogy a két fél egyaránt meg akarta szerezni a diákok feletti bíráskodás jogát — a vita hátterében nemesség és polgárság alapvető ellentéte rejlik. A tanulmány közli a nádornak a városhoz írt levelét, s a nyolc pontból álló megegyezés szövegét. Reméljük, hogy a dolgozat csak bevezetés az egyetemi ifjúságról szociológiai és történetstatisztikai szempontból készülő munkálatokhoz.

DOMANOVSZKY Ákos terjedelmes cikke *A leíró katalógus bejegyzéseinek osztályozása* címen katalogizálási elméleti kérdést vizsgál. (A „bejegyzés" fogalmat az „entry", „Eintragung" visszaadására használja a szerző; magyarul a „katalóguslap" fogalom felelne meg leginkább ezeknek, de ez, a kötetkatalógusok térhódításának korában, nem látszik elég átfogónak.) A tanulmány a bejegyzéseket tárgyuk szerint osztályozza, ill. pontosabban aszerint, hogy a katalogizálás mely tárgyáról, ill. tárgyairól nyújtanak információt. (Tárgy alatt értendő minden, a katalógus által közvetített információ.) A téma elméletileg-gyakorlatilag egyaránt jelentős. „Hiszen a tárgyak szerinti osztályozás során élesebb megvilágításba kerülnek a bejegyzések többnyire összetett funkciói, szolgálatai is; ami viszont az ösztönösségtől még ma sem teljesen mentes alkalmazási, felhasználási módjaik tekintetében eredményezhet haladást." A szerző végighalad a három bejegyzésformán (főbejegyzés, mellékbejegyzés, utalás), új alosztályokat határozva meg kereteiken belül; meghatározza a bejegyzések főtárgyát, szerepüket abban, hogy funk-

cióit (információadás az állomány minden egyes könyvéről, művéről és egyéni, valamint testületi oeuvre-jéről) a leíró katalógus megfelelően elláthassa. DOMANOVSZKY a tárgyalás során rámutat a nem egységes gyakorlat és az elvi tisztázatlanságokból adódó következetlenségek következményeire, s figyelemmel kíséri a katalógus használóinak igényeit, kívánalmait is.

MARÓT Miklós *Kölcsönzésünk elemzése* címen az Egyetemi Könyvtár forgalmának kb. felét jelentő kölcsönzést vizsgálja a kérőlapok alapján. (A felvétel ideje egy-egy hónap 1970-ben és 1971-ben.) Összevetve a diákok és egyéb olvasók használatának adatait megállapítja, hogy az egyetemi hallgatók 50%-ban a filológia különböző ágazatainak könyveit kölcsönzik ki az Egyetemi Könyvtárból, a többi olvasónál pedig a társadalomtudományok könyvei szerepelnek ugyanebben az arányban. A kölcsönzött művek egynegyede szépirodalmi, 70%-a magyar nyelvű. A történelmi művek kölcsönzése a forgalomnak csaknem 12%-át teszi ki. A kép kiegészítését szolgálná annak megvizsgálása, milyen a kölcsönözhető könyvek igénybevétele a könyvtár gyűjtőkörébe tartozó szakokban; másfelől, hogyan járulnak hozzá a tanszéki könyvtárak a hallgatók ellátottságához.

A további hét tanulmányból hat a magyar történelem különböző korszakaiból meríti tárgyát, a honfoglalástól a Tanácsköztársaságig. (Egyetlen egyetemes filológiai dolgozat WIMMER Éváé, aki, *Syntipas' meséi* címen egy XI. századi görög mesegyűjteményt vizsgál. A nagyobbrészt aisóposi eredetű meséket Michael ANDREOPULOS fordította szírről görögre, s a mesék hangsúlyának, tanulságának változásai érdekesen tükrözik a XI. századi bizánci társadalmi viszonyokat, elsősorban az elnyomott parasztság viszonyait.)

A legrégebbi korszakot tárgyaló magyar történeti tanulmány DÜMMERTH Dezsőé *A magyar fejedelemség keletkezése és eszmevilága* címen. A tanulmány az *Álmos fejedelem mítosza és valósága* címen a *Filológiai Közlöny*ben szerzőtől megjelent cikk kiegészítése új források (mohamedán írók, GYÖRGY barát folytatójának bizánci krónikája) bevonásával. Ezek alapján GYÖRFFY György megállapításaival szemben arra az eredményre jut, hogy „a magyarság néppé szervezése ÁLMOS, a honfoglalás pedig fiának, Árpádnak nevéhez fűződik. KURSZÁN vezér alakja a többi törzsfőkénél talán előkelőbb, de ÁLMOS családja mellett mégiscsak az alattvalói méltóságviselők közé helyezendő vissza." A tanulmány második része a fejedelemség eszmevilágának gyökereit vizsgálja. A türk-kazár méltóságrendszert átvevő IX. századi magyarság fejedelmét „égtől születettnek", isteni hasonlóságúnak tartotta. ÁLMOS szakrális fejedelem volt, aki hivatását betöltötte, amikor a főfejedelmi hatalmat kiépítette, s népét egy új haza határára vezette.

Míg DÜMMERTH Dezső cikke az őstörténetünkről, honfoglalásunkról való ismereteink örvendetes gyarapodását jelentő vitasorozat egyik állomása, addig KALMÁR Lajos 30 lapos (1. közleménynek jelzett) dolgozata — *A Victorinus-corvina madár ábrázolásainak intellektuális háttere. Az illumináció topos és situs vizsgálata* — a XV. századra, elsősorban annak eszmetörténetére vonatkozó tudásunkat kívánja bővíteni új forrástípus bevonásával, ill. az eddig is ismert forrásanyag új szempontú, elmélyült kihasználásával. A vizsgálat tárgyát az említett, 1460 körül VITÉZ JÁNOS részére készült VICTORINUS: *Commentarium in Ciceronis librum De inventione* c. kódex címlapjának illuminációja alkotja. A kódex első lapjának alsó szegélyén hat elemből (négy madár és két virág) álló dísz foglal helyet. A tanulmány megjelent részének célja „a kompozíció mélyértelmű jelképrendszerének megfejtésével kiindulási pontot, fogódzót" keresni, „hogy segítségével az ismeretlen — minden bizonnyal magyar — miniátor művének koncepcióját körvonalazhassuk. Az ebből leszűrt tanulságok támogatásával ugyanis — tanulmányunk második részében — közelebb férkőzhetünk a váradi »rendíthetetlen humanizmus« intellektuális hátteréhez." KALMÁR a külföldi analógiák és irodalom bőséges bevonásával vizsgálja a kódex ábráinak szimbolikus jelentését a középkorban: a tengelice, a kékcinke és a süvöltő madárka egyaránt transzcendens topost töltött be, az emberi szellem három funkcióját

személyesítve meg. A cicerói mű mellett való elhelyezésük során azonban az ábrák középkori szerepe megváltozott. Itt a háromszögben elhelyezett madarak képéből „egyetlen lélek — pontosabban a cicerói szellem követésére vágyó lélek bontakozik ki", utalva a kiemelten elhelyezett papagájra, a bölcsesség szimbólumára, pontosabban: az ékesszólás bölcsességének szimbólumára. A madarak alatt elhelyezett egy szál rózsa és haranglábvirág középkori értelme: Madonna a Gyermekkel; az adott összefüggésben azonban Grammatica úrnőt és „a halhatatlan mestert, az »isteni« Cicerót" mutatja be.

KALMÁR bonyolult, a fentinél jóval több összefüggésre, szimbolikus mozzanatra rámutató fejtegetését alapjaira leegyszerűsítve mutattuk be. Az eredeti fejtegetések összetettsége olykor bizonytalanságot is támaszt az olvasóban (a részletek meggyőző volta ellenére is): vajon végigjárta-e a XV. század humanistája ugyanezt az utat az ábra megkonstruálásához — vagy pedig az ábra az ő számára evidens összefüggések egyszerű rögzítése lenne? A válaszhoz talán a tanulmány ígért második része visz majd közelebb: „a konkrét történelmi környezet és e gondolkodási forma" szoros kapcsolatának megrajzolása.

A XVII. századot kötetünkben — PAJKOSSY Györgyné ismertetett egyetemtörténeti dolgozata mellett — IZSÉPY Edit tanulmánya képviseli: *A hajdúság részvétele I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjáratában*. A két tanulmány azonos időpontból vette tárgyát, s ezzel tanulságosan világít rá a két országrész viszonyainak általában eléggé figyelembe nem vett eltéréseire: amott egyetem és város viszonylag fejlett jogi és társadalmi viszonyokat feltételező viszálya, itt a század elejének katonai értékeit, harcmodorát és életmódját továbbörökítő hajdúság nyersebb, kíméletlenebb világa, s ezzel együtt császáriak és a török között létéért küzdő erdélyi fejedelemség életének egy jellemző szakasza elevenedik meg. IZSÉPY Edit tanulmánya egyben annak a módszertani tanulságnak levonására is alkalmat ad: milyen sok tennivalója van történettudományunknak ahhoz, hogy viszonylag jól ismert korszakok, események képét apró adatok feltárásával, részletösszefüggések megvilágításával pontosabbá tegye, megújítsa.

A következő korszakot kötetünkben két tudománytörténeti adatközlés képviseli. HÖLVÉNYI György *Hevenesi Gábor útmutatásai a történeti forrásanyag gyűjtéséhez* címen adta ki HEVENESI historiográfiánkban sűrűn emlegetett, de teljes szövegében nem ismert 1693. vagy 1694. évi forráskutatási körlevelét („Modus materiae conquirendae pro annalibus ecclesiasticis regni Hungariae continuandis"). E fontos dokumentumtól számíthatjuk a modern magyar történettudomány megindulását. TORBÁGYI Tiborné *Szombathi János: Magyar Athenas Toldalékja* címmel kivonatosan, értékelő megjegyzésekkel közli az 1749—1823 között élt sárospataki tanár, a könyvtárat jelentősen gyarapító kollégiumi könyvtáros kiegészítéseit BOD Péter 1766-ban megjelent *Magyar Athenas*ához. Összesen 86 személyre vonatkozóan gyűjtött össze megbízható bibliográfiai és életrajzi adatokat.

A XIX. század ezúttal hiányzik az évkönyvből. A legkésőbbi korszakot tárgyaló cikk *A Tanácsköztársaság közoktatásügyi intézkedéseinek tanulságai*-ról PELLE József tollából származik. A cikk sajtó, egyéb nyomtatott források és az ELTE levéltára alapján foglalkozik tárgyával. Áttekint a Tanácsköztársaság előtti helyzeten, s a század elejétől kezdve kibontakozó haladó mozgalmakon, majd sorraveszi és méltatja a Tanácsköztársaság fő intézkedéseit. A dokumentumok bizonyítják, hogy ezek „minden tekintetben a kor színvonalán álltak és formailag is tökéletesen fogalmazódtak meg". Bemutatva az egyes iskolatípusokra vonatkozó terveket és intézkedéseket, megállapítja, hogy ezekből „egy következetesen szocialista iskolapolitika elvi vonala rajzolódik ki", sok tekintetben — a korszerűségre törekvés igényét, a közösségi nevelés célkitűzését, a reális erkölcsi nevelést tekintve — ma is érvényesen és időszerűen.

Áttekintettünk az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. kötetének sokszínű, sokágú tartalmán. A kötet alapján a munkatárs-könyvtárosok munkásságának irányát két cso-

portra oszthatjuk. Az egyik csoport számára maga az Egyetemi Könyvtár, annak állománya és története adja meg kutatásai tárgyát, s ennek vizsgálatával jutnak egész kultúrtörténetünk számára tanulságos eredményekre. A másik csoportba tartozók a filológiai és történeti tudományok különféle szakterületein működnek (beleértve e körbe a könyvtári munka elméletének kérdéseit is); munkájuk azonban — anyagát, sokszor módszerét tekintve — sok szállal kapcsolódik a könyvtári állományhoz és a könyvtári tevékenységhez. A két csoport együttesen alakította ki azt a speciális funkciót, melyet az Egyetemi Könyvtár munkatársainak tudományos munkássága mai tudományos életünkben képvisel.

V. Windisch Éva

Markos Béla 1893—1974. Jelentős veszteség érte a magyar könyvtáros társadalmat Markos Béla elhunytával. Életútja során viszonylag későn kapcsolódott bele, mégis tevékenységével maradandót alkotott a hazai könyvtörténet számára. 1950-től az akkori Országos Könyvtári Központ tudományos osztályának dokumentációs munkájából vette ki részét széles körű nyelvtudásával. Az intézmény megszűnése után előbb a Népkönyvtári Központ, majd az Országos Széchényi Könyvtár keretében, a Könyvelosztóban dolgozott, és innen vonult nyugdíjba.

Markos Béla a *Magyar Könyvszemle* hasábjain több ízben is publikált. Ezek egy része könyvtári dokumentációs munkásságához fűződik (1956. 153—9, 1957. 97—100), míg a többiek a régi nyomtatványokkal kapcsolatosak. A köztulajdonba került több milliónyi könyv szétosztásán belül az 1851 előtti hungarikumok feldolgozásának irányítása hárult reá. Ennek során tízezernyi ilyen nyomtatvány fordult meg kezén. Ekkor kellett rádöbbennie a 18. századi hazai nyomtatványok bibliográfiai feltártságának különösen hiányos voltára. Összeállította a *Magyarországi nyomdahelyek, nyomdák és kiadók 1712 és 1850 között* c. kiadványt, amelyet az OSZK 1956-ban jelentetett meg és az MTA prémiummal jutalmazott. A mai napig is hasznos segédeszköze ez a régi hazai nyomtatványokkal foglalkozóknak. Mikor a régi külföldi nyomtatványok szétosztásához a címlapfényképezést vették igénybe, elvi jellegű cikkei ismét e folyóirat hasábjain láttak napvilágot (1957. 290—296, 1958. 363—7).

Nyugdíjba vonulása után is hű maradt e szívéhez nőtt témához és önkéntes, ill. különmunka keretében foglalkozott a régi hazai nyomtatványokkal. Ennek során összeállította az 1851—1918, majd az 1919—1948 között működött magyarországi nyomdák és kiadók jegyzékét. E két rendkívül értékes anyaggyűjtést az OSZK Kézirattára őrzi. Különös gonddal foglalkozott az 1712—1800 közötti hazai kiadványok adatainak gyűjtésével és regisztrálásával. Munkatársaival együtt elkészítette a Petrik Géza-féle *Magyarország bibliográphiája 1712—1860* c. kiadványhoz az ötödik, kiegészítő kötetet, mely 7660 tételével a 18. századi hazai kiadványok kétharmados pótlását jelentette. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia e kötetét 1971-ben jelentette meg az OSZK. A következő évben nyomtatták ki e sorozat hatodik kötetét, amelyet Markos Béla egyedül állított össze. E munkásságához kapcsolódnak további cikkei a *Magyar Könyvszemlé*ben (1958. 205—6, 1971. 1—11) és a *Budapest* c. folyóiratban (1972. 8. sz. 40—43).

Akinek osztályrészül jutott, mint e sorok írójának is, hogy személyes ismeretség, sőt atyai barátság kötötte Markos Bélához, azok az ő emberséges emberi képét őrzik, de akiknek ez nem adatott meg, azok is akarva-akaratlanul állandóan frissen tartják emlékét értékes publikációinak felhasználásával.

Borsa Gedeon

Erdélyi féniks — Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Nem ünnepelhette hasznosabban a romániai magyar könyvkiadás nyomdászatunk fél évezredes évfordulóját, mint egy olyan művel, amelynek tárgyáról sok vonatkozásban ma is ott, Kolozsvárott, a forrásnál tudnak a legtöbbet és a legjobban.

Ez az első benyomása az olvasónak JAKÓ Zsigmond kitűnő kötetéről, amely szinte új lapot nyit a TÓTFALUSI-kutatás történetében.

A bevezető tanulmány tömör áttekintést ad a 17. század vége Erdélyének történelmi környezetéről, benne TÓTFALUSI KIS Miklós pályájáról. Ismerteti betűmetszői, nyomtatói, művelődéspolitikai tevékenységét, harcát az olvasás elterjesztéséért és a hibátlan könyvekért, védőiratait és tragikus vereségét.

A témához képest rövidre fogott bevezetés a kötetben közölt dokumentumokkal válik kerek egésszé: ez nemcsak a kiadás ökonómiája, hanem szerkesztési koncepció. Az eddigi TÓTFALUSI-irodalom nem kevés pontatlanságát, tévedését, torzítását helyesbítendő „elérkezett . . . az idő, hogy az eddig ismert tényanyag egybegyűjtésével és felülvizsgálásával mindenkinek megadjuk a lehetőséget a legnagyobb magyar betűművésszel való *közvetlen találkozásra*" — írja a szerző. (H. Gy. kiemelése.)

Előbb a bevezető néhány figyelemre méltó elemére utalunk. Ilyen az a történetileg megalapozottabb és teljesebb kép, amelyet TÓTFALUSI KIS Miklós egyéniségéről, a személyével kapcsolatos korabeli viták és harcok eszmei és társadalmi motívumairól ad. Tótfalusinak üldöztetésbe torkolló összeütközéseit főként a homo novusszal, a polgárrá és értelmiségivé nőtt jobbágyivadékkal szemben való osztályelőítéletre, szakmai és emberi irigységre, rivalizálásra vezeti vissza. Kifejti, hogy a jól ismert konfliktusokra eszmei ellentétek, a haladás és a maradiság feltételezett ütközései nem szolgáltatnak kielégítő magyarázatot.

A történeti forrásvizsgálat értékes eredményeként tükröződik a bevezetőben a szerző váratlan felfedezése: TÓTFALUSI KIS Miklós korai elhatározása a sztereotípia bevezetésére. Megállapítja, hogy a Biblia mindenkori gyors, olcsó és hibátlan nyomtatására szolgáló „készület", amelyről TÓTFALUSI 1684-ben ír, nem lehet más, mint a sztereotípiának valamilyen formája. SCHIPPERNÉ és ATHIAS amszterdami nyomdászok az eddig ismert legrégibb (1700 körüli) kezdeteknél 30—40 évvel korábban alkalmazták azt az új eljárást, amelyet TÓTFALUSI is követni kívánt. A könyv tehát egyéb érdemei mellett a technikatörténetet is nemzetközi fontosságú bejelentésekkel gazdagítja. Reméljük, hogy a kötetben foglalt értesülések további részletei is mielőbb napvilágot fognak látni.

TÓTFALUSI KIS Miklós írásaiból a könyv az *Apologia Bibliorum* I. és III. részének magyar fordítását, a *Mentség* teljes szövegét, az 1686. évi amszterdami kis *Zsoltároskönyv* előszavát és WERBŐCZY *Tripartitumának* (magyarra fordított) ajánlását közli. A szövegeket újra átnézték, korábbi közlések hibáit javították s valamennyit gondosan összeállított jegyzetekkel látták el.

A kötet fontos és legtöbb újdonságot rejtő része 48 különböző levél és irodalom, TÓTFALUSI 1680-as utrechti levelétől a Biblia-nyomtatás előzményeit, valamint amszterdami betűmetszői tevékenységét dokumentáló iratokon át végrendeletéig. A halálát követő időszakból betűinek és hagyományainak sorsát követő iratok egészen PATAKI Sámuel professzornak a nyomda történetére visszatekintő 1780. évi feljegyzéséig.

A harmadik részben PÁPAI PÁRIZ Ferenc búcsúztató versével, TÓTFALUSI halotti kártájának szövegfordításával, néhány emlékező vers magyar fordításával zárul a szöveggyűjtemény.

* Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Kriterion, Bukarest 1974. 8°, 548. l., 35 kép, 3 mell.

Alapos könyvészeti jegyzék után módszertani bevezetéssel ellátott jegyzetek következnek. Nem kis részüknek lényegbevágó megállapításai és következtetései a bevezető tanulmány színvonalán állanak és tulajdonképpen oda kívánkoztak volna. Bizonyára terjedelmi korlátozások miatt szorult a jegyzetekbe az anyagnak több fontos, érdemi része.

A kötetet nemcsak regisztráló, hanem lényeges ismeretanyagot is tartalmazó szó- és névmagyarázatos mutatók zárják.

A könyv zömét tehát szövegek alkotják, ennek ellenére nem nevezném szöveggyűjteménynek. Sajátos műfajában a bevezető tanulmány és az eredeti szövegükben közölt források együttesen világítanak meg egy-egy tudatos szerkesztéssel kiemelt kérdéscsoportot. Köztük jó néhányat, amely újabb, teljesebb képpel egészíti ki TÓTFALUSIval kapcsolatos eddigi ismereteinket. Figyelemre méltó például az amszterdami biblianyomtatás mozzanatainak összefüggéseiben való kibontása. Vagy az a rendszerezett áttekintés, amit TÓTFALUSI egész betűmetszői tevékenységéről a szerződések és a levelek nyomán kapunk. Az utóbbival létrejött az a históriai alap, amelyre a szakkutatás az eddiginél biztonságosabb típusvizsgálatokat építhet. Itt tisztázódott először TÓTFALUSI betűszerszámhagyatékának sorsa. 1972-ben e hasábokon ismertettem TÓTFALUSI KIS Miklós hagyatékának 1702. évi leltárát, akkor azonban nem sikerült választ találnom betűszerszámainak későbbi sorsára nézve (MKsz 196.). JAKÓ Zsigmond most kimutatja, hogy az értékes hagyaték 1724 után a kolozsvári ref. kollégium birtokába jutott s így legalábbis abban az évszázadban megmenekült az elkallódástól.

Figyelmet érdemelnek a 18. századi kolozsvári nyomdák és betűállományuk mibenlétét első ízben hitelesen tisztázó adatok. Ezek egyben azt is tükrözik, hogy TÓTFALUSI halálával az erdélyi betűmetszés nem ért véget: több utóda az ő nyomdokaiba lépve foglalkozott betűmetszéssel. PATAKI Sámuel nyomdai inspektorsága idején a század végén is rendszeresen javították és pótolták TÓTFALUSI betűszerszám-készletét. A kolozsvári nyomdászat történetének ez az érdekes, kevéssé ismert fejezete további, részletesebb tanulmányokat is érdemelne.

Amit a könyv szerzője is kíván, hogy műve „úttörés legyen a hazai nyomdászattörténetben", teljes mértékben sikerült. Eredményéhez további többletet adnak a következő TÓTFALUSI-kutatások irányát kijelölő utalások. A szerzőnek műve összeállításánál elsősorban az erdélyi leváltárak állottak rendelkezésére. Az általa ajánlott holland, olasz, vatikáni és lipcsei iratok módszeres átvizsgálása minden bizonnyal tovább bővíthetné a TÓTFALUSI-ügyre vonatkozó ismereteinket. Hozzátehetjük, hogy a Magyar Országos Levéltár irományai is tartalmazhatnak tárgyunkat gazdagító meglepetéseket.

Reméljük, hogy ez a kitűnő könyv, amely kézikönyve és forrása lesz a további kutatásnak, nemcsak segíteni, de inspirálni is fogja a TÓTFALUSI-életmű további feldolgozását. Forráskritikai módszere és történeti szemlélete pedig mint példa, hozzá fog járulni nyomdászattörténeti, betűtörténeti kutatásunk újabb, korszerű arculatának kialakításához.

HAIMAN GYÖRGY

Bessenyei folyóiratának eredeti példánya az Országos Széchényi Könyvtárban. BESSENYEI György *Der Mann ohne Vorurtheil* című, 1781-ben Bécsben kiadott folyóiratára csak újabban figyelt fel a szakirodalom.[1] Pontosabban: azt követően, hogy a HOLZMANN—BOHATTA *Deutsches Anonymen Lexikon*nak új kiadása (1961. VII. köt. 287. l., 6864. tétel)

[1] STRASSER, Kurt: *Die Wiener Presse in der josephinischen Zeit.* Wien 1962. 74. — KÓKAY György: *Bessenyei György ismeretlen folyóirata.* ItK 1967. 25—34., és MKsz 1967. 164—167.

a névtelenül megjelentetett 18. század végi periodikumot Bessenyei Györgynek tulajdonította. Az idézett hivatkozások közül különösen az egyik valóban perdöntően bizonyította felvilágosodásunk vezéralakjának szerkesztői, illetve szerzői szerepét. (Ugyanis — mint máshol ezt már kifejtettük — a *Der Mann ohne Vorurtheil*, valószínűleg a II. József által éppen akkor, a folyóiratokra nézve elrendelt cenzúrakönnyítésekre való tekintettel, csak formailag igyekezett periodika-látszatot kelteni, tartalmára nézve közelebb állt Bessenyei tipikus műfajához, a politikai-filozófiai röpirathoz.)

Tudomásunk szerint hazánkban a legutóbbi időkig nem volt ismeretes példány a fenti munkából. A hatvanas évek elején Czigány Lóránt, a British Múzeum munkatársa a Walther László-hagyaték feldolgozása során előbukkant példányról xerox-másolatot küldött az Országos Széchényi Könyvtár számára, amit a könyvtár kiegészített még a bécsi Nationalbibliothek példányainak másolatával is. Így — hála a kapott xerox-másolatoknak — hat füzetről volt alkalmunk tudomást szerezni.

A múlt év tavaszán az Országos Széchényi Könyvtár Gyarapítási Osztályának sikerült eredetiben megszereznie Bessenyei ritka művét, sőt: a beszerzett kötet még azzal a meglepetéssel is járt, hogy az eddig ismert hat füzeten kívül egy hetediket is tartalmazott.

A Gyarapítási Osztály a müncheni Hartung u. Karl cég 1974. május 28—29-i aukciójáról kiadott katalógusa alapján értesült a *Der Mann ohne Vorurtheil* 1—7. füzetének felbukkanásáról a nemzetközi antikvár-piacon. A könyvtár megbízottja révén részt vett a német cég fenti könyvaukcióján, és megvásárolta a kötetet. A mű ritkaságát és az iránta megmutatkozó érdeklődést bizonyítja, hogy a kikiáltási árnak több mint kétszereséért sikerült csak a folyóirat megvételét biztosítani.

A fenti cég *Bücher, Autographen* c. katalógusának megjegyzése szerint az 1—7. számú füzetet tartalmazó, nyolcadrét nagyságú kötet már teljesnek tekinthető — vagyis több megjelentetett számról már nem tud a nemzetközi antikvár-irodalom sem. A számunkra teljesen új, 7. rész — akárcsak a 6. füzet — önálló címmel is rendelkezett. A *Versuch über Glück der Welt* című szám után következik az *Olimpus oder die Götter und Menschen* címmel kiadott füzet, amely az előzményekhez hasonlóan, szintén a 18. századvégi filozófiai és politikai gondolkodás alapvető kérdéseit tárgyalja.

A Széchényi Könyvtár e kiváló szerzeménye — amely nem véletlennek, hanem a Gyarapítási Osztály vezetőinek, Birkás Endre és Wix Györgyné tudatos gyaparítási munkásságának az eredménye — nemcsak hungarika-gyűjteményünk értékes kiegészítése szempontjából jelentős, hanem az éppen megindult Bessenyei-kritikai kiadás munkálatainak is nagy szolgálatot tesz.

Kókay György

A Pécsi Egyetemi Könyvtár jubileumi ünnepségei. 1974. október 16—18. között ünnepségsorozattal emlékeztek meg Pécsett a Klimó könyvtár alapításának 200 éves évfordulójáról. A megemlékezéseket a Tanárképző Főiskola dísztermében rendezett tudományos ülés vezette be. A *Könyv- és könyvtárkultúra Pécsett a Klimó-könyvtár alapításának és kezdeti fejlődésének időszakában* címmel a Pécsi Egyetemi Könyvtár, a Pécsi Tanárképző Főiskola Irodalomtudományi Tanszéke, a Baranya Megyei Levéltár és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi Osztálya által szervezett ülésen többek között Fényes Miklós *(A könyvtár alapítása és múlt századi története)*,

[2] *Bücher, Autographen.* Auktion 7, 28—29. Mai. 1974. Hartung u. Karl. München 1974. 197 l.

Borsi Károly *(A pécsi nyomdászat kezdetei)* és Boda Miklós *(A Klimó-gyűjtemény tudománytörténeti jelentősége)* tartott felolvasást. Délután került sor a Pécsi Egyetemi Könyvtárban rendezett könyvtörténeti kiállítás megnyitására.

Az ünnepségsorozat keretében rendezték meg 17-én a Magyar Könyvtárosok Egyesülete VI. Vándorgyűlését is. Ennek során Mátrai László a könyvtár és a társadalom jövőbeli kapcsolatairól, Horváth Tibor a könyvtárak szervezetének várható alakulásáról, Futala Tibor a könyvtáros pálya jövőjéről, Walleshausen Gyula pedig a jövőkutatásról és a könyvtárak jövőjéről tartott előadást.

Október 18-án került sor a Pécsi Tudományegyetem aulájában az ünnepi nyilvános plenáris ülésre, amelynek során Fényes Miklós a Klimó-könyvtár és az Egyetemi Könyvtár, Benedek Ferenc pedig a Pécsi Egyetemi Könyvtár és a Pécsi Tudományegyetem kapcsolatairól emlékezett meg.

A Pécsi Egyetemi Könyvtár a 200 éves jubileum alkalmából gazdag tartalmú tanulmánykötetet is kiadott; ennek ismertetésére még visszatérünk.

(k. gy.)

A XVIII. századi kutatás és régi könyvtári gyűjteményeink — címmel 1974 novemberében vitaülést rendezett a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi Osztálya és a mellette működő XVIII. századi Munkaközösség. A meghívott könyvtárosok, irodalomtörténészek és történészek előtt Kókay György ismertette a régi magyarországi gyűjtemények helyzetét, különös tekintettel a XVIII. századi kutatások szempontjaira. A beszámoló főleg egy kevésbé ismert hazai könyvtártípussal, az egyházi könyvtárakkal és azok régi nyomtatott és kéziratos forrásanyagának feldolgozottságával és hozzáférhetőségével foglalkozott.

Az egyházak tulajdonában levő, mintegy 30 nagyobb, központi könyvtár hozzávetőleg két és fél millió kötet állománnyal rendelkezik. E gyűjtemények jelentős része éppen a 18. században — vagy még korábban — jött létre, de a későbbi alapításúak is igen gazdag régi forrásanyaggal rendelkeznek. A muzeális értékű állomány (közép- és újkori kéziratok, ősnyomtatványok, régi magyar nyomtatványok, 16. századi, ún. antikvakötetek stb.) országos nyilvántartásba vételéről és védetté nyilvánításáról a muzeális értékek védelméről szóló jogszabályok intézkedtek. Ezek végrehajtása e gyűjtemények legnagyobb részében megtörtént, s ennek nyomán folyamatban van a fenti kategóriákra vonatkozólag az Országos Széchényi Könyvtárban egy olyan központi nyilvántartás kiépítése, amely a kutatás számára is nagy szolgálatot tehet: tájékoztatást nyújt régi, nemzeti értékeink egyes példányainak lelőhelyére nézve, addig is, amíg a már folyamatban levő és a tervezett bibliográfiai munkálatok ezeket kiadványokban is közzé teszik. Az előbbi kategóriákon kívül megindult még országos méretekben az 1711—1800 között megjelent nyomtatványok nyilvántartásba vétele is.

A XVIII. századi kutatások szempontjából — az utóbb említett felmérésen kívül — különösen az jelentene nagy segítséget, ha sor kerülnek a jelentősebb gyűjtemények értékes kéziratos állományának a feldolgozására is. Közismert, hogy a nevezetes egyházi könyvtárak milyen gazdag forrásanyaggal rendelkeznek korábbi századaink, de különösen a XVIII. század irodalom- és művelődéstörténetére nézve. E feltáró munkálatokat (amelyeknek jelenlegi formája a védettségi bejelentés alapján — ellentétben a régi nyomtatványokkal — még nem eredményezhet egyenletes és tudományosan is felhasználható központi nyilvántartást) az egyes gyűjtemények munkatársainak aktív részvételével kell lebonyolítani. E munkálatok megindításához és lebonyolításához — csakúgy, mint a muzeális értékek állományának további megóvásához — továbbra is szakmai és anyagi támogatásra van szükség.

A vita során a hozzászólók szintén fontosnak tartották a kutatások szempontjából az egyházi gyűjtemények forrásainak további feltárását, de azt is hangsúlyozták: nem elég a kérdés egyszerű felvetése, hanem biztosítani kell a megoldás gyakorlati feltételeit is. Többen rámutattak arra, hogy a XVIII. századi gyűjteményekben található kéziratos források közül milyen hasznos lenne a fontosabb levelezések kiadása is. Hopp Lajos, a XVIII. századi Osztály vezetője zárszavában rámutatott arra, hogy e tudomány- és művelődéstörténetileg egyaránt fontos tervezetek végrehajtását a XVIII. századi Munkaközösség már azzal is támogatni kívánta, hogy felvette e témát vitaülései programjába. Hangsúlyozta annak fontosságát, hogy e kérdéseket a szaksajtó és az illetékes körök tartsák napirenden; a XVIII. századi levelezések kiadására alkalmat adhat a már korábban tervezett Tudós-levelezés-sorozat megvalósítása.

SZEMLE

Botka Ferenc: Magyar szocialista irodalom oroszul. 1921—1945. Bibliográfia. — Венгерская социалистическая литература на русском языке. 1921—1945. **Библиографический обзор.** Bp. 1973. MTA Könyvtára, Petőfi Irodalmi Múzeum, XIII, 127 l. 10 t. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai. 68.)

Botka Ferenc munkája *hungarica bibliográfia*, amely a két háború közötti emigrációs magyar irodalom orosz nyelvű kiadványaira terjed ki. A szakbibliográfiában szereplő szocialista írók közül szinte mindenki szerepel, akinek művei — a szerző által megállapított legfontosabb forrásokban — orosz nyelven megjelentek. A bibliográfia egyszerre segíti könyvtáraink tudományos tájékoztató szolgálatát és irodalomtörténész kutatóink komparatista munkáját, nem is szólva a fontos dokumentumgyűjtemény során készített 1814 kocka mikrofilmanyagról, amely Magyarországon zömében hozzáférhetetlen forrásokat tár fel (legalábbis ez derül ki Botka Ferenc előszavából, X. l.). A sok újdonság mellett természetesen felhasználja az összeállító a korábbi hasonló típusú szakbibliográfiákat is. (XII. l.)

A könyv alakban megjelent művek és recenziók gondos számbavétele mellett kiterjedt a gyűjtés a napisajtó és a folyóiratirodalomra is. Igaz, hogy az utóbbi vonatkozásában csak viszonylagos teljességről lehet szó, mivel Botka csupán a *Lityeraturnaja Gazeta* és a központi jelentőségű irodalmi folyóiratok gyűjtésére kerülhetett sort, míg kisebb (talán kevésbé jelentős) forrásokat kénytelen volt mellőzni.

A gazdagnak mondható hungarica anyag rendszerezése jól áttekinthető módon egyrészt kiadványtípusok szerint történt (tanulmányok, gyűjteményes kiadványok, egyes írók művei és a rájuk vonatkozó irodalom), másrészt a tanulmányok tartalmi szempontja szerint (magyar irodalom, szovjet irodalom, világirodalom, irodalomelmélet-esztétika, színház és film, képzőművészet-építészet, publicisztika). Az adott részfejezetek alatt kronológiai és azon belül a cirillábécé sorrendjében követik egymást a címfelvételek. Minden önálló címfelvétel tételszámot kapott (összesen: 991), amely a névmutató alapján történő visszakeresést egy oldalon belül is rendkívül megkönnyíti.

Botka bibliográfiájának címleírása némi eltérést mutat a szokásos hazai gyakorlattól, tekintettel arra, hogy a feldolgozott anyag természetéhez igazodva a szovjet szabványt érvényesíti. (Ezen eltéréseket részletesen a bevezetéshez fűzött jegyzetekben találhatjuk meg, XIII. l.) A művek könyvészeti leírását a hozzájuk csatlakozó, szakszerűen összeállított kritikai irodalom egészíti ki.

Illusztrációk is emelik a kiadvány színvonalát, mivel a feldolgozott hungaricák itt közölt cím- és borítólapjai újdonságok és nem csak a bibliográfusokat érdeklik. (Számíthat az illusztráció- és kiadástörténet, a könyvtártörténet, az irodalomtörténet, a nyomdatörténet szakembereinek figyelmére is.) Helyes volt a képmellékletek szövegében is feltüntetni a megfelelő tételszámokat, mert gyorsan eligazítja az érdeklődő olvasót: mi hova tartozik.

Botka Ferenc sok haszonnal forgatható bibliográfiája több tudományágat érdeklő, mondhatnánk izgalmasnak ígérkező, jelentős és *valóban hiányzó területet* választ ki, kiadványával ezúttal is fontos segédeszközt nyújt át a kutatásnak és a tájékoztatásnak. Üdvözölni lehet az MTA Könyvtárának — mint a sorozat gazdájának — azt az elhatározását, hogy az orosz nyelvű törzsanyag mellett a filológus alapossággú kísérő szövegeket két nyelven adta ki.

B. Juhász Erzsébet

Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken Band II. Bearbeitet von András Vízkelety. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1973. — 324 l., 7 tábla

Az 1969-ben megjelent I. kötet után, amely az OSZK anyagát tartalmazza, most már a teljes hazai ónémet kéziratos anyag feldolgozása kezünkben van e II. kötettel. Ez a kötet 5 budapesti (Akadémiai, Egyetemi, Orvostörténeti, Nemzeti Múzeum, Kegyesrendi) könyvtár mellett a jelentős vidéki — kivétel nélkül egyházi — gyűjtemények anyagát öleli fel: sorrendben a debreceni református, az egri főegyházmegyei, az esztergomi főszékesegyházi, a győri szemináriumi, a kalocsai főszékesegyházi, a pannonhalmi főapátsági, a pápai református, a pécsi és szombathelyi egyházmegyei könyvtár kéziratait. Végül kiegészítésképpen az I. kötethez, az OSZK egy új szerzeménye és két könyvkötésből kiáztatott töredéke következik, majd néhány toldalék és helyreigazítás — ugyancsak az I. kötethez — zárja a sort. Így 15 könyvtár 88 kéziratáról kap részletes feltárást az érdeklődő. A könyvtárak — külön a budapestiek és külön a vidékiek — betűrendben követik egymást. Egy-egy gyűjtemény anyagának tárgyalását minden esetben az illető könyvtár történetének rövid ismertetése vezeti be. Ugyanitt az alapvető, legszükségesebb irodalomra való utalás is megtalálható. Nem mehetünk el itt szó nélkül a mellett a sajnálatos tény mellett, hogy a nagy egyházi könyvtárak anyagának alig akad újkeletű irodalma . . .

Az előszóban röviden ismerteti a szerző az anyag kiválasztásának lényegesebb szempontjait. A középkori kéziratok záró évéül az 1500-as századfordulót veszi. Későbbi kéziratot csak akkor tárgyal, ha írásképe és elrendezése kódex-jelleget mutat. Így kerül bemutatásra például egy pannonhalmi imakönyv 1514-ből vagy egy Kalocsán őrzött *Pilgerbuch* 1512-ből. Összesen 10 kézirat van, amely a XVI. századból származik. (Az anyag zöme egyébként a XV. század terméke: több mint 50 kódex származik ebből az évszázadból, 1500 körülinek jelez még további 8-at.) Nyelvi szempontból: tárgyalja a kéziratot, ha túlnyomó vagy nyelv- és irodalomtörténeti szempontból jelentős része német nyelven íródott. Az Akadémiai és Egyetemi Könyvtár oklevélgyűjteményének német darabjait nem veszi számba, mert azokat levéltári szempontok szerint kell feldolgozni. De felveszi katalógusába az Akadémiai Könyvtár könyvkötésekből kiáztatott német oklevéltöredékeit, hogy — mint megjegyzi — valahol hozzáférhetők legyenek.

A szerző az I. kötetből már megismert alapossággal írja le a kódexeket. A tételszám alatt a kódexnek az illető gyűjteményben viselt jelzetét találjuk, majd kiemelt szedéssel a kódex egészére vagy jelentős részére jellemző címet. Ez alatt külön sorban hozza a kézirat korát, nyelvjárását, terjedelmét és méreteit. Ezek után külön pontban közli a kódex egészére vonatkozó irodalmat. A tartalmi leírásnál a több művet tartalmazó kéziratok egyes nagyobb egységei római számot, a kisebb tartalmi csoportok arab sorszámot, ezen belül kisbetűs jelzést kapnak. A mutatók adatai mindig erre a beosztásra utalnak. A kéziratban nem szereplő szerzőnevek, címek szögletes zárójelbe kerülnek. Az Incipit és Explicit közlése is az első kötet gyakorlatát követi: eredeti helyesírással, betűhíven adja, a mutatókban azonban kissé normalizálva. Az egyes anyagrészekre vonatkozó irodalmat az illető rész elemzésénél közli. A közölt irodalom minden esetben a lehető legújabb.

A tartalmi feltárás után következnek a kódex anyagára, esetleges károsodására, a vízjelekre, az írásra, díszítésre, kötésre vonatkozó adatok. Szól a birtokosokról is, híven közölve mindig a possessor-bejegyzéseket.

Ami a kódexek tartalmi megoszlását illeti: legtöbb vallásos tárgyú írás. Mégpedig főleg vallásos traktátusok, kisebb számban legendák, szentbeszédek. Ugyancsak nagy az imakönyvek száma, köztük szép számmal vannak hóráskönyv-jellegűek. Ez utóbbiakat a szerző *Tagzeiten*, *Officium* címmel hozza, legtöbbször aszerint, hogy az illető kódex milyen elnevezést ad a legjellemzőbb daraboknak, az imaóráknak. Úgy véljük azonban, hogy még egy-két általánosságban *Andachtsbuch*-nak címzett kézirat is besorolható lett volna a hóráskönyvek szorosabb körébe. A világi tárgyúak között főleg a különböző orvosi írások, gyógyszer- és receptkönyvek gyakoriak. Találunk háztartási utasításokat, asztronómiai táblázatokat. Említésre méltó Hartlieb *Alexander-könyve* (64), a kiadásból már ismert, Debrecenben őrzött *Witwenbuch* (46), és a selmeci *Stadt- und Bergrecht* a Nemzeti Múzeum Könyvtárából (42). Jól ismert anyag az *Erleuer Spiele* néven már a múlt században kiadott hat ónémet misztériumjáték az egri könyvtárból (52).

A kéziratok nyelvjárási megoszlása főbb vonalakban: a legtöbb, majdnem 50 a bajor–osztrák nyelvterületre utal, tíznél több a középnémet, néhány sváb, nürnbergi és alemann, egy-egy frank, westfaliai

és sziléziai. A mutatókban az I. kötethez viszonyítva az a változás, ill. újítás, hogy a receptek incipitjeiről nem készít regisztert, hanem a szakmutatóban részletesebben tagolja a recepteket és orvosi előírásokat. A hét táblaképen a tárgyalt kéziratok írását és főleg díszítéseit mutatja be.

Vízkelety alapos munkájáról a mű minden lapja képet ad, amint azt már az I. kötetben is volt alkalmunk megfigyelni. Azonban külön ki kell emelnünk azt az aprólékos türelmet és alaposságot, amellyel rendet teremt az imakönyvek, Andachtsbuch-ok szövevényes, burjánzó ima-áradataiban. Lapról lapra, sőt sorról sorra bogozza ki, fejti meg és regisztrálja a hosszabb-rövidebb szövegeket, hasonlóságokra, egyezésekre, kiadásokra utalva. Ugyanezt kell elmondanunk a receptek, orvosi előírások, háztartási utasítások labirintusainak feltárásáról is.

Szabó Flóris

Mészáros István: A XII. századi esztergomi diákjegyzet. Bp. 1973. 71 l. 9 t. (Pedagógiai Múzeum 2.)

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Mss III. 184. jelzetű, *Tractatus de Cantica Cantocorum* néven ismert kódexe egy XII. századi diákjegyzet, amelyről a szerzőnek 1961-ben a *Könyvszemlé*ben jelent meg tanulmánya. Ebben a kódexet mind írástörténetileg, mind műfajtörténetileg feldolgozta. A *Pedagógiai Múzeum* 2. kötete a diákjegyzet szövegkiadása és fényképmásolata részletes tartalmi feldolgozással. A sorozatnak megfelelően, a kódex tartalmi vizsgálata elsődlegesen tananyag központú. Mivel az írás-és műfajtörténeti kutatás eredménye az 1961- es tanulmány alapján ismeretes, a szerző a tartalmi feldolgozásban erre nem tér ki.

A diákjegyzet a következő tananyag részeket tartalmazza: grammatica, prosodia, rhetorica, dictamen, computus. Ez az összeállítás és tartalma teljesen megfelel a középkori iskolai gyakorlatnak, amikor a magisterek maguk állították össze a tankönyvek anyagát, rendszerint több neves szerző munkája alapján, saját felfogásuk szerint, céljaiknak megfelelően csökkentve, bővítve, összevonva a tudnivalókat. Az így létrejött tananyagot tanulták meg a diákok, és ennek alapján készítették el a saját ,,tankönyvüket''. Esztergomban két ilyen iskolai jegyzet van: a *Szalkai-kódex*, amelyet Szalkai László esztergomi érsek sárospataki diák korában másolt és a *Tractatus de Cantica Canticorum* néven ismert kézirat. Mindkét kódex értékes forrása középkori iskolatörténetünknek. Tartalmi feldolgozásukkal nemcsak a pedagógia-, hanem művelődéstörténetünk is jelentős eredményekkel gyarapodott.

A XII. századi diákjegyzet paleográfiai vizsgálata az írásbeliség felújulásának korára mutat a kétféle írástípus, a cursiva textualis és az ún. dictamen írás alkalmazásával. Ezt megerősíti a kéziratban olvasható dictamen jegyzet szövege is, amely illusztrálja, hogy a középkori iskola diákjai oktatásában mennyire a gyakorlati követelményeket tartotta szem előtt. Az elsajátításra szánt dictamen ars-a, a retorikai készséget kialakító retorikai tanulmányok, a computusban való jártasság a nemrég szervezett, ill. újjászervezett királyi és főpapi udvarok, káptalanok írásbeli igényeinek kielégítésére tette alkalmassá a diákokat, akik a szövegértelemezés (jelen esetben a *Cantica Canticorum)* kapcsán felmerülő kérdések tisztázásával és a fent említett arsok elsajátításával igazi litteratussá lettek. Ennek elengedhetetlen előfeltétele volt az a grammatikai alap, amelyet prozódia egészített ki. Ezért tárgyalja a jegyzetünk a didaktikai gyakorlatnak megfelelően először a grammatikai anyagrészt, a prozódiát, s ezek után a retorikát. A fentiek biztos tudása alapján kezdhettek hozzá a diákok a tulajdonképpeni ,,szakmai'' ismeret, a dictamen anyagának elsajátításához, és a középkori naptár elkészítéséhez nélkülözhetetlen húsvét számítás tárgyalásához.

A *Pedagógiai Múzeum* sorozatban megjelent szövegkiadás bevezető tanulmánya a fent említett tananyagrészek szövegtörténeti feldolgozása mellett tárgyalja azokat az ismereteket is, amelyek a jegyzet tartalmát alkotják. A tananyag tartalmi feldolgozása és a szövegösszehasonlítás kapcsán a diákjegyzet lehetséges mintaszövegeit is kutatja a szerző. Ennek a feldolgozásnak egyik eredménye, hogy biztosan megállapítható a jegyzet készítője. A kéziratot egy haladó fokon levő diák írta, vagy másolta egy, valószínűleg káptalani iskolában. Alsó fokon lehetetlen a grammatika oktatás Priscianus alapján, és nem lehet feldolgozandó anyagrész a rhetorica, az ars dictaminis és a computus. A másik lényeges eredmény, hogy kiadott szöveg alapján tanulmányozhatjuk egy XII. századi iskola tananyagát, a mit, miből mellett a hogyanra is következtethetünk. (Pl. az anyanyelvi magyarázat módszere.)

A tartalmi feldolgozás értékét növeli, hogy a szerző tisztázni kívánta a kézirat keletkezési helyét is. A nehézség óriási, hiszen a kódexben semmiféle utalás nincs a leírás helyére. Az a tény, hogy a kézirat

nyolc Árpád-házi király temetkezési helyét tartalmazza, XIII. sz.-i magyar királyi környezetű possessorra utal. A *Könyvszemlé*ben megjelent tanulmányban részletesen ismerteti a szerző a leírás helyéről vallott nézeteket, kiegészítve az általa elvégzett paleográfiai, szövegtörténeti és tartalmi feldolgozás eredményével. Ennek alapján a szerző feltételezi az esetleges esztergomi eredetet. Meggyőzőbbnek látszik azonban a franciaországi származás. A dictamen részben szereplő „gratia Dei dictus abbas" mintaformula Franciaországban a XII. sz.-ban már használatos, míg nálunk csak a XIII. sz.-ban jelenik meg, amikor a tankönyv már Magyarországon lehetett. Ezenkívül elgondolkodtató a Rhetorica ad Herennium szövegtörténeti feldolgozásából adódó eredmény is, ami mindenképpen francia mintapéldányt tételez fel. A kódex leírásának idején (XII. sz.) viszont név szerint ismerünk Párizsban tanuló magyar diákokat. Így a kódex lehetett a párizsi magyar diákok saját tankönyve vagy pedig magukkal hozták, és itthon, mint magisterek felhasználták saját iskolai munkájukban. Ez az iskola Esztergomban volt-e, erre minden kétséget kizáróan szinte lehetetlen felelni. A kézirat csak SCITOVSZKY János vásárlásával került Esztergomba. Ezzel a problémával kapcsolatban hadd idézzük a szerzőt az 1961-es tanulmányából: „Akárhogy is áll a dolog: a XII. sz.-i európai művelődéstörténet értékes dokumentuma, jelentős emléke ez az esztergomi tankönyv."

Ennek a magyarországi művelődéstörténet szempontjából is értékes kódexnek a tanulmányozását a fényképmásolatban való közreadás is meg akarta könnyíteni. Ezt a tényt is szeretnénk olyan örömmel üdvözölni, mint a szövegkiadást és a feldolgozást, de a szinte olvashatatlan szöveg láttán azonban úgy érezzük, hogy ez a jelentős pedagógiai és művelődéstörténeti forrásunk megérdemelt volna egy technikailag is helytálló és ezáltal a célnak is megfelelő kiadást.

KÖRMENDY KINGA

Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. (Humanizmus és reformáció 2.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 271 l.

DÁN Róbert könyve reneszánsz kori irodalom- és művelődéstörténetünknek egy mindeddig igen kevéssé ismert területével foglalkozik: a héber nyelvnek XVI. századi magyarországi ismeretével s a korabeli vallásos és világi eszmeáramlatokhoz való viszonyával. Munkáját bátran nevezhetjük úttörő jellegűnek, hisz a „lingua primigenia" reneszánsz kori, hazai jelenlétének minden aspektusát figyelembe vevő, összefoglaló igényű tanulmány írására még kísérlet sem történt. Igaz, nem hiányoztak a részfeldolgozások, melyeknek anyagát a szerző haszonnal aknázhatta ki (főként KOHN Sámuel, VENETIANER Lajos, KÁLLAY Kálmán, HARSÁNYI István tanulmányai), az európai és magyarországi összefüggések felvázolása, a téma rendszeres, átfogó vizsgálata azonban az előmunkálatok eredményeinek revideálását, sokszor átértékelését is megkívánta. DÁN Róbert könyvét e tekintetben is a korszak művelődéstörténetének egyik alapvető fontosságú tanulmányaként tarthatjuk számon.

A szerző a középkori „lingua sancta primigenia" magyarországi ismeretére vonatkozó néhány elszórt adat számbavételével kezdi vizsgálódását, s arra az eredményre jut, hogy első ízben a protestáns tudományosság hazai térfoglalása hozta meg a héber stúdiumok elterjedését. A protestáns kezdeményezés után a katolicizmus — főként a jezsuita kollégiumok tanterve — is figyelmet fordít a héber nyelv tanulására, így a XVI. század második felére művelődésünkben fontos helyet kapott a harmadik szent nyelv. Kár, hogy erre vonatkozó adataink hiányosak, szórványosak, s a mozaikdarabok nem mindig állnak össze egységes képpé. Így többek között a Nagyszombatban OLÁH Miklós által tervezett héber stúdium megvalósulásáról, tankönyveiről stb. semmit sem tudunk, ezt a kérdést DÁN Róbert is kénytelen nyitva hagyni (33. old.).

Joggal mutatja be a tanulmány az első hazai „homo trilingvis"-ként SYLVESTER Jánost, aki a kortársak előtt is szaktekintélynek számított mint a humanista filológiai tudós képviselője. A következő lépést a protestáns bibliafordítók tették meg, akik a *Vulgata* revideálása céljából használták az eredeti héber textust. SZÉKELY István és KÁROLYI Gáspár fontos eredményei mellett DÁN Róbert méltán fordít különös gondot a hebraista Méliusz Juhász Péter munkásságának bemutatására. A tanulmány egyik kiemelkedő eredményeként könyvelhetjük el a MÉLIUSZRÓL írott fejezetet, mely a debreceni szuperintendens héber ismereteit és annak forrásait, európai összefüggéseit (Johannes FORSTER, BUGENHAGEN, MÜNSTER stb.) elemzi. Kiemelkedő filológiai teljesítmény a JÓZSEF rabbi ellen írt, elveszett MÉLIUSZ-vitairat rekonstruálása és részletes elemzése, hisz ebből is a MÉLIUSZ álláspontjának lényegét jelentő kettősség (az ószövetségi héber textusnak és a

postbiblikus kommentárirodalomnak az éles szétválasztása) körvonalazódik.

A továbbiakban DUDITH András héber nyelvszemléletének elemzése következik, melyhez a függelékben közölt, STANCARÓhoz szóló levél az alapvető forrás. Ezt követik a BOGÁTI FAZEKAS Miklósról szóló fejezetek (X—XIII)., melyekben végre tisztázódnak az első magyar antitrinitárius zsoltárfordító életrajzának eddig vitatott kérdései, főként az, hogy ilyen néven csak egy személyt tarthatunk számon. BOGÁTI ugyan nem tudott héberül, de a latinra fordított rabbinikus irodalmat jól ismerte, s e szövegek fehasználása őt a bibliai textus szabad értelmezése felé vezette, utat nyitva ezzel a szombatosok ideológiai fejlődése előtt.

DÁN Róbert könyve — irodalmi, művelődéstörténeti és ideológiatörténeti eredményein kívül — nem kevés könyvtörténeti tanulságot is tartalmaz. Igen értékesek azok az adatok, melyek a középkori magyar szerzetesrendek könyvtárainak héber anyagáról téjékoztatnak (pl. a pannonhalmi bencésekéről, 26. old.); a kéziratos héber kódexek és más orientáliák hazai jelenléte a kor művelődésének eddig kevés figyelemre méltatott színfoltja, további kutatásuk könyvtörténeti feladat. De ugyanezt elmondhatjuk a MÁTYÁS-féle Corvinából elszármaztatott hebraikákra is, melyek bizonyítják, hogy „a héber könyvek hazai jelenlétét nem volna helyes alábecsülnünk". (29.) Hadd tegyük hozzá: XVI. század végi—XVII. század eleji könyvtárjegyzékeink vizsgálata még számos, eddig nem hasznosított tanulságot rejteget, s ez a hebraikákra is vonatkozik. Hogy csak egyetlen adatot említsünk: a pozsonyi jezsuita könyvtár 1639-es jegyzéke külön szakcsoportban (Hebraici) adja a viszonylag gazdag héber anyagot, mely természetesen XVI. századi műveket is tartalmaz.

Ezzel máris mondanivalónk következő pontját érintettük: DÁN Róbert könyve a magyar reneszánsz kori héber műveltség vizsgálatának szükségességét meggyőzően bizonyította, s ennek alapján az ilyen irányú kutatást a XVII. századra nézve is nélkülözhetetlennek látjuk. Mindenképp indokolt lenne egy PÉCHI Simon-monográfia elkészítése, de értékes szempontokkal gazdagíthatná a magyar barokk műveltségről kialakított képünket a jezsuita héber oktatás útjának felvázolása is. Maga PÁZMÁNY Péter is kiváló hebraista hírében állt, Girolamo BRUNELLI héber stúdiumát hallgatta Rómában.

DÁN Róbert könyvének gazdag filológiai és művelődéstörténeti anyaga, mértéktartó s mindig megalapozott értékelése a további kutatáshoz is megfelelő alapot teremt, méltán várhatjuk tőle a munka folytatását, vizsgálódásainak a XVII. századra történő kiterjesztését.

BITSKEY ISTVÁN

Holl Béla: A kétszáz éves váci könyv (1772—1972). Bp. 1973. Magyar Helikon. 127 l. (Magyar Tipográfia, 4.)

Nem öncélú múltba fordulás, hanem gondosan végzett rövid számvetés a harmadik évszázad küszöbén: ebben összegezhető HOLL Béla bibliofil kiállítású könyvének legfőbb értelme. A váci nyomdászat megindulása évszám szerint egybeesik BESSENYEI fellépésének dátumával, a felvilágosodás irodalmának kezdetével, ami önmagában is sokatmondó: jelenti egyrészt a barokk világ hanyatlásának periódusát, de ugyanakkor előre mutat a francia forradalmat előkészítő polgári törekvések felé is. Két korszak határán állva, a HABSBURG-provinciává süllyesztett Magyarország egyik püspökvárosában nyomdát alapítani nem könnyű feladat, ha a vállalkozás nemcsak a jelennek, hanem a jövőnek is akar szólni.

A váci nyomdaalapítás nem akart átmeneti jelenség maradni: a magas rangú patrónusok által megrendelt kegyességi iratokat „püspöki könyvnyomtató műhely" gyanánt állította elő, világi nyomtatványaiban azonban lehagyta ezt az epithetont és Vác szabad királyi város tipográfiájaként bocsátotta közre jó üzleti érzékkel megválasztott kiadványait. A váci nyomda érdeklődési köre széles skálát fogott át a középkortól a kortársi irodalomig, CSANÁDI Albert középkor végi költő himnuszaitól az *Énekes gyűjtemény* nagyszabású antológiájáig. Közben bőséges helyet kaptak a reneszánsz népkönyvek *(Salamon és Markalf*, 1795. stb.) és széphistóriák *(Árgirus*, 1793. stb.) ponyvafüzetei éppúgy, mint TEMESVÁRI Pelbárt *Stellarium*ának barokk kori átdolgozása TELEK Józseftől (1772).

Egyházi elkötelezettség és világi tendencia huzamos ideig keveredett a váci nyomda működésében, a „kényszerű" sokszínűség és a szimbiózis azonban már kezdetben sem jelentett lemondást a nyomdára jellemző profilról, mely egyértelműen tükrözte a haladó társadalmi eszmék iránti fogékonyságot. Különösen imponáló eredményekkel dicsekedhet a váci nyomdászat klasszikus aranykora, az első fél évszázad, mely elválaszthatatlanul forrt egybe AMBRO Ferenc Ignác és Máramarosi GOTTLIEB Antal nevével.

AMBRO és GOTTLIEB 1772-től 1822-ig terjedő működése alatt kap nyilvánosságot a váci könyvsajtó révén több emlékezetes mű, mint pl. a dialektikáig eljutott LEIBNIZ objektív idealista filozófiája (1775), CSOKONAI pompás nemesi szatírája, a *Dorottya* (1804) és *Varázs-síp* címen a szabadkőműves eszméket magasztaló mozarti *Varázsfuvola* teljes egészében, SEBESTYÉN László fordításában. A felsoroltak közül valamennyit megelőzve kellett volna említeni az első magyar szépirodalmi folyóiratot, az *Urániá*-t. Helyesen mutat rá HOLL Béla, hogy KÁRMÁN lapja már a kortársak szerint is egyszerre élvonalba emelte a váci nyomdát, s erre az előkelő szerepre nemcsak irodalomtörténetileg szolgált rá, hanem tipográfiailag is.

A minden újra érzékenyen felfigyelő GOTTLIEB, saját propagandaszövege szerint is, az akkor legmodernebbnek számító „ékes és díszes Basiliai betűkkel" szedette az *Urániá*-t, jóllehet technikailag régtől fel volt szerelve fraktúr, antikva, görög és héber betűtípusokkal, barokk és rokokó fadúcokkal, fa- és rézmetszetek nyomására alkalmas felszerelésekkel. HOLL jellemzéséből nyilvánvaló, hogy AMBRO és GOTTLIEB korában a könyvnyomtatás még a régi értelemben vett *ars* volt, utódaik kezén azonban — a polgárosuló XIX. sz. világában — a könyvnyomtató művészetből könyvnyomtató ipar lett. Azzá kellett lennie a XIX—XX. sz. élesedő kapitalista versenyében, ha riválisainak nem akarta kiszolgáltatni magát.

A századforduló után a könyvkiadás mellett természetes tömegigényként jelentkezett a hírlapnyomás, ezért a XX. sz. számszerűleg is felszaporodott váci nyomdái erre is berendezkedtek, míg a bibliofil igényeket egy másik vidéki műhely, a gyomai KNER-nyomda elégítette ki. Napjainkban egyetlen műhely működik Pest Megyei Nyomda néven, megváltozott profillal, meghatározott közigazgatási ipari és kultúrpolitikai feladatkörrel, és a hagyományosnak mondható kiadványok közül talán csak az eszperantó lapok előállítása hárul továbbra is rá.

HOLL Béla a sokoldalú szakember biztonságával kalauzolja végig olvasóit a váci könyvkultúra két évszázados történetén. Előadását példás tömörség, adatgazdagságában is élvezetes esszéstílus jellemzi. Jól követhető gondolatmenetét színesen és tanulságosan szemlélteti a könyv nagy hányadát kitevő, gazdag képanyag. SZÁNTÓ Tibor képszerkesztői munkája nem egyszerű illusztrációja HOLL szövegének: önálló kompozíció az esztétikus és a forrásértékű dokumentumok megbecsülése jegyében. (Kár hogy többszínű nyomat nem díszíti sehol a könyvet.) Vác város Tanácsa tudományos értékű, minden tekintetben színvonalas munka támogatásával tette emlékezetessé az évfordulót.

V. KOVÁCS SÁNDOR

A ma könyve — a könyv holnapja. Békéscsaba 1973.

1972 májusában Országos Könyvészeti Tanácskozást rendeztek Békéscsabán a Megyei Tanács, a megye művelődési intézményei, a Magyar Írók Szövetsége és a nagy hagyományú nyomdász szakszervezet összefogásában. Ugyanekkor A Szép Magyar Könyv kiállítását a Munkácsy Mihály Múzeumban nyitották meg. A Nemzetközi Könyvév és az Olvasó népért mozgalom jegyében összehívott konferencia anyagát a magyar könyvnyomtatás 500 éves évfordulójának tiszteletére a Kner nyomda gondozásában jelentették meg. A karcsú, elegáns, kis fekete kötet a KNER Imre-féle klasszikus hagyomány tipográfiai erényeit és mintáit őrzi; PETŐCZ Károly üzemvezető, művészeti szerkesztő mesterségbeli tudását dicséri. A tanácskozás ünnepélyességét tükröző nyugodt kiegyensúlyozottsággal hömpölygő sorok egységét talán csak a gondosan kiválasztott VÖRÖSMARTY-, COMENIUS- és KNER-idézetek olykor kissé ritmustalan megoldása töri meg.

A kneri életmű ma is termékeny elevenségét azonban nemcsak az alkalmi kiadvány külső megjelenésének formajegyei jelzik: az előadók és felszólalók majd mindegyike ebből a gazdag tárházból merített, amikor mai könyvművészetünk gondjairól szólt.

Mert az ünnepélyes alkalmon, a szép hagyományok megidézésén túl a tanácskozás résztvevői a magyar könyvkiadás egészének jelenségeit és problémáit megszólaltatták. A ma könyve — a könyv holnapja írták címül és mottóként, mert mint KASS János fogalmazta: „. . . a kor felelős a jövőért is."

Ez a felelősség a holnap könyvéért, a holnap olvasójáért adta meg a tanácskozás alaphangnemét. „A könyv nem tértől és időtől függetlenül készül, hanem meghatározott társadalom meghatározott olvasóközönségének. Ezt a társadalmat, ezt az olvasóközönséget célszerű és illik megismerni" — mondotta BENCSIK István, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára kiállítási megnyitójában. Így az elért eredmények számbavétele mellett a tennivalókat sorolta a tervező és nyomda-

igazgató LENGYEL Lajos, a festő KASS János, az író TÜSKÉS Tibor és KÓNYA Lajos, a könyvtárigazgató HAVASI Zoltán, a kiadóigazgató NEMES Béla, a könyvkereskedő VARGA Sándor. Természetesnek látszik az is, hogy a régi vitában, az írásbeliség jövőjét illetően nem adhattak igazat MC LUHENNek, hanem éppen ellenkezőleg, a vizualitás igényének gyors növekedésében a könyvnek, illusztrációnak kiemelkedő szerepet szántak (KASS, HAVASI). KASS János előadásának ezt a címet is adta: A vizuel térhódítása a könyvművészetben. És ha túlzásnak is tűnik TÜSKÉS Tibor egyik játékos megállapítása: „A kép nélküli, a képtelen könyv önmagában képtelenség", kétségtelen, hogy könyvkiadási gyakorlatunkban az illusztráció mind nagyobb teret nyer. Ennek bázisa az a sokat méltatott illusztrátor és grafikus nemzedék, amelynek egyik legeredetibb és legtöbbet foglalkoztatott tagja maga KASS is. Ugyanakkor többen arra is figyelmeztetnek, vajon a zártságból eredően nem fenyeget-e az epigonizmus, a modorosság veszélye, illetve nem érezhető ez már ma is legjobb grafikusaink munkásságában?

Az illusztráció és a szép könyvtest, a betűk, síkok, burkolók harmóniájának jelentősége a képzőművészeti nevelésben, kulturáltságban vitathatatlan. A szép könyv egyik legfontosabb kritériumának általában csak a maradéktalan és hűséges irodalomközvetítést szokás számon kérni. LENGYEL Lajos szavai szerint: „A tipográfia mikor tölti be feladatát? A tipográfia ne ígérjen értékesebbet a valóságnál, formáljon mindenkor kulturáltan, az értékes szellemi tartalomhoz méltóan." — Azt kell hinnünk, hogy ma már ez alapvető követelmény, amelyen túl a könyv mint esztétikai objektum közízlésünk egyik alakító tényezője lehet. Ennek az esztétikai ízlésvilágnak az ellentmondásairól szólt TÜSKÉS Tibor, amikor arra figyelmeztetett, hogy gyönyörű, kiválóan megoldott gyerekkönyveink mellett az ifjúságnak szánt kiadványokról ez már korántsem mondható el. Ifjúsági és egyéb vegyes képeslapjaink, magazinjaink grafikai anyaga pedig bizony igen-igen silány. A közönség ízlésének alakításában, művészeti nevelésében és a könyvművészet előrelendítésében nagy szerep juthatna a kritikának. Az illusztráció, ill. a kiadványok művészi megjelenésének bírálata azonban meglehetősen ritka. TÜSKÉS Tibor mellett VARGA Sándor és mások is sürgetik a mind irodalom-, mind képzőművészeti ítészeink által mostohán kezelt elemzéseket és bírálatokat. NEMES Béla még önálló orgánum indítását is javasolná, változásokat a könyvművészeti versenyek szervezetében — de mindenekelőtt „közös könyvművészeti műhelyre van szükség" — írja. Az írók és az alkotók tájékoztatását, ill. aktívabb bevonását a könyvtervezésbe kérte írótársai nevében is TÜSKÉS Tibor; BENCSIK István pedig a következőket mondotta: „... a jövőben, ha lehet, igyekezzenek meghittebb kapcsolatot kiépíteni korunk jelentős költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival. Nyomdáink munkája, nagyrészt szervezési okok miatt, az utóbbi évtizedekben elszemélytelenedett. Még a kiadók műszaki osztályai is csak elvétve tárgyalnak az alkotókkal, a nyomdákban pedig a technikai feladatok végrehajtása folyik. Jó lenne, ha kialakulnának olyan műhelyek, amelyekben együtt töprengenek, terveznek, határoznak mindazok, akik egy-egy szép könyv létrehozását személyes ügyüknek érzik."

Könyvkiadási, nyomdai életünk alfája és omegája az a technikai bázis, amelyre az előadók minduntalan kénytelenek visszatérni. Érthetően a két tervezőművész, LENGYEL és KASS érzik belülről a legsürgetőbb tennivalókat. De ez a technikai bázis az alapja az Olvasó népért mozgalom további kiteljesedésének, az olcsó és szép sorozatok, az ún. tömegkönyvek nagyobb számának (VARGA Sándor). A közművelődés és közműveltség ügye mellett ez tudományos életünk, eredményeink egyik pillére, mert a könyv — HAVASI Zoltán szavával — munkaeszköz. „Munkaeszközeimet naponta, mindenesetre gyakran használom; jó minőséget igénylek. Jó minőséget a használhatóságot tekintve, szerkezetben, arányokban, apparátusban ... jó minőséget a könyv matériájában is." Ugyanakkor ő vetette fel a könyv személyiségformáló erejét is: „... felgyorsult ritmusú életünkben egyre ritkábban tudunk erőt venni az elmélyedő, önismeretet fejlesztő olvasásra szükséges magányhoz ... Kell a magányos órák összegező és érzelemvilágunkat feltöltő feszültsége és nyugalma ..., hogy megújhodva, befogadásra és alkotásra készen lépjünk a közösség személyiségünket alakító kohéziós szféráiba."

A könyv szépsége lehet tehát az a nemes célszerűség, amely használhatóságát tartja a legfontosabb fokmérőnek. Ennek a funkcionalizmusnak a törvényszerűségét KASS így fogalmazta meg: „A jövő nem a művész és az ipar patriarchális kapcsolataira épül, hanem a tudatos programmal és céllal rendelkező tervezőcsoportok együttműködésének eredményeire."

Mégis hinnünk kell, hogy a könyv ebben a jövőben is egyaránt jelenti majd munkánkban a biztos társat és magányos óráink termő igézetét.

VOIT KRISZTINA

Faragó Lászlóné—Haraszthy Gyula: Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusai. Használati útmutató. Bp. 1972. 177 l.

Nemzeti könyvtárunk első katalógusa a MÁTRAY Gábortól 1849-ben kezdeményezett és BARNA Ferdinánd meg társai munkája révén 1869-től készült betűrendes cédulakatalógus, az ún. müncheni katalógus volt. FITZ József és munkatársa, GORIUPP Alisz 1936-ban reformálta meg az időközben elavult katalógust: ekkor tért át a könyvtár a nemzetközi cédulaméretre, az ETO alkalmazására, az adréma rendszerű sokszorosításra.

Időközben, különösen 1923 és 1951 között, a korábbi néhány különgyűjteményhez (hírlaptár, kézirattár stb.) a különleges dokumentumokat gyűjtő és őrző tárak egész sora fejlődött ki: zeneműtár, régi nyomtatványok tára, plakát- és kisnyomtatványtár, térképtár, színháztörténeti tár, zárolt kiadványok tára, mikrofilmtár. Ezek mind létrehozták a maguk sajátos nyilvántartási rendszerüket, katalógusaikat. Közöttük eligazodni hovatovább nemcsak a könyvtár gyűjteményeiben búvárkodó kutatóknak, de maguknak a könyvtárosoknak is elég nehéz. Bár a korábbi ösztönös fejlődés az ötvenes évektől a katalógusok tudatos, tervszerű fejlesztése és szervesen egymásba kapcsolódó részekből összegeződő *katalógusrendszer* felé tolódott el, ezt a rendszert ideje volt már írásban rögzíteni. Ezt végezte el ez a kiadvány, elsősorban a használóknak, a kutatóknak szánt gyakorlati útmutatás céljaival, egyszersmind azonban a könyvtárosoknak is, a történetileg kialakult helyzet megismerésére, valamint az ebből következő továbbfejlesztés lehetőségeinek kidolgozására.

A szerzők föladatuknak kifogástalanul eleget tettek. A bevezetőben a katalógust és az ETO rendszerét általában ismertetik, majd sorra veszik az OSZK katalógusait. Itt-ott, némi, talán nem is fölösleges ismétlésekkel tárgyalják — azonosan fölépített szerkezetben — a könyvtár egy-egy katalógusát. Először a belső használatú, majd az olvasói betűrendes katalógusokat („narancs", „szürke" stb.), a régi müncheni-t is és a sorozatit. Utána a szakkatalógusokat, köztük a müncheni repertóriumot.

Ezt követik a tárak és különgyűjtemények katalógusai. A hírlaptárnak szolgálati és olvasói betűrendes, szerkesztői, földrajzi, szak- és folyóiratcikk (azaz repertórium) katalógusa van. Kár, hogy ez utóbbi leírásából nem derül ki összefüggése a *Magyar Folyóiratok Repertóriumával* úgy, amint másutt (14. p.) helyesen összevetik a könyvtári betűrendes nagykatalógust a *Magyar Nemzeti Bibliográfiával*, s megállapítják ez utóbbi többletét. Jó volna tudni, a folyóiratcikkek betűrendes katalógusa azonos-e a *Magyar Folyóiratok Repertóriumával*; több-e, kevesebb-e; azt is, milyen szempontok alapján választotta ki a földolgozott „három fővárosi lapot" (amikor legalább négy országos lapunk van) s így tovább.

Főként a szakkutatóknak nélkülözhetetlen a már fölsorolt különgyűjtemények nyilvántartásainak részletes bemutatása. Végül a különféle központi katalógusok, valamint a Könyvtártudományi és Módszertani Központ katalógusai egészítik ki az összeállítást. Betűrendes bibliográfiát kapunk — célszerűbb lett volna *időrendben* adni — az OSZK nyomtatott és sokszorosított kötetkatalógusairól. A könyvecske gyakorlati használhatóságát növelik a mutatók: a tárak betűrendjében a katalógusok, valamint a betűrendes tárgymutató. Függelékül a cirillről latinra való átírás táblázatos összeállítását adja, továbbá angol, német és orosz kivonatot közöl a könyv.

A xerox-rota technika legjobb színvonalán, 750 példányban előállított kiadvány célját ugyan jól szolgálja, mégis azt hiszszük, ez esetben célszerűbb lett volna nagyobb példányszámban, nyomtatva, praktikus zsebkönyv alakban megjelentetni, hogy a kutatók minél nagyobb számban megvásárolhassák, és nagyobb nehézség nélkül maguknál hordhassák, valahányszor az OSZK-ba indulnak.

PÉTER LÁSZLÓ

Donati, Lamberto: Bibliografia della miniatura. I—II. Firenze 1972. Leo S. Olschki 1211 l. (Biblioteca di Bibliografia Italiana LXIX.)

E nagy, kétkötetes miniatúra-bibliográfia anyaga és rendszere érdekes tanulságokat nyújt, ha összevetjük a közelmúltban megjelent vagy folyamatosan megjelenő ikonográfiai lexikonokkal (J. F. ROIG: *Iconografia de los Santos.* Barcelona 1950; L. RÉAU: *Iconographie de l'art chrétien.* Paris 1955—59; G. SCHILLER: *Ikonographie der christlichen Kunst,* Gütersloh 1966-tól; H. AURENHAMMER: *Lexikon der christlichen Ikonographie.* Wien 1959-től; főleg E. KIRSCHBAUM—W. BRAUNFELS: *Lexikon der christlichen Ikonographie.* Rom-Freiburg—Basel—Wien 1968-tól, eddig 5 kötet).

DONATI bibliográfiája — mint azt a bevezető is hangsúlyozza — tulajdonképpen a szerző miniatura-kutatásainak mel-

lékterméke. A tőle távolabb eső területek szakértőivel való konzultáció, anyagkiegészítés és -rendszerezés hozta azután létre az impozáns köteteket.

A könyv kilenc fejezetre oszlik. Az első rész az általános miniatúra-irodalmat sorolja fel („Generali") tekintet nélkül az egyes iskolákra, korszakokra és témákra, a szerzők alfabetikus sorrendjében. A tételek sem itt, sem a többi csoportban nem kaptak sorszámot. Ez az első, csupán mintegy 100 címet felölelő csoport (a két kötetben kb. 27 000 tételt találunk!) némi elemző értékeléssel talán beolvasztható lett volna a következő csoportokba, amelyek élén ugyancsak általános művek állnak.

Harmadikként a bibliográfia egyik legjobban használható része következik: a művészi iskolák, festőműhelyek szerint csoportosított irodalom. Az elsődleges tagolási elv itt az országok, nyelv- vagy etnikai közösségek (örmény, héber), szerzetesrendek abc-sorrendje. Az ország stb. neve mellett csillag hívja fel a figyelmet, ha az anyag bősége a főcsoporton belül még más tagolási szempont alkalmazását is megengedte (időrend, tartományok, városok, kolostorok). — Ugyancsak hálásan fogadja a kutató a „Miniatori" című, mintegy 120 lapnyi fejezetet, ahol már egyedül a művészek névsora is hasznos segédlet, a rájuk vonatkozó újabb irodalom összegyűjtése pedig nagy fáradtsággal járna, főleg ami a THIEME—BECKER vagy BRADLEY óta jelent meg *(A Dictionary of Miniaturists* ... New York 1887—1889). — A következő csoport *(Soggetti*-témák) találkozik leginkább az ikonográfiai lexikonok célkitűzéseivel, ill. az ezekben már felsorolt irodalommal. Ebben a csoportban kapott helyet a szentek ikonográfiája is, részben a szent neve alatt, részben a nagy abc-rendbe besorolt *Ritratto* (arckép, képmás) címszó után kezdődő új abc-ben. Már magában is kissé zavaró a két lelőhely, de sokszor a besorolás elve is. Uralkodók esetében még indokoltnak tartható az ábrázolásoknak az „arckép" címszóba való besorolása, de pl. *Szt. Márk* evangélista esetében már aligha. Több nevet hiába keresünk, így az irodalmi vonatkozásaiban is fontos OSZVALD (OSWALD)-ot. Nagy könnyebbséget jelent viszont a kutatónak, hogy a fontosabb művek is külön rendszót kaptak, így AUGUSTINUS alatt nemcsak a szentet ábrázoló miniatúrákra, hanem az ÁGOSTON műveit tartalmazó fontosabb illuminált kódexekre vonatkozó irodalmat is megtaláljuk. A személyeken kívül műfajok, fogalmak, szimbólumok szerepelnek még címszóként. Hiányokat persze itt is fel lehet fedezni, de ezen a téren valamiféle ideális, minden elképzelhető kutatási területet figyelembe vevő teljességet úgysem lehetne elérni. Hogy valamely téma meglétéről vagy hiányáról meggyőződjünk, tanácsos azonban a VI. *Varia* csoport abc-jét is fellapozni, mert a két csoport határai elmosódnak, s az is előfordul, hogy egy címet több helyen is megtalálunk.

A többi fejezet elrendezési elve egyértelmű: VII. *Collezioni:* a gyűjteményekre vonatkozó irodalom. Itt kaptak helyet az illuminált kódexek katalógusai is; VIII. *Titolari:* személyek vagy intézmények, akik számára a kódex készült; IX. *Esposizioni:* kiállítási katalógusok.

DONATI bibliográfiája kitűnő segítség e tudományág művelői számára. Bizonyos témacsoportokban szinte egyedüli segítség, másutt pedig ikonográfiai lexikonok kiegészítéseként használhatjuk.

VÍZKELETY ANDRÁS

Polska bibliografia prawnicza. Bibliographie juridique polonaise. 1964—1969. Tom. 1—2. (VIII—IX.) Pod red. E. CZAHÓRSKI, opracowanie: I. KUCZYŃSKA—J. ZACZKIEWICZOWA. Warszawa 1973. Panstwowe Wydawnitczwo Naukowe. 1135 p.

A lengyel jogi bibliográfiai irodalom jelentős hagyományokra tekinthet vissza. S. SULIGOVSZKY, R. LONGCHAMPS, DE BERIER, St. LOZA, A. MILLER bibliográfiái a lengyel jogi irodalmat a XIX. század kezdetétől fogva dolgozták fel. A felszabadulást megelőző időkről egyes kísérletektől (az 1929., 1938—1944. évek) eltekintve részletes bibliográfiai feldolgozások biztosítják a tájékoztatást.

A felszabadulást követő időszak anyagának feldolgozását e hagyományokhoz kapcsolódva, a Lengyel Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézete vállalta magára. Az Intézet a felszabadulás utáni lengyel jogi irodalomról szóló bibliográfiai sorozatának kiadását az 1962. évvel kezdte meg. A sorozat első három kötete[1] az 1944—1959. évek anyagát, a 4—5. kötet pedig az 1960—1964. évek anyagát tette közzé. Ezt a gyűjtést két kiegészítő kötet teszi teljessé. A 6. kötet az 1944—1964. évek között megjelent és a külföldi munkákról szóló recenziókat, s az időszak „Vegyes" anyagát tartalmazza, a 7. kötet pedig az 1944—1964-es évek névmutatója. Most a bibliográfiai anyag közzététele folytatódott, s a 8—9. kötet az 1965—1969.

[1] Ismertetést ad róla a *Jogtudományi Közlöny* 1966. 284—286.

évi anyagot tette közzé. A munka előszava szerint folyamatban van az 1965—1969. évek szerzői névmutatójának összeállítása is.

A teljesség igényével összeállított bibliográfia két kötetben 178 belföldi folyóirat anyagát dolgozza fel. Összesen 16 096 tételt tartalmaz (tételesjogi kiadványok, könyvek, folyóirati vagy keretművekben közzétett tanulmányok, recenziók stb.). A francia nyelvű bevezetés mellett a munka minden felvett adatról, az eredeti cím mellett francia nyelvű címfordítást is közöl. Az anyagot 24 fejezetben csoportosítja, az egyes csoportokon belül további részletes és hierarchikusan is tagolt alosztás biztosítja az áttekintést. A rendszeres mutató minden csoport, alcsoport stb. elnevezését francia nyelven is közli.

A szerkesztők általában a korábbi kötetek feldolgozási módszereit alkalmazták. A terjedelem korlátozása végett néhány ésszerűsítéssel is éltek.

Csak hosszabb gyakorlat ellenőrizheti a bibliográfia adatainak teljességét és pontosságát. A szerkesztés tudatában volt feladatának s annak, hogy ilyen vállalkozás meg nem ismételhető. A mienknél jóval kisebb mértékű, de valójában mégis bizonyos nyelvi elszigeteltséget áthidalják a francia nyelvű címfordítások és magyarázó részek. Ezzel a lengyel jogi bibliográfiai sorozat minden érdeklődő számára, az ország határain túl is alapvető információs eszköz.

A gépi adatkezelési lehetőségeknek a jogtudomány területén való alkalmazása elé tornyosuló akadályok, csak hosszabb szervezőmunkával küzdhetők le. A jogi irodalmi tájékoztatás addig csak a hagyományos eszközökkel előállított bibliográfiák alapján történhetik. A „kézműves" módszerekkel szemben a gépi adattárolás és előállítás lehetősége lényeges változást jelenthet. Mindaddig, amíg ezt meg nem oldják, a hagyományos módszerekkel előállított bibliográfiának kell az adatgyűjtés, rendezés és az adatszolgáltatás feladatát ellátni. A gyakorlati szakembernek és a kutatónak az íróasztalára vitt adattár: a bibliográfia jelentőségét tehát nem veszíthette el. Ez a körülmény még jobban megvilágítja a lengyel jogi bibliográfiai sorozat jelentőségét.

NAGY LAJOS

Književnosti narodnosti Vojvodine 1945—1972. Kulturno-prosvetna zajednica Vojvodine I. Biblioteka Matice Srpske. Novi Sad—Beograd 1973. 174 lap

A Vajdaság négy nemzetisége, a magyar, a szlovák, a román és a ruszin irodalmának seregszemléje ez a jó bevezető tanulmányokkal ellátott bibliográfiai összeállítás. A kötet célját Božidar KOVAČEK így határozta meg: „A különböző kultúrák egyenrangú fejlődésének legfontosabb feltétele (...), a kölcsönös megismerés, a közeledés és a kölcsönös hatások teljes lehetőségének biztosítása." Ezt mozdítja elő ez a kötet, amelynek az egyes nemzetiségi irodalmakról írott vázlatai jól példázzák a nemzetiségek anyanyelvű művelődésének virágzását a mai Jugoszlávia keretei között. Tegyük ehhez hozzá, hogy e bevezetők írói (BÁNYAI János, Ján MAKAN, Ion BĂLAN, Djura LATJAK) az újvidéki egyetemen is működnek, s így közvetlen tapasztalataik vannak az anyanyelvi irodalom (történetírás) problémáiról. A bibliográfiákat összeállító Marija ČURČIĆ az önálló kiadványokat tartalmazó jegyzékben 415 tételes magyar, 63 tételes szlovák, 41 tételes román, valamint 38 tételes ruszin jegyzéket közöl. E jegyzék azonban csak az első kiadásokat tartalmazza, s ehhez még hozzá kell adnunk az irodalmi-kulturális folyóiratokat (melyek listáját Milana BIKICKI állította össze), ezek kitűnő szervezői a nemzetiségi kulturális életnek. A kötet célszerűségét növeli az a tény, hogy a bevezető tanulmányok az anyanyelven és szerb-horvátul jelentek meg, továbbá a művek címét is ilyen módon közlik a szerkesztők. A használhatóság mellett szól, hogy az egyes címleírások a mű műfajának megnevezésével bővülnek, s ez még jobb bepillantást enged a kiadói politikába. Pl. sokat mond, hogy 1969—70-ben tíz számottevő regényt adott ki a Fórum Könyvkiadó: a jugoszláviai magyar regény soha nem tapasztalt virágzásának dokumentuma ez. Az egész kötet — szerkesztésileg, tartalmilag — csak elismerésünket válthatja ki: a több nemzetiségű Vajdaság sokszínű kulturális életét bizonyítja, melynek értéke éppen abban rejlik, hogy e nemzetiségek szabadon élhetnek a kultúra terén biztosított jogaikkal.

FRIED ISTVÁN

Slavica na Universitě J. E. Purkyně v Brně. Spisy University J. E. Purkyně v Brně, Filosofická fakulta 187. Brno, 1973. 304.

Csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk a brnói egyetem kiadványáról, amely a bölcsészeti kar egyes tanszékeinek munkáját mutatja be, számolva a filológiai (nyelvészeti), az irodalomtudományi, a történeti és a művészeti „intézetek"-katedrák helyzetéről, oktatói és tudományos

feladatairól. A kötet külön érdekessége a mintegy 114 oldalas *Medailony*-fejezet. Ebben ábc-sorrendben a brnói egyetem jelenlegi és egykori oktatóinak rövid tudományos életrajzát olvashatjuk, alapos bibliográfiával, illetve az oktató (a tudós) működéséről szóló irodalommal együtt. Akkor tudjuk értékelni igazán ezt a fejezetet, ha megemlítjük, hogy — többek között — Bohuslav Havránek, a jeles nyelvész, Josef Hrabák, irodalomtörténész, Roman Oszipovics Jakobson, Josef Kabrda turkológus, Josef Macůrek, a keletközép-európai historiográfia jelentős egyénisége, Richard Pražák, a kitűnő cseh hungarológus részletes, tudománytörténeti szempontból is izgalmas bio-bibliográfiai adatait látjuk egybegyűjtve. A brnói egyetem „ki kicsodája" nemcsak a szlavisztikai kutatás brnói helyzetét világítja meg, hanem az egyetemes cseh és tágabb értelemben a közép-európai művelődés egy fontos műhelyébe is elvezet.

Ezt a bio-bibliográfiai részt pompásan egészíti ki az egyes tanszékekről készült beszámoló. Hadd emeljük ki a Richard Pražák tollával fogalmazott *Hungaristika* c. két oldalas fejtegetést, amely hű beszámolója a hungarisztikai kabinetben folyó nagyon színvonalas, tudományos munkának. Főleg a felvilágosodás (illetve cseh viszonylatban: a nemzeti ébredés) korszakából adtak ki érdekes dolgozatokat, monográfiákat, de mindannyiunkat érdekelheti *A csehszlovák hungarisztika 1966—68. közti bibliográfiája* c. kötet is, amely 1971-ben jelent meg. Tudomásunk szerint — Richard Pražák szerkesztésében — a további esztendők földolgozása is megtörtént, és az anyag megszerkesztve kiadásra készen áll.

A hungarisztikai kabinet a balkanisztikaival van összekapcsolva, s ez bizonyos értelemben jogosnak tetszik, hiszen a szerb és a román irodalom-történelem nehezen választható el a magyartól. A balkanisztika területén a magyar történelemmel is foglalkozó Macůrek professzor munkái emelkednek ki. A csehszlovák balkanisztika 1966—68. évi, illetve az 1969—71. évi bibliográfiája is megjelent már, s innen olvashatók ki a tekintélyt parancsoló eredmények.

Érdekességképpen említjük, hogy a művészeti tanszékek közül a színháztudomány és a filmesztétikai (filmtudományi) és fölhívta már magára a figyelmet az 1970-ben megjelent *Otázky divadla a filmu* (A színház és a film kérdései) című kötettel.

Mindent egybevetve örömmel lapozgattunk az ízléses illusztrációkkal gazdag kötetben, s arra gondoltunk, hogy milyen jó volna, ha a magyar egyetemek is kiadnának ehhez hasonló köteteket, ilyen alapos bio-bibliográfiai adalékokkal. A magyar egyetemek tudományossága is elért már olyan eredményeket, hogy indokolt lenne művelőiről többet tudnunk.

Fried István

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. II. 13. – Terjedelem: 10,5 A/5 ív
75.1454 Akadémiai Nyomda, Budapest. – Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Havasi Zoltán: Könyvtári kutatások és a Magyar Könyvszemle a felszabadulás után 1
Ecsedy Judit: A gyulafehérvári fejedelemi nyomda eredete 9
Bitskey István—Kovács Béla: A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyaték 25
Botka Ferenc: A magyar irodalomtudományi szakbibliográfia kérdései 38

KÖZLEMÉNYEK

Boronkai, Iván: Textkritisches zu Johannes Vitéz. (Rede vor dem päpstlichen Legaten Prag 1454.) 45
Mészáros István: Nyomtatott tankönyv a XV. század végi sárospataki iskolában 50
Boda Miklós: A Trident-előtti egyházvédő irodalom jelentős képviselőjének műve Oláh Miklós könyvtárában 59
Tóth István: Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbújdosásáról 61
V. Kovács Sándor: Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. századból 66
Kathona Géza: M. Caspar Cholius: Disputatio Medica de Morbo Ungarico. (Basileae 1607.) 71
Dán Róbert: Péchi Simon két könyvbejegyzése 73
M. Kondor Viktória: Adalékok az első világháború alatti sajtó- és cenzúratörténethez 75
Markovits György: Egy rövidéletű folyóiratról (Új Föld 1927) 82

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Borsa Gedeon—Hervay Ferenc: Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok" (RMNy) első kötetéhez. I—II. 85
May István: Pótlás a Régi Magyar Könyvtárhoz 92
V. Kovács Sándor: Hungarica Strigoniensia (Bél Mátyás bibliográfiai jegyzetei) 92

FIGYELŐ

V. Windisch Éva: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. (1972) 98
Borsa Gedeon: Markos Béla (1893—1974) 102
Haiman György: Erdélyi féniks — Misztótfalusi Kis Miklós öröksége 103
Kókay György: Bessenyei folyóiratának eredeti példánya az Országos Széchényi Könyvtárban 104
k. gy.: A Pécsi Egyetemi Könyvtár jubileumi ünnepségei 105
A XVIII. századi kutatás és régi könyvtári gyűjteményeink 106

SZEMLE

Botka Ferenc: Magyar szocialista irodalom oroszul 1921—1945. Bp. 1973. *(B. Juhász Erzsébet)* 108
Vízkelety András: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Bd. II. Bp. 1973. *(Szabó Flóris)* 109
Mészáros István: A XII. századi esztergomi diákjegyzet. Bp. 1973. *(Körmendy Kinga)* 110
Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973. *(Bitskey István)* 111
Holl Béla: A kétszáz éves váci könyv. (1772—1972). Bp. 1973. *(V. Kovács Sándor)* 112
A ma könyve — a könyv holnapja. (Békéscsaba 1973.) *(Voit Krisztina)* 113
Faragó Lászlóné—Haraszthy Gyula: Országos Széchényi Könyvtár katalógusai. Bp. 1972. *(Péter László)* 115
Donati, Lamberto: Bibliografia della miniatura I—II. Firenze 1972. *(Vízkelety András)* 115
Polska bibliografia prawnicza 1964—1969. I—II. Warszawa 1973. *(Nagy Lajos)* 116
A vajdasági nemzetiségek irodalma. Knijizevnosti narodnosti Vojvodine 1945—1972. Novi Sad—Beograd 1973. *(Fried István)* 117
Slavica na Universitě J. E. Purkyně v Brně. Brno 1973. *(Fried István)* 117

Ára: 20 Ft
Előfizetés egy évre: 60 Ft

INDEX : 25.543

TABLE DES MATIÈRES

Zoltán Havasi: Les recherches de bibliothèque et la Magyar Könyvszemle (Revue du Livre Hongroise) après la libération 1
Judit Ecsedy: L'origine de l'imprimerie princière de Gyulafehérvár 9
István Bitskey—Béla Kovács: La bibliothèque du collège des jésuites de Pozsony (Bratislava) au XVII- siècle et le legs de Pázmány 25
Ferenc Botka: Les problèmes de la bibliographie spéciale de la science littéraire hongroise 38

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Iván Boronkai: Textkritisches zu Johannes Vitéz. (Rede vor den päpstlichen Legaten, Prag 1454.) 45
István Mészáros: Un manuel scolaire imprimé, à l'école de Sárospatak, à la fin du XVe siècle 50
Miklós Boda: L'oeuvre d'un représentant important de la littérature apologétique d'avant Tridente à la bibliothèque de Miklós Oláh 59
István Tóth: Une lettre inédite contemporaine sur la perégrination de Bálint Balassi 61
Sándor V. Kovács: Livres et listes de livres du XVIe siècle 66
Géza Kathona: M. Caspar Cholius: Disputatio Medica de Morbo Ungarico (Basileae 1607.) 71
Róbert Dán: Deux gloses de Simon Pécsi 73
Viktória M. Kondor: Contributions à l'histoire de la presse et de la censure durant la première guerre mondiale 75
Györgyi Markovits: Sur une revue de courte durée (Új Föld 1927) 82

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROISE

Gedeon Borsa—Ferenc Hervay: Suppléments et corrections au premier volume des «Impressions anciennes de la Hongrie» I—II 85
István May: Supplément à la Bibliothèque Hongroise Ancienne 92
Sándor V. Kovács: Hungarica Strigoniensia (Les notes bibliographiques de Mátyás Bél) 92

CHRONIQUE

Éva V. Windisch: Les Annales de la Bibliothèque de l'Université de Budapest, vol. VI (1972) 98
Gedeon Borsa: Béla Markos (1893—1974) 102
György Haiman: Phénix de Transylvanie — l'héritage de Miklós Misztótfalusi Kis 103
György Kókay: Un exemplaire original de la revue de Bessenyei à la Bibliothèque Nationale Széchényi 104
k. gy.: Les fêtes d'anniversaire de la Bibliothčque de l'Université de Pécs 105
Le recherche du XVIIIe siècle et nos collections de bibliothèque anciennes 106

REVUE

Ferenc Botka: Magyar szocialista irodalom oroszul 1921—1945. (La littérature socialiste hongroise en russe 1921—1945.) Bp. 1973. *(Erzsébet B. Juhász)* 108
András Vízkelety: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Bd. II. Bp. 1973. *(Flóris Szabó)* 109
István Mészáros: A XII. századi esztergomi diákjegyzet. (Une note scolaire d'Esztergom provenant du XIIe siècle.) Bp. 1973. *(Kinga Körmendy)* 110
Róbert Dán: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. (L'humanisme, la réforme, l'antitrinitarisme et la langue hébraique en Hongrie. (Bp. 1973. *(István Bitskey)* 111
Béla Holl: A 200 éves váci könyv. (Le deuxième centenaire du livre de Vác) (1772—1972). Bp. 1973. *(Sándor V. Kovács)* 112
A ma könyve — a könyv holnapja. (Le livre d'aujourd'hui — le demain du livre.) (Békéscsaba 1973.) *(Krisztina Voit)* 113
Mme Lászlóffy Faragó—Gyula Haraszthy: Az Országos Széchényi Könyvtár Kataló-

50.013

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

REVUE DU LIVRE

PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1975

2

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA
91. ÉVF. 1975/2. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

DERSI TAMÁS
V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✳

Megjelenik negyedévenként.
Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft
Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111–010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185–612.

SZERKESZTŐSÉG:
1088 Budapest
VIII., Múzeum krt. 14–16.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

VIDA TIVADAR

A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai

A *Pray-kódex*et tudományos nyilvántartásunk is elsősorban magyar nyelvemléknek tekinti. Utal ezzel nyelvünk első, több mondatra terjedő írott emlékére, a *Halotti Beszéd*re. E kiemeléssel természetszerűen kerül háttérbe a kódex tartalmának egyéb jellegű része. Pedig keletkezése idején biztosan nem a HB-et tartották benne a legfontosabbnak. Hiszen e 172 lapnyi, 32,5 × 15 cm méretű pergamenre kézzel írt könyv tk. középkori sacramentarium, azaz megközelítő körülírással olyan misekönyv, amelyben zömmel csak azok a miseszövegek találhatók, amelyeket a miséző pap egyedül mond el, megtoldva egyéb, gyakrabban használt áldások és imák szövegével. Mint ilyen istentiszteleti könyvnek egyik bevezető része a naptár, az 1^{v}—7^{r} lapokon.[1]

E naptár januártól decemberig közli az egyes napokra eső szentek nevét, de tartalmaz ezenkívül naptárszámítási és asztrológiai adatokat is. Orvostörténeti szempontból az egyes hónapok mellé, a lapszélre írt egészségügyi intelmek érdekesek.[2] Először Réthei Prikkel Marián foglalkozik velük részletesebben, meglehetősen negatív kommentárt fűzve hozzájuk. „Érdekes képet kapunk e szabályokban — írja — azon kornak együgyű felfogásáról és babonás, csekély orvosi tudományáról."[3] Békefi Remig is érinti ezeket az „orvosi tanácsokat", nevezetesen az áprilisit és a juniúsit.[4] Amennyire azonban megállapíthattam, Zalán Menyhért volt az első, aki alaposabban foglalkozott e szabályokkal *A Pray-kódex forrásaihoz* c. tanulmányában. A lekicsinylő nézeteket történelmietlennek tartva rámutat, hogy

„vizsgálniok kellett volna, mikor ezen lesújtó ítéletet kimondták, azt, hogy vajon ezen bejegyzések idegen eredetűek-e, vagy régi magyar népies eredetre mennek vissza. Ha magyar eredetűek, akkor még nagyobb a fontosságuk, mert homályos középkori tudományunkra adnának felvilágosítást, ha pedig idegenek, akkor valamilyen idegen hatásra jellemzők. Különösen az egészségügyi előírások volnának fontosak, a bennük elsorolt sok növénynév miatt is".[5]

Mielőtt rátérnék ezekre az egyes hónapokhoz fűzött előírásokra, előrebocsátok két megjegyzést. Az egyik a kor gyógytudományára vonatkozik. A középkor orvosszerzői — mind a latinul, mind az arabul írók — Celsus nyomán „há-

[1] Vö. Bartoniek Emma: *Codices latini medii aevi.* Budapest, 1940. 2.; Magyar Irodalm Lexikon, 2. k. (Bp. 1965.) 522.

[2] Vö. Radó Polikárp—Mezey László: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Bp. 1973. 47.

[3] Réthei Prikkel Marián: *A Pray-kódex.* Bp. 1903. 19.

[4] Ld. Békefi R.: *Orvosok, betegek és gyógyítás az Árpádok korában.* Gyógyászat 1912. 723.

[5] Zalán Menyhért: *A Pray-kódex forrásaihoz.* Magyar Könyvszemle, XXXIII./1926/251.

rom részre osztották a gyógytudományt. Az első tartalmazza az életmóddal való kezelést, a második az orvosságok útján történő kezelést, a harmadik a kézzel történőt. Az első részt nevezték a görögök dietetikának, a másodikat farmaceutikának, a harmadikat chirurgiának".[6] A másik e szabályok elnevezésére vonatkozik. Külföldi történészek és orvostörténészek szintén találtak ilyen vagy hasonló szabályokat, s váltakozva nevezik ezeket hol „Gesundheitsregel"-nek, hol pedig a naptárral együtt „calendari dietetici"-nek.[7] Kódexünk esetében a szabályok tárgyánál fogva a tágabb értelmű egészségügyi előírások vagy szabályok elnevezést tartom helyénvalónak.

Lássuk mármost sorban a *Pray-kódex* naptárának lapszélein bejegyzett egészségügyi szabályokat.

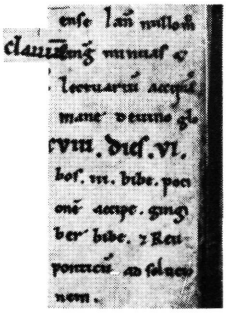

1. ábra (január)

Olvasata a rövidítéseket feloldva, *Zalán* nyomán: Mense Ianuario nullo modo / sanguinem minuas et lectuarium accipias / mane de uino glo / bos. III. bibe. poci / onem accipe. gingi / ber bibe. et Reu / ponticum ad solucionem. Kísérletet teszek itt is, s a többi havi szabálynál is a magyar fordításra. Január havában semmiképpen se vágj eret, és végy magadhoz liktárt, reggel borral 3 göböt. Végy magadhoz folyékony orvosságként gyömbért, és pontusi gyökeret hashajtónak.[8]

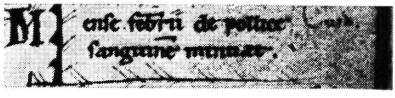

2. ábra (február)

Mense Februarii de pollice / sanguinem minuat. — Magyarul: Február havában vágjon eret a hüvelykujjon.

[6] SCHIPPERGES, Heinrich: *Moderne Medizin im Spiegel der Geschichte.* Stuttgart, 1970. 91.

[7] REICHE, Rainer: *Einige lateinische Monatsdictatiken aus Wiener und St. Galler Handschriften.* In: Sudhoffs Archiv, 57 (1973), 2. füzet, 113.

[8] Az electuarium (= liktár, nyelet) ma már nem használatos gyógyszeralak, mely a hatóanyagot gyümölcsízbe vagy mézbe keverve tartalmazza. *(Orvosi Lexikon 2* Bp. 1969., (98.) — A „potio" iható orvosságot jelent. (Vö. FORCELLINI Aegidius: *Lexicon totius latinitatis. IV. k.,* Prato, 1868., 763. l. (ERNYEI József szerint megfelel a mai infusum frigidum-nak. (Ld. *Szerzetesrendjeink gyógyszertárai* c. cikkét; A Magyar Gyógyszertudományi Társulat Értesítője. VIII./1932, 187.) — Gingiber, zinziber vagy zingiberi (FORCELLINI i. m. V. k. 234. l.); Zingiberis rhizoma: a forró égöv alatt termelt, a Zingiber officinale Roscoe gyömbér gyökértörzse. Fűszeres étvágyjavító. (Vö. Orv. Lex. 4/Bp. 1973., 991.) — Rha Ponticum, vagy Rheu Ponticum; vitatott, azonos-e a Rha barbarával. (FORCELLINI, i. m. V. k. 234. l.) Rhei rhizoma, rebarbara gyökér: a Kínában honos Rheum palmatum L. gyökértörzse. Kis adagban étvágyjavító, nagyban enyhe hashajtó. (Vö. Orv. Lex. 4,126.)

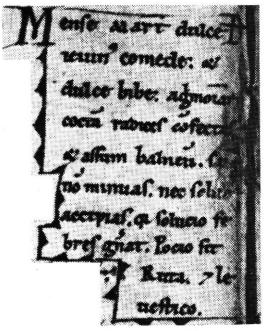

3. ábra (március)

Mense martio dulce / ieiunus comede: et / dulce bibe: agrimoniam / coctam radices confectas / et assum balneum. sanguinem / non minuas. nec solucionem / accipias. quia solucio febres generat. Pocio sit / Ruta. et le / uestico. — Lefordítva: Március havában éhomra egyél édeset, és igyál édeset, főtt apró bojtorjánt, befőzött gyökereket, és száraz fürdőt (hozzáértendő: használj). Eret ne vágj, hashajtót se végy magadhoz, mert a hashajtó lázat szül. A folyékony orvosság legyen kerti ruta és lestyán.[9]

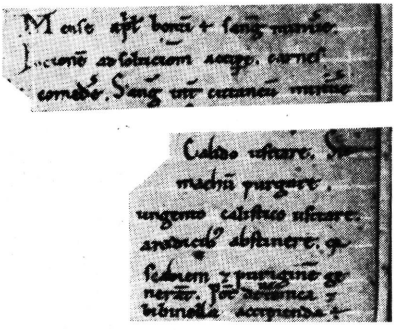

4. ábra (április)

Mense aprili bonum est sanguinem minuere. / Pocionem ad solucionem accipere. carnes / comedere. Sanguinem inter cutaneum minuere / Calido usitare. Sto / machum purgare. / ungento calistico usitare. / a radicibus abstinere. quia / scabiem et puriginem ge/nerant. Pocio de uetonica et / bibinella accipienda est — Április havában jó eret vágni, folyékony hashajtó orvosságot magunkhoz venni, húst enni, bőrközi eret vágni. Meleget (ti. meleg ételt) használni, kitisztítani a gyomrot, ernyesztő kenőcsöt használni, tartózkodni a gyökerektől, mert rühöt és viszketeget okoznak. Italként végy tisztesfűből és Csaba íréből.[10]

[9] A „balneum"-ban volt az ún. „assa cella", amelyet izzasztás végett erősen felmelegítettek, de víz nélkül. (Vö. FORCELLINI, i. m. I. k. 526.) Eszerint megfelel mai gőzfürdőink száraz légkamrájának. — A „leuestico", levesticum vagy libisticum már PLINIUSnál szerepel mint gyógynövény. (Vö. FORCELLINI, III. k. 764.) Minden valószínűség szerint megfelel a Levisticum officinale-nak, amelynek gyökere enyhén izgatja a veséket, s ezért vizelethajtóként rendelik (Ld. KAZAY Endre, Gyógyszerészi Lexicon. III. k. [Nagybánya, 1900.] 221.) Magyarul: lestyán. Vö. NATTER-NÁD Miksa: *A Herbárium növényei*. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicinae Hungarica, 23. k. (1962.) 357.)

[10] Calistico (abl.) = calastico (BEDA); chalasticus a gör. chaláo igéből, a. m. ernyeszt, lazít. (FORCELLINI, II. k. 162.) — Vetonica, vagy betonica; bort készítenek belőle és ecetet a gyomor számára és a szem tisztítására. (FORCELLINI, VI. k. 314.) A Páriz Pápai-féle szótár szerint (82.): sebfű. Betonica officinalis = orvosi tisztesfű. (Ld. Természettudományi Lexikon. 6. k. [Bp. 1968.] 462.) — Bibinella = Csaba íre. (Vö. NATTER-NÁD, i. h. 357.)

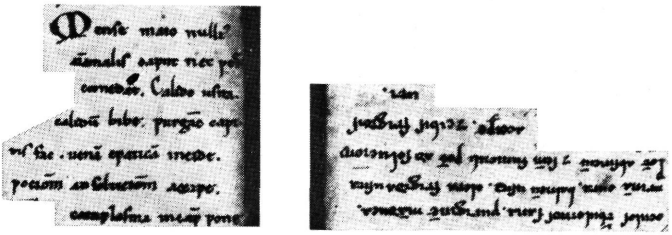

5. ábra (május)

Mense maio nullius / animalis caput nec pedes / comedat. Calido usita. / calidum bibe. purgacionem capi / tis fac. uenam epaticam incide. / pocionem ad solucionem accipe. /cataplasma in capite pone / oculos turbulentos sana. puriginem manduca. / urinam cura. balneum usita. olera frigida usita / Pocionem absincium et semen funiculi pocionem ad solucionem / accipe. et cibis frigidis / uti. — Május havában ne egyék semmiféle állatnak sem a fejéből, sem a lábából. Meleggel élj. Meleget igyál. Végezz fejtisztítást. Vágj máji visszeret. Végy magadhoz folyékony hashajtó orvosságot. Tégy a fejedre borogatást. Gyógyítsd zavaros szemedet. Tisztítsd le az ótvart. Legyen gondod a vizeletedre. Használj fürdőt. Használj hideg zöldségféléket. Folyékony orvosságként végy be fehér ürömöt, és hashajtóként édes köménymagot. S élj hideg ételekkel.[11]

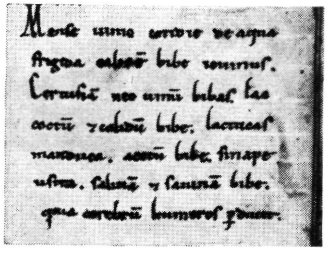

6. ábra (június)

Mense iunio cotidie de aqua / frigida calicem bibe ieiunus. / Ceruisiam nec uinum bibas. lac / coctum et calidum bibe. lactucas manduca. acetum bibe. sinape / usita. saluiam et sauinam bibe. / quia cerebrum humeros producit.[12] — Június hónapban naponta igyál éhomra egy pohár hideg vizet. Ne igyál se sört, se bort. A tejet főzve és melegen igyad. Salátákat egyél, ecetet igyál, használj mustárt. Igyál zsályát és borókát, mert az agy nedveket termel.[13]

[11] Cataplasma, a kataplasso = bekenni, megkenni görög igéből; pépes borogatás. Külsőleg használt gyógyszeralak, amely durván tört növényrészekből készül. (Vö. FORCELLINI, II. k. 110. KAZAY, i. m. II. k. 56.) — Porrigo,-inis, f. a fejbőr betegsége: ótvar. (Vö. FORCELL. IV. k. 741.) Ez esetben az állítmány mellette nem lehet „manduca", hanem „munda". Ez az értelem jól illik a szövegösszefüggésbe, és van párhuzama a 9. sz.-ból való Codex Sangallensis 759-ben: „Mense maio... cataplasma in capite inponi Oculos turbolentus sanare / pluriginem mundare urina curare..." (Vö. R. REICHE, i. h. 138. 140. 104. j.) Ha a „manduca"-hoz ragaszkodnék, az alanynak „porrus—porrum"-nak kellene lennie, ami hagymát jelent. (Vö. FORCELLINI, IV. k. 742.)

[12] „...Humeros producit" nyilvánvaló elírás a „humores producit" helyett.

[13] Savina = Juniperus Sabina L. nevű borókafajta. (Vö. FORCELLINI, V. k. 283.) RAPAICS Raymund is az ún. nehézszagú borókának vagy Boldogasszony ágának tartja a savina-t. (Ld. *Magyar Kertek* c. könyvét, Bp. 1940. 15.)

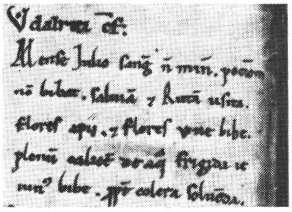

7. ábra (július)

Mense Julio sanguis non minuatur. pocionem / non bibat. saluiam et Rutam usita. / flores apii et flores uve bibe. / plenum calicem de aqua frigida ie / iunus bibe propter colera soluenda. — Július hónapban ér ne vágassék, folyékony orvosságot ne igyék. Használd a zsályát és a kerti rutát. Igyad a petrezselyem és a szőlő virágát. (Nyilván e virágok főzetét.) Éhomra igyál tele pohár hideg vizet az epe hajtására.[14]

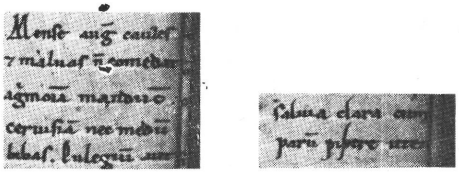

8. ábra (augusztus)

Mense augusto caules / et maluas non comedat / agrimoniam manducet. / ceruisiam nec medum / bibas. Pulegium autem / saluia clara cum / parum pipere utere[15] — Augusztus hónapban ne egyék káposztát és mályvát. Egyék apró bojtorjánt. Ne igyál sört, se mézsört. Használj pedig csombormentát világos zsályával s egy kevés borssal.[16]

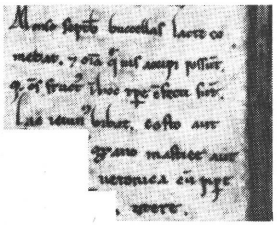

9. ábra (szeptember)

Mense septembri bucellas lacte co / medat. et omnia quevis accipi possunt. / quia omnes fructus in hoc tempore confecti sunt. / Lac ieiunus bibat. costo aut / grano mastice aut / uetonica cum pipere / utere. — Szeptember havában egyék kenyérdarabkákat tejjel, és minden egyéb magunkhoz vehető, mert ebben az időben főznek be minden gyümölcsöt. Igyék tejet éhomra. Élj keserű gyökérrel, vagy a masztikszfa mézgájának szemeivel, vagy tisztesfűvel borssal együtt.[17]

[14] Apium, apio, botanikai nevén Apium graveolens L. = zeller; illetve Apium petroselinum L. = petrezselyem. (Forcellini, I. k. 322.)

[15] Zalán olvasatától eltérek a következőkben: grimoniam helyett agrimoniam; ute (!) helyett autem; pibere helyett pipere.

[16] Agrimonia = apró bojtorján (ld. Páriz-Pápai — Bod, *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Pozsony—Nagyszeben, 1801. 35.); medus = mézsör (ld. Forcellini, IV. k. 82.); pulegium = vadmenta, csomborfű, mentha pulegium L., illóolajtartalmánál fogva mint fűszert használják majoránnával. (Kazay, i. m. IV. k. 107.)

[17] A costum keserű gyökér (vö. Du Cange, Glossarium-ának II. k. 1954-es utánnyomás, 595—6.), vagy Plinius szerint illatos indiai fűfajta, amit kenőcsökbe használtak (vö. Forcellini, I. k. 614.).

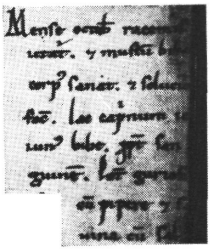

10. ábra (október)

Mense octobri racemis / utantur. et mustum bibant / corpus sanat. et solucionem / facit. lac caprinum ie / iunus bibe. propter sanguinem. Pocio gariofilum / cum pipere et sa / uina cum sale. — Október havában éljenek szőlőszemekkel, s igyanak mustot. Gyógyítja a testet, s hashajtást idéz elő. Éhomra igyál kecsketejet a vér miatt. Folyékony orvosság: szegfűszeg borssal és boróka sóval.[18]

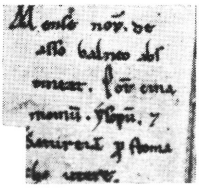

11. ábra (november)

Mense novembri de / asso balneo abs / tineat. Pocio cina / momum. ysopum. et / Satureiam. pro stomacho utere. — November havában tartózkodjék a száraz fürdőtől. A folyékony orvosság: fahéj. Izsópot és borsfüvet használj a gyomrod számára.[19]

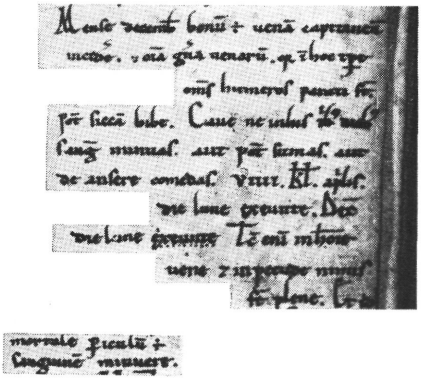

12. ábra (december)

Mense decembri bonum est uenam capitaneam / incidere. et omnia genera uenarum. quia in hoc tempore / omnes humeros parati sunt. / Pocionem siccam bibe. Caue ut in his ribus diebus / sanguinem minuas. aut pocionem sumas. aut / de ansere comedas. VIIII.

[18] Gariofilum tk. Caryophyllum, franciául: girofle. (Vö. Du Cange: *Glossarium Latinum*. IV. k. 33.) Magyarul: szegfűszeg, szegfűbors.

[19] Satureia hortensis = borsikafű... Mivel sok illóolajat tartalmaz, nehezen emészthető húsételekhez fűszer gyanánt használják. (Kazay, i. m. IV. k. 207.)

Kalendas aprilis. / die lune exeunte. Decembre / die lune exeunte. Tunc enim in homine / uene et in pecude nimis / sunt plene. Et ideo mortale periculum est / sanguinem minuere.[20] — December havában jó vágni a fő visszeret és valamennyi visszérfajtát, mert ebben az időben valamennyi nedv készen van. Vízben oldott száraz orvosságot igyál. Óvakodjál attól, hogy e három napon eret vágj, vagy folyékony orvosságot végy, vagy lúdból egyél. Március 23-án, ha újhold van. Decemberben, ha újhold van. Akkor ugyanis az emberben és az apró jószágban nagyon teltek a visszerek. És ezért halálos veszély eret vágni.[21]

ZALÁN azt írja e havi egészségügyi szabályokról, hogy azok „Beda Venerabilis Computusára mennek vissza".[22] S valóban, ha egymást mellett vannak BÉDA *Computus*ának megfelelő szakaszai és a *Pray-kódex* naptárában az egyes hónapopok mellé írt bejegyzések, az azonosság helyenkint mindjárt szembe ötlik. ERNYEI József ugyan vitába száll ezzel a nézettel, mert szerinte „nagyon roszszul sikerült frázis az, ha ráfogják Bédára, amint Zalán teszi (i. h. 249.1.), hogy átszármaztatta a klasszikus világ természettudományát a középkorra".[23] Érvül felhozza többek között az egyik szabályt, amely szerint „októberben a szőlőkúra mellett csípős mustot igyanak. Tehát nyilvánvalóan szőlőmívelő területről való versekről van szó,... ami nem illett a VIII. századbeli Angliára"[24], BÉDA hazájára. Ez az érv ugyan első olvasásra helytállónak tűnik, de nem az történelmi összefüggésében. BÉDA (672-3—735) ui. a híres Yarrow-i monostorban élt és működött több éven át. Ennek alapítója, BISCOP BENEDEK (+690-ben) kétszer is volt Rómában, és mindkétszer sok könyvet hozott magával. Nos, éppen BÉDA irodalmi tevékenységéből következtethető, hogy e könyvek között voltak természettudományos—orvosi jellegűek is. Ez a bencés szerzetes *De natura rerum* c. kozmológiai traktátusában az ókori természettudósok ismereteit és a sztoikus bölcselők nézeteit közvetítette olvasóinak. Legelterjedtebb munkáját, a *De temporum ratione*-t rendtársai bátorítására írva, benne főként PLINIUS *Naturalis Historia*-jára támaszkodott.[25] A ZALÁN által forrásként említett *Computus* (vagy pontosabban: *De ratione computi*) pedig éppen ennek az előbb említett munkájának rövidített feldolgozása a naptár adatainak, különösen a Husvét időpontjának a kiszámítása végett![26] Így már érthető, hogy a nem szőlőtermelő Angliában leírhattak a szőlőtermelő Itáliából származó étrendszabályt.

Ami pedig a klasszikus ókor természettudományi és orvosi ismereteinek középkori utóéletét illeti, legyen szabad CASSIODORUS-ra (485 k.—580 u.) utalnom. Miután a közélettől visszavonult kalábriai birtokára, 555-ben — tehát Nursiai

[20] Az „id(eo)" szó a lapszél elkopása miatt kiegészítve. A „Caue ut in his tribus diebus..." stb. rész a BÉDÁnak tulajdonított *De phlebotomia* című műből való. (ZALÁN, i .h. 256.) Összes műveinek londoni, 1843-as kiadásában (ed. J. A. GILES) szerepel egy ilyen című: „De minutione sanguinis".

[21] A „capitaneus" jelző a. m. capitalis, azaz fő (FORCELLINI, I. k. 388.); a postclassicus szóhasználatban: előljáró, kezdeti első is (ld. Albert BLAIRE: *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens*. Saze, 1954. 130.). — A pocio sicca poralakú fűszeres keverék volt, amit csak a téli hónapokban adtak. De potio-nak nevezték az ásványvíznek egyszeri adagját is. (ERNYEI J. i. h. 187—188.)

[22] ZALÁN, i. h. 253.

[23] ERNYEI J.: *A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése*. Magyar Könyvszemle 1927. 81.

[24] ERNYEI, i. h. uo.

[25] Vö. CSÓKA J. Lajos, *Szent Benedek fiainak világtörténete*. Bp. (1971.) I. k. 43—44, 53. skk., 57—62.; *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg i. Br. 2, (1958) 93—94.; G. F. BROWNE: *The Venerable Bede — his Life and Writings*. London, 1919. 217. skk.

[26] Karl WELZHOFER: *Beda's Citate aus der naturalis historia des Plinius*. In: Abhandlungen aus dem Gebiet der klassischen Altertums-Wissenschaft Wilhelm v. Christ zum 60-ten Geburtstag. München, 1891. 26. Vö. G. F. BROWNE, i. m. 217. skk.

sz. Benedek halála után — megalapítja „Vivarium" nevű kolostorát. Benedek Regulájához hozzáadja a saját *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* c. munkáját, amely útmutatás kolostorának szerzetesei számára az egyházi és a világi tudományok ápolására két könyvben.[27] Mivel Benedek szabályzatának 36. fejezetében előírja, hogy „a beteg testvéreknek legyen külön szobájuk, és istenfélő, lelkiismeretes és szorgalmas ápolójuk"[28], Cassiodorus említett műve XXXI. fejezetében külön szól ezekhez a beteggondozókhoz. „Őszinte igyekezettel szolgáljatok a betegeknek, amint ez illik a tudományotokban való jártassághoz... Éppen ezért tanuljátok meg a füvek természetét, és gondosan figyeljétek meg az egyes fajták keverését" — írja többek között. De a saját tapasztalataikon kívül a klasszikus ókor szerzőinek a tanulmányozását is ajánlja nekik:

„Ha pedig nem vagytok járatosak a görög betűk olvasásában, megvan nálatok elsősorban Dioscorides herbáriuma... Utána olvassátok el a latin nyelvre lefordított Hippocratest és Galenust, azaz Galenus Therapeutica-it, melyeket Glauco bölcselőnek szánt... Aztán Aurelius Coelius De Medicina és Hippocrates De Herbis et curis c. könyveit, valamint több más, az orvoslás tudományával összeállított könyvet, amelyet Isten segítségével rátok hagytam könyvtáram rejtekében őrizve."[29] Feltehető, hogy mindezek ismeretében írta később maga Ernyei is a középkori szerzetes-orvosokról: „...korának, de még inkább a klasszikus tanulmányoknak közvetlen hatása alatt áll".[30]

Visszatérve különlegesen a Béda *Computus*ában és a kódexünkben található egészségügyi előírásokra, e szabályok megkísérelt fordítása közben észleltem a következőt. Utánanézve 21 kevésbé ismert latin szónak, illetve kifejezésnek a Forcellini-féle többkötetes latin nyelvfejtő szótárban, azt találtam, hogy 16 esetben vezeti le azok értelmét klasszikus természettudós —, illetve orvosszerzők műveiből, ebből 10 esetben Plinius *Historia Naturalis*-ából. Julius Sillig már 1833-ban észrevette, hogy ó- és középkori egyházi írók (Eusebius, Jeromos, Ágoston, Toursi Gergely és Alkuin) idézik Plinius megfigyeléseit és közléseit, és hozzáteszi: „Egybevetem velük az ugyan később élt Beda Venerabilis de ratione Temporum-ának 28. fejezetét",[31] E művének 35. fejezetében különben Béda maga említe, hogy ezekben a dolgokban *a görög és római szerzők tekintélyét illik követni*. Karl Welzhofer, akinek részletes tanulmányából idéztem ezt az adatot, táblázatosan összeállította a Béda műveiben fellelhető Plinius-idézetek jegyzékét. Ebből kitűnik, hogy a *Computus* alapjául szolgáló *De temporum ratione* Béda-műben 12 esetben található hosszabb, 9-szer pedig rövidebb idézet C. Plinius Secundus *Historia Naturalis*-ából.[32] E függés szempontunkból jelentős marad akkor is, ha kritikailag nem biztos, vajon valóban Béda komputisztikus munkájával van-e dolgunk.[33]

[27] Lex. f. Theol. u. Kirche, 2. k. 970—971. (Gerhard Baader „Cassiodorus" címszó a.); ill. Migne, *Patrologia Latina*, LXXX. k. col. 1105—1120.

[28] Vö. Söveges Dávid, *Szent Benedek Regulája*. Pannonhalma, 1948. 103. skk. ill. Migne, P. L. LXVI, 581—582. skk.

[29] Migne, P. L. LXX, 1146—1147.

[30] Ernyei: Szerzetesrendjeink gyógyszertárai. A 8. j.-ben i. h. 190.

[31] Sillig Julius: *Über das Ansehen der Naturgeschichte des Plinius im Mittelalter*. In: Allgemeine Schul-Zeitung. Darmstadt, 1833. évf. 52. sz. col. 411.

[32] *Welzhofer*, a 26. j.-ben id. h. 26., ill. 40.

[33] Vö. Lex. f. Theol. u. Kirche, 6. k. col. 425. A komputisztika az a csillagászati ismereteken nyugvó művészet, amely egyszerű és tisztán mechanikusan alkalmazható számtani szabályok rendszere által igyekszik elvégezni a computus-t, azaz a naptár adatainak kiszámítását, főként a numerus aureus, az epakták és a littera dominicalis segítségével. (LThK, 3. k. col. 29.)

Karl RÜCK közölte 1888-ban, hogy két latin kódexben kivonatokat talált BÉDA *De temporum ratione*-jából. Szerinte ezek a második részét alkották egy nagyobb csillagászati-kompusztitikai gyűjteménynek, amely idézeteket tartalmazott a keletkezése idején hozzáférhető római írók műveiből. Főleg PLINIUS felhasználásában volt BÉDA mintakép a kivonatoló számára.[34] E gyűjtemény, amely olyan angolszász kolostorban keletkezett, ahol BÉDA működésének nagy volt a hatása, ír—skót szerzetes misszió útján került Salzburgba, ahol 810 táján átdolgozták megrövidítve a már említett 2. részét.[35] WELZHOFER is megállapítja hogy annak a kolostornak, amelyben BÉDA működött, nagyon jó szövegű Plinius-kódexe lehetett, s nem sokkal később ugyanezt a kódexet használhatta ugyanannak a kolostornak (Weremouth) egyik szerzetese egy nagy komputisztikus-asztronómiai munka megírásához.[36]

A középkori csillagászati naptárszámítás és a havi egészségügyi szabályok közti összefüggést jól szemlélteti egy 11. századi koppenhágai kézirat VIII. bekezdésének néhány részlete.[37]

„ Írtam pedig neked azokról az időszakokról is, amelyek az emberi test egészségének mutatóiként térnek vissza az év körén, és hogy mire szoktak ügyelni, és hogy tudjad, miktől tartózkodjál. Az év tehát tavasszal veszi kezdetét. A napforduló december huszonnegyedikén van. Ettől a naptól kezdve gyarapszik a test nedve... Használj ezért nagyon meleg és kiváló ételeket, engedj a bornak, de ne hódolj a nemiségnek. Ettől a naptól kezdve kilencvenhárom nap van a napéjegyenlőségig. Március huszonnegyedikétől indul meg a növekedés. Élj tehát jóillatú és erős ételekkel. A Fiastyúk keltéig, amely a fentebb leírt napéjegyenlőségtől kezdődik, negyvennyolc nap. A Fiastyúk kelte ugyanis május első napján van. Eddig gyarapszik a vér, és keletkeznek a nedvek. A nyári idő változására élj édes dolgokkal, és szerfölött keresd a nemi kapcsolatot. A Fiastyúk keltétől a nyári időszak változásáig van negyvenhárom nap. A nyár június 24-én kezdődik. Maga a levegő elveszti gyarapodását. A csökkenése tart az őszi napéjegyenlőségig, szeptember huszonnegyedikén. A nedvek sűrűsödésére irányul, és következik, hogy a Fiastyúk nyugtáig élj meleg ételekkel és mindennel, ami erős, tartózkodjál a nemi élettől, és a legkevésbé dolgozzál... A Fiastyúk nyugtáig negyvenöt nap van, és a Fiastyúk nyugta november tizedikén volt. Ugyanabban az időben *ismét gyarapszik az emberek vére.* Megfelelő tehát, hogy könnyű ételekkel éljünk, édes borral, és tarts ki a nemi kapcsolatban. Ezeken úgy élj, amint az általam küldött írás mutatja, és akkor jó egészséged lesz, életed további idejét könnyen átvészeled mindennemű orvosi segítség nélkül."[38]

Egybevetve a *Pray-kódex* decemberi széljegyzetében szereplő, az érvágásra nézve kedvezőtlen napokkal, érdekes a dániai kódex IX. bekezdése:

Milyen holdkor kell az embernek eret vágnia. Az első és a második hold jó. A negyedik hold jó az első órától a hatodik óráig. A hetedik hold jó nyolc órától egész estéig. A nyolcadik hold jó. A kilencedik hold jó reggeltől egészen három óráig. A tizenegyedik és a tizenkettedik hold jó. A tizenharmadik hold jó a hatodiktól a kilencedik óráig. A tizennegyedik hold jó a harmadiktól estéig. A tizenhetedik hold jó kilenc órától. A tizennyolcadik hold jó az első órától egészen estéig. A tizenkilencedik hold egész nap jó. A huszonharmadik és a huszonnegyedik hold jó. A huszonhatodik hold reggeltől az első óráig. A huszonhetedik

[34] RÜCK Carl: *Auszüge aus der Naturgeschichte des Caius Plinius Secundus in einem astronomisch-komputistischen Sammelwerke des achten Jahrhunderts.* In: Programm des Königl. Ludwig-Gymnasiums für das Studienjahr 1887/88. München, 1888.

[35] RÜCH, i. h. Az általa ismertetett két kódex Monac. 210 és Vindobon. 387 jelzetű.

[36] WELZHOFER, i. h. 28—31.

[37] LAUX Rudolf: *Ars medicinae — Ein frühmittelalterliches Kompendium der Medizin.* In: KYKLOS, Jahrbuch für Geschichte und Philosophie der Medizin. 3. k. (1930), 417—434. Az ismertetett kódex jelzete: Gl. Kgl. S 1653 (H). Az „Ars medicinae" feliratú rész a 72 —76v lapokon szerepel.

[38] LAUX tanulmányában; i. h. 431—432.

hold jó egész nap. A huszonnyolcadik hold jó az elsőtől a kilencedik óráig. A huszonkilencedik hold jó a harmadik órától a hetedikig. A TÖBBIN, AMIT NEM JELEZTÜNK ELŐRE, EL KELL HAGYNUNK."[39]

Már ZALÁN egyik utalásából tudjuk, hogy a BÉDÁból merített ismeretek továbbadása nem állt meg Salzburgnál, hanem tovább terjedt Stájerországba. Johann KÖCK számos ottani misekönyv naptárlapjain talált ilyen verseket, amelyek azonban nem a lapszéleken, hanem többnyire a hónapok élén, néha a végén foglalnak helyet. A verssorok száma 6 és 1 között váltakozik, s ennek alapján lehet a misekönyvek között csoportokat megkülönböztetni. A hat verssor közül néhány csillagászati jellegű, egy további közli a „szerencsétlen napokat", végül 1—1 tartalmazza a gazdasági, illetve az egészségügyi szabályt. Lássuk például a februárit az egyik 14. század eleji kódexből: „Hic cave frigdorem, de pollice funde cruorem."[40] Vagy az októberit az egyik 13. századiból: „Lac ede caprinum, gariophila lac vel ovinum".[41] Figyelemreméltó, hogy az ún. szerencsétlen napokkal kapcsolatban KÖCK is BÉDÁra utal mint forrásra.[42]

Karl SUDHOFF, a néhai kiváló német orvostörténész utal egyik cikkének kiegészítéseként az avignoni P. PANSIER 1907-ben megjelent közleményére, amely ismerteti a Montpellier-i orvosi kar könyvtárában őrzött 11. századi Ms. 185 jelzetű kézirat párhuzamos tartlamú részeit. E kézirat keletkezési helye az Avignon melletti St. André de Villeneuve bencés apátsága.[43] Maga a SUDHOFF-cikk pedig a párizsi Bibliothèque Nationale Ms latin 10448 jelzetű kéziratából ismerteti az „Incipit liber de Minucione et Medicina secundum Variaciones Lunarum" kezdetű részt „Medizinische Monatsregeln für Aderlass, Schröpfen, Baden, Arzneigebrauch und Auswahl der Speisen und Getränke aus einer Pariser Handschrift des 14. Jahrhunderts" címmel.[44]

Legújabban egy odensei (Dánia) kutató, Rainer REICHE tett közzé ilyen havi egészségügyi szabályokat néhány bécsi és St. Gallen-i kéziratból, amelyek egész sor egyezést mutatnak a *Pray-kódex*ünkben találhatókkal.[45] Szolgáljon példaként a juliús havi előírás a 13. századi 1118. sz. bécsi kódexből: „Mense iulio saluia ruta...utere. pocionem ad soluendum non accipias. sanguinem non minuas. floribus apii et racemorum utere".[46] A *Pray-kódex*ben e hónapban ez az előírás is szerepel: „plenum calicem de aqua frigida ieiunus bibe propter colera soluenda". A bécsi kódex júliusra írja elő ugyanezt csaknem ugyanazokkal a szavakkal. Mindössze az indokolásban van egy kis szóbeli eltérés: „propter coleram reprimendam".[47] A 12. században keletkezett 2425. sz. bécsi kézirat ugyanígy júliusra tanácsolja az éhomra ivandó hideg vizet,[48] de láttuk, hogy a Pray-kódexben június hónapnál is olvasható ez az előírás. REICHE tanulmánya még egy további bécsi és öt St. Gallen-i kézirat havi egészségügyi szabályait közli és kommentálja. Az utóbbiak sorából különösen érdekelhet bennünket az ottani

[39] LAUX, uo.
[40] ZALÁN, i. h. 248. 3. j. KÖCK Johann: *Handschriftliche Missalien in Steiermark*. Graz és Bécs, 1916. 172, 173, ill. 174.
[41] KÖCK, i. m. 176.
[42] KÖCK, i. m. 173. 1. j.
[43] *Archiv für Geschichte der Medizin*, 2 (1909). 384.
[44] Uo. 136—139.
[45] REICHE, a 7. j.-ben i. h. 113—141.
[46] REICHE, i. h. 118.
[47] REICHE, i. h. uo.
[48] REICHE, i. h. 121.

kolostori könyvtár 292. sz. kódexe. Ennek 197. lapján olvashatók a vonatkozó előírások márciustól kezdődően. A végén zárójelbe téve adja az érvágással kapcsolatos utasítást az egész évre. A következő lap üres. A 199. laptól kezdve a 210. lapig tart a kézirat második, asztronómiai tartalmú része, amely a 11., vagy a 12. században íródott. Ernst ZINNER említi ezt a részt a német kultúrterület asztronómiai tárgyú kéziratairól készült jegyzékében, és BÉDÁT adja meg forrásul. Elias STEINMEYER, aki szintén közölte a töredék egyes feliratait, szintén utalt BÉDÁra.[49] A fentebb említett koppenhágai kézirat ismertetője, Rudolf LAUX megjegyzi, hogy egyezések és hasonlóságok fordulnak elő a VIII. és IX. bekezdés szövegéhez a 751. sz. St. Gallen-i kódexben.[50]

Az itt előadottak megegyeznek egyfelől ZALÁNnak már ismertetett és általam is tovább erősített álláspontjával, másfelől a *Pray-kódex* eredetére vonatkozó legújabb kutatási eredményekkel, amelyek szerint a Vácott keletkezett eredeti sacramentariumot a Gömör megyei Rimaszécs járásban levő Jánosi bencés apátságban másolták, mégpedig a 12. sz. utolsó negyedében úgy, hogy a „tertia manus" munkája (az 1—142' lapok szövege, amelynek az egészségügyi szabályok is részét alkotják) 1192 és 1195 közé teendő.[51]

Mindennek ellenére különösnek tűnhetik, hogy egy istentiszteleti használatra készült könyv naptárába ilyen egészségügyi tárgyú bejegyzések kerültek. A *Pray-kódex*nek egy másik része, a csillagászatból ismert állatövi jegyek allegorikus magyarázata vezeti nyomra a kérdezőt. Idézem e magyarázatok sorából az elsőt:

„Signum aquarum quare? Quia Johannes baptista in Jordane dominum baptizavit." (S. i. t. mindegyik állatövi jegynél.)[52]

A kérdés — felelet módszer — jegyzi meg ZALÁN — velejárója volt a középkori tanításmódnak. Egyrészt ez a forma, másrészt az a körülmény, hogy az állatövi jegyeknek ilyen allegórikus magyarázata nem található meg BÉDA egyik művében sem, de megvan BRIDFERTHUS RAMESIENSIS 980 k. élt angol bencésnek a *De temporum ratione*-hoz írt glosszáiban, arra enged következtetni, hogy „a Pray-kódex használatának helyén tanulás vagy tanítást folyt".[53] E következtetés alátámasztására legyen szabad rámutatnom egy különbségre a *Pray-kódex*ben olvasható és a többi, előbb idézett néhány kódexben szereplő egészségügyi szabályok között. Míg ui. a mi másolónk egyszer sem említi a nemi élettel kapcsolatos szabályokat, addig a koppenhágai s az említett St. Gallen-i kódexé kitér rá. Ha a *Pray-kódex*et a 12. század végén tankönyvként használták, világos a nemi életszabályokról való hallgatás oka: a kor felfogása szerint a szerzetes oktató nem tartotta helyénvalónak, hogy fiatalkorú tanítványaival közölje ezeket az ismereteket, illetve szabályokat, Természetesen ahhoz, hogy MAYER Ferenc Kolosnak 1930-ban tett megállapítása, hogy „a fennmaradt tankönyvekből következtethetünk arra, hogy" hazánkban a középkori káptalani és kolostori iskolákban „oktatták a gyógytudomány valamelyes elemeit is",[54] éppen a *Pray-kódex*szel legyen szemléltethető, szükséges lenne más hazai kó-

[49] REICHE, i. h. 129, 131—132. 64. j.
[50] LAUX, i. h. 433.
[51] MEZEY László: *A Pray-kódex keletkezése.* Magyar Könyvszemle 1971. 112, 116 és 118. Vö. RADÓ—MEZEY: *Libri liturgici manuscripti...* (ld. 2. j.) 40.
[52] ZALÁN, i. h. 261. 9. j.
[53] ZALÁN, i. h. 262—263.
[54] MAYER C. F.: *Das Zeitalter der Mönchs- und Priestermedizin in Ungarn.* In: KYKLOS, Jahrbuch für Geschichte und Philosophie der Medizin. Leipzig, 1930. 366.

dexeket is áttanulmányozni ebből a szempontból. Külföldi párhuzamként kínálkozik a már említett 2425. sz. bécsi kódex. Ebben a havi dietétikus szabályokon kívül van néhány lap, amelyen a *Diaeta Theodori* c. értekezés egy része olvasható, s így esetleg ugyancsak része lehetett egy orvosi jellegű tankönyvnek.

ERNYEI, aki — mint láttuk — elveti a Pray-kódex egészségügyi szabályainak BÉDA műveire való visszavezetését, a montecassinoi ALPHANUS és két kortársa, GARIOPONTUS és CONSTANTINUS AFRICANUS hatásának tulajdonítja azokat. Az összetett szerekre nézve pedig NICOLAUS PRAEPOSITUS-énak.[55]

ALPHANUS a délitáliai Salerno-ban született 1015 és 1020 között. A 774 előtt újjáépített salernoi bencés monostor apátja lett, majd a városka érseke. 1050 táján „Magister Salernitanus", aki nemcsak a klasszikus verselés művelője, hanem orvosi munkáival egyik megalapozója a 11.-től a 13. századig virágkorát élő salernoi orvosi iskolának, amelyről a várost „civitas Hippocratica"-nak nevezték.[56]

CONSTANTINUS AFRICANUS 1018 k. született valamelyik afrikai mohamedán országban. Később Itáliába jutva megkeresztelkedett, majd 1070 táján belép a montecassinoi szerzetesek közé. Rengeteg utazása közben görög és arab nyelvtudása segítségével sok orvosi ismeretre tett szert. Ezeket itt fordítja le latinra, és Salernoban adja elő.[57] Az ő, valamint tanítványai tollából eredő *orvosi könyvek* és *receptgyűjtemények* elterjedtek szinte egész Európában. *Pantegni* c. tankönyvét pl. az 1200 k. Rómában járt RAVN SVEINBJÖRNSON (+1213-ban) izlandi orvos magával vitte messzi északi hazájába, hogy ott a könyv leírása alapján sikerrel végezze el azt a húgykőműtétet, amelyet elsőnek a 7. sz.-ban élt bizánci sebész, AIGINA-I PÁL alkalmazott és írt le. Nem csodálkozhatunk e kiterjedt hatáson, ha megfontoljuk, hogy az ugyancsak izlandi MIKLÓS APÁT 1150 k. római zarándoklatra vállalkozó honfitársai használatára írt utikönyvében megemlíti „Salernoborgot,ahol a legjobb orvosok vannak".[58]

GARIOPONTUS ugyancsak Salernoban élt a 10. sz. vége felé és a 11. sz. első felében. Két könyve maradt ránk: az általános patológiai jellegű *Passionarius* és a *Tractatus de febribus*.[59]

NICOLAUS PRAEPOSITUS a 12. sz. első felében volt vezető tanára a salernoi orvosi iskolának. *Antidotarium* című, 150 receptet tartalmazó könyvét nagyra tartották Európa-szerte, és piruláit hat évszázadon át használták.[60]

Különösen híressé tette azonban Salerno orvosi iskoláját verses életszabályzata, az ún. *Regimen Salernitanum*, amelynek magyar szövege még 1694-ben is megjelent Lőcsén, FELVINCZI György fordításában, kétnyelvű kiadásban.[61]

SALERNOval és CONSTANTINUS-szal kapcsolatban nemegyszer lát napvilágot az orvostörténeti szakirodalomban az az általánosítás, hogy a középkor latin nyelvű művelődése az arab kultúra közvetítésével ébredt rá a görög-római medicina értékeire. A fennmaradt emlékekből és forrásokból viszont az tűnik ki, hogy a keresztény ókor szervesen továbbvitte az antik orvoslás vívmányait.

[55] ERNYEI J.: *Szerzetesrendeink gyógyszertárai*. I. h. 192—193.
[56] CSÓKA J. Lajos i. m. I. k. 96—97. ill. 207—238.
[57] LThK, 1. k. col. 366.
[58] Kristian ISAGER—Einar SJÖVALL: *Krankenfürsorge des dänischen Zisterzienserklosters Øm* — Cara Insula 1172—1560. Koppenhága—Lipcse, 1941. 123—125.
[59] GURLT—HIRSCH, *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker*. Bécs, Lipcse. 2. k. (1886). 497.
[60] GURLT—HIRSCH i. m. 4. k. 368. ill. ERNYEI, i. h. 193.
[61] A könyv címe: *De conservanda bona valetudine*. (Vö. Pallas N. L. 7. k. 1894). 63.

A kisázsiai Cezárea metropolitája, VAZUL pl. 372-ben olyan kórházépületeket emeltetett (az ún. „baziliász"), amelyek „kevés jóakarattal *pavilonrendszerű* modern kórháznak" nevezhetők.[62] Maguk az arabok szír-perzsa közvetítéssel jutottak hozzá a görög orvosi ismeretekhez az akkor még szellemileg egységes görög-római világból. Nisibisben és Edessa-ban az 5. sz. derekán a bizánci birodalomból odamenekült eretnek (nesztoriánus) keresztény tudósok fordították le pl. a Corpus Hippocraticum-ot szír nyelvre. Amikor innen is kiűzték őket, 489-ben magukkal vitték a Szasszanidák Perzsiájába. Itt a Gundisapur-i főiskolán orvosi tanintézetet alapítottak az alexandriai mintájára. Intézetük az országgal együtt mohamedán arab uralom alá került a 8. sz.-ban. Ekkor Bagdad lett a kalifátus székhelye és a művelődés központja. Itt a nesztoriánus HUNAIN BEN ISAQ, a kalifa udvari orvosa valóságos fordító központ élén állt, amely nagyon alaposan végezte a görög kéziratok egybevetését, javítását és arabra fordítását.[63] Jellemző adat arra, hogy a nesztoriánusok tudományos eredményeit mennyire értékelték nyugaton is, hogy AGAPITUS pápa (535—536) a már említett CASSIODORUS segítségével keresztény egyetemet akart létesíteni Rómában a hajdani alexandriai és a nisibisi főiskola mintájára. Háborús zavarok miatt nem került sor a megalapításra, de a kalábriai *Vivarium* kicsinyített kivitelezése volt e szándéknak.[64] E hagyománynak Bizáncban később is megvolt a folytatása. Nagyszerű bizonysága ennek az 1136-ban alapított Pantokrator-monostor ötosztályos kórháza, amelynek az a magyar vonatkozása, hogy II. KOMNEOSZ János császár mellett alapítója IRÉNÉ császárné is, aki nem más, mint SZENT LÁSZLÓ királyunk leánya, Piroska.[65]

Visszatérve ERNYEI és ZALÁN eltérő nézeteire a *Pray-kódex* naptárába bejegyzett havi egészségügyi előírások eredetét illetően, a bédai eredet mellett látszik bizonyítani a kódexnek egy további, orvostörténeti jellegű szövegrésze. A „Chronicon Posoniense" elnevezésű évjegyzetek második sorozatának a végén, pontosan a 16^{v} lapon van a *De natura infantum* kezdetű néhány sornyi bejegyzés, amely az ember csontjairól és ereiről közöl számadatot, majd rövid mondatokkal jellemzi az újszülöttek várható sorsát aszerint, hogy a hétnek melyik napján jöttek világra.

Íme, a latin szöveg:

„De natura infantum. / Ossa hominum sunt CCXIX. / et vene CCCCXLI. / Die Dominica qui natus fuerit, magnus erit et splendidus. / Feria II. fortis erit. / et Feria III. cupidus erit, et de ferro moritur. / Feria IIII. tractator regni erit. / Feria V. effabilis erit et honorificus. / Feria VI. uitalis et multum luxuriosus. / Sabato raro uitalis erit."[66] — Fordításban: A gyermekek természetéről. Az ember csontjainak (a száma) 219 és az ereié 441. Amelyik vasárnap születik, nagy lesz és fényességes. Hétfőn, erős lesz. És kedden sóvárgó lesz és vastól (fegyvertől) hal meg. Szerdán, ország kezelője lesz. Csütörtökön, nyájas (affabilis-t feltételezve az effabilis elírás helyett!) lesz és tiszteletes. Pénteken, életerős és nagyon buja. Szombaton, ritkán lesz életrevaló.

[62] ERNYEI, i. h. 183.

[63] SCHIPPERGES, a 6. j.-ben i. m. 169—172.

[64] Vö. MANITIUS Max: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. I. r.* (München, 1911.) 38.

[65] Vö. MORAVCSIK Gyula: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor.* Bp.—Konstantinápoly. 1923. 19—20. SCHREIBER Georg: *Gemeinschaften des Mittelalters.* (Münster, 1948.) 45. skk. l.

[66] ZALÁN, i. h. 260.

ZALÁN megállapítása szerint az egész kis töredék megegyezik a BÉDÁnak tulajdonított *De natura infantium libellus* egyik részének a szövegével. A megegyezés mellett meglevő eltésérekből valószínűséggel következteti, ,,hogy a Pray-kódex bejegyzői... vagy csak emlékezetből és megrövidítve írták be az említett részeket, vagy valamilyen átdolgozott kiadást használtak", mint a *De temporum ratione* c. BÉDA-mű BRIDFERTHUS-féle glosszáinak esetében.[67]

ERNYEI véleményének a védelmében viszont felemlíthető, hogy az első magyarországi bencések Róma vidékéről és a franciaországi Cluny felől indultak útnak,[68] tehát hozhattak magukkal salernoi orvosi kódexeket is, amelyek alapján később a másoló megtehette bejegyzéseit a *Pray-kódex*ben. Talán ha az ez idő szerint számon tartott több mint 50 havi egészségügyi életszabályzat teljes szövege mind közlésre kerül, világosabban láthatunk majd ebben a vitatott kérdésben...

Láttuk, hogy ZALÁN kiemelte az egészségügyi szabályokkal kapcsolatban a bennük szereplő sok növénynevet. E növényekről nemcsak tanítottak, hanem termesztették is őket. Az ún. Sankt Gallen-i alaprajzon, amely 820 táján keletkezett, és a bencés monostorok építésének szolgálhatott mintájául, a következő beteggondozást szolgáló objektumok láthatók: ,,A szerzetesek kórháza konyhával és fürdőszobával..., az érvágó ház, az orvosok háza a súlyos betegek helyiségeivel és a gyógyszertárral, s ehhez csatlakozik a gyógynövénykert..."[69] Utóbbinak a négyszögében külön virágágyak láthatók, rajtuk a következő felírásokkal: Lilium, Salvia, Ruta, Rosas, Sisimbria, Cumino, Libesticum, Feniculum, Mentha, Rosmarino, Fena graeca, Costo, Fasiolo, Sata regia, Gladiola, Pulegium.[70] E növénynevek egyrészt visszautalnak az ókori szakirodalomra, másrészt megegyeznek kb. azon növények választékával, amelyeket NAGY KÁROLY császár ajánlott állami birtokai számára ,,capitulare de villis" című rendeletében — amint erről a legutóbbi Nagy Károly-jubileum alkalmából kiadott gyűjteménykötet két tanulmányából is értesülünk.[71]

Kérdés, van-e tárgyi bizonyítéka annak, hogy az alaprajz és a rendelet megvalósult. Dániában a jütlandi Om (Cara Insula) ciszterci kolostor romjainak feltárásánál találtak néhány gyógynövényt, amely mindmáig csak a romok között vagy azok közvetlen közelében tenyészik. Köztük van a mályva néhány neme, a beléndek (= Hyosciamus niger L.), a vérehulló fecskefű (= Chelidonim maius L.), a mirrhafű (= Mirrhis odorata L.) és még egy-két más.[72] Hazai vonatkozásban a mézfű, más nevén orvesi citromfű (Melissa officinalis L.) CSAPODI Vera és PÉNZES Antal, neves botanikusaink véleménye szerint feltehetően ugyancsak a kolostorkertekből kerülhetett ki, mert e dalmáciai évelő

[67] Vö. ZALÁN, i. h. 261—263.

[68] Vö. ERDÉLYI László: *Szent István-kori bencések hatása a föld- és kertmívelésre meg az iparra.* Emlékkönyv Sz. István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Bp. 1938. I. k. 485.

[69] LEISTIKOW Dankwart: *Hospitalbauten in Europa aus zehn Jahrhunderten.* Ingelheim a. Rhein, 1967. 13—14.

[70] MEFFERT Franz: *Caritas und Krankenwesen.* Freiburg i. Br. 1927. 131.

[71] Ld. METZ Wolfgang: *Die Agrarwirtschaft im Karolingischen Reiche.* In: Karl der Grosse. I. k. (Düsseldorf, 1966). 493. — LEHMANN Edgar, *Die Architektur zur Zeit Karls des Grossen.* Uo. III. k. 312. Utóbbi rámutat, hogy az alaprajz általunk eddig ismert példánya *palimpszeszt.* Ennek alapján nyitva marad a lehetősége annak, úogy az eredetije Nagy Károly korába való. (Uo. 313. 29. j.)

[72] ISAGER—SJÖVALL i. m. 115.

növény csak szórványosan él nálunk, és mindig lakott helyek közelében.[73] A ciklámen ugyan nem gyógy-, hanem dísznövény, de erdei válfajának elterjedése hazánkban közvetett bizonyíték amellett, hogy gyógynövényeink — így a *Pray-kódex* egészségügyi szabályaiban említettek is — a kolostorok kertjeiből terjedtek el. A Cyclamen europaeum L. erdei válfaja közismert virága a Sopron környéki hegyeknek, de megtalálható a Pilisben, Bakonyban és Vértesben is. Mindezen helyeken az egykori kolostorkertek ültetett példányainak maradványai e ciklámen-foltok. Különösen a Vértesben él regi telepítés maradványaként Oroszlány közelében az egykori klastromról elnevezett Mindszent-puszta környékén.[74]

Helyszűke miatt éppen csak érintem a paleopatológiai leletek kérdését,[75] valamint a templomokon túlmenően a kolostorépületek régészeti feltárását, amely az eddiginél bizonyára behatóbban foglalkozik majd az egészségügyi célokat szolgáló épületrészek feltárásával is.[76] Hiszen ahol fontosnak tartották a havi egészségügyi szabályok leírását, sőt — mint láttuk — esetleg tanítását is, nyilván megvoltak gyakorlati megvalósításuknak a feltételei is!

Befejezésül még egy filológiai kérdés az előírásokban található gyógynövénynevek fordításával kapcsolatban. Nem könnyű megállapítani, pontosan milyen növények felelnek meg a *Pray-kódex* egészségügyi szabályaiban szereplő latin növényeknek, s ennek megfelelően azonosítani azokat a mai magyar növénytani nómenklatúrával. Az augusztus végén Budapesten tartott XXIV. Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszus egyik beszámolója éppen ezzel a kérdéssel foglalkozott hét — eredetüket tekintve a *Pray-kódex*énál jóval későbbi: 14—17. századi — mű alapján,[77] amelyekben ábrák segítik elő az azonosítást. Beletekintve az idegen nyelvű referátumnál sokkal bővebb magyar nyelvű kéziratban láthattam, hogy a *Pray-kódex* glosszátorának gyógynövényadatai — legalább részben — tovább éltek a reneszánsz századaiban,[78] sőt, a népi gyógyászatban

[73] Papp József, tud. főmunkatárs, kertmérnök (Budapest) szíves levélbeli közlése, amiért ezúton is köszönetet mondok.

[74] Papp József: *Védett területek, növény- és állatritkaságok.* Bp. 1970. 26., ill. 116.

[75] Vö. Isager—Sjövall i. m. 90. l. Hazai párhuzamok a MTA Régészeti Intézete dokumentációs anyagában. A betekintésért köszönet Kiszely István tud. kutatónak.

[76] Vö. Entz Géza: *Középkori egyházi emlékek régészeti kutatása.* Középkori Régészeti Tudományos Ülésszak. 1970. december 8—10. Bp. 1971. (soksz.) 65. Kralovánszky Alán: *A székesfehérvári középkori régészeti kutatások 25 évének eredményeiről.* Uo. 105. — Mindezek alapján elsietett általánosításnak tűnik, hogy hazai orvostörténelmünk még ma is azt vallja, hogy a középkori kolostorokban inkább csak betegápolás folyt, nem gyógyítás.

[77] Grynaeus Tamás—Papp József: *Régi magyar (gyógy)növénynevekről.* (Kéziratban.) Az első általuk alapul vett írásmű a római *Casanate*-könyvtár egyik korvinája, amelynek glosszáiban 89 magyar növénynév szerepel. — Stadler H. *Theophrast und Dioskorides* c. cikkében (in: Abhandlungen aus d. Gebiet d. klass. Altertums-Wissenschaft Wilhelm v. Christ...dargebracht...München, 1891. 176—187. l.) felhívja a figyelmet az antik növénynevek értelmezésével kapcsolatban arra, hogy az antik szerzők a legfelületesebb hasonlóságok alapján azonosítanak idegen növényt hazaival, újat régivel tekintet nélkül családra, fajra és nemre. Szemükben nem annyira a növények természete mérvadó, mint felhasználásuk módja az ember szolgálatában, elsősorban azonban a szó, az elnevezés.

[78] A Freising-i Eis Gerhard pl. hat 15. sz.-i kézirat alapján ismertet bajor eredetű havi egészségügyi szabályokat *Meister Alexanders Monatsregeln* c. tanulmányában. (In: LYCHNOS, Jahrbuch der Schweidschen Gesellschaft für Geschichte der Wissenschaften, 1950—51. Uppsala, 1951. 104—136.) Általános érvényű az a megállapítása, hogy e szabályok főként az antik—középkori nedv- és tulajdonságtanon alapulnak. Eszerint nyáron kerülni kell minden meleg tulajdonságú dolgot (ilyen a kor felfogása szerint minden fűszeres étel is), és jót tesz minden, ami hideg. Télen viszont megfordítva. Eis még 1943-ban ismertetett egy bennünket földrajzi szempontból közelebbről érintő „regimen sanitatis"-t, az ún.

mindmáig, Ha tekintetbe veszem, hogy PLINIUS *Historia Naturalis*ában elég részletesen ír le egy-egy növényt megjelölve orvosi használatát is, talán nem reménytelen, hogy ábrák híján is megközelítő pontossággal azonosítsuk a középkori kódexek havi egészségügyi előírásaiban szereplő gyógynövényneveket. Ez azonban már egy soron következő kutatómunka feladata.

TIVADAR VIDA

Medizingeschichtliche Beziehungen im Kodex-Pray

Der von György PRAY (1723—1801) entdeckte und von ihm benannte Kodex ist eigentlich ein mittelalterliches Sacramentarium, also ein liturgisches Buch, geschrieben — laut neuesten Forschungen — im letzten Viertel des 12. Jh.-s in der Benediktinerabtei Jánosi. Sein Text ist insofern als medizingeschichtliche Quelle anzusehen, als im Kalenderteil Glossen vorhanden sind, die für jeden Monat Regeln zur Pflege der Gesundheit angeben.

Vf. bietet den lateinischen Wortlaut dieser Regeln dar (zum erstenmal von Menyhért ZALÁN im J. 1926. publiziert), versucht deren ungarische Übersetzung, anknüpfend an Zalán's Nachforschungen erhärtet dessen Feststellung über die Herkunft der Regeln von BEDA VENERABILIS. Er weist dann nach, daß Beda hier — hauptsächlich was die Heilkräuter anbelangt — aus PLINIUS' Werk *Historia Naturalis* schöpfte.

Ausländische Parallelen werden anhand medizingeschichtlicher Werke bzw. Zeitschriftstudien herangezogen. Der Vergleich mit diesen dient u. a. der Erhärtung jener — bereits von ZALÁN geäußerten — Vermutung, daß der Kodex-Pray als Lehrbuch benützt wurde.

nagylévárdi egészségtant. (Die Gross-Schützener Gesundheitslehre. In: Südosteuropäische Arbeiten, Brünn, 1943. 36. 91—93. Szemelvények megjelentek belőle a „Deutsche Fachprosa des Mittelalters" c. gyűjteménykötetben, 1972-ben. Ismertettem az Orvostörténeti Közlemények 71—72. számában, 262. Részletes ismertetést ad róla szlovák nyelven *Bokesová-Uherová* Mária a „Z dejin vied a techniky na Slovensku — VII" gyűjteménykötetben, 53—66.) — Előadásom megtartása után kaptam meg *Lázárné Szini* Karola szívességéből a marosvásárhelyi Orvosi Szemle 1974. évi 2. számának egyik tanulmányát: „Jegyzetek a XVI. századi „Ars Medica" kérdéseihez" SZABÓ T. Attilától. (224—229.) SPIELMANN József és L. SZINI Karola marosvásárhelyi orvostörténészek már korábban (Orvosi Szemle, 1970, 109—114, 449—454., továbbá Pagine di Storia della Medicina, 1971. 6. sz. — utóbbit ismertettem az OtK 71—72. számában, 310.) írtak erről az első magyar nyelvű orvosi kéziratról. Valószínű leírója és szerkesztője LENCSÉS György († 1593). Érdekes lenne mindkét 16. sz.-i kéziratban nyomon követni a gyógynövényekkel kapcsolatos középkori előírások utóéletét.

*Köszönetemet fejezem ki CSÓKA J. Lajos tanárnak (Pannonhalma), aki 1968-ban volt zíves a figyelmemet e témára irányítani.

UGRIN ARANKA

Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban

Az 1830-as évek elején jelentős fordulat következett be a sajtó történetében. A fejlett polgári államokban ekkor alakult ki a tömegsajtó első formája, megjelentek az úgynevezett penny-lapok. 1830 után Magyarországon is egymást érik a korszerű próbálkozások: kialakul a politikai hírlapirodalom, új kritikai és irodalmi lapok indulnak és fokozatosan elavulnak a régi enciklopédikus folyóiratok. Megkezdődik egy differenciálódási folyamat is, amelynek következménye a szaklapok kialakulása lett. 1833—1834 a divatlapok megindulásának az éve is. 1834 elején szinte egyszerre jelentkezett három olyan lapunk, amely a filléres újságok követését és utánzását tűzte ki célul: a *Garasos Tár*, a *Fillértár* és a *Vasárnapi Újság*.

A *Garasos Tár* ismertetése kapcsán rámutatunk azokra a legfontosabb tendenciákra és technikai felfedezésekre, amelyek lehetővé tették ennek a laptípusnak európai és hazai megjelenését. Választ keresünk arra is, hogy a 19. század első harmadának legkorszerűbb vállakozása milyen visszhangra lelt a magyar társadalmi viszonyok között, sikerült-e átültetni és népszerűvé tenni nálunk a filléres újságokat.

A tömegsajtó kialakulása a fejlett polgári államokban

A történettudomány már kimutatta, hogy 1830 egy hosszú fejlődési folyamat fordulópontja. Az 1815-i bécsi kongresszus után minden európai országban —Anglia kivételével — még a feudális osztályok voltak uralmon. Az 1830-as júliusi forradalom azonban elkergette a Bourbonokat, Belgiumban és Svájcban szintén győzött a forradalom, a Reform Bill kivívásával pedig Angliában már az ipari burzsoázia vette át a hatalmat. A 19. század második és harmadik évtizedének a fordulóját pedig a Habsburg abszolutizmus válságaként is tartják számon.

A polgári fejlődés a nyugat-európai országokban és elsősorban Angliában jutott a legmagasabb szintre. „Itt teljesedtek be a technikai fejlődés életformát átalakító eredményei, és itt találta először szembe magát a polgári világ a társadalmi és tudományos forradalmak eredményeivel."[1] Felismerik a természettudományok fontosságát és a technika fejlődésével az is elkerülhetetlen, hogy minél szélesebb tömegeket ismertessenek meg, — ha alapfokon is, — a legújabb eredményekkel. Átalakítják tehát a közoktatást, amelyben a természettudományos képzés a korábbinál nagyobb szerepet kap.

[1] VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban I—II.* Bp. 1973. I. 34.

A társadalmi szükségesség hívta életre Angliában azt az iskolatípust — az úgynevezett Mechanics Institutes első osztályait — ahol a munkásokat különböző természettudományos tárgyakra oktatták. Ezek az iskolák honosították meg először széles körben az olvasást.[2] A mozgalom tovább gyűrűzött és Henry BROUGHAM, aki már korábban is felfigyelt az újtípusú művelődési lehetőségekre, 1826-ban megszervezte a Society for the Diffusion of Useful Knowledge-t, majd egy évvel később a Library of Useful Knowledge-t. Ezeknek az iskoláknak, társaságoknak és sorozatoknak a működése nyomán már szélesebb rétegek jutottak művelődési lehetőségekhez. A tömegek sokirányú érdeklődését természetesen nem lehetett a korábbi módszerekkel, tehát a régi természettudományos folyóiratokkal kielégíteni. Ez az új igény döntő mértékben befolyásolta az úgynevezett penny-sajtó kialakulását.[3]

Az ujságírás területéről két próbálkozást emelhetünk ki, amelyek már az új típusú tömegsajtó megjelenését készítették elő. COBBET híres üzeneteit, az „Adresses to the Journeymen and Labours"-t a kétpennys formában megjelenő *Political Register*ében jelentette meg, ebből pedig már számonként 40—50 ezer példány is elfogyott. Kifejezetten a gyári munkásság számára indított tudományos ismeretterjesztő hetilapot 1823-ban HODGSKIN és ROBERTSON, a *Mechanics Magazine*-t.[4]

A sajtó jelentőségének a felismerése önmagában még nem vezetett volna eredményre, ha annak technikai fejlődése nem tart lépést a társadalmi szükségletekkel. 1814-ben Angliában feltalálták a gőzgéppel hajtott sajtót, 1818-ban LORILLEUX új nyomdafestéket fedezett fel. A nyomdatechnikában a legnagyobb eredményt 1827-ben az angolok érték el. Kidolgozták azt a módszert, amellyel a lap mindkét oldalára nyomtathattak egyszerre, az úgynevezett négy cilinderrel dolgozó nyomtatógépet. A nyomdai eljárások fejlődésén kívül hatalmas jelentősége volt a papírelőállítás új módszerének is.

Az új lapoknak legnagyobb újdonsága a kép, amely szervesen illeszkedett a szöveghez. Ezt a fordulatot is jelentős változás előzte meg: módosították és tökélesítették a fametszés technikáját, ezután a rajzot nem a fa erezetének mentén, hanem haránt irányban, függőlegesen vésték a fába. Így a rézmetszettel szinte egyértékű, pontos, de lényegesen olcsóbb képet kaptak, és ezt már a szöveggel is együtt nyomtathatták, tehát külön sajtó sem kellett hozzá, mint a rézmetszethez vagy a litográfiához.

Együtt volt tehát a két alapfeltétel: a technikai lehetőségek és a közönség igénye, hogy az új vállakozásokat siker kísérje. Ekkor jelent meg az első nagy példányszámú tudományos ismeretterjesztő hetilap, a *Penny Magazine of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge* KNIGHT kiadásában 1832 márciusában. A sajtótörténetben új kornak kezdetét jelentő *Penny Magasine* után aztán tömegesen jelentek meg az utánzatok. Ezeket nagyrészt a sikeres üzleti vállakozás reménye hozta napvilágra, bár némelyikük még „közhasznú ismere-

[2] JACK, Jan: *English Literatura 1815—1831*. Oxford, 1963.

[3] HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (Bp. 1971.) című könyvében levezeti, hogy a polgári társadalom nyilvánosság-modellje hogyan fejlődik ki a politikai és gazdasági tényezők hatására, hogyan alakul ki a reprezentatív nyilvánosságból a polgári, amely kultúrán elmélkedőből kultúrát fogyasztóvá válik, s ebbe a folyamatba később bekapcsolódik a munkásosztály is.

[4] Reformkori lapjaink is idéznek a *Mechanics Magazine*-ből, sőt 1828—1829-es évfolyama SZÉCHENYI könyvtárában is megvolt. Ld.: BÁRTFAI SZABÓ László: *Gr. Széchenyi István könyvtára*. Bp. 1923.

teket terjesztő társasághoz" kapcsolódott. Angliát elárasztották a filléres ujságok.[5]

A franciák elvesztették vezető szerepüket az újságírásban, és erre a külföldi sajtó is felfigyelt. A *Regélő Pesti Divatlap* erre így reagált: „A francia sajtó 1830 óta veszte hatásából, de azért mégis nagy erő az. Benyomulva a népszükség pórusaiba, minden rangú ember kezében láthatni ujságot Párizsban."[6] A néplapok versenyében két filléres újság vette ki leginkább a részét, a *Magazin Pittoresque* és a *Magasin Universel*.[7]

A magyar sajtó fejlődésére a legnagyobb hatással a német időszaki irodalom változása volt. Az Angliában és Franciaországban már százezres példányszámokat elérő laptípus csak 1833-ban tűnik fel a német nyelvterületen a *Pfennig-Magasin* megjelenésével.[8] Ez lett, VAJDA Péter kifejezésével élve, a mi „filléres kollégánk", vagyis a szintén Lipcsében megjelenő *Garasos Tár* példája.

A magazinok szombatonként jelentek meg, általában nyolc oldalon. Beszámoltak a legújabb felfedezésekről, technikai találmányokról, az új közlekedési eszközökről: gőzhajókról, mozdonyokról, a „gőzszekerekről". Rendszeresen tájékoztatták az olvasókat a közhasznú ismeretek terjesztésének legújabb kísérleteiről. Látványos képek kíséretében rengeteg növény- és állatismertetést közöltek. Ez a vegyes, sokirányú tájékoztatás az új, főleg természettudományos érdeklődésű közönség kíváncsiságát elégítette ki.

A kor divatjának megfelelően nagyon sok írás szólt a távoli egzotikus világokról. A cikkeknek legalább a fele a Kelet — az európaiak számára szokatlan furcsaságáról számolt be.

Már az első számok után teljes volt a siker. A *Penny Magasine* például hamarosan elérte a kétszázezres példányszámot, így a kiadók körülbelül egy millió olvasóra számíthattak.

Mivel a lapokat főleg az egyszerűbb olvasóknak szánták, a fogalmazás is világos volt. Minden hasonló jellegű újság programjában visszatérő mondat: „Writting as clear as possible!". A kialakulóban levő olvasótábor még nem igényelt tudományos szintű fejtegetést, megelégedett a legfontosabb ismeretek megszerzésével, amely sokszor nagyon felszínes volt. Így a szakmájukat még csak akkor tanuló újságírók kénytelenek voltak egy új nyelvet kialakítani, amely a mai publicisztikai stílusnak az alapjait vetette meg. A cikkeket nagyrészt nem tudósok és művészek írták, tehát sem a tudományos, sem a szépirodalmi stílus műgondja nem jellemezte őket. Fel is emelték ez ellen féltékeny szavukat a régebbi jellegű újságok és folyóiratok. Az *Ausland* a Journalwesen und Unwesen in England című cikkében a napilapokat és a magazinokat okolja azért, hogy esik az

[5] *Half-penny Magazine, Christians' Penny Magazine, London Penny Magazine, Girl's and Boy's Penny Magazine, Penny Comic Magazine, Penny Story Teller, Penny Novelist* stb.

[6] *Regélő Pesti Divatlap* 1844. I. — Idézi: T. ERDÉLYI Ilona: *Irodalom és közönség*. Bp. 1970. 142.

[7] *Le Magasin Pittoresque*, publé sous la direction de Mm. Euryale Careaux et Edourd Chartn Deuxieme anneé 1833. Paris. — *Magasin Universel*, publé sous la direction de savans, de litterateurs et de artistes. 1833. Paris.

[8] *Das Pfennig-Magasin* des Gesellschaft zur Verbreitung gemeinnütziger Kentnisse in Leipzig. 1833. — Az első évben egy párizsi cég, a Bossange adta ki, majd 1834—1850-ig a Brockhaus Kiadó. 1834-ben csak Lipcsében három *Pfennig-* és *Heller-Magasin* jelent meg a továbbiak Berlinben, Breslauban, Danzigban és Kölnben. Ld.: KIRCHNER, J.: *Das deutsche Zeitschriftwesen. Seine Geschichte und seine Probleme I—II*. Wiesbaden, 1958. II. 140.

újságírás színvonala. „Ma megírják, holnap kinyomtatják, holnapután elfelejtik...".[9]

A régi enciklopédikus tudományos lapoknak pedig már csökkent a keresettségük. Németországban például egymás után szűntek meg a folyóiratok, — a „Wissenschaftliche Zeitschrift"-ek. Elavultak a régi oktató célzatú pedagógiai lapok is. 1830-ban négy ilyen német nyelvű újság szűnt meg egyszerre. Az enciklopédikus folyóiratok szerepét átvették az *egy* tudományággal foglalkozó szaklapok és a lexikonok. Például BROCKHAUS *Conversation Lexikon*-ja, melynek első kiadása még 1812-ben jelent meg, s 15 év alatt a hetedik kiadásig jutott.

A népnevelés és a társadalmi nyilvánosság kibővítésének igénye Magyarországon

A magyar társadalmi fejlődésben a polgári átalakulásra irányuló eszmék és törekvések érvényesülésének időszakában a harmincas évek elejét jelölhetjük meg fordulópontnak.[10]

A magazinok kialakulásának feltétele egy olyan olvasótábor volt, amelyet csak a fejlett polgári társadalom tudott biztosítani. Nálunk a középnemesség egy része és a polgári értelmiség közösen alakította ki a „politikailag és irodalmilag működő nyilvánosságot". A filléres lapok ismeretterjesztő törekvései főleg a munkásságot és a kevés műveltséggel rendelkező kispolgárságot vették számba, ezek a rétegek pedig még nagyon kisszámúak voltak a reformkori Magyarországon. VÖRÖS Károly felhívja ugyan a figyelmet arra is, hogy a 18. század végétől II. JÓZSEF rendelkezései egyre szélesebb rétegek számára teszik lehetővé — legalábbis elvben — bizonyos iskolai végzettség megszerzését.[11] Az így kialakult kispolgárság létszáma a harmincas évek legelején még nagyon alacsony volt volt.

A társadalmi nyilvánosság kibővülését egyre több tényező befolyásolta. A társadalmi élet központja Pestre került, ugrásszerűen felduzzadt a városban lakók száma és megindult a lakosság elmagyarosodása.[12] SZÉCHENYI kezdeményezésére 1830-ban megalapították a Nemzeti Kaszinót, amelynek alapszabálya szerint több bel- és külföldi hírlapot is járattak. A fejlett polgári államokhoz képest nagy elmaradásunkat az is bizonyítja, hogy a társadalmi nyilvánosság kialakulásában oly nagy szerepet játszó angol és francia kávéházak már a 17—18-ik században virágoztak, nálunk viszont a kávéházak jelentősége csak az 1830—1840-es évektől nől meg. A kaszinóknak nálunk is nagy szerepük volt abban, hogy „a nemrég még majdnem közönséges idegenség a nyomtatott szótól elenyészett; az olvasási, önművelési vágy terjedt".[13]

Reformkori utazóink, akiknek célja „a polgári előrehaladás feltérképezése volt", a társadalmi haladás gazdasági mozgatórugóit keresve felfigyeltek arra is, hogy a polgári társadalmak felkarolták a művelődés ügyét, már csak azért is, mert a kapitalista termelés egyik feltétele a sokoldalúan képzett munkás.[14]

[9] *Das Ausland*, 1833. máj. 19.; 20.; 23.

[10] BARTA István: *A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémi.* Történelmi Szemle 1963. 305—342.

[11] VÖRÖS Károly: Petőfi és a pesti kispolgár. Petőfi és kora című kötet. Szerk.: LUKÁCSY Sándor és Varga János. Bp. 1970. 9—57.

[12] KÓSA János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848*-ig. Bp. 1937.

[13] HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből.* Pest, 1869. I. 272.

[14] FENYŐ István: *A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt.* ItK 1964. 603—612.

A nevelés irányításában nyugaton a sajtót mint a közhasznú ismeretek terjesztésének legjobb eszközét használták fel. Utazóink tapasztalataikat megpróbálták itthon kamatoztatni, és utánozni a máshol jól bevált módszereket. „...amit utazásodban jónak láttál s okoskodásod által hasznosnak találsz, ültesd el a honi földbe, a nemzet életébe" — írta VAJDA Péter.[15]

PULSZKY Ferenc például az angol *Society for the Diffusion of the Useful Knowledge* mintájára társaság alapítását tervezte. BÖLÖNI FARKAS Sándor amerikai útjáról visszatérve meg is szervezett Kolozsvárott egy hasonló jellegű társaságot, amelynek keretében megjelent a *Vasárnapi Újság*, nagyrészt a nyugati ismeretterjesztő lapokat utánozva. Vajda Péter 1833—1834-es utazásának pedig közvetlen következménye lett a *Garasos Tár*, az első nyugati mintákhoz igazodó hetilapunk.

Elmaradottságunkra felfigyelve vált központi kérdéssé a nemzet műveltségének, kultúrájának fokozása. Nem véletlen, hogy a magyar politika „tengelykérdéseként" vizsgálják már a népnevelés ügyét. Amíg Angliában és Franciaországban a már kialakult polgárság és munkásság műveltségének *fokozására* indították az új lapokat, addig nálunk a népnevelés azért válik „tengelykérdéssé", hogy ezek az osztályok egyáltalán kialakulhassanak. VAJDA Péter, akinek elképzelései és tervei talán a legjobban tükrözik a reformkor nevelési nézeteit, *Nemzetiség* című tanulmányában a rendiségen alapuló rétegek, a jobbágytömegek értelmének fejlesztését tűzte ki célul.[16] LUKÁCSY Sándor, aki VAJDA Péter halálának 125. évfordulója alkalmából megjelent kötetben sajtó alá rendezte Vajda válogatott műveit[17], már egy korábbi cikkében épp a *Garasos Tár*ról írva felhívta a figyelmet VAJDÁnak a népművelés terén kifejtett eredményeire.[18]

„A föld gyermeke ... a mindentudás tengeréből akarna inni, sőt azon egész tengert a fejébe tömné, s ím a tudásból egy cseppet ha kap; ismerni vágy a világ rendszerét, s önmaga is mese maga előtt" — írta VAJDA Péter.[19]

A népnevelés égető szükség lenne tehát, de „1836-ban egyetlen egy reál- és ipariskola sem létezett, az országgyűlés pedig visszavetette a népnevelési törvényjavaslatot", — állapítja meg HORVÁTH Mihály.[20]

Ekkor azonban egy tudatos tájékozódási folyamat indult meg — követendő példákat keresve a nyilvánosság kialakítására, illetve növelésére. Érdekes nyomon követni, hogyan reagált a magyar újságírás a közhasznú ismereteket terjesztő lapok megjelenésére. A nyugati tömegsajtó gazdasági jellegéből fakadt, hogy minél nagyobb számú olvasóközönség kialakítására törekedett, épp ezért ezeket az újságokat nálunk is terjeszteni kezdték. 1833-ban Magyarországot is elárasztották a külföldi olcsó hetilapok.

A *Honművész* 1834. január 12-i számában épp az első ilyen jellegű magyar lap, a *Garasos Tár* megindulásáról beszámolva, olvashatunk erről. „Mi célja ezen tároknak, s a publicum melyik részére számára adatnak, nem említjük: minthogy a német, francia, angoly hason-nemű tárok, melyek *hazánkat múlt esztendőben elönték*, anélkül is már tudatták rendeltetésöket honosainkkal."

[15] VAJDA Péter: *Tárcsai Bende*. Pest, 1837. II. 47.
[16] VAJDA Péter: *Nemzetiség*. Tudományos Gyűjtemény, 1832. VI. 53—104.
[17] *Vajda Péter válogatott művei*. Válogatta: LUKÁCSY Sándor. Veszprém, 1972.
[18] LUKÁCSY Sándor: *A népművelés hagyományaiból*. Vajda Péter. *Népművelés*, 1964. 9. sz. 24—26.
[19] VAJDA Péter: *Dalhon I. Előbeszédül*. VI. l. Pest, 1839.
[20] HORVÁTH Mihály: i. m. II. 24.

Már korábban is feltűnik egy-egy utalás a filléres újságokra, elsősorban olyan témák kapcsán, amelyek érintkeztek a hazai törekvésekkel, mint például a népnevelés vagy a természettudományok terjesztése. NAGY Károly a *Tudományos Gyűjtemény*ben arról ír, hogy angol, francia, német „már temérdeket tett a hasznos tudományok könnyen érthető előadásában".[21] Ugyancsak a népnevelés nagy reformkori témájához kapcsolódik a *Honművész* írása, amelyben azt bizonyítja az ismeretlen cikkíró, hogy a „vasárnapi iskoláknak Angoly országban jóltevő befolyásuk van".[22]

Igen tág teret kaptak a sajtó technikai részét érintő felfedezéseknek az ismertetései. Különösen a *Honművész* 1833-tól rendszeresen közli, hogy hol mit találtak fel, milyen sikerrel alkalmaztak. 1833. július 4-i számuk egyik cikke tudatja az olvasókkal, hogy Bécsben GHELEN örökösei „gyorsnyomtató sajtókat" vásároltak, és „ők valának az Ausztriai birodalomban az elsők, kik ezen csudálandó, és Angoly, Francia s Német országban mind inkább közönségesedő találmányt... használták". De értesülünk arról is, hogy a *Times*-nak hány példányát nyomják ki egy óra alatt, vagy hogy Lipcsében 33 „könyvnyomtató intézet" van, és 30 ezer mázsa nyomtatványt küldenek el Lipcséből évenként. 1834. július 27-én a fillértárak egész Európára kiterjedő rendszerét ismertetik. Érdekes az M. I. aláírású cikk, ugyancsak a *Honművész*ben, amely a fametszés technikáját és előnyeit ismerteti. A szerző elfogulatlanságát dícséri, hogy ajánlja az új technikát annak ellenére, hogy a kortársak itthon lekicsinylően nyilatkoztak erről az új sokszorosító eljárásról, holott ez jelölte ki a haladás útját.[23]

A *Tudománytár* cikkírója, T. F. az időszaki literatúra fejlődését mint egy ország polgárosodásának fokát ítéli meg. „Ebből a szempontból az Egyesült-Országok a legmagasabb lépcsőn állanak".[24]

Természetesen óvatoskodó, a tudomány és az újságírás színvonalát féltő cikkek is megjelentek, amelyek sokszor féltékenykedésből fakadtak.[25] Érthető ez is, ha arra gondolunk, hogy nálunk minden egyes előfizető elvesztése súlyosan érintette a lap kiadóit.

Ez a rövid ismertetés, amely csak néhány adat kiemelésére szorítkozott, mutatja a tájékozódás irányát. A szélesebb körű nyilvánosság megteremtésének az igénye, és a népnevelés, népművelés szükségének a felismerése irányította a figyelmet a legmodernebb törekvések, a tömegsajtó, a néplapok felé. Az a három vállalkozás, amely 1834 első felében indult, úgy tűnik, lépést tartott a sajtó fejlődésével, mert szinte egyidőben, vagy csak egy-két év lemaradással követték az akkori legkorszerűbb irányzatot. A három lap — *Garasos Tár*, *Fillértár*, *Vasárnapi Újság* — elemzése során megfigyelhetjük, hogyan alakult a korabeli magyar viszonyok között az ilyen jellegű vállalkozások sorsa. Legrészletesebben a *Garasos Tár*at elemezzük, ezzel is hangsúlyozva, hogy időben ez volt a legelső, tartalmi és formai megoldásában a legkorszerűbb ismeretterjesztő lapunk a harmincas évek elején.

[21] NAGY Károly: *A Természet-tudományok korábbi tanítása szükségeiről.* Tudományos Gyűjtemény, 1832. VIII. 65—71.

[22] *Honművész*, 1834. február 23.

[23] M[AYER] I[stván]: *Fametszés.* Honművész, 1835. 86. sz.

[24] T[OLDY] F[erenc]: *A szellemi és erkölcsi polgárosodás állapotja az éjszaki Egyesült Országokban.* Tudománytár, 1834. II. sz.

[25] *Általnézése az 1830-tól 1834-ig megjelent encyclopaediai munkáknak.* Tudománytár, 1834. IV.

Az első magyar közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok

A *Garasos Tár* 1834. január 4-től március 22-ig jelent meg Lipcsében, minden szombaton. Kiadója Otto WIGAND, szerkesztője és szinte egyedüli írója VAJDA Péter volt. A lap terjesztésével WIGAND pesti könyvlerakata foglalkozott. Nyolcadíves lapokra nyomták, egy szám nyolc oldalból állt. Teljes évfolyamát

425

GARASOS TÁR

Közhasznu esmereteket terjesztő lapok.

ELSŐ KÖTET.

Lipcsében, 1834.

Wigand Ottonál.

1. A Garasos Tár címlapja.

3 forintra hirdették. A megmaradt számokat HECKENAST Gusztáv füzetekbe kötötte és 1835-ben pesti üzletében árulta.

Otto WIGAND 1817 és 1827 között Kassán működött, majd mikor az irodalom fellendülése egyre több kiadót és könyvkereskedőt csábított Pestre, ő is üzletet vásárolt a Váci utca 15. számú házban. A következő számok mutatják, hogy milyen anyagi lehetőséget rejtett magában az új iparág. A 600 pengőforintért vásárolt üzletet 1832-ben sógora, HECKENAST Gusztáv már 125 ezerért vette át.[26] Otto WIGAND volt a korabeli magyar könyvkereskedelem és könyvkiadás

[26] HARASZTI Károly: *A magyar könyvkiadás*. MKSz 1914. III. 76—81.

legtevékenyebb képviselője.[27] Figyelme főleg a politikai irodalomra irányult, nála jelent meg SZÉCHENYI *Hitelének* német fordítása, és WESSELÉNYI *Balítéletek* című művének kinyomtatása miatt kellett Magyarországot elhagynia. Ezután telepedett le a nagy könyv-metropoliszban, Lipcsében, ahol első kiadványai közé tartozott az itthon betiltott *Stádium*. WIGANDnak nagy szerepe volt abban, hogy a reformkori magyar és német nyelvű, a cenzúra által betiltott könyvek közül 1830 és 1848 között majdnem 150 nála és más lipcsei kiadónál megjelenhetett.

VAJDA Péter írásai 1830-tól jelentek meg a folyóiratokban, és 1833 első felében a *Hasznos Mulatságok* társszerkesztője volt.[28] KARACS Teréz nyomán tudjuk, hogy HECKENAST és WIGAND segítségével könyvkötő legényként vándorló könyvet szerzett, és így indult útnak 1833 őszén.[29] Bejárta Németországot, Hollandiát, Angliát, csatlakozva ezzel reformkori utazóink népes táborához. „Vajda Péter magyar, deák, német, francia, olasz és angol nyelveket irodalmilag és gyakorlatilag bírta, s a természettudományokban teljesen otthon volt", —írja róla KARACS Teréz.[30] Ez az utazás döntő jelentőségű volt későbbi pályája szempontjából. Egyrészt megismerkedett a legfejlettebb polgári államok életével, olvashatta a British Múzeum Library-ben a legutóbbi évek irodalmi és politikai anyagát, másrészt Lipcsében bekapcsolódhatott a legkorszerűbb újságok munkájába, hiszen a *Garasos Tár* szerkesztőjeként szoros kapcsolatot tartott fenn a *Pfennig-Magasin*nal is.

Tudjuk, hogy mekkora anyagi hasznot jelentettek más országokban a magazinok, és ismerjük WIGAND vállalkozó szellemét, VAJDA Péter népnevelő elgondolásainak megvalósításához láthatott remek lehetőséget a máshol már bevált új laptípusban — tehát a kiadó és a szerkesztő oldaláról ideális feltételek mellett indulhatott a lap.

A *Minden Magyarhoz* című bevezetőben VAJDA Péter összefoglalta a lap célját, tárgyát, ismertette forrásait. A lap célját a következőkben jelölte meg:

„...gyújtsák tovább és tovább az olvasni szeretés tüzét; terjesszék az édes honi nyelv szeretetét, a nyelvet magát; ébresszék társainkat a gondolkozásra, a kutatásra, a tapasztalásra; szélesszék az esmereteket, kedveltessék meg a hasznosat, a jót, a szépet; mutassák meg az akaratnak az erények útját".

A *Garasos Tár* tárgya az lesz, amit az újság a londoni és párizsi lapokban hasznosnak és szépnek talál, valamint „önnönhonunk nevezetességei". Mindezt „közönségessé iparkodunk tenni" — mondja, és ezzel arra utal, hogy nem nehéz tudomány lesz a *Garasos Tár*ban, hanem az egyszerű olvasók számára is érthető, „közönséges" dolog. A szerkesztő szerint nem szégyen jó nyomon haladni: „Mi sokban csak visszhangzói lehetünk azon esmereteknek, mellyek a Themse és

[27] HERMANN Éva tanulmánya elemzi a WIGAND-testvérek könyvkiadói tevékenységét, akikben „élt az első kapitalista vállalkozók buzgó üzleti szelleme". Ld.: *Az Anti-úrbérváltság megjelenésének története*. Petőfi és kora. 289—307.

[28] A *Hasznos Mulatságok* hosszú élete során — (1817—1842) — a folyóirat virágkorát épp az a fél év jelentette, mikor VAJDA Péter szerkesztése alatt állt. VAJDA a rendkívül vegyes tartalmú lapot friss, aktuális anyaggal töltötte meg. Már itt, 1833-ban, olyan szerkesztési elveket igyekezett megvalósítani, amelyek az egy évvel később Lipcsében megjelenő *Garasos Tár*at is jellemezték.

[29] Hivatkozik rá SZÉCHY Károly *Vajda Péter élete és munkássága* című könyvében. Bp. 1892. 59.

[30] KARACS Teréz levele SZINNYEI Józsefhez. Békés, 1887. június 1. MTA Könyvtár Kézirattár.

Seine partjain ezer főkön mentek, jártak már keresztül, de az önnézetek mezeje sincs tőlünk elzárva".

A bevezető *Körünk rövid átnézése* címmel jelzett része az újság rovatait írja körül. Felsorolása a következő:

1. A két haza magyar történetei, a Föld leírása, nevezetességei;
2. A világ általános történetei;
3. Az általános földleírás, statisztika, népek különösségei, szokásai sat.
4. A természettudomány egész kiterjedésében, ide számlálván a fizikát, csillagtudományt, mechanikát, statikát sat.
5. Mulattató elbeszélések, bohózatok, s általában mindaz, ami olvasóinkat gyönyörködteti, mulatja, oktatja, ami az emberiségnek hasznot ígér."

A *Garasos Tár* közvetlen forrása a *Pfennig-Magasin* volt, de közölt cikkeket a *Penny-Magasine*-ből, a *Magasin Pittoresque*-ből és a *Magasin Universel*-ből is. A képek szinte kivétel nélkül a *Penny-Magasine* fadúcainak alapján készültek, mint szerte Európában ezeknél az újságoknál.[31]

A *Garasos Tár* képei fametszet-technikával készültek, illusztrációk voltak a szó legszorosabb értelmében. Számonként 4–5, a szöveg közé tördelt kép jelent meg. Szemléltetés volt a feladatuk és nem díszítés, a kép és a szöveg szoros egységet alkotott. Előfordul, hogy egy-egy szám teljes oldal terjedelmű különösen jól sikerült metszettel kezdődik, de akkor sem válik díszítéssé, mert a hozzá kapcsolódó írás azonnal követi. Az eléggé fellazított tördelés, az illusztráció — mint „pszichológiai könnyítés", a magazinok megjelenésétől jellemzője a tömegsajtónak.[32] Ezekkel az eszközökkel Vajda Péter is élt. Erre azért kell felfigyelnünk, mert a *Fillértár* külön lapokon, másfajta papíron nyomva közölte *kőnyomatos* képeit, a *Vasárnapi Újság* pedig egyáltalán nem hozott képeket. Ezek tehát nem használták ki a legkorszerűbb technikai eredményeket.

A lap írásainak áttekintésekor a legcélszerűbb, ha a *Körünk rövid átnézése* csoportosítása alapján haladunk.

„A világ általános történetei" címmel összefoglalható csoportba 11 cikk tartozik. Olvashatunk a „druidok szörnyű szokásairól", II. Katalinról, a „Britt alházról", a „Kínai falról", a „Jaganatha templomról", a „spanyol armadáról" stb. A legérdekesebb a Kínai falról szóló írás, amely a *Pfennig-Magasin* 1833. december 14-i számában megjelent cikk pontos fordítása. A rövid írás legfőbb gondolatára, amely szerint a „Kínai fal" — „dieses ewige Denkmal der menschlicher Thätigkeit und menschlichen Despotizmus", később is visszatér Vajda a *Világ* egyik cikkében, eredeti mondanivalóját most már tovább építve.[33]

Vajda felfogása ezeknek a cikkeknek az alapján szervesen kapcsolódik a reformkor történetszemléletéhez. „Azért tanuljuk a múlt kor történeteit, hogy belőlük jelen állapotunkra találjunk oktatást" — írja Eötvös 1840-ben. Vajda ugyanezt a gondolatot a *Valami a honi történtekről* című cikkében így fogalmazza: „A történetek szent tudománya ... a jelent kormányozza, a jövőbe magvakat vet".[34] A Kínai fal példájából a jelenkornak tehát azt kell megtanulnia,

[31] „Stereotyped copies, often accompanied with translated script, were circulated as part of educational movements in France, Germany, Holland, Lithvania, Bohemia, Italy, the Ionial Islands, Sweden, Norway, Spanish, America, the Brasils, and the United States." Ld.: James, L.: *Fiction for the Working Man.* Oxford, 1963. 16.

[32] Habermas, J.: i. m. 242–244.

[33] *Világ* 1841. március 31.

[34] *Garasos Tár* 1834. március 22.

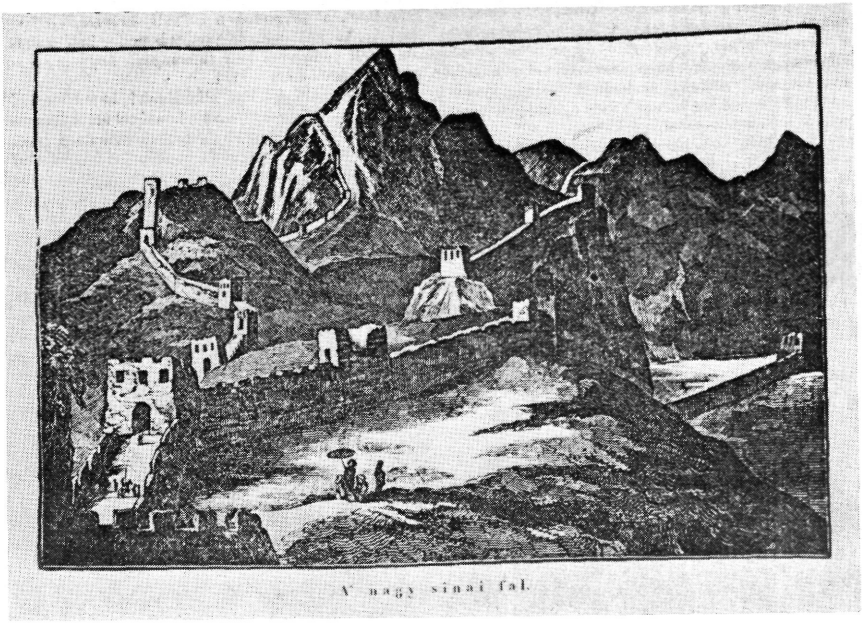

2. A kínai falról szóló írás illusztrációja, amely először a *Pfennig-Magasin*-ban jelent meg 1833. december 14-én, majd a *Garasos Tár* első számában.

hogy az gátolta a későbbiekben a kínaiak fejlődését. „Ma tehát nem falakra van szükségünk, hanem szabad légre, vaspályákra és gőzkocsikra...".[35]

Az „Általános földleírás, statisztika, népek különlegességei, szokásai" című rovatban hat olyan írást találunk, amelyben egzotikus népeket, ezek szokásait ismerteti. Olvashatunk a hindu ünnepekről, Sesalról, a „levegőben ülő braminról", „abyssiniai balvélekedésekről" stb. Legnagyobb részüket felvilágosításra, a babona és előítéletek elleni harcra használja fel, arra hívja fel a figyelmet, hogy a „szemfényvesztésnek Távol-Kelet a hazája", az ezekhez hasonló népszokások, vallásos megnyilvánulások „balvélekedések".

A rovat és talán az egész újság egyik legérdekesebb írása a *Sétálás az Éjszaki tenger alján* című útirajz. Vajda Péter önálló, sajnos befejezetlen munkája ez, saját úti élményeit meséli el benne: „...első leírása irodalmunkban a gőzhajóval történt utazásnak, egy Amsterdamból Londonig tartó útnak" — mondja róla Fenyő István.[36] Nemcsak a tengeri utazás szépsége ragadja meg a szerzőt, hanem meglátja a raktárak tömegét is, — a fejlett gazdaság jeleit — a partok mentén.

„A természettudomány egész kiterjedésében ..." címmel jelzett rovatban találkozunk a legsokrétűbb, legszínesebb írásokkal. Vajda Péter jól válogatott a bőséges anyagból, hisz a kor természettudományos érdeklődéséből fakadóan a magazinok ontották az ilyen jellegű ismertetéseket.

[35] Ld.: idézett cikk a *Világ*ból.

[36] Fenyő István bevezető tanulmánya Vajda Péter válogatott munkái című kötethez. 13.

Az üstökösökről és bolygócsillagokról írva a múlt babonáira is figyelmeztet; nem lehet azokat a „pestis, éhhalál, háború postásainak tekinteni, mint a hajdani sötét időben történt...". VAJDA jó szemű, aktualitásokra felfigyelő szerkesztő volt, számos jelentős kortársánál előbbre látott. A többi magazin anyagához viszonyítva is sok írása foglalkozik a villannyal, a „gőzszekerekkel", tehát a legfrissebb és legjelentősebb felfedezésekkel. Sorozatban ismertette a cukorkészítés módját, amire azért is érdemes felfigyelnünk, mert „a harmincas években az élelmiszeripar, abban is a cukoripar vette át a vezető szerepet" a magyar gazdasági életben.[37]

Külön ki kell emelnünk VAJDA Péter éleslátását azoknak az írásoknak az alapján, amelyekben az új energiaforrások jelentőségére figyelmeztet. VAJDA nagy szerepet szánt a gőz energiájának és a kőszénnek a jövő társadalmának

3. A keleti furcsaságok a magazinok kedvelt témái közé tartoztak. A hindu szemfényvesztőt bemutató kép a *Pfennig-Magasin* 1833. október 12-i számában jelent meg, majd a *Garasos Tár*ban 1834. február 18-án és a *Fillértár*ban 1834. március 7-én.

[37] VARGA János: *Magyarország a Habsburg abszolutizmus rendszerében.* Magyarország története I—II. Bp. 1967. I. 427.

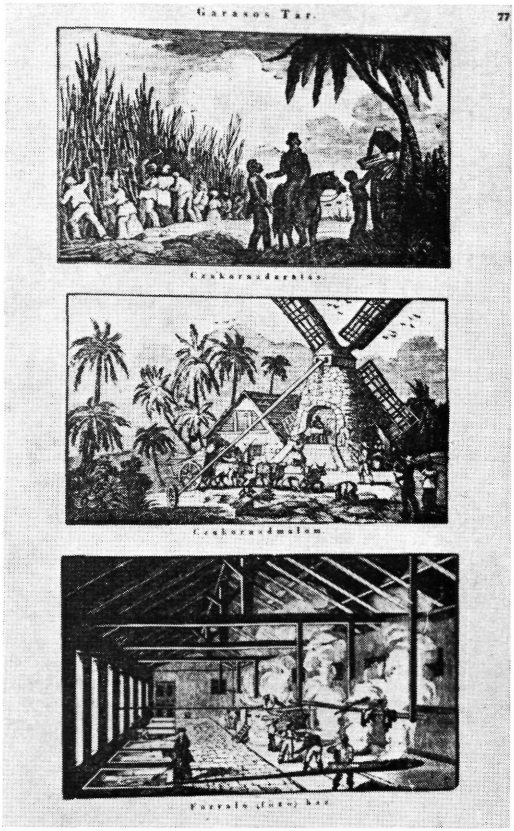

4. A cukorkészítésről a *Pfennig-Magasin* 1834. március 8-án hozott képekkel illusztrált cikket, amelyet Vajda Péter már egy hét múlva közölt a *Garasos Tár*ban.

kialakításában. „Honunkrul, (az édes Magyarhonrul) említők, hogy mindenfelé előcsillámlottak kőszénbányái, s esedeznek, hogy az angol és amerikai szorgalomnak egy része fordítottnak reájok (mert az egészet kérni sem merik), és ígérik, hogy gazdagító erejöket Magyarországon is meg tudják és meg fogják mutatni".[38]

Újszerű „növényhonosítási javaslatot" is tett közzé a 11. számban. Azt ajánlja, hogy alapítsanak „növénytenyésztő társaságot", amely gondoskodna arról, hogy több növényt hozzanak be Európába, például Amerikából.

Más szempontból érdekesek ennek a csoportnak a növény- és állatismertetései. A 13 bemutatott állat közül csak 3 él Európában vagy Magyarországon, a többi távoli, egzotikus világok élőlénye. A külföldi magazinok anyagát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy írásaiknak legalább a fele orientális témákat érint. Ezek a keleti vonatkozású cikkek már nagyon távol esnek a romantikusok orientalizmusától. A romantikus művész térben és időben kiszélesülő érdeklődése az ismeretlenségben még a korlátlan fantázia számára talált megfelelő

[38] *Garasos Tár* 1834. február 1. A kőszén haszna.

talajra. A tudomány előtt is ismeretlen, feltáratlan világok, azok sejtelmes, titokzatos szokásai, a dús, buja növény- és állatvilág szinte valamennyi romantikus költőt megihlették. A kor sajtóját vizsgálva figyelhetünk fel arra, hogy a tudományok fejlődésével, a gyarmatosítás terjeszkedésével a keleti témák iránti érdeklődés is megváltozik. A magazinokban például már egyfajta tudományos szemlélet, a részben már megismert dolgok iránti kíváncsiság tükröződik. Egy szekunder folyamattal állunk szemben, amely e kor orientalista érdeklődésének másodvirágzása már. Egyre többet írnak a lapokban arról, hogyan élnek a gyarmatokon az európai tisztviselők, hogyan alkalmazkodnak a helyi szokásokhoz, és ők maguk hogyan befolyásolják az idegen népek életét.

Közismert, hogy VAJDA Péter munkásságában milyen jelentős helyet foglalt el a Kelet iránti érdeklődés. Nem véletlen tehát, hogy a *Garasos Tár*ban közölt 7 elbeszélés közül 4, a 33 ismeretterjesztő cikkből 17, az útleírások egy része és valamennyi mese, az ismertetett 13 állat és 4 növény közül 10, illetve 3 kapcsolódik a távoli egzotikus világhoz. A *Garasos Tár* keleti vonatkozású cikkeiben azonban más tendencia is érvényesül, mint amilyeneket a többi magazinban láttunk. VÖRÖSMARTY VAJDA Pétert a „páriák fáradhatatlan ügyvédjének" nevezte, utalva ezzel arra, hogy VAJDA orientalizmusa demokratizmussal párosult. Azért emeltük ki korábban a Kínai falról szóló írást is, mert az újság legtöbb cikkéhez hasonlóan ez is fordítás, de olyan anyag, amelyhez pályája során több alkalommal is visszanyúlt. Valószínűleg érdekes következtetésekhez jutnánk el, ha megvizsgálnánk, mennyire befolyásolták Vajda Péter későbbi munkásságát éppen ezek az írások.

„Mulattató elbeszélések, bohózatok, s általában mindaz, ami olvasóinkat gyönyörködteti, mulatja, oktatja, ami az emberiségnek hasznot ígér." Ez a rovat a legkülönbözőbb jellegű írások gyűjtőhelye. Tartalmazza a szerkesztő eredeti irodalmi alkotásait, barátai verseit, továbbá meséket, közmondásokat, tréfákat.

VAJDA írásai közül *A bagdadi kalifafi a damaszkuszi lányvásáron* című „eredeti elbeszélést" kell kiemelnünk, mert gazdag meseszövése, keletiességre való törekvése már a *Vajkoontala* íróját sejteti. Ezzel a résszel *A legszebb lány* című, ugyanebben az évben megjelenő elbeszélésének egyik fejezetében találkozunk. Ugyancsak jellegzetesen VAJDA Péter-i írások A dél és A reggel, — a prózaversek első darabjai ezek. Új műfajt honosított meg velük a magyar irodalomban: „A költészet emelkedettségét, általános-egyetemes érvényét, retorikusságát és zenei ritmusát egyesítve benne a próza határtalanságával, tematikai kötetlenségével, hajlékonyabb gondolatkifejező voltával."[39]

A kaliba című írása PETŐFI költészetét előkészítő plebejusi népiesség egyik első jelentkezése.

Majdnem minden számban találhatunk verset, epigrammát, de ezek nagy része jelentéktelen, a korabeli szentimentális líra színvonalán marad. Számszerint a legtöbb verssel KISFALUDY Sándor szerepel, *Erőlködés*, *A szív* és *A szerelem* a költemények címe. A többi VAJDA baráti körétől, KUNOSS Endrétől, SZÉKÁCS Józseftől és KOVÁCS Páltól származik. A szórakoztató céllal közölt írások között sok a mese, de ezek is oktató, nevelő jellegűek, főleg „persa mesék". A didaktikus szándékra és a lehetőségek maximális kihasználására utal az a mód, ahogyan a szórakoztatást és az ismeretterjesztést összekapcsolja.

[39] FENYŐ István id. bevezető tanulmánya. 19.

Három alkalommal például egy-egy állatmese bemutatása után ismerteti a ,,szereplőket", elkerülve így a száraz tudálékosságot.

Számszerűen igen nagy helyet foglaltak el a *Garasos Tár*ban (főleg az utolsó négy számban!) az anekdoták, tréfák, a *Hasznos Mulatságok* vagy a WIGAND kiadásában megjelenő *Sas* jellegére emlékeztető rövid kis írások. Érdekes problémával állunk itt szemben, mert a magazinokban viszonylag kevés ilyen anyagot közöltek. A *Garasos Tár*ba is csak a 9. szám után került sok ilyen alacsony színvonalú írás, ami arra mutat, hogy vagy nagyon kevés anyag állt a szerkesztő rendelkezésére, és ezekkel kellett kitölteni a hiányzó részeket, vagy kénytelen volt igazodni a lap a közönség igényéhez.

Felmerül a kérdés, hogy milyen összetételű közönség kezébe kerülhetett a *Garasos Tár*. A magazinok néplapok voltak, tehát az olvasni tudó néphez szóltak. Épp azért árulták fillérekért, garasokért, hogy a legszegényebbek is megvásárolhassák. Ismertetéseik, cikkeik nem a művelt, értelmiségi közönség ízlése szerint íródtak, az inkább csak kíváncsiságból, érdeklődésből vásárolhatta. Angliában és Franciaországban már százezres tömegekből áll az újságolvasók tábora. Nálunk viszont a munkásság száma rendkívül csekély, a lakosság közel 80%-a földesúri joghatóság alatt él és többsége analfabéta. A számbavehető olvasók között az akkoriban születő még szűk kispolgári réteg és a vidéki kisnemesi kúriák olvasnitudó lakói jelenthették csak azt a bázist, amelyre a kiadó számíthatott. A lap így csak 500 példányban jelenhetett meg. Ez a rendkívül alacsony példányszám azt mutatja, hogy a néplapok alapvető célkitűzésének nem tehetett eleget, a *Garasos Tár* nem a nép kezébe került. Tehát a nagyon jó kezdeményezés, amely más országokban bevált, és népnevelő célzatát meg tudta valósítani, nálunk egyelőre sikertelenül végződik, mert a társadalmi viszonyok nem teszik lehetővé, hogy azok a tömegek olvassák a lapot, amelyeknek szánták. Nem alakult még ki az a társadalmi bázis, amelyre a nyugati országokban már számíthattak a penny-lapok kiadói.

WIGAND nem látta érdemesnek folytatni a lap kiadását, és az a 12. szám után, március 22-én megszűnt.

Érdekes eredményeket mutat a másik két néplap vizsgálata. A *Fillértár* 1834. március 1-én jelent meg Pozsonyban. Kiadója és szerkesztője az első évben SCHMID Antal nyomdász volt, majd 1835-től OROSZ József vette át az újságot. A *Fillértár* szintén ,,szombati lap" volt, nyolcadíves lapokon jelent meg. Előfizetési díja a *Garasos Tár*énak kétszerese, tehát 5, illetve postai díjjal 6 ft volt.

A *Mindenkihez* című bevezetőben elsősorban azt hangsúlyozta a szerkesztő, hogy ilyen újság, mint amit ők szándékoznak kiadni, ,,hasznos ismeretek terjesztésére a legszebb ajándék, mellyet valaki századának tehet, és annál üdvességesb, minél közrehatóbb". A nép ,,sokaságának" szánják tehát ezt a lapot is, hogy ,,a hazafiak se legyenek a külföld művelődésének s előremenetelének e segédeszköze híjával". A *Garasos Tár* és a *Fillértár* célkitűzése szinte teljesen megegyezik.

A *Fillértár* képeinek jó része azonos a többi magazinban már megjelent képpel, de litográfiával készültek, külön lapra nyomták őket, így teljesen elszakadtak a szövegtől. A magazinok alapvető újítását, a kép és a szöveg egységét a *Fillértár* nem tudta megvalósítani.

A szerkesztés első időszakát dicséri, hogy a lap minél több magyar vonatkozású írás közlésére törekedett. Még képet is hozott az épülő Nemzeti Szinházról, rajzokkal illusztrálva mutatta be a magyar koronaékszereket. Napló című rovatában kisebb aktuális híreket is közölt. Lényegesen kevesebb az egzotikus világ-

gokat bemutató írás ebben a lapban, mint VAJDA tárában. Kisebb számban jelent meg itt technikai újdonságot, természettudományos felfedezést ismertető cikk, s ez sokat levon a lap értékéből. Ennek a laptípusnak éppen az lett volna a feladata, hogy kielégítse az olvasók természettudományos érdeklődését. Ennek a célnak a *Fillértár* nem felelt meg.

A *Hazai és Külföldi Tudósítások*ban több ízben hirdették a pozsonyi lapot, először 1834 júniusában ajánlották az olvasók figyelmébe a *Fillértár*at. SCHMID Antal ekkor még bizakodva arról írt, hogy a lap „oly kedvesen fogadtatást nyere, mint a hasonló külföldi levelek saját honjaikban, ami legszebb bizonsága annak, hogy az igyekezet karöltve a többi európai tartományokéval szellemi kifejlődésével előre hat, s Magyarországban is közönségesebbé válik".

1835-ben a lap elvesztette még azt a frisseséget is, amellyel korábban rendelkezett. Egyre alacsonyabb színvonalú, a *Hasznos Mulatságok* „csacskaságait" utánzó magazin lett. Sem technikai megoldásában, sem tartalmában nem volt olyan korszerű, mint a *Garasos Tár*. 1836. február 29-én aztán megjelent a Végszó, amelyben OROSZ is elbúcsúzott a közönségtől. Ebben a búcsúcikkben érdekes adatokat olvashatunk a lap életéről.

OROSZ elmondja, hogy SCHMID 5000 példányszámra tervezte a lapot, de csak 1700 jelent meg belőle, a második félévben pedig már csak 1300. A lap kiadója nem sajnálta a nagyobb költséget sem, a cél az volt, hogy a többi lapnál szebb kiállításban jelenjen meg a *Fillértár*. A közönség száma ennek ellenére csökkent, így kénytelen volt „berekeszteni" a vállakozást.

Pontosan egy hónappal a *Fillértár* megjelenése után jelentkezett a harmadik magyar nyelvű „közhasznú ismereteket terjesztő" olcsó hetilap, a *Vasárnapi Újság*. Utaltunk már rá, hogy BÖLÖNI FARKAS Sándor amerikai és nyugat-európai útjáról visszatérve javasolta ilyen jellegű újság megindítását. BRASSAI Sámuel alapított Kolozsvárott egy társaságot népies lapok és könyvek kiadására. Így született meg a *Vasárnapi Újság*, amelynek ő lett a szerkesztője. A lap minden hétfőn egy ív terjedelemben jelent meg és az *Erdélyi Hiradó*hoz mint melléklap kapcsolódott.

A *Hazai és Külföldi Tudósítások*ban közzétett hirdetésben a *Vasárnapi Újság* tartalmát a következőkben jelölte meg a szerkesztő: „Átaljában minden, aminek tudása az embert érdekelheti, tiszta, egyszerű és tanulatlantól is megérthető írás módjával elő fog adatni". Ennek szellemében a nagyvilág nevezetesebb eseményeiről, „a Föld kerekségen élő nemzetek mivoltáról és szokásairól, a természet és különböző országok nevezetességeiről" kívántak beszámolni.

A *Vasárnapi Újság* külön érdeme, hogy újság című rovatában politikai jellegű híreket is közöltek. Szinnyei is ezt emeli ki e lap „egyéb jeles oldalán" kívül, ez pedig a „jóleltalált tapintat, mellyel a politikai eszméket és újdonságokat magyarázta a népnek".

Lényeges különbségek választják el a *Vasárnapi Újságot* az előző két laptól. A *Vasárnapi Újság* nem volt „szombati lap", mint az összes nyugati és magyar magazin, képet pedig egyáltalán nem hozott. Tartalmában is eltér a többi újságtól, mert sok „házi és mezei gazdaságot" érintő hasznos tanácsot közölt. Ismertet „barom-orvosságot", annak módját, hogy lehet „cseresznyét és medgyet a madaroktól menteni" stb.

Az írások stílusa sokszor igen kezdetleges, nehézkes volt. A szerkesztők, illetve a cikkek írói arra törekedtek, hogy a „kevésbé művelt" nép számára érthetővé, „közönségessé" tegyék a tudományos fogalmakat. Ez pedig roppant nehéz feladat volt, hiszen tudományos, de még szépprózai nyelvünk is csak ekkor volt

kialakulóban. Sok fogalomnak, technikai felfedezésnek nem volt még pontos magyar megfelelője sem.[40]

A *Vasárnapi Újság* félévi előfizetési díja 1 ft 30 kr volt, tehát a legolcsóbb hetilapunk ebben a korban. Ezért írta SZINNYEI József, hogy „a szűkvagyonú hazafira nézve célirányosabb és olcsóbb lapunk nem volt. Helyét becsületesen be is tölté és sokkal több pártolást érdemelt volna különösen Magyarországon, ahol alig ismerték." A *Vasárnapi Újság* volt a leghosszabb életű közhasznú ismereteket terjesztő hetilapunk a 19. század első felében. 1848-ban szünt meg, ekkorra azonban már a legtöbb európai országban megjelentek a tömegsajtó következő lépcsőfokát jelentő újságok, a napilapok.

Az első magyarországi olcsó hetilapok a következő tanulságokkal szolgálhatnak a 19. századok első harmadának sajtóját kutatók számára. A polgári haladás útjait keresve a reformkori magyar társadalomban fokozott érdeklődés mutatkozott a sajtó iránt is, amelyben a szélesebb körű nyilvánosság kialakításának egyik legjobb eszközét látták. A népnevelés szolgálatába kívánták állítani nálunk is a máshol már jól bevált újságtípust, egy addig csak elvétve, a 18. század végén emlegetett cél érdekében: „a szegényebb sorsú és kevésbé művelt nép" műveltségének fokozására, mert „a jó s mégis olcsó folyóírás képes a nemzet ereibe új és új életet származtatni s az általános világot gyújtani az agyakban". Rendkívül gyorsan megjelentek tehát az első magyar filléres újságok, tartalmukban, formájukban egyaránt követték a nyugati példát.

Itthon nem tudták még biztosítani azokat a technikai feltételeket, amelyek alapján a Magyarországon nyomtatott filléres lapok a nyugati magazinok színvonalára emelkedtek volna.

A szerkesztőknek alkalmazkodniuk kellett a hazai olvasóközönség igényéhez és ízléséhez, nem maradhattak meg a magazinok eredeti formáinál. Erre mutatnak a kalendárium-jellegű szórakoztató írások, a gazdasági lapokat helyettesítő ismertetések és a politikai sajtót pótló rovatok.

Magyarországon ekkorra még nem alakult ki olyan jelentős számú olvasóközönség, amely a nagyon alacsony árak mellett is biztosította volna a nagy példányszámot, hogy az olcsó hetilap a kidónak anyagilag is kifizetődő vállakozás legyen. Erre vall a *Garasos Tár* és a *Fillértár* példája, amelyek rendkívül rövid ideig jelenhettek meg. A *Vasárnapi Újság* mint az *Erdélyi Híradó* melléklapja kedvezőbb helyzetben volt. A magyar olcsó hetilapok így is aktívan részt vettek a közönségteremtés munkájában. Hozzájárultak ahhoz, hogy a polgárosult államok újságaihoz hasonló sajtó eszménnyé vált nálunk is.

ARANKA UGRIN

Wochenblätter im Reformzeitalter, die gemeinnützliche Kenntnisse verbreiteten

Die vorliegende Arbeit beschreibt die Entwicklung von Wochenblättern im 19. Jahrhundert, die gemeinnützliche Kenntnisse verbreiteten. *Penny Magazine*, *Pfennig-Magasin*, *Magasin Pittoresque* und *Magasin Universel* waren die ersten Zeitungen in den dreissiger

[40] VAJDA Péter például a hajókról írva arra panaszkodik, hogy „miolta tengerünk sincs, azolta tett a hajózás igen nagy lépéseket". Így vagy az angol szavakat kell átvennünk, vagy magyar megfelelőket kell kitalálnunk. (*Garasos Tár* 1834. február 8.) Pl.: „Boat-nak (csajkának, sajkának) nevez az angol minden födetlen hajót..."; „Sloop-nak és Cutter-nek nevezi az egész vagy félfödeleseket..." stb.

Jahren des vorigen Jahrhunderts, die eine Auflage von hundert-, zweihunderttausend Exemplaren erreichten. Verschiedene gesellschaftlichen Veränderungen und technischen Erfindungen haben es ermöglicht, dass die aussergewöhnlich billig erzeugten Zeitungen den breitesten Schichten des Publikums zugänglich waren. Die Magasine verschiedenen Inhalts sind in den Dienst der Volksbildung gestellt worden. Diese Blätter berichtenen über naturwissenschaftliche Entdeckungen, technische Erfindungen, geschichtliche Ereignisse und die fernen, exotischen Länder in einer „auch den Ungebildeten verständlichen Sprache". Sie übten grosse Anziehungskraft auf die breiten Schichten verschiedenster Orientierung aus. Der späteren Entwicklung der Presse für die breiten Massen war der Grundstein gelegt.

Der Anfang der 1830-er Jahre brachte auch in der Geschichte der ungarischen Presse bedeutende Veränderungen.

Der Anspruch auf „Erweiterung der gesellschaftlichen Öffentlichkeit" erschien als brennende Notwendigkeit. Der neue und im Ausland sich gut bewehrte Blättertyp zog die Aufmerksamkeit der ungarischen Redakteure sofort auf sich. Sie gründeten im Jahre 1834, in Befolgung westlicher Vorgänger, drei Wochenblätter zu billigen Preisen zur Verbreitung gemeinnützlicher Kenntnisse. Die Studie beschränkt sich nicht bloss darauf, diese Wochenblätter bekanntzumachen. An Hand der Beschreibung des *Groschen-Magazin's*, des *Heller-Magazin's* und der *Sonntagszeitung* versucht die Verfasserin auch auf jene Faktoren hinzuweisen, die das Erscheinen dieses Blättertyps in Ungarn begründen und die kurze Lebensdauer desselben erklären.

B. KOZOCSA ILDIKÓ

Az egyházi könyvtárak muzeális értékeinek restaurálása

1972-ig az egyházi könyvtárak állományának védelme, restaurálása megoldatlan volt. A mintegy 30 különféle nagyobb egyházi gyűjtemény anyagának jelentős része tudományos és tudománytörténeti szempontból fontos nemzeti érték, ezért nem közömbös a magyar könyvtárügy szempontjából, milyen állapotban van ez az anyag; fennmaradása biztosított-e? Meríthetnek-e a kutatók a gyakran felbecsülhetetlen forrást jelentő művekből; lehetővé teszi-e fizikai állapotuk a használatot, vagy ellenkezőleg: az csak további romlásukat sietteti?

Az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ egyik vezető munkatársának véleménye szerint az egyházi könyvtárak legjelentősebb problémái jelenleg „lényegében két pont köré csoportosíthatók: elhelyezés és állományvédelem. A bár lassan, de mégis gyarapodó egyházi könyvtárak raktározási gondokkal küzdenek, polcaik beteltek, nem tudják felállítani a beérkező anyagot. A legtöbbször régi épületben elhelyezett könyvtári anyag védelme sem mindig kielégítő, itt-ott különféle károsodás észlelhető, pl. szú, penészedés, s még mindig nincs kellően megoldva a kötetek, elsősorban a számon tartott értékek: kódex, ősnyomtatvány stb. restaurálása."[1]

Bár e vélemény a katolikus gyűjteményekre vonatkozik, tapasztalatunk szerint jellemző a többi egyházi anyagra is és meggyőződésünk, hogy vannak könyvtárak ahol még rosszabb a helyzet.

Mivel a restaurálással járó költségek az egyházak anyagi teherbíró képességét meghaladják és megfelelő szakemberekkel sem rendelkeznek, az állam a kulturális tárca terhére, a gyűjtemények legértékesebb anyagának restaurálására 1972 óta rendszeresen folyósított összegeket biztosít. A munka az Országos Széchényi Könyvtár, az Országos Levéltár és az Iparművészeti Múzeum restauráló műhelyében 1973-ban indult meg. Kevés azonban a jól képzett, megfelelő szakmai gyakorlattal rendelkező szakember és kevés a műhelyek kapacitása.[2]

Ezeken a nehézségeken kívánt enyhíteni a Kulturális Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya, amikor 1974 márciusában egy, majd 1975-ben egy újabb státuszt biztosított az OSzK Restauráló Laboratóriuma részére. Ezeket az állásokat gyakorlott restaurátorok töltik be, akiknek az a feladata, hogy — teljes munkaidejükben — az egyházi gyűjtemények számára végezzenek térítésmentes restaurálási munkálatokat.

[1] Kovách Zoltán: *A magyar katolikus egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából.* Könyvtári Figyelő Bp. 1973. 3. sz. 319.

[2] L. bővebben: Cz. Kozocsa Ildikó; *A könyv-, irat- és grafikai restaurátorképzés problémái.* Könyvtári Figyelő Bp. 1973. 3. sz. 273—283.

1973—74-ben az OSzK restaurátorai az említett formák kereteiben mintegy 50 kötetet restauráltak. A restaurálás sorrendje a következő szempontok szerint történik: 1. belső érték szerint (kódexek, ősnyomtatványok, unikumok, RMK anyag); 2. a veszélyeztetettség foka szerint (a rovar, penészgomba által fertőzött, vagy más okból igen sérült dokumentumokat előbbre kell sorolni); 3. kötéstörténeti érték szerint (elsőbbséget biztosít a rendkívüli értékű, muzeális jellegű, egykorú kötéstábla).

A restauráláson túl segítséget kell nyújtani a gyűjteményeknek a megelőző állományvédelem terén is. Az OSzK a Gyűjteményi Központokon keresztül körlevelet juttatott el a könyvtárakhoz amely körvonalazza, mit kell tenniök a könyvtárosoknak, ha az állományban rovar- vagy penészgombafertőzést észlelnek. Ilyen esetekben az OSzK műhelye konkrét segítséget is nyújt: megszervezi az anyag fertőtlenítését.

A kézirat vagy nyomtatvány restaurálását a kötéstábla megrongálódása, a könyvtest fűzésének felbomlása, a levelek fertőzöttsége vagy egyéb okok folytán bekövetkezett sérülései, csonkulásai teszik szükségessé. Ha a kötés egyik vagy mindkét táblája leszakadt a könyvtestről — ez fatáblás könyveknél gyakran előfordul —, semmi sem védi többé a könyvet; ellenkezőleg, a sérült fatáblák csúszkálva a könyv első és utolsó ívén, a címlapot összegyűrik, beszakítják. Ha a tábla kettéreped, ez a veszély fokozottabban jelentkezik. A kötéstábla fertőzöttsége, többnyire rovaroktól (kenyérbogár, szűcsbogár, múzeumbogár stb.) vagy penészesedése szintén veszélyt jelent a könyvtestre: a rovarok a könyv gerincét támadják meg először, az ott található ragasztóanyaggal táplálkozva, majd a bőrborítást lyuggatják át, végül a könyvtestbe is behatolnak és azt károsítják. A penészgomba is gyorsabban terjed a papíranyagra, pergamenra, ha azt könyvtábla már nem védi.

Tehát a dokumentum védelmének érdekében elsőrendűen fontos a könyvtáblák restaurálása. De fontos ez azért is, mert köztudott, hogy a könyvek kötései igen gyakran művészettörténeti értéket képviselnek.

Bár nem törekszünk arra, hogy a restaurálandó kötetet mindenképpen szétfejtsük, ez néha szükséges, akár a kötés tökéletesebb rendbehozatala érdekében, akár azért, mert a munka során a táblákból bélésként alkalmazott kézirat- vagy nyomtatványtöredékek kerülnek elő. A töredékeket mindig szétválasztjuk, jól látható módon visszahelyezzük a kötésbe, vagy mellékeljük a könyvhöz. A restaurálás menetét megfelelően dokumentáljuk: a kötetről restaurálás előtt és után fényképfelvételek készülnek, ha szükséges munkamenet közben is. Részben azért, hogy a jövő restaurátora tudja majd, milyen anyagokkal dolgoztunk, de azért is, mert az eredeti bekötési mód, a technikai és technológiai részletek igen fontosak lehetnek a dokumentum korának, keletkezési helyének megállapítása szempontjából. A kutató sok mindenre következtethet abból, milyen a fatáblák kiképzése, az oromszegő szalag, a bordazsinórt hogyan erősítették a táblákhoz stb.

A restaurátor lelkiismeretes munkájával a kutatást szolgálja mind e részletek felderítésével, mind a táblákban rejtező — gyakran rendkívüli ritkaságokat őrző kézirat- és nyomtatványtöredékek feltárásával. Elsősorban azonban azzal, hogy az idő és hányattatás, nemegyszer az emberi gondatlanság következtében megrongálódott, ezért funkcióját betölteni már nem képes tudományos és tudománytörténeti értékkel bíró emlékeket újra a tudomány szolgálatába állítja.

Az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriuma által 2 év alatt restaurált kéziratok és könyvek igen nagy változatosságot mutatnak, mind a

dokumentumok jellege, megjelenési formája, mind a munka során jelentkezett feladatok, problémák tekintetében. A következőkben bemutatunk néhányat közülük.

1. A kódexek sorában mint egyik legszebbet említhetjük meg a *Boldogasszony imakönyvet*, amelyet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz. A minden oldalon dúsan és igen szépen illuminált kódex a XV. század végén keletkezett. A miniatúrák színei ma is épen ragyognak. A bejegyzésekből kitűnik, hogy a kéziratot Simor János esztergomi hercegprímás 1884-ben Belgiumban, Liège-ben vásárolta. A kötés 1584-ben készült, ez az évszám olvasható mindkét táblán. A könyvtest kiszakadt a borítóból, a fűzés felbomlott, a pergamenlapok megvetemedtek, különösen az első és utolsó ív, amely több helyen sérült és erősen szennyezett volt. A kötés gerincrésze annyira keskenynek tűnik, hogy felmerülhet a gondolat: vajjon eredetileg is a kódex számára készült-e a kötés? Valószínűbb mégis az a feltevés, hogy a túlságosan szoros fűzés következtében szakadozott el a fűzőcérna és vált el a könyvtest a táblától.

A valamikor sötétbarna kecskebőr borítás és dús aranyozása igen megkopott, de a rárakódott porréteg is tompította csillogását. A bőrt — mivel túlságosan száraznak, törékenynek látszott — nem fejtettük le száraz állapotban, hanem előzőleg tisztítottuk, lágyítottuk, konzerváltuk, s amikor így rugalmasabb lett, lehetővé vált az óvatos lefejtés. A művelet így már nem károsította az aranyozott bőrfelületet. A tisztítás után ragyogva tűntek elő az aranyozott minták, az évszám és a feliratok. A kompozíció centrális jellegű, egyszerű, mindkét tábla egyforma: ovális középdísz — amelyet átellenes oldalakon egy-egy félig kinyílt rózsa szegélyez —, teljesen kitöltött indaszerű díszítménnyel. Középen keretbe foglalva az évszám: 1584. A négy sarokban kétkaréjos sarokdíszek ugyanolyan jellegű díszítménnyel. A tükörmezőt apró, egyforma, négylevelű virágok sokasága tölti ki. A mezőt kétsávos keret veszi körül, amelyben fejnél és lábnál arannyal nyomott négy név olvasható: *MARGVERIT LE POIVRE, MADAME DE BOVVEGNIE, MARIE DE QVAROVBE, MADAME DE ROELLE (?)*

Mivel a bőrborítás hiányos és szakadozott volt, az eredetihez hasonló színű egészbőrborításra dolgoztuk rá.

2. *A Nagyszombati kódex* (esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár)[3] magyar nyelvű kézirat, 1512—1513-ban keletkezett, kötése korabeli. A Koroknay által Virginia kötéscsoportba sorolt reneszánsz kötéstáblát harmonikus kompozíció jellemzi. A fatáblákra vont sötétbarna bőrborítás erősen elpiszkolódott felülete csak halványan engedte láttatni a gyönyörű vaknyomásos díszítést. A bőr több helyen kopott, sérült, rovarrágott volt. A gerinc két páros bordája közötti mezőben alig lehetett felfedezni egy-egy halvány díszítő vonalat a repedezett, sérült bőrfelületen. A táblákat összekapcsoló pántokról a csatok hiányoztak. Az első tábláról is hiányzott a felső csat.

A bőrborítás tisztítása, konzerválása után előtűnt a szép reneszánsz díszítés. Mindkét tábla teljesen azonos: centrális elrendezésű, középütt körbe foglalt rozettával, a sarokban kettős íveléssel keretbe foglalva stilizált virágtövek. A tükör alatt és felett négyszöges rácsdíszítés, stilizált palmettás keretelés. A gerincen indás díszítmény. A kötéstábla rendkívüli hasonlóságot mutat az Ant. 763. jelzetű, szintén e kötéscsoportba tartozó táblával[4].

[3] *Nagyszombati-kódex*, 1512—1513. MSS III. 178. L. Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 72. l., jegyzék 129.

[4] Sz. Koroknay i. m. 88. l., jegyzék 236.

A kötésben levő, piros és barna tintával írott kéziraton ujjnyomoktól és gyertyától eredő foltok sokasága, több helyen rovarrágás nyomai. A fatábla szintén sérült, rovarrágott. A középen hasított bőrszalagokra fűzött bordák a könyvtest és a fatáblák érintkezési pontjain eltörtek. A bőrpántok végeit, valamint az ívekhez hozzáfűzött oromszegő szalagot a könyvkötő eredetileg besüllyesztette a vésett fatáblákba.

Miután a kéziratot kiemeltük a kötéstáblákból, a bőrt lágyított állapotban lefejtettük a fáról és megtisztítottuk. A szúrágott táblákba rovarirtószert fecskendeztünk, majd műgyantából és fűrészporból kevert anyaggal kiegészítettük a csonka sarkokat, szúrágott felületi részeket. A kéziratról az első és utolsó meglazult íveket leemeltük, majd radírozógéppel és vegyszerrel megtisztítottuk a portól és gyertyafoltoktól az egész kéziratot. A sérült leveleket japánpapírral restauráltuk. Kézi merítésű előzékpapírral láttuk el az első és utolsó ívet, visszavarrtuk a könyvtestre. A gerincet bőrrel leragasztottuk és e bőrcsíkokat a fatáblákra is rádolgoztuk. Az eredeti bőrborítás hiányait kiegészítettük: a gerincre új, sötétbarnára festett bőr került, a táblák hiányos éleit körülszegtük, végül a gerincre és a táblákra visszakerült az eredeti borítás, amelyet konzerváló pasztával kezeltünk. Erős kecskebőrből új bőrpántok készültek, ezekre rézcsatokat erősítettünk. Az első táblára is felszereltük az eredeti rézcsatot, a hiányzó másikat díszítetlen, de az eredetivel megegyező méretű és formájú csattal pótoltuk. Végül a kötéstábla belsejébe visszaragasztottuk a kézirattöredéket.

3. Az MS 378 jelzetű *Crescentius kézirat* 1431-ben keletkezett.[5] Az egyszerűen díszített gótikus kötéstábla csaknem teljes egészében a rovarok (kenyérbogár) martalékává vált. Az első tábla levált a könyvtestről és hosszában kettérepedt. A bordó kecskebőr borítás szintén erősen rovarrágott, csonka. A táblákon a négy-négy réz csúsztatógomb közül kettő hiányzik, valamint középről a köldökgombok. A hátsó táblához erős láncot erősített a könyvkötő. A könyv sarkait eredetileg rézpántok védték, nyolc közül csak egy volt a helyén.

A két tábla díszítése azonos: hármas párhuzamos vonalak szegélyezik. A csúsztatógomboktól kiinduló szintén hármas párhuzamos vonalak a köldökgombnál átlósan metszik egymást és a tükröt így négy háromszögre osztják. A tábla nagyon hasonlít a Hunyady József által leírt,[6] XI. táblán bemutatott Selmecbánya városi jegyzőkönyvének kötéséhez, amely 1432-ben — tehát kódexünk keletkezése után egy évvel — készült. A könyvtestet öt kettős bordára fűzték, a fehér cserzésű bőr bordapántok a 15. században szokásos módon vannak a táblákba besüllyesztve és faékekkel megerősítve.

A restaurálásnál ez esetben sem volt szükséges a könyvtest szétbontása, csak a meglazult első és utolsó ívet bontotta le a restaurátor. A levelek tisztítása és a szúrágások eltüntetése után bőrnyílásos merítettpapír előzékkel látta el az íveket és visszafűzte azokat. Az elszakadt bordazsinórokat kiegészítette bőrpántokkal, végeiket az új bükkfatáblákba az eredeti módon besüllyesztette. Bordó kecskebőrrel a könyvtestet beborította, majd az eredeti kötéstábla töredékeit tisztításuk és konzerválásuk után, visszahelyezte. Ezután következett a veretek felszerelése. A sarokvédő lemezeket és az azokat felerősítő rézszögeket, valamint a két darab hiányzó csúsztatógombot fémrestaurátor készítette el. Ugyan-

[5] Crescentius, Petrus: *Liber ruralium commodorum, 1431.* MS 378. (Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár)

[6] Hunyady József: *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig.* Bp. 1937. 84. l., XI. t.

csak pótolni kellett a kötetet összetartó bőrpántokat és csatokat. Az első táblába a kézírásos rajzot (borona?) és tulajdonosi bélyegzőket viselő tükör visszakerült. Az előzéklap gyanánt alkalmazott pergamen kódexlapot (írás fejjel lefelé) a restaurátor tisztította, konzerválta és az eredeti módon visszahelyezte.

4. *Az MS III. 202.* 1490-ből származó latin kézirat[7] kötése is korabeli. A fatáblás, világossárga kecskebőrrel bevont könyvecske íveit három kenderzsinegből font kettős bordára fűzte a könyvkötő. A zsinegek végeit a táblán felül átvezetve faékkel rögzítette. A hátulsó tábla kettérepedt. A bőrborítás kopott, sérült. Díszítése egyszerű vaknyomás: hármas párhuzamos vonalak rombuszidomokra osztják a tükröt. A táblákat egy bőrpánt és rézcsat fogja össze. A kéziratot barna és piros tintával írták. A lapok, különösen a széleken, penészfoltosak, gyengék, néhol csonkák. A kódexet szét kellett bontani és eközben a fatáblákból érdekes lelet került elő. Az első táblára leragasztott, bejegyzéseket tartalmazó előzék versoján latin szövegtöredéket találtunk. A hátulsó tábláról lebontott előzéklap túloldalán ugyanennek a levélnek a folytatása bukkant elő. A két kézirattöredéket megtisztítottuk, összeillesztettük és kiderült, hogy a kettő egy levelet alkot.[8] A kódex röplap-előzékként alkalmazott pergamen kézirástöredék egy csíkja az elülső táblán a tükör alá volt ragasztva, a szétfejtésnél ez is előkerült. Konzerválása után — az egész szöveget jól látható módon — a kódex első lapja elé fűztük be.

A kézirat gyenge lapjait műanyagoldattal vontuk be és japánpapírral restauráltuk. Az íveket az eredeti beosztás és fűzési technika szerint felfűztük. A táblákat felerősítettük, bevontuk kecskebőrrel, majd a régi bőrborítás töredékeit eredeti helyükre visszaragasztottuk.

5. *A lövöldi Corvina*[9] is restaurálásra szorult.

Az ősnyomtatványt Mátyás király adományozta a lövöldi karthausi kolostornak. A kolostor pusztulása után (1551) néhány évvel már az esztergomi Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonába került.

Korábban Hoffman Edit és Berkovits Ilona foglalkozott a kötettel művészettörténeti szempontból. Véleményük szerint a kötés Nürnbergben készült. Sz. Koroknay Éva stiláris vizsgálatai alapján bebizonyítja, hogy a kötés távol áll a nürnbergi gótikus kötésektől.[10] A táblafelület részletmintáit összegyűjtve rekonstruálja a könyvkötőműhely bélyegzőkészletét és ennek alapján még hat olyan kötetet nevez meg, amelyek az ún. lövöldi Corvinával azonos műhelyben —Lövöldön — készültek.

Az ősnyomtatvány felső táblájának vaknyomásos díszítése gótikus elrendezésű ugyan (a felület rombusz alakú mezőkre tagolt, a metszéspontokon egy-egy rozetta), a hátsó táblán azonban már hangsúlyozottabban reneszánsz stílus érvényesül: nagyméretű köralakú középdísz, amelyből sugáralakban több párhuzamos vonal indul ki. A vonalakon egy-egy apró rozetta helyezkedik el.

A kötés elsősorban azért szorult restaurálásra, mert a nagyméretű, súlyos, veretekkel is megterhelt felső fatábla a bordáknak a nyílásban történt repedése

[7] *Agenda Passaviensis*, 1490. Ms III. 202. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár)

[8] L. Kovách Zoltán: *III. János niederaltaichi apát levele 1491-ből egy kéziratos passaui Agenda kötéstáblájában.* (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. III. 202.) (A MKsz e számában.)

[9] Raynerius de Pisis: *Pantheologia S. Summa Universae Theologiae.* Nürnberg, 1477. Inc. I. 1. XV. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár.)

[10] Sz. Koroknay Éva: *A lövöldi karthausi kolostor kötéseiről.* Esztergom Évlapjai. Az Esztergomi Múzeumok Évkönyve I. Bp. 1960. 25—32.

következtében — a gerincbőrrel együtt — levált a könyvtestről. A tábla kinyitása így mindig azzal a veszéllyel járt. hogy a gerincbőr tovább repedezik, szakad; a nehéz, vastag fatábla pedig a könyvtesten csúszkálva azon mind több sérülést okoz.

A sötétbarna bőrborítás több helyen felrepedt, kopott, főként a fatáblák élein és a gerincen hiányos. A szépmívű, áttört csatok és a sarokvédő veretek a felső táblán épek, a középső négyzetalakú veretnek csak a bőrbe benyomódott kerülete látszik. A hátulsó tábláról egy csúszógomb, az összekötő bőrpántok a csatokkal együtt elvesztek.

A könyvtesten sötétsárga és barna vízfoltok, penészfoltok voltak. Az első és az utolsó kettő ív fűzése felbomlott, ezeket lefejtettük a könyvtestről. A penészfoltokat fertőtlenítettük, az egyéb foltokat a papír rostjaira veszélytelen fehérítőszerrel tisztítottuk. Bőrnyílásos előzékeket készítettünk, majd az íveket hozzáfűztük a bordákhoz. A felső tábláról leszakadt öt bordapántot és a bőrből font oromszegő szalagok végeit bőrrel megerősítettük és összevarrtuk. A bordapántok végeit faékekkel erősítették hajdan a táblákhoz. Szokatlan, de igen szakszerű, gondos könyvkötői munkára vall az a megoldás, hogy a fatábla élein a kettős bordáknak megfelelő alakú domború kis tokot faragott ki a mester és ebbe bújtatta be a bordapántok végeit, majd faékkel rögzítette azokat. A restauráló munkát igen megnehezítette az a körülmény, hogy a hátulsó táblát nem szereltük le a könyvtestről. Kár lett volna ugyanis a tökéletesen jó állapotban levő bordapántok végeit kibontani a táblából és a bőrborítást lefejteni. Így hát csak a gerinc közelében levő sarokvereteket kellett levenni azért, hogy a hiányos gerincbőr alá kerülő új kecskebőr széleit rá lehessen dolgozni a fatáblákra a régi bőrborítás alá.

A táblákon látható kerek lyukak azt jelezték, hogy valamikor kenyérbogár támadta meg azokat. Biztonság kedvéért a lyukakba rovarölőszert fecskendeztünk, majd bőrporral és ragasztóval tömítettük, a bőrhiányokat kiegészítettük. A hátulsó tábla valamikor kettérepedt, de igen szakszerűen összeékelték, csak a bőrborításon látszott egy vékony törésvonal. Ezt azonban csaknem nyomtalanul sikerült eltüntetni a bőr konzerválása során.

A vereteket megtisztítottuk az oxidrétegtől, viasztartalmú pasztával bevontuk. A hátulsó táblán, a leszakadt és elveszett bőrpántoknak a bőrborítás alatt rejtező végeit kiemeltük. A kétujjnyi széles, kemény, vastag bőrdarabkákat lágyítás, konzerválás után az új kecskebőrből készült bőrpántokra rádolgoztuk. Így rekontsruálni lehet, milyen volt a díszítésük: hármas párhuzamos vonalak közötti hosszanti mezőben apró paszományminta, amely a felső tábla bélyegzői között nem lelhető fel, de a hátsó táblán a köralakú középdíszből sugarasan kiinduló vonalfajták közül az egyiknek alkotóeleme. A bőrpántokat rögzítő virágalakú rézszögekből néhány hiányzott; hasonlókat, valamint a két rézcsatot fémrestaurátor készítette el. Utóbbiak egyszerű, díszítetlen sárgarézlapocskák.

6. Az Ö. *II. 4.* jelzetű ősnyomtatvány reneszánsz kötéstábláját Koroknay a Pelagius kötéscsoportba sorolja.[11] Az e csoportba tartozó könyvek 1515—1520 között kerültek bekötésre.

[11] Psalterium. Comm. Bruno, episcopus Herbipolensis. Nürnberg, 1497, Anton Koberger. Ö. II. 4. (Győri Szemináriumi Könyvtár) L. Sz. Koroknay: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 88. jegyzék 237.

Ősnyomtatványunk tábláinak belső keretét alul és felül váltakozó palmettasor, két oldalt rozettasor alkotja. A tükör egész felülete díszített: egyenesszárú virágtövek egymás melletti lenyomata szőnyegszerű mustrát alkot. E kötet jellegzetes képviselője a Pelagius csoportnak. A nagymértékben rovarrágott, sarkain csonka fatáblás kötés elsősorban azért került a restaurátor kezébe, mert feltételezhető volt, hogy a fatáblákban még élő rovarok vannak. Amikor a bőrborítást lefejtettük, a táblák porrá omoltak szét. A könyvtestet szétbontottuk, mert a levelek penész-, illetve vízfoltosak és sok helyütt sérültek voltak. Fertőtlenítésük, tisztításuk és restaurálásuk után az íveket az eredeti mód szerint kettősbordára fűztük. Az oromszegő zsinórokat ugyancsak hozzáfűztük az ívekhez. Új fatáblákat erősítettünk a könyvtestre: átfúrva a táblákat a bordazsineg végeit azokon áthúztuk, majd faékkekkel rögzítettük. A bőrborítás restaurálva került vissza eredeti helyére.

E kötet restaurálásánál a leghosszadalmasabb munka a levelek víz- és penészfoltjainak eltüntetése, valamint a kötést borító rovarrágta kerek kis lyukak tömítése volt. E tömítés megfelelő színűre festett bőrreszelék és ragasztóanyag segítségével történt. Az első és utolsó ív levelein is számtalan kisebb nagyobb lyukat japánpapírrostból készült masszával tüntettük el. A volt lyukacskákat most már csak a leveleket fény felé tartva lehet észrevenni.

7. A *36.988* (régi: IV. 364) jelzetű, 1512—1515 körül bekötött nyomtatvány[12] kötéstáblája a Seneca csoportba tartozik. A rovarok munkája következtében a szép reneszánsz bőrkötés sok helyen csonka, a borítás néhol — a gerincen teljesen — levált a megrongált táblákról.

A centrális elrendezésű tábla középső részén rozetta, alatta és felette a keretdísz négyszögletes rácsdíszítmény, a külső keret palmettasor. A bélyegzők néhol csupán halványan látszanak, a hátsó táblán alig kivehetőek, a gerinc díszítése pedig szinte teljesen eltünt a rárakódott patinaréteg alatt. A tisztítás és konzerválás után előtűntek a szép díszítmények: a gerincen alul és felül négyszögletes rácsdíszítmény, a közbülső bordamezőket egymásbafonódó indák sora tölti ki.

Az eredeti fatáblákat ez esetben sem lehetett újra felhasználni. A könyvtestre új fatáblák kerültek és ugyancsak új kecskebőrborításra dolgoztuk rá a konzervált, eredeti bőrt.

8. Megemlítjük még a *Muz. 32.* jelzetű kisalakú reneszánsz kötést.[13] Díszítése görgetővel készült, Koroknay szerint Magyarországon, az 1520-as években. A szúrágott, szakadozott bőrkötést lebontotta a restaurátor, az íveket tisztította, majd felfűzte. Az eredeti fatáblákat restaurálásuk után visszahelyeztük a könyvtestre.

Az utoljára leírt három kötet nem annyira a használat, mint inkább a nem megfelelő tárolási viszonyok következtében rongálódott meg. Valószínűleg hosszú ideig háborítatlanul, talán elfeledve hevertek a könyvek szempontjából nem egészséges környezetben: így történhetett, hogy e kötetek súlyos rovar-, illetve penészgomba fertőzést kaptak.

A könyvek azonban a túlzott használat következtében is megrongálódnak, ha az ember nem bánik gondosan velük.

[12] Gratianus: *Decretum*. Paris, 5. Jul. 1512. Johannes Petit et Thielemannus Kerver. 36 988, régi jelzet; IV. 364. (Veszprémi Püspöki Könyvtár). L. Sz. Koroknay i. m. 99. l., jegyzék 304.

[13] *Breviarium Praemonstratense*, 1524 (?). Muz. 32. (Esztergom, Ferences Rendház Könyvtára). L. Sz. Koroknay i. m. 72. l., jegyzék 128.

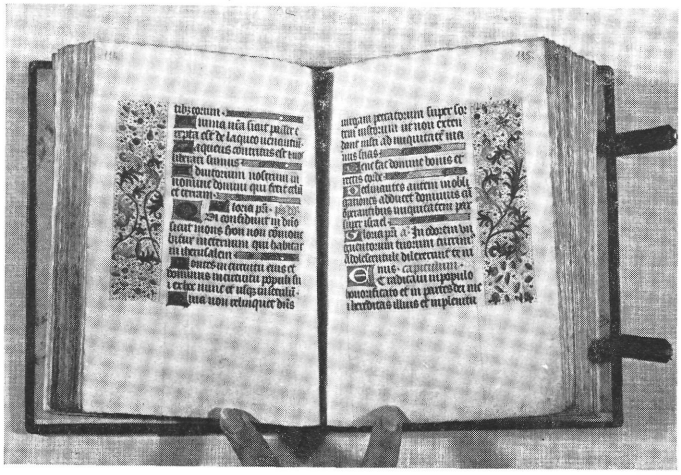

Boldogasszony imakönyv XV. sz. vége — Restaurálás után

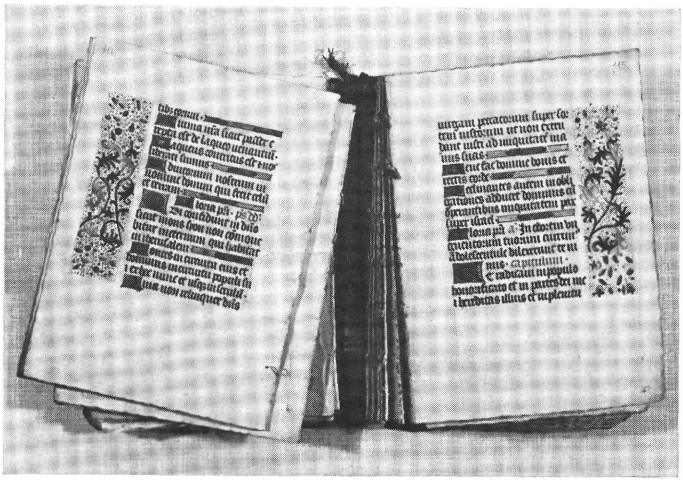

Boldogasszony imakönyv XV. sz. vége — Restaurálás előtt

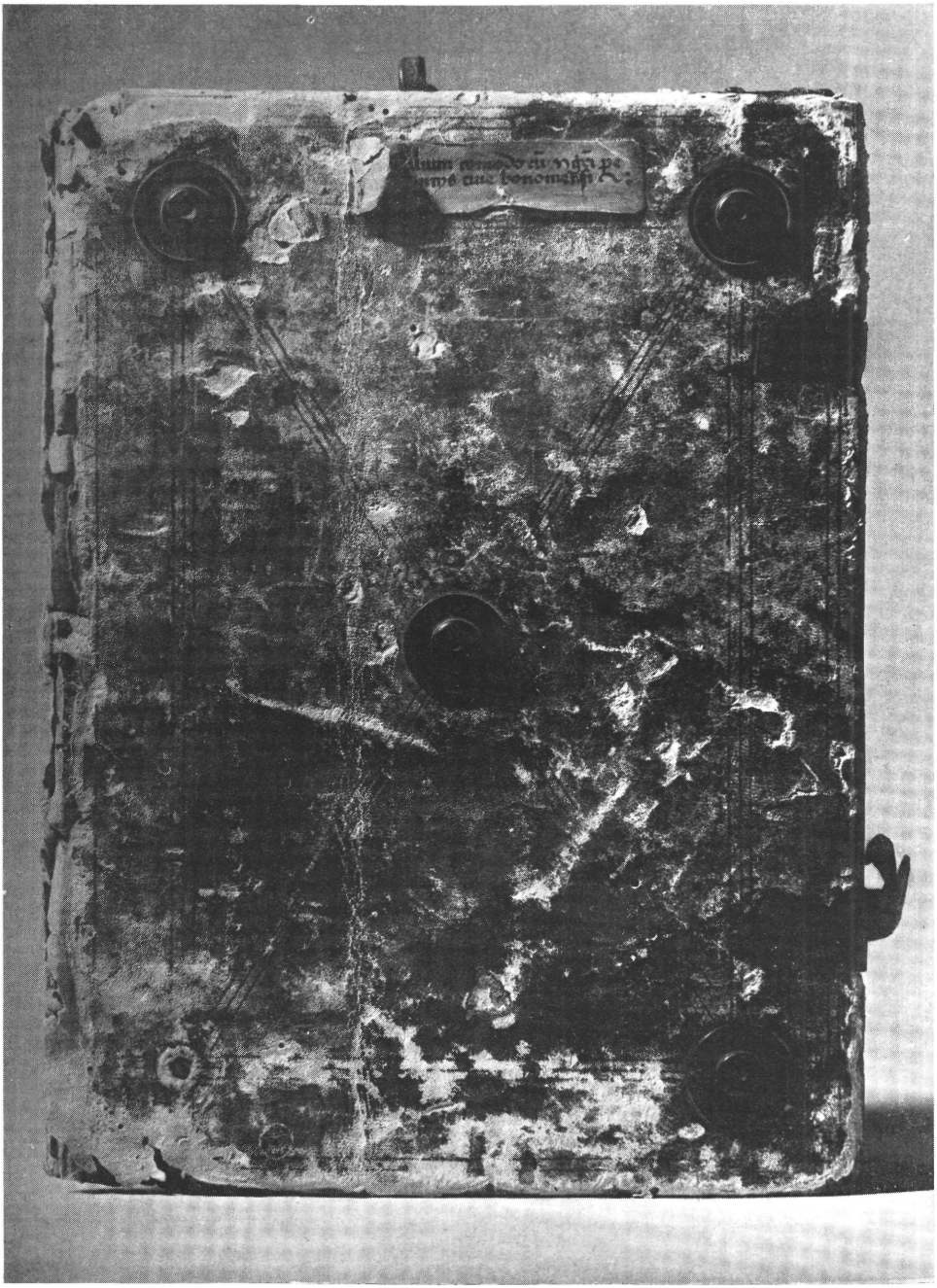

MS 378 Crescentius, Petrus: Liber ruralium commodorum, 1431. Előlap — restaurálás előtt

MS 378 Crescentius, Petrus: Liber ruralium commodorum, 1431. Előlap — restaurálás után

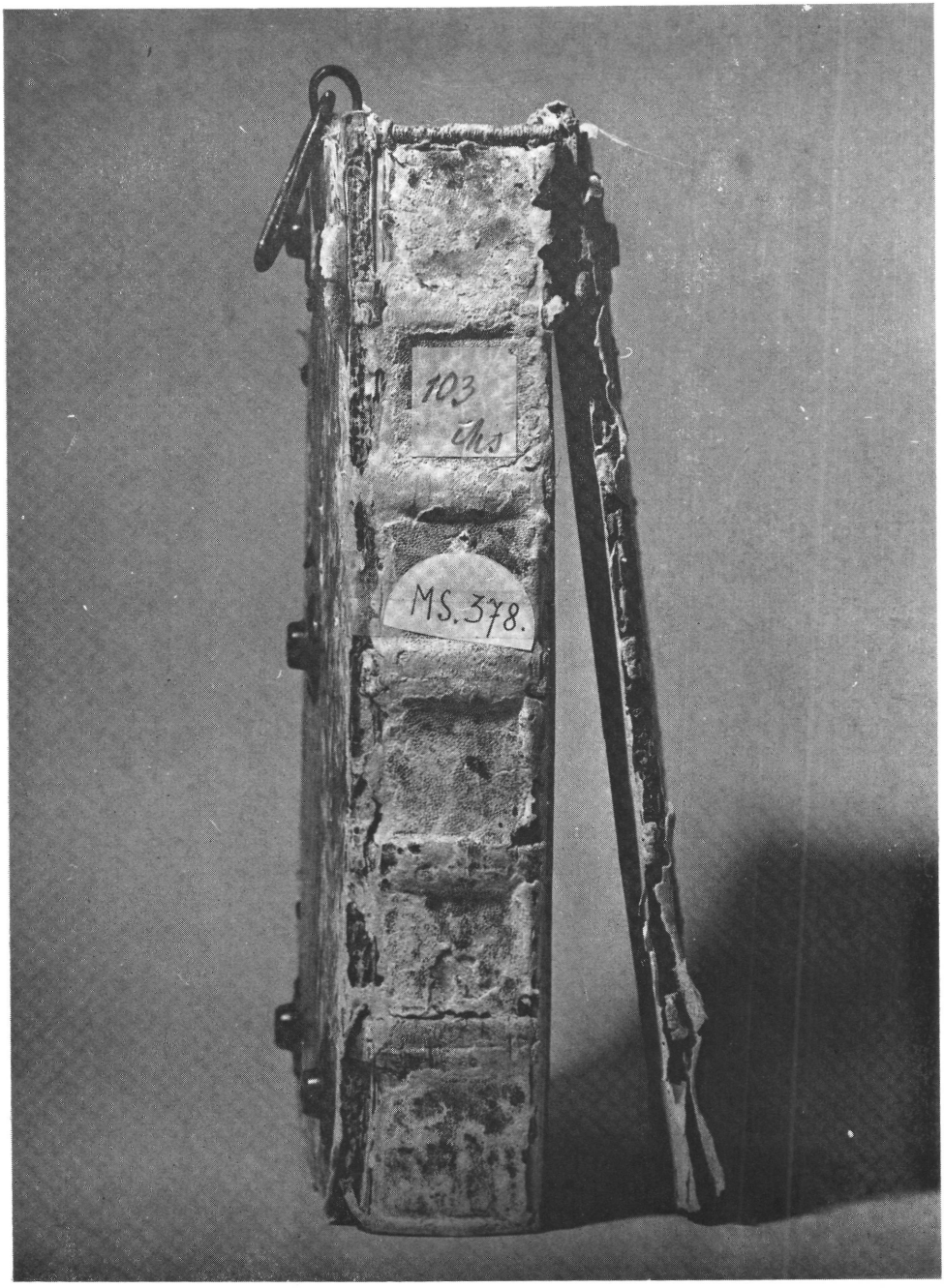

MS 378 Crescentius Petrus: Liber ruralium commodorum, 1431. — A kötés gerince restaurálás előtt

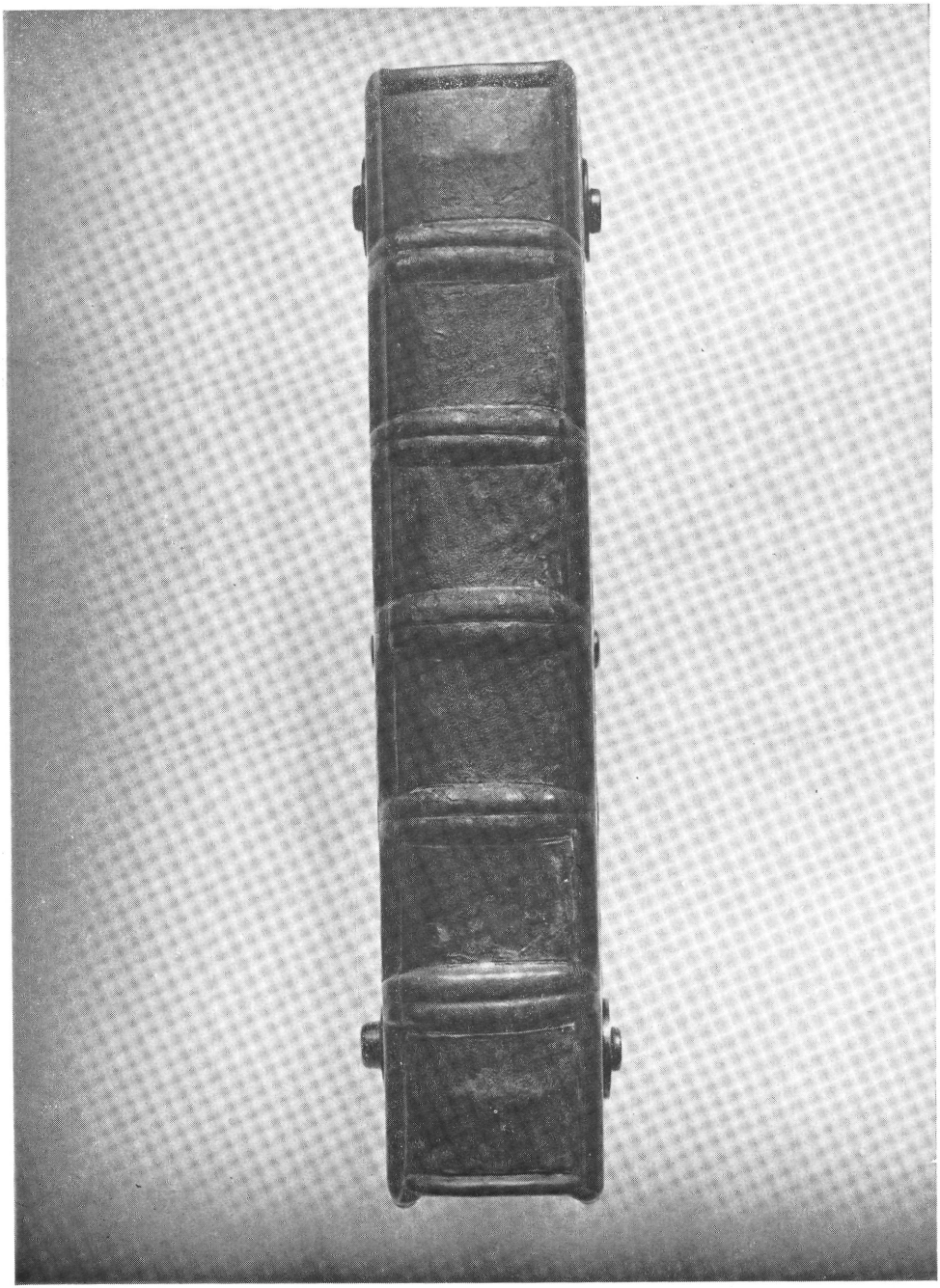

MS 378 Crescentius Petrus: Liber ruralium commodorum, 1431. — A kötés gerince restaurálás után

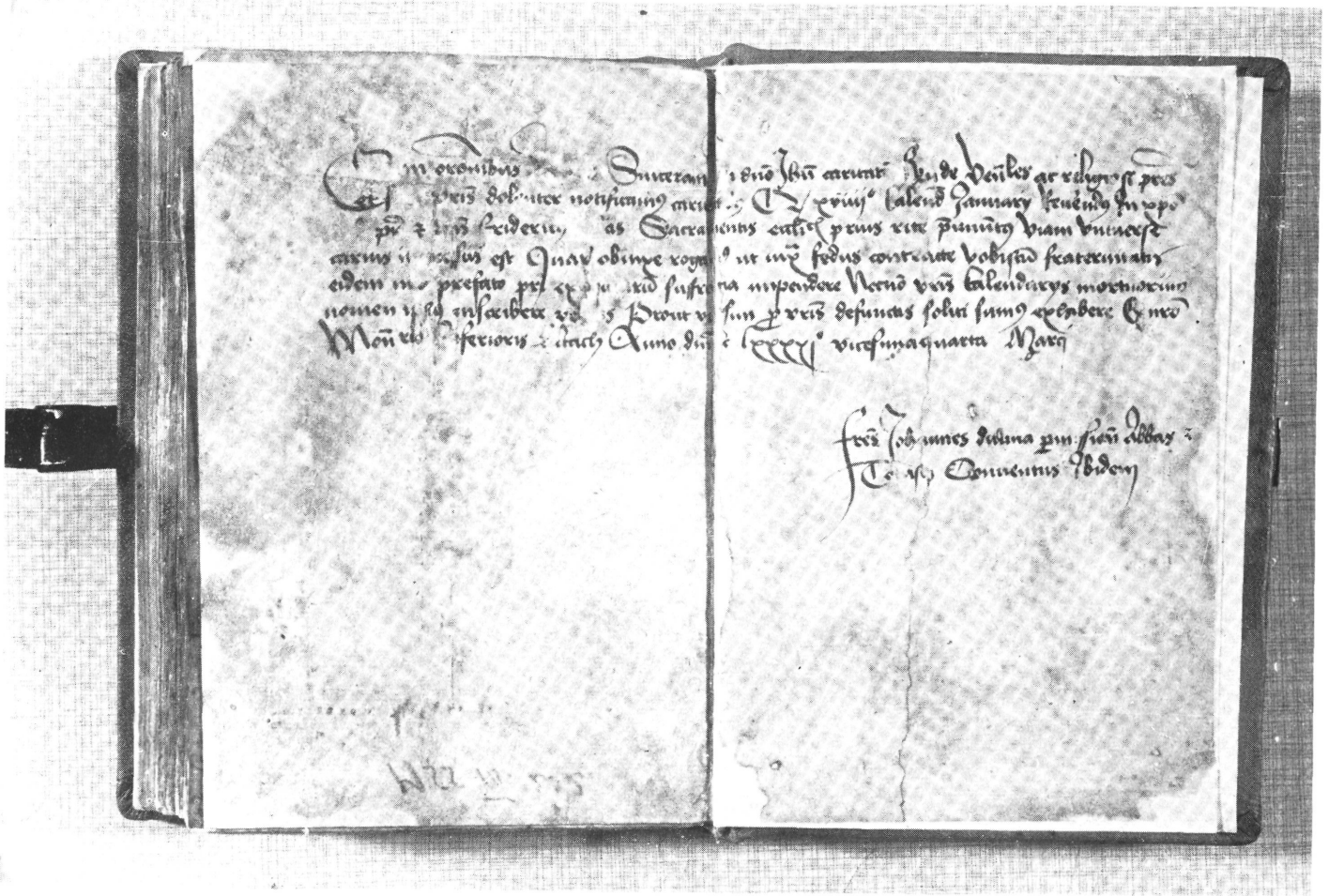

MS III. 202 Agenda Passaviensis, 1490. — A kézirat kötéstáblájából előkerült és a restaurálás után visszahelyezett, 1491-ben keltezett levél

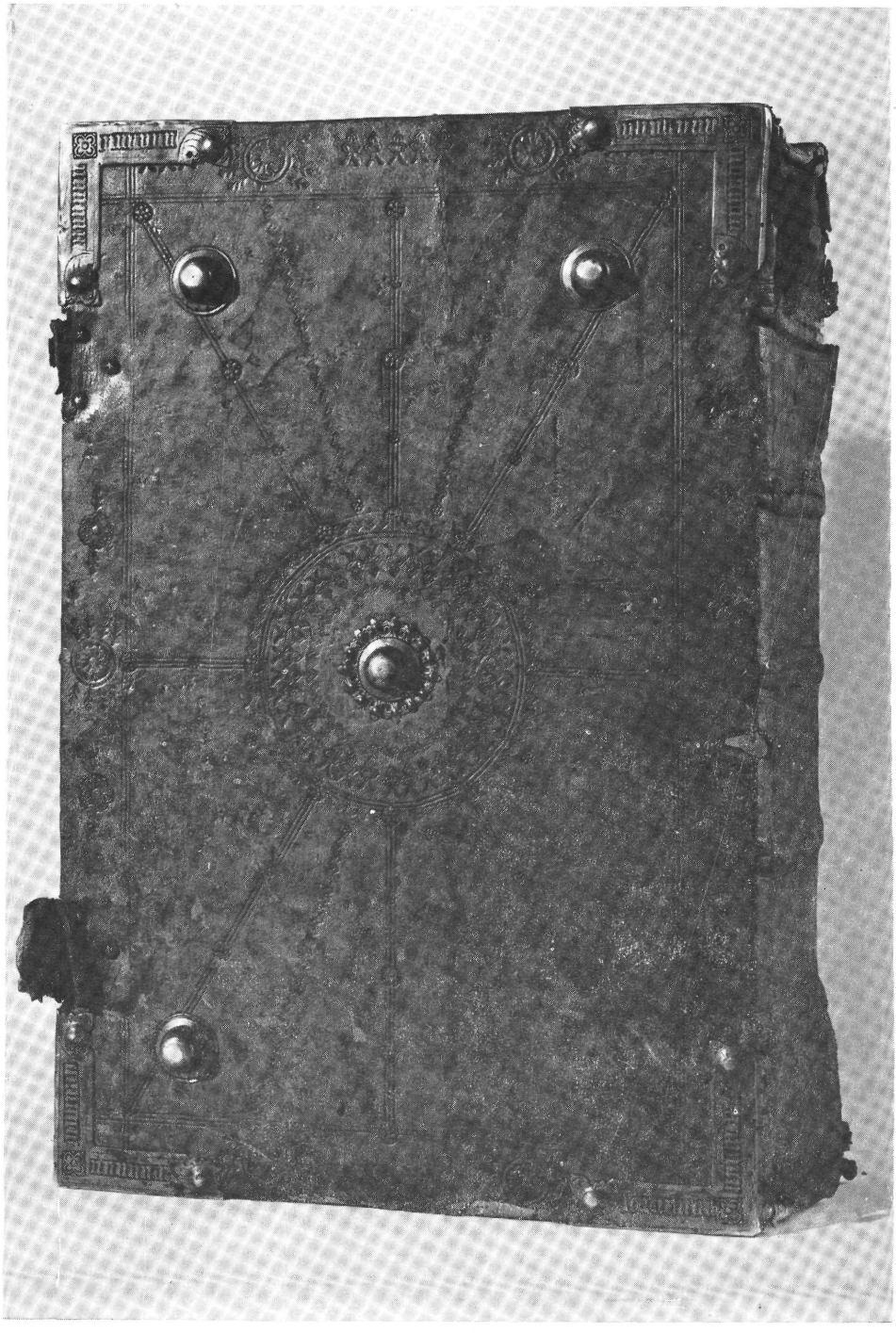

Inc. I. 1. XV. Raynerius de Pisis: Pantheologia ... Nürnberg, 1477 — A lövöldi Corvina hátlapja, restaurálás előtt

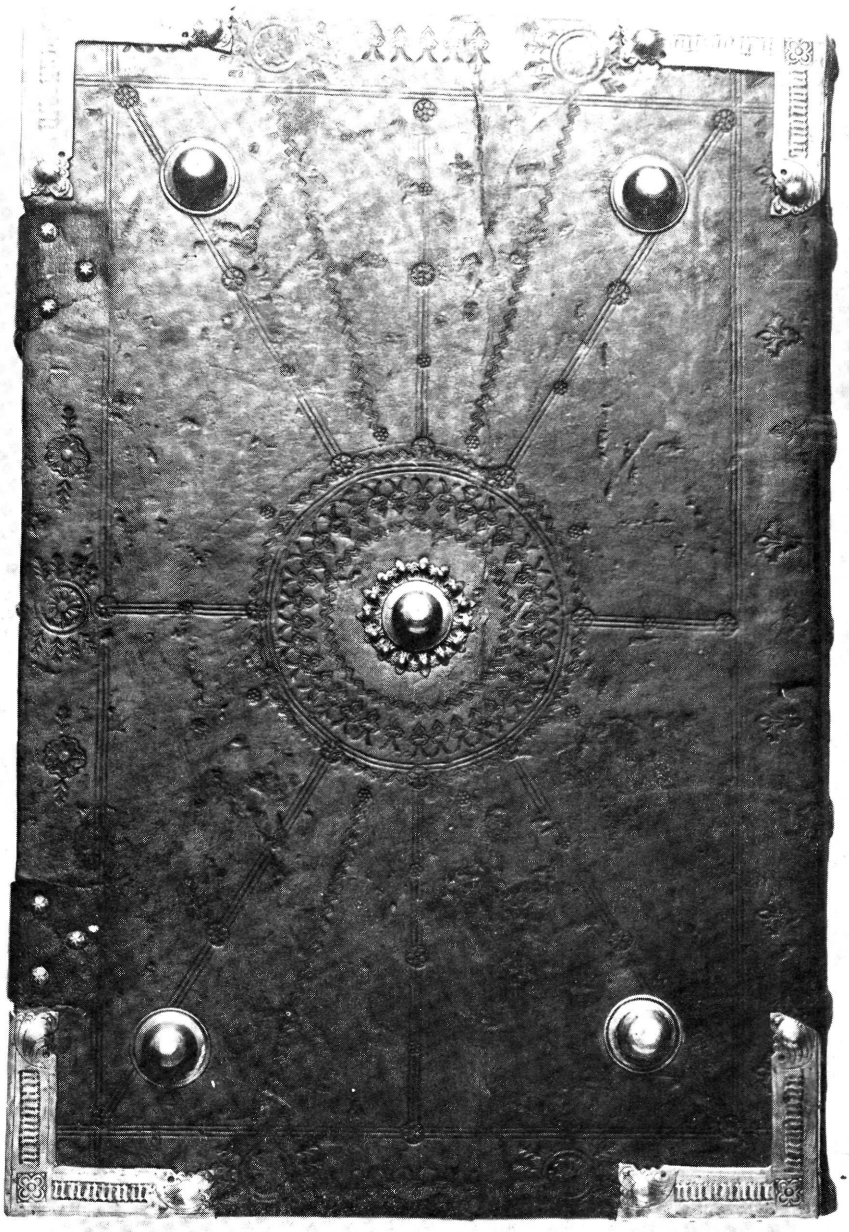

Inc. I. 1. XV. Raynerius de Pisis: Pantheologia ... Nürnberg, 1477 — A lövöldi Corvina hátlapja, restaurálás után

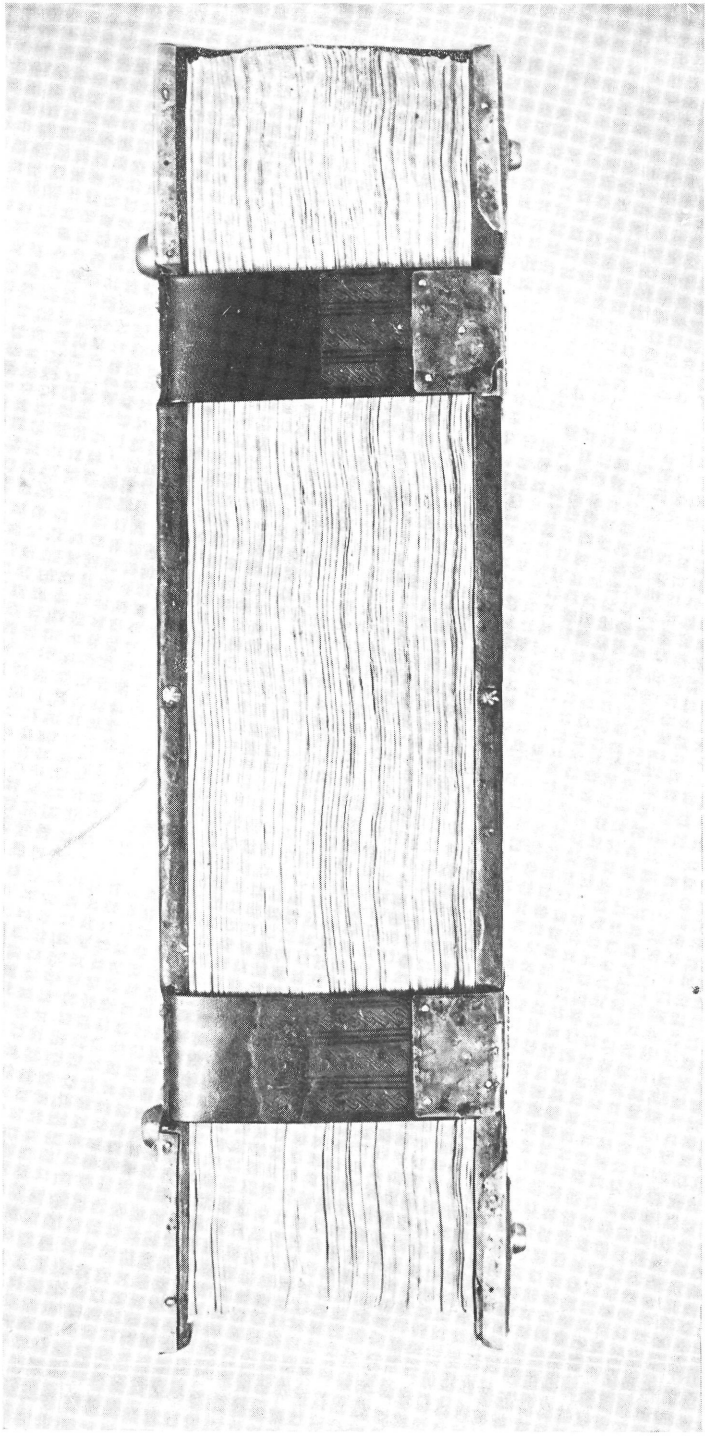

Inc. I. 1. XV. Raynerius de Pisis: Pantheologia . . . Nürnberg, 1477 — A lövöldi Corvina restaurálása során előkerült bőrpántmaradványok

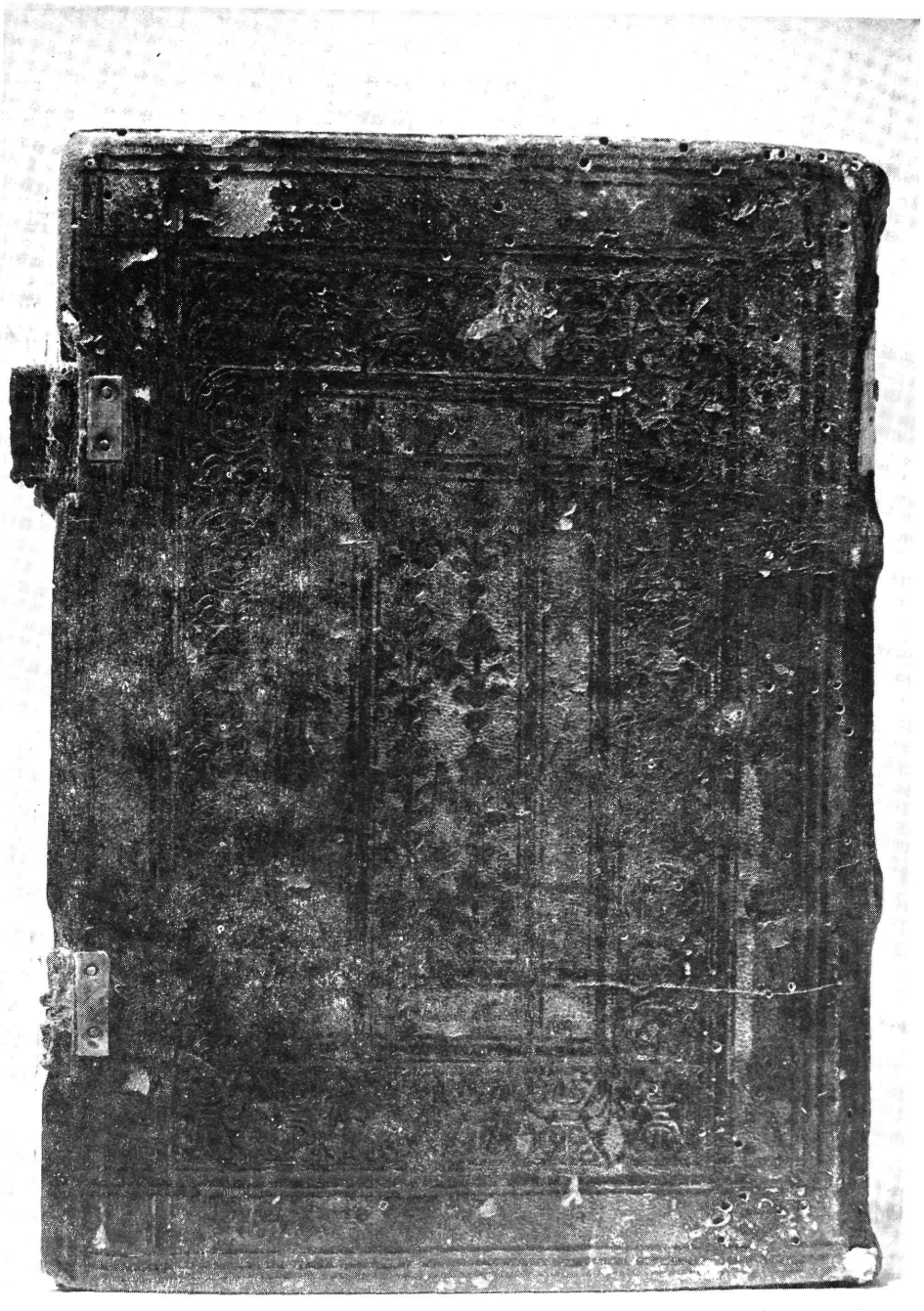

Ö. II. 4. Psalterium, Nürnberg 1497. — Hátlap, restaurálás előtt

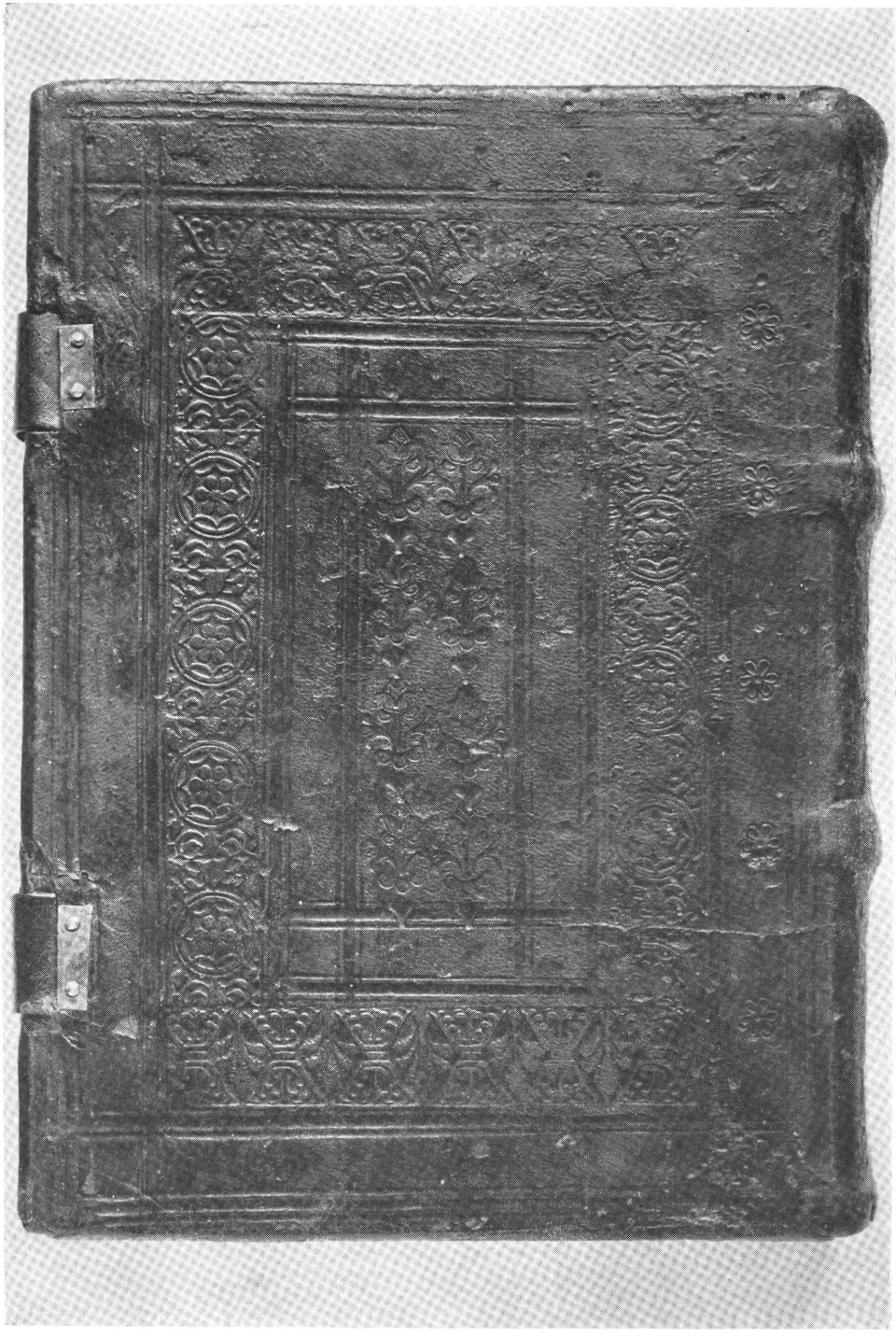

Ö. II. 4. Psalterium, Nürnberg 1497. — Hátlap, restaurálás után

36.988. Gratianus: Decretum. Paris, 1512. — A kötés gerince restaurálás előtt

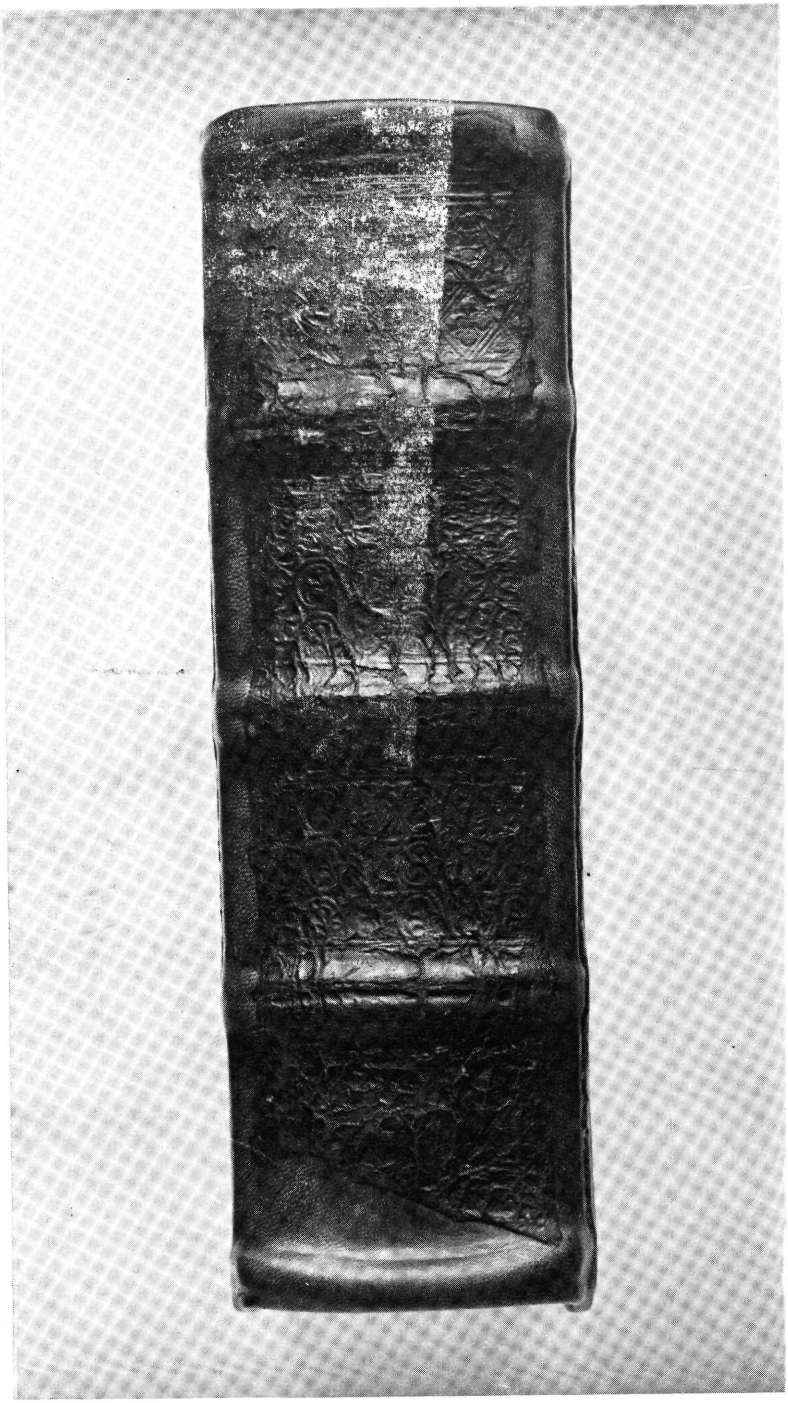

36.988. Gratianus: Decretum. Paris, 1512. — A kötés gerince restaurálás után

RMK I. 137. Huszár Dávid: A keresztyén hitről való tudományok rövid ... Pápa, 1577. — Restaurált levelek

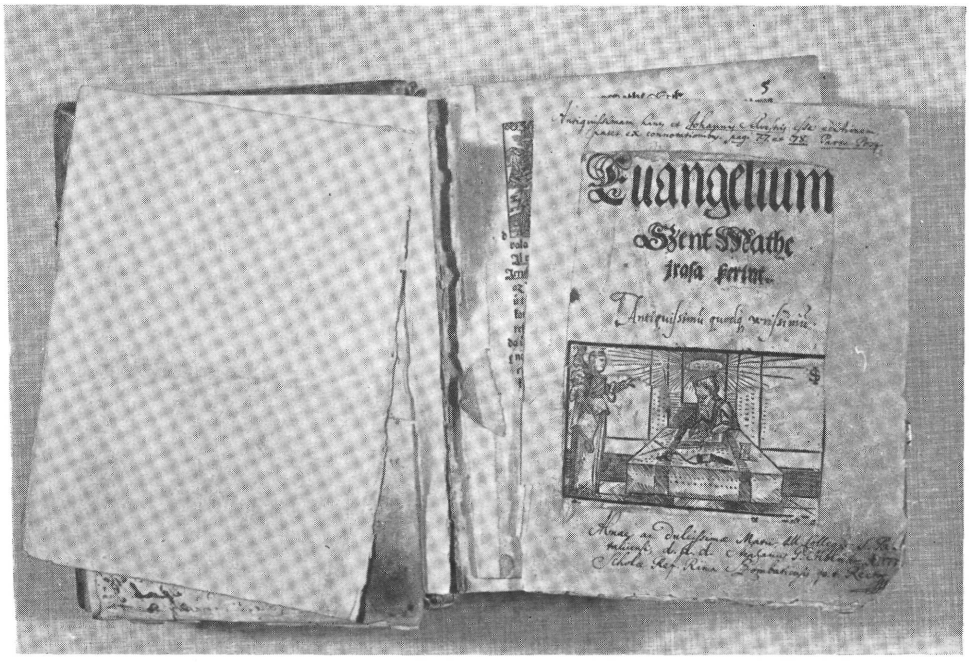

M 39. Sylvester János: Uy Testamentum magyar nyelwenn, Ujszighetben, 1541. — Címlap restaurálás előtt

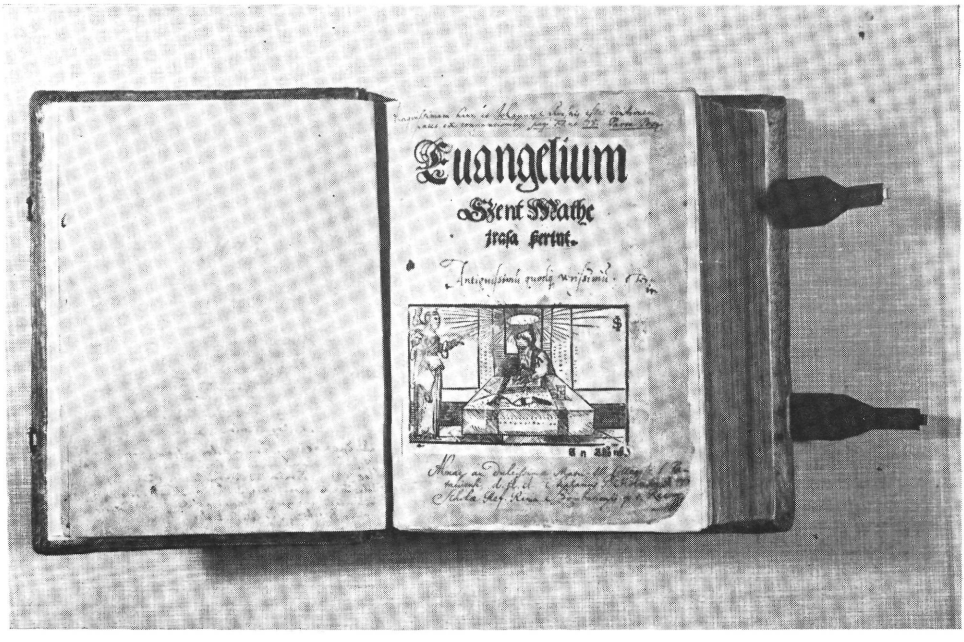

M 39. Sylvester János: Uy testamentum magyar nyelwenn, Ujszighetben, 1541. — Címlap, restaurálás után

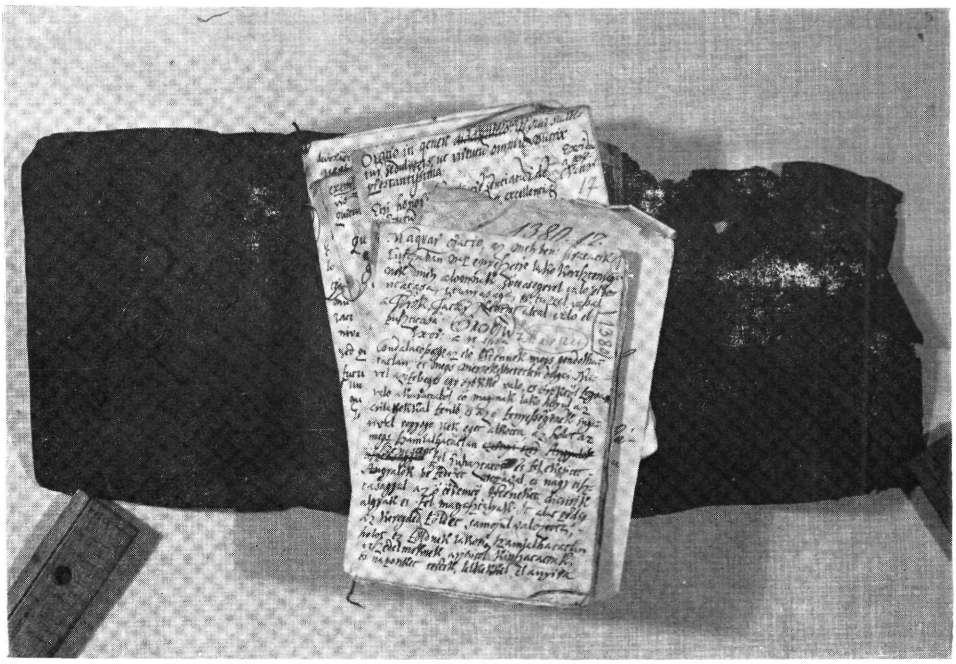

Bethlen Ferenc jegyzőkönyve, 1684—1685. — A kézirat restaurálás előtt

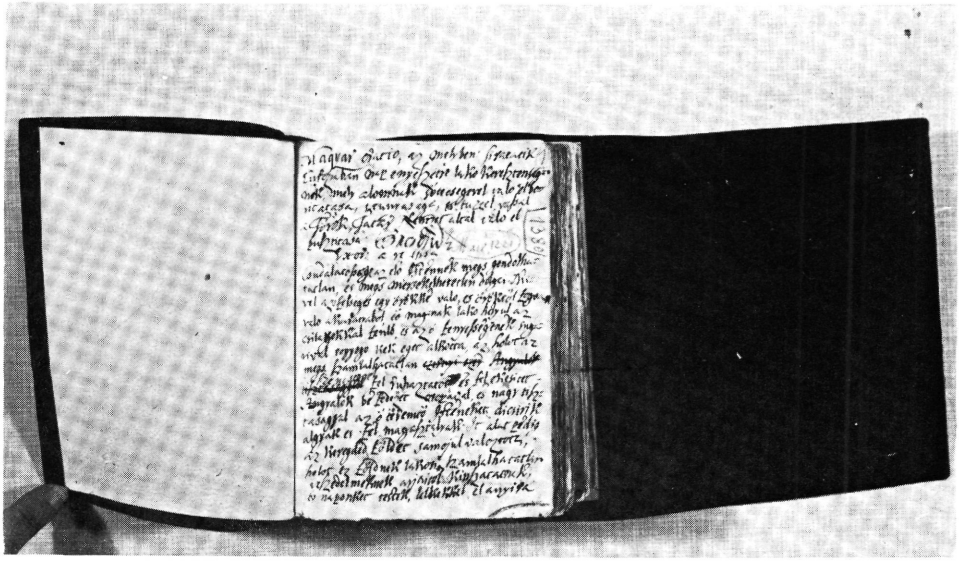

Bethlen Ferenc jegyzőkönyve, 1684—1685. — A kézirat restaurálás után

Fábri Gergely naplója, 18. sz. — A penészes kézirat restaurálás előtt

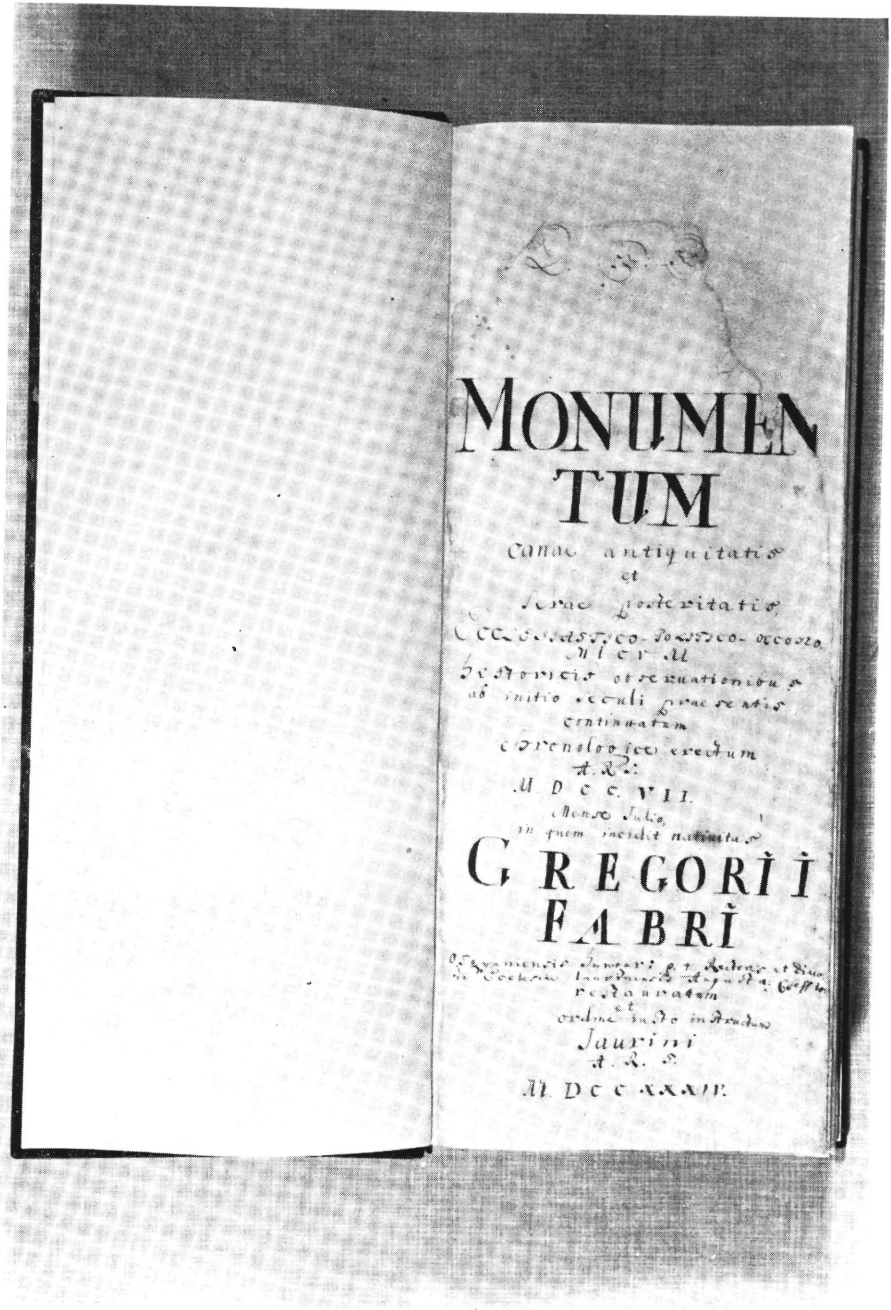

Fábri Gergely naplója, 18. sz. — A kézirat restaurálás után

9. Sokat forgathatták például az *RMK I. 137.* jelzetű, 16. századi pápai nyomtatványt, az ún. *Heidelbergi Káté*-t.[14] Az egyszerű vaknyomásos vonalakkal keretelt sárga kecskebőrborítás megkopott, a lapok elrongyolódtak, nedvesség következtében az első ívet a penészgomba is megrongálta. Valaki zsírpapírral és bélyegragasztóval át is ragasztott néhány oldalt, hogy a könyvecskét újra használhatóvá tegye. E nem szakszerű ragasztásokat csak meleg vízzel lehetett leoldani, azonban a papiros annyira gyenge megtartású volt, hogy a vízben apró darabokra mállott volna. Ezért először egy vízben nem, csak alkoholban oldódó műanyagoldattal (Regnal S 1) vontuk be majd vékony, átlátszó japánpapírt borítottunk rá. Száradás után már bátran meleg vízbe helyezhettük a lapokat. A zsírpapírrétegek gyorsan leváltak, de a műanyagragasztóval kasírozott japánpapír összetartotta a gyenge, szakadozott leveleket. Ezután kiegészítettük, restauráltuk azokat, végül alkohollal leoldottuk a japánpapír réteget, amely csak ideiglenes védelmül szolgált. A gyakori használat következtében elpiszkolódott leveleket még enyhén lúgos jellegű tisztító oldatban meg kellett mosni, majd a papír elvesztett enyvező és töltőanyagát pótoltuk az említett műanyagoldat hígított rápermetezésével. A könyv restaurálása ezután a szokott módon folytatódott.

10. Sokat olvasgatták az RMK I. 329—330. jelzetű, 16. századi, Debrecenben nyomtatott[15] könyvecskét is. Nem korabeli félbőrkötése szétszakadt, felső táblája levált, ennek következtében a műből néhány levél elveszett. Egészen elfeketedett első leveleit zsír- (vagy olaj-) foltok borították. E foltokat szerves oldószerekkel távolítottuk el, majd az egész kötetet enyhén lúgos oldatban mostuk, a szokott módon restauráltuk és egyszerű egészbőr kötéssel láttuk el.

11. Az *SS 162.* jelzetű, (RMK III. 238) 16. századi velencei nyomtatványnak[16] igen hányatott sorsa lehetett. A szép reneszánsz kötés Koroknay szerint Magyarországon készült. A sötétbarna bőrön vízszintes vágások nyoma látszott, a gerincről a bőr leszakadt, csonka, a hátulsó tábláról is hiányzott a borítás jelentős része, nedvesség-, penész- és sárfoltok fedték. A vaknyomással készült díszítést csak a tisztító és konzerváló munka után csodálhattuk meg. Az első és hátsó tábla egyforma: a belső keretben középen egyenes szárú virágtövek egymás alatti sora, majd négyszögű rácsdíszítmény keret következik, a gerinchez legközelebbi mezőben két-két ötkaréjos virágbélyegző helyezkedik el.

A könyvtest maga is megszenvedte a hányattatást: a levelek piszkosak, vízfoltosak, sérültek. Minden egyes lapot tisztítani és restaurálni kellett.

12. Az *M 39* jelzetű, SYLVESTER-féle Újszövetség 1541-ben jelent meg.[17] A fatáblákra vont világossárga disznóbőrkötés szinte megfeketedett a sok kéz nyomától. A felső táblán a tükröt figurális díszítmény tölti ki: Krisztus a kereszten. A hátulsó táblán a feltámadt Krisztus, lábainál a halált megszemélyesítő csontváz. A tükröt apró virágkelyhekből alkotott keret veszi körül, ezen kívül

[14] HUSZÁR Dávid (ford.): *Az kerestyén hitről való tudománnak rövid... sommáia.* Pápa, 1577. RMK I. 137, RMNy 395. (Pápa, Dunántúli Egyházkerület Könyvtára).

[15] [Evangéliumok és epistolák. Debrecen, 1574.] [Fons vitae. Az életnek kútfeje. Debrecen, 1574.] RMK I. 329—330, RMNy 337 A, 337 B. (Debrecen, Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtára).

[16] *Ordinarium Strigoniense.* Venezia, 1520. Lucantonius de Giunta, exp. Urbani Kaym librarii Budensis. SS 162, RMK III. 238. (Sárospatak, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára). L. Sz. KOROKNAY i. m. 97. l., jegyzék 296.

[17] SYLVESTER János; *Uy Testamentum magyar nyelwenn.* Újszighetben, 1541. M 39, RMK I. 15, RMNy 49 (Sárospatak, Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtára)

csigavonalban végződő „s" alakú levélfonadékból álló keretelés következik, majd hármas párhuzamos vonalak zárják le a tábla széleit. A keresztdíszítések mindkét táblán azonosak.

A címlap és a következő néhány levél kiszakadt a könyvtestből. A címlap szélei beszakadoztak, valamikor merítettpapírral körülragasztották, majd e szegélyre kézírásos bejegyzések kerültek. Az első négy lap elveszett, ezeket kézírással pótolták. A 6—7—8. lapok helyett üres merítettpapírt fűztek a könyvtesthez. A mű vége is csonka.

A kötetet a kötés lebontása nélkül restauráltuk. A bőrt csupán a hátsó tábláról és a gerincről emeltük le, így hozzáférhettünk a gerinchez és visszafűzhettük a bordákhoz a restaurált és előzékkel ellátott első és hátsó ívet. Ugyancsak a könyvtest megbontása nélkül tisztítottuk — radírozógéppel — az ujjnyomoktól piszkos leveleket.

13. A restaurátornak is ritkán kerül kezébe olyan kötésborító, mint amely Bethlen Ferenc *jegyzőkönyvét* borítja.[18] Tábla nélküli puha egészbőrborítása t.képpen egy hosszú bőrcsík, amelybe a kéziratot belegöngyölték és az íveket hozzávarrták a bőrhöz. Ez a könnyű kis könyvecske zsebben is hordható volt. Fűzése azonban a használat következtében felbomlott. Először vászoncsíkra fűztük fel az íveket, majd a bőr konzerválása és kiegészítése után az eredeti módszer szerint ráfűztük a bőrre is.

14. Az *RMK 114.* jelzetű, 1574-ben nyomtatott könyvön ugyancsak meglátszik hányatott sorsa.[19] A magyaros virágmotívumokkal díszített disznóbőrkötés világos színe sötétre változott az idők folyamán. A táblák elvesztek. A könyvtestet csak néhány öltés fűzi a gerincborításhoz. A vastag könyvtest gerince homorúvá vált. A mű elejéről 98 oldal hiányzik, másutt is hiányos. A levelek piszkosak, vízfoltosak, csonkák, gyűröttek. A restaurátornak az egész könyvtestet szét kellett fejtenie és a leveleket meg kellett mosnia, majd restaurálnia. A kötésborítás megtisztítása után láthatóvá váltak a díszítmények: a tükörben középen ovális alakú arabeszk, a négy sarokban stilizált tulipánok. A tükröt a következő keret veszi körül: hajlított indafonatok között virágok és gránátalmák. A külső keretben „s" alakú szirmok között stilizált kehely.

15. *Fábri Gergely naplója*, 18. század második feléből származó kézirat.[20] A kéziratot nedvesség következtében súlyos penészgomba fertőzés érte. A papírtábla levált a könyvtestről, az ívek lapokra estek szét. A felső sarkok végig csonkák voltak. A papír anyaga annyira meggyengült, hogy bármilyen óvatos kezelésnél is minden érintésre kisebb-nagyobb darabok váltak le róla.

A leveleket külön-külön szűrőpapírra helyezve vattával óvatosan megtisztítottuk a durvább szennyeződéstől, majd minden lapra fertőtlenítőszert tartalmazó műanyagoldatot porlasztottunk szórópisztoly segítségével. Ezután már kézbefoghattuk a kéziratot annak károsodása nélkül. Következett a csonka levelek kiegészítése. Majd az íveket felfűztük és új félbőrkötéssel láttuk el.

[18] *Bethlen Ferenc jegyzőkönyve.* Kézirat, 1684—1685. Jelz. nélk. (Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Könyvtára)

[19] Kulcsár György: *Postilla.* Alsólindva, 1574. RMK I. 114, RMNy 334. (Kecskemét, Református Egyházközség Könytára)

[20] *Fábri Gergely naplója.* Kézirat, 1778 előtt, jelz. nélk. (Nemeskéri Evangélikus Egyházközség Könyvtára).

ILDIKÓ, B. KOZOCSA

Restaurierung seltener Exemplare der kirchlichen Bibliotheken

Seit 1972 sichert das Ministerium für Kultur finanzielle und fachliche Unterstützung für die Restaurierung seltener Exemplare in kirchlichen Bibliotheken, die durch ihren hohen Wert als Schatz der Nation gelten. Überdies gewährleistete das Ministerium 1974 einen, und 1975 noch einen Status der Széchényi Landesbibliothek mit der Bestimmung dass zwei fachkundige Restauratoren im Laboratorium der Bibliothek Manuskripte und Drucksorten der Kirche kostenlos restaurieren.

Die Verfasserin des Aufsatzes — Leiterin des Laboratoriums der Széchényi Landesbibliothek — berichtet über die zweijährige Arbeit der Restauratoren — 1973 bis 1974 — die Restaurierung von fünfzehn Buchraritäten hohen Wertes. Die Zeit der Entstehung der behandelten Werke — meistens das XV bis XVI Jahrhundert — wird angegeben, ausserdem wird auch über die kunstgeschichtlichen und stilarischen Kennzeichen der Einbandtafeln, den Zustand der Bücher, die Beschädigungen derselben, und die wahrscheinlichen Ursachen der Beschädigungen berichtet.

Die Restaurationsarbeiten sind ausführlich beschrieben. Die dabei verwendeten Materialien sind ebenfalls mit der Angabe angeführt, welches derselben für welche Zwecke verwendet wurde. Sehr wertvolle Fragmente kamen nicht selten zum Vorschein, als die Bücher zerlegt und die Einbandtafeln geöffnet wurden. Dies war bei mehreren der im Aufsatz beschriebenen Werke der Fall.

Die Restauratoren denken bei ihrer Arbeit auch an die Buchrestauratoren, die Historiker des Buchs und des Einbandes der Zukunft. Auch sorgten sie dafür, dass der ursprüngliche Zustand vor der Restauration nachträglich wiederhergestellt werken kann.

Eine Anzahl Fotos illustrieren den Aufsatz und stellen die Bücher vor und auch nach der Restaurierung dar.

KÖZLEMÉNYEK

III. János niederaltaichi apát levele 1491-ből egy kézírásos passaui Agendában. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár). A 144 levélből álló papírkézirat (jelzete Ms. III. 202.) 1935 körül került HALMOS Ignác (1853—1931) kanonok hagyatékából az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárba. A szakirodalomból már ismert; először RADÓ Polikárp figyelt föl rá és írta le röviden 1941-ben.[1] A második világháború után évekig lappangott, 1966-ban került vissza őrzési helyére, jelzetet is csak akkor kapott.

Már RADÓ Polikárp megállapította, hogy a manuscriptum nem más, mint a Passauban 1490. július 31-én Johann PETRI-nél nyomtatásban megjelent *Agenda Passaviensis* 1491-ben készült kézírásos másolata. E passaui Agenda-ból hazánkban eddig egy nyomtatott példány ismeretes.[2] Christoph von SCHACHNER passaui püspök (1490—1500)[3] rendeletére látott napvilágot a nyomtatott Agenda.

A 15—16. sz.-ban Passau és különösen Pozsony között élénk volt a kapcsolat: a pozsonyi káptalan tagjai közül többen korábban a passaui egyházmegye klerikusai voltak, így pl. SCHOMBERG György († 1486. IX. 30.) prépost, a pozsonyi egyetem alkancellárja, HITTENDORFI Miklós (1459—1479), PRECHTL Farkas (1479-től), SCHELBINGER Gáspár (1523-tól)[4] stb. Így kerülhetett esetleg hazánkba a kézirat. KNAUZ Nándor „A magyar egyház régi szokásai" c. értekezésében írja, hogy nálunk külföldi szerkönyvek (= rituálék) voltak használatban, leginkább az ország szélén, és hivatkozik DRASKOVICH György püspök 1636-os győri rituáléjának előszavára, melyben ez áll: „... Cum Episcopus Jaurinensis renuntiarer ... comperi nondum cunctos novum illud Rituale (= a Pázmány-félét) amplexos, hic veterem legendam Strigoniensem, ibi Pastorale Passaviense, alibi Salisburgense adhiberi" (Magyar Sion 5/1867/166).

1623-ban Laetare vasárnap — a bejegyzés szerint — stainachi FRANKENBURGER Sebestyén ottóvölgyi (Ottental) plébános[5] ajándékozta MURMAN Gergely ottani rektornak. Egy

[1] RADÓ Polikárp: *Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai.* A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve az 1940/41-i tanévre. Pannonhalma, 1941. p. 124. nr. 13. — Ugyanő: *Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariae.* U. o. p. 171. nr. 136. — Ugyanő: *Mittelalterliche liturgische Handschriften deutscher, italienischer und französischer Herkunft in den Bibliotheken Südosteuropas.* Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti Mohlberg. II. Romae, 1949. p. 376. nr. 57. — Ugyanő: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Budapestini, 1973. p. 479. nr. 156.

[2] Győr, Szemináriumi Könyvtár Ö. III. 2. Vö. SAJÓ—SOLTÉSZ: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I—II.* Budapestini, 1970. nr. 40.

[3] GAMS, Bonifacius: *Series episcoporum ecclesiae catholicae.* I. Ratisbonae, 1873. p. 301.

[4] RIMELY, Carolus: *Capitulum insignis ecclesiae Collegiatae Posoninensis.* Posonii, 1880. pp. 229, 257, 258, 262.

[5] NÉMETHY, Ludovicus: *Series parochiarum et parochorum Archi-Dioecesis Strigoniensis.* Strigonii, 1894. p. 577. Ottóvölgyről u. o. pp. 210—211.

későbbi, év nélküli, bejegyzés szerint a nagyszombati Szent Mihály templom katalógusába írták be.

A századok folyamán megkopott, sérült egykorú egyszerű deszkára vont barna bőrkötést 1974-ben restaurálta az Orsz. Széchényi Könyvtár restauráló laboratóriuma B. Kozocsa Ildikó vezetése alatt. A felső kötéstáblából ekkor került elő egy félbehajtott missilis (210 × 150 mm), amelynek csak a külső oldaláról tudtunk eddig, mivel ide írták be a fentebb már említett possessor-bejegyzéseket.

A niederaltaichi bencés kolostorban 1491. március 24-én írott levélben III. János apát és az egész konvent tudtul adja, hogy elődje, II. Frigyes apát 1490. december 14-én az egyház szentségeivel megerősítve meghalt. Az ismeretlen címzettnél hivatkozik a köztük fennálló imaszövetségre és kéri őket, hogy imádkozzanak érte és írják be nevét a halottak kalendáriumába, hiszen a niederaltaichiak is imádkoznak az ő halottaikért.

A 8. sz. első felében alapított niederaltaichi kolostorról tudjuk, hogy kolonizációs és missziós központ volt Cseh- és Morvaország, valamint hazánk felé is. A középkorban, a hanyatlás idején is példaképnek számított, hiszen más kolostorok 8 niederaltaichi szerzetest kértek apátjukul és velük számos, még külföldi kolostor is imaszövetségben állott.[6]

III. János apát[7] és a konvent levele nem sokkal ezután került a niederaltaichiakkal imaszövetségben álló valamelyik bencés kolostorban (talán Passau) bekötésre az ugyancsak 1491-ben másolt passaui Agendával együtt, s maradt rejtve egészen 1974-ig, az egyszerű kolostori kötés restaurálásáig.

A levél szövege itt-ott, főként a félbehajtásnál nehezen olvasható:
„Cum orationibus nostris? Sinceram a domino Johanne caritatem Rende? Venerabiles ac religiosi patres/ et fratres vestris dolenter notificamus caritati quod XVIII Calendis January Reverendus in Christo/ pater et dominus Fridericus abbas Sacramentis ecclesie prius rite premunitus viam universe/ carnis ingressus est Quare obnixe rogamus ut iuxta fedus contracte vobiscum fraternitatis/ eidem nostro prefato patri ex...? suffragia impendere Necnon vestris Calendarys mortuorum/ nomen ipsius inscribere velitis Prout ... pro vestris defunctis soliti sumus ex...? Ex nostro/ Monasterio Inferioris Altach Anno domini LXXXXI vicesima quarta Marti/ Fratres Johannes divina permissione? succedens? Abbas/ Totiusque Conventus ibidem".

Kovách Zoltán

Ki fordította Osterwald „Traité des sources de la corruption qui règne aujourd'hui parmiles chrétiens" című művét magyarra? Jean-Frédéric Osterwald neuchâteli lelkésznek, akit az ún. „ésszerű ortodoxia" egyik legjelentősebb képviselőjeként tart számon a teológia-történet, — ez az 1700-ban megjelent munkája 1745-ben Debrecenben is kiadásra került magyar nyelven, a következő címmel: *A keresztyének között ez idő szerint uralkodó sok romlottságok kútfejeiről való Elmélkedés.* A fordító nevének feltüntetése nélkül napvilágot látott mű fordítójának az irodalom Domokos Mártont, Debrecen akkori főbíráját tekinti. Hogy ez a felfogás honnan ered, s min alapszik, ma már nehéz lenne megállapítani. Petrik Géza *Magyarország bibliographiája* c. munkája (Bp. 1888—1892) csak a megjelent mű címíratát közli (II. k. 953. l.). Magam először Zoltai Lajos *Domokos Márton debreceni főbíró és kora* c. tanulmányában (Debreceni Képes Kalendárium, 1909., 63.) találkoztam ezzel a megjelöléssel bizonyító adatokra való utalás nélkül. Zoltai állítását viszont elfogadja és tovább adja Zoványi Jenő *Cikkei* (Bp., 1940.) Domokos Mártonról

[6] *Lexikon für Theologie und Kirche* 7/1962/950—951.
[7] *Monumenta Boica.* Vol.11. Monachii, 1771. 11. A niederaltaichi apátok névsora.

szóló címszavában, melyet ZOLTAI tanulmányára alapít. Kettejük tekintélyét aztán mintegy a magáéval megtoldva, RÉVÉSZ Imre minden kételkedés nélkül ezt írja *Bécs Debrecen ellen* c., DOMOKOS Lajosról szóló tanulmányában, (Bp. 1966., 20. l.): „Ostervald (így!) — művét Domokos Márton lefordította, és névtelenül 1745-ben kiadta a következő cím alatt" stb. Nem csoda, ha ezek után BENDA Kálmán — IRINYI Károly *A 400 éves debreceni nyomda* c. munkájukban a mű címe után zárójelben szintén odateszik: „Ford. Domokos Márton".

Ezzel szemben mi a valóság? SZILÁGYI Sámuelnek (1719—1785), az ifjú debreceni professzornak elhunyt kortársa és barátja Maróthi felett mondott latin nyelvű emlékbeszédének, mely nyomtatásban is megjelent a zürichi *Museum Helveticum* 1746. évfolyamában (II. rész, 249—280.), egyik jegyzetében (271—272.) ezt olvashatjuk (A szöveget magyarul idézem):

„Ide tartozik az a dolog, aminek maga Debrecen városának tiszteletreméltó tanácsa volt a kezdeményezője, ti. hogy Ostervald (így) tiszteletes Romlottság kútfejei (ti. című munkája) kinyomattassék. Hogy ezt az elhatározást a tanács milyen sokra értékelte, már abból is meg lehet érteni, hogy mikor őt (ti... Maróthit, akiről a főszöveg szól) más dolgok, amelyek vállára nehezedtek, ennek az igen szép könyvnek a fordításától elvonták (bár már a harmad részét, vagy kevéssel többet is, a francia nyelvből magyarra átültette), legott négy férfi vállalkozott önként a hátralevő munka elvégzésére, hogy a könyvet minél előbb napvilágra lehessen bocsátani. Az első volt tekintetes Domokos Márton úr, Debrecen városának bírája, aztán az igen kiváló Szeremlei Sámuel úr, első szenátor és a debreceni Kollégium gondnoka, továbbá tudós Buzinkai György úr, a város fizikusa, orvosdoktor, végül a híres-nevezetes Szilágyi Sámuel professzor úr, aki a könyv kiadását is gondozta. Az irígy sors nem engedte, hogy Maróthi kinyomtatva lássa a könyvet, ti. meghalt, mielőtt az megjelent volna".

A jegyzet az *Oratio funebris*nek ahhoz a részéhez kapcsolódik, melyben SZILÁGYI MARÓTHI teológiai felfogását, egyházi tevékenységét méltatja. Mivel a főszöveg kezdete előtt ott áll (254. l.), hogy „notas, ubi necessarium visum est, orationi adjecit" „Stephanus Hatvani de Hatvan Nobilis Hungarus", vagyis a beszédet, ahol szükségesnek látszott, jegyzetekkel egészítette ki HATVANI István, nyilván ez a jegyzet is az ő kezétől származik. HATVANI MARÓTHInak is, SZILÁGYInak is tanítványa volt, s a beszédet is ő vitte magával Bázelbe, 1746 tavaszán MARÓTHI barátjához BECKhez, aki a Museum Helveticum egyik szerkesztője volt. (A másik Johann Jacob BREITINGER zürichi professzor). Bármilyen jól tájékozott is lehetett HATVANI MARÓTHIval és SZILÁGYIval kapcsolatban, mégis fel kell tételeznünk, hogy a jegyzetek nem az ő „rögtönzései" voltak, hanem azokat még itthon megbeszélte SZILÁGYI Sámuellel, amint azt többek között a fenti sorok részletes értesültségre valló megállapításai (pl. hogy meddig jutott MARÓTHI a fordításban, ki gondozta a megjelenendő könyvet) is bizonyítják. OSTERWALD művének fordítását tehát jó harmadrészben MARÓTHI, mintegy kétharmad részben négy debreceni, ahogy ma mondanák, „vezető értelmiségi" férfiú fordította, ami nemcsak ezek vallási felfogását („ésszerű ortodoxia"), hanem a debreceni előljárók műveltségi szintjét is mutatja: szinte máról holnapra négy ember is vállalja, hogy a MARÓTHI által megkezdett fordítást gyorsan befejezze, „tiszta, világos, nyomatékos, és az egyszerűbb lelkek számára is érthető magyarsággal" (RÉVÉSZ l. i. mű, 20.).

Ezek alapján javasolom, hogy az OSTERWALD-fordítást MARÓTHI—DOMOKOS stb. jelzés alatt tartsa nyilván könyvészetünk.

TÓTH BÉLA

Csokonai könyvtárának egy kötete a prágai Egyetemi Könyvtárban. 1974 őszén alkalmam nyílt rá, hogy tanulmányozzam a prágai Egyetem Könyvtár ún. KUBELIK (SZÉLL) gyűjteményének [Knihovna Kubelikova (Széllova)] kéziratos anyagát.

Mint ismeretes, a múlt század neves könyv- és kéziratgyűjtőjének, SZÉLL Farkasnak gazdag hagyateka fogadott leányának házassága révén Prágába került. (SZÉLL [BESSENYEI] Marianne-t 1903-ban vette feleségül KUBELIK János, a világhírű cseh hegedűművész.) Az értékes gyűjtemény később KUBELIKNÉ SZÉLL Marianne adományából jutott a prágai Egyetemi Könyvtár tulajdonába, ahol különgyűjteményként kezelik.[1]

A gyűjteménynek eddig csak kéziratos anyaga részesült figyelemben a hazai filológia részéről: 1954-ben KLANICZAY Tibor 1—20. tételben 22 kéziratos kötetet, ill. köteget ismertetett belőle, majd STOLL Béla ezek közül 16-ot (18 kötetet) részletesebben tárgyalt 1963-ban közzétett bibliografiájában.[2] STOLL elhagyta KLANICZAY felsorolásának utolsó négy tételét, amelyeket maga a közlő is jelentéktelenebbnek ítélt; az „Acta Varia" megnevezésű tételt azért is mellőzhette STOLL, mivel ez a — valójában „Epistolae Variae et fragmenta" elnevezésű négy kötegnyi — gyűjtemény főként leveleket tartalmaz, bár akad benne kéziratos versgyűjtemények töredéke is.

Nem lehet most itt célunk, hogy a KUBELIK (SZÉLL) gyűjtemény kéziratos anyagának 128 tételét akárcsak vázlatosan is ismertessük, bár a XVIII. századi kutatások szempontjából ez is elodázhatatlan feladat. Csupán jelezni szeretnénk, hogy a gazdag gyűjtemény elsősorban a XVIII. századi hazai történetre, különösen a debreceni Kollégium életére vonatkozóan tartalmaz értékes anyagot, ami érthető is, ha tudjuk, hogy SZÉLL Farkas atyja, SZÉLL Sámuel 1810-től Debrecenben tanult, s föltehetően nagyapja, SZÉLL György ref. lelkész is már ott végezte a főiskolát. SZÉLL Sámuel mint a poétai osztály köztanítója költőként is hírre emelkedett: többek között FERENCZY István Csokonai-szobrának Debrecenbe érkezését latin és magyar nyelvű ódával ünnepelte;[3] számos kéziratos verse található a Kubelik (Széll) gyűjteményben. Kívüle számos ismeretlen verssel szerepel itt CSOKONAI poézis-oktatója, (HÁLÓ) KOVÁCS József is, aki az ismertetésekben is sajnálatosan összekevertetik a dunántúli CSOKONAI-epigonnal, a pátkai „rímkovács" KOVÁCS Józseffel. Mivel SZÉLL Farkas anyai ágon testőrírónk családjával, a BESSENYEI családdal volt közvetlen kapcsolatban (anyja BESSENYEY Anna volt), érthető, hogy a BESSENYEI családról, s közvetlenül BESSENYEI Györgytől is több mű található a kéziratgyűjteményben.

SZÉLL Farkas egy ideig, 1895-től a debreceni Csokonai-Kör elnöki tisztét is betöltötte, s talán ezzel magyarázható, hogy CSOKONAIra vonatkozóan is gazdag anyaggal rendelkezik gyűjteménye.

Az egykorú kiadatlan, ismeretlen versek és prózai művek mellett több teológiai, protestáns egyháztörténeti mű található a kéziratok között, s az eredeti művek mellett akadnak benne kevésbé értékes másolatok is, pl. GYŐRI Mihály könyvekből, hírlapokból egybemásolt kötetei vagy BUDAI Ézsaiás, GÁTI István egy-egy nyomtatott munkájának kéziratos másolata.

Akad a gyűjteményben azután XVIII—XIX. századi napló, útleírás, önéletrajz, levél is, amelyeknek már mint gyűjtő juthatott birtokába SZÉLL Farkas.

[1] Ld. SZINNYEI: *Magyar Írók* XIII, 648—9. KLANICZAY: I. OK. VII. [1954]. 3—4: 432 kk. DÉZSI Lajos 1930-ban a gyűjtemény egyik fontos kéziratáról még úgy tudta, hogy az „Kubelikné sz. Bessenyei Marianne könyvtárában, Prágában van." (RMKT. VIII, 468.

[2] Ld. KLANICZAY: I. OK. i. h. és STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. (1565—1840).* E művekről — a KLANICZAY említette 16., 18., 19. és 20. kivételével — mikrofilm is található az MTA Könyvtárának Mikrofilmtárában.

[3] Ld. Örvendező versek a nemes magyar nemzethez, midőn Rómában lakó magyar Ferenczy István, néhai nevezetes poéta Csokonai Vitéz Mihály mellképét a debreczeni helv. hitv. kollégiumnak ajándékba küldötte. Debrecen. 1823.

A Kubelik (Széll) gyűjtemény kéziratainak részletes ismertetését más alkalomra hagyva, hadd emlékezzünk meg a következőkben a gyűjtemény nyomtatványairól.

Célom nekem is a kéziratos anyag áttanulmányozása volt, s csupán próbaképpen — szúrópróbaként — néztem utána: nem kerültek-e Széll Farkas nyomtatványai is a prágai Egyetemi Könyvtárba.

A nyom, amelyen elindultam, Barcsa János, 1908-ban közzétett Csokonai-bibliográfiájának[4] két adata volt. Barcsa a bibliográfia III. fejezetében a „Csokonaira vonatkozó kéziratok"-at és „Csokonai kéziratai"-t írja le; a budapesti és a debreceni közgyűjtemények ismertetése után „Kéziratok más gyűjteményekből" címmel sorol föl néhány vidéken található kéziratot. Első helyen „B. Széll Farkas debreceni táblai tan.-elnök tulajdonában levő kéziratok"-at említ, összesen ötöt:

Elegyes dalok. Összeírta Győry Mihály 1825.

(Ez nyilvánvalóan azonos a Kubelik [Széll] gyűjteményben XXII. C 42. č. 31. jelzet alatt található *Elegyes Dolgok* című kötettel, amelyet Győry Mihály másolt össze 1825-ben s számos Csokonai-verset tartalmaz. Klaniczay 9. sorszám alatt említi.)

Kovács József verseskönyve.

A Kubelik (Széll) gyűjteményben négy hasonló című versgyűjteményt is találunk; ld. Klaniczay: 6., 7., 10. és 13. A 13. számúnak a címe pontosan megegyezik a Barcsa által említettel: *Kováts Jozsef Verses könyve.* Klaniczay 13. sorszám alatt *XVIII. század-végi gyűjtemény* címmel említi ezt a kötetet, de Stoll már *Kováts József-gyűjt.* megjelöléssel vette föl bibliográfiájába (443. sz.), megjegyezve, hogy „A gyűjteményt egyik későbbi tulajdonosáról neveztük el. . . Ez nem azonos a versszerző Kovács Józseffel" A figyelmeztetés helyes, bár nem egész pontos; pontosabban: nem azonos a pátkai „rímkovács" Kovács Józseffel, de azonos a versíró (Háló) Kovács Józseffel, Csokonai poézis-oktatójával, az *Aeneis* magyarra fordítójával. Klaniczay és Stoll csupán Teleki József, Gyöngyösi János verseit említik a kötetből, s így arra kellene gondolnunk, hogy Barcsa adata valamelyik másik Kovács József-gyűjteményre vonatkozik, amelyeknek mindegyike tartalmaz — Klaniczay és Stoll szerint is — Csokonai-verseket.

Mégis alighanem erre a kötetre utalt Barcsa: tüzetesebb vizsgálat után ugyanis kiderül, hogy a gyűjtemény Csokonai poézis-oktatójától, (Háló) Kovács Józseftől is tartalmaz verseket, sőt egy Csokonai-verset is: másolatban ugyan, de mellette a költő néhány soros autográf pótlásaival!

Aõ 1794. 1. July. címmel, *El jöttetek hát Oh Hazai Naggyai. . .* kezdettel előfordul e kötetben a *Gróf Károlyi József úrnak* című alkalmi vers, amelynek latin nyelvű része 1794-ben Debrecenben a szerző neve nélkül *Carmen inaugurale* címmel nyomtatásban is megjelent Szigethy Mihály nyomdájában. A prágai kézirat a köszöntőnek csak magyar nyelvű részét tartalmazza, s a versek némileg más sorrendben fordulnak elő benne, mint ahogyan az Alkalmatosságra írt versek 1805-i kiadásában s a későbbi kiadásokban: a kéziratban „Az élő nyelven tett köszöntés" rímes alkaioszi strófái vannak az első helyen, ezután jönnek „Az énekek", s végül csak a legvégén a voltaképpeni üdvözlő vers páros rímű tizenkettősei (176—184. l.).

Az indító rímes alkalaioszi versszak mellett Csokonai saját kezű bejegyzései olvashatók:

Én is itt a' Hegy tövēb [= tövében] | Hol n̄ [= nem] igen meredek | Nagysádnak magā [= magam] Nevébē [= Nevében] | Apró Violát szedek | Es Laurussahoz kaptsolva | Be mutatom kéz tsokolva | Végye tőlē [= tőlem] kegyesen.

[4] *A Csokonaira vonatkozó irodalom és a kéziratok.* ItK 1908: 95—111.

Némileg eltérő sortördeléssel ez a versszak az Alkalmatosságra írt versekben közvetlenül az alexandrinusokban írt köszöntő végén jelent meg: ez után következett az „élő nyelven tett köszöntés" és az énekek.

A kéziratban az „élő nyelven tett köszöntés" utolsó strófája után (177. l.) ismét Csokonai autográf bejegyzése következik: „*Az Énekek* Phoebus a' Honortól | Pallastól és Hirtől | kísértetve, a'Musákhoz" Ez a szöveg a megfelelő helyen található az Alkalmatosságra írt versekben.

Mivel a gyűjtemény egyik tulajdonosa, (Háló) Kovács József, Csokonai debreceni poeseos praeceptora volt, s az ő 1793-ból s 1794-ből származó versfogalmazványait is tartalmazza a kötet, könnyen megmagyarázható, hogyan kerülhettek bele Csokonai autográf verssorai.

Úgy látszik tehát, hogy Barcsa adata mégis Széll Farkas gyűjteményének erre a kötetére vonatkozik.

Barcsa következő adata:

Csokonai: Gerson du Malheureux. Vígjáték. 1793. Debreczen.

Ez bizonyára azonos a prágai Kubelik (Széll) gyűjtemény XXII. C 22. č. 21. számú másolatával, amelyet Klaniczay 3. sorszám alatt említ *Csokonai-kézirat* címmel. (Stollnál — a kötet tulajdonosáról — *Szántó Dániel-gyűjt.* megnevezéssel található; a prágai katalógusban *Csokonai V. M. Gerson. . .* címmel fordul elő.) A gyűjteménynek az említett vígjáték voltaképpen csak első darabja: kívüle számos hosszabb-rövidebb Csokonai-művet tartalmaz.

A fentieken kívül még két művet említ Barcsa Széll Farkas tulajdonából; idézzük:

„*Pliuii [= Plinii] Caecilii: Panegyricus.* Hátsó lapján a gyermek Csokonay kézaláirása.)

Pope essay sur l'homme. (A címlapon Csokonai kézaláirás.")

Miután a prágai Egyetemi Könyvtárban sikerült a Barcsa által említett kéziratokat azonosítanom, kísérletet tettem rá, hogy az említett nyomtatványokat is megtaláljam, bár Barcsa nem jelzi határozottan, hogy ezek nyomtatványok, s arra nézve sem volt semmi biztos támpontom, hogy Széll könyvgyűjteménye is kikerült-e Prágába.

A Plinius-kötetet ugyan nem találtam meg, a Pope-kötetet azonban igen, s ez kárpótolt a másik lappangó műért is, mivelhogy kolligátum: voltaképpen három mű, s nem csupán Csokonai névbejegyzését tartalmazza, hanem az előzéklapokon a költő érdekes bejegyzéseit, s a kötetekben kiemeléseit, lapszéli jegyzeteit.

A 66 G 222 jelzet alatt található kötet a következő műveket tartalmazza:

Recueil de differens Traités de Physique et d'Histoire Naturelle... Par M. Deslandes... Paris & Bruxelles... 1736.

Essai sur l'Homme. Par M. Pope. Traduit de l'Anglois en Francois. [E sor után nyomtatott betűkkel, kézzel beírva: *par Mr de Silhouette.*] Edition revue par le Traducteur... A Londres, chez Pierre Dunoyer... A Amsterdam, chez Jean Frederic Bernard. M.DCC.XXXVI.

Commentaire sur la traduction en vers De Mr. l'Abbé du Resnel, de L'Essai de M. Pope sur l'Homme, Par M. de Crousaz... A Genève[!]... MDCCXXXVIII.

Csokonai névbejegyzése voltaképpen nem Pope művének címlapján, hanem a kolligátum első darabjának, Deslandes munkájának címoldalán olvasható, legalul, a lap alján: *Mich. Csokonay Mpr.* Igen fontos azonban az is, amit Barcsa nem említ, hogy a kolligátum előzéklapján Csokonainak Pope művére vonatkozó hosszabb bejegyzése olvasható, ugyanígy a második könyv címlapjának verzóján is, s a két Pope-vonatkozású műben Csokonai lapszéli jegyzetei s aláhúzásos kiemelései is megtalálhatók.

Mivel a bejegyzések javarészt könyvészeti jellegűek, itt közüljük azokat is.

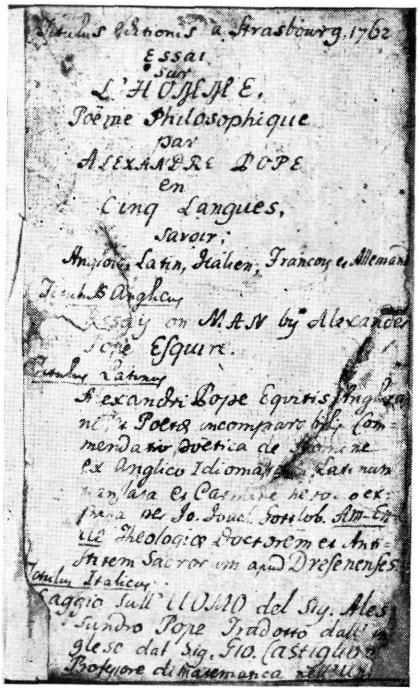

Deslandes és Pope művei Csokonai bejegyzéseivel a prágai Egyetemi Könyvtárban

A kolligátum előzőklapján Csokonai saját kezű adatai olvashatók Pope művének egy ötnyelvű kiadásáról, a következőképpen:

„Titulus Editionis a Strasbourg 1762. / Essai / sur / L'HOMME, / Poëme Philosophique / par / ALEXANDRE POPE / en / Cinq Langues, / savoir: / Anglois, Latin, Italien, François et Allemand /

Titulus Anglicus

Essay on MAN by Alexander / Pope Esquire.

Titulus Latinus

Alexandri Pope Eqvitis Anglicani et Poetae incomparabilis Com- / mondatio poëtica de Homine / ex Anglico Idioma ... Latinum / translata et Carmine toto ex- / pressa per Jo. Joach. Gottlob. *Am-En- / de* Theologiae Doctorem et Anti- / stitem Sacrorum apud Dresen / ſs.

Titulus Italicus

Saggio sull' UOMO del Sig. Ales- / sandro Pope Tradotto dall'an- / glese dal Sig. Gio. Castiglion[e] / Professore di Matematica nell' univer- / sita di Utrechti.

Titulus Gallicus Essai sur l'Homme Poe- / me Philosophique de Mr. Alexan- / dre Pope. Traduit de l'Anglois / par Mr. L'Abbé du Resnel / membre de l'Academie des Inscri- / ptions, et belles lettres.

Titulus Germanicus [gót betűkkel:] Der Mensch ein philosophisches Gedicht von Ale- / xander Pope aus dem Engli- / schen ins Deutsch übersetzt / von den Herrn Heinrich Chri- / stiam Kretsch. (?)

Titulus Gallicus Versiones in Soluta orationis / Essai Sur l'Homme par Alexandre / Pope traduit de l'Angloisen / François par Mr. de Sihauette

[alatta más színárnyalatú tintával, de valószínűleg Csokonai kezével]

Plato, Se[neca], Montagne [!], Pascal c'est"

Mint említettük, a kolligátum erősen rongált első kötetének címlapján olvasható Csokonainak Barcsa által említett aláírása.

A 310 oldalas érdekes természettudományos mű jó bizonyítéka Csokonai sokirányú érdeklődésének. Hogy ezt is végigbújta, nem csupán Pope filozófiai költeményét, azt a 214. oldal lapszéli jegyzete is bizonyítja: a szövegben a francia *Vers* szót aláhúzta, majd a bal lapszélre odaírta latin etimonját és magyar megfelelőit: „féreg = *vermis*. — Szú".

A kolligátum második darabja (66 G 222/All. I.) voltaképpen Pope híres filozófiai költeményének francia prózafordítása. A címoldalon mottóként Pope művének szállóigeszerű sora olvasható, alatta francia megfelelőjével:

The proper study of mankind is MAN.
L'étude propre de l'Homme est l'HOMME.

A címlap verzóján — föltehetőleg Csokonai kezével — Pope művére vonatkozó, ill. arra vonatkoztatható idézetek:

Popio majorem Poëtam tota Anglia
non habet et forte nulla gens

Gesner Hag. Tom. I. pag. 144.

DISCITE O MISERI ET CAUSAS COGNOSCITE RERUM / QUIDSUMUS, ET QUIDNAM VICTURI GIGNIMUS; ORDO / QUIS DATUS; AUT METAE QUAM MOLLIS FLEXUS ET UNDE / — — — — — — — — QUID FAS OPTARE / — — — — — — — — PATRIAE, CARISQUE PROPINQUIS / QUANTUM ELARGIRI DECEAT: QUEM TE DEUS ESSE / JUSSIT HUMANA QUA PARTE LOCATUS ES IN RE /
PERSEUS SATIR. III. v. 66. sq.

Az idézetek végén franciául még ez a megállapítás olvasható: „La Traduction Françoise de Mr. de Silhouette est plus conforme au Texte original."

A kötetet magát I—XXXVI. oldal terjedelmű előszó vezeti be a fordító tollából, majd következik Pope versének 112 oldalnyi prózafordítása.

E fordításban figyelemre méltó, hogy több helyen megtalálhatók benne Csokonai lapszéli szómagyarázatai, de ennél is fontosabbak függőleges szaggatott vonallal jelölt kiemelései, amelyek Pope művének filozófiai mondanivalóját illetik. Ezekkel külön tanulmányban kívánok foglalkozni.

Silhouette prózafordítása után következik a kolligátum harmadik darabja: részletes, 375 oldalnyi kommentár Pope filozófiai költeményének egy másik — verses — francia fordításához, 66 G 222/All. II. jelzettel:

„Commentaire / sur la / traduction en vers / De Mr. l'Abbé du Resnel, / de / L'Essai de M. Pope / sur l'Homme, / Par M. de Crousaz, / Conseiller des Ambassades de S. M. le Roi / de Suede & Landgrave de Hesse-Cassel, / ci-devant Gouverneur de S. A. S. le Prince."[5]

Ebben nincsenek bejegyzések Csokonaitól.

A kötet — a kolligátum — mindenképpen igen becses forrása Csokonaira vonatkozó ismereteinknek: bevilágít szellemi műhelyébe, érdeklődési körébe. Megmutatja, hogy a „humán" jellegű filozófiával párhuzamosan mennyire érdekelték a természettudomány új eredményei, egészen a kísérletekig. (Erről különben több verse is tanúskodik, a *Dorottyától* a *Dr. Földiről* szóló töredékig.) Pope-pal való kapcsolatát is új megvilágításba helyezi: Teveli Mihály már a századfordulón számos példával bizonyította az angol költő ihlető hatását Csokonai bölcselő költészetére[6] s Fest Sándor újabb példákat idézett a magyar költő bensőséges szellemi kapcsolatára Pope-pal[7]; ennek ellenére irodalmi köztudatunk

[5] Crousaz műve voltaképpen éles kritika, sőt támadás Pope bölcselő költeménye ellen.
[6] Teveli Mihály: *Csokonainak „A lélek halhatatlanságáról" írt tanító-költeménye*. Körmöcbánya. 1900.
[7] Fest Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*. Budapest, 1917. 77 kk.

még mindig elsősorban a *Fürtrablás* s a *Dorottya* kapcsolatát tartja számon. Pedig amikor 1794-ben a rousseau-i *Az Estve* s a voltaire-i *Az álom*[8] szomszédságában *A Tél* című verse végén POPE-ra s GESSNERre hivatkozik CSOKONAI: elsősorban az *Essay on Man*-re, erkölcsbölcseletének erre az alapművére gondol, amely BESSENYEI révén hatolt be irodalmunkba.

S itt utalnunk kell egy némileg még tisztázatlan, de mindenképpen tovább nyomozandó érdekes adatra. FEST Sándor az angol irodalom magyarországi hatásáról írt kitűnő tanulmányában PERÉNYI Józsefra hivatkozva a következőket mondja lapalji jegyzetében: „Csokonai 1798. aug. 4-én értesíti Arankát, hogy kezébe került Pope The rape of the lockja és Essay on Man-je; »e darabok vagynak nálam rész szerént elkészítve, rész szerént pedig munka alatt«. Ez adatot megemlíti PERÉNYI J.: »Aranka Gy. Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasága« c. munkájában." (I. h. 76) Perényinek az ItK 1916. évfolyamában s különnyomatban is megjelent dolgozatában ezt az adatot nem találom, nincs meg az idézett 1798-i Csokonai-levél eredeti kéziratában sem az MTA Könyvtárának Kézirattárában (M. Irod. Lev. 4-r. 146), (bár ez a levél több szövegváltozatban is közkézen forog a kiadásokban).[9] FEST Sándor adata bizonyára valamilyen más filológiai forráson alapul.

Természetesen a prágai kolligátum nemcsak mint CSOKONAI egyik szellemi forrása érdekes számunkra, hanem mint elkallódott könyvtárának egyik darabja is.

Egy költő, író szellemi érdeklődésére talán semmi sem oly jellemző, mint az a kis magánkönyvtár, amelyben legféltettebb kincseit, állandó kézikönyveit őrzi.

Míg PETŐFI könyvtárának darabjait viszonylag jól ismerjük, sőt ténylegesen bírjuk is, CSOKONAI könyvtára sajnálatos módon szinte teljesen elkallódott. Pedig volt ilyen kis magánkönyvtára: a *Tempefői*ben Rozália szavaival, de a maga nevében mondja „kisded magyar könyvtár"-áról, hogy: „e tészi énnékem gyönyörűségessé legkedvetlenebb óráimat is."[10] Majd a második felvonásban már maga Tempefői mondja könyveire mutatva: „Ti néma barátim!... kik kedvesebbé teszitek unalmas óráimat..."[11]

De kéziratleltárai között is volt egy jegyzék, amely kis házi könyvtárának katalógusát tartalmazta. Az MTA Könyvtárában őrzött N^ro 17 jelzésű kéziratleltár 25. tétele ez: „Thékám' Lajistroma"[12] Sajnos, ez a nagybecsű jegyzék elveszett, illetőleg lappang. Így mai ismereteink szerint csak következtetni tudunk e kis könyvtárra a költő följegyzéseiből, levelezéséből, ill. abból a néhány szétszórtan megmaradt kötetből, amelyben névbejegyzése olvasható.

Az OSzK Régi és ritka könyveinek gyűjteményében két ilyen mű található; föltehetőleg CSOKONAI barátjának, a régiséggyűjtő NAGY Gábor debreceni ügyvédnek hagyatékával kerültek oda. Az első kötet voltaképpen CSOKONAI atyjának, CSOKONAI Józsefnek könyvtárából szállt fiára.

Oct. Lat. 814: WESZPRÉMI István: *Svccinta Medicorvm Hungariae et Transilvaniae Biographia, Centvria prima.* Lipsiae. MDCCLXXIV. A címlapon CSOKONAI József bejegyzése: „Anno 1776. d[ie] 28ª 7bris... [stb.]" Alatta fiának, a költőnek beírása: „*Jam Michaelis Csokonai Ao [= Anno] 1788 21ª februarii.*"
Oct. Hung. 1685.: *Joannis Oweni Eppigrammata.* Basiliae. 1781. CSOKONAI autográf bejegyzésével: „*Michaelis Csokonai. 1795—*"

[8] Vö. SZAUDER József tanulmányával: ItK 1969. 1 kk.
[9] Vö. HARASZTI Gyula: *Csokonai Vitéz Mihály.* Budapest, 1880. 157—8., HG. II, 655—6. és *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája.* Budapest, 1973. II, 839—40. Az utóbbi a hiteles.
[10] Ld. CSOKONAI VITÉZ Mihály összes művei. Bevezetéssel ellátva kiadták HARSÁNYI István és GULYÁS József Budapest, é. n. [1922.] III. 122. A továbbiakban: HG.
[11] HG. III, 146.
[12] Ld. MTA Könyvtárának Kézirattára, K 679/II. 40a.

A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtárában, Debrecenben, három kötet található Csokonai egykori könyvtárából:

G 2229. „Gradus ad Parnassum..." A hátsó táblán: „*Cs. V. M. 1785.*" Az előtte levő oldalon, ugyancsak a lap felső szélén ez a — föltehetően szintén saját kezű — bejegyzés található: „*Cs. V. M. 1797.*"

Q 1269. „Stephani Blancardi *Lexicon Medicum*... Vol. I—II. Lipsiae, 1777." — A II. kötetben az előzéklap jobb felső sarkában Csokonai saját kezű bejegyzése: „*est Michaelis Csokonai Debrec. 1a Junii 1793.*

N. 465. „J. G. Sulzer: *Allgemeine Theorie der schönen Künste* I—IV." A III. kötet 257. lapján a költő sajátkezű névbejegyzése: „*Csokonay*".

(Ezt az utóbbit Kazinczytól kapta fogságból való szabadulása után.)[12a]

Mindössze öt mű ez, s a most előkerült kolligátummal együtt nyolc; de így is — mint csöpp a tengert — jól tükrözik a költő esztétikai, természettudományi, filozófiai érdeklődését.

Ezeken kívül még tudnunk Csokonai könyvtárának néhány darabjáról: 1792 nyarán, írói bemutatkozásakor ajándékba kapott Kazinczytól egy Bürger-kötetet, majd később egy Herdert.[13] (Ez az utóbbi Kazinczy fordítása, a *Paramythion* lehetett.) Tudjuk, hogy Vályi-féle lexikonát egy alkalommal megvételre ajánlotta fel Puky Istvánnak,[14] s hogy ajándékképpen megkapta Széchenyi Ferenctől a Nemzeti Könyvtár kinyomtatott katalógusát.[15]

Legtöbbet természetesen akkor tudnánk meg Csokonai szétszóródott könyvtáráról, ha az említett „Thékám' Lajistroma" az ismeretlenségből fölbukkanna.

Végezetül még Csokonai prágai kötetének provenienciájáról kell szólnunk.

A kolligátum szép, teljesen ép félbőr kötésű; a kávébarna színű gerincen aranyozott betűkkel ez olvasható: *Recueil de differens | Traites de Physique | × | Pope | Essai | sur | L'Homme | × | 1736 |*. A jelenlegi kötés föltehetőleg későbbi, de valószínűleg már Csokonai idejében kolligátumot alkotott a három mű.

Mint láttuk, Csokonai neve az első mű címlapjának legalján olvasható, s ugyanez az oldal tájékoztat a korábbi tulajdonosról is. A rongált címlap 4. sora után ez a névtöredék betűzhető: *Andrea*... Bizonyára *Andreas Karmán* nevévé egészítendő ki, akinek neve — ugyanezzel a kézzel — az *Essai sur l'Homme* címoldalán is megtalálható.

A 12. sor után — az előbbi kézzel — keltezés: *Trajecti 1762. d. 25*... A hónap neve már olvashatatlan.

A könyv egykori — bizonyára első magyarországi — tulajdonosa tehát egy Kármán András lehetett, aki alkalmasint azonos Kármán Józsefnek, az *Uránia* szerkesztőjének nagyapjával. Kármán András, későbbi losonci iskolaigazgató, debreceni és sárospataki tanulmányai után 1728—30 között Utrechtben, Leydenben és Breslauban tanult.[16] *Trajectum* (Traiectum ad Rhenum) Utrecht latin neve, tehát jól egybevág Kármán András külföldi tanulmányútjával. Ezzel csak a dátum évszáma nem egyeztethető; arra kell gondolnunk, hogy — ha csak nem elírás az *1762* — esetleg később kapta meg ezt a kötetet Utrechtből Kármán, valamelyik külföldi barátjától vagy egy Utrechtet járt protestáns diáktól.

A keltezés alatt jelzetszerűen ugyanazzal a kézzel: *15. 57.* Az *Essai sur l'Homme* címlapján ugyane kézzel hasonló jelzet olvasható: *vol. 10. 57.* Ezek talán Kármán András könyvtárának leltári számai.

[12a] Vö. Pap Károly: Egy irodalomtörténeti ereklye. EPhK. 1912. 553—4.

[13] Ld. KazLev. II, 297.

[14] HG. II, 697. Voltaképpen Vályi András Magyarországnak leírása ... I—III. Buda 1796—98. c. művéről van szó.

[15] HG. II, 735.

[16] Ld. Szinnyei i. m. V, 1049. és Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Ford. Vida Tivadar. IV. Budapest, 1970. 315.

A kolligátum első darabjának, DESLANDES munkájának címlapján a CSOKONAI névbejegyzése fölött sötétebb árnyalatú tintával a későbbi tulajdonos neve: *Alexandri Fehér 1835.* FEHÉR Sándortól kerülhetett a kötet a Széll család tulajdonába: a címlap verzóján gumibélyegző lenyomata: „Széll Farkas könyvtárából."

Ha van is némi homály KÁRMÁN András bejegyzésének keltezése körül, az alig lehet vitás, hogy ő lehetett DESLANDES és POPE ismertetett műveinek első magyarországi birtokosa. Mivel pedig KÁRMÁN András fia, József, a későbbi superintendens, s unokája, az *Uránia* szerkesztője, egyaránt literátus emberek voltak, valószínű, hogy a könyv öröklődött a családon belül, s így arra is gondolhatunk, hogy CSOKONAIhoz közvetlenül a KÁRMÁN családtól, az író KÁRMÁN Józseftől került, talán némi ösztönzésül is (ahogy pl. KAZINCZYtól BÜRGERT és HERDERT, majd később SULZERT kapott). Ebben az esetben CSOKONAI könyvtárának prágai kötete nem csupán a költő szellemi érdeklődésének fontos tanúja, hanem KÁRMÁNhoz s az *Urániához* fűződő kapcsolatának is érdekes bizonyítéka lehet.

SZILÁGYI FERENC

Emerico Kner Sacrum
Enectus Obiit 1944

Egy Kazinczy-kiadás variánsáról. 1831-ben pusztító kolerajárvány söpört végig Európán. Magyarországon az áldozatok között volt KAZINCZY Ferenc, aki hetvenkettedik életévében halt meg.

A Magyar Tudós Társaság, amelynek KAZINCZY özvegye „ajánlá a' megholtnak kézirati gyűjteményét", 1833. november 15-én elhatározta, hogy az író művei „Bajza és Schedel által összeszedve, teljesen jőjenek ki a' tud. társaság' költségén, úgy, hogy 1834-től kezdve évenként egy kötet lásson világot" és hogy a munkák „egy-egy nyomtatott íveért az elhunyt író' árváinak 4 darab arany tiszteletdíj járjon".

„Azonban a' könyvkiadó pénztár' csekély ereje miatt" az első kötet csak 1835 végén mehetett sajtó alá s csak 1836 elején jelenhettek meg *„Kazinczy Ferenc eredeti poetai munkái. Budán, A' Magyar Kir. Egyetem betűivel".* Ezt a kötetet 1845-ig még négy követte s az öt kötetes sorozat első kötete, éppen az *Eredeti Poetai Munkák,* 1836-ban az Akadémia nagydíját is elnyerte.

Ez a kötet (a címlapon — számos példánynál — more patrio máris sajtóhibával: ELSŐ KÖTET) szép antikva betűkkel, bordázott, merített papírra nyomtatott, nemes klasszicista világossággal tipografizált, ám sajnos technikailag elég gyengén nyomott (rossz festékezés, pontatlan sorregiszter, gondatlan egyengetés) igen elegáns könyv. Eredeti, körülvágatlan állapotában egy-egy oldal méretei 12 × 20 centimétert tesznek ki, bekötve azonban a kötet jelentékenyen kisebb alakot öltött.[1]

[1] Az Egyetemi Nyomda 1814-es („kis") betűmintakönyve megtalálható az OSzK-ban is *(Schriftproben der Königlich Ungarischen Universitäts-Buchdruckerei zu Ofen.* Ofen, 1814. Jelzete e példánynak: 295875.*)* A KAZINCZY-kötet nyomásánál használt betű a füzet [10.] oldalán *Lateinische Schriften* cím alatt bemutatott „Petit Antiqua". Ez a betű BIKFALVI FALKA Sámueltől (1766—1826) származik, aki az Egyetemi Nyomda betű- és rézmetszője („anyabetű véső és betűöntési felügyelő") volt. A KAZINCZY-kötet — számos korabeli társával együtt — megérdemelne egy szakavatott tanulmányt, értő tipografus tollából. (Lásd még: 1. KNER Imre alapvető megjegyzéseit FALKA Sámuel betűmetszői tevékenységének stíluskritikai értékeléséről a Magyar Grafika 1928. évi IX. évfolyama 3.—4. számában (pp. 87—88. és 90.), újra kiadva: KNER Imre: *A könyv művészete,* pp. 124—128., szerkesztette HAIMAN György, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1973; 2. GULYÁS Pál: *Kazinczy és a magyar könyvművészet.* Magyar Bibliofil Szemle, II. évf., 1925, pp. 37—40.; 3. NÁDAI Pál:

Az Országos Széchényi Könyvtár négy példányt őriz ebből a kiadásból. Legértékesebbnek látszik közülük a 189.928:1 jelzetű, eredeti borítólapjaival együtt félbőrbe kötött példány (erősen körülvágott volta miatt sajnos már csupán 10 × 16,5 cm), amelynek első belső borítékján egykori első tulajdonosának szép kézírással bejegyzett neve tündököl: BATSÁNYI. S a hátsó, negyedik borítólapon tintával a megjegyzés: *„1 fl 12 xr em. (payé le 9. Déc.)"* (Az *„em."* a latin *emtus* (megvásároltatott) rövidítése, a bejegyzés tehát háromnyelvű.)

Azt, hogy a névbeírás BATSÁNYI kezeírása-e (TARNAI Andor szakértő ítélete szerint: igen) szakmai vizsgálatnak kellene végérvényesen megerősítenie. Tény, hogy BATSÁNYI ezernél több kötetnyi könyvtárát a Nemzeti Múzeumra hagyományozta és hogy a gyűjtemény BATSÁNYInak hosszú száműzetésben történt halála után 1852-ben végül az Országos Széchényi Könyvtárba került.

Vajon megvolt-e mármost BATSÁNYInak KAZINCZY Ferenc szóban forgó verseskötetek? BATSÁNYI János könyvtárának állományáról igen pontos és hiteles jegyzék maradt fenn: a hagyatéki leltár, amelyet 1845 augusztus 5-én Linzben hitelesített Quirin MASTINGER, esküdt hagyatéki becsüs. Eszerint a könyvtár 1006 kötetes volt, becsértéke pedig 61 forint 43 krajcár. A hagyatéki leltár címe: „Verzeichnis der im Nachlasse des am 12. May 1845 zu Linz verstorbenen JOHANN *v.* BATSÁNYI vorgefundenen Bücher." (A nemességet jelentő *„v."* betűt *(von)* láthatóan utólag írta be a tollnok és aláhúzta. BATSÁNYI nem volt nemesi származású.) Az okmány jelzete az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában: 1318 Fol Germ. Az itt szóbanforgó KAZINCZY-kötet a leltár 33. oldalán szerepel, 542/7 sorszám alatt. Becsértéke két (2) krajcárban állapíttatott meg . . .

Tény tehát, hogy BATSÁNYI János 73 évesen, száműzetésben, internálva élete fogytáig, megvásárolta és meghozatta Linzbe egy forint 12 krajcárért KAZINCZY Ferenc verseinek BAJZA—SCHEDEL-féle posztumusz kiadását. (A hagyatéki leltár igen gondosan írja le — ha nem is éppen bibliográfiai precizitással — az egyes műveket és önkéntelenül is halhatatlan emléket állít BATSÁNYInak, az egyik legműveltebb magyar költőnek. Igen kívánatos lenne, hogy az Országos Széchényi Könyvtár gyűjtse össze az állományába besorolt köteteket, amelyeket egykor BATSÁNYI keze érintett és amelyeket végrendeletében hazájának adományozott, és hogy méltó helyen, elkülönítve állítsa fel és őrizze majd ezentúl a könyvhagyatékot, új palotájában, a Budai Várban mint becses különgyűjteményt.)

A kérdés mostmár az, hogy a fent leírt példány valóban BATSÁNYI tulajdona volt-e, hogy a bejegyzések minden kétséget kizáróan valóban az ő kezeírását őrzik-e? Ha igen, akkor nem csak okmányszerűen tudjuk, hanem kézzelfoghatóan láthatjuk, hogy az öreg BATSÁNYI megvásárolta a vele rossz viszonyban volt egykori szerkesztőtársa posztumusz verseskötetét.[2]

Az Universitas Nyomdája. Magyar Grafika, IX. évf., 1928, 1—2. szám, pp. 60—61.; 4. SZENDREI—SZENTIVÁNYI: *Magyar Képzőművészek Lexikona.* Első kötet, Budapest, 1915, pp. 461—462 (ugyanott bő irodalmi adatok FALKÁRÓl); 5. IVÁNYI—GÁRDONYI—CZAKÓ: *A K.M. Egyetemi Nyomda Története 1577—1927.* Budapest, 1927. pp. 113 és 147—148.)

[2] A *Magyar Könyvszemle* gépírásos repertóriuma *(A Magyar Könyvszemle írói és írásai 1876—1945.* Összeállította GALAMBOS Ferenc, 1954. 340 oldal; jelzete a Széchényi Könyvtárban: Fol Hung 3078) nem jelez cikket BATSÁNYI könyvtáráról a megadott időszakban. E tárgyban lásd: KOZOCSA Sándor: *Batsányi János könyvtára.* Könyvtári Szemle. I. évf., 1934. december 20, 7. szám p. 49.—50. Ugyanez a cikk *A forradalmár költő könyvtára* címmel változatlan szöveggel megjelent a szlovákiai Tornalján megjelenő *Magyar Irás* 1936/10. számában is; a szerző neve itt KAZOCSA Sándor). A tudós szerző néhány kisebb adata téves: BATSÁNYI május 12-én halt meg az okmányok szerint, nem 11-én; a hagyatéki leltárt nem a „halála utáni napon" vették fel, hanem három hónappal később; KAZINCZY *Eredeti Poetai Munkái* lényegében első kiadású kötet, nem „másod- és harmadkiadás";

Az Országos Széchényi Könyvtár birtokában lévő másik három példánya a KAZINCZY-versek eme kiadásának, tartalmilag a fentivel teljesen megegyező, félvászonba kötött darab (a RE 311:1 jelzetű 10,2 × 16,7 cm, a RE 311:2 jelű 9,7 × 16,7 cm, a M 189.928/1/1:2 jelzetű 9,7 × 17 cm, méretű). Itt megjegyeznivaló csak annyi, hogy a RE 311:1 jelzetű példány címoldalán ki van javítva a betűhiba: itt már ELSŐ KÖTET áll. Mivel a itt papír is más minőségű (habár ez egymagában nem döntő körülmény), feltehető, hogy a könyvet talán utánnyomták.

A budapesti Egyetemi Könyvtárnak öt példánya van, négy bekötött és egy fűzött. Ez utóbbi csak alul van géppel levágva, de oldalt is legyalulták a merített ívpapír jellegzetes szabálytalan peremét. E példányok közül a 05463 jelzetű (címoldalán: ELSŐ) 10 × 16,6 cm, a Hd 1096/1/1:1 jelzetű (ELSŐ) 10 × 16,3 cm, a Hd 1096/1/1:2 (ELSŐ) jelzetű fűzött példány (eredeti borítólapokkal) 11 × 17,7 cm, a Hd 1096/1/1:3 (ELSŐ) 10,1 × 17,2 cm, és a Hd 1096/1/1:4 (ELSŐ) 10,3 × 17 cm méretű. Látható, hogy a fűzött állapotban fennmaradt példány is jóval kisebb, mint a 12 × 20 cm méretű érintetlen kruda-példány.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában e kötetből két példányt őriznek. Az 520.072 jelzetű félbőrbe van kötve, 10,3 × 17 cm méretű és a címoldalán ELSŐ áll; az 450.151 számú félvászonva van kötve, 9,8 × 16,2 cm méretű és a címoldalán már ELSŐ olvasható.

Ennél a tizenegy példánynál egyöntetűen feltűnő adottság — amelyet itt csupán regisztrálunk —, hogy csak a 10. ívig, tehát ez esetben az első 240 oldalt nyomtatták bordázott merített papírosra. A 241. oldaltól az utolsó (305-ik) oldalig a papír bordázat nélküli, kevésbé fehér, szemmel láthatóan gyengébb minőségű s ez a nyomás gyengébb minőségében is felreérthetetlenül megmutatkozik.[3]

3. A már említett variánsra — a jelen híradás közzétételének indító okára — rátérve: ez KAZINCZY *Eredeti Poétai Munkáinak* egy teljesen ép, körülvágatlan és felvágatlan, ívekben megőrzött példánya, amelyhez még egy három lapos (hat oldalnyi) „pótrész" is járul.

A fent megemlített valamennyi többi példány (tehát három budapesti fundamentálkönyvtár összesen tizenegy példánya) három pontban, éspedig ugyanabban a három pontban különbözik eme bekötetlen és ívekben fennmaradt példánytól [a következőkben: *a kruda*]; *a)* az 56—57. oldalpáron és *b)* 63—64—65—66. oldalakon a szöveg nem azonos, illetőleg a versek sorrendje nem azonos a bekötött példányokéval. Itt egy versnek kissé más, egynek pedig teljesen más a címe (bár a szövege azonos); ezenkívül *c)* ugyancsak eltérések találhatók a 89. és 90. oldalakon (amelyek egy lap két oldalát teszik ki).

Bár ezek aránylag kicsiny és csekély terjedelmű eltérések, a híradás a kruda létezé-

---

a leltár 1006 kötetet tüntet fel, nem 1121 kötetet — hogy ennyi lett volna BATSÁNYI halálakor, de a leltározásnál már csak 1006, KOZOCSA nem említi. — KATONA Jenő: *Bacsányi János könyvtára* (A Könyv, 1955. 166.—168., 224.—225.). Ez jól megírt ismertető méltatás, ismeri a hagyatéki leltárt, tudja, hogy az 669 művet sorol fel. Nem említi KOZOCSA húsz esztendővel azelőtt megjelent tartalmi méltatását és téved abban, hogy 6143 forintban jelöli meg a könyvhagyaték becsértékét (id. hely, 167. oldal).

[3] Fontos segédkönyv BOGDÁN István műve: *A magyarországi papíripar története, 1530—1900*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. Szerzőjének megállapítása és szíves közlése szerint a KAZINCZY-kötet papirosa az Egyetemi Nyomda saját tulajdonában levő Körmöcbányai Papírmalom (Kremnitz) termékeként azonosítható. Az első 240 oldal papíranyaga a kruda tanúsága szerint egyazon szitával készült — bár eltérő vastagságú — merített papír, „*K. U. B. No. 3.*" vízjellel (az 1. és 2. íven egy szép vonalú kurzív rajzolt „H" vízjellel, ami feltehetően az egyik mester saját jele, de a szita itt is azonos), a 241.—305. oldalak papírja pedig körmöcbányai velin-papír. A Kazinczy-kötethez a papirost tehát a nyomda nem vásárolta, hanem saját papirosmalma termékét használta fel.

séről mégis indokolt, mert arra vezethet, hogy valahol napvilágra kerül, esetleg más könyvtárak állományában lappangván, a variánsokat tartalmazó kruda egy, avagy több fennmaradott példánya. Ha ilyenek e közleményt követően nem kerülnének elő, ez azt jelentené, hogy a kruda, amelyről itt hírt adunk: unikum, egyenlőre egyetlen fennmaradott peldánya a kötet eredeti, forgalomba nem került, első változatának.

4. Mielőtt az eltéréseket ismertetnénk, röviden be kell számolnunk arról, hogy a kruda miképpen került e sorok írójának birtokába.

Mintegy negyven évvel ezelőtt, a harmincas évek elején, a RANSCHBURG Gusztáv antikváriumában a szemembe tűnt egy összegöngyölt papirostekercs: a KAZINCZY-verseskötet több (emlékezetem szerint: három, vagy négy) hajtogatatlan íves példánya volt. Jutányos árat szabtak, megvehettem a krudát. Nekilátva este a zsákmány-ívek hajtogatásának, érthetetlen eredményre — jobban mondva: eredménytelenségre — jutottam. Egy-egy ív három, előírás szerinti szabályos hajtogatását lehetetlenné tette, hogy több oldalt tartalmazott, mint tizenhatot, de már a négy hajtásnak megfelelő harminckét oldal nem volt rajta az íven, csak huszonnégy: több volt tehát, mint egy nyolcadrét könyv íve, de kevesebb, mint egy tizenhatodrét könyvé.

Tanácstalanságomban KNER Imréhez fordultam, aki természetesen tüstént megfejtette a tudatlanságom problémáját. A KAZINCZY-kötet tizenkettedrét. Az első ív egy harmadát levágja a könyvkötő és a megmaradó nagyobb részt szabályosan összehajtja: így jut a tizenkettedrét könyvek jellegzetesen elegáns keskeny formátumához. A levágott (kisebb, egy harmadnyi) ív-részt a könyvkötő aztán szintén összehajtogatja: ez a nyolc oldalnyi rész lesz az első tizenhat-oldalas ívet követő fél-ív. Az egész könyv tehát 16-oldalas ívek és 8-oldalas félívek egymásutánjából áll. Az ilyen karcsú tizenkettedrész forma nem csak tetszetős, hanem igen alkalmas is nem túl hosszú sorokból álló verses kötetek testéül.

KNER Imre mindjárt magához is vette egyre érdekesebbé váló zsákmányomat. Harmadnapra aztán megjött a levele — mint mindig, maga gépelte (titkárja nem volt sohasem) és — mint mindig — azonnal válaszolt, azon nyomban, aznap, mint mindenkinek, bármennyi is volt a dolga és a gondja (mindenkor, amíg élt, rengeteg). Az íveket a mesterség szabályai szerint ugyanis tüstént összehajtogatta volt, későn este, Gyomára érvén, és azok egy teljes 305 oldalas könyvvé álltak össze. De van egy meglepetés is, írta: többlet van. Fennmaradt egy papírcsík, három lapnyi, hat oldal, amelyen a szöveg, az első pillantásra különbözni látszik a hajtogatott, ám fel nem vágott könyv azonos számozású oldalaitól.

Így került ez a KAZINCZY-kötet e sorok írójának birtokába, így kerülhetett most sor, post tot discrimina rerum, a 305 oldal és 6 oldal-duplum dolgának a tisztázására.

5. Röviden, a kruda és valamennyi „bekötött" (tehát az összes megvizsgált többi) végleges, a könyvkereskedői forgalomba került példány között a következő eltérések mutatkoznak:

— a bekötött példányokban szerepel az *Intés* című vers (65. oldal), amely azonos a kruda (64. oldal) *Ismét másba* (tudniillik: Emlékkönyvbe) című darabjával, csupán a címe változott meg; a 89. oldalakon más-más a három vers sorrendje, az első és a harmadik felcseréltetett;

— a *Születésem' ötvenegyedik napjára* a kruda 56. oldalán, míg a bekötött (végleges) példányok 57. oldalán található; viszont a *Kisfiú' sírjára* ott az 57. oldalon áll, de emitt az 56.-ra került

Ezek szerint:

— a bekötött példányok tartalmazzák a *Prológ Goethe Stellájához* című verset (63. oldal), valamint a *Negyedik gyermekem születésekor* címűt (90. oldal, amelyek a krudában hiányzanak);

	A versek címe	
	a krudában	a végleges példányoknál
56. oldal	Születésem' ötvenegyedik napján	Az Inn' hátán Kis fiú' sírjára
57. oldal	Kis fiú' sírjára	Születésem' ötvenegyedik napján
63. oldal	Emlékkönyvbe	Prológ Goethe Stellájához
64. oldal	Egy más emlékkönyvbe Ismét másba	Egy emlékkönyvbe Egy másba
65. oldal	A' habcsillapító	Intés A' habcsillapító
66. oldal	Csemegékre (1.—7.)	Csemegékre 1.—7.)
89. oldal	Vay József' képénél Biharnak két nagyja Egy ferdőben	Egy ferdőben Biharnak két nagyja Vay József' képénél
90. oldal	Nagy-Mihály, Zemplényben Az Inn' hátán	Nagy-Mihály, Zemplényben Negyedik gyermekem születésekor

— az *Emlékkönyvbe* c. vers (kruda, 63. oldal) a bekötött példányok 64. oldalán ezt a címet viseli: *Egy emlékkönyvbe;* az *Egy más emlékkönyvbe* (kruda, 64. oldal) című pedig a kötött példányokban az *Egy másba* címet kapta;

— *Az Inn' hátán* a kruda 90. oldalán olvasható, a bekötött példányoknál ez a vers az 56. oldalra került előre.

Az itt felsorolt különbözőségeken kívül, valamennyi megvizsgált példány azonos elrendezésű és tartalmú, mint a kruda.

6. Hogyan és miképpen történt a fenti változtatások keresztülvitele, miután a könyv a kruda-példánynak formájában már ki volt nyomtatva?

A választ erre a hat oldal terjedelmű, meglévő pótlás adja meg, a fennmaradt külön papírcsíkon. Ennek a tartalma-:

p. 63.: *Prológ Goethe Stellájához*
p. 64.: *Egy emlékkönyvbe. Egy másikba*
p. 65.: *Intés. A' habcsillapító*
p. 66.: *Csemegékre* (1.—7.)
p. 89.: *Egy ferdőben. Biharnak két nagyja. Vay József' képénél*
p. 90.: *Nagy-Mihály, Zemplényben. Negyedik gyermekem születésekor.*

Világos immár, hogyan történt a kötetet szerkesztő Schedel és Bajza (avagy egyikük, valószínűen Schedel) utasítására a kruda-példányok megváltoztatása. 1. A külön, utólag kinyomtatott pótlás 63.—64.—65.—66. számozású négy oldalt tartalmazó részét összehajtották és behelyezték az ívbe, eldobván a régi nyomatot. Mivel azonban a 65.—66. oldalakat hordozó lap már a könyv fent leírt tizenketted-rét összeállítása egy félívének része, (jelzete: 3**): ezt a lapot be kellett ragasztani a régi lap helyére. Valóban: a 66. oldalakon világosan látható a vágás éle és a szakszerű ragasztás ténye. 2. A 89.—90. számú oldalpárt (tehát egy lapot) levágták a 4** számozású fél-ívről és helyére beragasztották a pótlás megfelelő lapját. Valóban: minden egyes megvizsgált bekötött példányban e lapnál is a fűzés mellett mintegy 3 mm szélességben végig tisztán látható a vágás éle és a szakszerű beragasztás ténye.

Ezzel a technikai operációval tehát két vers került a kötetbe, amely — valamely okból — a nyomtatásnál kimaradt volt: a *Prológ Goethe Stellájához* és a *Negyedik gyermekem születésekor*, mégpedig anélkül, hogy a már kinyomtatott könyv (a mi krudánk) terjedelme megnőtt volna. Ez kielégítően igazolja az áttördeléseket a megjelölt oldalakon és a csekély címváltoztatásokat a három emlékkönyv-versnél, bár arra önmagában nem ad magyarázatot, hogy miért kellett a 89. oldalon a versek sorrendjét felcserélni.

A meglévő kruda anyaga azonban tárgyi bizonyítékot nyújt az 56. és 57. oldalon végrehajtott változtatások indítékára. Világos, hogy *Az Inn' hátán* című verset azért kellett a kruda 90. oldaláról a végleges példányok 56. oldalára előrehozni, hogy helye legyen a 90. oldalon a beiktatandó *Negyedik gyermekem születésekor* című versnek. Léteznie kellett ezért (de sajnos nincsen birtokunkban és talán immár végleg elveszett) még egy, két lapnyi, négyoldalas (55.—56.—57.—58.) pótlásnak is, amely a 3. számú ív belső négy oldalán eszközölt (a táblázatban feltüntetett) változtatásokat tartalmazta.

Arra, hogy csupán négyoldalas, két lapnyi behelyezett anyagról van szó, nem pedig (például) egy egész újranyomott ívről, az a minden kétséget kizáró bizonyság, hogy *valamennyi* általunk megvizsgált (tehát összesen 11) végleges példánynál ez 55.—58. számozású négy oldalas lap-pár *kivétel nélkül* sima, vízjel nélküli papírosra van nyomva, míg a 3. ív többi lapja kivétel nélkül bordázott, vízjeles papírra. A belső négy oldal minden megvizsgált példánynál rendben be van fűzve az ívbe (az Egyetemi Könyvtár Hd 1096:2 jelzetű kötetlen példányánál is), annak jeléül, hogy a csere a kinyomtatás és a hajtogatás után, de az összefűzés (és a bekötés) előtt történt. Más szóval: a kruda elkészülte után, de a könyvkereskedelembe kerülő végleges példányok befűzése előtt.

7. Bár a jelen dolgozat célja csupán az, hogy beszámoljon egy variánsokat felmutató Kazinczy-példány létezéséről, bizonyára felmerült az olvasóban is az óhatatlan kérdés: mi volt a verseskötetet közreadó Bajza és Toldy indítóoka ennyi technikailag nem éppen egyszerű változtatás, ennyi nem éppen csekély költségtöbbletet okozó nyomdai és könyvkötészeti művelet elrendelésekor? Csupán két vers beiktatása — amikor még tucatjával volt Kazinczy-vers-kézirat a kezükben, amelyek közlésétől eltekintettek? Avagy az Universitas nyomdája hibázott volna, ők felejtették volna ki valahogy a két verset — és ezt kellett utólag jóvátenniük? De akkor mi indokolta az egyéb sorrendi és cím-változtatásokat?

Ezeket a már nem csupán kiadástörténeti, hanem immár irodalomtörténeti vonatkozásokat is újra felveti az itt ismertetett kruda-példány felbukkanása. Tudjuk, hogy Kazinczy — már élete végén, éspedig 1830. november elsején — eljuttatta Toldyhoz kiadandó verseskötetének az anyagát, de a sorrendben nem tudtak egy véleményre jutni és a sértődékenységre mindig is hajlamos, és öregségére még merevebbé-értetlenebbé vált Kazinczy végül is visszakérte kéziratát. Halála után aztán Toldy — Bajzával együtt — mégis kiadta, most már az Akadémia megbízásából, a költeményeket mint Kazinczy „Eredeti Munkái" első kötetét.[4]

Érdemes összevetni e kötet verseinek számát és sorrendjét a Kazinczy javasolta címjegyzékkel, ezért itt bemutatjuk mellékletül ezt e jegyzéket, Kazinczy Ferenc kézírásában, facsimileben. (A javításokat Kazinczy Gábor eszközölte az eredeti példányon, amelyet az Akadémia kézirattára őriz.) És érdemes lenne behatóan összevetni e két vers-címjegyzéket Abafi Lajos 1879-iki kétkötetes kiadásával, amely nem csak az *eredeti* verseket, hanem Kazinczy *összes* költeményeit igyekezett adni, bár Abafi maga is tudta, hogy kiadása nem egészen teljes (v. ö.: Második kötet Előszó, p. VIII.) Ez az Abafi-féle kiadás például tartalmazza Kazinczy két gorombán mérges Batsányi-epigrammáját, amelyek az itt szóban forgó Bajza—Schedel-féle kiadásban nem for-

[4] A Bajza—Schedel (Toldy Ferenc)-féle Kazinczy-kiadás (1836—1845), mint említettük, öt kötetre terjed. Az Egyetemi Nyomda kiadványkatalógusában (Baloghy István: *A magyar királyi Egyetemi Nyomda termékeinek címjegyzéke 1777—1877*. Bp., 1882.), érdekes módon, a kiadvány nyolcadrétként szerepel (p. 88.), nyilván a gerincmagassága alapján. E címjegyzékben az ötkötetes kiadványnak csupán négy kötete van feltüntetve, ami nem mulasztás és nem is tévedés, hanem annak tudható be, hogy az ötödik kötet (II. osztály, Levelezés, III. kötet) 1845-ben már nem az Egyetemi Nyomdában, hanem a Kilián György cégnél készült. Érdekes lenne tudni, hogy miért?

dulnak elő („szerencsére", mert így az öreg BATSÁNYI nem találkozott velük, amikor meghozatta a kötetet). — Más példa: WEÖRES Sándor pompás *Psyché*-je két (csodálkozó csalódásunkra és legnagyobb meglepetésünkre hitelesen valódi) KAZINCZY-verset is tartalmaz — egészen olyanok, mintha WEÖRES írta volna mindkettőt, KAZINCZY Ferenc modorában (Magvető, Budapest, 1972. 279—281.). A két vers benne foglaltatik az 1836. évi BAJZA—SCHEDEL-féle KAZINCZY-kötetben (137., illetően 162.), de már ABAFI idézett KAZINCZY-kiadásában csak az egyik *(Az én sugallóm)* található, míg a *Músámhoz* (helyesebben: *A' Musához*) ebből a teljesség igényével készült kiadásból — szinte érthetetlenül — kimaradt. Az *A' Musához* című költemény már KAZINCZY tervezett verskötete kéziratos tartalomjegyzékében is szerepel, a 82. szám alatt, *Leányka Dalt, de ne* címmel (a vers kezdő szavaival), miként az *Az én sugallóm* is, a 79. szám alatt, *Az a kis lyánka* címen. Eredeti KAZINCZY-vers a WEÖRES *Psyché*-jében közölt, UNGVÁRNÉMETI TÓTH Lászlóhoz írott négysoros epigramma is: BAJZA—SCHEDEL-kiadás p. 143; ABAFI-kiadás p. 115; a kéziratos tartalomjegyzék-tervezet utolsó oldalán a 38. számú vers (WEÖRES Sándor, „Psyché", p. 167).

Ezeket, és hasonló további kiadástörténeti kérdéseket is aktivizál az itt ismertetett példány néhány kis szövegvariánsa, hiszen — ellentétben levelezésével — mind a mai napig nem létezik „összeszedve, teljesen" KAZINCZY Ferenc műveinek filológiai gonddal készült kritikai összkiadása. Ezzel még adósok vagyunk — mint ahogyan másfél évszázada kicsit adósa KAZINCZYnak minden magyar költő, a nála sokkal nagyobbak is, mindenki, aki magyarul ír.

8. Beszámolónk végére értünk. Célja elsősorban az volt, hogy hírül adja a kruda-variáns létezését. Valahol még könnyen lehet szerencsésen megmaradott peldány belőle, hiszen négy évtizede, közel száz esztendővel a kötet megjelenése után, még magam is láttam — az enyémen kívül — néhány példányt a RANSCHBURG-antikváriumban. Talán jelentkezik valamelyik ilyen példány jelenlegi tulajdonosa, még ha a példánya már bekötött (és sajnos körülvágott) állapotban maradt is volna fenn és hírt ad e folyóirat hasábjain az is, aki megleli az 55—58. oldalak kétségtelenül létezett (ám példányunknál meg nem levő) papírcsíkját.

Ha valaki látni akarja, az Országos Széchényi Könyvtárban találhatja meg ezentúl. Jelzete: RE 311:3.

Felmerülhet — végezetül — a kérdés (talán e dolgozat olvastán az olvasóban fel is merült), hogy a kruda vajon mi módon kerülhetett közkézre az Universitas budai nyomdájából (avagy az Akadémia kiadóvállalatától)? Nem tudjuk, s talán sohasem fogjuk megtudni. De hogy miképpen került évtizedekkel ezelőtt a RANSCHBURG-antikváriumba: az tudható. A kruda 8. ívén, a 176—177. oldalak hajtásában, egy 14 × 25 milliméteres, sebtében beütött bélyegzőlenyomat látható. Ez a szövege:

DUPLUM VENDITUM
a bibliotheca
MUSAEI NAT. HUNG.

Mint a bibliai legendában Józsefet a testvérei: eladták.[5] BEŐTHY OTTÓ

[5] Köszönettel tartozom az Országos Széchényi Könyvtár és Kézirattára, az Egyetemi Könyvtár, és az MTA Könyvtára Kézirattára olvasószolgálatának a szakszerű és szíves segítségért; TARNAI Andornak (az MTA Irodalomtudományi Intézete), az akadémiai BATSÁNYI-kiadás egyik gondviselőjének, a BATSÁNYI-kézírás ügyében adott szakvéleményéért; SZÁNTÓ Tibor Munkácsy-díjas tipografusnak a betűtípus azonosításáért; és BOGDÁN Istvánnak, az Országos Levéltár tudós munkatársának a papír eredetének és vízjele azonosításának tekintetében adott véleményéért.

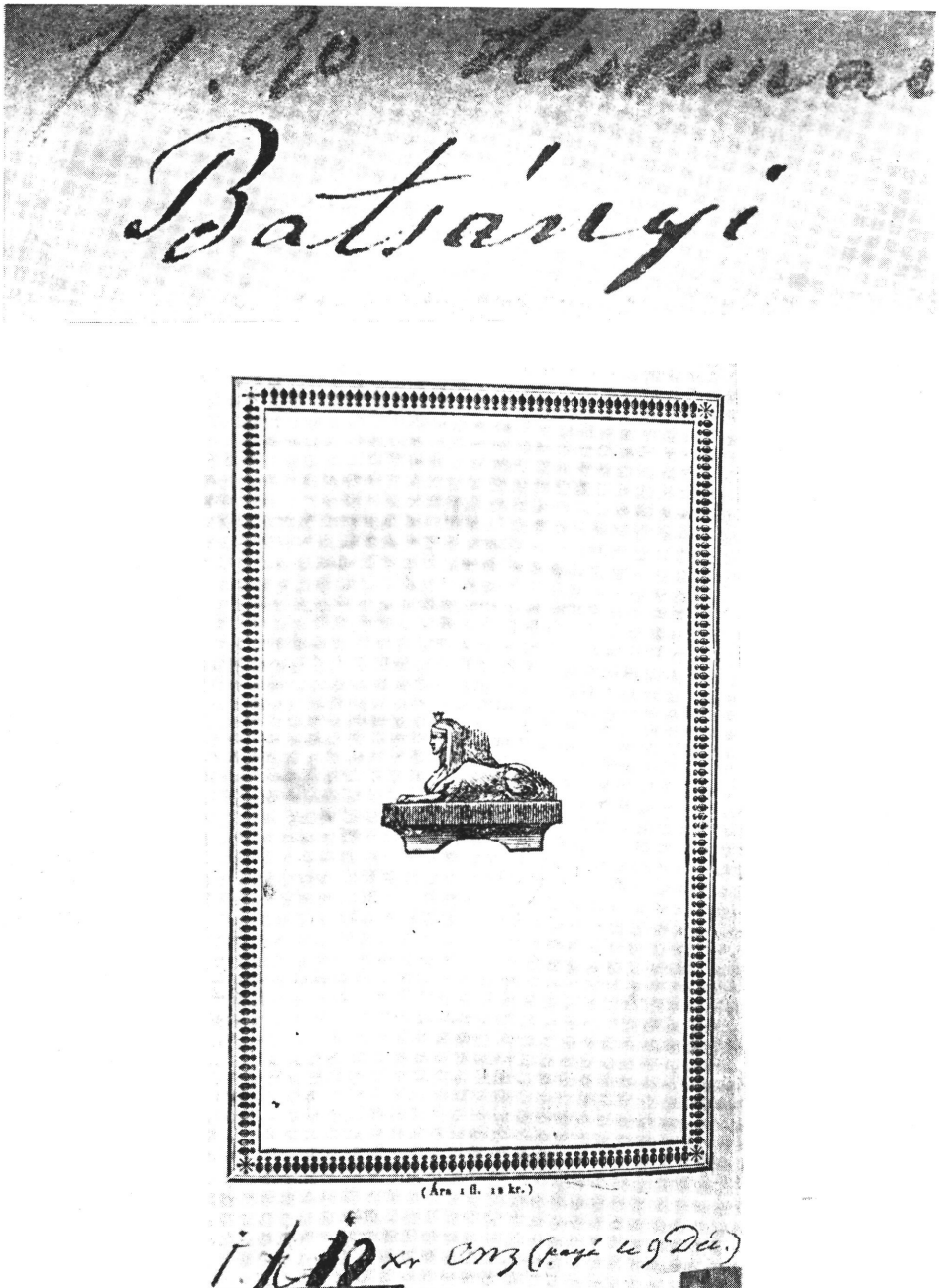

1. Kéziratos bejegyzések az Országos Széchényi Könyvtár 189.928:1. jelzetű példányán. *a)* Batsányi neve a borítólap 2. oldalán (2-szeres nagyítás). *b)* Bejegyzés a borítólap 4. oldalán (1:2).

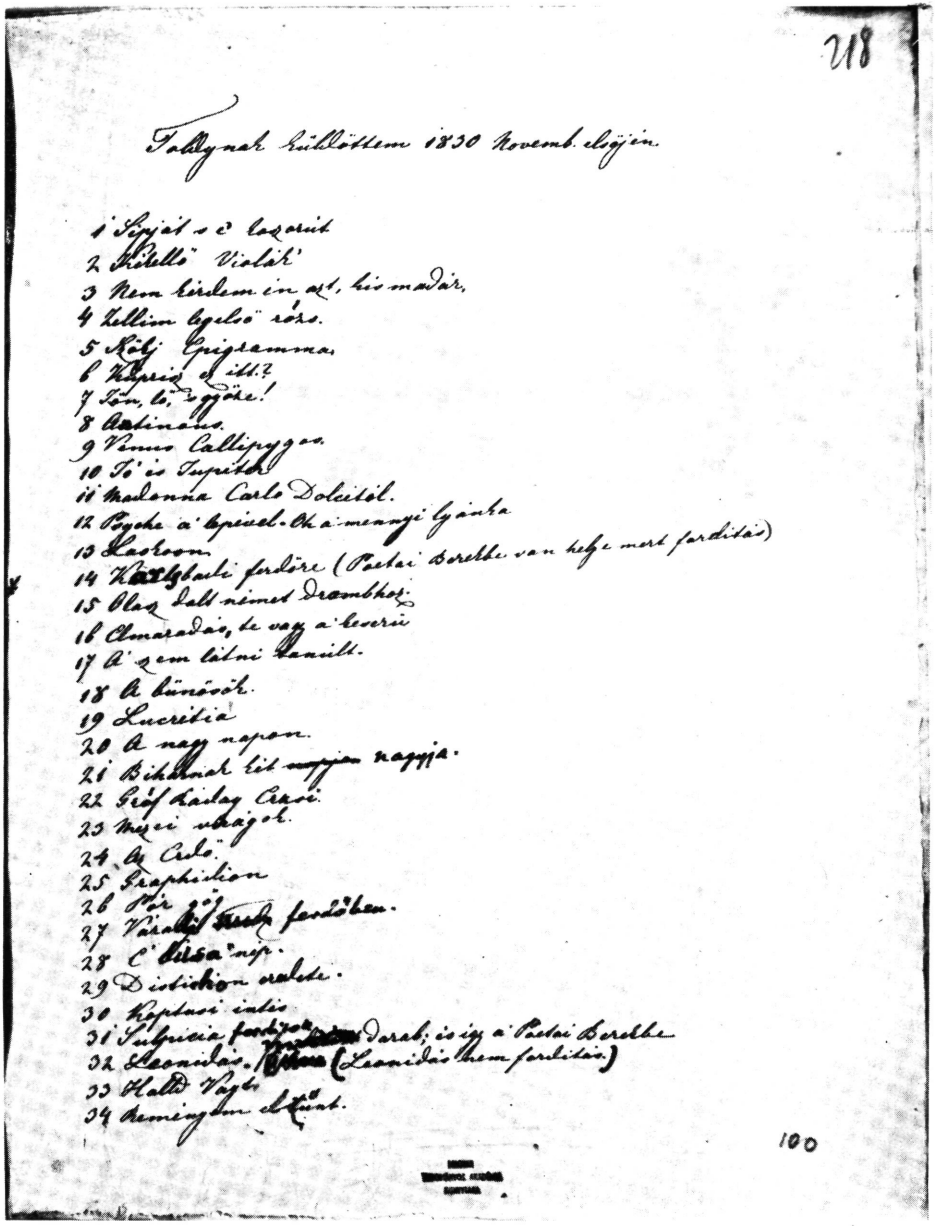

2. Kazinczy Ferenc kézírása (Kazinczy Gábor javításaival): verseinek tervezett kiadásához összeállított tartalomjegyzék. Toldy Ferenc számára készült. (Eredetije a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában. Jelzete: Rui/4r/14/II.) (1:2 méret)

Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban. SZÉCHENYI István művelődési programja, a kimüvelt emberfők számának mint a nemzet igazi erejének gyarapítása, áthatotta a reformkori sajtót is. A kor minden folyóirata fontos feladatának tartotta az olvasás propagálását s különösen gyakran idézte példaként olvasói elé a nyugat-európai polgári államokat, mint amelyekben magasabb szintet ért már el a közmüveltség színvonala, nem utolsó sorban időszaki sajtótermékek és jó könyvek forgatása révén. Az alábbiakban egyetlen lap, a *Regélő* című folyóirat melléklapja, a *Honművész* néhány cikkét mutatjuk be az 1830-as évekből állításunk igazolására.

A *Honművész* 1834. március 30-i 26. számában *Könyves társaság* címen jelent meg tudósítás arról, hogy az Amerikai Egyesült Államok területén és Angliában egyre szaporodnak az un. könyves társaságok.

„Ezek könyveket osztogatnak ki, a dolgozó nép számára, melly ez által ízlésben, csinosodásban és tudományban sokat nyerhet. A dolgozók már néhol magok is alkottak illy társaságokat, hogy egyesülve könyveket vegyenek. Vannak illy egyesületek Leedsben, Glasgowban, s több más helyeken, és a kiadások a haszonra nézve, melly általok a népre árad, mód nélkül csekélyek. — Szép példa embertársainkról a setétség hályogát levonni... Csak a felvilágosodott polgár lehet jó hazafi, bár mit mondjanak mások; de csak az igazán se nem félszegen felvilágosodott; mert csak attól s nem emettől várhatni, hogy tetteit -honjának boldogítására s a szent békességnek megőrzésére fogja irányozni."

1834-ben már jónéhány kaszinó, társalkodóegylet, olvasótársaság működik hasonló céllal Magyarországon és Erdélyben is, de ezeket a „közrend" köréből s a polgárságból kikerülők alkotják elsősorban s nem azok a kétkezi dolgozók, akikről írásában a Honművész cikkírója szól.

A lap 1835. január 18-i 6. számában *Nyilvános olvasó-tár* címen francia példára hívja fel a figyelmet. Ezt az olvasótárt néhány éve alapították Párizsban s

„több tekintetből kellemes és hasznos lehet a franczia fővárosba jött számos idegenre nézve. Ezen olvasóterem ‚libraire des étrangers' cím alatt ... a Parisba jött legkitűnőbb ideigeneknek gyűlő helye. Találtatik ott több mint 400 folyóirat (mellyek közül 140 angol) politikai és tudományos tartalmú, mellyek Europa, Ázsia és Amerika szülöttjei. Minden újabb franczia könyvek, valamint angol, német s más országok legfontosabb munkái is naponként szaporítják az ottani szép és számos könyvtárt. Ezen intézet alapításának érdeme Renouard házáé, mellynek munkás fője a maga hatáskörében minden tekintetre nézve jelesnek mondatik."

Megemlítendő e helyen, hogy SZÉCHENYI István is a pesti Nemzeti Casino egyik feladatának tekintette, hogy a külföldieket Pestre csalogassa. A fővárost felkereső külföldi nevezetességek közöl nem egy valóban meg is látogatta a kaszinót és elismeréssel nyilatkozott róla. H. Ch. ANDERSEN, a híres dán meseíró európai útján Magyarországra is eljutván Pest-Buda leírása során 1842-ben elragadtatással nyilatkozott a kaszinóról — „ez valóban nagyszabású, kitűnően ellátva könyvekkel és napilapokkal. Az idegent leginkább az ország nyelvén írt, különféle újságok és folyóiratok sokasága érdekli" — írja róla. (1.) R. T. CLARIDGE angol író *A Guide down the Danube* című munkájában (London 1837) úgy nyilatkozik, hogy „a legkiválóbb angol könyveket" megtalálta a kaszinóban. (2.)

A *Honművész* 1836 augusztus 4-i 62. számában *Olvasó szobák Párizsban* címmel megint csak a franciák olvasási kultúráját állítja példaképül a hazai olvasók elé s beszámol róla, hogy az olvasószobák milyen változatos típusai találhatók a francia fővárosban.

„E városban mindenki olvas; s habár az alsó néposztálynál az írás mestersége jól alant áll is, az olvasás még is sokkal terjedtebb, mint Napoleon idejében volt" — kezdődik a közlemény. „Mindegyik kapus (portás) kifejti az urának beadott újságokat előbb könnyű tokjából, hogy lássa, mi történik a világban; míg a cabrioletkocsis urára vár, addig kezében könyvet forgat, s a játékszínben felvonásközök alatt annyi újságot látni a földszinti publicum kezeiben, hogy az egész földszinti hely férjfi-chorusnak nézettethetnék, melly valami óriási hangversenyhez készül. Sőt a lármás nyilvános kertekben is mindenütt újságok

olvastatnak,... Kinek-kinek meg van a maga kedvencz hírlapja reggelije mellett, hacsak szerét teheti, annyira, hogy az egész literatúrát elemésztéssel látszik már fenyegetni a napi sajtó.

Innét az olvasó szobák sokaknak, kik nem tartozkodnak Parisban maradandólag, vagy nincs elég pénzük valamelly drága hírlapot járathatni, igen ohajtott intézet. Számuk ezen olvasó szobáknak felette nagy; de szállásaik tekintetében igen caracteristicailag különbözők; angolok a város nyugoti részében, elegant-frantziák a palais royalban, kereskedőiek a börze közelében, tudományosak a deák szálláson, polgári vagy népújságok a városnak távolabbi részében." Minden társadalmi réteg megtalálhatja tehát Párizsban a maga olvasószobáját közel a tevékenységi területéhez. „Mindenütt sokaknak szállásul szolgálnak kiknek nincs elég pénzük otthon befűtteni. Gyakran láthatni szegény, a napi literatúrának felszánt ifjakat egyik vagy másik újságból kivonatokat készíteni, s órákig elülnek, mint valamely vampyrok egy-egy lap mellett; mindegyikben egy nőszemély ül a pénztárnál, melly a 2 vagy 5 sou-t besepri, mellyeket fizetni kell, miért az ember egyet, vagy valamennyit elolvassa." Az olvasótermek többsége egyúttal kölcsönkönyvtárként is működik.

A *Honművész* 1839. április 28-i 34. száma *Utazó könyvtárak* címen már a jóval későbbi vándorkönyvtárak korai őseiről is tájékoztatja a reformkori olvasókat. A közlemény szerint

„Haddington skót grófságban következő intézmény, melly figyelmet érdemel, s franczia országban (mint mondják) utánzásra talált, kapott lábra. Bizonyos helyen mintegy 50, főleg vallásos, erkölcsi, történeti élet- s népleírású tartalmú kötetekből álló könyvtáracska nyittatik. Ez két évig marad azon helyen, utána más jő, s így tovább. A grófság egész népességének számára 60 illy könyvtár van folyamatban; az egész tehát 3000 kötetből áll, mellyet minden helység nem egyszerre ugyan, hanem felváltólag használ. Magában értetik, hogy ez intézvény a körülményekhez képest felette módosítható."

Hazánkban a reformkorban (s még utána jó ideig) módosított formában sem valósult meg a skót példa alapján propagált vándorkönyvtár intézménye.

Amíg a *Honművész* eddig ismertetett közleményei elsődlegesen propagandisztikus céllal láttak napvilágot s a külföldi példák követésére igyekeztek a hazai társadalmi és kulturális élet vezetőit buzdítani, addig utolsóként idézendő *Franczia országi könyvtárak* című cikke (*Honművész* 1840. január 5. 2. sz.) kritikus élű:

„Francziaország 86 megyéjében csak 195 városnak van könyvtára, mellyekben Parist ide nem számítva, nincs több 2 600 000 könyvnél, s így 15 egyénre esik egy könyv. — Parisban öt nyilvános könyvtár van 1 370 000 kötettel. E szerint Europa legműveltebb tartományának még 822 városa van 3 000—18 000 lakost számláló, mellyekben nyilvános könyvtár nincs."

A hazai könyvtárügy helyzete sem volt kedvezőbb, sőt rosszabb volt az 1840-es franciaországiénál. Így e közlemény áttételesen egyben kritika is az ország könyvtári állapotáról s ugyanakkor az előzőkben idézettekkel együtt buzdítás a haladásra, az előmenetelre.

FÜLÖP GÉZA

Egy vidéki magánkönyvtár sorsa a XIX. század közepén. A XIX. század harmincas éveiben a mai Kárpátalja területén fokozatosan terjed a reformgondolat. 1832-ben említik először a fiatal Bereg megyei tisztviselők közt EÖTVÖS Tamást, 1838-ban azonban már alispán, s befolyására a megye követeit megbízzák, hogy szorgalmazzák az örökváltságot

[1] Ld. *H. Ch. Andersen dán meseköltő és író leírása a fővárosról.* = Források Budapest múltjából. I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686—1873. Szerk. BÁCSKAI Vera. Bp. 1971. 66.

[2] Ld. TÁBORI Kornél: *Széchenyi István, az első magyar klubbalapító.* = Ország-Világ, 1925. 27. sz. 223.

és a hitbizományok eltörlését, támogassák a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház és az iskolák terveit. „Mindenesetre különös — írja Bécsbe a Schönborn-uralom prefektusa, FREYSEYSEN Dániel —, hogy a magyar nemesség, amelyet olyan történelmi esemény, mint milyen a francia forradalom, arisztokratikus érzületeiben inkább megerősített, semmint megingatott, néhány év óta Széchenyi Istvánnak unalmas könyvecskéje által úgy felvillanyozódott, hogy Magyarországot lázas sietséggel kereskedő állammá akarja átalakítani."[1]

A munkácsi városi jegyzőkönyvekben 1839-ben olvashatjuk először a „haladás" szót. Ekkorra már a kisnemesség is beilleszkedik a polgári rendbe. A munkácsi hadnagyi szék (a nemesség szervezete) BAKCSY Gábor ügyvéd vezetésével támogatja a jobbágyterhek alóli fölszabadulás törekvését. Ugyanez történik a megyék viszonylatában is. Ungban a megye másod-, majd első alispánja, PÁLÓCZI HORVÁTH Simon és BERNÁTH Zsigmond a társadalmi, kulturális és politikai újjáéledés előharcosai. A beregi reformmozgalom vezetője EÖTVÖS Tamás. Az ugocsai ellenzék vezetője báró PERÉNYI Zsigmond, akit 1849-ben, a szabadságharc idején vállalt szerepéért kivégeznek.

A polgárosulás, a társadalmi haladás műhelyei az 1833-ban létrehozott munkácsi Casino (Beregi olvasó társaság), az 1839-ben alapított ungvári Casinoi Egylet és az 1845-ben alakult beregszászi Bereg-megyei olvasó egylet.

A munkácsi polgárság vezetője ROMÁN Ferenc ügyvéd. Ő szervezte SZÉCHENYI felhívása nyomán az említett Beregi olvasó társaságot, amely egy későbbi kimutatás tanúsága szerint nemcsak a vidék első, de sokáig egyetlen nyilvános könyvtára volt.[2] A kaszinó alapszabályait is ő foglalta írásba.

Amikor a polgári demokrácia eszméinek szellemében a munkácsi városi közigazgatás átszervezésére gondolnak, ROMÁN Ferenc küldöttségi elnök 1844-ben Korszerű javítások terve és Tiszti utasítások címen fogalmazta meg a hivatalos élet megreformálását célzó elképzeléseit.

Az uradalom és a város közt fellángoló viták idején, 1843-ban őt bízzák meg Munkács jogainak védelmével. Később, az ellentétek elcsitulásával uradalmi ügyésszé nevezik ki, de továbbra is a városi reformmozgalom vezetője marad. 1848-ban újabb Tiszti utasításokat állít össze. A szabadságharc idején leköszön ügyészi állásáról és a város országgyűlési képviselőjévé választják. 1848. szeptember 19-én Pestről levelet intéz a munkácsi állandó küldöttséghez, amelyben a várost közvetlenül érdeklő eseményekről ír. Megküldi azt a határozatot, mely feloldozza a szőlősgazdákat a kilenced, tized, vagy bármely név alatt eddig fizetett hegyvám alól. „Tudván . . . miképpen a szüret Munkács vidékén is maholnap megkezdetni fog — sietek azon üdvös határozatot . . . megküldeni, azt vélvén . . . kedves kötelességet teljesítek polgártársaim irányában.[3] A szabadságharc leverése után hadbíróság elé kerül, de „kisebb szenvedések árán megmenekül . . . az ellenforradalom kíméletlen üldözésétől."[4] A társadalmi életben azonban többé nem jut vezető szerephez, az amúgy is passzivításra kényszerített Casino vezetése is kikerül a kezéből. 1867-ben bekövetkezett haláláig természetrajzi gyűjteményét bővíti és rendszerezi, helytörténeti tanulmányokkal foglalkozik és visszaemlékezéseit írja. Hagyatékának 1869-es leltára[5] 24 tételben 1140 iratot sorol fel. Természettudományi érdeklődésére mutat gazdag vegyi laboratóriuma. Ásványgyűjteménye 424 darabból állt. Mindezt 1016 tételből álló könyvtárával együtt az 1865-ben magánerőből létesített munkácsi gimnáziumra hagyta.

[1] SAS Andor: *Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán.* Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó 1955. 54.
[2] Kárpátontúli Területi Állami Levéltár, Beregszász, 10, 14/59.
[3] SAS Andor: *Szabadalmas Munkács város levéltára 1376—1850.* Munkács 1927. 97. p.
[4] Uo., 97.
[5] A Kárpátontúli Területi Állami Levéltár Munkácsi Fiókja, Munkács, 234-es alap.

A gyűjtemény sorsa azonban ezzel korántsem rendeződött. 1869. febr. 6-án a „munkácsi kisgymnasium igazgatósága" a következő levéllel fordul a megyei hatóságokhoz:

„Tekintetes Első-Alispáni Hivatal!
Tettes Román Ferenc, beregmegyei iskolai küldöttség Elnöke, elhunytával becses könyvtár szállott át intézetünkre, melyet mielőbb át kell vennünk, minthogy Istenben megboldogult hagyományozó, Tettes Román Ferenc Úr, laka bérbe adatott, és így a könyvtárnak ott többé helye nincs.
Intézetünk épületében pedig jelenleg üres szoba nem létezik, mert a gymnasialis épület egy részét az elemi osztályok, melyekről a városnak gondoskodni kell, foglaltak el. — Annálfogva intézetünk érdekében vagyok bátor a Tekintetes Első-Alispáni Hivatalt fölkeresni, méltóztassék a Munkácson székelő iskolai küldöttségnek, Tettes Román Ferenc megboldogult Elnök helyére, helyettes Elnököt nevezni, ki az iskolai széket egybehíván a könyvtár és „museum physicum"-nak szükséges helyiségről gondoskodni fog."[6]

A beadványt követő intézkedésekről nincs tudomásunk, mindenesetre az 1869. dec. 30-i munkácsi községi tanácsülés tudomásul veszi, hogy Gecsey György, a végrendelet végrehajtója Román Ferenc 1016 könyvét, 193(!) darabból álló ásványgyűjteményét 3 szekrénnyel október elsején átadta Hrabár Mihálynak, a gimnázium igazgatójának. Román tanulmányairól, irathagyatékáról tehát már nem esik szó, az ásványgyűjtemény pedig 473 darabból 193-ra csökkent. A jelentéssel ellentétben az átvételkor készült leltár a hagyományozott könyveknek is csak mintegy felét tüntette fel. Végül 346 magyar könyv került a gimnázium birtokába, köztük a *Hitel, Világ* és *Magyarország kiváltságos lakosaihoz* Széchenyitől, az *Egy hazafi által szignált Toldalék észrevétel a hitel műhöz* (1831), *A hitel című munka foglalatja* Dessewfytől (1831), *Az országos védegyesület alapszabályai* (1844), Eötvöstől a *Reform, Szózat a pesti magyar színház ügyében, Eredeti Játékszín, Külföldi Játékszín;* a folyóiratok közül a *Figyelő, Atheneum, Társalkodó, Minerva, Koszorú, Tudományos Gyűjtemény, Ellenőr*, valamint más, jellegzetesen reformkori kiadványok. Ehhez csatlakozik még 127 német és 48 latin cím (nagyrészt tudományos és politikai jellegű munkák, szótárak és enciklopédiák), végül a *Tekintetes Román Ferenc úr által a munkácsi gymnásium részére hagyományozott hírlapok*, 17 tételben 9038 példány.

Az átvételt követő rendezés, a pedagógiai szempontú selejtezés tovább csökkenti a könyvállományt. A gimnáziumban rövidesen elkészült lajstrom *(A munkácsi alreálgymnasium* könyveinek *leltára)* mindössze 473 darabról tesz említést. A Román Ferenc által hagyományozott gazdag gyűjteménynek tehát csak mintegy $^1|_3$ része került valóban a gimnázium könyvtárába. A gondatlan kezelés ugyanakkor a könyvek állagában is komoly károsodást okozott. Cserszky Antal és Schuller Sámuel a hagyaték átvételéről 1870. március 28-án készített jelentésében a következőket állapítja meg:

„1. hogy a hírlapok mellyek közt pedig némelly értékes évfolyamok vannak, — bekötve és tartályozva nemlévén: az egerek és por általi rongálás veszélyének kitétetvék.
2. Hogy a könyvtár $^1/_4$ része legalább megérdemelné a bekötetést e nélkül a széthullás és megrongálás rövid idő alatt bekövetkezik."

Így is történt. Román Ferenc értékes könyvtára a sorozatos selejtezések során felőrlődött, megsemmisült.

Az elpusztult könyvtár értékét nem elsősorban mennyisége határozta meg, bár az 1016 kötet és több, mint 9000 lappéldány a terület korabeli szellemi életében komoly jelentőségű volt, hiszen a Doby Antal által alapított ugocsai népkönyvtár állományát fénykorában is legfeljebb 1660 kötetre becsülhetjük, a Beregszászi Polgári Olvasóegyletnek 1882-ben 500, a Beregmegyei olvasóegyletnek pedig 1886-ban is csak 1487 könyve

[6] 3603. (A további hivatkozások ugyanerre a levéltári iratcsomóra vonatkoznak.)

van, s a terület egyetlen főgimnáziumának, az ungvárinak a könyvtári állománya 1860-ban mindössze 265 kötet. Még inkább a ROMÁN-féle könyvtár javára dől el ez az összehasonlítás, ha tekintetbe vesszük, hogy a kölcsönkönyvtárak állományát elsősorban a több példányban meglévő s a vidéki olvasóközönség ízlését kielégítő olvasmányok növelték. Ezzel szemben ROMÁN Ferenc a kor szellemi életét determináló tudományos, társadalmi és politikai kiadványok beszerzésére törekedett. A töredék-könyvtár állományát számbavevő leltár bizonysága szerint a gyűjtemény szabadságharc-előtti anyaga jelentősebb, nemcsak mennyiségileg, de tartalmi szempontból is. Így a gondatlan kezelés a reformkori Kárpátalja szellemi életének egyik érdekes és értékes dokumentumát semmisítette meg.

BENEDEK ANDRÁS

Adatok a Huszár Miatyánkhoz és egy politikai gúnyvers 1852-ből. A *Magyar Könyvszemle* 1974/1—2. számában LENGYEL András közli a *Huszár Mi Atyánkot*, melyet SÁROSI Gyulának a szarvasi RÉTHY nyomdában 1848/49-ben megjelent, de csak címéből ismert *Huszár Miatyánk* című, ismeretlen műfajú művével azonosít.

Következtetése helyes. A vers ugyanis nemcsak a szarvasi nyomdában jelent meg, hanem közölte a GAÁL József által szerkesztett *Martzius Tizenötödike* is az 1849. május 1-i (10.) számában.[1] A vers pontos szövege a következő:

„Huszár Miatyánk.
Délibábos puszták nagy mindenhatója, / Magyarok istene, világ alkotója; / Hallgasd meg ez egyszer én szívem kérését, / A te huszár fiad nyájas könyörgését. //
Ha jő az a német, vagy cseh, vagy akárki, / A ki a bajuszát szokta beretválni; / Ne segítsd én uram sem engem sem őtet, / Csak saját vitézség adjon dicsőséget; //
Hunyd be két szemednek ezüst szempilláját, / Ha kezdi te néped ellen a csatáját. / A többit én uram, teremtő istenem, / Ten dícsőségedre emberül bevégzem." //

A közlés érdekessége, hogy a lapszerkesztő maga sem ismerte a vers szerzőjét. A vers után írt megjegyzésében ugyanis ezt olvashatjuk: „E költeményt egy barátunktól vevők közlés végett, szerzőjét nem ismerjük, s bocsánatot kérünk tőle, hogy engedelme nélkül közöljük, tulajdonítsa ezen kihágásunkat dala szépségének."

A három forrás (RÉTHY, *Martzius Tizenötödik* és a kéziratos feljegyzés) alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1. A vers igen elterjedt, népszerű lehetett a szabadságharc idején. Ezt bizonyítja, hogy GAÁL Józsefhez is kéziratban jutott el, s valószínűleg ez a népszerűség késztette RÉTHYt is a minden bizonnyal röplap formában való kinyomtatására.

2. A *Martzius Tizenötödike* forrása nem lehet RÉTHY kiadása, mert ebben az esetben maga is közölte volna a költő nevét, eltitkolni értelmetlen lett volna.

3. Ha RÉTHY a költő nevét is kinyomtatta, minden bizonnyal többet tudott a költeményről, megbízhatóbb forrása volt, mint GAÁL Józsefnek. Erre meg is volt a lehetősége. SÁROSI Gyulát ugyanis erős szálak kötötték Békés megyéhez: Mezőberényben és Szarvason (!) járt iskolába, rokonai éltek a környéken: unokatestvére, SZAKÁL Lajos Békés megye főjegyzője volt, maga is népdalköltő, s SZAKÁL Lajos gyulai lakásán gyakran megfordult SÁROSI is ezekben az időkben.[2] Így a megyének is dolgozó RÉTHY közvetlen forrásból ismerhette a közszájon forgó költemény szerzőjének nevét, sőt szerzőjét is. Ugyan-

[1] Ebben az időben két *Martzius Tizenötödike* jelent meg: az eredeti PÁLFFY Albert szerkesztésében, és Pest visszafoglalása után a kevésbé radikális hangú pesti változat GAÁL József szerkesztésében. (Magyar Irodalmi Lexikon.)

[2] BONYHAY Benjámin: *Petőfi Mezőberényben* = Vasárnapi Újság 1881. február 27

akkor a *Martzius Tizenötödik*ének május 1-i száma egy héttel Pest felszabadulása után jelent meg. SÁROSI ebben az időben KOSSUTH szolgálatában állt, sőt áprilistól országgyűlési képviselő, s a kormány és az országgyűlés csak június 5-én költözött vissza a fővárosba Debrecenből.

4. A *Magyar Könyvszemlé*ben közölt *Huszár Mi Atyánk*ot szájhagyomány útján rögzítették: ezt bizonyítja kezdetleges helyesírása, valamint a két „elhallás" által keletkezett eltérés: a 6. sorban egy névelő hiányzik (a ki *a* bajuszát. . .), valamint a 11. sorban egy felesleges birtokos személyrag (teremtőm).

A közölt kéziratos feljegyzése a versnek a szabadságharc után is keletkezhetett. Más forrásból tudjuk ugyanis, hogy az elnyomatás idején SÁROSI igen népszerű költő volt a vidéki középrétegek körében is. ZSILINSZKY Mihály írja az 1853/54 körüli időkről:

„Minthogy a Bach-korszakban semmiféle nyilvános mulatság rendezése nem volt megengedve, a művelt családok Csabán és másutt házi összejöveteleket rendeztek, melyeken hazafias zenedarabok és tiltott forradalmi költemények előadása mellett kerestek szórakozást, azok mellett sírtak és vígadtak. Akkor Sárosy Gyula volt a legnépszerűbb költők egyike; és az ő „ „Táncoljatok lányok, táncoljatok.." " kezdetű szép költeménye képezte a legkedveltebb szavallati darabot."[3]

A költők — így SÁROSI — hatása a szabadságharc utáni időszakban a szabadságharcos gondolata ébrentartásában valóban széles körű lehetett, szélesebb, mint amit az irodalomtörténet olvasóközönségként tart számon.

***

Ugyancsak a költészetnek mint az ellenállás egyik eszközének bizonyítéka egy Gyulán keletkezett, FERENC JÓZSEF ellen írt gúnyvers.

1850. augusztus 18-án ünnepelte az alig másfél éve trónra került FERENC JÓZSEF 20. születésnapját. Egy évvel a szabadságharc bukása után kényszeredett ünnepre készült az ország. A Békés megyei királyi biztos is felhívta a főszolgabírókat,

„hogy Járásának minden községeiben ezen ünnepélyt tudattván, mindent kövessen el hogy ezen nagy nap a legnagyobb ünnepélyességgel ülettessen meg. — A Szentegyházak Lelkészeit szólítsa fel, hogy hálás Isten tiszteletet mutattassanak be a Mindenható Istenhez, szeretve tisztelt Felséges Ifjú Királyunk hosszas életéért és a szerentse minden jótékonyságaival fűszerezze boldog uralkodásáért...", s az ünnepély lefolyásáról azonnali jelentést kér.[4]

A templomi ünnepségek minden bizonnyal rendben lefolytak: elment, aki el nem maradhatott, így a „legnagyobb ünnepélyességgel" megtartott ünnepségről minden évben elment a megnyugtató jelentés.

1852-ben azonban Gyulán egy zavaró körülmény miatt megváltozott az évenként ismétlődő, szokványos jelentés: augusztus 18-án reggel a vásártéren levő uradalmi magtár ajtaján gúnyiratot találtak.[5] Mivel az eredeti gúnyiratot felküldték Nagyváradra DŐRY Gábor cs. kir. főispánnak, csak a megmaradt másolatról közölhetjük, megtartva a másolat formáját és helyesírását:[6]

[3] *Zsilinszky Mihály feljegyzései Munkácsy Mihályról.* (Magyar Nemzeti Galéria.)
[4] Békés megyei Levéltár (BML). Királyi biztosi iratok 3622/850.
[5] BML Királyi biztosi iratok 191/1852.
[6] Minden bizonnyal versről van szó, hiszen rímei alapján verssorokra bontható: négyütemű tizes (egy-két döccenőnél 9-es és 11-es) sorokra, rímképlete xaxa, tehát a szöveg eredetileg nyolc négysoros versszakból állott. A verssorok, illetve a versszakok végét épp ezért bejelöltük a szövegbe.

„Üdvözlet
Bort fiúk! bor kell a kupába, | borba fojtsuk a borongó kedvet, | áldomásunkat megne rontsa a bú, — | felvidítsuk az őszinte keblet, || a magyar nép első emberének, | a Királynak van születés napja! — |
Furcsa vólna, hogyha felköszöntést | a magyartól a király nem kapna!? — || A milyen jelent adtál hazánkra, | olyan áldás száljon életedre, | menyi békót ártatlanra fűztél, | fűzze a sors mind a te kezedre; — || a szerencse légyen úgy sajátod, | a mint azt a magyar nép kívánja! | Álmodat sátányok zavarják meg, | Te akasztott emberek királya! || ágyad váljék izzó tűz parazzsá, | italúl nyelj a kiontott vérből. | Étkedet fel férgek emésszék, | vérpad legyen, melyre ülsz az a szék, — || Kóldusbotra juss, mint annyi ezerek, | kiktől mindent, mindent elrabóltál, | mert te a hazának nem királya, | gyilkolója, s megrontója vóltál; || Alamizsnát kóldulj palotában, | és a részvét mégis meg ne szánjon, | Ne legyen a földön nyugodalmad, | Isten, ember, állat megutáljon. || Majd ha méltó büntetésed eltelt, | testedből a lelked kiereszted, | poraid a forgó szél seperje, — | s a bitófa legyen sírkereszted."

A vers szerzője nyilván ismerte a főszolgabírónak Gyulán is kihirdetett felhívását a születésnap méltó megünneplésére, ez késztette az ismeretlen szerzőt a vers megírására. Egyszerű ember lehetett, aki azonban értett némi rímfaragáshoz, ismeretei a népi ünnepségek alkalmából készített rigmusok (vőfélyköszöntők stb.) fokán álltak.

A királyi biztos csak tíz nap múlva, 28-án jelenti Dőrynek a „vétkes törekvésű" gúnyirat megtalálását, amely azonban szerinte célját nem érte el, mert korán reggel megtalálta egy kőmíves legény, és bevitte a főbírónak, s „mindekkorig a legnagyobb titok tárgya, úgyhogy a lakosság arról mitsem tud."[7]

A szerzőt természetesen keresték, de még szeptember 22-én is csak azt írhatta a királyi biztos, hogy a gúnyirat szerzőjét nem sikerült a „szakadatlanul folytatott leggondosabb nyomozásnak sem felfedezni."[8] Továbbiakban pedig nem is találkozunk többé az üggyel.

CZEGLÉDI IMRE

Eötvös József művei és a cári cenzúra. Egy nemrég megjelent tanulmányomban foglalkoztunk EÖTVÖS József művei egykorú oroszországi visszhangjával. Rámutattunk, hogy *A Karthausi* és *A XIX. század uralkodó eszméinek a hatása az álladalomra* c. műveket ismerték Oroszországban, német és francia fordítások alapján. A cári cenzúra is felfigyelt ezekre a kiadásokra: az elsőt engedélyezte, az utóbbit pedig betiltotta.[1]

Tanulmányunkban teljes egészében leközöltük K. ALEXANDROV rigai cenzor 1858 februárjában írott eszmefuttatását az *Uralkodó eszmék* német kiadásáról. Viszont *A Karthausi*-val kapcsolatban csak az engedélyezés tényét és idejét jeleztük. Újabb kutatásaink során előkerült ugyancsak K. ALEXANDROV 1857. december 29-i jelentése, amely alapján engedélyezték a könyv Pesten 1842-ben megjelent német kiadását.

Megtaláltuk ugyanezen cenzornak még egy jelentését a *Magyarország 1514-ben* c. regény német kiadásáról is. Különben K. ALEXANDROVnak a magyar irodalom iránti előszeretetéről tanúskodik, hogy az említetteken kívül előkerült egy jelentése PETŐFI 1849-ben kiadott német verskötetéről, amelyet máshelyt ismertetünk.

A Karthausi-ról szóló rövid írás nem tarthat különleges érdeklődésre számot. Annál érdemesebb az 1851-ben íródott második jelentés. Az 1848—1849-es forradalmak hatására

[7] BML Királyi biztosi elnöki iratok. 191/1852.
[8] BML Királyi biztosi elnöki iratok 220/1852.
[1] Váradi-Sternberg János: *Magyar írók veszélyes művei a cári Oroszországban* = „Utak, találkozások, emberek" c. tanulmánykötetünkben Kárpáti Könyvkiadó — Gondolat könyvkiadó. Bp. 1974. 178—183.

Oroszországban fokozódott a harc az önkényuralom ellen és a forradalmi demokraták legfontosabb követelése a jobbágyság eltörlése volt. Ilyen körülmények között érthető, hogy az orosz „munkás osztály" számára Eötvös *Magyarország 1514-ben* c. regénye veszélyes olvasmánynak számított. Az alább közölt jelentések szövege orosz nyelvű, fordításukat a szerző készítette.

K. Alexandrov jelentése *A Karthausi* német kiadásáról. (Eötvös J. Der Karthauser. Pesth, 1842.)

A cselekmény váza egy francia gróf boldogtalan szerelme. Az elbeszélés tele van szentimentális fejtegetésekkel az emberről, képességeiről, hajlamáról, a társadalomnak rá gyakorolt hatásáról.

Ezek az elmélkedések a könyv nagyobb részét teszik ki és nem tartalmaznak sem erkölcsi, sem politikai szempontból semmi elítélendőt. Ezért a regény német nyelvű kiadása engedélyezhető eladásra, valamint orosz nyelvre való lefordításra is.

Riga, 1857. december 29.

Alexandrov cenzor

Határozat: Engedélyeztetett 1858. január 15-én.
(Központi Történelmi Levéltár. Leningrád. 779. fond. 146. sz. katalógus, 146. sorszám. 139. l.)

K. Alexandrov jelentése a *Magyarország 1514-ben* német nyelvű kiadásáról. (Der Bauernkrieg in Ungarn. Historischer Roman von Joseph Freiherrn von Eötvös. Aus dem Ungarischen von Adolf Dux. Pest. 1850.)

A magyar parasztok a nemesség elleni ismertetett felkelése a XVI. század elején történt. Bakócz kardinális, esztergomi érsek, aki maga is parasztszármazású volt, meg akarta fékezni a főurak önkényét, hogy visszaállítsa Magyarországon a királyi hatalmat. Erre a keresztesek hadát akarta felhasználni, amelyet ő toborzott össze a törökök ellen. De ez a had kivételesen parasztokból állott és mivel ezek a nemesek és püspökök elnyomásától szenvedtek, a keresztesek vezetői nem hallgattak a kardinálisra, fellázadtak az államhatalom ellen azzal, hogy kiirtják nemcsak a főurakat és a nemeseket, de általában az urakat. Rettenetes volt a vérontás egész Magyarországon, de végül is a nemesek felülemelkedtek a parasztokon és a győzelmet arra használták fel, hogy újabb terheket rójanak rájuk és törvényesítsék elnyomásukat.

A szerző sötét színekkel ecseteli a parasztok kegyetlenségeit és gaztetteit, akik megtagadván a hatalom iránti engedelmességet, szabadjára eresztették durva szenvedélyeiket. Úgy ábrázolja őket, mint a fogságból kiszabadult vadállatokat. Ugyanakkor az író elítéli az uraknak a parasztok iránti kegyetlen viselkedését is. A népvezérek kiválóbbjai a regényben a boldog jövőről álmodoznak, amikor a nép megérik a szabadságra és a sikertelen háborút a jövendő nemzedékek szempontjából nem tartják hiábavalónak.

Úgy vélem, hogy az eredeti szöveg (a német fordítás — VSJ) nem lesz káros hatással az olvasókra és ezért ajánlom engedélyezni az olvasóközönség számára. Azonban az orosz fordítás ártalmatlanságát már kétségbe vonom. A munkás osztály kezében a könyv könnyen megingathatja az urak iránti engedelmességet és irigységet szülhet a felső rendek iránt.

Riga, 1851. december 1.

K. Alexandrov cenzor

Határozat: Eredetiben engedélyezve, fordítása betiltva.
(Uo. 368. sorszám, 1020—1021. l.)

Váradi-Sternberg János

A Borsszem Jankó válsága a XX. század elején. A századelő a politikai humor történetében a konzervatív humor hanyatlásának időszaka. Ekkor szűnik meg a konzervatív humor monopóliuma az újságírásban és a politikai élclapok közönségsikere a társadalmi vicclapok rovására. Ez a folyamat 1905 és 1909 között fejeződik be.

Az „új idők új dalai"-t a baloldali lapok humora fogalmazza meg. Csak 1909-ben indul az első baloldali vicclap, a szociáldemokrata *Töf-töf*. Talán éppen a haladó szellemű politi-

kai humor erőtlensége magyarázza, hogy az ízlés-áttörést az élcsajtóban egy közvetve politizáló pikáns vicclap, a *Fidibusz* éri el 1907-ben.

Ez volt az első modern, polgári szellemben szerkesztett magyar élclap. Első éveit Ambrus, Heltai, Gábor Andor neve fémjelzi. (Heltai csatlakozása jelképes, mert 1904-től 1905-ig ő szerkesztette a *Borsszem Jankót.*) A lapalapítás korszakhatár jellege mellett a példátlan üzleti siker a legnyomatékosabb érv. A magyar sajtó történetében ritkán fordul elő, hogy egy újság már megjelenése első évében tízszeres példányszámmal körözze le saját műfajának addig legsikeresebb elődjét. (1905-ben a fővárosi élclapokra összesen 10 000 példányban fizettek elő, s a közülük legnépszerűbb *Herkó Páter*-re háromezren. Ugyanekkor a vezető politikai napilapok húsz-harmincezer példányban fogytak el. 1907-ben a *Fidibusz*-ból átlagosan 31 000 példányt adtak el.)[1]

A konzervatív humor lappangó válságát nyilvánvalóvá az 1905—1906. évi kormányzati válság tette. Ez megbontotta az uralkodó osztályok cselekvési egységét, felborította a politika parlamentáris szabályait, szembeállította egymással a pártsajtó részévé vált élclapokat is. A hagyományos témák, megközelítések, válaszok elégtelenségére fény derült, s a valódi nagy témák (a föld, a nemzetiségek jogai, a polgárság és a nemesség kapcsolata, az ország helye a birodalomban, a birodalom helye a modern Európában) betörnek az élcsajtóba is. A szerkesztők felismerik a változás szükségességét, de az eszközöket illetően, amelyek a válság idején is hatékonyak lehetnének, teljes a bizonytalanság. A konzervatív élclapok két módszerrel kísérleteznek. A koalíció élclapjainak humora feltűnően eldurvul, a mértéktartóbb *Borsszem Jankó* stílusa szándékosan változatlan marad.

A példányszámok tükrében egyik taktika sem bizonyult különösen eredményesnek. Az élclapok összpéldányszáma a válság előtti 9407-ről a politikai harcok csúcspontján is csak 10106-ra nőtt.[2] Ezen belül azonban a *Borsszem Jankó* előfizetőinek száma 1850-ről 1741-re csökkent. Végeredményben a konzervatív politikai humor hatósugara nem nőtt lényegesen, de a politizáló aktív közvélemény frakciókra oszlása állandósul, és — a példányszámok lehajló görbéjén is — követhetjük, hogyan válik népszerűtlenné az a politikai csoport, amelynek eszméit hirdeti a *Borsszem Jankó* is.

Ez az újság mint a dualizmus korának legtekintélyesebb politikai-humoros lapja, veszti a politikai humor átalakulásának éveiben a legtöbbet: már nem az uralkodó osztályok közös „életformában gyökerező igény- és ízlés"-egységének reprezentánsa,[3] hanem csak egy pártalakulat szócsöve.

A továbbiakban ennek az üzleti és szerkesztéspolitikai válságnak tényezőit kívánom felvázolni.

A Borsszem Jankó mint üzleti vállalkozás. A Borsszem Jankó 1875. ápr. 20-tól az Athenaeum Nyomdai és Lapkiadó Rt. érdekeltsége. Az átvétel időpontjában a kiadó Magyarország legnagyobb lapvállalkozója. Nemcsak az ország legjobb élclapjai vannak kezében.

[1] A kolportázs-sajtó előnyeiről általában, az *A Nap* és a *Fidibusz* kapcsolatairól, s a lap példányszámáról ld. Róna Lajos: *Harminc év az újságíró pályán I—III.* Bp. 1930. II. 354. — Az 1905. évi sajtó példányszámokról ld. a postaigazgatóság jelentését az Országos Levéltárban OL—K 26. ME. Kut. könyvek 1546. k. — 1905. V. t. 786/4927/ — e. jelzet alatt.

[2] Csáky Zsigmond kormánybiztos jelentette 1906. márc. 2-án a Belügyminisztériumnak Kolozsvárról, hogy „miközben a városban a rám vonatkozó sértő élcrajzok köznevetség tárgyává tesznek, barátaim itt csupán titokban mernek velem érintkezni... A lapok utcai árusításának betiltása csak félrendszabály, mert minden üzlet a sajtó e veszedelmes termékeit árusítja. Néhány dohánytőzsdében pedig kifüggesztették az élclapok rólam készített torzképeit." A jelentést Ld. az Országos Levéltárban OL—K—149—BM—Res—1906—3—147. jelzet alatt. (A lappéldányszámok vö. 1. jegyz.)

[3] Vö. Dersi Tamás: *Századvégi üzenet.* Bp. 1973.: 14—15.

hanem a jelentős politikai lapok közül KEMÉNY Zsigmond *Pesti Napló*-ja, JÓKAI *A Hon*-ja és a TÓTH Kálmán szerkesztette *Fővárosi Lapok* is.

A kapcsolat jellegét egységesen és több évtizedes érvénnyel alakították ki. A szerkesztőknek a politikai mérséklet és a minimális üzletmenet keretein belül szabad kezet adtak. Csak arra kötelezték őket, hogy „a kiadó érdekeit" tartsák szem előtt.[4] Ezen azonban általában csak a kiadványok hirdetését értették. A korai kapitalista sajtóviszonyokra utal, hogy a szerkesztést függetlenítették a lap gazdasági sikereitől: az újságírót nem sújtotta a kudarc, és alig volt érdekelt a példányszám növelésében.

A látott igazgatósági jegyzőkönyvek igazolják az Atheneum monográfusát, SZABÓ Lászlót, aki szerint a lapkiadás „inkább arra szolgált, hogy általa az Atheneum részt vegyen a közéletben, és szorosabb érintkezést tarthasson fenn az íróvilággal."[5]

A *Borsszem Jankó* és a kiadó viszonya a századfordulóig zavartalan. Az induló előfizetői létszámot, a kb. 700 főt, a szerkesztőség a kilencvenes évek elejére közel megháromszoroz za. Ez a csúcspont. A századelőn az előfizetők száma 1500 és 1850 között ingadozik.[6] Az előfizetők lassú lemorzsolódása tehát már a millennium évétől megindul.

Az A thenaeum azonban csak 1901-től változtat a lapokkal kapcsolatos üzletpolitikáján. A megváltozott szemlélet nyitja meg a *Borsszem Jankó* válságkorszakát. A változás lényege az, hogy a kiadó 1891-től látványos és túlfeszítettsége miatt sebezhető fejlődés időszakában lépett. Először csak a lapkiadás veszít a jelentőségéből a könyvkiadási üzleti sikerek nyomán, majd — ahogy a vezetők nagyszabású telekspekulációkba fognak a századforduló táján — felmerül a kérdés, hogyan szanálják célszerűen a lapkiadási ráfizetéseket.

Az Athenaeum birtokolja a JÓKAI- és a PETŐFI-kiadásokat. Kiadják *A magyar nemzet történeté*-t. Átveszik a tankönyvkiadást, majd megszervezik a tankönyv-kartellt. 1901-ben megindítják a Műveltség Könyvtára sorozatot. Kísérleteznek a könyvterjesztő kartell megszervezésével. Külföldi kapcsolataik révén első ízben próbálkoznak nagy példányszámú olcsó könyvek sorozatával. Ez a későbbi Athenaeum-könyvtár. De már ezt megelőzően is kiadják — többek között — BIRÓ Lajos, KABOS Ede, KARINTHY Frigyes, KÓBOR Tamás, PAPP Dániel és THURY Zoltán első köteteit.

E téren az Athenaeum korán monopoltőkés vonásokat vesz fel. A könyvkiadói terjeszkedés fedezetére szolgált eredetileg a telekspekuláció is, amelynek eredményeként az övék lett a Rákóczi út — Nagykörút — Dohány utca — Miksa utca roppant háztömbje, a New-York palotával. A pénzt azonban csak háromszoros tőkeemeléssel tudták előteremteni. 1897-ben TISZA István érdekeltsége, a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank adott pénzt. Ez delegálta az igazgatóságba SCHWARCZ Félixet, aki tovább gyorsította a hazárd üzletvitelt. 1900-ban a dohánykartell vezető családja járult hozzá az ismételt tőkeemeléshez. (Így került az igazgatóságba először HERZOG Péter, majd fia — HERZOG Mór.)

1903-ban a részvénykibocsátás legdurvább formáját választják: az ún. elsőbbségi részvények (ti. az osztalék tekintetében elsőbbséget élvező részvények) kiadásával egy-

[4] Erről ÁGAI Adolf 1875. és 1879. évi szerződései adnak fogalmat. Ő főszerkesztőként gazdasági és politikai önállóságot élvezett. „A nevezett lapok politikai és társadalmi irányára az Athenaeum befolyást nem gyakorol" — mondta ki a szerződés. ÁGAI a rendelkezésre bocsájtott összeggel számadásmentesen gazdálkodott. Az az övé, amit a tiszteletdíjakon megtakarít, és a 2000. példányon felüli többletbevétel 10 %-a, illetve 1879-től 20 %-a. Ld. az Athenaeum irattárában a 168. és a 216. ügyiratszám alatt. (1972-ben az Athenaeum irattárát átvette az Országos Levéltár. Az itt megadott ügyiratszámok az átszállítás előtti jelzetek.)

[5] Vö. SZABÓ László: *Athenaeum. Ötven év egy irodalmi és nyomdai társulat életéből.* Bp. 1918.: 43. és az Athenaeum irattárának 21., 22., 322., 329., 330. ügyiratszámú iratai.

[6] Athenaeum irattárának 170. ügyiratszámú irata. Melléklet a *Borsszem Jankó* 1875—1905. évi előfizetőinek számáról.

időben felére értékelik le a régi, ún. törzsrészvényeket. Ezen a réven kerül a vezetésbe HANKE Jenő, a Hazai Bank képviseletében.

Ettől kezdve a nagytőkét HANKE, HERZOG, KOHNER Adolf, és SCHWARCZ Félix képviselik az igazgatóságban, valamennyien TISZA István személyes hívei; az üzleti élettel jó kapcsolatban levő politizáló dzsentri, GAJÁRI Ödön képviselő, a TISZA család egyik legbelső híve, akire a Tisza-frakció új napilapját, *Az Újság*-ot bízzák. Az irodalmi világot JÓKAI és MIKSZÁTH, a könyvkiadói szakértelmet 1903-ig EMICH Gusztáv, majd lemondása után RANSCHBURG Viktor képviselte.

A politikai jobbratolódást a kiadó lappolitikája úgy tükrözi, hogy az Athenaeum egykori balközépi újságérdekeltségeit fölcserélte a szabadelvűek mindenkori hivatalos lapjainak finanszírozásával. A ráfizetés csökkentése érdekében a kormánypárt részt vállal a terhekből. A kiadó politikai szempontból nem lép vissza újságérdekeltségeitől. Jellemző azonban, hogy a vállalat óriási összegekkel korszerűsíti nyomdáját, de a lapok felfrissítésére nem áldoz semmit.

Az egyetlen kivételt TISZA István lapjával tették 1904-ben. (Ez év jan. 12-én az igazgatóság jegyzőkönyvben rögzíti köszönetét „Schwarcz igazgató úrnak Az Újság c. lap érdekében kifejtett rendkívüli tevékenységéért.")[7]

Az igazgatósági ülések és a közgyűlések jegyzőkönyvei érdekesen tükrözik, hogyan bántak e kényszertakarékossággal vegyitett költekezés korszakában másodrendű üzletáguk terhessé vált lapjával, a *Borsszem Jankó*val.

1. 1901. márc. 15-én jóváhagyják a *Borsszem Jankó* levelezőlapok tárgyában kötött szerződést a LEITNER-céggel. Ebből 24 000 db-ot hoztak forgalomba. A tiszta nyereség 20 %-a ÁGAI Adolfnak járt, de a tranzakció nem hozott számottevő hasznot.

2. 1901. dec. 15-én jóváhagyják BÉR Dezső grafikus alkalmazását. (Hetenként két oldal terjedelmű rajzért az első évben 3400, a további években 4000 korona fizetést kap.)[8]

3. Az igazgatóság szemmel láthatóan elégedetlen ÁGAI munkájával, mert 1902. jan. 1-vel ROBOZ Imre írót szerződtetik az ugyancsak ÁGAI szerkesztése alá tartozó *Kis Lap*hoz segédszerkesztőnek. Ezzel kapcsolatban egy szerződésben újra szabályozzák ÁGAI jogait és kötelességeit. Fizetést, jutalékot és „a szerkesztési irány meghatározási jogá"-t kapja meg. De az összes közlemény átolvasására, szerkesztésére, továbbá „gondos revizió"-ra kötelezik, lelkére kötve, törekedjék „a lap és közönsége közötti családias viszonynak hű és gondos ápolására."[9]

4. 1902. okt. 6-án ÁGAI sajtóperének költségeihez 450 korona térítést szavaznak meg, tekintettel arra, hogy „majd három évtizede szerkeszti a Borsszem Jankót."

5. 1903. júl. 4-én a rossz üzletmenet miatt nem vállalják ÁGAI tárcaleveleinek kiadását.

6. 1903. okt. 5-én megbízzák HERZOG igazgatót, tegyen javaslatot „a hírlapok jövedelmezőségének emelésére."

Ez a javaslat sem állíthatta meg az élclap lassú hanyatlását, mert

7. 1904. okt. 10-én jóváhagyják HELTAI Jenő kinevezését a lap szerkesztőjévé, havi 500 korona fizetéssel. Úgy látszik, ez az utolsó kísérlet sem vált be, ezért

8. 1905. márc. 13-án előterjesztik a *Borsszem Jankó* átruházási javaslatát SZÉKELY Ferenc bankár javára, aki egyébként a lap évtizedes belső munkatársa is.

Ápr. 27-én felhatalmazzák az igazgatókat a szerződés megkötésére, ha ÁGAI igényeit a vevő kielégíti, s a lap nyomtatását továbbra is az Athenaeum végzi.

SZABÓ László szerint a vétel meg is történt. SZÉKELY valószínűleg ekkor fizetett 18 000 koronát előlegnek, majd — mint azt az okt. 2-án kelt kezességi levél tanúsítja — a 42 000 korona hátralék „szükséghez képest készpénzben befizettetni fog". Az Athenaeumé marad a hirdetési díjak 40 %-a és három évig az ingyen hirdetés joga. A szerződés „töltelék" hir-

[7] Athenaeum irattárának 324. ügyiratszámú irata.

[8] Athenaeum irattárának 739. ügyiratszámú irata. Egyik pontja szerint BÉR Dezső csak akkor mehetett szabadságra, ha erre az időre helyettest állít. Ez példa a vállalat óvatos, kemény szerződéseire alkalmazottaival.

[9] Athenaeum irattárában a 168. ügyiratszám alatt van.

detésről beszél. Ezek szerint a *Borsszem Jankó* a kormányzati válság csúcspontján nem tudta megtölteni hirdetési terét fizetett hirdetésekkel.[10]

9. 1905. okt. 23-án tudomásul veszik a kiadói tulajdonjog átruházását, azzal a kikötéssel, hogy három évig a vállalat nyomja a lapot.[11]

Maga a lap 1905. okt. 8-i számában jelenti be a tulajdonjogi változást, valamint azt, hogy HELTAI helyett LIPCSEY Ádám lesz a felelős szerkesztő. Hozzáteszik még, hogy „új program nincs, mert nem is kell." (X. 8. :13.) Egy héttel később nyomatékosan V. G.-hez címezve: „Mi köze Önnek a kiadóvállalathoz, mikor a szerkesztőségben régiek, újak csupa régi jó barátok." (X.15.:14.)

Az Atheneum tehát, amikor úgy látta, hogy új munkatársak beállítása kevés a lap felfrissítéséhez, örömmel megvált a *Borsszem Jankótól*. Az új tulajdonos, mint azt HELTAI menesztése is valószínűsíti, a hagyomány erősítésében látta a megoldást. SZÉKELY Ferenc személye háromszorosan biztosította a tradíciót: már huszonegy éve volt a lap belső munkatársa; mint a Belvárosi Takarékpénztár tulajdonosa TISZA István gazdasági köréhez tartozott; s mint politikus 1905 tavaszán ő menedzselte Tisza terézvárosi képviselővé választását KRAUSZ Simon bankárral, a Magyar Bank vezérigazgatójával együtt.

Egészen természetes, hogy a *Borsszen Jankó* megvásárlását SZÉKELY Ferenc, KRAUSZ Simon és — TISZA István pénzével, közös kasszából végezték. (TISZA azt írta: „Igen sajnálom, hogy eladósodtam, és így be kell érnünk a mellékelt 10 000 K-val".[12])

A Borsszem Jankó mint politikai tényező. A *Borsszem Jankó*, mint láttuk, mellőzött és egyre kevesebbre becsült érdekeltsége volt egy nagyralátó üzleti vállalkozásnak. A jelek szerint a lap politikai vonásait, főként hagyományhűségét, nem lehet kielégítően levezetni az Atheneumhoz fűződő üzleti viszonyából. Sokkal inkább múlott ez az alkotógárda társadalmi helyzetén és politikai kapcsolatain, különösen SZÉKELY Ferenc korszakában, amikor a külső — gazdasági — ösztönzés és a belső — vállalt — nézetazonosság összeolvad.

A századelőn a *Borsszem Jankót* ÁGAI Adolf főszerkesztő, aki személyében a lap történetének három alkotói nemzedékét egyesíti, főként a kilencvenes évek fénykorának ún. második nemzedékével közösen irányítja.

1895-ben hal meg JANKÓ János a híres rajzoló, és BESSENYEI Ferenc képviselő, aki a lap „csevegések" rovatát írta haláláig. (1905. I. 1. :13—15.)

ÁGAI, ahogy ezt az Athenaeum iratok is tükrözik, kissé úgy van lapjával, mint VIKTÓRIA királynő Angliával, inkább uralkodik, semmint kormányoz. A századelői alkotók egy — már két évtizede összeszokott — értelmiségi vacsoratársaságból került ki. Találkozásuk ideje: a nyolcvanas évek; találkozásuk helye: az Európa kávéház egyik fülkéje; találkozásaik jellege: vacsora- és vitakör.

„E második nemzedék legkiválóbb tagjai:" — olvassuk ÁGAI egyik visszaemlékezésében — „Kozma Andor, Ambrus Zoltán, Székely Ferenc, Karsai Albert, Bácskay Albert és Szécsi Ferenc. Ki író, ki bankigazgató, ki gazda, ki meg ügyvéd. Irodalmi irányban pihent eszük, főkép vacsora közben, elmésségének fölöslegével táplálta a lapot.

[10] Az iratok lelőhelyszáma a következők: 1901. márc. 15.: 301. Ü. sz., 1902. okt. 6.: 314. Ü. sz., 1903. júl. 4.: 322. Ü. sz., 1905. márc. 13.: 329. Ü. sz., 1905. ápr. 27.: 330. Ü. sz. A kezességi levél: 955. Ü. sz. A 60 000 K vételárhoz összehasonlításul: 1905-ben egy gyenge üzletmenetű napilapot, a *Pesti Napló*-t, tulajdonosa 400 000 K-ért adott volna el. 1908-ban egy új napilap alapítására 500 000 K-t, föllendítésére 100 000 K-t számítottak. — Ezeket az adatokat ld. KRISTÓFFY József: *Magyarország kálváriája*. Bp. 1927.: 540—541.

[11] Athenaeum irattárában 1016. ügyiratszám alatt van.

[12] KRAUSZ Simon: *Életem*. Bp. 1937.: 225.

(. . .) A hétfői estek néha valóságos symposionokká magasztosulnak. Legbelső tagjai: Székely Ferenc, Bácskay Albert, Bér Dezső, Réthy László és e sorok írója."[13]

Réthy László, az éremtanbúvár, a tudós néprajzos, ma inkább, mint erotikus költő ismert. Székely Ferenc irodalompártolónak és közgazdasági szakírónak sem volt utolsó. (A Révay-cég egyik igazgatójaként pénzt és lendületet nem kímélve szervezte a Jókai és Mikszáth sorozatok kiadását.) E körhöz tartozott Lipcsey Ádám újságíró és Tisza-párti képviselő, aki a Székely Ferenc-időszak lapstílusát szabta meg Ágai oldalán. Lipcsey újságírónak tehetséges és képzett, szerkesztőnek bohém, társasági embernek sziporkázó volt. A politikában Tisza rendíthetetlen híve, vezérének hajthatatlan merevsége nélkül. Székely és Lipcsey képviselte a pénz és szellem jogán az elfáradt Ágai mellett a század eleji *Borsszem Jankóra* oly jellemző Tisza-párti konzervatív humort.

A századelőn a szerkesztőség e hangadói középkorú emberek, akiket nemcsak egygyökerű szenvedély, hanem közös fiatalságuk irodalom — és művészetszeretete is összekapcsolt. A közös érdek és a rokon ízlés valódi baráti szövetségével sem Heltai Jenő, sem a lap „harmadik nemzedéké"-hez tartozó grafikus kollégái, főként Linek Lajos és Vadász Miklós, nem tudtak megbirkózni.

A *Borsszem Jankót* végeredményben a kiegyezés nyertesei írták és szerkesztették. A főszerkesztő személye, elvei, társasági köre megteremtette azt az egységes szellemi légkört, amelyet a sikeres életutak tesznek hitelessé. A szerkesztőség magját a társadalom középcsúcsain jelentős pozíciókat elért férfiak alkotják. Többségük diplomás ember, a hivatásos alkotókat a literary gentlemantől elválasztó széles átmeneti övezetben. Az alapító-szerkesztő intencióit zökkenő nélkül vette át a középnemzedék, ami azt jelenti, hogy a lap által sugallt világkép táradalmi háttere a kiegyezes felívelő szakasza. Hívei liberálisok, hiszen a szabadelvűség segítette a munkatársi gárda többségét karrierhez: kispolgári, felerészben zsidó kispolgári családok gyermekeit tehetségük kifejlesztéséhez. Fölemelkedésükhöz jelentősen hozzájárult egy jellegzetes első nemzedéki tulajdonság: a sokoldalúság, a tehetség megnyilvánulásának nem szabványos módja.

Helyzetüket a lapnál a fiatalabbak nem tudták megingatni, mert az ő szelíd modernségük, amelyet Dersi Tamás a *Hét* modernségével állít párhuzamba,[14] nem épült be a középnemzedék szerkesztési koncepciójába. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy Heltai szerkesztői működése látható változást nem hozott, s hogy a grafikusok egy része hagyományos tartalmat volt kénytelen modern formában kifejezni.

Ily módon a szerkesztőség nemcsak osztályhelyzeténél fogva, a lap üzleti-politikai viszonyainak hálójában, hanem szívéből elfogult; s önként vállalt kaszt-fegyelme folytán felkészületlen a korszerű politikai humor megteremtésére a dualizmus nyílt válságának éveiben.

A Borsszem Jankó mint közvéleményformáló tényező. A *Borsszem Jankó* szerkesztősége közvetlenül Heltai távozása után szerkesztői üzenetben erősítette meg, hogy továbbra is a családi lap az ideálja. (1905. X. 22. :14.)

E törekvés mögött ismét csak a kiegyezés első és második nemzedékének a társadalmi nyilvánossággal kapcsolatos tapasztalatait és igényeit találjuk. Ágai egy olyan polgári jogállamban szerkesztett politikai élclapot, amelynek alkotmánya az abszolutizmusnak és a nyílt osztályuralomnak is tett engedményeket. A politikai nyilvánosságot tehát a birtokon belül lévők családias aktivitásának tapasztalhatta.

Ha arra keresünk választ, hogy a *Borsszem Jankó* szerkesztőségének közönségképe, a lap szerkesztésmódja miért folytatja olyan makacsul a liberális hőskorszak hagyomá-

[13] Ágai Adolf: *Utazás Pestről Budapestre. 1843—1907.* Bp. 1908. 259—260.
[14] Dersi Tamás: I. m.: 36.

nyait, gondoljunk a munkatársak életútjára, akik fölemelkedésüket e „családias" politikai nyilvánosság közegében élték meg. Maga a lap is, első és második virágkorában egyaránt, a polgári társasélet formáin keresztül, ezek jóvoltából lett közéleti tényező.

Az említett kávézó és vacsoratársaságok — a megyei kaszinókhoz hasonlóan — az autonóm magánemberek érintkezési helyei voltak. Itt lett a magánvéleményből csoportvélemény, amely vagy a hivatalos álláspont jogán tett szert politikai tekintélyre, vagy a tulajdon és tudás birtokosainak közös véleményeként, amelyet az államhatalom sem hagyhatott figyelmen kívül.

A *Borsszem Jankó* tekintélyes emberek segítségével kommentálta a nagypolitikát. E kommentátorok is vagy a hatalmi intezmények képviselői voltak, vagy olyan személyek, akiknek észrevételei — gazdasági, szellemi súlyuknál fogva — mindenkor figyelmet keltettek egy velük egyívású közönségben, amelynek megvolt a módja és lehetősége, hogy az eseményekről véleménye lehessen és azt nyilvánosságra is hozza.

A *Borsszem Jankó* nagy népszerűsége ahhoz a történelmi pillanathoz tapadt, amelyben a társadalmi jegyei, pszichológiája és kultúrája révén még viszonylag egységes közönséget több kötötte össze, mint választotta el egymástól. Ekkor a lap lényegében ugyanazt adta, mint a többi humorisztikus újság, csak jobban.

Talán a *Herkó Páter* önálló hangjának közönségsikere volt az első jól látható szervezeti bizonyítéka, hogy a közönség rétegződik. (Ennek apró jeleként a *Herkó Páter* volt az első élclap, amely csaknem kizárólag belső munkatársakkal iratta és rajzoltatta az élclapot.)

1900 után, amikor a közönség átrétegződése meggyorsult, és új rétegekkel bővült a politikai nyilvánosság, a *Borsszem Jankó* már csak abban volt reprezentatív, hogy az eddigi többség félelmét fejezte ki a humor nyelvén a birtoktalan és műveletlen tömegek önálló politikai cselekvésével szemben.

Nagyon érdekes megfigyelni a lap hasábjain, hogyan építi ki a szerkesztőség a hagyományőrzés és a változások ellenzésének motívumaiból magának valami képzelt, nem valóságos reprezentativitás hamis tudatát.

A lap a századelőn is fenntartja szerkesztési ideálját: a művelt és jómódú közönségnek kell alkotnia a közvéleményformáló elitet. A lap mindvégig hozzájuk fordul: „A mi 'háromságunk', mely megmutatja az igazi célt, irányt és eszközöket — a magyarság, vidámság, ízlés . . . Óhatatlan, hogy ez a jelszó meg ne találja azt az utat, ami minden művelt magyar család asztalára nem juttatja el lapunkat." (1905. X. 8. :14.) Az új, a potenciális közönséggel szemben a lap mindvégig tartózkodó, nem tud mit kezdeni velük. Róluk írnak néha, de hozzájuk nem fordulnak soha.

A lap ezekben az években úgy politizál, mintha a hagyományos olvasótábor bomlása csak jelenség volna, amelynek a szerkesztés politikájára nincs befolyása.

A *Borsszem Jankó* a Széll-kormány bukásától egyre határozottabban kommentálja a 67-es kormánytöbbség széthullását. Ezen a szinten regisztrálhatjuk, hogyan válik a lap a konzervatív frakciók közül egy csoportosulásnak szócsövévé. A konzervatív gondolatot a Tisza-csoport számára kisajátítva, a zászlót elhagyó hűtlenekkel a csalódás, a szemrehányás és a harag nyelvén beszélnek. Megméretik s könnyűnek bizonyul az elviség mérlegén az arisztokrata, a pap, a dzsentri, a bankár és a virilista.

A *Borsszem Jankó* nehezen jut el ahhoz a felismeréshez, hogy a politikai ellentétek ízlésellentétekké mélyülhetnek. 1905 tavaszán olvashatunk először arról, hogy a hagyományos olvasótábor szétforgácsolódott, és a közönség elfordult a *Borsszem Jankó*tól, mint egy népszerűtlen frakció szócsövétől. Ekkor veszti el a lap átmenetileg előfizetőinek negyed részét, s ez az üzleti válság bírja rá az Athenaeumot, hogy adja el a lapot.

A közönségnek erre a gesztusára, hogy időszerűtlennek ítélik az eszmeileg korszerűtlent, a szerkesztőség sértetten válaszol. Az elfordulást „hajszá"-nak minősítik. Állás-

pontjuk szerint erősíteni kell a lap családi jellegét, még azon az áron is, hogy elvesztik az olvasók egy hányadát. (Azt írják erről, hogy „a kiugratott 51 előfizető helyébe éppen négyannyi jelentkezett. Újból bebizonyosodott, hogy klub, casinó és kávéház csak megrontója a heti vállalatnak. Az egyesekből telik ki az igazi nagyközönség." (1905. III. 26. :16).

Nem meglepő, hogy a lap szerkesztési módja mindvégig a „családiasság" eszményének felelt meg: professzionisták és műkedvelők állították össze a hivatás és játék elemeinek egyesítésével. Általában hétfőként sziporkázták ki a heti anyag ötleteit a szerkesztő lakásán, vagy a kávéházban. A további menetrend: kedden és szerdán — a kidolgozás. (Bér Dezső szerződésében olvashatjuk: „A témát a lap szerkesztősége szolgáltatja 48 órával a cliche készítőjének való leadási határidő előtt, s a rajzok a szerkesztő kívánsága szerint kell, hogy készüljenek.)[15] Csütörtökön — ellenőrzés; pénteken — nyomda; szombaton — postázás; vasárnap — olvassák és szidják a megvalósítást.

A lap levelezési rovatában pedig a szerkesztő magyaráz, pironkodik, buzdít és lelkesül. A „családias" szerkesztés gyakorlatában a belső kör nyilván személyesen fejezte ki a véleményét. A levelezés így a vidékiek, s általában a külső kör számára volt fenntartva.

A szerkesztőség tudatos meggondolásból törekedett a közönségkapcsolat hagyományos módszereinek ápolására, s ha kell felújítására.

Még 1905-ben is arról értesülünk, hogy a *Borsszem Jankó* szerkesztői széles körből kapnak tréfás történeteket közlésre. Az egyik megfelel — válaszolják, a másik nem, mert felekezetet sért, mert obszcén, mert szegény özvegyen gúnyolódik. Ugyanebben az évben közlik, hogy a „belső hívek" részére ismét rendszeresítik a hétfői találkozókat. (1905. XI. 16.:15.)

Annak azonban semmi nyoma sincs, hogy ez a tudatos archaizálás segített volna valamit visszahódítani a *Borsszem Jankó* szertefoszló népszerűségéből.

Összefoglalás. A századelő a *Borsszem Jankó* számára a hanyatlás, az üzleti sikertelenség időszaka. Megalapításakor tekintélyét azzal nyerte el, hogy modern volt, lényeglátó és szellemes. Emelkedése és második delelőpontja a kilencvenes évek elején egy korszak virágzását, egy világnézet és egy társadalmi osztály sikereit és egy tehetséges, sokoldalú értelmiségi kör fiatalságát fejezte ki a humor nyelvén.

A századfordulón azonban a liberalizmust és polgári—földesúri híveit konzervatívvá merevítette az érdekvédelem. A lap alapítója és második alkotói nemzedéke megöregedett. Velük nehezedett tekintélyessé az a humor is, amit a lap befutott, rangos értelmiségi alkotói szereztek.

A *Borsszem Jankó* addig volt üzleti és társadalmi siker, amíg közönsége nagyjából a kiegyezés első szakaszának immár hagyományos politikai nyilvánosságával volt azonos. A századelőn a liberializmus már csak cselekvési vezérfonal, taktika, érvek rendszere csupán, nem elv. A szabadelvű tábor irányzatokra szakadt.

A lap körül megváltozott a politikai légkör, és megváltozott a közönség. Az egykori nyájas politikai világban, amikor csak egy reprezentatív elit közönség politizált, a lap mindnyájuk családi lapja volt. A századelőn a szerkesztőség még mindig úgy politizál, mintha az egész hagyományos közönség reprezentatív élclapja lenne a *Borsszem Jankó*. Holott a rétegződött, vegyes ízlésű olvasók jogosan látták meg benne egy frakció szócsövét.

A lap valóban csak az ó-szabadelvűek érdekében szól. Ezt gazdasági, politikai és társasági kapcsolatok egyaránt indokolják. A *Borsszem Jankó* Tisza-párti üzleti érdekelt-

[15] Athenaeum irattárában 739. ügyiratszám alatt

ség, szerkesztőségében azok a hangadók, akik Tisza István szűkebb munkatársi körébe tartoznak.

A jelek szerint a lap még mindig tekintélyes, de már inkább a londoni *Times* módjára, csak tekintélyes. A tekintély pedig önmagában nem üzlet. A lap ráfizetéses. Az *Athenaeum*, miután Heltai bevonása a szerkesztésbe nem állította meg a *Borsszem Jankó* hanyatlását, eladja.

Az üzlet és politika, a hogyomány és újítás összeütközéséből a politika és a hagyomány került ki győztesen. Az új tulajdonos és a szerkesztőség lélekből fakadó kaszt-fegyelemmel konzervatív.

Világnézetüket a szerkesztéspolitika minden részletkérdésében érvényesítik. Következetesebben, mint eddig. Elfogultságuk minden metszetben kimutatható. Amiről beszélnek, s amiről nem; ahogyan érvelnek, s amilyen rendszerré ezek az érvek összekapcsolódnak. A bemutatott személyek és problémák köre, az ellenszenvek és rokonszenvek megoszlása a társadalmi osztályok és irányzatok között, mind-mind egy tanulságot sugall. A lap Bourbon-jeligét választott cselekvési vezérfonalnak: nem tanult és nem felejtett semmit. Nem felejtette el, hogy liberális, és még nem tanulta, hogy ez már kevés. A realitásokkal dacolva, szerkesztősége tudatosan feláldozta a konzervatív gondolat oltárán az üzleti érdeket, a társadalmi tekintélyt és a maradék szellemi modernségét.

Kronstein Gábor

Ballagi Aladár és az Egyetemi könyvtár. Tudománytörténetünknek különleges, kellemetlen voltában is érdekes színfoltja Ballagi Aladár (1853—1928) tevékenysége. Ezt a színfoltot szeretném egy kevéssé ismert, az Egyetemi Könyvtárral kapcsolatos ecsetvonással kiegészíteni.

Ballagi érdeklődése igen széles körű volt. Foglalkozott irodalom- és nyomdatörténettel, magyar, svéd, német és francia történelemmel. Indulatos természete heves vitákba sodorta, erősen támadott mindenkit, aki neki ellentmondani merészelt. Pályáján gyorsan haladt előre, az egyetemen 1880-tól helyettes, 1889-től rendes professzor, az Akadémiának már 31 esztendős korában levelező tagja. Karrierjét jórészt összeköttetéseinek (apja egyetemi tanár volt), szélső nacionalista nézeteinek és erőszakos fellépésének köszönhette.

Több könyvet és számtalan hírlapi cikket írt, ezek felületességét, a bennük található súlyos tévedéseket és alaptalan vádaskodásait legjobban Szekfű Gyula jellemezte *Mit vétettem én?* című művében.[1]

Azt tartották róla, hogy könyvtárainkból — különösen az egyházi gyűjteményekből — számos művet tulajdonított el, másokat pedig megcsonkított, értékes metszeteiket kivágta. Erre azonban a konkrétumok hiányoznak, egyetlen esetet sem bizonyítottak rá. Halála után hagyatékában ládaszámra találtak közkönyvtári műveket, de azt nem vizsgálták meg, hogy ezek szabályszerű módon voltak-e kikölcsönözve.

Első általános felháborodást keltő tevékenysége az *Irodalomtörténeti Közlemények*hez kapcsolódik. Ennek szerkesztését ugyanis 1890-ben Szilády Áron elfoglaltsága miatt ideiglenesen rábízták. Itt több baklövést követett el, például engedte, hogy közismert Zírnyi-költeményeket Esterházy Pál ismeretlen műveiként nyomassanak ki. A szerkesztői megjegyzés szerint „e közlemény egy egészen új nevet iktat költészetünk történetébe."[2] Az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának felszólítására sem akart a szerkesztésről lemondani, sőt a napilapokban különféle vádakkal támadta meg az

[1] Bp., 1916. főleg 13—33.

irodalomtörténészeket. Az akadémiai bizottság kénytelen volt megállapítani, hogy „más, akiben talán az elbizakodott önteltségnek s a maga sérthetetlensége érzetének kisebb mértéke lett volna" már régen visszavonult volna a szerkesztéstől.[3]

A kilencszázas évek elején a *Nyelvtörténeti Szótár* megjelenése alkalmából BALLAGI a szerkesztőket a valótlanságok egész halmazával vádolta meg.[4] A legnagyobb vihart azonban SZEKFŰ *A száműzött Rákóczi* című könyvével kapcsolatban keltette. Két évig tartó hajszát kezdeményezett, és sikerült elhitetnie a közvéleménnyel, hogy SZEKFŰ hazaáruló, Rákóczi-gyalázó, a történetírást megszégyenítő Habsburg-bérenc.

BALLAGI a bölcsészkar által kiküldött tagja volt az egyetemi állandó könyvtárbizottságnak. Az Egyetemi Könyvtár közvetlen felettes hatósága az egyetem volt, ennek rektora és tanácsa, a könyvtárbizottság csak tanácsadó szerv volt. Századunk első két évtizedében véleményadás céljából mégis ide került minden, a könyvtárral kapcsolatos ügy, olyan is, amelyiknél az állásfoglalást mellőzni lehetett, mert elintézését törvény vagy rendelet írta elő. (Ilyen volt például az ötödéves korpótlék vagy családi pótlék engedélyezése.) Innen került az akta, kérelem, javaslat a rektor elé, s a rektor továbbította, ha felsőbb döntés kellett, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba.

A bizottság hat tagból állt, az elnöklő prorektorból, a négy kar egy-egy delegátusából és a könyvtárigazgatóból. A prorektor évenkint változott, a könyvtári ügyeket nem ismerte alaposabban, az orvoskari tag pedig egyéb elfoglaltsága miatt ritkán vett részt az üléseken. Így a bölcsészkar agilis képviselőjének sok alkalma nyílt az Egyetemi Könyvtárral kapcsolatban véleménye hangoztatására.

BALLAGI állásfoglalásai sok esetben — különösen 1911 előtt — a könyvtár javát szolgálták, megvételre javasolt egyes könyvhagyatékokat, sürgette a döntést egy új könyvtári épület ügyében . . . Ilyen az új szervezeti szabály-tervezethez való hozzászólása. A tervezet a magasabb tisztviselői állásokat középiskolai tanári képesítéshez kötötte. Ő helytelenítette ezt. Szerinte „a könyvtárat használók szempontjából okvetlen szükséges, hogy a jog- és államtudományok és orvosi tudományok könyvkészlete ezekhez szakszerűen értő, ezeknek megfelelő tisztviselők kezelése alatt álljanak. Ezek körében tehát ne csak lehessen, de legyen a többi fakultás képviselve. Csak nemrégen volt alkalmunk tapasztalni, mennyi bajt és kellemetlenséget okozott a kézi könyvtár nyomtatott katalógusának hibás szakozása.[5] Ezért javasolja, hogy a képesítést doktorátushoz vagy államvizsgához kössék.[6]

Az Egyetemi Könyvtárat jóformán korlátozás nélkül használhatta, minden kérését teljesítették, annyi és olyan könyvet kölcsönözhetett, ahányat és amilyent akart. 1910. december 22-én azonban összeírták tartozásait. Ekkor kiderült, hogy 405 kötet van nála kölcsön, köztük számos ritkaság, ősnyomtatvány, 1711 előtt kiadott magyar nyelvű mű, s ezek egyike-másika egy évtizednél hosszabb idő óta. BALLAGI megkapta ezt a jegyzéket, és a nála levő könyvekből többet visszaadott. Ezek közt szerepelt három olyan RMK kötet, amelyikről nem találtak térítvényt. BARBUL Jenő, a kölcsönzés vezetésével megbízott tisztviselő felajánlotta, hogy egy külön elismervénnyel igazolja a visszaadást. BALLAGI nem fogadta el ezt a megoldást, hanem — eléggé következetlenül — két kötetet ott hagyott, a harmadikat pedig újból magához vette térítvény nélkül.

Az igazgató, FERENCZY Zoltán ezt az esetet jelentette a rektornak. Elgondolható — írta — hogy BALLAGInál esetleg más könyvek is vannak térítvény nélkül. Ezért kérte,

[2] *Herceg Esterházy Pál* nádor *versei*. ItK. 1892. 129—146., 340—357. l. A szerk. megjegyzése a 129. l.-on.

[3] Idézi SZEKFŰ: I. m. 28—29.

[4] B. A.: *A magyar nyelv barátaihoz*. Bp. 1904.

[5] BALLAGI itt elsősorban SZABÓ Ervinnek és MADZSAR Imrének az Egyetemi Könyvtárt bíráló, a *Huszadik Század* 1907. évf.-ában megjelent kritikájára céloz. 964—976.

[6] EK. irattár 238|1908—09.

hogy szólítsák fel őt minden nála levő, könyvtári pecséttel ellátott mű bemutatására, hogy ennek alapján helyesbíthessék a kölcsönzési nyilvántartást.

Elismerte a jelentésben, hogy olyan művekről viszont találtak térítvényt, amelyeket BALLAGI már korábban visszaadott. Ennek oka a következő: BARBUL szerint a raktárosok azt mondják, több ízben előfordult, hogy BALLAGI a magával hozott könyveket letette valamelyik asztalra, s ők, nem tudva, hogy ezek házon kívüli használatra lettek kölcsönadva, a helyükre rakták. Nem gondolták, hogy térítvényt állítottak ki elvitelükről, nem is keresték ezt. Néha viszont azért nem találták a térítvényeket, mert BALLAGI „saját mondása szerint úgy állította ki, hogy felismerhetők ne legyenek, hogy mások ne tudhassák, miféle mű van nála." Ilyen eset: szerzőt nem írt, csak általános címet, „sermones".[7]

Az ügyet a könyvtárbizottság 1911. február 8-án tárgyalta. BALLAGI dühöngött. „A feljelentést — írta a prorektorhoz címzett nyilatkozatában — mely tartalmilag a valósággal, alakilag a könyvtári szabályzattal homlokegyenest ellenkezik, mint illetéktelen zaklatást és hatóság előtti dehonesztálást, nemcsak visszautasítom, hanem amennyiben megfelelő t e l j e s e l é g t é t e l t nem kapnék, fenntartom magamnak a jogot, hogy azt magán úton, vagy a nagyméltóságú minisztérium útján megszerezzem."[8]

A továbbiakban mellékösvényre tereli a dolgot. Úgy fogja fel a vádat, mintha FERENCZY azért jelentette volna fel, mert nem juttatta vissza határidőre a kölcsönkönyveket. Az igazgató jóhiszeműségét — szerinte — eleve kizárja az a körülmény, hogy nem tartotta be a késedelmes kölcsönzőkkel szemben előírt eljárást, hogy a feljelentés előtt őt nem szólította fel a visszaadásra. Az egyetemhez csak abban az esetben fordulhatott volna panasszal, ha a címére küldött felszólítás eredménytelen maradt volna. Az ellene emelt vád — szerinte — annál felháborítóbb és érthetetlenebb, mert a könyvtárosok őt hosszú évek során át „valósággal példásan mintaszerű kikölcsönző" gyanánt emlegették. Ezután visszafordítja a vádat a könyvtárra, a hiányosan kiállított térítvényekért a tisztviselők felelősek, miért nem ellenőrizték a kiállítás helyes voltát. Arról nem tesz említést, hogy ő délután hozta vissza a kölcsönvett műveket, amikor nem volt kölcsönzés, hanem panaszolja, hogy a térítvény-szekrény egész délután zárva van, s „ennélfogva olykor tisztán a szolga jóakaratától függ, hogy másnap kiveszi a szekrényből a visszavitt mű térítvényét vagy nem."

Az igazgató jelentése — folytatja támadását — vádirat saját maga ellen, mert az ügyviteli szabályzat arra kötelezné, hogy a tanév utolsó hónapjában minden munkát bekérjen, s azokról, amelyeket felszólítás ellenében sem adtak vissza, kimutatást terjesszen az egyetemi tanács elé.

Az bizonyos, hogy a könyvtár is követett el hibát azzal, hogy olyan sok ritkaságot adott kölcsön, és hogy ezeket már régóta nem kérte vissza. Hibázott abban is, hogy a térítvények szabályszerű kiállítását nem ellenőrizték. Ez utóbbi azonban nyilván BALLAGI erőszakos természetére vezethető vissza, aki nem tűrte, hogy ellenőrizzék őt. Egyébként megállapították a kézirattári használati napló alapján, hogy 1910. október 4-én helybeli használatra kapott egy ősnyomtatványt, ezt térítvény kiállítása nélkül vitte haza, s csak 1911. március 8-án szolgáltatta vissza. Ez valószínűleg nem egyetlen eset volt, és ilyenkor akármilyen „jóindulatú volt a szolga", hiába kerestek térítvényt.

[7] EK irattár 228|911. A könyvtár irattárában „Dr. Ferenczi Zoltán igazgatása korából való vegyes ügyiratok" elnevezésű dobozban „Ballagi-ügy" címmel vannak összegyűjtve a kölcsönzésével kapcsolatos tisztviselői jelentések és egyéb iratok.

[8] A könyvtárbizottsági ülések jegyzőkönyveit a fogalmazványokkal együtt külön dobozban őrzi a könyvtár kézirattára.

Az egész BALLAGI kölcsönzési ügynek az a legfeltűnőbb vonása, hogy nem lett folytatása. Nincs nyoma annak sem a könyvtárbizottsági ülések jegyzőkönyveiben, sem az iktatókönyvekben, sem másutt, hogy az 1911. május 2-i ülés után bárhol is foglalkoztak volna vele. Az „illetéktelen zaklatásért" látszólag szenvedélyesen felháborodó BALLAGI később nem ragaszkodott az elégtételhez. Igaz, hogy kölcsönzési tartozásait sem rendezte. A használati napló tanúsága alapján 1913. elején még mindig 13 ősnyomtatvány, 16 RMK mű, 2 Hungarica és 1 kézirat volt nála kölcsön, s ebből 19 kötet 10 évnél régebben! A nem iktatott, csak az igazgató tájékoztatására készült tisztviselői jelentések szerint 1911. szeptember 29-én és 1913. január 13-án megismétlődött az az eset, hogy az általa visszahozott műről nem találtak térítvényt, mire ő a könyvtári könyvet mindkétszer „Ha nincs térítvény, nincs könyv" kijelentéssel újból magához vette, és nem fogadta el a tisztviselők azon ajánlatát, hogy külön írásban ismerik el a visszavételt.

A folytatás elmaradásának okára nézve csak találgatásokra vagyunk utalva. Elsősorban nyilván a könyvtárbizottság a hibás. Nem akart botrányt, nem akarta elítélni sem egyik tagját, sem a könyvtárt. Békére, elnézésre intette mindkét felet, s ebben a szelíd természetű FERENCZI éppúgy belenyugodott, mint az indulatos, de magát hibásnak érző BALLAGI. Ez utóbbi azonban sérelmét nem felejtette el, és ettől kezdve a legkülönbözőbb ügyekben a könyvtárra és igazgatójára nézve sértő megjegyzéseket és kellemetlen javaslatokat tett.

Az 1912. december 17-i ülésen BALLAGI az igazgatói lakás megszüntetését ajánlotta. FERENCZI kérte, hogy határozat előtt adjanak időt a bizottságnak az ügy tanulmányozására, mert elvi kérdésről van szó, arról — az eredeti jegyzőkönyvet idézve — „hogy általában ésszerű-e az igazgató lakását megszüntetni." Mikor a jegyzőkönyvet megküldték aláírásra a javaslattevőnek, a következőt írta be: „Dr. Ballagi Aladár azon hozzáadással, hogy az igazgató úr felszólalása után példátlan durvaságnak minősítettem minden ízében objektív és indokolt indítványomra tett megjegyzését. Az indítvány, mert én tettem, eo ipso észszerű."(!)

A prorektor — Hóman Bálint jegyzőkönyvvezetőnek FERENCZI számára készített jelentése szerint — ez alkalommal is elsimította az ügyet. Kijavította a jegyzőkönyvet. FERENCZI kijelentését „ismételt felszólalása után"-ra egyszerűsítette, s ezután BALLAGI lemondott öntelt megjegyzésének írásba foglalásáról.

1913-ban két őr, DEDEK Crescens és KUDORA nyugdíjazását kérte. Az igazgató és a bizottság az így megüresedő helyekre TETZEL Lőrinc és BARBUL Jenő kinevezését javasolta, TETZEL, BARBUL helyére HÓMAN Bálintot és CZEKE Marianne-t, ez utóbbiak állására pedig GROSZ Gézát és WALDBAUER Ilonát. Valamennyien kinevezett alkalmazottak voltak, TETZEL 16, BARBUL 13, HÓMAN 10, CZEKE 8, GROSZ 5 és WALDBAUER 4 év óta. BALLAGI először TETZEL előléptetését vétózta meg a rektornál, majd a bizottság 1913. november 21-i ülésén az összes előléptetés ellen tiltakozott, valamennyi állásra pályázat hirdetését javasolta, és a kinevezést szakvizsga letételéhez kötötte.

Az Egyetemi Könyvtárban 1874-ben rendszeresítették a könyvtárosi szakvizsgát, az utolsót 1898-ban tartották. Azóta a kinevezéshez nem követelték meg a letételét. Ehelyett a kinevezendők egy-két évig díjnoki vagy fizetéstelen gyakornoki minőségben szolgáltak. Így gyakorlat útján szerezték meg a szükséges szakismereteket, és a vezetőségnek alkalma nyílt rá, hogy rátermettségüket, tudásukat, szorgalmukat megismerje.

Arról lehet vitatkozni, hogy általában helyes-e vizsgához kötni a kinevezést vagy nem. Az azonban biztos, hogy értelmetlen, sőt méltánytalan a vizsga megkövetelése olyan tisztviselők esetében, akik több év óta kifogástalanul látták el a szolgálatot, akik ellen komoly panasz nem merült fel, s akiket már előzőleg kineveztek a könyvtári státusba. A könyvtárbizottság így is határozott, BALLAGI akadékoskodását leszavazta.

A rektor az egyetemi tanács 1913. június 30-án hozott határozatának megfelelően elrendelte „a könyvtár általános revízióját, egy általános leltár készítését, a könyvtári kölcsönzések, bevételek és kiadások megfelelő nyilvántartását". Általános revízió alatt, mint a tárgyalásból kitűnt, állományrevíziót értettek.

A rektor átiratát a bizottság 1914. január 23-án tárgyalta. Elsőnek a könyvtárigazgató szólalt fel, különválasztotta a három egymástól lényegesen elütő dolgot — állományrevízió, általános leltár (helyrajzi katalógus) készítése, az adminisztráció felülvizsgálása — és végrehajtásukra javaslatokat tett.

Ballagi azonnal határozottan ellenezte ezeket a javaslatokat. „Természetes — mondotta — hogy e vizsgálatból . . . a könyvtárigazgató és a könyvtár egész személyzete kizárandó. A revíziót a könyvtárbizottságnak magának kell megejtenie."

Azt hiszem, nem szorul bővebb magyarázatra, hogy nemcsak az állományrevízióra, de a többi feladatra sem vállalkozhatott az öt egyetemi professzorból álló bizottság. Kivihetetlensége mellett sértő is ez az elgondolás, hiszen — hangoztatta Ferenczi — „ily vizsgálat egyértelmű a fegyelmi vizsgálattal, s az egész tisztikar ellen gyanúsítást tartalmaz." Kiss János prorektor helyesen állapította meg, hogy a revíziót mindenütt a hivatali főnök felügyelete alatt hajtják végre, ez amúgysem lehet a bizottság feladata, annál kevésbé, mert a könyvtár vezetősége ellen semmiféle gyanú nem merült fel. Ennek megfelelően született meg a véghatározat, elfogadva Ferenczi javaslatait.

Ballagi kötekedő természetét ezen az ülésen sem tagadta meg. Tetzelt „közokirathamisítónak"- nevezte, s azt állította többek között, hogy „a másodpéldányok pontatlan kezelése, meglevő példányok duplumba helyezése stb. tág teret nyit a legsúlyosabb hivatali visszaéléseknek." De a bizottság is hű maradt korábbi magatartásához. A jegyzőkönyv fogalmazványából utólag minden sértő, bántó nyilatkozatot töröltek, nehogy a minisztérium vagy a nagy nyilvánosság tudomást szerezzen olyan belső ellentétről, amely egy professzort, egy bizottsági tagot kedvezőtlen színben tüntethetne fel.

A világháború kitörése után Ballagi ritkán hallatta könyvtári ügyekben a szavát, az 1916|17. tanévben pedig megtörtént a könyvtárbizottság átalakítása. Öt taggal bővült, a négy prodékánnal s a bölcsésztudományi kar egy helyett két tagot küldhetett, egy társadalomtudományt és egy természettudományt oktató professzort. E két helyre Bleyer Jakabot és Fröhlich Izidort választották meg.

Vértesy Miklós

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666—1673). A NÁDASDY család vonzalma a nyomdászathoz igen régi keletű. Tamás nádor Sárvárott SYLVESTER János vezetésével 1539—1541 között nyomdát tartott fenn, ahol az első hazai, magyar nyelvű kiadványok láttak napvilágot. Fia, az idősebb Ferenc, a híres „fekete bég" 1598-tól vette oltalma alá a korábban elsősorban a Batthyányiak szolgálatában állott nyomdászt, Johannes MANLIUST, aki a Nádasdy-uradalom belül lakóhelyét többször is váltogatva Sárvár és Keresztúr között, 1605 elején bekövetkezett haláláig dolgozott. MANLIUS utóda, FARKAS Imre — most már az idősebb Ferenc fia és egyben a fiatalabb Ferenc apja, Pál oltalma alatt — 1608-tól 1620-ig Keresztúron, majd 1625-től a nyugat-dunántúli lutheránusok egyik fellegvárában, Csepregen nyomtatott. Ennek a műhelynek mindenkor e vallás érdekében kifejtett tevékenységének vetett véget a lutheránusként született fiatalabb NÁDASDY Ferencnek 1643. november 25-én a csepregi templomban fényes külsőségek között történt áttérése a katolikus hitre.[1] FARKAS Imre, jóllehet még évekkel túlélte ezt a számára rendkívül súlyos csapást jelentő eseményt, tovább nem nyomhatott, mert földesura neofita buzgalmú katolikus volta ezt számára lehetetlenné tette.

NÁDASDY Ferenc, aki rendkívüli érdeklődést tanúsított a tudományok és a művészetek iránt, 1665-ben megvásárolta a Lajta nyugati partján, vagyis Alsó-Ausztriában fekvő Pottendorfot. Itteni palotáját nemcsak műkincsekkel és gazdag könyvtárral, de nyomdával is berendezte. Ezt a németalföldi származású Hieronymus VERDUSSEN vezette. KATONA Imre úgy vélte PAYR Sándor nyomán, hogy az egykori csepregi műhely felszerelése —részben vagy egészben — átkerült Pottendorfba. Ezt a feltételezést — KATONA szerint — „a Pottendorfon kiadott kötetek betűi és iniciáléi tanúsítják".[1a] erről azonban szó sincs: az 1575 óta működött Manlius-nyomda meglehetősen régies formájú felszerelése FARKAS Imre kezén 1643-ra már alaposan elavult. Ezzel szemben a pottendorfi műhely készlete friss és formájában is jóval modernebb, ráadásul sem a betűk, sem az iniciálék nem mutatnak azonosságot az egykor Csepregen használtakkal.

Nádasdy új nyomdája termékeinek összeállítására az első kísérletet Alfred Sitte tette.[2] Őt követte jóval később Gerold JEKAL.[3] Karl SEMMELWEIS gondolatébresztő munkája[4] nyomán sikerült két további, hely nélküli kiadványt is e műhely termékei sorába utalni.[5]

[1] PAULER Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664—1671.* Bp. 1876. I. köt. 30.

[1a] *Vasi Szemle* 1973. 134—135. és 141. Hasonlóan vélekedett Csatkai Endre *(Soproni Szemle* 1961. 38.) és Zátonyi Sándor *(Vasi Szemle* 1963. 85—89.) is.

[2] *Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereines zu Wien.* 40. köt. 66—67.

[3] *Alte Drucke aus Niederösterreich 1500—1700 mit Ausnahme von Krems und Wien.* Wien 1966. 12—30. — Gépiratos egyetemi disszertáció.

[4] *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts.* Eisenstadt 1972, 75—77.

[5] *Magyar Könyvszemle* 1973. 237—239.

A mai ismeretek szerint a Nádasdy-féle pottendorfi nyomda az alábbi műveket jelentette meg:

1666 Rituale Agriense... jussu Thomae Palffi. RMK. III. 2383.
Rituale Jaurinense... jussu Georgii Széchény. RMK. III. 2358.
Rituale Strigoniense... jussu Georgii Szelepcheny. OSzK. RMK. III. 2358/b.
1667 Acta et decreta synodi dioecesanae Strigoniensis. RMK. III.1109.
Synodi provincialis decreta anno MDCXI. Sztripszky II. 2700/248
Mausoleum... regum... Ungariae.. RMK. III. 2397
1668 Articuli universorum statuum et ordinum inclyti regni Hungariae... RMK. III. 2440
Cynosura juristarum... regni Hungariae... RMK. III. 2441
Esparza, Martinus de: Quaestiones de actibus humanis.
— Quaestiones de justificatione impii.
— Quaestiones disputandae de gratia.
— Quaestiones de virtutibus theologicis.
— Quaestiones de virtutibus theologicis.
— Quaestiones disputandae de passionibus seu affectibus.
— Quaestiones de virtute justitiae.
— Qaestiones disputandae de sacramentis: pars prior.
Kopcsányi Márton: Keresztyen imadsagos konyvechke. Sztripszky I. 2059/266
1669 Kopcsányi Márton: Keresztyen imadsagos konyvechke. RMK. I. 1092

A fenti jegyzékbe foglalt művek közül az 1666—7. években készült hat kiadvány — bár közülük négyen szerepel Hieronymus VERDUSSEN neve — egyike sem tünteti fel a nyomtatás helyét. Ezzel szemben az 1668—1669. éviek kivétel nélkül viselik a címlapukon a „Pottendorf" megjelölést. VERDUSSEN és honfitársa, Johann Baptist HACQUE nevével 1667—1668-ban négy kiadványa is jelent meg Bécsben, amelyek közül három Martinus de ESPARZA tíz részből álló *Cursus*-ából való ,[6] míg a sorozat többi hét tagja 1668-ban Pottendorfban készült. Az 1667 februárjában az e műhelyről szóló utasítás[7] kifejezetten HACQUE ellenőrzését emelte ki.[8] Ezek szerint, bár VERDUSSEN neve egyedül szerepel a pottendorfi kiadványokon, itteni működese során is társas viszonyban állhatott HACQUE-kal, nem csupán a fentebb említett és mindkettőjük nevével ellátott, Bécsben megjelentetett művek esetében. Miután VERDUSSEN önálló bécsi tevékenysége nem ismeretes, jogos a feltételezés, hogy az 1666. évben egyedül az ő nevével, de a hely megjelölés nélkül készült három magyarországi agendát is már Pottendorfban nyomtatta.

NÁDASDY pottendorfi nyomdája kapcsán megemlítendő, hogy ő könyvtárához, amelyhez rézmetszettel díszített ex libris-t is készíttetett,[9] külön könyvtárost is alkalmazott. Ebben az időben papírgyártó is tevékenykedett Pottendorfban, nyilván a nyomda olcsó alapanyaggal történő ellátása végett.[10]

Az 1669. évből e műhelyből mindössze a KOPCSÁNYI Márton által összeállított és az előző esztendőben megjelentetettt imádságoskönyvnek egyedül a címlapon álló évszám vége módosításával létrehozott változata ismeretes. A belső címlapon és a naptárrészben azonban ebben az 1669. évi változatban is az eredeti, 1668-as évszám található. Lehetséges, hogy a mű ez év végén készült el, és a példányok egy részénél a címlap évszámát nyomtatás közben módosították. Ezek szerint a feltehetően már 1666-ban megindult pottendorfi nyomda működése 1669 legelejéig bizonyos.

1669. október 7-én elhunyt NÁDASDY Ferencné ESZTERHÁZY Anna Júlia, aki felett magyarul SENNYEI István, veszprémi püspök, németül pedig August HOFFMANN tartott

[6] MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482—1882*. Wien 1883. 1835—1838. sz.
[7] *Magyar Könyvszemle* 1905. 85—86.
[8] SEMMELWEIS i. m. 74.
[9] *Művészettörténeti Értesítő* 1970. 198.
[10] *Berichte...* 40. köt. 68.

Lékán gyászbeszédet. Mindkét szöveget a pottendorfi nyomdász, VERDUSSEN egykori társánál HACQUE-nál nyomtatták ki Bécsben.[11] Ez talán arra utal, hogy a pottendorfi műhely ekkor már nem működött. A gyászbeszédekhez készült rézmetszet céljaira a velencei papírt (562 ½ ívet) NÁDASDY vásároltatta 1669. december 19-én Bécsben.[12] Kézenfekvő lett volna, hogy a nyilván az ő költségén megjelenő gyászbeszédeket saját nyomdájában készítesse el, ha ez akkor még működött volna.

A pottendorfi nyomda ezek szerint 1669 folyamán feltehetően beszüntette tevékenységét. MOHL Adolf[13] és nyomában Karl SEMMELWEIS[14] feltételezte, hogy e műhely felszerelése átkerült az alább tárgyalandó Lorettóba. Ezzel szemben a korabeli adatok azt igazolják, hogy mind Pottendorfban, mind Lorettóban egyidejűleg volt nyomdai felszerelés. NÁDASDYT 1670. szeptember 3-án letartóztatták a császár elleni összeesküvés vádjával. 1671. február 15-én a hatóságok COSMEROVIUSnak, a bécsi udvari nyomdásznak egyik alkalmazottját Pottendorfba és Lorettóba küldték, hogy a Nádasdy-vagyon felmérése során e két helységben levő nyomdafelszerelést szemügyre vegye.[15] De még az 1673. július 5—9 között készült Nádasdy-leltárban is több tétel bizonyítja, hogy a pottendorfi palotában több helyen is nyomdához tartozó felszerelést őriztek.[16] Így az ebédlőtől balra fekvő első szobában állott értékes szekrény 9. és 10. számmal jelölt fiókjaiban a könyvnyomtatás céljaira szolgáló különböző betűk voltak.[17] NÁDASDY hálószobájában több szekrényládában egy rézből készült és a nyomtatáshoz tartozó szerszám, valamint 22 köteg, ugyancsak nyomtatáshoz készült betű került leltárba.[18] A nagyterem feletti padláson állt pedig a sajtó,[19] amelyet a rézmetszetek sokszorosítására használtak.[20] Mindezeknek a leltározott tárgyaknak, akárcsak a pottendorfi nyomda egészének további sorsa ismeretlen.

***

A feudális korszak nyomdászatának egyik jellegzetessége, hogy rendkívül jelentős szerepet kapott benne a vallási hovátartozás. Ebből a szempontból vizsgálva a hazai nyomdákat, megállapítható, hogy a katolikus egyháznak a 16. században igen kevés és gyenge nyomdai bázisa volt. Az első kifejezetten katolikus műhely a TEGLEDI Miklós ügybuzgalma által 1578-ban létrehozott nagyszombati nyomda volt. Kisebb jelentőségű volt és csak a legutóbb időkben vált köztudottá Karl SEMMELWEIS közlése nyomán a nyugat-magyarországi Vimpác (Wimpassing an der Leitha) ferences kolostorában 1593-tól legalább 1599-ig működött könyvsajtó.[21] Ezt a környék nagyura, a PICHLER és STOTZINGEN család támogatása hozta létre, de legkésőbb a Bocskai-féle háborúk vihara elsodorta.

A STOTZINGEN család későbbi szeniora, Johann Rudolf 1644-ben a Lajta-hegységben levő rezidenciája, Stotzing közelében a középkori János-majori kápolna helyére felépítette a bécsi „Am Hof"-on álló templom Loretto-kápolnájának mását. Ennek gondozására Bécsből hívott szerviták még ez év végén beköltöztek a Stotzing-ban eredetileg a család egyik nőtagja végett létesíteni szándékozott apácakolostor épületébe. Már 1649-

[11] RMK. I. 1080. és Mayer i. m. 1840. sz.
[12] *Berichte...* 40. köt. 68.
[13] *Századok* 1900. 623.
[14] SEMMELWEIS i. m. 75.
[15] *Berichte...* 40. köt. 68.
[16] *Berichte...* 40. köt. 65.
[17] *Berichte...* 41. köt. 37.
[18] *Berichte...* 41. köt. 39.
[19] *Berichte...* 41. köt. 44.
[20] RÓZSA György: *Magyar történeti ábrázolás a 17. században.* Bp. 1973. 139.
[21] *Magyar Könyvszemle* 1966. 338—344.

ben átköltöztek a rendtagok a magyarul Lorettomnak nevezett új településben épült rendházukba. 1650. július 16-án NÁDASDY Ferenc a szarvkői uradalommal együtt kiegyezési tárgyalás után megvásárolta a Stotzingen családtól Stotzing és Lorettom vidékét is. Hirtelen támadt betegségében 1650. szeptember 16-án tett fogadalma alapján 1651. július 2-án elhelyezték a lorettomi fogadalmi templom alapkövét. Ezt követően NÁDASDY többször is újabb és újabb alapítványokkal gazdagította és támogatta a lorettomi szerviták templomát és kolostorát. Az ő erkölcsi és anyagi támogatásának volt köszönhető, hogy 1656-ban ide helyezték át a plébániát, majd 1659. július 2-án, vagyis az alapkő elhelyezésének nyolcadik évfordulóján fel is szentelhették a templomot.

NÁDASDYt Lorettomhoz, e kicsiny búcsújáróhelyhez szoros érzelmi szálak fűzték. Ez a már említett gondoskodása nem csupán az 1663-ban kelt végrendeletében, de még a siralomházban tett vagyonjogi intézkedéseiben is megnyilvánult.[22] Ennek és NÁDASDYnak a nyomdászattal szemben már az előbbiekben megismert érdeklődésének tudható be, hogy alighogy elnémult 1669-ben NÁDASDY pottendorfi műhelye, ugyancsak az ő birtokán, de már a Lajta keleti partján, vagyis Magyarországon megindult a lorettomi nyomda. Ennek 1670-ből két terméke maradt fenn, amelyet David KRAUS nevű nyomdász állított elő.

Az erre a műhelyre vonatkozó ismereteket és a kiadványokat első ízben Karl SEMMELWEIS foglalta össze.[23] Ezek szerint 1670-ben két mű készült e műhelyben: STANKOVICS János *Rövid és sommaszerent-valo bizonyítása. . .* című vitairata (RMK. I. 1108), továbbá az *Ursprung, End und Institut* kezdetű és a szerviták vezette, a fájdalmas Szűzanyáról elnevezett főtestvérület (archiconfraternitas Dolorosae Matris) céljait szolgáló kis kötet. Bár más lorettomi nyomdatermék eddig nem volt ismeretes, a fentiekben már említett és 1671. februárjában NÁDASDY nyomdái felmérésére szolgáló szemlén kívül az 1673. júliusi összeírás is említette Lorettomban a nyomdát („Im Johannes Hoff eine Truckherey"), amelynek eladását javasolták a Nádasdy-vagyon felszámolói.[24]

Ezek után igen érdekesnek és értékesnek tűnt már az első pillanatban az a két, tizenkettedrét alakú kötet, amely az Országos Széchenyi Könyvtárban a köztulajdonba került régi, hiányos nyomtatványok átnézése során került elő. Mindkettő ugyanazokat a nyomtatványokat tartalmazza azonos sorrendben és kötésben, továbbá mindkettő elől csonka. Az egyikből az első három levél, a másikból ezenkívül az 1—92. lapok is hiányoznak. Mindkét kötetben teljes azonban a második tag, amelynek címlapja alján a következő szöveg olvasható: „Laureti apud Davidem Kraus MDCLXXII". Így a magyar „Nyomtattatott Lauretumban, David Krausz könyvnyomtató által 1670" és a német „Gedruckt zu Loreta in Ungarn bey David Kraus anno 1670" után latin nyelvű impresszummal is került elő egy harmadik kiadványa e kis műhelynek, ráadásul az eddig ismerteknél két évvel későbbről.[25]

A most előkerült lorettomi kiadvány a *Decreta a sacra rit. congregatione in ordine ad missam & divinum* címet viseli, és azt a címlap szövege szerint Bartholomaeus GAVANTUS második római kiadásából Dominicus BELLUS kivonatolta. Bartolommeo GAVANTI (1570—1638) a római katolikus egyháznak a szent rítusok kongregációjában volt tisztségviselő. Különösen a szertartásokkal foglalkozó művei láttak napvilágot sok országban évszázadokon át. Dominicus BELLUS személyéről, aki a kivonatolás munkáját végezte, nem volt semmi közelebbi sem megállapítható. A két füzetből álló nyomtatvány 24 levelet tartalmaz, amelyek közül az első kivételével a többi az 1-től 46-ig terjedő lapszámot visel.

[22] MOHL Adolf: *Loretto magyarországi bucsujáróhely története*. Bp. 1909. 11—16.
[23] SEMMELWEIS i. m. 73—77.
[24] *Berichte*... 41. köt. 50.
[25] Mindkét kötetet ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.

E nyomtatvány elé mindkét példány esetében ugyanazt az elől hiányos kiadványt kötötték. Nyomdai kivitel szempontjából ez minden részletében megegyezik az 1672. évi lorettomi kiadvánnyal: azonos a tükörméret, a díszítésre egyedül használt cifra, a szövegtípusként alkalmazott kis antikva és kurzív betűtípus (20 sor mérete 69 mm), a kiemelésre szolgáló két nagyobb antikvatípus, a szedési sajátosságok (élőfej, kezdőbetűk, ívjel, őrszó stb.) stb. Ezek alapján biztosan állítható, hogy ezt a művet is Lorettomban nyom-

150 *Generalis Abſolutio.*
alia opera exercendi. Ea tamen non ſunt fortaſſe tam clara & ampla. Quare conſultum eſt; quod omnes dictos pſalmos recitent, vel alia opera pia faciant ſecundum Confeſſarij judicium; & ideo prima opinio eſt ſequenda, cum ſit ſecurior.

Ex Suarez Tom. 4. de Relig. lib. 2. cap. 19. num. 17. cum ſeq. Peyrinus loco ſupra citato: Rodriquez Tom. 1. quæſt. 62. art. 6. Ejus compendiatore pag. 28. num. 26. Sorbo de Privileg. Regular. pag. 29. Repertorio Leonis Zambelli pag. 638.

F I N I S.

Ad laudem, & gloriam Jeſu Chriſti, ejuſque Sanctiſ. Matris Virginis Mariæ.

DECRETA
A SACRA RIT. CONGREGATIONE
In Ordine ad Miſſam & Divinum Officium.
Poſt Miſſalis ac Brev. Romani recognitionem, condita,
Ex Comment. in Rub. ejuſdem Miſſalis, ac Brev. à M. R. P. D. Bartholomæo Gavanto, Cleric. Regul. S. Pauli, ejuſdemque Sac. Congr. Conſultore editis, & in ſecunda editione Rom: recognitis, & locupletatis.
Fideliter à
DOMINICO BELLO
Excerpta.
Et Superiorum licentia reuſa.
Laureti, apud Davidem Kraus, M. DC. LXXII.

tatták. Címlap híján az első számozott lapon található címre lehet csak támaszkodni: „Modus devote et fructuose celebrandi sanctissimum missae sacrificius". Ennek rövidített változata az 1—145. lapon az élőfejben ismétlődik szinte végig a köteten. A 146—147. lapon az „Actus contritionis", majd a 147—150. lapon „Generalis absolutio ab omnibus peccatis & censuris cum applicatione indulgentiae, concessa Fratribus Minoribus in mortis periculo" áll. A nyomtatvány számozása az „A"-jelű ív negyedik levelén kezdődik, a 150 számozott lap az egyenként 12 leveléből álló és „A—F"-jelű, valamint a hat levél terjedelmű „G"-jelű füzetekre terjed.

De vajon mi volt az első három levélen, és miért hiányzik ez mindkét példányból? A pápai ferencesek könyvtárából származó teljesebb példány kötéstábláinak felbontása erre részbeni választ adott. Megállapítható volt ugyanis, hogy abban a harmadik levél is megvan, de azt tudatosan belekötötték az első kötéstáblába. Ez a „Praef. ad Sodal. Ecclesiast." élőfejet viseli, és ez az ajánlás a harmadik levél végén fejeződik be dátum és aláírás nélkül. Két latin nyelvű, de nem lorettomi nyomtatvány ma már rekonstruálhatatlan töredékein kívül a kötéstáblákból az 1671. évre szóló nagyszombati magyar naptár (RMK. I. 1121) négy levélre terjedő része is napfényre került. Azonban a „Modus" első két levelének semmi nyoma sem maradt.

A harmadik levelet nyilván azért ragasztották le üres papírral bele a kötéstáblába hogy az olvasó elégedjék meg a kiadvány lapszámozással ellátott törzsrészének olvasásával. Ezen túlmenően ne is gondoljon arra, hogy eredetileg ez előtt még három további levél is volt. A harmadik levél előkerülte sem ad magyarázatot az eltüntetési szándékra. Nyilván az első két levélen lehetett valami olyasmi, amelyet annyira gondosan eltüntettek, hogy még a kötéstáblába beragasztva sem maradt fenn. Ismerve a körülményeket, ez uyilván NÁDASDY Ferenc személyével függött össze, akit 1671. április 30-án Bécsben kivégeztek. Feltehetően ezt megelőzően készülhetett el a „Modus", amelyben az első két levélen neki szóló sorok, vagy akár csak a neve szerepelt valahol. Feltehetően ez lehetett az oka, hogy e részt a kivégzést követően megsemmisíthették Lorettomban, majd a következő évben készült „Decreta" példányaival összekötve hozták forgalomba. Ugyanazon középkori hangjegyes szertartáskönyvből származó hártyalevelek alkotják mindkét most előkerült példány ezek szerint eredeti kötésének külső védőburkát.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a lorettomi nyomda felszerelése — bár időben pontosan követte azt — nem volt azonos a pottendorfiéval. Bizonyítja ezt a két műhely nyomdai anyagának korábbi összevetése,[26] amelyet a most napvilágra került két további lorettomi kiadvány is megerősített. A két nyomda egymástól független voltára utal, amint erről a fentiekben a pottendorfi műhely során már szó volt, hogy mind 1671-ben, mind 1673-ban azonos időpontban Pottendorfban is és Lorettomban is nyomdai felszerelést őriztek. E NÁDASDY-leltárakból egyértelmű, hogy a lorettomi nyomda, amely NÁDASDY ottani szálláshelyén a János-majorban állott,[27] ő hozzá tartozott, de David KRAUS vezetésével túlélte a kivégzett főurat, és még 1672-ben is működött. Valószínű, hogy e műhely a Nádasdy-vagyon 1673 júliusi leltározását nem sokkal élte túl, hanem az akkori javaslat alapján eladásra kerülhetett.

MOHL Adolf a lorettomi szerviták könyvtárából arról tudósított, hogy ott „megvolt a Nádasdy sajtóból kikerült: *Az római Babylonnak kőfalai* stb. című könyv".[28] Miután ezt Lorettommal kapcsolatban írta, az ember első gondolata az lehetne, hogy e művet is ott nyomtatták. Azonban erről szó sincs, mert Balthasar MEISSNER e művet, amelyet PÁLHÁZI GÖNCZ Miklós fordított, 1619-ben Keresztúron a lutheránusok szolgálatában tevékeny FARKAS Imre sajtója alól került ki.[29] MOHL másik adata már kifejezetten lorettomi kiadványról írt: „1670-ben . . . adták ki a kegyelemhely eredetéről szóló német könyvecskét. Eddig ugyan egyetlen egy példányra sem akadtunk, de a szerviták Diarium-jokban (1694. VI. 2.) megjegyzik, hogy editus 1670 germanice in villa S. Joannis (Acta Servit. 263. sz.)".[30] SEMMELWEIS ezt azonosította a fentiekben említett 1670. évi német nyelvű kiadvánnyal. Ez a kis kötet, amelyet a budapesti ELTE Könyvtára RMK II. 228a jelzet alatt őriz, csak a hosszadalmas címében is előadott „Ertzbruderschaft der sieben Schmerzen Mariae" és nem általában a lorettomi kegyhely történetét adja elő. Az impresszumban sem az „in villa S. Joannis", vagy annak megfelelő német fordulat, hanem „zu Loreta in Ungarn" szerepel. Ezek után nem zárható ki, hogy volt egy ma már elveszett másik, német nyelvű lorettomi kiadvány is az 1670. évből. Az „in villa S. Joannis" megjelölés azt bizonyítja, hogy a nyomda már megindulásától az 1673. évi leltározás idején rögzített épületben („im Johannes Hof") működött. Mikor azután a Nádasdy-birtokokat a kincstár Gottlieb WINDISCHGRÄTZnek bérbeadta,[31] az épület állaga leromlott, mert 1676-ban, amikor a nyomda nyilván már nem volt benne, mint omladozót emlegették.[32]

[26] *Magyar Könyvszemle* 1973. 238.
[27] *Századok* 1900. 623.
[28] *Századok* 1900. 624.
[29] RMK. I. 493.
[30] *Századok* 1900. 623.
[31] *Burgenländische Heimatblätter* 1949. 68.
[32] *Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes II.* Eisenstadt 1963, 700.

NÁDASDYnak Lorettomhoz fűződő és könyvekkel kapcsolatos gondoskodása azonban halálával sem szűnt meg. Miután végrendeletében úgy intézkedett, hogy könyvtára a loretti szervitáké legyen, 1672. március 17-én a prior kérvényt nyújtott be ennek érdekében a császárhoz. Az időközben a kincstár által lefoglalt gyűjteményből a jelentősebb darabok már a bécsi császári könyvtárat gyarapították. A többit — bizonyos jogfenntartások mellett — 1677. december 9-én a rendház végül valóban megkapta. Az 1683. évi török pusztítás követően újjáépült kolostor könyvtára az 1787. január 24-én történt feloszlatása után szétszóródott.[33]

BORSA GEDEON

Egy olmützi hungaricum 1597-ből. Magyar vonatkozású kiadványok felkutatása állandó feladat, ezért minden adatra, mely egy leendő hungarica bibliográfia számára értékes lehet, illetve az RMK III. kötetét gyarapítja, egyaránt szükség van. Ebből a felismerésből kiindulva ismertetjük az olmützi kerületi könyvtár „D 39/975" jelzetű gyűjteményének 1. kötetét, mely alkalmi kiadványok kolligátuma. Ennek 6. füzete, számos magyar vonatkozása ellenére, úgy látszik elkerülte a kutatók figyelmét, így ezúttal mint ismeretlen hungaricumot mutathatjuk be.

A nyomtatvány A4—D4 ívekből álló, 16 számozatlan levelet tartalmazó versgyűjtemény. Címe: *Applausus hieroglyphici sedecim nobilibus ingenuis ac eruditis artium liberalium et philosophiae licentiatis cum anno M. D. XCVII. Julij, in alma Academia Olomucensi Societatis Iesu suprema philosophiae laurea sive doctoratus gradu decorarentur: amoris*

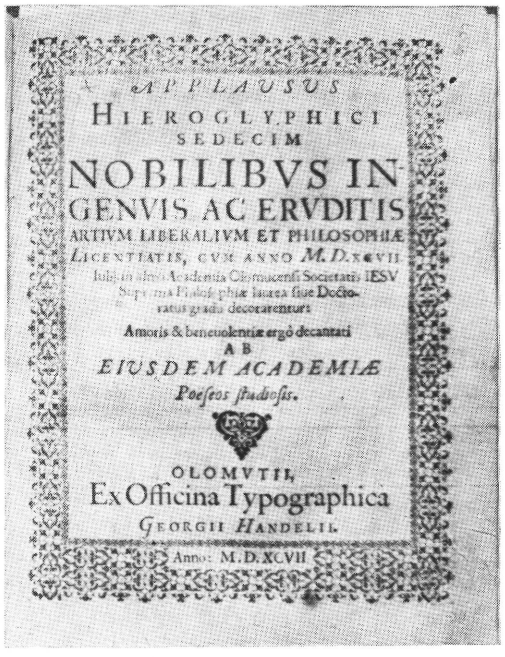
APPLAVSVS
HIEROGLYPHICI
SEDECIM
NOBILIBVS IN-
GENVIS AC ERVDITIS
ARTIVM LIBERALIVM ET PHILOSOPHIÆ
LICENTIATIS, CVM ANNO M.D.XCVII
Julij in alma Academia Olomucensi Societatis IESV
Suprema Philosophiæ laurea siue Doctoratus gradu decorarentur
Amoris & benevolentiæ ergò decantati
A B
EIVSDEM ACADEMIÆ
Poeseos studiosis.
OLOMVTII,
Ex Officina Typographica
GEORGII HANDELII.
Anno: M.D.XCVII

[33] *Századok* 1900. 624. l. — *Magyar Könyvszemle* 1902. 146—158. Így jutott Egerbe *(Hevesi Szemle* 1974. 50—51. — Bakos József) és Pécsre *(Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi Évkönyv* 1774—1974. Pécs 1974. 177—181. — Boda Miklós).

et benevolentiae ergo decantati ab eiusdem Academiae poeseos studiosis. Olomutii, ex officina typographica Georgii Handelii. Anno: M. D. XCVII.

Tartalma a következő: **A1b:** *Nomina dominorum magistrorum.* [I—XVI-ig, ld. alább] — **A2a** *Apollinis exegeticon epigramma ad poetas.* (Ignatius SIRAKOWSKY a Pierkow nobilis Moravus) — **A2b—A3a:** I. *Dn. M. Ioanni Stephetio Glivicensi Silesio.* (Petrus SKYDZIENSKY a Skydzien nobilis Polonus) — **A3b—A4b:** II. *Dn. M. Georgio Mielliczky de Viscovia nobili Moravo.* (Nicolaus LUBOMIERSKY nobilis Polonus) — **A4b—B1b:** III. *Dn. M. Ianni Iogvegaeo Henrichoviensi Silesio.* (Mathias SCHIFFERER Hungarus S[ummi] P[ontificis] A[umnus]) — **B1b—B2a** :IIII. *Dn. M. Casparo Aucupi Transylvano Saxoni.* (Mathias RAUCH Olomucensis Moravus) — **B2b—B3a:** V. *Dn. M. Ioanni Sixti Pragensi Boemo.* (Ioannes GRESCHELIUS Olomuc: Moravus) — **B3a—b:** VI. *Dn. M. Nicolao Kassoviadi Landskronensi Moravo.* (Melchior PREINERUS Olomucensis Moravus S. P. Al.) — **B4a—C1a** VII. *Dn. M. Matthiae Ianculae de Viscovia Moravo.* (Nicolaus WIEDMANNUS Silesius) — **C1a:** VIII. *Dn. M. Tobiae Kuhnelio Hennersdorffensi Silesio.* (Valerianus NEUMANNUS Olom: Moravus) — **C1b:** IX. *Dn. M. Emerico Nagi de Tolna nobili Hungaro.* (Georgius CONRADUS Silesius) — **C2a—b:** X. *Dn. M. Valentino Henselio Vratislaviensi Silesio.* (Bartholomaeus KICHLERUS Silesius) — **C2b—C3a:** XI. *Dn. M. Nicolao Eckstein Forcheimensi Ostrofranco.* (Michael SAMPACHIUS Silesius) — **C3b:** XII. *Dn. M. Georgio Sculteto Nysseno Silesio.* (Adamus FRITSCHIUS Silesius) — **C4a—b:** XIII. *Dn. M. Paolo Zegedino Hungaro.* (Ioannes HEIFELDER Olom: Moravus) — **C4b—D1a:** XIIII. *Dn. M. Samueli Sibelio Oppaviensi Moravo.* (Fredericus BRANDT nobilis Silesius) — **D1b:** XV. *Dn. M. Ioanni Scintillae Cilicensi Silesio.* (Joannes NITSCH Silesius) — **D2a:** XVI. *Dn. M. Simoni Sturmio Transylvano Saxoni.* (Joannes PIPER Misnensis) — **D2b—D3b:** *Epiphonemata et epigrammata praecedentibus ordine correspondentia.* [Ad 1—4.: Stanislaus GUETERER nobilis Polonus, ad 5—7.: Joannes ZIMMERMANN Silesius, ad 8—10.: Paulus SCHRAMMIUS Moravus, ad 11—13.: Philippus WALNERUS Austriacus, ad 14—16.: Stanislaus RIEMER nobilis Polonus.] — **D3b:** *Poesis ad Zoilum.* (Augustus SPACHTERUS Austriacus S. P. A.) — **D4a:** *Poeta ad Momum.* (Simon SCULTETUS Silesius) — **D4a:** *In librum.* (Ioannes BONNE Compagnie Bastoniensis Burgundus). — **D4b:** üres.

A felsorolásból látható, hogy az ünnepelt megisterek között négy magyarországi van: TOLNAI NAGY Imre (Hungarus), SZEGEDI Pál (Hungarus), AUCEPS Gáspár (Saxo-Transsylvanus) és STURM Simon (Saxo-Transylvanus), valamint egy eddig nem ismert versíró: SCHIFFERER Mátyás (Hungarus). Az applausus-gyűjtemény címzettjeiről nagyon keveset tudunk. TOLNAI NAGY Imre neve előfordul egy szintén 1597-ben kiadott *Anagramma eponymicum* c. olmützi nyomtatványban (RMK III. 900.), hol HAJNAL Mátyással együtt társszerzőként szerepel. SZINNYEI is csak innen tudja, hogy NAGY bölcseleti baccalaureus és teológiai tanuló volt az olmützi egyetem (IX. 595—596. h.). SZEGEDI Pál neve ugyancsak egy 1597-i, olmützi nyomtatványból ismeretes, amely nyomtatvány *Congratulatio* címen, szintén HANDELIUSnál jelent meg (RMK III. 901.). Ezen alapszik SZINNYEI szűkszavú közlése, mely szerint SZEGEDI „bölcseleti baccalaureus és olmützi egyetemi alumnus" volt (XIII. 555. h.). A két erdélyi szász magisterről még ennyit sem tudunk, nevük az RMNy és RMK kötetekben nem fordul elő.

Hasonló a helyzet az olmützi antológia egyetlen hungarus költőjével, SCHIFFERER Mátyással is. Talán csak annyit kockáztathatunk meg, hogy kapcsolatba hozhatjuk esetleg azzal a SCHIFFERER Mihállyal, aki 1613-ban Jénában adott ki egy értekezést. Bár az ünneplő költemények hamar elenyésző értékéről Johannes BONNE kötetbeli záróverse is nagyon találóan nyilatkozik, mégis el kell ismernünk, hogy művészi színvonalától függetlenül, SCHIFFERER Mátyás applaususa új adalékot szolgáltat a magyarországi latin költészet megírandó történetéhez, ezért a nyomtatvány hungaricum-jellegén túl, irodalomtörténeti értéke is van az olmützi gyűjteménynek. V. KOVÁCS SÁNDOR

FIGYELŐ

Magyar reneszánsz könyvkötések. Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek.* Bp. 1973. Akadémiai Kiadó.

Sz. Koroknay Évának az Akadémiai Kiadó gondozásában, a Művészettörténeti Füzetek 6. kiadványaként megjelent *Magyar reneszánsz könyvkötések* című munkáját örömmel üdvözöljük.

E sok tekintetben alapvető és hézagpótló munkában — mint ahogy az az alcímből is kitűnik — elsősorban a kolostori és polgári kötőműhelyekkel kapcsolatos kutatásait közli a szerző; a Corvin-kódexekkel, a királyi könyvtár anyagával csak akkor foglalkozik, ha az elkerülhetetlen, de utal reá, hogy az e témával kapcsolatos eredményeket egy már szerkesztés alatt álló újabb kötet fogja összegezni.

Sz. Koroknay Éva munkája elején néhány oldalas könyvkötés kutatástörténeti áttekintést nyújt. Felidézi Rómer Flóris 1872-ben írt sorait, amelyekben irigykedve ír a külföldi előrehaladásról e téren és sajnálkozva a mi teljes elmaradásunkról. Tíz évre rá Ráth György a könyvnyomtatást és könyvkötést bemutató kiállítást rendez. E kiállítás katalógusában és annak második kiadásában a *Könyvkiállítási Emlék*-ben Keszler József foglalkozik kötéstörténettel. Alighanem ezt tekinthetjük hazánkban az első kötéstörténeti munkának. Ezt követően összefoglaló mű csak több mint félszázaddal[!] később jelent meg: Hunyady Józsefé (1937) ez a könyv a mohácsi vészig tárgyalja a magyar könyvkötéseket, és ugyancsak 1937-ben Romhányi Károlyé (ő a XVIII—XIX. század kötéseivel foglalkozik).

A magyar összefoglaló jellegű munkákat ezzel kimerítve Sz. Koroknai Éva ezután számbaveszi azokat a külföldi kutatókat, akiknek munkáit lényegbevágónak tekintette saját kutatásai során. (Ilse Schunke, Masal stb.) Tekintve, hogy a magyarországi reneszánsz kötések gyakori keleties jellege már korábban és többeknek is föltűnt, a szerző foglalkozik azokkal a munkákkal, amelyek részletesebben tárgyalják a keleti anyagot (Gratzl, Sarre, Gaillard, Carrière, Weisweiler stb.). Ám Sz. Koroknay Éva 1964—1965-ben Egyiptomban végzett kutatómunkát s ezek alapján sokban módosít[ja] az addig kialakult képet.

A fölsoroltakon kívül kiemeli még Tammaro De Marinis (korabeli olasz kötések), és Ernst Kyriss (német nyelvterület gótikus emlékei) munkásságát.

E rövid kutatástörténeti áttekintés után, a szerző a következő fejezetben *(Előzmények és a könyvkultúrával kapcsolatos kép)* nagy adat- és tényismerettel festi meg azt a művelődéstörténeti hátteret, amely nélkül választott témáját — a magyar reneszánsz könyvkötések művészetét — csak az összefüggésektől elvágva, felületesen lehetne kidolgozni. A nem kifejezetten szakember alighanem ezt a fejezetet olvassa legnagyobb érdeklődéssel. Kitűnik belőle az egyház, a szerzetesrendek, a kolostorok, egyes főpapok kimagasló szerepe. Hazánk az első évezred végén lett keresztény, a szóbeliség fokozatosan háttérbe

szorul, előretör az írásbeliség, az írásbeliség és vele a könyvkészítés tudománya pedig kezdetben és még sokáig az egyházi emberek kiváltsága volt.

I. István király elrendelte, hogy minden tíz falu építsen templomot és előírta, hogy a templomokat a püspökök lássák el könyvekkel. De a főpapok maguk is rendelkeztek könyvekkel, tudjuk ezt például Gellért püspökről.

A könyvkészítés centrumai Európa-szerte a kolostorok voltak és így kellett lennie Magyarországon is. Egy-egy rend szabályzata a rend valamennyi kolostorára vonatkozik, függetlenül attól, hogy az helyileg hol, melyik országban van. Ezért egy rend esetleg csak külföldi kolostorában fönnmaradt előírást, ismert gyakorlatot, szokást, támpontul vehetünk az illető rend magyarországi kolostoránál is. Nem véletlenül említi ezért a szerző pl. a hildesheimi fráterherrek a könyvkötésről és másolásról is intézkedő szabályzatát.

Királyaink I. Istvántól támogatják a kolostorokat. Először a bencések telepednek le, majd követik őket a XII. században a ciszterciták, a premontreiek, a karthausiak és a XIII. században a koldulórendek: a domonkosok és ferencesek. A tatárjárás után megalakul az egyetlen magyar alapítású rend is, a pálosoké.

Ám a XV. században a rendek elvilágiasodnak, megreformálásuk égető egyházi feladat. De mert e reformmozgalom hazánkban erősen kihat könyvkultúránkra, a szerző részletesebben foglalkozik vele: a szegény rendek súlyának növekedésével, a ferencesek két irányzata közül (a szigorú szalvatoriánusok és az enyhébb marianusok) a szigorúbb népszerűségével (Kapisztrán János) és a Remete Szent Pált példaképüknek valló puritán pálosokkal.

Sok érdekességet tudunk meg a nagy könyvtárakkal rendelkező kolostorokról, így a budaszentlőrinci pálosokról, a lövöldi karthauziakról (a lövöldi karthauzi kötésekről külön monográfiát is publikált a szerző), a csíksomlyói ferencesekről stb. Ír a nyulakszigeti domonkos apácák részére fordított *Birk-kódex*-ről, a domonkosrendi „Madocsai apátról", a némaságot fogadott, de a templom és a könyvtár dolgában fényűzést engedő karthauziakról.

Időközben azonban, a városok kialakulásával megjelennek a polgári könyvkészítők, könyvkötők is. Külföldön elsősorban az egyetemek mellett, és alighanem így volt nálunk is. (Pécs, Óbuda majd Pozsony.) De teljesen tiszta képet kapni nálunk azért nagyon nehéz — hangsúlyozza a szerző — mert jelentős számú városi kultúrával rendelkező városunk a török pusztítás áldozatául esett. A könyvkészítéssel kapcsolatos mesterségek polgári kézbe való kerülését a könyvnyomtatás feltalálása még csak fokozza. A XV. század végétől már könyvárusok neveit is ismerjük, de ezekről nem tudjuk biztosan, hogy foglalkoztak-e könyvkötéssel is. Azonban Orbán mestert 1506-ban már könyvkötőként említik, Lucas Coronensis neve — vele részletesebben foglalkozik a szerző — már a nemzetközi szakirodalomba is bekerült.

A városok közigazgatási eseményeit megörökítő jegyzőkönyveket a városházán őrzik — ezek a városi levéltárak alapjai. E könyveket helybeli mesterek kötik, így egy-egy vidék könyvkötőinek munkásságáról is tájékoztatást nyújtanak.

A templomi és káptalani könyvtárak is számos hiteles kötést őriznek. E könyvtárak alapja a szertartáskönyvek voltak, de 'dők folyamán anyakönyvekkel, jegyzőkönyvekkel, kiadási naplókkal bővültek.

A városi, templomi, káptalani könyvtárak után néhány magángyűjtő — többek között Janus Pannonius, Handó György, Vitéz János, a Thurzók majd Nádasdy György — szerepével foglalkozik a szerző.

Végezetül e nagyon érdekesen és színesen megfestett kis kultúrtörténeti háttér kiterjed térben és időben: térben, a környező országokkal való kölcsönhatásról, a híres Buda Boroszló Krakkó vonalról szól a szerző; időben pedig előremutat a XVII-XVIII. századig is.

Ilyen alapos ismeretközlés után fog a szerző a magyar reneszánsz kötések vizsgálatához. Elsőrendű feladatának tartja annak vizsgálatát, hogy az európai kötéstáblák művészete milyen változásokon ment keresztül Magyarországon, mi az a speciális jelleg, amely a budai, a magyarországi sőt, a közép-európai kötéseket megkülönbözteti mind az Alpoktól délre, mind az attól északra készült korabeli kötéstábláktól.

A XV. század második felében még egymás mellett élt a kétféle könyvfajta, a kézirat és a nyomtatvány. Itáliában már kialakult az új, a reneszánsz könyvtábla, német területen még a gótikus kötésstílus uralkodik. Olaszország után hazánkban készültek elsősorban reneszánsz jellegű könyvtáblák. Éppen ezért ezt az időszakot — kora reneszánsz, 1500-ig — olasz-magyar periódusnak, míg az ezt követőt — tehát az 1500 utánit — olasz-francia periódusnak nevezik. A szerző álláspontja szerint azonban Magyarországon megszakítatlan a fejlődés — a jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint — az 1470-től az 1520-ig terjedő években is.

A magyar reneszánsz kötések több forrásból táplálkoznak: olasz, főleg firenzei, gót stílus mellett görög és keleti, Egyiptom, Jemen, — és éppen ez magyarázza sajátos jellegüket.

A szerző a kötéstáblákat két szempontból vizsgálja: díszítésük szerkezete szerint és a fölhasznált ornamentika alapján. A táblák között két alaptípust különböztet meg: a centrális elrendezésűeket és a teljes felületet, vagy tükröt beborító, szőnyegszerű díszítésűeket. E két alaptípus között sok az átmenet.

A gót kötések elemzése során utal arra a szerkesztési módra, amely már a centrális szerkezet felé — ez jellemző a reneszánsz kötésekre — képez átmenetet.

A szerző azonban még mielőtt rátérne a reneszánsz kötések stílusának jellemzésére, néhány, ebben az időszakban lejátszódó technikai jellegű változásra is rámutat. Így pl. megemlíti a nehéz fatáblás kötések háttérbe szorulását, a könnyű fatáblák, vagy papírtáblák előretörését, a kecskebőr (maroquin) térhódítását, a színes selyemkötések divattá válását.

Ahogy jeleztük: a reneszánsz kötések rendszerint centrális elrendezésűek. Mind szerkezetük, mind geometrikus jellegű mintázatuk (italo-arab fonadék) egyiptomi kopt, VIII—XII. századi európai, kairói, kisázsiai, spanyolországi, görög és örmény tábladíszítésekhez áll közel.

A korai reneszánsz kötések centrális dísze a kör, a négy karéj, vagy az utóbbi variációi és a csillag, esetleg mandula, vagy nagy méretű rombusz, utóbbiak azonban főleg már 1490 után és elsősorban Velencében fordulnak elő. A magyarországi kötéstáblák általános leírása után a szerző azokkal az eltérésekkel foglalkozik, amelyek megkülönböztetik ezeket mind az itáliai, mind az Alpokon túli kötésdíszítésektől. Az alapvető különbséget az ornamentikában látja, illetve abban, hogy míg szerkezetük reneszánsz jellegű, addig ornamentikájuk néha gót jellegű, de többnyire a hazai kőfaragványok díszítő elemeit veszik át.

A szerző hivatkozik Ernst Kyriss-re, aki rámutatott arra, hogy a kötésdíszek ornamentikája hogyan különíti el az emlékeket és azokat meghatározóvá teszi országra, városra vonatkoztatva. E kutatási módszer lényege, hogy a bélyegző lenyomatokból készült felnagyított rajzlevonatok segítségével műhelycsoportokat állapítanak meg.

E módszerrel dolgozik Sz. Koroknay Éva is.

Saját kutatásai alapján jelenleg húsz műhelycsoportot tud kimutatni. Már három kötés egyezése esetén külön csoportot állít föl. Munkája következő részében kronológiai sorrendben foglalkozik mind a húsz műhelycsoporttal, elemezve az egyes csoportra jellemző szerkezetet, ornamentikát és számbaveszi azt is, hogy mely köteteket sorol az egyes műhelycsoportba.

Munkája a felhasznált bibliográfia ismertetésével folytatódik; követi a földolgozott

327(!) kötet fölsorolása (tartalommal, bejegyzésekkel, jelzettel), majd mutató a kötés jegyzekben szereplő szerzőkről, végül a földolgozott kötetek őrzési helyeinek mutatója. A kötet következő fejezete leírja a könyv végén közölt 64 képet, majd rövid német nyelvű összefoglaló zárja be a munkát.

Talán megkönnyítette volna a szerző az olvasónak a húsz műhelycsoport munkái között a tájékozódást, ha a leíráson túl *mindegyik csoportból* bemutat legalább egy jellegzetes kötéstáblát. Hasznos lenne tovább a nemcsak olvasni, de tanulnivágyók érdekében, ha a szerző valamelyik publikációjában közölné az általa összeállított műhelycsoportok legjellegzetesebb — az elkülönítés alapjául szolgáló — bélyegzőkészleteinek lenyomatait.

Ismertetésünk befejezéséül: e pompás kis kötet után fokozott türelmetlenséggel várjuk Sz. Koroknay Éva további kötéstörténettel foglalkozó munkáit.

B. Kozocsa Ildikó

Radó János Polikárp (1899—1974). A hazai liturgiatörténet nagy „öregjével", Radó professzorral lettünk szegényebbek az elmúlt esztendőben. Sopronban született 1899. márc. 11-én. Bencés szerzetesként volt hitoktató, plébános, hittanár, főiskolai tanár. 1945-től a Pázmány Péter Tudományegyetemen, a Hittudományi Karon tanít. 1950-től egészen nyugalomba vonulásáig, 1971-ig a budapesti Hittudományi Akadémia tanszékvezető ny. r. tanára. A győri kórházban — ahová betegségének végső fázisában Panonnhalmáról vitték — halt meg 1974. nov. 21-én. Négy nappal később a pannonhalmi Boldogasszony kápolnában helyezték örök nyugalomra.

A liturgiával korán eljegyezte magát. Az innsbrucki egyetemen Gatterer professzor tanítványaként 1922-ben a gallikán liturgia eredetéről disszertált. E tárgykörben 1928—31 között a római *Ephemerides Liturgicae*-ben publikált néhány jelentős tanulmányt: a Mone-misék szerzője és hazája, az ógallikán liturgia legrégibb szentírásolvasási szisztémája, a Tamás-evangeliarium perikópaszisztémájának szerzője. Főiskolai tanári működése elején elsősorban biblikus stúdiumok kötötték le, de sohasem lett hűtlen a liturgiához.

Először a magyar liturgiatörténet forrásainak rendszeres összeállítását kísérelte meg. A múlt század két jeles liturgiatörténésze, Knauz Nándor és Dankó József úttörő munkája után Zalán Menyhért foglalkozott e gondolattal, de őt korai halála (1928) megakadályozta. Fitz József, az Országos Széchenyi Könyvtár akkori főigazgatója, a 30-as évek végén bízta meg Radót a hazai liturgiatörténet forrásainak egybegyűjtésével. Radó Polikárp tudományos módszerességgel látott munkához. Először is összeállította a magyarországi liturgikus kéziratok *Indexét* (1941), a 286 tételt magába foglaló, annotált és bibliográfiai utalásokkal ellátott jegyzék nemcsak valamennyi hazai gyűjteményben őrzött magyar vagy külföldi liturgikus kéziratra terjedt ki, hanem a történelmi (1918 előtti) Magyarországra, sőt azokra a hazai kódexekre is, melyek a századok során külföldre kerültek (OSzK kiadványai 14—lásd erről MKsz 1942. 77—80). Ennek a munkának mintegy melléktermékeként a latin egyházzenei kéziratok jegyzéke (*M. Zenei Szemle* 1941. 93-lol). Második lépésként Adalékok a magyar liturgiatörténet bibliográfiájához címmel rendszerbe foglalva összeállította a felhasználható irodalmat (*A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1941/42-i tanévre.* Pannonhalma, 1942. 60—98). Harmadik lépésként közzétette a nyomtatott liturgikus könyvek (15—16. sz.-i) jegyzékét a kézírásos bejegyzésekkel együtt (*OSzK kiadványai 19.* Lásd erről MKsz 1946. 138—139). Ebben 141 tételszám alatt 146 kötetet dolgoz föl, érdeklődése a misszálékon kívül a breviáriumokra és a rituálékra is kiterjed. A bejegyzéseket a hazai liturgiatörténet, az egyházi zene, a

nemzeti nyelvek (magyar, német, szlovák, horvát, török), a történelem és a meteorológia szempontjából osztályozza. Negyedik lépésként elkészítette a magyarországi könyvtárak kéziratainak és nyomtatott könyveiben található latin himnuszok és szekvenciák repertóriumát (*OSzK kiadványai 20*). 196 kéziratot, 144 nyomatottt forrást vizsgált át, ebből 146-ban talált anyagot. Összesen 727 himnuszt, illetve szekvenciát gyűjtött össze, s ebből 44-et nem talált meg Ulysse CHEVALIER 6 kötetes *Repertorium hymnologicum*-ában. (RADÓnak e repertóriuma szolgált alapul a RAJECZKY Benjáminnal együtt kiadott *Melodiarium Hungariae* első kötetéhez.)

A források feltárásában közben volt ideje arra, hogy egy-egy kéziratot vagy könyvtárat behatóbban megvizsgáljon és kutatási eredményeit magvas tanulmányokban publikálja.

Így KNIEWALD Károly zágrábi egyetemi tanár — ki a Zágrábban őrzött dokumentumok *(Hahóti-kódex, Hartwick-pontifikálé, Esztergomi benedikcionálé)* feldolgozásával írta be nevét a magyar liturgiatörténetírásba — biztatására írta le az akkor még Esztergomban, 1942 óta ismét Nyitrán őrzött *Szelepchényi-kódexet* (MKsz 1939. 352—412). Szülővárosának, Sopronnak kéziratos misekönyvét, a *Golso-kódex*et (OSzK Clmae 91-MKsz 1940. 226—235), a soproni evangélikus liceum könyvtárának középkori liturgikus könyveinek és bibliáinak maradványait (MKsz 1940. 362—372) ismertette. Közzétette az esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratainak, számszerint 21 kötetnek a leírását *(A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskolai évkönyve az 1940/41-i tanévre.* Pannonhalma, 1941. 86—142). Foglalkozott BATTHYÁNY Boldizsár misekönyvének hitelességével *(OSzK Nyelvemlékek 17*—MKsz 1941. 132—149), NAGY Lajos dalmáciai uralmának emlékével egy spalatói kódexben (OSzK Clmae 334—MKsz 1942. 1—10), MAGYARORSZÁGI MIKLÓS montecassinói misekönyvével (OSzK Clmae 361—MKsz 1942. 364—367), a *Pray-kódex*szel (OSzK Nyelvemlékek 1—Irodalomtörténet 1944. 49—55). Az Orsz. Széchényi Könyvtár Clmae 330 jelzetű 12. sz.-i pontifikáléról írt cikke *(Ein handschriftliches Pontifikale des XII-ten Jahrhunderts aus Schaffhausen im Budapester Nationalmuseum.* Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte 1949. 67—70) további kutatásokat indított el (Walther von ARX: *Das Klosterrituale von Biburg.* Freiburg in der Schweiz, 1970).

A külföldet külön német nyelvű tanulmányban ismertette meg 83 liturgikus kézirattal. Ezeket 1939—42 között 116 könyvtárban végzett kutatásai során találta meg és írta le. A kéziratok közül 60 német, 17 olasz és 6 francia eredetű *(Mittelalterliche liturgische Handschriften deutscher, italienischer und französischer Herkunft in den Bibliotheken Südosteuropas.* Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti MOHLBERG. II. Romae, 1949. 349—392).

RADÓ Polikárpnak még arra is volt ereje, hogy liturgikus kutatásai közben a *Codices Hungarici* számára nyelvemlékeket keressen (lásd erről beszámolóját MKsz 1943. 61—64). Ezekről is írt néhány tanulmányt, pl. *A Guilerin-kódex* (Irodalomtörténet 1947. 1—8), *Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe* (MKsz 1966. 113—124).

Ilyen alapos előmunkálatok után kerülhetett sor a „Corpus" elkészítésére. A II. világháború után nemsokkal jelent meg a *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*nak (OSzK kiadványai 26) I. kötete 1947-ben: a misével kapcsolatos 54 kézirat (szakramentárium, misszálé, lekcionárium) részletes leírása: alapadatok, possessor, provenientia, adnotáció, bibliográfia és analitikus elemzés. Metodikai szempontból LEROQUAIS, KLAUSER és MOHLBERG szempontjait vette figyelembe.

A teljes mű megjelenése 25 évet késett, erre csak 1973-ban került sor *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum* címmel, MEZEY László gondozásában, mivel RADÓ látása időközben erősen meggyöngült. 198 kézirat leírását tartalmazza e vaskos kötet (részletes ismertetését lásd HOLL Bélától MKsz 1974. 375—377).

Liturgiatörténeti kutatásainak eredményeit RADÓ állandóan értékesítette, elsősorban másik nagy művében, a két kiadásban is napvilágot látott kétkötetes *Enchiridion Liturgicum*-ban (Romae, 1961, 1966, Herder), továbbá az egyházi évről (1957) és a megújuló istentiszteletről (1973) írt könyveiben, valamint a *Vigiliá*ban és *Teológiá*ban közzétett tanulmányaiban.

75. születésnapján a *Teológia* c. folyóirat nemcsak köszöntötte egykori felelős szerkesztőjét, hanem irodalmi munkásságának bibliográfiai adatait (összesen 127 egység) is közzétette. (*Teológia* 1974. 33—36.)

RADÓ középkori liturgiánk frank-gall eredetét szilárdan vallja. Egészen a 17. sz-ig, amíg PÁZMÁNY a római rítust be nem vezette hazánkban, a szentek tisztelete, a liturgikus szokások stb. erre mutatnak. Első liturgikus könyveink Gallia északi részéről származnak. Így foglalja össze kutatásainak végső eredményét (*Vigilia* 1957. 391—399—*Ephemerides Liturgicae* 1959. 299—309).

Azt hiszem, hogy RADÓ Polikárp életművéről szóló ismertetésünket legméltóbban a saját szavaival fejezhetjük be: „ha sikerült bebizonyítanom, hogy a magyar liturgiatörténetnek van mondanivalója nemzeti múltunk megismerése terén, akkor elértem célomat, mert ez a tudat nekem: requiritur et sufficit" (OSzK kiadványai 19. az utolsó mondat). Úgy érezzük, ez sikerült neki. Mi az ő tanítványai, barátai azon a nyomon folytatjuk a munkát, ahol ő abbahagyta.

KOVÁCH ZOLTÁN

A jugoszláviai magyar könyv 1945—1970. CSÁKY SÖRÖS Piroska: *A jugoszláviai magyar könyv*. 1945—1970. Újvidék 1973. Forum Kiadó. 572. l.

SÖRÖS Piroska könyve számunkra több bibliográfiai munkánál: megőrzi számunkra egy negyed század magyar irodalmát Jugoszláviában, benne ottani életformánkat, műveltségünket, hagyományainkat és anyanyelvünket. 2340 művet írt le és az 572 oldalas mű nagy történeti és anyagismeretről tanúskodik, odaadó hűségről és szorgalomról. A termésben nem válogatott, nagy és kis alkotást egyforma igyekezettel tett maradandóvá, óvott meg a feledéstől. Mint vallja, az egykori erdélyi irodalom bibliográfusa, GYÖRGY Lajos volt az előképe és szívós, fáradságos munkája folyamán az ő célkitűzését: megmenteni szellemi életünk valamennyi jelenségét a feledéstől — magáévá tette (GYÖRGY Lajos: *Az erdélyi irodalom bibliográfiája (1919—1924)*. Kolozsvár, 1925.)

A jugoszláviai magyar művekről eddig csupán részbibliográfiák jelentek meg, egész Jugoszláviát először a szerző térképezte fel, miként írja: „A Jugoszláv Bibliográfiai Intézet nyilvántart ugyan minden ‚hazánkban' megjelenő könyvet, de nem csoportosítja őket nyelvek szerint, s így kiadványai alapján rendkívül nehéz áttekinteni könyvkiadásunk történetét." (6. l.)

Úttörő ez a munka azért is, mert a két világháború közötti — 1918—1944 — időszak könyvkiadását szintén csak részbibliográfiák foglalták össze Jugoszláviában és szerzőnknek nem voltak visszamenőleges támpontjai sem. Bibliográfiai feldolgozása elé történeti szempontokon nyugvó, tájékoztató bevezetést írt, melynek erényei között említjük azoknak az 1918—1944 közötti jugoszláviai nyomdáknak, illetőleg kiadói vállalatoknak felsorolását, amelyek magyar műveket adtak ki. Megállapítja, hogy e korszakban főleg szépirodalomból állt a magyar könyvkiadás (a Jugoszláviai Magyar Könyvtár, a Kalangya és a Híd sorozatai).

1945-től kezdve az új politikai viszonyok, a szocialista társadalom kibontakozása határozzák meg a jugoszláviai magyar könyvkiadást. A magántulajdonban lévő nyomdá-

kat államosítják, a könyv- és lapkiadás központi irányítás alá került. Mint minden új történelmi korszak hajnalán, először a sajtó indul meg nagyobb ütemben, a könyvkiadás lassúbb fejlődést mutat. Az 1945-től 1950-ig terjedő évek a jugoszláviai magyar könyvkiadás előkészítő idői: e korszakot a sokszor meg sem valósult kiadói tervek jellemzik. Sörös az 1950-es esztendőt tekinti vizsgált korszakában a jugoszláviai magyar könyvkiadás tényleges kezdetének, megszervezése ekkor már a jól átgondolt kultúrpolitika jegyében történik.

A fejlődést négy korszakra bontja:

I. 1945—1950-ig — az útkeresés korszaka, mely egybeeseik a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség, a Híd, a Testvériség—Egység kiadói tevékenységével.

II. 1951—1954-ig — az irodalom kibontakozásának szakasza: a Testvériség—Egység kiadó fellendülésének, virágzásának időszaka. Megsokszorozódik a szórakoztató és nevelő irodalom. Évről évre növekszik a regény- és novellairodalom, kiadják a világirodalom remekeinek fordításait, egyre több a gyermek- és ifjúsági könyv. Sörös az 1950-es évet író és alkotó szempontjából is fordulatnak mondja: egyes írók válságba jutottak, egészen elhallgattak, ugyanakkor kifejlődött egy új kifejezési igénnyel fellépő, fiatal írónemzedék — mint megjelöli, „a mai jugoszláviai magyar irodalom úgynevezett középnemzedéke". A jugoszláviai központi kultúrpolitikai tényezők szigorúan ügyelnek már arra is, hogy az általános jugoszláviai könyvkiadás ne üzleti, hanem művelődési célokat szolgáljon.

III. 1954—1956-ig — a válság évei: a Magyar Szó, a Minerva és a Progress kiadói tevékenységének ideje. A válság okait Sörös a szabad könyvár alakulásában, a papírdrágulás ban és a kiadási példányszámok át nem gondolt megnövelésében jelöli meg. Mindez felborította a kereslet—kínálat egyensúlyát. A kiadói raktárak nem ürültek, a kiadók forgótőkéje rohamosan csökkent. Megpróbálkoztak gyengébb fajsúlyú, szórakoztató művek kiadásával, de ez sem segített. A bevezetett könyvsorsjátékok, könyvajándékozások legfeljebb a raktárkészletek felszámolásához járultak hozzá, a gazdasági terheken nem könnyítettek.

IV. 1957-től napjainkig — jelenti a könyvkiadás nagy fellendülésének idejét, a Fórum Könyvkiadó megalakulását és virágzó tevékenységét. A Fórum elnevezés ekkor kap szimbolikus jelentőséget: célkitűzése, hogy a kultúra „foruma", központja legyen. 1958-ban mint megalakult lap- és könyvkiadóvállalat, központosítja az anyagi és szellemi erőket, megszervezi a vajdasági magyar könyvkiadást, a könyvterjesztést, könyvkivitelt és behozatalt. A jugoszláviai magyar olvasó ezentúl bő választékot talál nem csak hazai, de magyarországi könyvekből is. Ez utóbbi lehetővé tette, hogy a Forum egész kiadói kapacitását a jugoszláviai magyar írók műveinek kiadására fordítsa. Mindez hathatósan megnövelte az alkotói kedvet, az új tehetségek kibontakozását, a műfaji differenciálódással párhuzamosan a kiadói példányszámot. A Forum Kiadót mindebben saját, jól felszerelt nyomdája is segítette.

Sörös bibliográfiájának anyagcsoportosítása nem decimális rendben, hanem témakörök szerint történt, ennek alapját a kiadói műfajok szolgáltatták: jugoszláviai magyar szerzők művei, ezenkívüli magyar irodalom, jugoszláv népek irodalma, világirodalom, ifjúsági- és gyermekirodalom (ez egyetemes), „színpadunk", szótárak- és egyéb nyelvészeti kiadványok, képzőművészet, kották-dalok, társadalomtudomány, politika, közgazdaságtan, tankönyvek, pedagógiai segédkönyvek, népszerűsítő tudományos kiadványok, egészségügy, mezőgazdaság, naptárak, szabályzatok, rendeletek, statutumok, egyéb kiadványok. Számot ad a sorozatos és gyűjteményes kiadványokról is.

A szigorúan hivatásos bibliográfus valószínűleg — ha nem is decimális — de szélesebb skálájú szakcsoportosítást kívánt volna. Sörösnek azonban az anyag egybefogásával elsősorban a jugoszláviai magyar szellemi életnek, kiadói tevékenységnek tükrö-

zése volt az elsődleges célja, az anyagfeltárás. Hangsúlyozza, hogy a tárgycsoportokon belül időrendben, azon belül betűrendben (szerzők, ill. tárgyi címszók) felsorolt művek értékrendjének — ezt egyébként főleg az irodalmi művekre érti — megállapításától tartózkodott, nem az ő feladata. A szerzők, műcímek, tárgykörök, műfajok, módszere szerint egybefogva, ennek ellenére is bemutatják a jugoszláviai magyar írók termékenységét, többes kiadásaikkal olvasottságukat, népszerűségüket; a magyarországi írók műveinek, a világirodalmi remekeknek jugoszláviai kiadásai a jugoszláviai magyar olvasóközönség igényességét és jó tájékozottságát, végül a kiadói tevékenységet.

Sörös munkája jól tükrözi a rendkívül gazdag és változatos gyermek- és ifjúsági könyvek, a tankönyvek és a pedagógiai művek felsorolásával a jugoszláviai magyarságot mélyen érintő művelődési-nevelési programot. A legkitűnőbb vajdasági írók írnak nem egy gyermek- és ifjúsági könyvet, de kiadják, Benedek Eleket, Gárdonyi Gézát, Molnár Ferencet, Móra Ferencet, Móricz Zsigmondot is, a világirodalomnak számos legjobb gyermek- és ifjúsági művét.

A bibliográfiában olvashatunk arról is, hogy a kiadói tevékenységnek Jugoszláviában és a Vajdaságban is nemcsak a jó, de a szép könyv előállítása is fő feladatai közé tartozik és e téren igen szép eredményeket ért el a Forum kiadó. Egyébként ezt Sörös bibliográfiája is igazolja, mely szép példája elegáns betűtípusaival, „levegős" tükrével, jó tagoltságával, illusztrációival, finom esztétikus borítójával, kötésével e törekvésnek.

Sörös Piroska megadja műve forrásait, az átbúvárolt lelőhelyeket. Összegező táblázata és névmutatója a szerzők számát és nevét regisztrálja; a táblázat az anyagcsoportokról is ad számszerű kimutatást.

A munka nemcsak Jugoszláviában, nekünk is hiányzott.

D. Szemző Piroska

A szegedi reneszánsz-ülés könyvtörténeti előadásai. Az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportja, valamint a budapesti, debreceni és szegedi tudomány egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei, két napos ülésszakot tartottak 1974. november 22—23-án. A vendéglátó szerepét ezúttal Karácsonyi Béla tanszékvezető professzor, mb. könyvtárigazgató szívességéből az Egyetemi Könyvtár látta el. Az ülésszak keretén belül Klaniczay Tibor akadémikus a török elleni európai keresztes hadjáratok során kialakult Mátyás-képet vázolta és elemezte, a többi három előadó könyvtörténeti szempontból is érdekes témákat érintett.

Németh S. Katalin és Dán Róbert a *Pécsi Disputa* textológiai és eszmetörténeti vonatkozásairól tartott előadást. Németh arra a megállapításra jutott, hogy az ismert kézirati hagyományból lehetséges rekonstruálni a hiteles változatot, és erre azért lenne nagy szükség, mert a korszak ideológiatörténeti kutatásai fellendülőben vannak, a *Pécsi Disputa* eddig kiadott részpublikációi viszont annyira romlott szöveget hoznak minden esetben, hogy azokra feltevéseket alapozni nem tanácsos. Dán Róbert előadása irodalmi műként vizsgálta nagy alapossággal a *Disputát*, szerkezeti, tartalmi és stiláris szempontból egyaránt. Dán meggyőző érvelése szerint a Válaszuti Györgynek tulajdonítható *Pécsi Disputa* egyfelől fontos forrásműve a magyarországi háromságtagadó ideológia történetének, pontosabban szólva: egyértelműen interpretálható dokumentuma a Dávid Ferencet túlhaladó radikális nézeteknek, másfelől — irodalmi műfaját tekintve — az eddigi, elterjedtnek tekinthető közfelfogástól eltérően, a *Pécsi Disputa* nem valamiféle szimpla jegyzőkönyv, hanem jó stilisztikai érzékkel megírt propagandairat. Az előadást követő élénk vita tanulságait a két előadó a *Pécsi Disputa* készülő kritikai kiadásában *(Régi Magyar Prózai Emlékek)* hasznosítja majd.

PIRNÁT Antal előadásának címe: *Az ariánus biblia* volt. Az előadó idézte a jezsuita POSSEVINO egy utalását arról, hogy az Erdélyben működő antitrinitáriusoknak magyar nyelvű bibliájuk van. POSSEVINO adatát érdekesen egészíti ki Jacobus PALEOLOGUSnak és kolozsvári teológus társainak ez időbeli bibliakritikai munkássága, mely egy igen réginek mondott görög nyelvű evangélium-kézirat felfedezésével párosult. A PALEOLOGUS-féle konstantinápolyi kézirat szövegvariánsai közül különösen fontos a *János Evangélium* kezdetének egy kifejezése, mely a *Vulgatá*ban „... *καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος*" formában olvasható, míg a PALEOLOGUSTÓL ősinek tartott kéziratban ugyanez: „... *καὶ θεοῦ ἦν ὁ λόγος*" alakban áll, ami teljesen megfelel az ariánus teológiának. Ebben a kérdésben egyébként érdekes adalékot nyújtott DÁN Róbert előadása is, aki idézte VÁLASZUTInak egy nyilatkozatát, mely szerint: „vadnak olyan exemplárok, melyekben a *λόγος θεοῦ* változat fordul elő." Sajnos, teszi hozzá, ebből egy sem jutott kezébe. PIRNÁT felvetette annak lehetőségét, hogy a tervezett magyar nyelvű ariánus biblia talán azonosítható a POSSEVINOtól kárhoztatott bibliafordítással, de az előadást követő vita során mégsem erre a hipotézisre, hanem inkább a konstantinápolyi kézirat felfedezésére és a kolozsvári bibliakritikai tevékenységre reagáltak élénken a hozzászólók.

V. K. S.

Cs. Gárdonyi Klára és Csapodi Csaba Korvina- és Janus Pannonius-kutatásai. Nagy érdeklődéssel kísért előadásban számolt be Cs. GÁRDONYI Klára és CSAPODI Csaba 1974. őszén tett spanyol- és svédországi kutatóútjáról a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság 1975. februári felovasó ülésén. A gondosan előkészített kutatómunka eredményeképp szenzációsnak mondható felfedezések kísérték a két szakember útját.

Cs. GÁRDONYI Klára négy madridi kódexet ismertetett. Az első egy VITÉZ János bejegyzéseivel ellátott, Corvina-kötésű asztrológiai kézirat *Dialogus de philosophia* címmel. A MÁTYÁS király címerét viselő kódex utolsó lapján most is ott van az első possessor bejegyzése: „J[ohannes] V[aradienis] E[piscopus] 1460." A második darab egy milánói provenienciájú SUETONIUS-kódex a XV. sz. első feléből, szintén marginális megjegyzésekkel kísérve. A bejegyzések hasonlítanak VITÉZ írására, de ennek eldöntése további feladat. A harmadik egy PETANCIUS-kódex, végül a negyedik egy PLATÓN leveleit tartalmazó kötet, mely feltétlenül hiteles korvina, mivel MÁTYÁS király címerén kívül benne van arcképe is a kódexben.

Csapodi Csaba a Sevillai Káptalani Könyvtár anyagában fedezte fel az immár másodiknak nevezhető JANUS PANNONIUS-kódexet. A „Sevillai II." kézirat kizárólag a költő műveit tartalmazza, szinte a teljesség igényével, epigrammákkal, elégiákkal, a GUARINUS panegyricussal és a levelekkel. Hogy a „Sevillai I." hogyan viszonylik az új kódexhez mind tartalmi, mind variánsérték tekintetében, azt a jövőbeni tüzetes szövegkritikai vizsgálaltok deríthetik ki csak, annyi azonban máris bizonyos, hogy az eddigi 22 JANUS-levél helyett a CSAPODITÓL megtalált kódexben feltűnően sok: 97 darab van. Bár ezekben magánlevél nincs, mégis rendkívül becses információt nyújtanak ahhoz, hogy a MÁTYÁS király nevében kiadott — esetleg FRAKNÓI jóvoltából már régóta ismert — diplomáciai levelek közül melyek azok, amiket JANUS is magáénak ismert el.

Elgondolkodtató a „Sevillai II." címlapjának szövege is, hol a szerző neve: *Johannes Pannonius Vitezius*. CSAPODI ebből azt következteti, hogy nem JANUS anyja, hanem apja lehetett VITÉZ János váradi püspök testvére, következésképp JANUS családi („polgári") neve JOHANNES VITEZIUS lehetett, mint nagybátyjáé, csakhogy míg ő „kesincei"

vagy „csezmicei" VITÉZ János volt, addig a nagy patrónus „zrednai". A személynév problémáját a „Sevillai I."-ben olvasható JOHANNES PANNONIUS VITEZIUS alapján, igen óvatos formában, már Josef HAMM bécsi professzor is felvetette 1972-es pécsi előadásában a JANUS PANNONIUS ülésszakon, CSAPODI jó problémaérzékkel ezúttal szinte a megoldásig vitte a kérdést.

Cs. GÁRDONYI Klára és CSAPODI Csaba előadásai egyelőre csupán jelezték a felfedezések legérdekesebbnek tetsző vonatkozásait és nagy horderejű jelentőségét, de korántsem merítettek ki mindent. A részletes ismertetésre tanulmányok és szövegkiadások formájában kerül majd sor.

V. K. S.

SZEMLE

Dersi Tamás: A századvég katolikus sajtója Bp. 1973. Akadémiai Kiadó. 191 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 81.sz.)

Dersi Tamás témáját olyan területről választotta, amelyre a sajtó és a politikatörténet művelői eleddig csak egy-egy portyázás erejéig jutottak. E gazdag szellemi vidékről csupán mutatóba hoztak magukkal zsákmányt, egy-egy összefüggéséből kiemelt jelenséget vagy jobb esetben egy reagálás- illetőleg magatartásforma eklatáns példányát. A terep rendszeres felderítésére a tudományszak polgári művelői nem vállalkoztak, csupán az őskereső apologeták írásaiban találkozhatunk a felmérő csoportosítás kísérleteivel. A feldolgozás irányát és mélységét azonban e szerzők célkitűzése determinálta. Az alig több mint negyedszázadra visszatekintő marxista kutatás pedig érthető módon a társadalom fejlődését jobban meghatározó alapkérdések kutatására összpontosította erejét.

A korábbi és a közelmúlt kutatási irányok jellemzésével legteljesebb egyetértésemet kívánom hangsúlyozni Dersi Tamásnak a munka bevezetőjében összegzett következtetésével: „A tanulmányban ábrázolni kívánt orgánumok, az érintett kérdéskörök és a szereplő személyek, a dualista monarchiában megvalósuló, liberálisnak mondott rendszer jobboldali ellenzékéhez tartoznak. Részei a folyamatnak, amely a nyolcvanas évek váltságaiban gyökerezik, s amely különböző időszakokban más-más módon, ám mégis félreismerhetetlen folyamatossággal készíti elő a két világháború közötti ellenforradalmi tudatot: a keresztényként és nemzetiként fellépő politikai-társadalmi erők 1919 augusztusa utáni térhódítását." (5.l.) Az alig tíz íves munka gazdag tényanyaga, s szerteágazó források gondos feldolgozása révén jutott a szerző erre az álláspontra.

A munka tulajdonképpen két nagyobb egységre oszlik: az egyházpolitikai helyzet vázlatos felidézése után a katolikus sajtó orgánumait mutatja be a kronológia és kapcsolattörténet füzérén. E részek ábrázolási módja a sajtótörténet minden kritériumának megfelel: szól keletkezéstörténetükről, jellemzi szellemi irányítójukat és irányukat, markánsan és határozottan ecseteli publicisztikai eszköztárukat, a megformálás módozataitól a kifejtett gondolat karakterisztikus megnyilvánulásáig. Azaz a munka első nyolcvan oldala plasztikusan elénk idézi azt a fegyvertárat, amelynek korszerűtlen tárával lövöldözték a polgári átalakulás rohamosztagának tekintett polgári sajtót. A muníció analízisét a könyvecske második része végzi el. Nagyon logikusan helyezi e rész élére a katolikus sajtó belső vitáit, amelyek során nem a dogmatika kérdéskörében céloztak saját soraik közé, hanem a közös stratégiai célkitűzés felé vezető taktikai lépések robbantották ki a belső vitákat. Pontosabban a ultramontanizmus türelmetlensége szólalt meg — adott periódusban még Vaszary Kolos hercegprímással szemben is —, „védelmezték" a magyar katolicizmus ügyét. A taktikai nézeteltérésekben kitörő belharc azonban nem zavarta a liberalizmus elleni militáns közös fellépést, a kapitalizmus feudális bírálatát, a szociális problémák naivan antikapitalista pertraktálását, a kereszténység tanaitól diametrálisan eltérő álláspontot a vallási türelem, a felekezeti jogok és nemzetiségi problémák égető és megoldatlan kérdéseiben.

Az a kor- és kórtünet, amelyet Dersi Tamás *A századvég katolikus sajtójá*ban felvázolt, a dualizmus korának lényeges és akut belső problémáira hívja fel a figyelmet. Értékes és további kutatásra buzdító melléktermékeként ez a mű a szerzőnek ugyancsak 1973-ban napvilágot látott *Századvégi üzenet* c. kötetének. Abban a századvég sajtó- és politikai világának totálisabb képébe ágyazza a katolikus sajtó tevékenységét. A szélesebb közönségnek szóló műben be tudta és be is akarta mutatni a két szembenálló tábor. a liberálisok és a klerikálisok érveit és ellenérveit. Tehát ott a magyar nép sorskérdéseiben folytatott harc plaszti-

kusan bontakozik ki. Célszerű lett volna, ha a két mű közötti szellemi összefüggésre Dersi Tamás *A századvég katolikus sajtója* c. művében a szakolvasók figyelmét felhívja. E kérdésben a szerzői önmegtartóztatás sajnálatos, mert így — nolens volens — monológgá válik az a szóháború, ami valójában zajlott, és amelyet éppen Dersi mutatott be a *Századvégi üzenet* c. művében.

Mikszáth Kálmán írta a szerzőnk által is bemutatott Lonkay Antalról, a *Magyar Állam* c. napilap 1888-ban elhunyt szerkesztőjéről: „Az a szívósság, amellyel a liberálisokat üldözte, kiket 'bujoncok'-nak, 'szabadoncok'-nak titulált, az az ügyesség, mellyel minden kérdést úgy meg tudott forgatni a saját zsírjában vagy olyan lében ereszteni fel, hogy annak felekezeti kiszögellései kilátszassanak, lapját mindenkor érdekes olvasmánnyá tette azon körökben, amelyeknak írva volt... Lapja is folyton nyert előfizetőkben s mióta az antiszemitizmus felburjánzott, azóta hézagot kezdett pótolni. Mert ha valami felvirágzóban van, hát csak kell hogy azt valaki öntözze." (Mikszáth Kálmán „Hátrahagyott iratok", „Az én halottaim" 1914. 163. l.) Dersi Tamás a Mikszáthtól vett vélemény első részével foglalkozik, a másik kérdés — a — amelyre a kortárs Mikszáth nem véletlenül a nekrológban is ironikusan utalt — már elkerülte szerzőnk figyelmét. Mindkét művében az 1890-es évek katolikus sajtójáról szól, de az előzmények felsorolásában csak érintőleg említi az előző évtized, az 1880-as évek társadalmi és politikai problémáit. Azt a tényt, hogy 1882—83-ban az egész magyarországi és európai közvéleményt felkavarta, táborokra szakította a tiszaeszlári vérvádper. Az a per, amely a polgári fejlődés útjára lépett társadalom nem kis részét néhány hónap leforgása alatt visszataszította a középkor eszme- és érzelemvilágába. Ebben a Mikszáth által „Lonkay bácsinak" titulált *Magyar Állam* szerkesztő tulajdonosának nem kis szerepe volt: lapja 1882. május 20-án nyilvánosságot biztosított a tiszaeszlári plébános *Egy leány eltűnésének titokzatos esete* c. irományának. Erre a közleményre alapozta a parlamentben az ugyancsak tiszaeszlári földbirtokos, Ónody Géza az esetet üggyé robbantó interpellációját. A vizsgálat tizenhárom hónapja alatt a *Magyar Állam* állandó rovatot szentelt az ügynek, hecckampányt indított a vádlottak és a magyar zsidóság ellen, mindenkit inszinuált, aki az igazság kiderítésére törekedett. Az ország nyilvánossága előtt zajló és felmentéssel végződő per után sem nyugodtak meg „Lonkay bácsi" munkatársai, országos tüntetéseket szerveztek, atrocitásokat szítottak. Agitációjukkal teret biztosítottak az 1884-ben szervezetten fellépő Antiszemita Pártnak, nem kis szerepük volt abban, hogy 1884-ben tizenhét képviselő antiszemita programmal mandátumhoz jutott... Nem folytatom a sort. Úgy vélem, hogy a Dersi Tamás által körültekintően elemzett 1890-es évekbeli tények nagyobb hitelt és mélységet kaptak volna, ha a *Magyar Állam* és az *Alkotmány* vitái kapcsán a Lonkay Antal szerkesztette lap korábbi „elkötelezettségét" is alaposabban bevonta volna vizsgálatai körébe.

Dersi Tamás kismonográfiája a sajtó- és politikatörténet közös nyeresége. A fentebb kifejtett gondolatot az ő munkája inspirálta, az a széles látókörű szemlélődés, amellyel választott témáját megközelítette és vizsgálódásának eredményét összegezte. Ez az igényes kutatási módszer a garancia arra, hogy a sajótörténet a maga elé tűzött feladatainak sorozatában módot fog találni arra, hogy az évkörökben kissé visszalépve, fényt derítsen a bemutatott jelenségek eredetére is. Az anyag biztos kezelése azt is feltételezi, hogy a szerzőtől várhatjuk ezt a lépést.

Rejtő István

Korompainé Szalacsi Rácz Mária: Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843—1970. Debrecen 1973. KLTE [soksz.] 9, 460 l. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bibliográfiai Kiadványai 1.)

A megyei sajtóbibliográfiák kötetei közül legutóbb a *Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája...* jelent meg. Ha az egyes kötetek megjelenési sorrendjét figyeljük, minden kötet bizonyos szempontból jobb az előzőnél és mindegyik hoz valami újat is. Ez a fejlődés természetes, hiszen minden új munka támaszkodhat az előző kötetek — nem egy esetben az „úttörő kötet" — tapasztalataira.

Ez a természetes fejlődés a Hajdú-Bihar megyei sajtóbibliográfiára is érvényes. Ezen túlmenően különösen dicséretére válik a kötetnek, hogy feldolgozta a történelmi Bihar megye sajtóanyagát is, hiszen ezek — különösen a nagyváradi lapok — az egész megyére vonatkozóan közöltek olyan helyi híreket, statisztikákat, társadalmi megmozdulásokat (kivándorlás, kisbirtokok árverése, agrárszocialista mozgalom) stb., amelyek a mai helytörténész számára nélkülözhetetlenek. Ha a régi Bihar megye sajtójának anyagát elhanyagolta volna a kötet szerkesztője, sok olyan kutatót fékezett volna le munkájában, akik a régi Bihar

megyéhez tartozott községek múltját kutatják. Márpedig lélekszám és terület szempontjából nem volt elhanyagolható az a körülmény, hogy a megye jelenlegi lakosságának több mint egyötöde és területének pedig több mint egynegyede Bihar megyéhez tartozott.

A jó bibliográfia próbaköve a használhatóság, amit nagy mértékben befolyásolnak a mutatók. A fenti kötet mutatói megkönnyítik a használhatóságot. Sőt! Ha a helyi és időrendi mutatót nézzük, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy szélesebb látókört és bizonyos kutatási koncepciót is ad ez az újszerű összeállítás. Sikeres kezdeményezés a szakmutató időrendi, illetve helyi elosztása is. Kár, hogy az egyes csoportok nem tagoltabbak, illetve tipográfiailag nem válnak el markánsabban egymástól. Itt jegyzem meg, hogy a periodizációban a Tanácsköztársaság sajtóanyaga önálló fejezetet kívánna. Ezt a szerkesztő is érezte, de elgondolásait tipográfiailag is alá lehetett volna húzni.

A sajtóbibliográfiák könnyedébb használatát általában megnehezíti a szabvány „kötelező" ereje. Ez a szerkesztőnek — jelen esetben is — kötöttséget jelent. A nehézkesség leginkább azonos címeknél jelentkezik és különösen akkor, ha valamelyiknek (nemritkán kettőnek, háromnak) az előzményét, folytatását stb. kell azonosítani. A jelenlegi gyakorlat az, hogy az ilyen címek után 1., 2., 3. stb. számokat alkalmaznak. Az élettartalmat aztán kereshetjük az alcímváltozások és a szerkesztői nevek sokadalma között. (Még abban az esetben is nehézkes a kezelés, ha aláhúzzuk az adatot!) Mennyivel könnyebb lenne és időben mennyivel hamarabb helyére tudnánk tenni a hírlapokat, ha a cím után zárójelbe tennénk a megjelenés és a megszűnés évszámát. (Természetesen a címleírás szabályait megtartva. A változás csupán annyi lenne, hogy ez a két évszám kétszer szerepel.) Az országos nagykönyvtárak különben is úgy védekeznek a sok „Ellenőr", „Ellenzék", „Közérdek", „Szabadság" stb. címek összekeverése ellen, hogy a cím után rögtön jelzik a kiadás helyét is és ha több azonos cím egy helyen jelent meg, úgy az élettartam évszámát is. Így elég gyorsan el lehet igazodni az útvesztőben.

A megyei sajtóbibliográfiák egyik feladata a periodikák közötti összefüggések rögzítése és a lap jellegének (alcím) megjelölése is. A *Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája* ennek a követelménynek is megfelelt. Csupán egy esetben tapasztalható az, hogy a címváltozásnál nem vették figyelembe a változás történetét és körülményeit és így kerülhetett a cím függeléke az alcímek közé. A *Hajdúböszörmény és Vidéke* és a *Hajdúböszörmény* III. esetében ugyanis a kezdetet a *Hajdúböszörmény és Vidéke* jelentette 1891-ben. 1927-ben *Hajdúbzszörmény* lett a lap főcíme, de hogy a régi olvasótáborral érzékeltessék: csupán címváltozásról van szó, a *cím függelékeként* megtartották (és tipográfiailag megfelelően kiemelve érzékeltették is) a *Hajdúböszörmény és Vidéke* kiegészítést. *Alcímként* pedig az első számtól a lap megszűnéséig felhívták a figyelmet, hogy a lap: Politikai és társadalmi lap.

A bibliográfia egyik legfontosabb információja a lelőhelyek jegyzéke, bár ez az állományváltozással egyidejűleg ki van téve az elavulásnak. A három lelőhely (Országos Széchenyi Könyvtár, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára és a Debreceni Egyetemi Könyvtár) anyagának összeállítása alapos és pontos munkát mutat. A kötet lelőhely-anyagánál nem hiányosság az sem, hogy nem jelöli külön az OSzK mikrofilmanyagát, mely sok esetben teljesebb mint az ún. „törzsanyag", mert az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmállományát a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára és a Debreceni Egyetemi Könyvtár anyagából egészítette ki. Az viszont vesztesége a kötetnek, hogy a Párttörténeti Intézet Könyvtárának állományát legalább az 1918—1919 és az 1944—1946. évekre vonatkozóan nem vette figyelembe. Ez olyan anyag, amely a lehetőséghez mérten Magyarországon a fenti évekre vonatkozóan a legteljesebb.

Összegezve: a Hajdú-Bihar megyei sajtóbibliográfia hathatósan elősegíti a helytörténeti kutatásokat, sőt ezen felül igen komoly segítséget jelent nemzeti sajtótörténetünk munkálataihoz is. Szerkesztése és összeállítása értékes és gondos munka eredménye volt, mely feltétlen elismerést érdemel.

BALOGH GYÖRGY

Kárász József: A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1843—1970. Szeged. 1974. 212 l.

Csongrád megye kulturális, közművelődési intézményeinek sokaságát is megmutatva, tizenkét lelőhelyre hivatkozva jelent meg a megye hírlapjainak és folyóiratainak bibliográfiája.

A legkorábban, 1843-ban megjelent és kézzel írt „félhavi lapot", az *Emlénykét* csak herbáriumba préselt ritka virágszálnak tekintjük. A következő adat már 1869-et idézi. S bár a bibliográfus csüggedten jegyzi meg: „mállott, lapozni nem lehetett", mégis a nyomdai úton készült *Vásár-*

helyi Közlöny c. vegyes tartalmú hetilap és redakciója már valósan látta el a sajtó szolgálatát.

S ettől az évtől kezdve az időrendi mutató jelzi: minden évben új laptestvérek csatlakoznak az előzőkhöz: „ismeretterjesztő, kereskedelmi és közgazdászati hetilapok", „közérdekű társadalmi hetilapok", „független napilapok", „politikai napilapok" — szűnnek meg, egyesülnek, beolvadnak, újraindulnak, címváltoznak, mutálnak: vagyis ezer és ezer szállal gyökereznek a megye valóságos talajába, regisztrálva annak minden lélegzetvételét.

Talán a „megye" meghatározásánál kerül nehéz helyzetbe a használó. A bibliográfia ugyanis a mai Csongrád megye sajtóját a megyeszékhely, Szeged sajtója nélkül mutatja be. (Ennek feltérképezését korábban — 1954-ben — Ertsey Péter már ideglenes formában elvégezte, s a munka bővített kiadása — az előszó tanusága szerint — készülőben van.)

Kárász József bibliográfiája jól érzékelteti azokat a sajtótörténeti kutatásokat, amelyek a megye területén folynak. 1972-ben Búzás László dolgozta fel *Makói hírlapok* és *folyóiratok bibliográfiáját*, amelynek adatait — kevés formai változtatással — a szerző beolvasztotta kötetébe.

Remélhető, ha elkészül a szegedi sajtó kiegészített bibliográfiája, akkor a megye sajtójának összesített kötetét is meg lehet jelentetni.

Az új kiadásban — további kutatómunka és nyomozás eredményeképpen — bizonyára eltűnik néhány lap hézagos címleírásánál a szerző gondos, mégis sajnálatos megjegyzése: „közgyűjteményben nem található"; vagy pedig újabb évekkel bővül néhány címe, mint pl. a 104. sorszámú Bibó Lajos szerkesztette *Gyermekek Világa*. melynek 1913/14. 3. évfolyama a Somogyi Könyvtárban megtalálható.

1974. augusztusáig kilenc, decemberéig már tíz megyénk sajtóbibliográfiája készült el, s ezzel további fontos lépéseket tettünk a hazai sajtó feltárása felé.

Ha már meglévőnek tételezzük fel a további készülő megyei összefoglalókat, s mellékjük állítjuk az előző évtizedekben megjelent korszakbibliográfiákat: Dezsényi Béla, Kereszty István, Szinnyei József, Keményy György, Monoki István stb. összeállításait, feltehető a kérdés: nem lehetne-e idővel ezen különböző (regionális, idő- és betűrendi) szerkesztési szempontok által szétszabdalt művek kumulált címanyagából egy jövendő nemzeti sajtóbibliográfia szintézisének „nyersanyagát" megteremteni?

Lakatos Éva

Sebők Vilma: Az Alföld Repertóriuma 1950—1969.

Az *Alföld*, a Tiszántúl irodalmi folyóirata ebben az évben lépett huszonötödik évfolyamába. A szám jelzi, hogy a korábban *Építünk* néven kiadott lap az egyik leghosszabb életű folyóiratunk, így felszabadulás utáni irodalmunk, szellemi életünk egyik, nemcsak helyileg jelentős dokumentuma. A benne lévő értékes anyag feltárását kísérli meg az első húsz évet feldolgozó repertórium.

A folyóirat 1950-ben indult, azzal a céllal, hogy a tiszántúli írókat tömörítse. Ha volt is olyan év, amikor csak egy számmal, de azóta folyamatosan jelenik meg. Fejlődéséről Juhász Béla írt a *Bevezetőben* tizenhét oldalas átfogó tanulmányt; mellette az *Alföld* történetével, fejlődésével kapcsolatosan Barta János, Fábián Zoltán, Tóth Dezső írásait említjük. Itt csak néhány mondat erejéig szólhatunk erről a kérdésről.

Az első években a lap szinte kizárólag helyi szerzők írásait közli, az akkori évek irodalompolitikájára jellemző egyoldalúság itt is megfigyelhető. Így a lap, amely akkor negyedévenként jelent meg, csak a területi irodalmi élet tükrözője maradt. Az ötvenes évek közepén jobbratolódás, bizonytalanság következik be; az ellentmondások az 1958-as újraindítás után szűnnek meg. A hatvanas évek elején válik a már havonta megjelenő folyóirat az ország irodalmi életének is fontos tükrözőjévé, a nála fiatalabb fővárosi lapok méltó társává.

A repertórium az anyagot szerzői betűrendben közli, az *Előszó* így indokolja a választást: „az Alföld kezdettől napjainkig elsősorban irodalmi jellegű", s a felhasználók elsősorban személyek szerint kutatnak. Vitatható a megállapítás, igen sok esetben egy-egy korra vagy országra vonatkozó, illetve onnan közölt irodalomra vonatkozik a kérdés. A személyek szerinti keresés egy névmutatóval is megoldható, ha más csoportosításban lenne föltárva az anyag. Így viszont szerző szerint valóban pontos képet kapunk, mert egy-egy szerző neve után a rá vonatkozó, itt megjelent irodalom is össze van gyűjtve; viszont a tartalmi föltárás alig megoldodott, az időrendi pedig sehogy sem. Tulajdonképpen az sem derül ki, hogy valóban a szépirodalom-e az *Alföld* anyagának nagy része; az sem, milyen a vers, elbeszélés stb. aránya, inkább az irodalomelmélet vagy a gyakorlati kritika dominál az oldalakon.

Annak következtében, hogy a szerző neve után a rá vonatkozó irodalmat is megtaláljuk, az összeállítónak a cikkek nagy részét kétszer kelett leírnia. Nem kényszerült volna erre, ha az egy-egy szerzőre vo-

natkozó irodalmat mutatóban gyűjti össze. Így sajnos azt sem tudjuk, hány szerzője volt az *Alföld*nek a tárgyidőszakban. Olyan nevek is tételszámot kapnak ugyanis, akikről csak kritika jelent meg (pl. 2014. tételszám alatt Max Weber művéről ír Jenei György), sőt jogi személyek, folyóiratok nevét (Csokonai Színház, Rosta) és különféle gyűjtőfogalmakat (Felszabadulás, Viták) is tételként, sorszámozva vesz fel. A leírt címek valódi mennyiségéről pedig így teljességgel lehetetlen képet kapnunk. Ez az esetleges szerkesztési gyakorlat maga is megkérdőjelezi, érdemes volt-e szerzői betűrendet alkalmazni.

Érdekes problémát vet fel az egyes szerzőkön belüli csoportosítás: a *repertórium* következetesen alkalmazza az alfabetikus sorrendet, az egyes műfajokon belül. (Ha egy műfajban háromnál kevesebb a mű, a más műfajúakkal együtt, legelől közli.) Az alfabetikus sorrend helyett szerintem helyesebb lett volna a kronológikus sorrend, ez tükrözte volna a szerző érdeklődési irányának, a vonatkozó irodalom esetében pedig a kritikai fogadtatás változását. Így viszont a pályakép vázlatos összeállítása is fáradságba kerül. A különböző viták esetében szintén kifejezetten rossz a betűrend, mert a vita alakulásáról, esetenként a vitaindítóról vagy -záróról nem mond el semmit.

Tegyük fel, hogy az *Alföld* anyagának nagy részét valóban a szépirodalom és az irodalomtudomány adja; s fogadjuk el, hogy a szerzői betűrend alkalmazása mellett, nagysága miatt még egy csoportosításban nem lehetett föltárni az anyagot (mint például a *Válasz repertóriuma* esetén). Ekkor viszont a *mutató*nak kell segítséget adnia. Az *Előszó* hangsúlyozza, hogy a „tárgymutató csak a nem irodalmi cikkek tematikus feltárását szolgálja", tehát ilyen szempontból az irodalmi anyag egyáltalán nem közelíthető meg. Hiába keresem a romániai magyar irodalomra vonatkozó cikkeket, vagy a franciából fordított szépirodalmi alkotásokat; esetleg az általános irodalomelméleti tanulmányokat. Az irodalmi anyaghoz szerintem éppolyan fontos lett volna tárgymutató készítése, mint az egyéb tárgyú cikkekhez. Csak egy földrajzi mutató vonatkozik a szépirodalmi anyagra. Ez ritkított szedéssel van elválasztva a tárgymutatótól (a kettő együtt hat és fél lap). Mindkét mutató a tételszámra utal.

Úgy tűnhet, mintha szándékom az lett volna, hogy hibákat soroljak föl. Erről szó sincs. Csupán arra törekedtem, hogy rámutassak: a szerzői betűrend alkalmazása ilyen módon jelentősen csökkenti a repertórium információs értékét, használhatóságát. A szerzői betűrend megtartásával, de egyrészt azon belül kronológiai sorrend alkalmazásával, másrészt és főként, használható mutatóapparátus készítésével is lehetőség nyílik több szempontból való keresésre. Azonban a legmegfelelőbbnek látszik, ha fő rendező elv a tartalmi csoportosítás, részletes, pontos bontásban, esetleg ezen belül az időrend alkalmazása. A *nominális* megközelítést ebben az esetben névmutató teszi lehetővé.

A különböző folyóirat-repertóriumokat bíráló cikkek és a repertórium átvizsgálása után nem mondhatunk mást: a repertórium megjelenése fontos volt, értékes anyagot dolgoz fel, de — nem éri el önnön lehetőségeit a feltárás sokoldalúságával kapcsolatban.

Szabó Ernő

Dugonics könyvtára (Katalógus). Összeállította és jegyzetekkel ellátta Gyurics György. Szeged, 1972. 116 l. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 14.)

A magánkönyvtárak évszázadok múltával kimutatják tulajdonosuk korszerepléséne éltető gyökereit. Ez a specifikuma Dugonics András együtt maradt 142 kötetének is, amelyről a Somogyi-könyvtár 1906-ban szerzett tudomást, és az állományt 1938-ban végül is megvásárolta.

A kötetek száma egymagában nem sokat mond, de ha figyelembe vesszük, hogy a 18. század utolsó harmadának latin és manyelvű magyarországi irodalma a szűkös keresztmetszetű könyvkiadásban, kéziratokban, nyomtatványokban élt, és emellett ez az irodalom előde volt a 19. század kilombosodó irodalmának, akkor nyilvánvaló, hogy Dugonics András könyvtárának nemcsak könyvtörténeti értéke van, hanem könyvtárát a csírázó nemzeti kultúra nézőpontjából értékelhetjük elsősorban. És ebből a szemszögből rendkívüli jelentőségű. Gyurics György előszavában megjegyzi: „...a katalógus értékes adalék lehet a 18. század művelődéstörténetéhez, s ugyanakkor azt reméljük, hogy az elkövetkezendő Dugonics-kutatások segítőjévé is válik." Hozzátehetjük, hogy a katalógusnak — kézikönyv funkciója mellett — irodalomtörténeti és nyelvtudományi értéke van. Amellett, hogy segítheti a Dugonics-kutatást, a magyar nyelviségnek — a latin és német hatásoktól leváló — önállósuló fázisát is szemlélteti. Ez derül ki a magyar gyar nyelvű címleírásokból. Az itt található magyar helységnevek korabeli helyesírása és betűhív lenyomata adalékot nyújt az ortográphia történetéhez. Sőt *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Bp. 1967;

1970.) hiányzó kötetének összeállításakor — a katalógus nyomán — figyelembe lehet venni Dugonics könyvtárának nyelvi vonatkozásait is.

A katalógus „hírértékét" növelik az úgynevezett feldolgozatlan ritkaságok. Többi között Dugonics birtokában volt Danzer János (1763—1809) első, Magyarországon megjelent gyorsíró tankönyve 099/2, egy *Siketnéma Ábécérend* 123/46, *Szűk markú Fülöp* című névtelen iskoladráma 123/21, Benyák Bernát (1745—1829) iskoladrámái, versei, nyelvi munkái 123/26.

A kis példányszámú, tudományos és szakmai igényű katalógus kimutatja, hogy Dugonics műveltségét — a görög—latin klasszikusok mellett — a kortárs- és külföldi irodalom táplálta. Ez volt Dugonics korszerűsítésének egyik ösztönzője. — „A történeti kutatás számára éppen az az érdekes, hogy külföldi természettudományi, filozófiai, irodalmi irányzatok hol, mikor, milyen mértékben bukkantak föl a magyar könyvtárakban. Ezen a téren a kutatás még alig indult meg, pedig rendkívül tanulságos eredményeket hozhatna a magyar tudománytörténet számára, és mindazok számára, akik a magyar társadalom múltbeli műveltségét kutatják." (Csapodi Csaba: *A proveniencia elve a könyvtárban.* Magyar Könyvszemle 1959. 4. szám.) Az ilyen természetű kutatást a könyvtárakban alkalmazott numerus currens, illetve a proveniencia elvének érvényesítése szolgálja legjobban.

Eszerint járt el a Somogyi-könyvtár is, amikor az 1938-as leltározásnál a szak szerinti felállítási rendszer mellett Dugonics könyvtárát (142 kötet) zárt könyvtártestként kezelte.

"A G. i. (magyar irodalomtörténet) szakban helyezték el a 2000—2122. számok alatt, tekintet nélkül arra, hogy egy-egy kötet tartalma esetleg más szakba osztásukat indokolta volna. Így a Dugonics könyvtár fönnmaradt anyaga ma is együtt van." (Gyurics: *Katalógus* 16—17. lap.)

Ez az eljárás példája lehet annak, hogyan fejlődhetnek megyei könyvtáraink tudományos könyvtárakká. Erre meg is van a lehetőségük. A helytörténeti gyűjtemények gondozása, az egykori főúri könyvtárak exlibriseinek possessor-katalógusban való feltárása, a gyűjtő körök kiszélesítése, a beszerzés szakszerű irányítása feladatkörükbe tartozik. Ilyenformán az ő fejlődésük és munkájuk nyomán érlelődhet meg a ma még csak elképzelt könyvtármúzeum feltétele is. Ehhez természetesen szükséges lenne a régi könyvtárak közötti integrálódási folyamat, amelynek eredményeként a szétszóródott régi könyvtárak viszonylagos rekonstrukciója megvalósulna.

Magyarországon szinte összpontosított erők dolgoznak műemlékeink felkutatásán, megőrzésén. A könyvtármúzeum eszméjének megvalósítása rokon értékű ezzel a gonddal; a tudománytörténet egyik leghasznosabb vállalkozása lenne.

Tóth János

Engelsing, Rolf: Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft.
Stuttgart, 1973. 210 l. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

Rolf Engelsing eddigi munkásságában is jelentős helyet foglalt el az olvasóközönség történetének kutatása. Egy másfél évtizeddel ezelőtt megjelent munkájában *(Der Bürger als Leser)* Bréma példáján keresztül mutatta be a 17—18. századi német társadalom irodalmi műveltségét, az irodalom befogadása szempontjából. Foglalkozott Bréma időszaki sajtójának olvasóközönségével is, de tanulmányozta Északnyugat-Németország 19. századi újságolvasó közönségét is. Ezekben az írásaiban — csakúgy mint a *Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit* c. művében — az olvasás és az olvasóközönség történetének inkább kvalitatív jellegű vizsgálati módszerével találkoztunk. A szerző újabb munkája, némileg az előző szemléletmód kiegészítéseként is — főleg kvantitatív szintézisre törekszik.

Joggal nevezhetjük bizonyos fajta szintézisnek Rolf Engelsing e művét; nemcsak azért, mert témájáról a későközépkortól kezdve egészen a jelenkorig nyújt áttekintést, hanem azért is, mert bár elsősorban a német nyelvterületet dolgozta fel behatóan, figyelme azonban kiterjedt a többi közép- és nyugat-európai ország társadalmára is. Kitekintései a nem német nyelvterületekre főként az angol, francia és olasz kultúrtörténeti összefoglalások segítségével, összehasonlító célokat szolgáltak. Az a felfogás, hogy Kelet-Európa fejlődése az előbbiekhez képest más fázisú volt, az utóbbi évszázadokban természetesen nem vitatható, de a vizsgált korszakok közül a középkorban és a reneszánsz idején már némi hiányosságokat eredményezett, a különben európai vonatkozásban is bizonyos fajta teljességre törekvésében.

Módszere is összegező igényű: felhasználja a kérdéssel kapcsolatos gazdag, de meglehetősen szétszórt szakirodalmat és

a nyomtatott forrásokat és ezek alapján készíti el művelődéstörténeti szintézisét. Bár a levéltári és kéziratos források összegyűjtésére és felhasználására nem vállalkozott — az anyag sajátos és nehezen feltárható jellege miatt — pusztán azáltal, hogy a korábbi szakirodalom eredményeiből egy egységes ötvözetet készített, lényegeset és újat alkotott. Szintézise — főleg a 18. század előtti korszakokra nézve — úttörő vállalkozás, melynek eredményei csakúgy, mint módszerei szélesebb körű érdeklődésre tarthat számot.

Engelsing az írás és olvasás tudásának és szokásainak történetét nem a korábban általános pedagógia- és gazdaságtörténeti szempontok szerint tekinti át, hanem egy — a mi könyvtörténeti kutatásaink módszeréhez közelálló — komplex érdeklődéssel.

Az analfabétizmus, az olvasás, az írás, a könyv- és újságolvasás, az iskolai és a népművelés kérdéseit társadalomtörténeti összefüggéssel tárgyalja úgy, hogy vizsgálataiban a súlypont mindig a könyv történetén van. A könyvtörténet fogalmát tágan értelmezi, belefoglalja annak anyagi előállításának (nyomdászat) kérdéseitől kezdve az olvasmányok befogadásával: az olvasással és az olvasóközönséggel kapcsolatos problémákig bezárólag valamennyi lényeges vonatkozását. Ezáltal művelődéstörténeti méretűvé szélesedik a korábban csak valamilyen részleges szempont szerint vizsgált téma.

Az első fejezetekben a könyvnyomtatás előtti korszakot, a késő középkor kultúráját tekinti át a szerző. Az e korból is felmutatható számok segítségével kapunk elgondolkoztató képet pl. olyan jelenségekről, hogy a 13—14. századi könyvtáraknak mintegy 15 000 kézirata alapjául mindössze 300 mű szolgált.

A kéziratok, nyomtatványok és olvasóik számszerű megvilágítása mellett nem hagyja figyelmen kívül a szerző az egyes korok jellemző műfajainak bemutatását sem, sőt érdekes analógiákat mutat ki a középkor végi és a 18. századi viszonyok között, például a közönség laicizálódásával kapcsolatban. A közölt számadatok, táblázatok sohasem öncélúak és különálló tételek, hanem mindig a korszak olvasóinak összetételét, kultúráltságát világítják meg. Természetesen Engelsing is alapvető fordulatnak tartja a könyv és olvasója közti viszony alakulása szempontjából a könyvnyomtatás feltalálását, de fontos fordulatot lát abban a 15. századtól nyomon követhető jelenségben is, amikor egy könyv helyébe — egy kisebb társadalmi közösség körében — több könyv lép, mert innen számítja a könyv átváltozását a korábbi kultikus, illetve dísz-tárgyból — státusszimbólumból — olvasmánnyá.

A 16. századtól kezdve természetesen szaporodnak a statisztikai adatok, és a következő fejezetekben már a könyv diadalútjának főbb állomásaira érkezünk. Az olvasás és az olvasóközönség történetének további alakulásában sem veszti el a könyv-centrikus szemléletmódot; innen van, hogy a későbbi századokban sem csak az olvasás útján történő befogadása érdekli az információknak, hanem például a felolvasás szokása is, amely még a közelmúltban is jelentős tényezőként szerepelt családi és más közösségek körében. Ugyanígy nem hanyagolja el a képek által történő közléseknek és befogadásoknak a jellegzetes formáit — a 15. század végi illusztrált népkönyvektől kezdve egészen korunkig elnyúló, sőt most ismét előtérbe kerülő vizuális befogadási módozatokig.

A reformációval diadalra jutó olvasási műveltség elterjedését illusztráló fejezetek után a szerző behatóan foglalkozik a következő századokban meginduló és kibontakozó tömegkommunikációs eszköznek, az időszaki sajtónak az olvasó közönségével. Nem felejtkezik el az újságok mellett Európa-szerte legelterjedtebb más kiadványoknak a társadalmi visszhangjáról sem: a különböző szórakoztató kiadványokról és kalendáriumaikról. De nemcsak a németországi és más nyugat-európai országok olvasóiról kapunk értékes adatokat, hanem — többnyire kvantitatív megvilágításban — plasztikus képet kapunk a 18. századi német nemesség kultúrálatlanságáról, parlagiasságáról is.

A felvilágosodás eszméinek terjedése, a folyóiratirodalom kibontakozása, a könyvtermelés méreteinek a növekedése a 18. századi fejezetek tárgya. A 19. századtól kezdve megnő ugyan a statisztikai adatok mennyisége, de — és ez is a szerző érdeme — ezeket megfelelő válogatással közli és megfelelő mértékletességet gyakorol velük kapcsolatban. Jelentős helyet foglal el a könyv utolsó fejezeteiben az ipari fejlődés eredményeinek hatása az olvasóközönségre és mindenekelőtt a munkásosztálynak, mint olvasóközönségnek a fellépése. A munkáslapok, szakszervezeti kiadványok, valamint a munkásság művelődési helyzete az első világháború előtti időszakban alapos megvilágítást nyer a kötet végén.

Rolf Engelsing könyve — bár magyar vonatkozásokat nem érint —, a 16. század előtti időkből talán méltánytalanul, talán saját kutatásaink és publikálásaink hiányosságai miatt — mégis mun-

kánk során mi is haszonnal forgathatjuk, módszertani tanulságul. A német nyelvterület sőt bizonyos fokig az egész európai műveltség története szempontjából pedig mindenképpen értékes áttekentést és tanulságokat nyújt.

KÓKAY GYÖRGY

Körner, Alfred: Die Wiener Jakobiner. Hrsg. und eingeleitet von Walter GRAB. Stuttgart 1972. 274 l. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

A német forradalmi demokratákról *(Deutsche revolutionäre Demokraten)* szóló sorozat 3. kötetében Alfred KÖRNER az 1792—1794. évi bécsi jakobinus mozgalom kiadatlan forrásaiból közöl értékes szemelvényeket, amelyre már csak saját 18. század végi kulturális és politikai mozgalmaink története szempontjából is érdemes felfigyelnünk.

A Habsburg monarchia összeomlásáig ezek az iratok is — miként a magyar jakobinusokkal kapcsolatos források jórésze — a „titkos akták" között szerepeltek, és a dinasztikus érdekek megakadályozták e forrásanyag feltárását. De — miként a szerző hangsúlyozza — az ausztriai történeti kutatás 1918 után sem kezdett hozzá a már hozzáférhetővé vált dokumentumok feldolgozásához. Csak a második világháború után — akkor is főként külföldi kutatók — kezdtek foglalkozni a 18. század végi bécsi jakobinus mozgalom forrásaival és bizonyos részleteket publikáltak is belőlük. Ilyen volt többek között Ernst WANGERMANN, Fritz VALJAVETZ és D. SILAGI forrásközlése. (Azonban ezek egyike sem érte el a BENDA Kálmán által kiadott magyar jakobinusokra vonatkozó iratgyűjtemény méreteit.)

A bécsi jakobinusok — hasonlóképpen a magyar jakobinus mozgalom tagjaihoz — II. JÓZSEF és II. LIPÓT egykori híveiből kerültek ki, akik FERENC trónralépésekor az új, szélsőségesen konzervatív, reakciós uralkodó ellenzékeként léptek fel. Miként a magyar és német jakobinusok, a bécsiek sem juthattak el a politikai gyakorlatig, de politikai és társadalmi eszméik sok hasonlatosságot mutatnak. A bécsi mozgalom tagjainak összetétele ugyanakkor érdekes eltérést is mutat hazai jakobinusainktól: az főként nem írókból, újságírókból és ügyvédekből állt, hanem elsősorban az előbbi uralkodók tisztviselőiből.

Bár Ausztriában a 18. század végén több ezren rokonszenveztek a francia forradalom eszméivel, a valóban forradalmi demokraták száma csekély volt. Az eddigi kutatások ezek számát — még a magyar jakobinusokkal együtt is — csak 30 körülire becsülik. A bécsi jakobinusok vezéralakja Andreas RIEDEL matematika-professzor volt, aki egy évtizeden át élt LEOPOLD toscanai nagyherceg udvarában. Mint II. LIPÓT reformprogramjának híve, 1790 körül több röpiratot adott ki, majd I. FERENC trónralépésekor ellenzékbe kényszerült. Szűkebb köréhez tartozott többek között Kajetan GILOWSKY hadbíró, Georg RUZSITSKA, a magyar Kancellária tisztviselője. Köréhez mintegy 30 rokonszenvező tag tartozott, akik 1792 őszétől kezdve rendszeresen összejöttek RIEDEL lakásán.

Tevékenységük főleg arra irányult, hogy eszméiket írásban is terjesszék. Elsősorban abban különböztek a felvilágosultaktól és a liberális reformerektől, hogy ők — a francia forradalom hatására — túljutottak a pedagógiai elképzelések kizárólagosságán, de radikálisabb eszméik megvalósítása érdekében ők is csak azok írásbeli megfogalmazásáig jutottak el. Ezek az iratok azonban mindenképpen méltók a kutatás — a magyarországi felvilásosodás-kutatás — figyelmére is.

KÖRNER kiadása e források közül a bécsi jakobinusok legfontosabb iratait teszi közzé. Ezek sorából is kiemelkedik RIEDEL felhívása *(An alle Deutschen)* és HEBENSTREIT latin nyelvű tanítóköltemény *(Homo hominibus)*. Ezek mellett ágensjelentések, a bécsi pör iratai és más — többnyire sajtóvisszhangot tartalmazó — közlemények, továbbá követjelentések egészítik ki az értékes összeállítást.

KÓKAY GYÖRGY

Ulbrich, Karl: Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes. VIII. Teil. Karten und Pläne. 1. und 2. Halbband. Karten- Pläne und Register. (Abgeschlossen Ende 1968) Edit.: Amt der Burgenländischen Landesregierung: Landesarchiv. Eisenstadt, 1971, 1972.

A burgenlandi tartományfőnökség és a kismartoni tartományi levéltár már az 1920-as években megkezdte Burgenland általános bibliográfiájának összeállítását és kiadását. Mondanom sem kell, hogy ennek a rendkívüli alapossággal összeállított bibliográfiának minden kötete, sőt minden tétele, akár történeti, akár állat-, növény-, ásvány-kőzettani, földtani vagy egyéb természettudományi, földrajzi, néprajzi vonatkozásokról legyen szó, rendkívül közelről érint bennünket. Az

eddig megjelent kötetek hihetetlen gazdag anyagot tartalmaznak különösen Vas, Sopron és Moson megyei vonatkozásban.

A VIII. kötet két félkötetben, 44 + 2095 oldalon, megközelítően 9600—10 000 tétellel, a térképek, helyszín- és tervrajzok katalógusa.

A hibajegyzék (s ezt a mű érdeméül és a nyomdai munka dicséreteként jegyezzük fel): nem egészen egy oldalt tölt meg.

Ulbrich dr. munkájával olyan csodálatos gazdagságú, minden részletre kiterjedő művel ajándékozott meg bennünket, amelynek értéke kellően nem méltatható. *A mű* messze meghaladja a szokványos térképkatalógusok átlagos színvonalát, sőt minden túlzás mélkül állíthatjuk: *európai viszonylatban példa nélküli.*

Egy-egy oldal átlagosan 4,5—5 tételt tartalmaz, ami 3 soros címleírás mellett térképenként 5—6 soros (petit) annotációt jelent. A leírások olyan kimerítőek és annyi apró részletről is felvilágosítást nyújtanak, hogy joggal mondhatjuk és tarthatjuk Ulbrich dr. művét kítűnő *kézikönyvnek* is.

Az I. kötet, nagy területek kis méretarányú áttekinthető térképeinek leírását adja. A II. kötet viszont kis területeknek (egy-egy községnek) nagy méretarányú térképeivel tűnik ki. Az utóbbiak főként úrbéri és kataszteri térképek, de a legfiatalabbak is az 1870—1880-as évekből!

Az I. kötetben ismertetett térképlapokon számos esetben igen jelentős mértékű a meridiánkonvergencia. Ezért Ulbrich dr. a térképlap középpontjára vonatkozó méretarányt közli és megadja a lapok két szélén mutatkozó eltéréseket is, %-os formában. (Az eltérés térképlaponként a 10—18, sőt a 20%-ot is elérheti!)

A mutatókat lapozva feltűnő, mennyi kitűnő magyar mérnök dolgozott ezen a területen az 1500-as évektől kezdve napjainkig. Sok olyan személy, akikről ez ideig igen keveset, vagy semmit sem tudtunk. Ennek az anyagnak magyar szempontból való feldolgozása még kutatóinkra vár.

A katalógusnak talán legnagyobb szenzációja az 1785—1790-es évekből származó, II. József rendeletére készült kataszteri felvételekből megmentett kollekció. Körülbelül 145 községnek 700—1000 lapját tartalmazza. Az Eszterházy-uradalom kismartoni térképtárában maradtak fenn csonkítatlanul és tisztán számunkra, illetve korunkra.

Meg kell említenem, hogy a különösen kiválóan szerkesztett mutatókban a községnevek magyar, német és horvát vagy vend változatukkal egyaránt megtalálhatók és ezzel Karl Semmelweiss *Verzeichnis der burgenländischen Ortsnamen.* (Eisenstadt, 1954.) c. munkájának párhuzamos használata fölöslegessé válik.

Sajnálatos, hogy a munka befejezése óta számos levél- és térképtárban átszámozást hajtottak végre, s emiatt a katalógusban közölt jelzetek tekintélyes hányada már nem felel meg a ma érvényes jelzeteknek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a hatalmas munka kárba veszett volna. A koincidencia-jegyzékek — bár némi időveszteség árán — áthidalják a nehézségeket.

Ulbrich dr. műve ma a legnagyobb, magyarországi vonatkozású térképkatalógus. Egy élet munkája van benne; példamutató teljességével és módszertani tökéletességével szerzőjének nevét évszázadokon át fenn fogja tartani.

Reméljük, hogy most készülő, 40 000 (negyvenezer) kéziratos térkép adatát és részletes leírását tartalmazó, nemzetközi jellegű térképkatalógusunk megjelenése szerencsésen egészíti majd ki Ulbrich dr. anyagát az egész történelmi Magyarországra vonatkozóan.

Bendefy László

Rapports de la littérature roumaine avec les littératures européennes et nord-américaines. Esquisse bibliographique.
Rédigé par Rodica Fochi, Eugenia Popeangă, Valeriu Trifu et Ileana Verzea. Editura Academiei Republicii Socialiste România. (Bucureşti) 1973. 98. l.

Az AILC VII. kongresszusának tiszteletére készült el a romániai összehasonlító irodalomtudománynak — a címben is hangsúlyozottan — vázlatos bibliográfiája. A bibliográfiai bontás nem tematikai, hanem földrajzi-nemzeti szempontokat követ. Ion Zamfirescu és Alexandru Duţu bevezetői után periodika-jegyzék következik, amelyből erősen hiányoljuk a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* c. periodikus kiadványt; pedig a román — magyar irodalmi-kulturális kapcsolatok, a két irodalom közti párhuzamok gazdag tárházára lelhet benne a kutató. A bibliográfiai vázlat érdeme, hogy a tanulmánykötetek egy részének tartalomjegyzékével is megismerkedhetünk, viszont felmerül e kérdés: miért csak egy részével?

Az idő rövidsége miatt nem kerülhetett sor a tematikai, az összehasonlító irodalomtudomány ágazatai szerinti csoportosításra. Ahogy meglepőnek tetszik, hogy a csehszlovák—román irodalmi kap-

csolatok csupán egyetlen tétellel vannak képviselve, s a magyar irodalom is lényegében csak 5 címszóval, valamint a gyűjteményes kötetekben és összefoglaló művekben elszórt néhány dolgozattal van jelen.

Ennek ellenére rendkívül hasznosnak tartjuk ezt az összeállítást, hiszen a kelet-európai irodalmak, irodalmi kapcsolatok iránt érdeklődő olvasó jó támaszt kaphat e mű oldalait lapozgatva. Az pedig mindenképpen szükségesnek látszik, hogy hasonló jellegű, csak bővebb, több szempontú magyar kötet is megjelenjék ebből a tárgykörből, a magyar komparatisztika sokoldalúságát, eredményeit dokumentálandó.

FRIED ISTVÁN

Bibliografia istoricâ a României II. Secolul XIX. Tom. I. Cadrul general. Ţara şi locuitori. Volum ingrijit de Cornelia BODEA. Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, (Bukarest) 1972, XXXVI + 512 l.

A *Bibliographia Historica Romaniae* c. sorozat 1970-ben kiadott I. kötete a Románia történetéről 1944 és 1969 között megjelent irodalom válogatott bibliográfiáját tartalmazta.

A mostani kötet tulajdonképpen első része annak az öt egységre tervezett gyűjteménynek, amely Románia 19. századi gazdasági, társadalmi, politikai és művelődéstörténetét fogja majd át.

A 12 részre bontott munka első három fejezete általános bibliográfiát, néhány nagyobb könyvtár katalógusát, enciklopédiákat, forráspublikációk, általános és összefoglaló művek jegyzékét tartalmazza. A 4. fejezet 50 oldalnyi terjedelemben felsorolja azokat az útleírásokat, amelyeket külföldiek vagy hazaiak készítettek a mai Románia határai által bezárt területeken. A 12 fejezet viszont a mai Románia 19. századi területéről külföldre utazó tudósok, írók, érdeklődők által készített útleírásokat, beszámolókat tekinti át. Az 5. fejezet a Románia természeti környezetére, népeire, államapparátusára, művelődésére vonatkozó általános földrajzi leírások, a 7. fejezet a történeti földrajz és kartográfia, a 8. fejezet pedig a statisztika demográfia tárgykörébe sorolható munkák, források címeit tartalmazza. Az 5., 7., és 8. fejezetekben a 19. század történetileg kialakult régiói (Havasalföld, Moldva, Erdély, a Bánság, Bukovina, Dobrudzsa) képezik a területi beosztás alapját, a belső időrendi periodizáció azonban egységesen a Havasalföld történetéből adódó időhatárok (1821, 1848, 1859, 1866, 1877) szerint történt. A többi fejezetek beosztása nem a területi elv alapján történt, s nem került sor arra sem, hogy a többszöri névváltozáson átment, s gyakran minden helyi nyelvben másként elnevezett kis erdélyi községek neveinek román, magyar és német variánsa a helytörténeti fejezet (6) alcímeibe felvételt nyerjen. A 6. fejezet egyébként a széles értelemben vett helytörténeti vonatkozású irodalmi adatokat, a nagyobb területi egységek és városok esetében részben bontásban (bibliográfiák, forráskiadványok, tanulmányok), a községek esetében bontás nélkül, a szerzők neveinek betűrendjében közli. A 10. fejezet a távol-külföldi románok, tehát elsősorban az ún. macedo-románok, valamint a nyugatra eső városokban lévő román közösségek történetét tekinti át.

A 9. fejezet az „együttélő nemzetiségek" (nationalités cohabitantes), magyarok, németek, örmények, bulgárok, szerbek, zsidók stb. történetére vonatkozó általános irodalom fontosabb cimeit, a 11. fejezet pedig a más népekkel való kapcsolatok főbb irodalmi adatait tartalmazza.

A bibliográfiai felvételek a lehetőségig teljesek: az évszámon és lapszámon túl megadják a kiadót, a nyomdát, sok esetben közlik az illető munkára vonatkozó recenziók adatait. Ahol a cím nem egyértelmű, ott magyarázó megjegyzés segíti a tájékozódást, s csillag jelzi azokat a munkákat, amelyek adatai másodkézből származnak. A 19. századi munkák, és a századra vonatkozó 20. századi irodalom nincs különválasztva, betűrendben együttesen kerülnek felsorolásra. A tételszámokra utaló névmutató, idegen nyelvű tartalomjegyzék, a szerzők neveinek vastag nagybetűs szedése segíti elő a gyors tájékozódást.

A bevezető a művet *szelektív bibliográfiának* nevezi. A szelektálás mértékét a további kötetek megjelenéséig természetesen nehezen lehetne megállapítani. Máris megállapítható azonban, hogy az eddigi legteljesebb román bibliográfia jelen kötete (9590 tételt tartalmaz), a külföldi tudományos kutatás számára is hasznos, nélkülözhetetlen kézikönyv lett. A magyar és német irodalom áttekintéséhez azonban továbbra is szükséges a magyar bibliográfiák párhuzamos használata.

Mint minden bibliográfiánál, úgy itt is sok pontatlanság fordul, illetve fordulhat elő. Ezeket a recenzensek emlékezőtehetségüktől és szorgalmuktól függően változó hosszúságú listákon teszik közzé. Ezúttal csupán két pontatlanságra utal-

nánk. A „Romániai [illetőségű] utazók külföldön" c. főként útleírásokat tartalmazó 12. fejezetben XÁNTUS János amerikai levelei és útleírásai (Pest, 1858, 1860) is szerepelnek. Érdekes melléfogás a 3152. és 3153. tétel alatt szereplő VERIDICUS: *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közigazgatási intézményeinek és mozgalmainak ismertetése* (Budapest, 1908. II. kiad. uo. 1909.) című munka szerzői álnevének feloldása. A felvétel készítője és ellenőrzője a művet LUPAŞ Ion-nak az erdélyi román nemzeti mozgalom egyik harcosának tulajdonította. Feltehetően azon az alapon, hogy — mint sokan mások — LUPAŞ is írt cikkeket (talán a *Telegraful Roman*-ba) Veridicus álnéven. A jelzett mű címlapján a Veritas (s nem Veridicus) álnév azonban nem a román nemzeti mozgalom harcosát, hanem a magyar királyi belügyminisztérium segédtitkárát, HUSZÁR Antalt és DIAMANDI Miklós miniszteri fordítót takarja. Ez utóbbiak állították össze az említett könyvet, s a belügyminiszter 648/1908. sz. rendelete alapján nyomtattak belőle 5000 példányt, amiből „3500 példány a m. kir. csendőrségi felszerelési anyagraktárakba lett beszolgáltatva."

SZÁSZ ZOLTÁN

Válasz Holl Bélának.

A *Magyar Könyvszemle* 1974. évi 3—4. számában a 375—377. oldalon HOLL Béla eléggé hosszadalmasan ismertette RADÓ Polikárp, *Libri liturgici manuscripti* . . . c. kódexkatalógusát. A megjelentetés érdemét nekem tulajdonítja, valójában az Akadémiai Kiadónak lehet és kell érdemül betudni ennek, a liturgiatörténet határain túl is jelentős catalogueraisonné-nak — évtizedek elteltével — végre teljes kiadását. Másrészt viszont, én sem az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának elnökeként „gondoztam", már amennyire az idősebb barát és tudós iránti tisztelet és egyéni fenntartásaim között egyensúlyt keresve, a szerző műve iránti tisztelettel, azt gondozhattam. Nem a munkabizottság elnöke, hanem a katalógus anyagának kutatási területén már évtizedek óta dolgozó és publikáló kutató minőségében vállalkoztam arra, hogy RADÓ munkáját, a szerző szempontjainak minden tekintetben tiszteletben tartásával, közreadjam. Azt ugyanis, hogy a liturgiatörténet a középkori literaturának lényeges forrásterülete, nemcsak hangoztattam, de 1948-tól több cikkben és a *Codex Albensis* forráspublikációjában igazoltam is. Azt továbbá, hogy a forrásterületen milyen általános kodikológiai módszert látok, a magam felfogása szerint alkalmazhatónak, a budapesti Egyetemi Könyvtár kódexeinek katalógusában (1961) számos esetben megmutattam. Nem feledkezve el — e saját munkámban — a HOLL által számonkért Chevalier-számok, illetve hivatkozások közléséről sem.

Az eddig elmondottak megmagyarázzák azt is, hogy miért használtam közreműködésem kifejezésére az igen szerény „adlaboravit" és nem — modjuk — „collaboravit" szót. Ezt azonban HOLL úgy látszik ugyanúgy nem értette meg, mint az adlaboravit-nak a Praefatioban pontosabban megadott értelmezését. Főként ennek első mondatát kellett volna recenzensemnek megérteni és helyesen érteni: Opus autoris inquantum licuit integrum relinquere volentes, eidem manus *corrigentes vel addentes, non ita frequenter* porreximus. (A szerző művét, amennyire szabad volt, érintetlenül akarván hagyni, javítva vagy hozzáadva nem oly gyakran nyúltunk hozzá.) Ez a „non ita frequenter" nem azonos azzal, a HOLL Béla által is észrevett és példaként említett két tétellel. Ha recenzensem valóban „a középkori liturgia felépítésére vonatkozó alapismeretek birtokában" lenne, felismerné a VI. Tab. eléggé bővített voltát; észrevehette volna a bajlódást a szerző *Missale Posoniense* meghatározásával (ami pozsonyi rítust sejtetne); ezen — „in quantum licuit" — változtatni igyekeztem; észrevette volna a pontosabb műfaji meghatározást több esetben, például a 74. tételnél; a lokalizálás helyesbítését a 8. és 78. tételnél; más, az említett saját katalógusomból vett meghatározásokat pl. 140., 141. tételnél; észrevehette volna — az előszó nyomán — az olyan nem feltűnő módon jelentkező többleteket, mint: „spatium . . . annorum . . . pressius . . . signavimus . . . scripturae . . . nomenclaturam . . . usui hodie vigenti parem fecimus . . .". Mindezeket recenzensem nem vette, de nem is vehette észre, mert ehhez az övénél nagyobb tájékozottság, tényleg meglévő „előismeretek" lettek volna szükségesek.

Említi recenzensem — egy-két példát is hoz fel — a sajtóhibákat. Bizonyos, hogy 639. oldal latin szövege még sokkal többel is megajándékozta vona őt. Hiszen még az ő négy és fél hasábnyi bírálatában is Cantionale és nem Gantionale olvasandó; a stuttgarti katalógus címe

pedig helyesen: *Die Handschriften der ehemaligen Hofbibliothek Stuttgart* . . .

Különösen élesen, megbotránkozva hozza szóba HOLL, hogy csillaggal és az „olim" (egykor) szóval jeleztem azokat a kódexeket, melyek RADÓ gyűjtésének befejezése óta, eredeti őrzési helyükről elkerültek. Hogy ismét előszavamat idézzem: „ . . .ob annorum belli et etiam id proxime sequentium eventus, codices aliquot non iam amplius in locis ubi primitus servabantur inveniri possunt"; azaz a háborús és a háborút követő évek eseményei következtében néhány kódex eredeti őrzési helyéről elkerült. Egyikről-másikról tudhatjuk, hogy most merre kell keresni őket, sokról azonban nem. A jelenlegi lelőhely körüli e bizonytalanság, mint azt a szerzővel és a kiadóval is megbeszéltem, végül mint a helyes állampolgári állásfoglalásnak megfelelőt, a könyvben található megoldást ajánlotta. HOLL Bélának azonban, úgy látszik, e tekintetben is különleges „előismeretei" vannak.

A RADÓ Polikárp könyvének kiadásához az első lépés megtételétől a megjelenésig, nyolc évig tartó út vezetett. A *Libri liturgici* . . . publikálását mégis, csak egy állomásnak tekintem. Ismételten idézett előszavamban már megemlítettem a *Fragmenta codicum* tervét. Azóta ez a talán legnehezebb kodikológiai vállalkozás az első éven, szép eredménnyel, túl is van. Ez az első év már közel kétszáz liturgikus töredékhez juttatott minket. Ezek nagyrészét már meg is határoztuk, és a kibontakozó, Radó-katalógusénál műfajilag differenciáltabb kép, az előszavamban igért Auctariumban a *Libri liturgici* reális és végleges tartalmi értékeléséhez és kiegészítéséhez fog közel hozni. Ekkor és így folytatódik majd tényleg, az e publikációval elkezdődött munka.

MEZEY LÁSZLÓ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. III. 7. — Terjedelem: 9,8 (A/5) ív
75.1543 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Vida Tivadar: A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai 121
Ugrin Aranka: Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban 137
Kozocsa Ildikó: Az egyházi könyvtárak muzeális értékeinek restaurálása 154

KÖZLEMÉNYEK

Kovách Zoltán: III. János niederaltaichi apát levele 1491-ből egy kézirásos passaui Agendában 164
Tóth Béla: Ki fordította Osterwald: „Traité des sources de la corruption qui regne aujourd'hui parmi les chrétiens" c. művét magyarra? 165
Szilágyi Ferenc: Csokonai könyvtárának egy kötete a prágai Egyetemi Könyvtárban 167
Beöthy Ottó: Egy Kazinczy-kiadás variánsáról 174
Fülöp Géza: Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban 181
Benedek András: Egy vidéki magánkönyvtár sorsa a XIX. század közepén 182
Czeglédi Imre: Adatok a „Huszár Miatyánk"-hoz és egy politikai gúnyvers 1852-ből . 185
Váradi-Sternberg János: Eötvös József művei és a cári cenzúra 187
Kronstein Gábor: A Borsszem Jankó válsága a XX. század elején 188
Vértesy Miklós: Ballagi Aladár és az Egyetemi Könyvtár 196

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Borsa Gedeon: Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666—1673) 201
V. Kovács Sándor: Egy olmützi hungaricum 1597-ből 207

FIGYELŐ

Kozocsa Ildikó: Magyar reneszánsz könyvkötések. (Sz. Koroknay Éva könyve) 209
Kovách Zoltán: Radó János Polikárp (1899—1974) 212
D. Szemző Piroska: A jugoszláviai magyar könyv. 1945—1970. 214
V. K. S.: A szegedi reneszánsz-ülés könyvtörténeti előadásai 216
V. K. S.: Cs. Gárdonyi Klára és Csapodi Csaba Korvina- és Janus Pannonius-kutatásai 217

SZEMLE

Dersi Tamás: A századvég katolikus sajtója. Bp. 1973. *(Rejtő István)* 219
Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843—1970. Debrecen 1973. *(Balogh György)* 220
A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843—1970. Szeged 1974. *(Lakatos Éva)* 221
Az Alföld repertóriuma 1950—1969. *(Szabó Ernő)* 222
Gyurics György: Dugonics könyvtára. Szeged 1972. *(Tóth János)* 223
Engelsing, Rolf: Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens. Stuttgart 1973. *(Kókay György)* 224
Körner, Alfred: Die Wiener Jakobiner. Stuttgart 1972. *(Kókay György)* 226
Ulbrich, Karl: Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes VIII. Eisenstadt 1971—1972. *(Bendefy László)* 226
Rapports de la litterature roumaine avec les littératures européennes et nord-americaines. Bucuresti 1973. *(Fried István)* 227
Bibliografia istorica a Romaniei II. Secolul XIX. Tom. I. Bucuresti 1972. *(Szász Zoltán)* 228
Válasz Holl Bélának. *(Mezey László)* 229

Ára: 20 Ft
Előfizetés egy évre: 60 Ft

INDEX : 25.543

TABLE DES MATIÈRES

Tivadar Vida: Les rapports d'histoire de médecine du codex Pray 121
Aranka Ugrin: Hebdomadaires propageant des connaissances d'utilité publique à l'époque des réformes... 137
Ildikó Kozocsa: La restauration des valeurs de musée des bibliothèques ecclésiastiques 154

CONTRIBUTIONS

Zoltán Kovách: Une lettre de Jean III, abbé de Niederaltaich, de 1491, trouvée dans le plat d'une Agenda manuscrite de Passau 164
Béla Tóth: Qui est-ce qui a traduit en hongrois l'oeuvre d'Osterwald, intitulée „Traité des sources de la corruption qui règne aujourd'hui parmi les chrétiens" ? 165
Ferenc Szilágyi: Un volume de la bibliothèque de Csokonai à la Bibliothèque de l'Université de Prague... 167
Ottó Beőthy: Sur une variante d'une édition de Kazinczy... 174
Géza Fülöp: Encouragement à la lecture dans la presse de l'époque des réformes 181
András Benedek: Le sort d'une bibliothèque de province privée au milieu du XIXe siècle 182
Imre Czeglédi: Données au „Pater noster de hussard" et un vers satirique de 1852 185
János Váradi-Sternberg: Les oeuvres de József Eötvös et la censure tsariste 187
Gábor Kronstein: La crise de la revue „Borsszem Jankó" (Grain d'Orge) au commencement du XXe siècle 188
Miklós Vértesy: Aladár Ballagi et la Bibliothèque de l'Université 196

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

Gedeon Borsa: Les imprimeries de Ferenc Nádasdy à Pottendorf et à Lorettom 201
Sándor V. Kovács: Un Hungaricum d'Olomouc de 1597 207

CHRONIQUE

Ildikó Kozocsa: Reliures de livre hongroises de la Renaissance 209
Zoltán Kovách: János Polikárp Radó (1899—1974) 212
Piroska D. Szemző: Le livre hongrois de Yougoslavie 1945—1970 214
V. K. S.: Les conférences d'histoire de livre à la session de Renaissance à Szeged 216
V. K. S.: Les recherches récentes de Klára Cs. Gárdonyi et de Csaba Csapodi sur les Corvinas et sur Janus Pannonius 217

REVUE

Tamás Dersi: A századvég katolikus sajtója (La presse catholique de la fin de siècle) *(István Rejtő)* 219
A Hajdú megyei hírlapok bibliográfiája (La bibliographie des journaux du comitat Hajdu) *(Éva Lakatos)* 220
A Csongrád megyei hírlapok bibliográfiája (La bibliographie des journaux du comitat Csongrád) *(György Balogh)* 221
Az Alföld repertóriuma (Le répertoire de la revue Alföld) *(Ernő Szabó)* 222
[illegible]
Un catalogue.) *(János Tóth)* 223
Rolf Engelsing: Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens. *(György Kókay)* 224

FO 013

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

REVUE DU LIVRE

PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1975

3-4

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

91. ÉVF. 1975/3—4. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

DERSI TAMÁS
V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Megjelenik negyedévenként.
Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft
Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—612.

SZERKESZTŐSÉG:
1088 Budapest
VIII., Múzeum krt. 14—16.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

CSAPODI CSABA

XIII. századi magyarországi Psalterium Wolfenbüttelben

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek kézirattára egy XIII. századi, magyarországi eredetű psalteriumot őriz.[1] Mégpedig egy olyan típusú psalteriumot, amelyben a zsoltárok nem a liturgiában (zsolozsmázás) szokásos sorrendben, hanem a zsoltárok eredeti rendjében találhatók. Utánuk a Canticum Isaiae, Canticum Ezechiel, Canticum Annae, Canticum Moysi (Cantemus Domino), Canticum Habachuc, Canticum Moysi (Audite coeli), Canticum trium puerorum, Te Deum, Canticum Zachariae, Magnificat, Canticum Symeonis, Credo.

A rendkívül gazdagon díszített, nagyméretű (320×225 mm) kódex jelzete Cod. Guelf. Helmst. 52. Terjedelme 189 folio. XVI. századi, vaknyomásos, német reneszánsz bőrkötésben van. Bekötése alkalmával a kódexet sajnos erősen körülvágták. Ekkor látták el piros metszéssel. Eredetileg még jóval nagyobb lehetett a kötet mint ma. Már ennek a kötésnek elkészítése előtt hozzá volt csatolva a Psalteriumhoz egy XIV. század végi vagy XV. század eleji breviárium, amely ma a kódex 163. foliójával kezdődik. Mindkét rész írása Gothica textualis formata, de az első rész betűi jóval nagyobbak mint a második részé. Ez a második rész teljesen díszítetlen, ellentétben a Psalterium pazar gazdagságával, (viszont hangjegyek vannak benne).

A Psalterium legszebb iniciáléja a zsoltárokat kezdő nagy B betű (fol. 15^{r}), felső ívében Krisztus félalakja, az alsó ívben ülve hárfázó Dávid király. (I. kép.) A fol. 37^{r} iniciáléjában Dávid király álló alakja és a lapszél két alsósarkában egy-egy nagyméretű páva. (II. kép.) A fol. 92^{v} iniciáléjában Dávid király harangjátékkal. (III. kép.) Nagyobb, indafonattal és virágdísszel ékesített iniciálék vannak még a fol. 51^{r}, 64^{r} (IV. kép.), 77^{r}, 107^{r}, 121^{r}-n. A zsoltárok előtt álló kalendáriumnak minden hónapja is nagy aranyos betűkkel kezdődik. Van ezeken kívül még sok díszes, arany kezdőbetű, hozzájuk csatlakozó lapszéldíszekkel és az egész kódex tele van droleriekkel díszített sorkitöltő csíkokkal, bennük 51 kutyaszerű figura, 64 bolond és teknős-

[1] A kéziratra wolfenbütteli kutatásaim alkalmával dr. H. Butzmann, a Herzog August Bibliothek kézirattárának nyugalmazott vezetője hívta föl a figyelmemet. Itt is őszinte köszönetet mondok neki ezért. — Első rövid közlés a kódexről egy kiállítási katalógus: *Kunst und Kultur im Weserraum 800—1600.* Ausstellung des Landes Nordheim-Westfalen. Corvey 1966. Münster in Westfalen 1966. 536—537. Nr 219. — Ezzel a kiállítással kapcsolatban és ugyancsak H. Butzmann adatai alapján röviden megemlékezik a kéziratról D. Melha Edit: *Ismeretlen Árpád-kori zsoltároskönyv.* (Művészet 1967. 3—4.) Sajnos ez a beszámoló visszhang nélkül maradt a magyarországi kutatók körében.

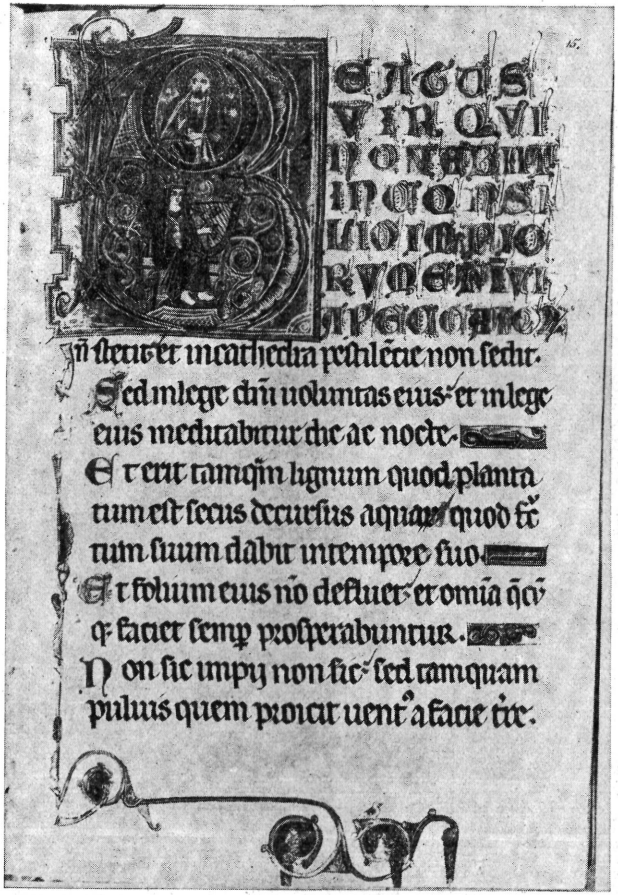

ñ steterit in cathedra pestilẽcie non sedit.
Sed in lege dñi uoluntas eius: et in lege
eius meditabitur die ac nocte.
Et erit tamq̃m lignum quod plantatum est secus decursus aquarũ: quod fructum suum dabit in tempore suo.
Et folium eius nõ defluet: et omnia q̃cũq̃ faciet semp prosperabuntur.
Non sic impij non sic: sed tamquam puluis quem proicit uentus a facie terre.

1. ábra

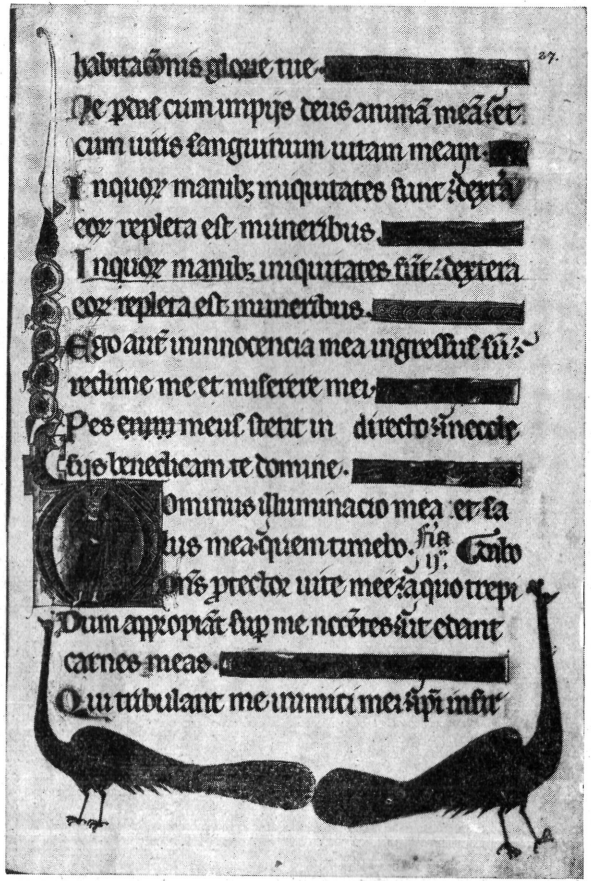

habitacõnis glorie tue.
Ne perdas cum impijs deus animã meã: et cum uiris sanguinum uitam meam.
In quorũ manibus iniquitates sunt: dextera eorũ repleta est muneribus.
In quorũ manibus iniquitates sunt: dextera eorũ repleta est muneribus.
Ego aũt in innocencia mea ingressus sũm: redime me et miserere mei.
Pes enim meus steterit in directo: in ecclesijs benedicam te domine.
Dominus illuminacio mea: et salus mea: quem timebo.
Dominus protector uite mee: a quo trepidabo.
Dum appropiãt sup me nocẽtes: ut edant carnes meas.
Qui tribulant me inimici mei: ipsi infir

2. ábra

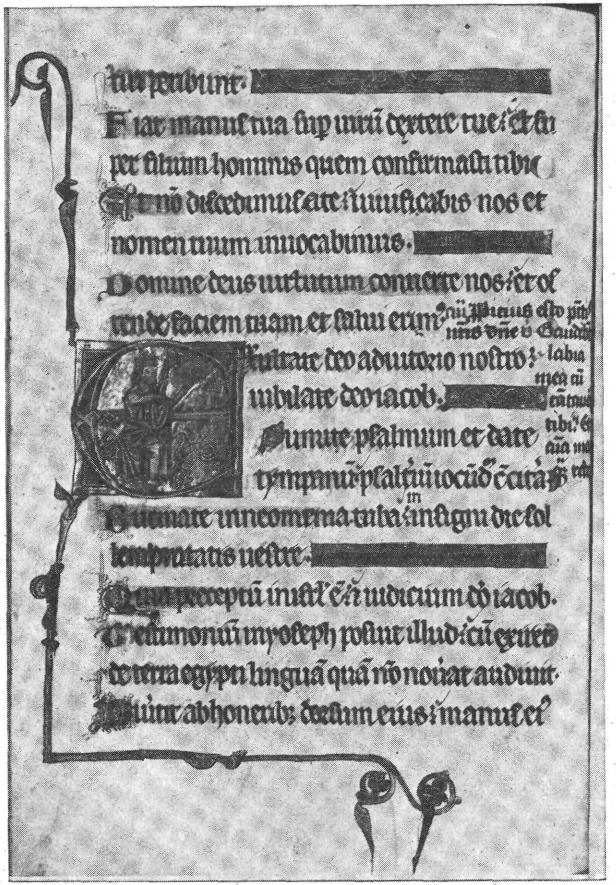

3. ábra

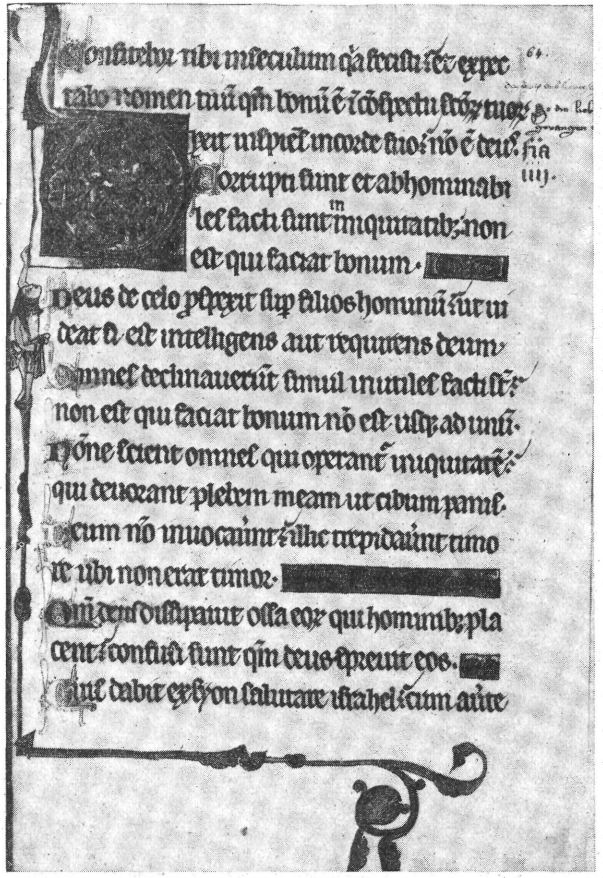

4. ábra

béka, 77 nyúl és madár, 107 kürtöt fújó majom, 121 sárkány, amint a kiállítási katalógus közli a számukat.[2]

A wolfenbütteli kódexek Heinemann-féle nyomtatott katalógusának 1884-ben megjelent megfelelő kötete.[3] még mit sem szól a kódex magyar vonatkozásairól. A jegyzetben említett kiállítási katalógus azonban a Psalterium kalendáriuma alapján megállapítja, hogy magyar domonkosrendi kódexről van szó, a XIII. század harmadik negyedéből (1253 után). Ugyancsak a magyarországi eredetet bizonyítja a katalógus szerint a kötet illuminálása, mert a képek még későromán stílusmaradványokra, az ikonográfia, a sortöltők figurális része azonban már nyugati, francia mintára utalnak. „Ebből következik, — mondja a katalógus a magyarországi viszonyok apriori lebecsülésével, — hogy a kézirat olyan területről származik, amelynek nem voltak saját, egységes művészi tradíciói, tehát leginkább Magyarországról."

Nézzük meg, mennyiben fogadhatók el a kiállítási katalógus adatai, illetve mit lehet még azokon felül megállapítani a kódexről.

A datálás a kalendárium alapján szerencsére nagyon pontosan elvégezhető. Fontos azonban itt figyelembe venni, hogy az eredeti kalendáriumba jóval később, bizonyosan a Breviáriummal való megtoldás alkalmával újabb neveket írtak bele. A pótlások ugyanazzal az írással készültek mint maga a Breviárium.

Ha a kalendárium eredeti anyagát megvizsgáljuk, kiderül, hogy kétségtelenül magyarországi használatra, valamely magyarországi egyházi intézmény, vagy személy számára készült, mert a vörös betükkel írt ünnepek mellett arany betűkkel írt legnagyobb ünnepek nevei közt ott találjuk a következőket: „Ladyslai regis Vngarie" (június 27.), „Stephani regis" (augusztus 20.), „Nativitas S. Henrici" (november 5, tehát Imre), „Helyzabeth" (november 19.). Van még a kalendáriumnak két érdekes, magyar vonatkozású tétele: július 11-én „Sancti Benedicti secundum Hungaros" (ez tulajdonképpen a translatio ünnepe, a kalendáriumban a megfelelő helyen, március 21-én megvan Szent Benedek szokásos ünnepe is). A másik hasonló tétel július 13-án „Margarete virginis secundum Hungaros" (de ugyanakkor megvan egy hét múlva, július 20-án is az egyébként szokásos Margit nap „Margarete virginis et martyris).[4]

A Psalteriumnak szerzetesi, közelebbről dominikánus használatát bizonyítja az október 10-i „Anniversarium omnium fratrum ordinis nostri", ami nemcsak hogy szerzetesi életre utal, hanem jellegzetesen domonkosrendi ünnep. Szent Domonkos augusztus 5-i ünnepe ugyanúgy aranybetűs ünnep, mint a magyar szenteké és „totum duplex", van octávája (augusztus 12, ez tehát itt nem Klára nap!) és megvan Domonkos translatiója is (május 24, ez is „totum duplex"). Arany betűs ünnep a dominikánus vértanú Szent Péteré is (április 29, „Petrus martyr de ordine praedicatorum, totum duplex").

[2] L. az előző jegyzetben.

[3] Heinemann, Otto: *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. I. Abt. Die Helmstädter Handschriften I.* Wolfenbüttel 1884. 32—33.

[4] Margit napja valóban július 13-án van 20 helyett valamennyi magyarországi liturgikus kódexben, amelyet Radó P. katalógusa közöl (Radó, Polycarpus: *Libri liturgici Hungariae et limitropharum regionum.* Ed. rev. et auct. L. Mezey. Budapest 1973.) A július 13-i Margit-nap egyébként megtalálható néhány, Magyarországhoz közeli területről származó kódexben is. (Ilyen pl. egy olmützi Missale a stockholmi Kungliga Biblioteket kézirattárában: A 177. jelzet alatt.)

A kiállítási katalógusnak a *magyarországi és a domonkosrendi eredetre vonatkozó mindkét állítása tehát helyes.*

A készítés idejét nyilvánvalóan azon az alapon adja meg a katalógus, hogy vértanú Sz. Péter ünnepe már benne van a kalendáriumban, őt pedig 1253-ban kanonizálták. Ennél korábban tehát nem készülhetett a Psalterium. De még meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy nem lehet-e ennél pontosabb datáláshoz jutnunk, illetve azt is, hogy nem túlságosan korai-e a datálás a XIII. század harmadik negyedére, pontosabban 1253—1275 közé helyezése, hiszen a díszítésként alkalmazott rengeteg sortöltőt általában a XIV. századnál előbb nemigen keresnénk, bár az iniciálék diszítései és ábrázolásai valóban határozottan a XIII. századra utalnak.

A pontos és megbízható datálást illetőleg abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy éppen dominikánus kódexről van szó. Márpedig a domonkosoknál rendi előírások szabályozták az újabb és újabb ünnepek bevezetését. Ha már most kódexünk kalendáriumának eredeti anyagát végigvizsgáljuk a legkorábbi domonkos ünnep, az 1234-ben kanonizált Domonkos napjától egészen a XIV. század közepéig,[5] azt találjuk, hogy teljes sorozatban megvannak az ünnepek, ahogy az előírásoknak megfelel:

1239. Saragossai Sz. Vince, január 22.
1243. Sz. Erzsébet, november 19. és a 11 000 szűz vértanú, október 21.
1253. Veronai Sz. Péter, április 29.
1254. Ugyanez az ünnep totum duplex rangot kap (kódexünkben már így van).

Ez az utolsó ünnep, amely kalendáriumunkban az elrendelt domonkos ünnepek közül megvan. Viszont valamennyi ünnep hiányzik, amelyet ez után rendeltek el. Tehát nincs meg:

1262. Páduai Sz. Antal, június 13.
1265. Sz. Edvárd, január 7.
1266. Anniversarium omnium sepultorum in cimiterio nostro, július 7.
1270. Sz. Edvárd transaltiója, október 13.
1276. Sz. Márton, július 27.
1277. Ugyanennek az ünnepnek áthelyezése július 29-re.
1298. Sz. Vencel, szeptember 28.
1301. Sz. Lajos, augusztus 25.
1313. Sz. Péter Celesztin, május 19.
1326. Aquinoi Sz. Tamás, március 7.
1332. Sz. Szerváciusz, május 13.
1336. Sz. Marciálisz, június 16.
1355. Sz. Adalbert, április 24., Sz. Prokóp, július 4.

Ugyanígy nem lehet megtalálni azokat a változtatásokat, az ünnepeknek azokat a rangemeléseit, amiket időközben rendeltek el:

1300. Ker. Sz. János, június 24. totum duplex lesz, kódexünkben még duplex; ugyanígy Sz. Péter és Pál ünnepe, június 29, és Mária Magdolna napja, július 22, Sz. Miklós, december 6, duplex lesz, nálunk még semiduplex.
1302. Sz. Ignác, február 1. 3 lectiós ünnep lesz, nálunk 9 lectio.
1307. Sz. Elek, július 17, ugyanúgy mint az előző tétel. (Kalendáriumunkban csak a második kéz jegyezte be a változtatást.)
1331. A 11 000 szűz napja 3 lectiót kap, nálunk ez még nincs.
1348. Sz. Vince, január 22 totum duplex lesz, nálunk még semiduplex.

[5] LEROQUAIS, V.: *Les breviaires.* I. Paris 1934. C—CII.

A Psalterium keletkezésének ideje tehát 1255 és 1261 közé esik.

Közelebbről meg kell azonban még vizsgálnunk a készítés helyének a kérdését is. Melyik lehetett az a magyarországi domonkosrendi kolostor, amelyben, vagy amelynek a számára készült?

Mindenekelőtt fontos számunkra ebben a tekintetben az az imádság, amivel a kódex kezdődik: (fol. 1r) „Invoco te sancta maria cum omni militia celestis exercitus . . . " Befejezése: „. . . ut Christo placita et digna sim in corpore et anima. Amen." Tehát nő imádkozik itt. A kódex tulajdonosát nem a domonkosrendi férfikolostorokban, hanem az apácakolostorokban kell keresnünk.

Tekintettel arra, hogy Magyarországon 1255 és 1261 közt mindössze két domonkosrendi apácakolostor volt, az 1240-ben alapított veszprémi és az 1252-ben alapított nyulakszigeti (margitszigeti),[6] a hely megállapítása nem nehéz. A veszprémi kolostor védőszentje Szent Katalin. Az ő neve nem aranyhanem csak vörösbetűs ünnep a kalendáriumban és csak semiduplex. Ez tehát nem jöhet számításba. A margitszigetinek patrónája viszont Szűz Mária. Az ő főünnepe, az Assumptio (augusztus 15.) a kalendáriumban aranybetűs, totum duplex és octávája is van.

A wolfenbütteli Psalterium tehát a margitszigeti domonkosrendi apácakolostor, vagy annak egyik lakója számára készült.

Mielőtt ezen a vonalon tovább mennénk, a pontosság kedvéért meg kell még jegyeznünk, hogy a margitszigeti apácakolostor lakói ekkor szoros értelemben véve nem domonkosrendi apácák voltak, hanem Szent Domonkos szabályai szerint élő ágostonrendi apácák, ugyanúgy mint ebben az időben a többi hasonló kolostor szerzetesnői. A domonkosrend statutumai ugyanis az első időkben tiltották apácakolostoroknak a domonkosrendhez való csatlakozását, hogy az apácák pasztorálása el ne vonjon erőket a rend elsőrendű feladataitól: térítés, városi szegényebb lakosság pasztorálása. Mégis egyre több apácakolostor alakult, mint „moniales ordinis Sancti Augustini iuxta institutionem fratrum praedicatorum". (1255-ben dolgozták ki ezek számára először a szabályokat, miután IV. Ince pápa már egész sereg apácakolostort utalt hatáskörükbe.[7])

IV. Béla 1255. július 25-én kelt oklevelében még úgy beszél a margitszigeti kolostor alapításáról, hogy „monasterium, cenobium, seu claustrum, in quo Deo devote virgines Regi regum, Virginis filio famularentur, construi faceremus iuxta exigentiam observantie regularis", domonkosokat még nem mond.[8] Ugyanezen a napon kelt másik oklevelében is csak „monasterio Sancte Marie de Insula Leoporum" olvasható, domonkosokról itt sincs szó.[9]

IV. Sándor pápa 1257. március 5-i bullája is egyszerűen csak „quoddam monasterium monialium"-ként említi a nyulakszigeti kolostort, amikor kiveszi az esztergomi érsek joghatósága alól.[10] A pápa 1257. április 28-án kelt oklevelé-

[6] Harsányi András: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt.* Debrecen 1938. 103—104.

[7] U. o. 102. — Mályusz Elemér: *Árpádházi Boldog Margit.* (Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1933. 363.)

[8] Csánky Dezső — Gárdonyi Albert: *Budapest történetének okleveles emlékei. I.* Budapest 1936. 54.

[9] Uo. 56.

[10] Uo. 61.

ben azt a kifejezést olvassuk, hogy „conventui monasterii Sancte Marie ordinis Sancti Augustini"[11], ugyanígy a következő nap kelt másik oklevelében: „monasterium sancte Marie ordinis Sancti Augustini";[12] domonkosokról egyikben sincsen szó. De már ugyanennek a pápának 1259. október 11-én kelt oklevelében az áll, hogy „in insula Danubii, que Insula leporum dicitur . . . quoddam monasterium sanctimonialium sub fratrum Predicatorum ordinis degentium institutis . . ."[13] Hasonlóan ír IV. Béla király is ugyanebben az évben írt (közelebbről nem datált) oklevelében: „in Insula quondam Leporum vocata construi fecerimus seu fundari sacrarum virginum religiosarumque dominarum cenobium . . . constituimus in eodem salubri patrum Deo amabilium fratrum Predicatorum gubernandum regimine et doctrinis ac salutaribus consiliis informandum."[14]

A későbbi pápai oklevelekben is ez a kettős, ágostonos és dominikánus jelleg jelzése található meg. Így IV. Orbán pápa 1264. január 18-i oklevelében: „conventui monialium inculsarum monasterii Beate Marie Virginis de Insula, ordinis Sancti Augustini . . . secundum instituta fratrum ordinis Prdicatorum viventibus."[15] IV. Kelemen 1267. február 17-i iratában: „priorisse et sororibus monasterii Sancte Marie de Insula quondam Leporum nuncupata ordinis Sancti Augustini secundum instituta et sub cura fratrum Predicatorum viventibus", írja a címzést, s említi, hogy már IV. Sándor pápa elrendelte a magyarországi domonkosok priorjának, hogy „idem monasterium eorum ordini incorporare curarent."[16] V. Ince 1276. május 20-án azt írja, hogy „statuentes, ut ordo canonicus, qui secundum Deum et beati Augustini regulam atque institutionem fratrum Predicatorum in eodem monasterio institutus esse dinoscitur, perpetuis ibidem temporibus inviolabiliter observetur."[17] Sőt még több mint egy évszázad múlva is úgy olvasunk a veszprémi domonkosrendi apácakolostorról, 1402. január 17-én, mint „conventus monialium sancte Catharine Vesprimiensis ordinis sancti Augustini, sub cura et secundum instituta fratrum ordinis Predicatorum viventes."[18]

Psalteriumunk kalendáriumának eredeti anyagában Szent Ágoston ünnepe bár nem aranybetűs, de vörösbetűs ünnep és octávája is van. A kalendárium tehát nem mond ellent a kódex domonkos-ágostonos jellegének, mert világos, hogy az ágostonosság tulajdonképpen csak a rendi szabályok eredetét jelzi a pápai gyakorlatban, a valóságban ezek az apácák Szent Domonkos követői voltak, a kolostorok domonkosrendi apácakolostorok.

IV. Béla okleveleinek szövegéből, amelyek 1257-ben még a margitszigeti kolostornak sem ágostonrendi, dem domonkos jellegéről nem beszélnek, csak egyszerűen apácakolostorról, viszont 1259-ben már kifejezetten megvan az utalás a dominikánus irányításra, Ágoston nevének megemlítése nélkül, talán még szorosabbra vonhatjuk *a Psalterium datálásának idejét, most már 1259 és 1261 közé.* Ekkor készült tehát a kódex a margitszigeti apácakolostor, illetve — ahogy a következőkben látni fogjuk —, annak egyik tagja számára.

[11] Uo. 62. és *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. I.* Budapest 1896. (Ezentúl röviden: MEV) 138.
[12] MEV 137.
[13] MEV 137. és Csánky—Gárdonyi i. m. 65.
[14] Csánky—Gárdonyi 67.
[15] Uo. 76.
[16] Uo. 92—93.
[17] Uo. 152. és MEV 156.
[18] MEV II. 333.

Hogy a kódex nem a kolostori zsolozsmázás számára készült, az már látszik abból is, hogy a zsoltárok nem a zsolozsmázásnak megfelelő sorrendben találhatók meg és hogy eredetileg semmiféle utasítás nem volt mellettük arra nézve, hogy mit mikor kell imádkozni. De erre látszik mutatni a már említett bevezető imádság egyesszáma. Fontosabb bizonyítéka azonban a személyes, egyéni célnak, hogy a kalendárium és a zsoltárszövegek kezdete közt részletes utasítások vannak arra nézve, hogy milyen lelki problémák esetén milyen zsoltárok elmondása ajánlatos:

„Si te adversariis superatum videris, decanta psalmos, quorum caput est: Deus deus meus respice in me. — Exaudi deus oracionem meam, cum deprecor. — Salvum me fac deus. — Et clemens deus statim adiuuat et temptacionem quam pateris, tolerare poteris. — Si tibi vita presens fastidiosa sit et animum tuum superna patria contemplare omnipotenti deo ardenti desiderio intenta mente hos psalmos decanta: Quemadmodum desiderat. — Quam dilecta tabernacula. — Deus, deus meus ad te de luce. Et clemens deus cicius mentem tuam consolatur. — Si te in tribulationibus adeo derelictum intelligas, decanta hos psalmos compuncto corde: Usquequo domine oblivisceris me in fi[nem]- — Deus auribus nostris audivimus patres. — . . . Post autem acceptam quietem a tempore prosperitatis hos psalmos canta in laudem dei." Stb.

Egyéni és nem kolostori tulajdonra mutat az is, hogy az 1261 után elrendelt ünnepeket nem vezették be folyamatosan a kalendáriumba. A kalendárium későbbi bejegyzései mind a második kéztől, a jóval későbbi Breviárium írójától származnak, s ezek nem is domonkosrendi pótlások.

De ha a Psalterium egyéni, személyes tulajdon volt, ki lehetett az az apáca a margitszigeti kolostorban, akinek a számára készült? Más megoldás nemigen kínálkozik, mint az, hogy ennek a rendkívül díszes kivitelű kódexnek a tulajdonosa a kolostornak egy a királyi házból származó apácája volt. S ebben az esetben aligha gondolhatunk másra, mint IV. Béla lányára, Margitra. Igaz ugyan, hogy a kolostornak ez idő tájt volt még két a királyi házból származó tagja, de ezek egyike sem jöhet szóba. Az egyik Kunigunda, IV. Béla unokája. Az ő védőszentjének, Szent Kunigundának napja (március 3.) azonban nem található meg a kalendáriumban. Ugyancsak hiányzik Szent Vencel és Ludmilla, a jellegzetes cseh szentek, pedig Kunigunda 1261-ben Vencel cseh király felesége lett, s akkor bizonyára legalább utólag bejegyezték volna ezeket az ünnepeket a kalendáriumba. A másik apáca pedig, V. István és Kún Erzsébet lánya, a rendjét botrányos körülmények közt elhagyott Erzsébet, az „antimonialis" pedig 1255-ben született és csak 1263-ban került a kolostorba.[19]

Mindennél inkább Margit személyének a föltételezését ajánlják az említett utasítások a zsoltárok mondására vonatkozólag, mert ezek olyan fejlett egyéni lelki életre utalnak, amit ilyen korai időpontban Magyarországon másról nem tételezhetünk föl, mint arról, akit Mályusz Elemér negyven évvel ezelőtt megjelent alapvető tanulmányában éppen ilyen okból nevezett a XIII. század legmodernebb magyarjának.[20] Hogy Margitnak volt psalteriuma és azt a nagyböjt idején állandóan magánál hordta s naponta végig elimádkozta, arról pontos adatunk van rendtársának, Olympiadesnak vallomásában: „Item dixit in qualibet die cuiuslibet quadragesimae legebat totum psalterium, semper videbam psalterium in manu, nisi comedebat et quando erat ad officium."[21]

[19] Karácsonyi János: *A mérges vipera és az antimonialis.* (Századok 1910. 16, 19.)
[20] Mályusz i. m. 383.
[12] MEV 219.

A zsoltároskönyv használata, olvasása egyébként Európa Nyugatán ebben az időben már nem volt szokatlan dolog. Sőt fejedelmi személyek ebből tanultuk olvasni. Ez a magyarázata annak, hogy milyen sok a zsoltároskönyv királyok és főemberek könyvei közt. SZENT LAJOS francia király (1226—1270) zsoltároskönyve, amelyből gyermekkorában olvasni tanult, ma is megvan, Ismerjük VI. KÁROLY francia király jegyesének, bajor IZABELLÁnak zsoltároskönyvét. Azt is tudjuk, hogy a zsoltárok napi recitálása, a zsolozsmán kívül, szokásban volt nemcsak szerzetesek, de világiak közt is.[22]

Még egy utolsó ismérvet föl lehet talán hozni MARGIT tulajdonosvolta mellett. Ez pedig az a körülmény, hogy a kalendáriumban kétszer is megvan a Margitnap: július 13-án mint „secundum Hungaros", de ugyancsak megtalálható egy hét múlva, a külföldön általában szokásos módon július 20-án is. Ez pedig magyarországi és külföldi kódexekben egyformán szokatlan jelenség.[23]

A felhozott érvek alapján tehát talán elég nagy valószínűséggel föl lehet tételezni azt, hogy a wolfenbütteli Psalterium *IV. Béla leánya, Margit számára készült 1259 és 1261 közt.*

Mi lehetett a kódex további sorsa? Azt már mondottuk, hogy valószínűleg nem használták tovább a margitszigeti kolostorban. Egyrészt azért, mert a későbbi ünnepek bejegyzésének nincs nyoma, de azért is, mert a kolostorból a XIV. vagy XV. században nem kerülhetett volna Németországba. Márpedig a Psalteriumhoz kötött Breviárium írása szerint a XIV/XV. században készült, s akkor írták be pótlólag az ünnepek egész sorát a Psalterium kalendáriumába. Ugyanekkor, ugyanezzel az írással kerültek a Psalterium megfelelő helyeire a mondandó zsoltárokra és antifónákra vonatkozó utólagos bejegyzések és valószínűleg nagyjában ebben az időben írták a lapszélekre a kurzív írású németnyelvű utasításokat. Ezek a felnémet dialaketusban írt bejegyzések a XVI. századi újrakötéskor erősen megcsonkultak.

A kódex tehát Németországba került már a XIV. században, vagy a XV. század elején. De hova? A már többször idézett kiállítási katalógus azt mondja, hogy az általában nagyon megbízhatatlannak tartott *Annales Corbyenses* szerint 1379-ben német nemesek hadizsákmányként hoztak Magyarországról kéziratokat és ezeket a korveyi kolostornak ajándékozták. Bár 1379-ben semmi esetre se volt alkalmuk német lovagoknak arra, hogy Magyarország területén hadizsákmányt szerezhessenek, a Psalteriumnak valamilyen úton Korveyba kerülését valószínűsíteni lehet. A kalendáriumba tett utólagos pótlások közt ugyanis ott van Szent Vitus translatiójának ünnepe március 10-én mint maius duplex. A Mindenszentek Litániájában is a Vitus név egészen elől, mindjárt az Aprószentek és Szent István vértanú után következik. A Vitus-kultusz központja pedig az a hely, ahova Szent Vitus ereklyéit Itáliából áthozták, éppen Korvey volt, itt is írták a „Translatio Sancti Viti"t.[24] A korveyi használatba beillenék az is, hogy a kalendáriumi pótlólagos bejegyzések és a Mindenszentek Litániájának nevei közt elég sok a bencés vonatkozású. Korvey pedig bencés kolostor volt. Csakhogy határozottan ellenemond

[22] LEROQUAIS, V.: *Les psautiers manuscripts latins des bibliothèques publiques de France.* I. Macon 1940/41. VIII, XI. — MEZEY László: *A „sajtár-deák".* (Filológiai Közlöny 1968. 523.)

[23] RADÓ P. idézett katalógusában egy sincs ilyen.

[24] RÉAU, Luis: *Iconographie de l'art Chrétien.* Paris 1958—1959. III/2. 621—622. III/3. 1422, 1442. — *Lexikon für Theologie und Kirche.* Hrsg. v. Josef HÖFER, Karl RAHNER. 6. Bd. Freiburg 1961. 563. h.

a bencés eredetnek az, hogy egyes ünnepeknél 9 lectióra vonatkozó bejegyzések vannak. De nem is domonkos jellegű a Breviárium, hanem kanonokrendi jellegű.

Tehát a kiállítási katalógusnak azt a megállapítását is el lehet fogadnunk, hogy a Psalterium a hilwartshauseni kolostorban kapta a kiegészítő breviáriumi részt és a kalendáriumi pótlásokat. Hilwartshausen kolostora ágostonrendi kanonokoké volt, s a kalendárium másodlagos bejegyzései erős Ágoston-kultuszra utalnak. Szent Ágoston augusztus 28-i ünnepe „sollemne festum"-má lesz, octávája duplex festum. Új ünnepként kerül bele október 11-re a Translatio S. Augustini, sőt február 28-án egy ritkán előforduló másik „Translatio Sancti Augustini pii patris" is bejegyzésre kerül.[25]

Érdekes azonban, hogy a kódex itt sem a kolostoré lesz, hanem valamely a kolostorral kapcsolatban álló személy, egy nő tulajdona lesz. Többet azonban nem tudunk róla, mint azt, hogy özvegy volt, mert a kódex elejére, a Psalterium első imádsága alá a Breviárium irásával egy másik imádság került: „Domine iesu christe illam diuinissimam crucem humeris meis impone . . . configi illi manus meas et pedes meos et totam passionis tue formam serue tue uidue . . . tuam querere gloriam."

Biztosan tehát csak annyit tudunk megállapítani a Psalterium további sorsáról, hogy Magyarországról Németországba, közelebbről a Weser vidékére került, valószínűleg a ma már megszűnt hilwartshauseni kolostor érdekkörébe és onnan 1587-ben a wolfenbütteli úgynevezett régi könyvtárba, amint ez a Psalterium első levelének alján olvasható kurzív írású bejegyzésből kiderül: „Praesentatum Julius Friedenstede bey der Heinrichstadt zum Gotteslager am 5. Aprilis Anno 1587. Ankomen von Frißlar dahin es von Hertzogen Erichs zu Braunschweig und Luneburg, Hochloblicher gedechtnus vnehelichen Sohn Herrn Wilhelmen seligen, neben anderm auß dem Lande mitgenomen gewesen." A kódex mégsem maradt ekkor még véglegesen Wolfenbüttelben, mert a hercegi család 1614-ben az egész könyvtárt átengedte a helmstedti egyetemnek. Az egyetem azonban a XVIII. század végén megszűnt és 1817-ben a braunschweigi kormányzat visszaadta az egész gyűjteményt az Ágost herceg alapította úgynevezett újabb wolfenbütteli könyvtárnak, így került vissza Wolfenbüttelbe és ezért van ott a helmstedti kéziratok közt Cod. Guelf. Helmst. 52. jelzet alatt.[25]

Összefoglalva még egyszer az eddig mondottakat, exakt eredménynek vehető az, hogy a Psalterium 1255 (illetve 1259) és 1261 közt Magyarországon keletkezett és hogy tulajdonosa a margitszigeti domonkosrendi apácakolostor egyik lakója volt. Valószínű hipotézisnek látszik pedig az, hogy ez a tulajdonos IV. Béla lánya, Árpádházi Szent Margit volt, aki személyes használatra kapta szüleitől.

De akár elfogadható, akár nem a tulajdonos személyére vonatkozó föltevésünk — ami a kódexnek különös kegyeleti értéket ad, hiszen Margit az egyetlen személy, akinek gondolkozásáról, meleg emberi egyéniségéről, magatartásáról, belső világáról hiteles, részletes, színes képünk, több adatunk van, mint

[25] Döntő fontosságú lehetne a hely megállapítása szempontjából az az adat, hogy a kalendáriumi másodlagos bejegyzések közé június 15-höz ezt jegyezték be: „Dedicatio huius ecclesiae". Sajnos a hilwartshauseni kolostor ma már nem áll fönn és Magyarországon nem áll rendelkezésünkre olyan forrásanyag, amelyből meg lehetne állapítani azt, mi volt ennek a kolostornak a dedikáció-napja.

[26] Heinemann i. m. V—VI. 1.

az Árpád-kor valamennyi más magyarjáról együttvéve, — mégis a Psalteriumnak a mi számunkra ennél sokkal nagyobb jelentősége van. Ez a pazar pompájú kódex ugyanis áthidalja azt az eddigi látszólagos hullámvölgyet, ami a XI—XII. századi *Csatári Biblia* és a magyarországi Anjou-kor kódexművészete közt tátongott. A XIII. század magyarországi kódexfestészetéből korábban alig ismertünk mást, mint az *Anonymus-kódex* egyetlen díszített kezdő P betűjét. Pedig érthetetlen ellentmondás lenne az, hogy míg a művészet más ágaiban, az ötvösművészet, falfestészet, főleg pedig az építőművészet terén Magyarországon a XIII. században olyan magas fokú virágzással találkozunk, addig a kódexfestő művészet semmi komolyat nem produkált volna.

Berkovits Ilona ezért nagyon helyesen írja 1965-ben, hogy

„Nem valószínű . . . hogy ez a század teljesen nyomtalanul, nagyobb szabású termékek megszületése nélkül múlt el a magyar miniaturafestészet történetében." Azután hozzáteszi: „A legújabb kutatások során ismertünk meg egy értékes, valószínűleg a XIII. század második felében, hazánkban készült kódexet, a Concordantia discordantium canonum-ot (Pozsonyi Káptalani Könyvtár No. 14). A kódex hat lapjának kisebb figurális miniatúrái és iniciáléi minden írásbeli adatnál és hipotézisnél erősebben bizonyítják — mintegy záradékként — Árpád-kori műveltségünk rendkívül fejlett könyvkultúráját és francia jellegű művészetét."[27]

Ha azonban összehasonlítjuk a wolfenbütteli Psalteriumot a pozsonyi *Gratianus-kódex*szel,[28] azt kell mondanunk, hogy a pozsonyi kódex bizony provinciális kis munka a Psalterium elegáns művészetéhez képest. Ez az utóbbi viszont azt mutatja, hogy a XIII. századi magyar kódexfestő művészet nem maradt el a kor legmagasabb rangú európai színvonalától.

És hogy itt nem pusztán arról van szó, hogy a királyi család valahol külföldön, vagy itthon, de idegenből behívott művésszel festetett egyetlen alkalommal egy szép kódexet, azt éppen az igazolja, amit a bevezetőben idézett német kiállítási katalógus lebecsülésként mond: a kódex festése nem fűzhető egyetlen ismert, egységes típusú művészeti területhez sem, tehát Magyarországon díszítették. Vegyesnek tűnő jellege éppen arról beszél, hogy egy eddig számba se vett, s a forrásanyag szinte teljes hiánya miatt korábban számba se vehető terület műalkotásáról van szó. Olyan területről, amely sokoldalú európai kapcsolatai folytán el tudta kerülni az egyoldalúság, „egységesség" provincializmusát és egy művészeti korszakváltás mesgyéjén ötvözte össze a román, sőt a bizánci stílushagyományt új francia elemekkel (franciás írástípus, francia hatásról valló sorkitöltő díszek).[29] Hogy ez az ötvöződés ilyen korán történhetett, az nem is olyan meglepő, ha arra gondolunk, hogy Magyarországnak nemcsak III. Béla korában voltak erős francia kapcsolatai, hanem II. Endre kereszteshadjárata, diplomáciai akciói idején a konstantinápolyi latin (francia) császársággal éppen olyan szoros kapcsolatokat tartott, mint IV. Béla felesége, Lascaris Mária útján a bizánci görög császársággal is. A francia műveltség

[27] Berkovits Ilona: *Magyarországi kódexek a XI—XVI. században.* Budapest 1965. 20. l.

[28] Günther ová, Alžbeta — Mišianik, Ján: *Stredoveká knižná mal'ba na Slovensku.* H. n. 1961. 34. (A kódexet XIV. századinak veszi)

[29] Sok vonás utal a Sainte Chapelle közvetlen hatására. L. Henry, Martin: *La miniature française du XIII a XVe siècle.* Paris — Bruxelles 1924. pl. 49. fig. V—VIII.— Diringer, David: *The illuminated book, its history and production.* New York é. n. 380—381.

és művészet tehát nemcsak nyugat felől, hanem kelet felől is elérhette Magyarországot.

Persze lehet azt mondani, hogy nem szabad túlságosan messzemenő következtetéseket levonni egyetlen darabból. De hiszen itt éppen arról van szó, hogy ez a darab nem illik bele olyan országok művészeti anyagába, amelyekből igen sok anyag maradt fenn. S minthogy a kódex magyarországi használatra készült, egy a többiektől elütő jellegű kódex készítési helyére se kínálkozik más lehetőség, mint az, hogy itt készült Magyarországon, a királyi udvarban, vagy annak a számára az országban máshol dolgozó műhelyben, amely magas művészi színvonal elérésére volt;képes.

Remélhető, hogy az így megtalált első nyomon a további kutatások még több, új anyagot is fognak föltárni a magyarországi XIII. századi kódexfestés múltjából. Hiszen a wolfenbütteli Psalterium is már száz éve ismeretes volt egy olyan könyvtárban, amelynek nyomtatott katalógusa közkézen forog, s hazai nagy könyvtáraink segédkönyvtárainak polcain is ott van, de a rövid leírás miatt a kódesxbe való közvetlen betekintés nélkül a katalógus semmit se árult el arról, hogy magyarországi eredetű és hogy milyen nagy jelentősége lehet a magyar művészet szempontjából. Ki tudja, hogy még hány kódex fog előkerülrülni, ami talán komolyabban fogja megalapozni most még talán vakmerőnek tűnő, de remélhetőleg logikusnak bizonyult föltételezésünket.[30]

CSABA CSAPODI

Ein Psalter des XIII. Jahrhunderts aus Ungarn in Wolfenbüttel

Der Codex mit der Signatur Cod. Guelf. Helmst. 52. der Herzog August Bibliothek zu Wolfenbüttel besteht aus zwei Teilen. Der erste Teil ist nach den neueren Forschungen ein Dominikaner-Psalter, das in dem dritten Viertel des XIII. Jahrhunderts in Ungarn verfertigt wurde. Der zweite, nachträglich angeschlossene Teil ist ein Brevier aus Deutschland (wahrscheinlich aus Hilwartshausen, um 1400). Der Verfasser kommt in diesem Artikel zu genaueren und näheren Feststellungen. Aus dem Kalender des ersten Teiles des Codex' stellt sich heraus, daß das Psalter zwischen 1255 und 1261 (wahrscheinlich 1259—1261) abgeschrieben und illuminiert wurde, aber nicht für Dominikanermönche, sondern für eine bestimmte Nonne. Diese erste Besitzerin war Mitglied des Marien-Klosters der Dominikanerinnen auf der Margareteninsel (Budapest). Auf Grund der außerordentlich prachtvollen Ausstattung des Psalters und auf Grund der Ratschläge, die von einem vertieflen Seelenleben zeugen, kann man sicher annehmen, daß diese Eigentümerin des Psalters die Tochter *Bela IV* Königs von Ungarn die *Heilige Margarete* aus dem Arpadenhause war. Eine besondere Bedeutung verleiht diesem Codex der Umstand, daß man bisher keinen ähnlich reich verzierten Codex des XIII. Jhs. aus Ungarn gekannt hat. Die Illuminierung der Inizialen des Psalters weisen noch auf eine romanische Tradition mit byzantinischen Elementen, die ungewöhnlich früh auftretenden Zeilenschlussleisten und Drolerien zeigen aber einen starken französischen Einfuß in einer Einheit legiert. Der Cod. Guelf. Helmst. 52. ist also ein Beweis dafür, daß die Kodexmalerei — ebenso wie die Baukunst und Goldschmiedekunst — in Ungarn schon im XIII. Jh. das höchste Niveau der europäischen Kunst erreichte.

[30] Köszönetet mondok ezen a helyen is feleségemnek, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klárának, HORVÁTH Jánosnak, KIRÁLY Ilonának, MEZEY Lászlónak és RAJECZKY Benjáminnak, akik munkámat értékes hozzászólásaikkal és adataikkal támogatták.

F. CSANAK DÓRA

A Ratio Educationis és az iskolai újságok

A 18. századi magyar művelődés ügyének egyik legnagyobb jelentőségű eseménye az egész magyarországi oktatásügyet átfogó rendelkezés, a Ratio Educationis 1777-i megjelenése volt. A kutatás sok szempontból foglalkozott vele eddig is, sajtótörténeti vonatkozásait azonban nem tárta fel részletesen. A Ratio Educationis oldaláról vizsgálva a kérdést FINÁCZY Ernő hatalmas levéltári anyagot feldolgozó munkája csak mellékesen, egy-két vonatkozását kiemelve szól a rendelkezésben említett lapról, bár a megállapításaihoz fűzött jegyzetek tanúsítják, hogy a vele kapcsolatos levéltári források megfordultak a kezén. Minthogy azonban nem akart a részletekben elveszni, e számára másodrendű jelentőségű ügyre nem tért ki bővebben.[1] A magyar sajtótörténeti munkák — elsősorban DEZSÉNYI Béla és KÓKAY György művei — regisztrálták az egyetemi lap létesítésének kudarcát, s rámutattak több hírlap, folyóirat kapcsolatára a Ratióban előírt újságolvasással. Az Országos Levéltár kancelláriai és helytartótanácsi iratai között őrzött dokumentumok nemcsak a budai egyetemen szerkesztendő lap létrehozásának kísérleteire vetnek fényt, de tartalmazzák több, a 18. századi magyar szellemi életben jelentékeny szerepet játszó művelődéspolitikus és tudós vele kapcsolatos javaslatait s lehetővé teszik egy évekkel későbbi másik lapalapítási kísérletnek, Horányi Elek javaslatának megismerését, amelynek létezéséről eddig is tudott az irodalom- és sajtótörténet, de sem szövegét, sem a Ratióval való kapcsolatát nem ismerte.[2]

[1] FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I—II.* Bp. 1899—1902. A hetilapról: II. 359—360. — CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám.* Pannonhalma, 1936. című, a FINÁNCZY által adott képet lényegesen módosító munkája a Ratio Educationis e dolgozat keretében tárgyalt részleteit csak érinti.

[2] Legbővebben DEZSÉNYI Béla tárgyalja az ügyet *A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században* c. művében. = Magyar Századok. Bp. 1948. 156—158. — A Ratio Educationisban foglalt lapalapítással foglalkozó iratok:
OL A 39 Acta generalia
1779/5150: MAKÓ Pál, MOLNÁR K. János és STUR József javaslatai, valamint az egyetemi szenátus, a tanügyi bizottság és a helytartótanács velük kapcsolatos iratai — 1780/337: A győri kir. akadémia költségvetésével kapcsolatos iratok. — 1779/5117: Az *Allergnädigst privilegirte Anzeigen* példányainak megvásárlásáról ill. a belőle készítendő kompendiumról szóló iratok. — 1780/828: Az *Anzeigen* szerkesztőjének Humillima Declaratiója, benne a Beyträge . . . javaslatával, továbbá a vele kapcsolatos iratok és uralkodói döntés. — 1780/3433: Az egyetemi tanács 1780. május 4-i javaslata, a vele kapcsolatos iratok és uralkodói döntés. — 1780/5146: Az *Anzeigen* szerkesztőjének Humillima Nota-ja és a vele kapcsolatos iratok.
OL C 67 Ofner Bezirk, 1785. Fons 2—42: HORÁNYI Elek beadványa. — Fons 2—43: A helytartótanács levelei a pesti egyetemhez.

Az újságolvasás beiktatása az iskolai oktatásba nem a Ratio Educationis újítása volt. Először COMENIUS *Schola pansophica*jában kapott helyet, majd ezt követően H. A. FRANCKE pietista szellemű tantervében, az *Ordnung und Lehr-Art, wie selbige in dem Pedagogio zu Glaucha an Halle eingeführet ist* című művében írja elő latin és német folyóiratok rendszeres olvastatását részint az új fogalmak megismerése, részint a történelem, földrajz és geneológia anyagának elmélyítése céljából. Magyarországon a 18. század elején REZIK János ír róla, 1770—ben pedig gróf PERGEN *Instruction für die orientalische Akademie als ein allgemeiner Plan für öffentliche Erziehungs- und Schulanstalten* című tervezetében találkozunk az újságolvasással, elsősorban mint a földrajz, továbbá a természettel és az államrenddel kapcsolatos érdekességek megismerésének eszközével.[3]

A Ratio Educationis az említett pedagógiai programoknál nem egy tekintetben többet tartalmaz. Igazán „többlet"-nek azonban csak az alapkoncepciót tekinthetjük, azt, hogy egy egész ország jövendő értelmiségének műveltségét központi irányítással kívánták korszerűbbé tenni, s e célra beiktatták a lapolvasást a lépcsőzetesen egymásra épülő iskolatípusok rendszerébe, minden egyéb látszólagos plusz a korabeli elmaradott magyarországi viszonyokból adódó megoldandó feladatok sokaságát jelenti csak. Lényeges különbség a korábbi tervezetekhez képest, hogy a Ratio nem — vagy nem csak — meglevő újságok olvastatását, hanem külön iskolai célra készülő újság szerkesztését rendeli el, s a szerkesztés munkáját az egyetemre bízza: „A legnevezetesebb eseményeket tartalmazó hírlapot a királyi egyetemen fogják szerkeszteni."[4] E rendelkezésre viszont éppen azért került sor, mert nem volt más, e célra megfelelő lap, s a Ratio szerkesztői úgy vélték, az egyetem, mint legmagasabb szintű oktatási intézmény feladata gondoskodni a tanulóifjúság képzését szolgáló, időszakosan megjelenő olvasnivalóról.

A Ratio előírása szerint az újságolvasás az iskolarendszer egészében a magasabb iskolatípusok, a gimnáziumok és a királyi akadémiák tantervében kap helyet. A gimnáziumok számára heti két alkalommal (Ratio Educationis CLV. és CLX §.), a királyi akadémiák filozófiai és jogi fakultásai számára pedig heti egy-egy alkalommal írja elő (CLXXVII., CLXXXIII., CLXXXV. és CLXXXIX §.). Az akadémiákon speciális feladatul jelöli meg a Ratio, hogy „a vezető tanár az események elmondása alkalmából hasznos megjegyzéseket szőjön közbe a földrajz, történelem és más rokon tárgy segítségül hívásával",[5] a jogi karon folyó oktatásban pedig a történelem tanárára bízza az újságolvasást, „hogy [a hallgatóknak] a királyi egyetemi és más engedélyezendő lapokból Európának és a föld többi részeinek állapotát kifejtse."[6]

Az akadémiákon tehát már nemcsak az *Ephemerides Budenses* címen említett saját hetilap olvasásáról van szó, hanem más „politikai és tudományos lapok" beszerzéséről is a tanárok és diákok ismereteinek bővítésére. A külön egyetemi lap szerkesztésének céljául a Ratio főleg az iskolák olcsóbb ellátását

[3] FINÁCZY i. m. II. 26. 45. — COMENIUSról l. DEZSÉNYI i. m. 153.

[4] A Ratio Educationisból vett idézeteket — Az 1777-iki Ratio Educationis. Fordította bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. FRIML Aladár. Bp. 1913. Pedagógiai Könyvtár I. c. műből vettük át. Az idézett hely: 154.

[5] FRIML i. m. 174.

[6] Uo. 188.

jelöli meg, de a tanulóifjúságon kívül más, szélesebb olvasóközönség tájékoztatását is tervezi vele.[7]

A magyarországi lapalapítási törekvések — elsősorban a latin nyelvű lapok esetében — szinte mindig összefüggtek az iskolával[8], elsősorban abban az értelemben, hogy a társadalmi fejlődés elmaradottsága, a városi polgárság és a szélesebb körű értelmiségi réteg hiánya miatt a lapalapítók főleg a tanulóifjúságra támaszkodhattak mint olvasóközönségre, amely természetes bázisa lehet az időszaki sajtó modernebb érdeklődést kielégíteni kívánó célkitűzéseinek. Mivel pedig a gazdaságilag elmaradott Magyarországon a lapalapítók nemigen számíthattak megfelelő tőkével rendelkező vállalkozókra, a többnyire egyéni erőfeszítésre, vagy közös célra tömörült kisebb baráti társaságok összefogására alapított kiadási terveknél elsősorban arra kellett törekedniök, hogy a vállalkozás mielőbb eltarthassa magát, vagyis minél szélesebb körű olvasóközönsége legyen. Az ilyen lapalapítási kísérletekhez képest a Ratióban előírt hetilap egyedülálló vállalkozás lett volna, amely ugyancsak publikumának tekintette az egész tanulóifjúságot s rajta kívül a magyarországi értelmiségi társadalom többi rétegét is, de fő célja e széles rétegek szellemi irányítása volt, anyagi bázisként nem szorult rá, hiszen a lap az iskolaügy keretein belül létesült volna, a tanulmányi alapból, vagyis közpénzből biztosítva megjelenését.

Amikor aztán sor került a megvalósításra, kiderült, hogy a helyzet egyáltalán nem rózsás: a terv mindhárom fő pillére: a diákság, mint széles körű közönség, a legmagasabb szintű oktatási intézmény, az egyetem, mint szerkesztő és a tanulmányi alap, mint anyagi bázis egyaránt bizonytalanná vált.

A már idézett CLV. §. szövege, amely a lap szerkesztését előírja, így folytatódik: „Hogy azonban egészben véve miként rendezendő e tantárgy, arról a maga idején lesz szó, mert a dolog bővebb megfontolást kíván",[9] amiből kiderül, hogy a lap létrehozásának elrendezésén túl a kérdés részletei a Ratio nyomtatott megjelenése idején nem voltak kidolgozva, holott már maga a Ratio is bizonyos ellentmondásokat tartalmazott. A gimnáziumi — tehát az ifjúság szélesebb rétegeit érintő — újságolvasással kapcsolatban e mindenki számára oly fontosnak és hasznosnak kijelentett ismeretszerzési módból már néhány sorral alább, ugyancsak a CLV. §.-ban kizárja a rendelkezés az ifjúság egy részét, kijelentve, hogy az újságolvasásban csak a jó erkölcsű és szorgalmas tanulók vehessenek részt, a hanyagok és fegyelmezetlenek ne. Ez az ellentmondás egyrészt abból adódott, hogy ez a szakasz több személy közreműködésével készült, Ürményi József ui. még 1776-ban, a Ratio nyomtatott megjelenése előtt megbízta Piller Celesztin kőszegi piarista igazgatót a „studium novorum" módszertanának kidolgozásával, a beillesztett korlátozó intézkedés tőle származik.[10] A Ratióban egyébként is nem egy helyen találhatók elnagyolt, sőt ellentmondásos, a sietősen végzett munkából adódó részletek, bizonyos szempontból ilyennek tekinthető az újsággal kapcsolatos előírások egy része is; a problémák fő oka azonban elsősorban az volt, hogy a rendelkezés igen sok feladatot tűzött az újjászervezett iskolaügy elé s az újságolvasás, mint tantárgy a tervezet azon részei közé tartozik, amelyek esetében a rendelkezés kidolgozói

[7] Uo. 180—181.
[8] Dezsényi i. m. 155.
[9] Friml i. m. 154.
[10] Dezsényi i. m. 157.

többet markoltak a megvalósíthatónál. Bármennyire fontos volt az értelmiség képzése szempontjából a korszerű tájékozódás igényének felkeltése, nyilvánvaló, hogy az iskolai oktatás akkoriban mindössze négy és fél napot kitöltő tanítási idejébe csak igen korlátozott mértékben volt beilleszthető az újságolvasás, holott a valóban nagyszabású elgondolás akkor hatott volna igazán, ha a jövendő értelmiség legszélesebb rétegeit érinti.

A Ratio létrehozói meglehetősen sokféle funkciót szántak az egyetemen szerkesztendő lapnak: tájékoztatnia kellett volna az ifjúságot a politikai és tudományos újdonságokról, megismertetnie velük a modern élet felvetette kérdéseket; elmélyítenie különféle stúdiumaik során szerzett ismereteiket, ugyanakkor hírt adnia az akadémiai vitákról, közzétennie a pályanyertes értekezéseket, a kitűzött vizsgák idejét, a hazai tanügy említésre méltó eseményeit, közölnie külföldi tudósok „diariumaiból" illetve „bibliothékáiból" készített kivonatokat, valamint a tanárok kitüntetésének hírét. Utóbb, 1780. május 2-án a tanügyi bizottság MÁRIA TERÉZIA február 4-i, a kiadandó lappal kapcsolatos döntésére hivatkozva kimondja, hogy a megüresedett akadémiai tanszékekről szóló híradást is a tanügyi lapban kell közzétenni.[11] (Ez az oka, hogy FRIML Aladár fordításában a latin szöveg „ephemerides publicae" illetve „literariae" kifejezése felváltva „Budai Lapok", „irodalmi tárgyú lapok", „hivatalos lap", „tanügyi folyóirat" és „hivatalos tanügyi folyóirat" néven szerepel.')

Mindezek a kérdések persze helyet kaphattak volna egyetlen lapban, sőt ilyen lap szerkesztése valóban elsőrangú érdeke lett volna a magyarországi szellemi életnek, ha a megfelelő anyagi alap biztosítása mellett a szerkesztésre legalkalmasabb személyt vagy csoportot sikerült volna megtalálni. A továbbiak során azonban hamarosan kiderült, hogy mindezek a kérdések megoldatlanok voltak.

A lap alapításával kapcsolatos első lépésekre 1778 őszén került sor, az események és felterjesztések mintegy két éven át követték egymást az iskolaüggyel foglalkozó különböző fórumokon: az egyetemi tanácsban, a tanügyi bizottságban, a helytartótanácsban, a kancellárián, míg eljutottak döntésre az uralkodónőhöz.[12]

A helytartótanács 1778. szeptember 7-i, 4766. számú leirata felszólította a budai egyetem tanácsát, dolgozza ki a kiadandó lap tervét. Az egyetemi tanács — a szenátus — a négy fakultás igazgatójából, a budai királyi főgimnázium igazgatójából és az egyetem jegyzőjéből állt, a teológiai fakultás igazgatója, SZABÓ András[13] elnökletével. Minthogy a Ratio a gimnáziumokban és az akadémiák filozófiai és jogi fakultásain írta elő az újságolvasást, a munkával e három iskolatípus képviselőit: MOLNÁR K. János budai főgimnáziumi igaz-

[11] FRIML i. m. 167., 169., 180—181., 205., 211.; OL A 39 Acta generalia 1780/2844.

[12] Az egyetem ügyeinek lebonyolítását l. CSÓKA, Ludwig J.: *Der erste Zeitabschnitt staatlicher Organisierung des öffentlichen Unterrichtswesens in Ungarn (1760—1791).* = Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für ungaricshe Geschichtsforschung in Wien. IV. Jahrgang. Bp. 1939. 13.

[13] SZABÓ András (1738—1819.) esztergomi kanonok, majd a Pazmaneum rektora, 1777-től 1784-ig az egyetem teológiai fakultásának igazgatója, 1784-től — néhány éves megszakítással — a pozsonyi generális szeminárium rektora, majd 1804-től kassai püspök. L. SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái. XIII.* Bp. 1099. 166. és *A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudomány-egyetem története. I.* HERMANN Egyed — ARTNER Edgár: *A Hittudományi Kar története.* Bp. 1938. 163.

gatót[14] MAKÓ Pált, a budai egyetem filozófiai fakultásának igazgatóját,[15] a jogi kar képviseletében pedig valamilyen okból nem a kar igazgatóját, — e posztot akkor VÖRÖS Antal, a budai tankerület főigazgatója töltötte be[16] — hanem a jogi kar dékánját, STUR Józsefet[17] bízta meg a tanács.

Elsőnek MAKÓ Pál, majd MOLNÁR János javaslata készült el. Megvitatásuk után az egyetemi szenátus 1778. december 21-i kelettel írt válasza mellékleteként továbbította a két javaslatot a helytartótanácshoz. A kísérőlevelet SZABÓ András elnök és SCHAUER Ferenc, az egyetem jegyzője[18] írta alá s hangsúlyozottan felhívták benne a helytartótanács figyelmét a várható, elsősorban anyagi természetű nehézségekre. Gondoskodni kell róla, — hangoztatták — hogy az egyetemi nyomda megfelelő számban adhassa ki a lapot, különben a várt haszon helyett kárt szenved, majd jelezték a szerkesztő személyével kapcsolatos várható nehézségeket: ki és mennyi fizetésért vállalkozik a szerkesztésre? Véleményük szerint az egyetem tagjai nem tudnak több új feladatot elvállalni, ezért megfelelő fizetésről kell majd gondoskodni a szerkesztők részére.

A mellékelt, első számú, A) alatt csatolt, MAKÓ Páltól származó vélemény így hangzik:

Idea Generalis Ephemeridum Budensium

Ephemerides publicis usibus destinata duum possunt esse generum. Possunt enim complecti 1° Res politicas more novorum vulgarium, 2° Res Literarias more illarum Ephemeridum, quas dictorum hominum societas typis vulgare consveverunt.

Quod ad genus 1m adtinet, censemus illud neque 1° necessarium esse, neque 2° sine gravissimis difficultatibus Budae introduci posse. Et inprimis quidem generis hujusmodi Ephemerides unice destinantur habendis quovis Sabatho novorum collegiis. Jam vero hebdomade quavis bis Budam perferuntur Ephemerides Vindobonenses Latinae, et Germanicae, quibus si vel Ratisbonenses accedant, amplissima sane eaque novissima suppetet materia Sabatho die quovis unius hora spatio coram juventute disserendi, maxime si (quemadmodum convenit) Mappa insuper Geographica subsidio vocetur, quin opus sit novos sumptus facere in rem a nemine omnino expetendam, ac proinde

[14] MOLNÁR K. János (1728—1804.) jezsuita tanár. Az ország számos városában tanított, tankönyveket is írt, a magyar nyelven művelt tudomány egyik első képviselője. ÜRMÉNYI Józsefnek kedves tanára volt, utóbb pedig PATACHICH Ádám könyvtárosa nagyváradi püspöksége idején, így két, az iskolaügyben vezető szerepet játszó egyéniséggel személyes kapcsolatban állt. 1777—1784-ig budai királyi tanácsos, a budai főgimnázium igazgatója, 1784-től szepesi kanonok. Ld. Y [FEJÉR György]: *Molnár K. János érdemes élete.* = Tudományos Gyűjtemény, 1820. 9. sz. 60—75. — SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái.* IX. Bp. 1903. 208—213. hasáb. — M. ZEMPLÉN Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp. 1964. 446—459.

[15] MAKÓ Pál (1724—1793.) jezsuita, majd a rend megszűnése után világi pap, bélai apát, váci kanonok. Tanított a nagyszombati, majd a bécsi egyetemen, a Teréziánumban, 1777-től a budai egyetem filozófiai karának igazgatója. Kiváló matematikus és fizikus, tankönyveit a birodalom határain kívül is használták. L. KREIL Anton: *Einige Züge aus dem Leben und den Charakter des nunmehr verewigten Paulus Makó . . .* Pest, 1793. — SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái VIII.* Bp. 1902. 429—432. hasáb. — M. ZEMPLÉN Jolán i. m. 240—253.

[16] PAULER Tivadar: *A budapesti Magyar Kir. Tudomány-egyetem története I.* Bp. 1880. 140.

[17] STUR József Bécsből, a cseh-osztrák kancellária javaslatára került 1772-ben a magyar egyetem természetjogi tanszékére, utóbb a római jog tanára lett. L. PAULER i. m. 90. — *A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudomány-egyetem története. II.* ECKHART Ferenc: *A Jog- és Államtudományi kar története.* Bp. 1936. 88.

[18] SCHAUER Ferenc egyetemi jegyző, a kalocsai egyházmegye papja, utóbb monyoródi apát lett. L. Pauler i. m. 140.

aerario Typographiae vehementer gravem. Academiae porro, atque caetera Gymnasia iisdem fere impendiis Ephemerides Vienna sibi procurare poterunt, quibus hinc Buda easdem acciperent.

Venio nunc ad ineluctabiles rei difficultates.

Politicae hujusmodi Ephemerides vel ita concinnarentur, ut rerum novitate caeteris omnibus antevertant: vel continerent res per pagellas publicas jam pridem divulgatas. Primum hic Budae fieri haud posse facile quisque inducet in animum, quod res constaret immenso quodam per totam late Europam Literarum commercio, hominesque requireret minimum binos, et magni otii, et multarum linguarum, sumptus praeterea haud parca manu admensos. Alterum si fiat, gratiam omnem novitatis (quae sola res hujuscemodi commendare solet) institutum amittet desinetque in ridiculum. Si obtruserit res jam Lippis, ut ajunt, et Tonsoribus notissimas.

Sed et illud diligenter videndum erit, quinam hoc tantum onus in se recepturi sint, sive deinde Literarum Commercium sit exercendum, sive deine res jam obsoletae e pagellis publicis excerpendae, digerendae, latinitate donandae, describendae, typis edendae rei nemo certe unus oneri huic par est futurus, tametsi caeteroquin nulla officii alterius administratione sit adstrictus: viros autem longe utiliorem Patriae suae navantes operam ab officio avocare, Chartisque his perituris addicerre id enimvero esset vel gravissimum Reipublicae Literariae vulnus imponere. Adde rerum politicarum, uti sunt pacis bellique negotia, lucubrationes a coetu hominum bonas artes, atque disciplinas pertractantium prorsus alienas esse, nec ullam occurrere in Europa Virorum eruditorum Academiam, quae id sibi hactenus dedisset negotii. Et haec quidem de primo Ephemeridum genere.

Genus alterum res nimiram complectens Literarias, hominum Doctorum Collegiis proprium, censemus Budae quoque locum habere posse. Huic autem duplex potissimum scopus debet esse propositus. Nimirum 1° ut Natio Hungarica eruditis exterarum gentium laboribus sua in commoda uti sensim assvescat: 2° ut domestica nostra tantopere expetita, et poene convitio flagitata exteris tandem innotescant: verbo, ut Hungaria cum reliquo erudito orbe perenni quodam mutui commercii nexu devinciatur.

Primum obtinebitur, si recensiones librorum utilium quo demumcunque sermone editorum magno cum delectu, ac sine crisi litigiosa Ephemeridibus nostris inserantur. Hunc autem in finem censemus comparandas esse sequentes cultiorum gentium Ephemerides

Journal des Scavans, Journal Etrangère, Monthly Review, Journale d'Italia à Modena, Magazzino Toscano, Gotthaer Anzeigen, Göttinger Anzeigen.

Quia vero Hungaria a cultiorum Populorum Commercio et consvetudine ipso Provinciarum situ fere disjuncta est, vix ulla suppetit spes, ut libri in Ephemeridibus recensiti, aut magno numero in Regnum inferantur, aut illati, propter linguarum, quibus eduntur, varietatem a satis multis itelligantur e re omnino futurum est, si ex iisdem haud pauca popularibus nostris usui futura, cumprimis autem ad oeconomiae perfectionem quoquo modo pertinentia excerpantur, atque Ephemeridibus latino sermone inserantur, adjecto ubique libri titulo, e quo res unaquaeque desumpta est. Institutum hujusmodi neque est apud eruditos populos inusitatum, neque non ingentes fructus apud populares nostros pollicetur.

Ut vero nostra vicisim exteris innotescant, obtinebimus primum, si libri intra Regni fines typis vulgati accurate recenseantur. Deinde si consilio cum omnibus per provincias haereditarias viris doctis speciatim vero cum Comitatuum Physicis et Geometris communicato opera detur, ut quidquid scitu, aut memoratu dignum occurrat, sermone latio intelligenter decsriptum Budam transmittantur. Argumenta porro rerum describendarum, aut e libris exterorum desumendarum esse possent sequentia:

Medica-, Chirurgica-, Chemica-, Botanica-, Oecomonica-, Histor. Natur.-, Physica-, Astronomico-Geographica-, Mathematica-, Historia et Antiquitates Patriae-, Notitia Librorum. Titulus operi convenientissimus esset: *Miscellanea Budensia* qua fere in forma in lucem prodiverunt, Miscellenea Berolinensia, Miscellanea Naturae Curiosorum, Acta Svevica, Hamburger Magazin. Francofordische Beyträge etc.

Ex his autem satis elucet operi huic suscipiendo, et continuando sumptus nonnullos fore necessarios, tan scilicet ad comparandas quotannis Ephemerides supra memoratas quam ad fovendum per Regnum omne commercium mutuum. Quamquam autem opus inchoari possit cum praesente adparatu librorum, qui fere ad privatos duntaxat pertinent, tamen facile adparet ad ejusdem continuationem, et perfectionem haud parvam requiri librorum, cumprimis vero actorum omnis generis suppellectilem.

Quodsi Consilium Augustissimae probatum fuerit, opera inter facultates partita elaborabitur Prodromus quidam typis anno hoc scholastico vulgandus, in quo modus,

forma, et tempus edendorum Miscellaneorum definietur, articuli singuli supra allati enucleatius explicabuntur, ac denique absentes, et in laboris Societatem invitandi de omni hoc Instituto plenissime instruentur.

Paulus Makó m. p.
Fac. Phil. Director

MAKÓ Pál tervezete két évszázad múltán is igazolja kortársai elismerő véleményét személyéről, érthetővé teszi, hogy VAN SWIETEN felfigyelt rá, sőt valószínűsíti, hogy nemcsak matematikai műveltségével és pedagógiai érzékével vonta magára a nagy bécsi művelődéspolitikus figyelmét, ahogy a róla szóló megemlékezések Anton KREIL írása nyomán említik,[19] hanem egész gondolkodásmódjával, a kulturális kérdések megítélésében elárult széles látókörével is.

Tervezete önálló koncepcióra vall, a feladatot jóval igényesebben oldotta meg, mint ahogyan elvárták tőle, hiszen mindössze arról volt szó, hogy mint egy a felsőbb hatóságtól nagy vonásokban felvázolt munka megvalósításával megbizandó intézmény egyik vezetője, dolgozza ki a terv részleteit. MAKÓ az egész magyar művelődésügy szempontjából vizsgálta a kérdést, felismerte, hogy a megoldandó feladatok sokaságában bizonyos fontossági sorrendet kell tartani, főképpen azért, hogy jól gazdálkodhassanak a rendelkezésre álló kisszámú szellemi munkás energiáival. Nem a szerkesztés feladata alól akart kibújni, világosan látta az újságolvasás jelentőségét, de úgy vélte, hogy a heti egy órai foglalkozás olvasnivalóval való ellátására (MAKÓ az akadémiák filozófiai fakultásának szemszögéből vizsgálta a kérdést) aránytalanul nagy anyagi áldozat és feleslegesen sok befektetett munka szükséges, ha külön lapot adnak ki, amikor a bécsi és regensburgi latin és német nyelvű lapok Budán is kaphatók, és bőséges olvasnivalót nyújtanak ilyen célra is.[20]

Elfogadja viszont a feladatot, hogy a budai egyetem lapot szerkesszen, s tervezete további részében logikusan felépített gondolatmenettel igyekszik meggyőzni a felsőbb hatóságokat arról, milyen célt kell megvalósítania egy az egyetem által szerkesztendő lapnak. Az általa helyesnek tartott laptípus a Ratióban vázoltnál egyetemesebb jelentőségű lett volna, MAKÓ fontosabb szerepet szánt a tudósok szerkesztésében megjelenő folyóiratnak, mint egy a felsőbb iskolázásban felmerült igény kielégítését.

Javaslata mégis a Ratio által felvázolt lap jellegének részletes elemzéséből indult ki s érvei logikáját követve jutott el a maga egészen más elképzeléseinek megfogalmazásáig. Miután szembeállította az ifjúság számára szerkesztendő kétféle lehetséges laptípust, a politikai hírlapot és a tudományos szaklapot, lépésről lépésre bebizonyítja, miért nem lenne helyes az elsőt választani. A politikai lapokon belül is két kiadványfajtát különböztet meg, az újdonságok közlésére törekvő újságot és a nyomtatásban már megjelent közleményekből válogató, másodközlésekből szerkesztett lapot. Az első szerkesztése Budán igen nehéz lenne, több személy munkájára, egész Európát behálózó levelezésre, nagy nyelvismeretre s főleg igen sok pénzre lenne hozzá szükség. A másodikat — bár könnyebben megvalósítható — azért nem javasolja, mert úgy véli,

[19] KREIL, Anton: *Einige Züge aus dem Leben und dem Charakter des nunmehr verewigten Paulus Makó* . . . Pest 1793. 4.

[20] Az első helyen említett bécsi latin nyelvű újság az *Ephemerides Vindobonenses*, l. vele kapcsolatosan KÓKAY György: *Az Ephemerides Vindobonenses (1776—1785)* = MKsz 1957. 347—359.

kár a tudósokat hasznosabb feladataiktól ilyesfajta anyaggyűjtő, fordító és szerkesztő munkára elvonni. Döntő érve az, hogy a tudomány emberei általában nem értenek a politikai kérdések megítéléséhez, sehol a világon nem is foglalkoznak ilyesfajta hírek közreadásával. MAKÓ tehát — mint FRANCKE, REZIK és PERGEN is — meglevő hírlapokat akart az ifjúsággal olvastatni.

Ezután tér rá arra a laptípusra, amelynek szerkesztése véleménye szerint az egyetem feladata lehetne s amely hivatott lenne bekapcsolni Magyarországot a művelt Európa vérkeringésébe. Kettős célt tűz a lap elé: megismertetni a külföldi tudományos eredményeket a magyar olvasókkal és a magyar szellemi alkotásokat Európával. Elsősorban, de nem kizárólag könyvismertetésekre gondol, de helyet kapnának még a lapban egyéb tudományos hírek is. Felsorolja a mintának tekinthető külföldi folyóiratokat, megjelöli az ismertetendő tudományterületeket s végül hangsúlyozza, hogy be kell vonni a munkába a megyei orvosokat és geométereket is. Tervezete végén a *Miscellanea Budensia* címet javasolja s felsorol néhány lapot, amelynek formája például szolgálhatna. Legnyomósabb érvként pedig kijelenti, hogy az általa javasolt lap, szemben a politikai lap bármely típusával, nemcsak fontos feladatot teljesítene, de még jelentősebb anyagi befektetést sem igényel.

Nem gondolatainak újdonsága adja MAKÓ tervezetének legfőbb jelentőségét: szinte minden magyarországi hírlap- és folyóiratalapítási terv e kétirányú szellemi kapcsolatok létrehozását tűzte maga elé célul valamilyen formában. Széles látókörét az bizonyítja, hogy egy konkrét részletfeladat kapcsán tudja magasabb szempontból mérlegelni a tennivalókat, hogy reálisan, a rendelkezésre álló szerény eszközökkel kíván maximális eredményt elérni, s végül, hogy az egész ország értelmiségének fórumává akarja tenni a lapot, vagyis kimondatlanul a 18. század egy másik fő kulturális törekvését, a tudománnyal foglalkozók közös célra és munkára tömörítését is realizálni igyekszik. Magasan a többi javaslat fölé emeli MAKÓ tervezetét mindezek mellett elegáns latin stílusa is.

Állásfoglalását különösen érdekessé teszi, hogy MAKÓT — igaz, részletes bizonyítás nélkül — mint a Ratio Educationis létrehozásában cselekvően résztvevő személyek egyikét tartják számon ÜRMÉNYI József és TERSZTYÁNSZKY Dániel mellett. Itt közölt javaslata pedig voltaképpen ellenvélemény, ami természetesen nem zárja ki a nagyszabású terv létrehozásában játszott szerepét, csak azt valószínűsíti, hogy a Ratiónak a lappal kapcsolatos részei nem tőle származnak. A Ratio Educationisról szóló irodalom a mű latin nyelvű szövegezését tulajdonítja neki s FINÁCZY szerint „mint az iskola hagyományainak alapos ismerője és e hagyományok becses elemeinek hivatott örököse megadhatta a műnek ama történeti folytonosságot, amelyre . . . múlhatatlanul szükség van."[21] Itt közölt javaslata alapján azonban megállapíthatjuk, hogy ha a Ratio kidolgozásában nem játszott is döntő szerepet MAKÓ Pál, személye nem jellemezhető csupán a múlttal való kapcsolat megtestesítőjeként. (FINÁCZY PAULER egyetemtörténetére hivatkozik, akinél, — mint feltételezi, szájhagyományra támaszkodva — először szerepel MAKÓ személye a Ratióval kapcsolatosan. Anton KREIL, MAKÓ személyes ismerőse és tisztelője nem ír ilyen tevékenységéről. Erre vonatkozó megállapítása:

[21] FINÁCZY i. m. II. 250.

„Dieses sein seltenes literarisches Verdienst erwarb ihm endlich das unbeschränkte Ansehen, in welchem er bei Hohen und Niederen im ganzen Lande stand, und weswegen er durch einen Landtagsschluss zu einem Mitglied des zur Einrichtung des Studienwesens bestimmten Ausschusses gewählet wurde" (22.)

Ugyanis a mondatban szereplő országgyűlési határozat említése miatt csakis az az 1791-ben kiküldött regnicolaris deputatio lehetett, amelyben MAKÓ ÚRMÉNYI elnöksége alatt SZERDAHELYI György, NOVÁK Krizosztom és gróf TÖRÖK Lajos társaságában vett részt.[23]

Az újságolvasás minden jel szerint TERSZTYÁNSZKY Dániel[24] szívügye volt, aki miután 1779-ben Pozsonyba költözött, az egyetemi lapalapítási tervek kudarca után, 1780. április 5-én elküldött egy tervezetet a pozsonyi királyi gimnázium igazgatójához, FAITSER Ferenchez, aki a tanári értekezlet elé tárta: „Minthogy a közjót szem előtt tartó, különféle tárgyakról szóló latin nyelvű újságok még nincsenek kellőképpen divatban, pedig a közéletre igen fontosak, hajlandók-e a tanárok ilyet írni, működésükkel támogatni, kiki milyen tárgyakról írna, mennyi honoráriumért?" A tanügyi bizottság 1780. május 21-i üléséről pedig azt jelenti, hogy TERSZTYÁNSZKY kamarai tanácsos vezetése alatt a pozsonyi igazgató, néhány tanár és más tudós vállalkozott a tudomány előmozdítását szolgáló lap szerkesztésére, s kéri BALASSA Ferenc grófot, sürgesse őket, lássanak hozzá mielőbb a munkához.[25] A terv azonban a tanárok készsége ellenére sem valósult meg ebben a formában sem.

Az egyetem által a helytartótanácsnak beküldött második állásfoglalást MOLNÁR János, a budai gimnázium igazgatója készítette:

Ephemerides, quarum plura sunt genera, concinnandae videntur ea forma, et ratione. quam etsi Institutum Regium dilucide non exprimat, descripsisse tamen primis vestigiis videtur § 155. 172. 177. sub finem 120. 219.

His §phis praescribitur 1° p. 312 ut habeatur Collegium Novorum publicorum (quae vox hic animadversionem meretur) et occasione eventorum enaratorum, his magister, utiles subnectat animadversiones, vocata in subsidium Geographia, Historia, aliisque affinibus disciplinis, *servient in hos usos Ephemerides primum Budenses* tum etiam aliae eum in finem praescribendae.

Praescribitur 2° p. 384. *Ut in publicis Literariis Ephemeridibus eurom qui peculiaria in promovenda Re Literaria merita posuerint, pro omni Academiarum et Gymnasiorum notitia mentio fiat honorifica.*

Praescribitur 3tio p. 398. ut tempus examini Repetentium praestitutum *publicae Ephemerides promulgent.*

Praescribitur 4to p. 266. ut Ephemerides publicae res maxime memorabiles complectantur, eaeque apud Universitatem Regiam concinnentur.

Praescribitur 5to p. 296. ut argumenta disputationum et exercitationes Academiae in Literarias Ephemerides insertae per totum Regnum divulgentur, uti etiam dissertationes edendae a Doctoribus p. 300. § 174.

[22] PAULER i. m. 114. — KREIL i. m. 13—14.

[23] *A Királyi Magyar Pázmány Péter tudományegyetem története. IV.* SZENTPÉTERY Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története.* Bp. 1935. 152.

[24] TERSZTYÁNSZKY Dániel (1730—1800.) kamarai levéltárnok, 1779-től pozsonyi kamarai tanácsos, majd a bányaügyek előadója. Az *Allergnädigst privilegirte* Anzeigen szerkesztője, részt vett a Ratio Educationis létrehozásában. L. FINÁCZY i. m. II. 240—275. — CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám.* Pannonhalma, 1936. 93—121.

[25] OL A 39 Acta generalia 1780/2894. sz. irat; a tanügyi bizottság 1780. május 2-i felirata, valamint SCHÖNWITZKY Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története.* Pozsony, 1896. 221—222. Ez utóbbit említi DEZSÉNYI i. m. 157.

Tametsi itaque laudatum Institutum sui, quae comemoratae sunt hactanus, subjungat: p. cit. 266. Quonam pacto omnis haec Institutio sit ordinanda, dicendum esse suo tempore: ab iis tamen, quae diserte praescripta sunt et mendata jam sunt allatis §phis recedere liberum non est, et ad Senatus hujus Regii tam fidem, quam autoritatem pertinet, ea invernire, proponere, statuere, quae hisce decretis consentiant.

Nova itaque politica et publica praesertim autem Literaria quaeque cumprimis ad decus, et ornamentum Regni pertineant, secludi a nostris Ephemeridibus non debent.

Haec enim si ab iis divellantur, nihil in iis erit propemodum, quod magister suis animadversionibus e Geographia et Historia petitis magnopere illustret: Imo nihil in eis erit novorum publicorum. Nam caetera, quae pro his inseri Ephemeridibus possent, privata magis sunt, quam publica.

Nec officit (quod tamen raro evenit) plura in his Ephemeridibus fore, hanc si legem tenuerimus, quae jam Lipis et Tonsoribus nota sint, nam possunt esse quaedam vulgo nota, et una ignorari tamen a juventute scholastica. Haec si indigna fuerint Academicorum cognitione, e serie scriptorum nostrorum excludentur, quodsi autem digna visa fuerint, quae ad eorum notitiam perveniant, iisdem inserentur: ne propter pauca bona magister cogatur legere multa inania, quibus nova cyclica passim scateat, neve haec temere hauriantur ex imperito ejusmodi scribillatorum colluvie: passim corrumpunt mores eorum alloquia vel rustica, vel scurilia, vel nimis imperita. Ea res exemplo non caret, ut ex Mercurio Gallico manifestum est.

Porro cum apud cordatos homines majus sit pretium veritatis, quam novitatis, quia discernere verum a falso, dubium a certo, praetiosum a vili, quodque memoria dignum est, ab universa reliqua congerie, omnia denique ratione et distributione sub uno aspectu ponere, est hominis ejusmodi, qui et ingenii et Judicii Vi egregia sit praeditus, scriptor harum Ephermeridum, si fuerit officio suo rite functus, eadem plane, quam annalium, vel historiarum scriptores merentur, laude dignus erit, studioque et labore aeque utili, et in communem, ac publicam rem mirifice profuturo occupabitur.

Addet ille his Novis plurima anecdota (!), multa ex alienis Ephemeridibus, Actis Transactionibus, novisque Scriptoribus excerpta. Addet, quae integris dissertationibus nonnulli Universitatis, Academiarum, vel Gymnasiorum Professores complexi fuerint. Addet, quae Institutum R. laudatis a me §phis desiderat. Addet] denique cum delectu ea, quea nuper cum meum de Ephemeridibus Judicium promerem, explicui, praesertim vetera fragmenta, nova inventa, librorum, bibliothecarum et recensiones quaeque R[everen]d[i]ss[i]mus D. Director Philosophiae sapienter enumeravit in suo de Ephemeridibus judicio. Quae si fecerit, operis profecto illustris conditor, dicatur oportet, referatque praemium non parvum operare collocatae.

Hoc votum meum, ut in Protocollum inseratur, humanissime expeto.

Joan. Bap. Molnár mp.

Molnár János a Ratio szövegéből indul ki (a paragrafusokra és lapszámokra vonatkozó utalások a Ratio Educationis 1777-i bécsi kiadására vonatkoznak), s öt pontban összefoglalja a lappal kapcsolatos benne található feladatokat. Makóval ellentétben ő csak a feltett kérdésre válaszol, milyen lapot tart legmegfelelőbbnek az ifjúság számára. Javaslatából nyilvánvalóan kiderül Makó tervezetének ismerete (nemcsk a horatiusi idézet: „jam Lippis et Tonsoribus nota" megismétlése, de a javaslat végén olvasható utalás is tanúsítja), s ez bizonyos mértékig megnehezítette Molnár munkáját, hiszen nem kívánhatta annak szolgai ismétlését papírra vetni. Műve azonban ugyanakkor kevésbé nagyvonalú egyéniségre vall. Elfogadja, hogy a lap politikai, tudományos és közérdekű híreket is tartalmazzon, de bár átveszi és alkalmazza a Makó által megkülönböztetett kétféle politikai laptípust, ő a maga részéről nemcsak relative, könnyebb előállíthatósága miatt tartja jobbnak a másodközléseket tartalmazó lapfajtát, hanem határozottan e típus mellett szavaz. Azt, hogy már ismert információk ismétlődnek benne, nem tartja akadálynak, hiszen nem bizonyos, hogy az ifjúság mindazt ismeri, amiről mások esetleg már tudnak.

Ezzel kapcsolatosan hangsúlyozza a helyes válogatás fontosságát, hogy a tanárnak ne kelljen a bekerülő kevés jó kedvéért sok haszontalanságot elolvasnia, amitől általában hemzsegnek a lapok s óvja a szerkesztőt attól, hogy olyasmit is felvegyen a lapba, ami esetleg megronthatná az ifjúság erkölcseit.

MOLNÁR nemcsak hogy nem lép túl a tőle várt javaslat keretein, de még MAKÓ és az idézett többi korábbi újságolvasási tervhez képest is óvatosságot árul el, s a másodközléseket tartalmazó laptípust bizonyos konzervatív meggondolásból tartja jobbnak. Az értelmes emberek előtt nagyobb becse van az igazságnak, mint az újdonságnak — írja, — s érvelésében az igazat, a bizonyost, az értékeset, az emlékezetben megőrzésre érdemest nemcsak mindezek ellenkezőjével állítja szembe, hanem egyúttal a friss, aktuális tájékozódás igényével is. Míg MAKÓ egész sor követendő példát talál a legnagyobb külföldi hírlapok és folyóiratok között, MOLNÁR csak egyet említ, a *Mercure de France*-ot, azt is elrettentő például.

Állásfoglalásában a Ratio előírásait MAKÓ javaslatával kívánta egyeztetni. Az összefoglalásban még egyszer felsorolja, mit tartalmazzon a kiadandó lap: mindazt, amit a Ratio előír, azonkívül külföldi újságokból vett anekdotákat, új írók műveinek kivonatait, disszertációkat, régi töredékeket és új felfedezésekről szóló híradásokat, könyv- és könyvtárismertetéseket, továbbá mindazt, amit a filozófiai fakultás igazgatója, MAKÓ javaslatában felsorolt, — ha így jár el a szerkesztő, nagy érdemeket szerez magának.

Hogy a Ratio szelleme és talán MAKÓ javaslata is milyen nagy hatást tett MOLNÁRra, hogy felismerte az általa hangsúlyozott feladat fontosságát, azt néhány évvel később kiadott *Magyar Könyv-ház* című művének első négy kötete bizonyítja. Ezekben ugyanis MOLNÁR a MAKÓ által kitűzött feladat egyik részét valósította meg egymaga, egyéni erőfeszítésből. Joggal feltételezhető, hogy MAKÓ javaslata nyomán ismerte fel, mit kell tennie, s alighanem közvetlenül az egyetemi lap létrejöttének kudarca után hozzálátott a munkához: művének egyenként 400—650 lapnyi terjedelmű első négy „szakasz"-a, kötete ugyanis nem készülhetett el rövid idő alatt, márpedig a négy kötet egyetlen év leforgása alatt, 1783-ban jelent meg Pozsonyban. A negyedik kötet után tíz év szünet következett. Úgy látszik, elfogyott MOLNÁR előre megírt anyaga, s ilyen iramban nem bírhatta a munkát. A negyedik kötet végén ezért felhívja olvasóit, hogy az ötödik és hatodik szakasz helyébe illesszék be két korábbi munkáját: a „Petrovszky Sándor úrhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei, midőn őtet a jó nevelésről való írásra ösztönözné" (Pozsony és Kassa, 1776.) és „A természetiekről, Newton tanítványainak nyomdoka szerint hat könyv" (Pozsony és Kassa, 1777.) című köteteket.

A *Magyar könyv-ház*ban közölt ismertetések tartalmilag teljesen megfeleltek a Ratio célkitűzésének: a recenzeált könyvek többsége a nagyvilágot kívánta megismertetni az olvasókkal, idegen, sokszor egzotikus országokat ismertető művekről, utazásokról, tudományos felfedezésekről adott hírt, de ismertette a „gettingai" és „peterburgi" tudós társaságok kiadványait, magyar tudósok és írók (BENKŐ József, WAGNER, KATONA, FALUDI és mások) műveit, JÖCHER lexikonát is, s a feldolgozott könyvek között sok relatíve friss kiadású volt. A MAKÓ által kitűzött célnak mindez csak félig tett eleget: megismertette a külföldi és hazai irodalom és tudomány eredményeit a magyar olvasókkal, a feladat másik részét, a magyarság megismertetését a külfölddel márcsak magyar nyelvűsége miatt sem teljesíthette MOLNÁR munkája. Olvasóközönsége főként a tanulóifjúságból került ki, feljegyezték róla, hogy a pozsonyi

szeminárium több mint ötszáz növendéke mind olvasta és tanult belőle — MOLNÁR tehát e téren is a Ratioban kitűzött célok egyikét valósította meg.[26]

A filozófiai kar javaslatai után némi késéssel, 1779 tavaszán továbbította az egyetemi tanács a helytartótanácshoz a harmadik érdekelt intézmény, a jogi kar dékánjának, STUR Józsefnek tervezetét. A szerző neve nincs feltüntetve a kéziraton, alighanem azért, mert a dékán ez időben a kari igazgatónál kisebb rangú tisztségviselője volt az egyetemnek s STUR VÖRÖS Antal valamilyen akadályoztatása miatt, helyettesként kapta a feladatot.

A késedelmet a tanács azzal igyekezett mentegetni, hogy maga is késve kapta meg a kéziratot s elküldése előtt meg kellett vizsgálnia, nem tartalmaz-e olyasmit, ami ellenkezik a két korábbi javaslattal. A jogi kar tervezete így hangzik:

Inclyte Senatus Regie
Domini Domini Gratiosissime Colendissimi!

Intimatum nobis est e consessu I. Senatus Regii, qui die 10. mensis Novembris currentis celebratus est, deliberandum esse, qua ratione ac methodo Ephemerides in Universitate Regia Budensi conficiendae, adjugendum que simul quae subsidia ad eas inchoandas, continuandas necessaria putemus? Opinionem jam nostram demisse submittimus.

1. Ephemerides in Regia Universitate conficiendas juxta Benignam Regiam Ordinationem in Ratione Educationis pagina 343. ita comparatas esse oportet, ut earum ope historiarum professor regius in lectione novorum auditoribus suis hodiernum Europae, ac reliquarum mundi partium et proinde patriae quoque nostrae statum politicum notum perspectum que reddere valeat, iis jam, quae Benignae huic Intentioni respondebunt, primum deberi locum judicamus.

2. Notitiae librorum in his quoque habenda est ratio, cum vero nondum fieri posse videatur ut exterorum libri pluribus inquirantur, exponantur, elenchum eorum cum brevi metariarum de quibus tractant expositione e melioribus exterarum Universitatum recensionibus sufficere opiniamur. Libri in Patria editi uberius forte discuti poterunt.

3. His porro ea adnectanda censemus, quae Miscellanea dicimus, experimenta, observationes, inventiones seu domesticas, seu peregrinas, verbo res omnes quae quaqua ratione ad eruditionis partem spectant.

Quod vero ad media attinet pro conficiendis Ephemeridibus necessaria arbitramur:

1. Bibliothecam Universitatis adeo instruendam, ut non modo libros hactenus in quovis materiarum genere editos comprehendat, sed ut quotannis noviter ubicunque edendorum accessione in dies provideatus augeaturque.

2. Varias probatiores, et ad fines istos aptiores deligendas esse, et procurandas Ephemerides extraneas e quibus necessaria excerpentur et paginis nostris inserantur.

3. Procurandas meliores caeterarum Universitatum librorum recensiones.

4. Cum viris eruditis tam regnicolis, quam extraneis fovendum litterarum commercium.

5. Ad detegendas res novas detectas ad Universitatem perscribendas, velut et ad observationes, experimenta, et quascunque utiles inventiones faciendas publice oblatis praemiis homines esse excitandos.

6. Denique conspicua huicque labori congrua praemia statuenda esse, quibus viri idoni ad in choandum, continuandumque opus alliciantur, et stimulentur.

Et haec sunt quae in conformitate Benignae Dispositionis Regiae I. Senatui Regio circa conficiendas Ephemerides referenda censuimus.

Adnectimus Theses et Assertiones et Regiarum Academiarum, quae nuper I. Senatus Regius nobis censendas transmiserat, in quibus nihil praescripto Systemati Regio adversum deprehendimus solis Thesibus Juris Naturalis Academiae Zagrabiensis exceptis quarum septem primae ab hoc systemate deflectunt.

Datum ex sessione nostra die 22. mensis Decembris Anno 1778. celebrata.

Decanus
totaque Facultas Juridica

[26] VÉRTESY Miklós: *A Könyvbarát őse. A Magyar Könyv-ház, az első magyar nyelvű folyóirat.* = Könyvtáros, 1959. 9. sz. 688.

STUR József a lap fő céljának a jelenkori Európa és a világ más részeinek megismertetését tartja. Elsősorban könyvismertetések révén kívánja az olvasókat tájékoztatni, de más, a tudományokhoz kapcsolódó tárgyak, kísérletek, megfigyelések, felfedezések nyilvánosságra hozatalát is célul tűzi ki. Tervezetében az az új, hogy elsőként kapcsolja be intézményesen az egyetemi könyvtárat a hírlapkiadás munkájába. E ponton tovább lép MAKÓ tervezeténél, aki az olcsóbb megvalósítás érdekében úgy vélte, hogy a magánkézben levő tudományos művek hosszú időre elegendő ismertetendő anyagot nyújtanak. STUR az egyetemi könyvtár feladatául jelöli meg a munkához szükséges könyvek és lapok, elsősorban más egyetemek kiadványainak beszerzését. A lap hírei — írja — buzdításul kell, hogy szolgáljanak további kutatásokra, tudományos eredmények elérésére. Ő is hangsúlyozza a szerkesztő megfelelő díjazásának szükségességét.

A tanügyi bizottság 1779. szeptember 4-i ülésén OKOLICSÁNYI Imre püspök elnökletével tárgyalta a lap ügyét s úgy döntött, hogy a szükséges költségeket sem az egyetemi nyomda, sem az egyetem pénztára, de a tanügyi alap más forrásai sem képesek rendelkezésre bocsátani, ezért azt javasolja, hogy a szükséges összeg előteremtéséig tartsák függőben az ügyet. A tanügyi bizottság álláspontját a helytartótanács is magáévá tette szeptember 16-i ülésén s ilyen értelemben kérte MÁRIA TERÉZIA döntését.

Mialatt a lapkiadás terve lényegében holtpontra jutott, a collegium novorum ügyének anyagi rendezetlensége ott is zavart okozott az előírt tantárgy bevezetésében, ahol külföldi lapok megrendelésével igyekeztek megoldani az olvasnivaló kérdését. Amikor a győri akadémia igazgatója, ABFALTER József kanonok, apátúr benyújtotta 1778. és 1779. évi költségeinek kimutatását, amelyben a jogi és filozófiai fakultás részére megrendelt bécsi és regensburgi latin hírlap előfizetési díja is szerepelt, a tanügyi bizottság azzal az indoklással tagadta meg e költségvetési tételek jóváhagyását, hogy más iskolák is kölcsön szerzik meg vagy egyéni előfizetésből járatják a szükséges olvasnivalót, tehát Győrben se az iskola pénzén fizessenek elő újságokra. Ennek kapcsán a bizottság arra kérte az uralkodónőt, figyelmeztesse komolyan az egyetemi tanácsot, hogy intézkedjék a lap kiadásáról.

Ez a felirat is arról tanúskodik, hogy elsősorban és kizárólag az anyagi kérdés megoldatlansága akadályozta meg a lapolvasás bevezetését: már meglevő lap megrendelését nem engedélyezték közpénzből, új lap kiadására pedig szintén nem volt meg a szükséges összeg. A javallatokra válaszul küldött királyi leirat sem oldotta meg a kérdést.

A kiadandó egyetemi lappal kapcsolatos 1780. február 4-i keletű uralkodói döntés láthatóan a három javaslat gondos tanulmányozása és egyeztetése alapján született meg. A legfontosabb elvi kérdésekben MAKÓ javaslatával értett egyet, ezért két különböző lap kiadását rendeli el. Az egyetem feladata a tudományos folyóirat kiadása, amelynek MAKÓ-megjelölte célját — a hazai szellemi élet eredményeinek külföldi elismertetését — igen melegen helyesli az uralkodónő; úgyszintén MAKÓnak azt a propozícióját, hogy az egyetem fakultásai az ország értelmiségét is vonják be a lap munkatársi gárdájába.

A megvalósítással kapcsolatban kimondja a határozat, hogy a laphoz szükséges külföldi könyvek és folyóiratok költségeit — a szükséges összeg előzetes felterjesztése után — az egyetem pénztárából kell fedezni s ugyanez az intézmény biztosítsa a hazai értelmiséggel való levelezés költségeit is. Fel kell mérni és jóváhagyásra felterjeszteni az előre látható nyomdai költségeket. Arról

azonban nem szól a döntés, miből biztosítsa az egyetem mindezt, holott a szenátus már a javaslatok továbbításakor írásban kijelentette, hogy nincs rá fedezete. Ugyancsak teljesen hallgat a döntés a szerkesztőnek járó díjazásról, amelyet az egyetem felirata szintén szóvá tett, holott részletes utasítást ad a soron következő feladatokról: fel kell osztani a munkát a fakultások között, mielőbb összetoborozni és tájékoztatni a leendő külső munkatársakat, elkészíteni egy a lap címét, szerkesztési és kiadási elveit, megjelenési idejének, formájának részletes adatait közzétevő tervezetet, s a jóváhagyás után májusra nyomtatásban is közreadni a kéziratát. A szerkesztés és kiadás munkájának összefogására egy megbízott szerkesztő kijelölését tartja szükségesnek a királynő. Az alapelvekről és a legközelebbi feladatokról tehát részletesen szól a királyi döntés, a költségeknél azonban nem vette tekintetbe a szükséges pénzösszeg hiányáról szóló előzetes jelentéseket.

A leirat második fele az iskolai lappal kapcsolatos elvi és gyakorlati előírásokat tartalmazza. E tekintetben Mária Terézia nem Makó, hanem Molnár véleményét fogadta el, amennyiben nem a tanár belátására bízza a külföldről megrendelt lapok felolvasandó cikkeinek kiválasztását, hanem a külföldi újságok gondosan megrostált híreiből és hazai igazgatóktól gyűjtött anyagból külön iskolai célú lap kiadását rendeli el, amely a Ratio céljainak megfelelően történelmi, földrajzi, természettudományi és egyéb fogalmakat nyújtson a diákoknak. A tudományos folyóirat szerkesztéséhez hasonlóan előírja egy szerkesztő személy kijelölését, a kiadás módjának részletes kidolgozását és felső jóváhagyásra felterjesztését. Felveti a lehetőséget, hogy e lap esetleg ne Budán, hanem Pozsonyban készüljön, ahol a tanügyi bizottság közvetlen ellenőrzése alatt állhatna. (Tersztyánszky említett, 1780 tavaszán Pozsonyba küldött tervezete nyilvánvalóan a döntés e szakaszával összefüggésben született meg.)

Az előállításhoz szükséges pénzt: több külföldi politikai és tudományos lap előfizetését, a levelezési és nyomtatási költségeket az első időben a tanügyi alapból kívánja Mária Terézia kifizettetni, de azt reméli, hogy bár a példányok nagy részét ingyen osztják majd szét, a tehetősebb diákok és más érdeklődő olvasók jóvoltából hamarosan nemcsak a lap előállítási költségei térülnek meg, hanem még némi haszon is jut a szerkesztőnek, aki *a maga kockázatára* adja ki a lapot. Minthogy az egyetem, illetve a tanügyi alap nem két, de egy lap költségeit sem tudta vállalni, a szerkesztő kockázata volt a lappal kapcsolatos egyetlen realitás.

Az ifjúságnak szánt lap ügye tehát a már eredetileg ellentmondásos megfogalmazás után a konkrét megvalósítás érdekében tett erőfeszítések másfél esztendeje alatt csak távolabb került az eredeti elképzelésektől. Az elfogadott javaslat, amely a részletfeladathoz képest nagyobb jelentőségű, az egész magyar művelődés ügyének teendő szolgálatot tűzött az egyetem elé, helyes volt, az iskolai lap szerkesztésére nem az egyetem tanárai voltak hivatva. Az iskolai lap terve viszont az eredeti koncepcióhoz képest egy szűkebb szellemi horizontú, „az ifjúság számára átdolgozott" kiadványfajta irányába módosult. Minthogy anyagilag egyik lap sem volt megalapozva, a tervek megvalósítása szép csendesen elaludt.

E kudarcba fulladt kísérlettel részben párhuzamosan, részben azt követően egy másik — hasonlóan eredménytelen — lapkiadási terv is kialakult az iskolaüggyel foglalkozó intézmények és hatóságok fórumán.

1779. április 29-én — tehát az egyetemi lap tervezeteinek elkészültével csak-

nem egyidőben — az egyetemi tanács felszólítást kapott, nyilatkozzék arról, vajon megfelelne-e iskolai használatra a Bécsben megjelenő, *Allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämtlich kaiserlich-königlichen Erbländern herausgegeben* című német nyelvű lap. Ismeretes, hogy ez KOLLÁR Ádám szellemi irányítása alatt, TERSZTYÁNSZKY Dániel szerkesztésében jelent meg.[27]

A szenátus igen nagy elismeréssel szólt a lapról tartalmi és nyelvi szempontból egyaránt, megjegyezte, hogy kívánatos lenne az utánnyomása, a körülmények miatt azonban mégis inkább egy a lapból rövidített formában közreadandó, a hazai történelemre és természeti viszonyokra szorítkozó kompendium mellett foglalt állást.

Az üggyel kapcsolatos következő lépések két kérdésre terjeszkedtek ki, az egyik — e dolgozat tárgyához közvetlenül nem kapcsolódó téma — a fennmaradt, mintegy 120 példány megvásárlására vonatkozott a tanügyi alap költségén az akadémiák, fő- és algimnáziumok, valamint a grammatikai iskolák könyvtárai részére.

A másik, számunkra fontosabb része az ügynek egy az iskolák használatára szánt új periodika létrehozásának tervét eredményezte.

Az ötlet az egyetemi tanács által javasolt kompendiumból nőtt ki, amely tervre az uralkodónő 1779. október 8-án kelt leirata azt a választ adta, kérjék ki a lap szerzőinek véleményét.

Az *Anzeigen*t címlapja tanúsága szerint egy „társaság" adta ki, az „Auctor Ephemeridium" aláírású Humillima Declaratio azonban — amelyen dátum nem szerepel, de 1780. január 26. előtt készült, mert a tanügyi bizottság ekkori felirata említi, — egy személy, valószínűleg TERSZTYÁNSZKY Dániel műve volt. Amint már korábban kiderült, ő volt az iskolai folyóirat létesítésének legfőbb mozgatója, s az ő szerzőségére vall ekkor megfogalmazott propozíciója is, amely kompendium helyett új, periodikus kiadvány létrehozását javasolja a megszűnt *Anzeigen* helyett, *Beyträge zur Kenntniß der königlichen ungarischen Erbländer* címmel, negyedévenként megjelenő, mintegy 12 íves, kizárólag magyar tárgyú írásokból álló lapként.

Az egyetemi tanács jóindulatát nemcsak a nyomda várható hasznának említésével igyekezett megnyerni és biztosítani, de annak hangsúlyozásával is, hogy a lap remélhetően további hasonló, vagy más jellegű hazai tudományos vállalkozásokra fog buzdítani. A tanügyi bizottság magáévá tette és felterjesztette a szerkesztő érveit.

1780. május 4-én ismét nyilatkozik az egyetemi tanács az ügyben, bár nem a javasolt új periodikáról szól, hanem továbbra is a kompendiumot emlegeti. Kijelenti, hogy a munkát deák nyelven kellene kiadni, mivel sok olyan tanár van, aki nem tud németül, s úgy látja jónak, hogy a kiadvány ne az egyetemi nyomda betűivel és költségén jelenjék meg.

A tanügyi bizottság a javaslattal kapcsolatban nem foglal állást, az uralkodónő döntését kéri, aki elfogadja a latin nyelven való kiadást s felmenti az egyetemi nyomdát a feladat alól.

Az ügy következő irata egy 1780. augusztus 30-án kelt, aláírás nélküli, de a szövegből megállapíthatóan ismét a szerkesztő, TERSZTYÁNSZKY Dániel tollá-

[27] CSÓKA J. Lajos az *Anzeigen* szellemi irányítását is Kollárnak tulajdonítja ugyan, de a műve 102. lapján említett BENCZUR-levél azt bizonyítja, hogy KOLLÁR nem foglalkozott rendszeresen a lap ügyeivel, nem olvasta a beküldött cikkeket, s tényleges szerkesztést TERSZTYÁNSZKY végezte.

ból származó „Humillima Nota", amelyben a szerző nyilvánvalóan elkedvetlenedve szól az egyetemi szenátus nyilatkozatában foglaltakról, s látva, hogy az egyetem nem kívánja vállalni az új folyóirat kiadását, a maga részéről azt ajánlja, tartsák függőben az ügyet, amíg valamiféle előre nem látható alkalom adódik, esetleg egy könyvárus vállalkozik a mű kiadására. A helytartótanács magáévá teszi a megoldást elodázó álláspontot s ilyen értelemben értesíti a tanügyi bizottságot.

Több mint négy esztendő múlt el ezután, amíg akadt olyan személy, aki a szerkesztést, s olyan nyomdász, aki a kiadást magára vállalta. 1784. december 16-án adta be a piarista Horányi Elek, a pesti gimnázium történelemtanára a helytartótanácshoz lapalapítási kérését. Horányi tervezetének ténye eddig is ismeretes volt, röviden említi Csaplár Benedek, s számontartja Kókay György összefoglaló munkája is.[28] Magát a beadványt és a Ratio Educationisszal való kapcsolatát azonban eddig nem tárta fel a kutatás.

Excellentissimi, Illustrissimi!
et
Spectabiles Domini Domini
mihi Benignissimi!

Scribere volens ex mente systematis Ephemerides potissimum Litterarias, supplico
I. Ut publica pro hac re concinnanda potestate doner.
II. Ut methodus eas conscribendi sive sciagraphia rei conspectum sistens auctoritate publica adprobetur.

Devinctissimus servus
Alexius Horányi e Scholis Piis mp.

Sciagraphia.

Ad culturam civilis vitae haud parum facit, multumque non raro adfert commodi notitia rerum earum, quae in variis orbis partibus in dies aguntur, neque ulla crebrius in sermonem venit, quam novorum eventorum commemoratio, abjectum animum, et desidiam profecto redolet, hac in parte juvenes hungaros hospites ac peregrinos esse. Quare subministranda erit opportunitas, nova publica non legendi modo, verum etiam fructus de iis optatos decerpendi. Hac de causa principis auctoritate, cum Universitas studiorum in Hungaria stabiliretur, decretum fuit, ut apud eandem Ephemerides Publicae rerum potissimum memoria dignissimarum refertae concinnarentur, quod re ista laudabile institutum magno Reipublicae Litterariae damno ab eadem (ignoro quibus de causis) neglectum fuit; atque ideo, ut aequissimae Regis voluntati satisfiat, et Universitatis gloriae, communique utilitati consulatur, ad publicas Ephemerides conscribendas animum adjeci, hoc progressurus ordine. 1°. Disseram de rebus ecclesiasticis, politicis, et militaribus, ad Provincias Nostras Haereditarias pertinentibus, ad quas referentur Mandata Regia. 2° Has ipsas brevissime attingam in exteris regnis. 3° Felices in physica, aeconomia, et artefactis, mercatuque successus, et sinistros eventus. 4° Egregia professorum Universitatem Scientiarum, Accademias, et Gymnasia constituentium molimina indicabo. 5° Libros aetate nostra edendos vel editos ab Hungaris vel nostris Provincialibus brevi adjecta epicrisi patefaciam. 6° Denique, quidquid ad rem Litterariam, gentisque nostrae decus, atque emolumentum conferre potest, nostris ultio paginis inseram. Singula hebdomada mediam philyram in majore forma octava publici juris faciemus in Typographaeo Trattneriano, initiumque hujus ab exordio imminentis anni ducemus. Et ne conatibus nostris mora injiciatus, nos politica aequo excessi Consilii Regii Locumtenentialis arbitrio maturo subjiciemus, si quedam occurerent, quae Novis Vindobonensibus non continerentur. Litteraria vero, quae nec religionem, nec politicam tangunt, nec morum probitati adversantur, censorio illorum Judicio Pes-

[28] Csaplár Benedek: *Révai Miklós élete. II.* Bp. 1883. 162. — Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795).* Bp. 1970. 422.

tini committemus, quos incorrupto animo assidue in litterarum cultura versari, magistra experientie didicimus, quique Sistema Viennensi apprime perspectum habent. Aliud jam nihil superest, quam ut harum Ephemeridum, quae sub nomine Memoriae Istropolitanae, prodibunt, conditorem vero Patriae cives, favore, benevolentia complectantur, secundasque liberalitate, virtute, atque exemplo vires sufficiant. Scribebam Pestini 16a Xbris 1784.

Horányi tervezete a hét évvel korábban kiadott Ratio Educationis rendelkezéséből indul ki, első mondatait szószerint idézi a Ratio 155. §.-ából. Utal rá, hogy e fontos rendelkezés nem tudott megvalósulni, de okát — mint mondja — nem tudja. Részletes javaslattal áll elő: vállalja, hogy híreket közöl a magyarországi és örökös tartományokbeli egyházi, politikai és katonai ügyekről, sőt külországokra is kiterjeszkedik. Ismertetni fogja a természettudományok, a gazdaság és az ipar fejlődését, sőt kudarcait is, a tanárok tudományos munkáit, vállalja a hazai és külföldi könyvek recenzeálását, mindent felvesz lapjába, ami előbbre viheti a magyar művelődés ügyét.

Részletes elgondolással áll elő Horányi a lap kiállítására: félíves, nagyobb nyolcadrét formájú hetilapot készült kiadni a pesti Trattner-nyomdában. Az *Ephemerides Vindobonenses*re kívánt támaszkodni, egyébként pedig alávetette volna magát a pesti cenzúrának.

Javaslatában azt is kijelenti, hogy vállalkozásában tekintettel lesz az egyetem dicsőségére is, — nyilvánvalóan a Ratio szelleméhez kívánt ezzel is alkalmazkodni, hiszen ő maga 1778-ban Budán szerzett filozófiai doktorátusa óta nem volt közelebbi kapcsolatban az egyetemmel. Talán e célkitűzésével függött össze a tervezett cím, a *Memoriae Istropolitanae* kiválasztása is. Hogy a tanügy története iránt is érdeklődő Horányi a budai egyetemnek a hajdani pozsonyi Academia Istropolitanával való valamiféle kapcsolatát szerette volna hangsúlyozni,[29] vagy egyszerűen „dunai város" értelemben használta a jelzőt Pest városával kapcsolatban, ahol ekkor már az egyetem működött s ahol 1784-ben nyílt meg Trattner Mátyás nyomdája, nem tudni. Óvatosan hallgat Horányi a kiadandó lap nyelvéről, bizonyosan azért, mert félévvel beadványa előtt életbelépett II. József németesítő nyelvrendelete, ő pedig nyilvánvalóan latin nyelvű lapot szándékozott kiadni.

Mivel a tervezet teljesen a Ratióban megfogalmazott igényeket fejezte ki, nem csoda, hogy igen gyorsan megkapta az engedélyt. A helytartótanács négy nappal később, december 20-án latin nyelvű levél kíséretében elküldi Horányi tervét az egyetemi tanácsnak véleményezésre és a korábbi javaslatokkal való összevetésre. Úgy látszik, az egyetemnek nem volt kifogása, a szenátus bizonyosan örült, hogy akadt, aki vállalja a kiadás kockázatát, mert a helytartótanács már 1785. január 24-én — immár német nyelvű levélben — értesíti az egyetemet, hogy megadta Horányinak az engedélyt saját költségén, vagy más kockázatára kiadandó lap közreadására.

Hogy a gyors döntés ellenére miért nem lett semmi a tervből, nem tudjuk; alighanem igaza van Szinnyeinek[30], aki szerint a tervezett vállalkozás az előfizetők hiányán bukott meg.

[29] Horányi iskolatörténeti érdeklődéséről egy ilyen tárgyú fennmaradt kézirata tanúskodik. L. Schedius Lajos bevezetését Horányi: Scriptores Piarum Scholarum . . . Buda, 1809. II. XXIV.

[30] Szinnyei J.: *Magyar írók élete és munkái. IV.* Bp. 1896. 107. hasáb.

A Ratio Educationisban felvetett folyóiratolvasás megvalósulása érdekében tett erőfeszítések, bár nem jártak teljes sikerrel, nem mondhatók egészen eredményteleneknek sem. Tudatosították egy tudományos folyóirat szükségességét és felkeltették egy az iskolaüggyel kapcsolatos lap létrehozásának igényét. Az újságolvasás révén remélt sokrétű hasznos gyarapodást — a modern világról szerzett politikai, gazdasági és tudományos ismeretek megszerzését, az államapparátus és az országban működő intézmények megismerését — az újságolvasásra szánt csekély idő alatt az iskolákban nem lehetett megvalósítani, erre a célra a lehetőségekkel számot vető megfontolás szerint nem is volt feltétlenül külön folyóiratra szükség, így merült fel egy kompendium kiadásának terve, amely részben, és bizonyos módosulással MOLNÁR *Magyar Könyv-házának* négy első kötetében valósult aztán meg egyéni szellemi erőfeszítésből, könyvkiadói vállalkozásként, magyar nyelven.

A Ratióban előírt lap bizonyos funkcióit utóbb KOVACHICH Márton György *Merkur von Ungarn oder Literaturzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländern* című német nyelvű lapja vállalta magára, amelynek 1786. évi első kötetei főként az iskolaüggyel kapcsolatos közléseket tartalmaznak, ezzel tehát a tervezett iskolaügyi hivatalos lapot igyekezett pótolni a szerkesztő. *Vorlesungen der Zeitungen* című közleményében pedig azt a célkitűzését fogalmazza meg KOVACHICH, hogy a politikai hírlapok részbeni pótlására tudományos újdonságokkal kell megismertetni a tanulóifjúságot. A *Merkur von Ungarn* minden tanintézetbe jár, s felolvasása az iskolákban fogalmat adhat az ifjúságnak a tanügyről és az irodalomról. „Nem szorul bizonyításra, hogy előbb kell megismerkedni a hazai és jelenkori dolgokkal, mint a múltbeliekkel és külföldiekkel" — írja s általánosabb síkra terelve érvelését DESCARTES-ra hivatkozva vallja, hogy az emberi tudás kezdete önmagunk megismerése.[31]

DÓRA F. CSANAK

La Ratio Educationis et les revues scolaires en Hongrie

La lecture des périodiques figure dans plusieurs projets de réforme pédagogique au 18e siècle. La Ratio Educationis, l'instruction royale de l'organisation scolaire de la Hongrie (1777.) ordonna la publication d'une revue spéciale pour la jeunesse, rédigée à l'Université de Buda. Le but proposé de cette revue fut la publication des nouvelles politiques et scientifiques aussi bien que des informations scolaires (concernant les disputes académiques, les dates d'examens, le décernement de décoration des professeurs etc.). L'étude fait l'analyse des projets différents de ce périodique, des tentatives de sa réalisation et des résultats partiels.

Trois membres du Sénat de l'Université — le directeur de la Faculté de Philosophie et de la Faculté de Droit, ainsi que le directeur du lycée de Buda — ont élaboré de projets différents. Le premier — dont l'auteur fut Pál MAKÓ, célèbre professeur de mathématiques — proposa l'abonnement de quelque périodique déja existant pour la jeunesse, mais suggéra la publication d'une revue scientifique par les professeurs de l'Université en collaboration avec d'autres intellectuels du pays. Comme but il proposa de présenter les principaux ouvrages scientifiques étrangers en Hongrie et les résultats scientifiques hongrois à l'étranger. Les deux autres projets se contentèrent des publications secondaires, d'une sélection d'articles déjà parus. La reine, Marie Thérèse ordonna la réalisation de toute les deux revues, mais le projet échoua par l'insuffisance de l'argent. En 1784 un professeur piariste, Elek HORÁNYI résuscita l'idée d'une publication périodique pour la jeunesse dont les frais auraient été pourvus par une entreprise d'édition au lieu du Fond d'Étude de l'État. Entretemps on songea aussi à fabriques un compendium pour la jeunesse d'un périodique publié à Vienne.

[31] *Merkur von Ungarn* 1786. II. 872—873.

La tâche proposée par la Ratio Educationis a été tout de même réalisée — du moins partiellement — par des entreprises privées: l'auteur de la première fut ce même János Molnár qui en directeur du lycée de Buda prépara l'un des projets de l'Université. Dans son ouvrage *Magyar Könyv-ház* (Bibliothèque hongroise) en 4 volumes (1783.) il publia nombre de récensions d'ouvrages étrangers et hongrois et obtint un succès considérable dans les milieux scolaires.

Le périodique intitulé *Merkur von Ungarn*, rédigé par M. Gy. Kovachich se chargea par contre des fonctions d'un bulletin officiel des établissements écoliers aussi, en esquissant l'organisation scolaire du pays, en même temps qu'il se proposa pour lecture dans les écoles secondaires et les académies royales.

D. SZEMZŐ PIROSKA

Jókai kiadói pere élete alkonyán

JÓKAI Mór műveinek kiadásáért szinte az írónak „beérkezése" első pillanatától versengtek hazai és külföldi kiadók. Ilyen versengés szülte 1874-ben azt a szerzői jogi vitát, amely német kiadásait érintette. Szereplői JÓKAInak lipcsei kiadója, Philipp RECLAM jun. és a berlini Otto JANKE, valamint Jókainak németre fordítója, KERTBENY Károly — aki RECLAM megbízott fordítója volt. Ebben az elmérgesedett, hosszantartó és erkölcsi-anyagi kártalanítással járó ügyben JÓKAI személy szerint nem volt részes és műveinek külföldön — legalábbis Németországban — reklámul is szolgálhatott.[1] Annál kínosabb volt kiadóinak az a pere, amelynek szálai 1898. március 30-ra vezethetők vissza, amikor JÓKAI LAMPEL Róbert (WODIANER F. és Fiai) könyvkereskedővel és kiadóval az alábbi szerződést kötötte:[2]

„. . . 1. Jókai Mór úr ő méltósága megengedi, hogy a következő dolgozatokat a fenti cég a „Magyar Könyvtárban" kiadhassa, és tetszésszerinti példányszámban nyomathassa.

1. Toasztok, 2. Adomák (mai), 3. Adomák (történelmi), 4. Beszédek, 5. Egy színdarab, 6. Egy füzet novella, 7. Egy második füzet novella, 8. Essayk, 9. Leírások, Szerző úr természetesen fenntartja magának, hogy ezen műveket az összkiadásban is tetszés szerint megjelentetheti. 10. Tallérossy Zebulon cyclus.[3]

Egyúttal megengedi szerző úr, hogy 10 ívnyi terjedelemben „Az új földesúr" című regényéből jegyzetekkel és magyarázatokkal iskolai kiadást, kizárólag a fenti cég rendezhessen, és tetszésszerinti példányban nyomathasson.

A második és további kiadások fenti kiadó cégnél az első kiadással azonos feltételek mellett jelennek meg, csak azzal a különbséggel, hogy a tiszteletdíj itt kötetenkint 100.— frttal, azaz Egyszáz forinttal fog a kiadócég által az új kiadás megjelenésekor kiegyenlíttetni. A fenti művek első kiadásáért összesen egyezer forintot fizet a kiadócég, mely összegből 500 frtot e szerződés aláírásakor, 500 frtot pedig 1898 november 1-én. — Budapesten, 1898. március hó 30-án. — Lampel R. féle cs. és kir. udv. könyvk. — Wodianer F. és Fiai — Dr. Jókai Mór."

E szerződéssel egyidőben JÓKAI még egy tájékoztató feljegyzést is átadott WODIANERéknak a náluk megjelentethető munkáiról:

„Felvehető Wodjaner kiadásba Üstökösben megjelent humoros cikkek. Pesti Hírlapban több éven át vasárnaponkint megjelent cikkek. Tallérossy Zebulon cyclus. Toasztok mind megjelentek Hon- és Nemzetben, alkalmi beszédek. — Budapest, 1898 30/III. Dr. Jókai Mór"

[1] D. SZEMZŐ Piroska: *Szerzői jogi vita Jókai német kiadása körül.* — MKsz 1964. 4. sz. 324—337.

[2] A „császári és királyi udvari könyvkereskedés és kiadóhivatal" VI. ker. Andrássy út 21. sz. — ma Népköztársaság útja — alatt volt.

[3] A 10. művet JÓKAI sajátkezűleg kézírásával vezette a szerződésre.

Egy nappal később WODIANERék levelet intéznek az íróhoz, melyet a számára megküldött tiszteletpéldányokhoz[4] csatolnak, ebből kitűnik, hogy JÓKAI aznap délelőtt náluk járt és egyéb műveinek náluk való kiadása is szóbakerülhetett:

„. . . legyen szabad a következőkre szíves figyelmét kérnem:
1. A ma délelőtt említett »Öreg ember nem vén ember« című jelenleg munkálat alatt lévő nagybecsű regényére ismét rátérek és szíves válaszát kérem arra nézve, hogy minő tiszteletdíj mellett engedné át a munkát számunkra? Cégünk felette meg volna tisztelve, ha Méltóságodnak ezentúl írandó regényét is kiadhatná.
2. Kérni bátorkodom, méltóztassék megengedni, hogy a »Népvilága« és a »Nagyenyedi két fűzfá«-ból jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott iskolai kiadást rendezhessünk. Ezen két engedélyért kiadásonkint a már kötött szerződés arányában esedékes 200 frtot nagybecsű válasza után a szerződéssel együtt nyújtanám át.
3. Végül kérdezősködni bátorkodom, vajjon régebbi regényei közül nem rendelkezik-e Méltóságod szabadon olyanokkal, melyek a Magyar Könyvtárban reprodukálhatók volnának. Az eddigi népszerű kiadás cím alatt megjelent művei még mindig nem eléggé olcsók arra nézve, hogy szegényebb nép körébe is behatoljanak. A Magyar Könyvtárral ezt a nagy célt is elérni remélem, s épen ezért tán nem lehet közömbös Méltóságod előtt azon kérésem, hogy azon regényeit, melyekkel újra szabadon rendelkezni méltóztatik, a Magyar Könyvtárnak engedné át . . . Wodianer Arthur mint a Lampel R-féle könyvk. főnöke."[5]

Már a következő napon, 1898. ápr. 1-én megérkezik a kiadóhoz JÓKAInak érdemben írt levele:

„Nagyságos Wodjáner Arthur Főnök Úrnak baráti tisztelettel Budapest, Andrássy út 21, Lampel R. (Wodjaner F. és Fiai)

Nagyon tisztelt Barátom

1. Az elsőre nézve. Amíg annak a regénynek (ti. Öreg ember nem vén ember) mind a négy része meg nem jelent, addig nem akarom azt eladni. Hátha meg sem tudom írni a hátralévőt. Ma például nagy gyönyörűséggel olvasom a lapokból, hogy Jókai Mór már egészen egészséges, s aztán *nekem* meg olyan arcszakgatásom van, hogy egész buta vagyok tőle.
2. A Népvilága és a Nagyenyedi fűzfákból lehet iskolai kiadást rendezni, s ezt a kínált tiszteletdíjért az Ön cégének átengedem.
3. Regényem, amely fölött rendelkezhetném, tudtommal nincs. Valamennyinek a népies kiadási joga a Frankliné. A küldött könyveket nagyon köszönöm, élvezni fogom az olvasmányukat. Baráti üdvözlettel maradok igaz híve Dr. Jókai Móric."

JÓKAI levelét „még meg sem szárította a porzó", mert Wodianer április 2-án már küldi, sőt aláiratja vele a kontraktust; cégjelzéses papirján így fogalmazza:

„SZERZŐDÉS,]

egyrészt méltóságos Jókai Mór főrendiházi tag úr, másrészt Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkiadócég között a mai napon köttetett.
1. Jókai Mór úr ő méltósága kizárólagos engedélyt ad a Lampel Róbert-féle könyvkiadócégnek, hogy az általa írt,

[4] A tiszteletpéldányok a GRACZA—KREITH-féle *Szabadságharc története* és a SZALAY—BARÓTI *Magyar nemzet története* c. művek voltak, melyekről a kiadó szükségesnek tartotta JÓKAIval közölni, hogy a milleniumra való tekintettel „rég táplált ambíciójának" vélt ezzel eleget tenni és hazafiasságának.

[5] Ezen 1898. márc. 31-én kelt, valamint az eddig és ezután idézett levelek és iratok lelőhelyei az Orsz. Széchényi Könyvtár és a Ráday Tudományos Gyűjtemény kéziratára, ill. levéltára; nyomtatásban e tanulmány keretében jelennek meg először.

1. Népvilága
2. A Nagyenyedi két fűzfa

című művekből jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott iskolai kiadásokat rendezhessen és azokat tetszés szerinti példányszámban nyomathassa.

2. A Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) könyvkiadó cég kiadja a fenti műveket és a két mű közlési engedélyeért 100—100 összesen 200.—frtot fizet szerző úrnak a szerződés aláírásakor.

3. A második és a további kiadások az első kiadással azonos feltételek mellett szintén csak a Lampel Róbert-féle könyvkiadó cégnél jelenhetnek meg.

Jelen szerződés hiteléül következnek a szerződő felek sajátkezű aláírásai.
Kelt Budapesten, 1898. április hó 2.-án.

Lampel-féle cs. és kir. udv. kiadók Wodianer R. és Fiai

Dr. Jókai Mór"

Annak ellenére, hogy az író e szerződést megelőző levelében szinte lezárta a kiadó előtt további műveinek megjelentetését „nem rendelkezvén azokkal már szabadon", WODIANER alig egy hét múlva, ápr. 9-én levelet és „könyvecskét küld neki azzal a kéréssel, jelölje ki belőle azon munkákat és tárcákat, melyek fölött mégis szabadon rendelkezhetne, hogy azokat a Magyar Könyvtárban hozza, hasonlóan ahhoz a 10 füzethez, amelyre már szerződést kötöttek."

WODIANER a JÓKAIval kötött szerződések után szorgalmasan nekilát a szerződésben foglalt művek megjelentetéséhez, azonban korántsem elégszik meg a lekötöttekkel.

Ugyszólván egy esztendő sem telik bele, újabb szerződést irat alá az íróval, hogy még szorosabban bevonja kötelékeibe:

„Szerződés

mely egyrészt méltóságos Jókai Mór főrendiházi tag úr, másrészt Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) könyvkereskedés kiadóhivatala között a mai napon köttetett.

1. Jókai Mór ő méltósága mint szerző mindazon hírlapcikkei, tárcái, költeményei, novellái, regényei, alkalmi dolgozatai és egyáltalában mindazon műveinek, melyek a Jókai-Jubileum alakalmával rendezett száz kötetes nemzeti díszkiadásban nincsenek meg és „A Jókai-Jubileum és a nemzeti díszkiadás története, Budapest, 1898" c. munka 155—190. lapjain fel vannak sorolva, kizárólagos kiadási jogát átruházza a fenti cégre, még pedig oly formán, hogy utóbbi ezeket szabad választás szerint a Magyar Könyvtárnak tíz füzetében kiadhassa és tetszés szerinti példányszámban nyomathassa.[6]

2. A tíz füzetért járó tiszteleti díj az első kiadásért összesen 1000 azaz egyezer frt. mely két részletben fizettetik: 500 frt. a szerződés aláírásakor, 500 frt. pedig 1899. november 1-én.

3. Amennyiben a fent említett és a nemzeti kiadásban meg nem jelent művek tíz füzetnél többet adnának, ez esetben fenntartja magának a Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) könyvkiadócég az előjogot e többlet füzeteknek kiadására, füzetenkint 100 frt. tiszteletdíj mellett.

4. A második pontban említett 1000 frtnyi összegbe beleértendő a kiadási jog arra nézve is, hogy mindazon művek, melyek az 1. és 3. pont alapján a „Magyar Könyvtár"-ban közöltetnek, egy nagyobb alakban finomabb papíron nyomtatott kiadásban „Jókai Mór Árvái" vagy más később megállapítandó címen is megjelenhessenek és bocsáttathassanak közre egy-egy kötetben több füzet is egybegyűjthetvén.

5. Az 1. és 3. pont alapján megjelenendő munkák második és további kiadásai szintén csakis a fentnevezett kiadócégnél jelennek meg az első kiadással azonos feltételek mellett, de azon különbséggel, hogy a tiszteletdíj itt füzetenként egyenlíttetik ki 100 frttal azaz egyszáz frttal a kiadócég által mindig az új kiadás megjelenésekor.

6. Minthogy a szerződő felek között 1898. március 30-án kötött szerződésben említett művek közül eddig a Magyar Könyvtárban csak négy füzet jelent meg: a hátralévő füzet anyagára nézve joga van a kiadócégnek, tekintet nélkül az említett szerződésben

előírt munkákra, a már többször említett jubileumi nemzeti díszkiadásban benn nem foglalt művek közül szabadon választani.

7. A 4. pontban megadott kiadási jog kiterjed a „Magyar Könyvtár"-ban az 1898. márc. 30-án kötött szerződés alapján részben már megjelent, részben megjelenendő füzetekre is.

8. Úgy ezen szerződés, valamint az 1898. március 30-án és az 1898. április 2-án kötött szerződések mindkét fél jogutódaira nézve is érvényesek.

9. Az 1—5. valamint a 8. pontban megállapított feltételek kiterjednek, Jókai Mór ő méltósága mindazon munkáira is, melyek a száz kötetes díszkiadás óta írattak, vagy még ezentúl fognak íratni, valamint azon művekre, melyekből olcsó kiadás a Franklin Társulat, vagy a Pfeifer F. kiadócégeknél eddig nem jelent meg.

Jelen szerződés hiteléül a szerződő felek sajátkezű aláírásai:

Kelt Budapest, 1899. március hó 12-én.

Dr. Jókai Mór
Lampel R.-féle könyvk.
Wodianer F. és Fiai

Ehhez a szerződéshez, mely a további kiadható JÓKAI-műveket WODIANERék számára ugyancsak kiszélesítette, még egy márc. 14-i keletű levelük tartozik, ebben a szerződés 9. pontjára való hivatkozással arra kéri WODIANER Arthur JÓKAIt, hogy az általa egyes kiadóival kötött szerződéseit tekintse át és közölje vele, mely regényeiből rendezhet olcsó kiadást. Majd így folytatja:

„az ezekre vonatkozó időpont valószínűleg a Franklin és Pfeifer (Ferdinánd) által 40 kros népszerű kiadásoknál is betartatott. A nálunk lévő jegyzékből például konstatáltuk, hogy az olcsó népszerű kiadásban eddig se a Franklinnál, sem Pfeifernél nem jelentek meg a következő művek: Bálványosvár, — De kár megvénülni, — Fekete sereg, — Föld felett és víz alatt, — Görög tűz, — Három királyné, — Három márvány fej, — A két Trenk, — Ki a szívét a homlokán hordja, — Kik kétszer halnak meg, — A szép Mikhál, — A lőcsei fehér asszony, — Minden poklokon keresztül, — Sárga rózsa, — Szabadság a hó alatt, — Szegénység útja, — Szeretve mind a vérpadig, — Tengerszemű hölgy és még egész sorozata a regényeknek. Fráter György. Rákóczy fia. Páter Péter."

Befejezésül szorgalmazza a kért időpontok pontos megállapítását, „melyek az egyes regényekre nézve valószínűleg különféle dátumokkal járnak."

E levélen JÓKAI kezeírásával kiegészülnek a felsoroltak, ő vezette rá a következőket: „Fráter György, Rákóczy fia, Páter Péter, Hirhedett kalandor, Asszonyt kísér, Kis királyok, Lélekidomár, Nincsen ördög, Fekete vér, Tégy jót" címűeket.

A WODIANERék eddig említett szerződéseiben és leveleiben idézett Jókai-művek megtalálhatók a százkötetes Nemzeti kiadásban; ez okozhatta, hogy JÓKAI, kiadási bonyodalmaktól tartva, egyelőre nem kívánt újabb szerződést kötni velük. Ugyanis 1899. június 3-án WODIANER Arthur így ír JÓKAInak:

„Méltóztatik emlékezni arra, hogy legutóbbi látogatásomkor, amidőn arról volt szó, hogy a Magyar Könyvtárba mely beszélyeket, novellákat vagy kisebb regényeket lehetne felvenni, azt méltóztatott megjegyezni, hogy várjuk be előbb a 100 kötetes nemzeti kiadásnak utolsó tíz kötetét, melyeknek megjelenése után a kimaradt beszélyek, novellák és kisebb regények megállapíthatók lesznek. Minthogy a kimaradt beszélyek, novellák és kisebb regények sorozatát szerződésileg óhajtván biztosítani a Magyar Könyvtár számára, tisztelettel kérem Méltóságodat, kegyeskedjék ezen, a nemzeti kiadásból kimaradt művek listáját megállapíttatni s velünk azt kegyesen közölni, hogy aztán ajánlatomat a kiadandó további sorozatra nézve megtehessem."

[6] A Szerződés itt id. SZINNYEI Józsefnek összeállítása alapján készült *Jókai Mór összes megjelent műveinek bibliográfiáját* idézi.

A Nemzeti Kiadás ugyanis 1898-ban befejeződött.

Wodianer Arthur minden igyekezetével azon van, hogy a Jókai-művek részbeni megszerzése után fenntartsa az íróval, sőt szorosabbra fűzze vele kapcsolatát. Miként kiadói tevékenységét még egykorú kiadók is jellemezték: nagystílű volt, a Franklin Társulatnak veszélyes konkurrense az olcsó, népszerű írói, az iskolai kiadványok terén. A legkitűnőbb szerzőket foglalkoztatta elgondolásainak megvalósítására.[7]

Ez vezeti akkor is, mikor Jókaitól elkéri a Nemzeti Színház iskolai Bánk Bán előadásához tartandó bevezető előadását, hogy azt a többi egybegyűjtött hasonlóval kiadhassa.[8]

1899. júl. 14-én sürgősen lekötné a Magyar Könyvtár számára Jókainak Petőfi halála 50-ik évfordulójára írt *Apotheosis* c. költeményét: „A folyó hó 31-én tartandó Petőfi-ünnepély alkalmából a „Magyar Könyvtárban", — melyben Petőfit teljesen fogjuk hozni — első sorban János vitézt óhajtjuk közzétenni. Felette időszerűnek s a Petőfi-füzetekhez legméltóbbnak is tartanók, ha ezen ünnepély alkalmából bevezetéskép megjelenne a János vitéz előtt Méltóságodnak azon apothesise, melyet a budai arénában szándékozik Méltóságod személyesen előadni."[9] Biztosítja a továbbiakban Jókait, hogy számára az átengedett költemény teljes füzetnek számít és kéri az írót, hogy az időben való megjelentetés érdekében, minél előbb nyilatkozzék.[10]

A Franklin Társulat növekvő aggodalommal figyelte Wodianerék egyre fejlődő vállalkozásait és csak a megfelelő alkalomra vártak, hogy annak gátat vethessenek. Az alkalom nem késett. 1899. dec. 14-én már a következő fenyegetőhangú tiltakozó levelet intézhették a Wodianer-céghez: „Legnagyobb meglepetésünkre azt látjuk, hogy a Magyar Könyvtár 146. füzete Jókai: Nagyenyedi két fűzfáját tartalmazza. — Miután a munka kizárólagos kiadási joga örökre minket illet, s rajtunk kívül annak lenyomatására senki engedélyt nem adhat, kérdést intézünk Önökhöz: mi jogon adták ki Önök a szóban forgó utánnyomást? — Illő tisztelettel Benkő." A Franklin T. pecsétjével ellátott levelet Benkő Gyula ügyvezető igazgató írta alá, aki elsőrendű feladatának tekintette a Társulat kiadványainak minél szélesebb körben való terjesztését, biztosítását.[11]

[7] Vö. A Révai—Franklin per. Bp. 1912. Révai Irod. Int.

[8] Levele Jókaihoz 1899. márc. 28-án.

[9] Az *Apotheosist* Nagy Bella színésznő mondta el a Budai Színkör színpadán, aki még ezen év szept. 16-án az író második felesége lett. E szereplését „Visszaemlékezéseiben" (kéziratban a Petőfi Irod. Múz. Kézirattárában) így írja le: „Közeledett Petőfi halálának ötvenedik évfordulója. Makó (a Budai Színkör igazgatója) díszelőadással ünnepelte meg ez évfordulót. Jókai írt egy magasan szárnyaló, hosszú, gyönyörű szép verset, a mely természetesen Petőfi életét és halálát dicsőítette. Az „Apotheosist" én mondtam el, a színpadon Petőfi szobrával szemben állva, nemtőnek öltözve, meglánccolva, mely láncokat később a vers folyamán a nemtő széttépi és ledobja magáról . . . Leírhatatlan siker volt."

[10] Jókai *Apotheosis* c. költeménye nyomtatásban először 1899-ben alkalmi kiadványként jelent meg az Athenaeumnál 1 lapon.

[11] Benkő Gyula, aki a Pallas Irod. R. t.-től került 1894-ben a Franklinhoz, szívén viselte és nagy körültekintéssel, eréllyel bonyolította a Társulat ügyeit. Ebben az időben — Benkő 10 évet töltött a Franklinnál — az ügyvezetés ellenőre Heinrich Gusztáv igazgatói rangban, az irodalmi tanács elnöke Gyulai Pál. Kívülük még számos rangos tudós és kiadói szakember vett részt a Franklin kiadói tevékenységében. Wodianerék velük álltak szemben. — Amíg a Franklin Társulat 1873-ban korában talán a legnevesebb pesti könyvkiadó: Heckenast Gusztáv vállalatából nőtt ki, Lampel R.

Wodianerék érezték, hogy nem tisztázott az ügyük, már másnap átírnak JÓKAInak, mellékelve Franklinék levelét: „Eszerint a Franklin társulat abban a képzeletben él, hogy 1. A népvilága, 2. A nagyenyedi két fűzfa, 3. Az új földesúr című művekhez nemcsak a szövegkiadást szerezte meg, hanem a jegyzetekkel és bevezetéssel bővített, s egyáltalában minden képzelhető kiadást is örök időre." A továbbiakban hivatkozik a művekre kötött, JÓKAIval közös szerződésükre mondván még: „Méltóságod bizonyára tudta midőn a szerződést megkötni méltóztatott, hogy a Franklin társulatnak máshoz, mint a nagyközönség számára szolgáló rendes szövegkiadáshoz joga nincs: kérem kegyeskedjék a Franklin társulatot jogáról lehetőleg mielőbb felvilágosítani."

JÓKAI 1899. dec. 27-én eleget tesz kérésüknek; a Franklin Társulatnak így ír:

„Tisztelt Igazgatóság! A Wodjaner cégnél jelent meg egy kis elbeszélésem, a nagyenyedi két fűzfa cím alatt jegyzetekkel ellátva, erre a kiadásra én adtam az említett cégnek beleegyezést: ezért nagyon kérem a Franklin igen tisztelt igazgatóságát, hogy emiatt ne indítson pert Wodjáner cége ellen, mert abban „én" lesz a vesztes fél, aki a kiadásba beleegyeztem. Hasonló beleegyezést más cégeknek is adtam, mint a Singer és Wolfernek is, soha emiatt a szerződéses kiadóim kifogást nem tettek. Az egész olyan bagatelle ügy, amely miatt nem érdemes Franklin és Jókai között nyilvános viszálykodást kezdeni; mikor különben egész jó barátságban élhetünk. — Kérem ezt a dolgot ad acta tétetni. — Legnagyobb tisztelettel maradok régi igaz híve Dr. Jókai Mór."

Franklinék dec. 29-én válaszolva JÓKAInak *A nagyenyedi két fűzfa* ügyében, személyére való tekintettel vele szemben minden kártérítésről lemondanak. Ami Wodianeréket illeti, tőlük 100 frt-ot követelnek, melyet „mint igénybe nem vett bírságpénzt" az Írói segélyegyletnek adnak. Teszik ezt annál is inkább, mert ez már a harmadik eset, midőn a szóbanforgó cég megkérdezésük nélkül olyan irodalmi műveket ad ki, melyekről tudta, hogy a kiadói jog azoknál őket illeti meg. — Végül arra kérik az írót, hogy a jövőben minden egyes esetben, ha náluk megjelent bármelyik művéről, bármilyen módon intézkedni óhajtana, előzetesen értesítse őket, nehogy olyan kellemetlen helyzet álljon elő, mely őket az intézkedés megtagadására késztesse. Levelüket BENKŐ és HEINRICH igazgatók írták alá.

Megállapíthatjuk, hogy JÓKAI tudatosan kötötte szerződéseit a Wodianer céggel. RÉVAI Mór János *Emlékirataiban* e tettét „a beállott szenilitás egy jelének" minősíti, utal állítólagos anyagi zavaraira is.[12] Leszögezi, hogy bár

(Wodianer és Fiai) cége nem hivatkozhatott ilyen fényes elődre. A breslaui származású LAMPEL Róbert főképpen tankönyvkiadó volt, és nem rendelkezvén saját nyomdával, többek között WODIANER Fülöp nyomdájával készíttette el kiadványait. LAMPEL Róbertnek 1874-ben bekövetkezett halálakor üzletét WODIANER Fülöp vette meg, ekkor költözteti vállalatát az Andrássy-út (ma Népköztársaság útja) 21. sz. alá. A LAMPEL szellemében tovább vezetett üzlet egyre sikeresebb és működéséért elnyeri a cs. és kir. udvari szállítói címet. 1896-ban a cég 100 éves jubileumára kibocsátott kiadványjegyzéke 1495 kiadványt — 1769 kötetben — sorol fel, ebben tankönyvkiadványai 300, pedagógiai 182, ifjúsági 119, a szépirodalom 129 művet tesznek ki. Igen sok a sorozatos mű, közöttük legnevezetesebb, a FRANKLIN számára legfájóbb kiadványa a Magyar Könyvtár, mely RADÓ Antal szerkesztésében indult meg. A narancssárga füzetek modern magyar és külföldi remekműveket hoztak és Magyarország legelterjedtebb kiadványai közé tartoztak. Ezzel állt szemben a FRANKLIN-féle és GYULAI Pál által szerkesztett Olcsó Könyvtár, mely inkább a klasszikusokat jelentette meg.

[12] RÉVAY Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai.* Bp. 1920. Révai Testv. 2. köt. 300. l.

A nagyenyedi két fűzfa, Népvilág, Az új földesúr jegyzetekkel és magyarázatokkal, kivonatosan, úgynevezett iskolai kiadásokként jelentek meg WODIANERnél, mégis a szerzői jogbitorlás esete forgott fenn, mert a Franklin nem adott engedélyt ezeknek közrebocsátására. Ami pedig WODIANER egyéb válogatásait illeti és nem szerepeltek a Nemzeti kiadásban, vagy azóta irattak, melyekből alakult volna egy „Jókai Árvái javára rendezendő kiadás," ez Révait sértette volna, minthogy ő szándékozott JÓKAI hátrahagyott műveit kiadni és meg is tette.[13] RÉVAI azonban jogilag nem sérelmezhette Wodianerék szerződéseit, mert saját bevallása szerint JÓKAInak náluk elsőként kiadott műve, a *Páter Péter* (1880) óta, „hihetetlenül hangzik, de tény és valóság, nem volt velük kötött írott szerződése egészen a 100 kötetes nemzeti kiadásig, amikor is a jubileumi bizottság kívánságára kellett az íróval szerződniük."[14] Ami pedig a honoráriumot, példányszámot illeti, a más kiadókkal kötött Jókai-szerződések kulcsa alapján történt a kiszámítás, „ő ismerte a könyvpiacot, tudta, hogy 2000 példánynál többet az ún. drága princepskiadásból a kiadó nem mer kinyomatni és ebben teljesen védve látta a maga érdekeit." Révai szerint 8—10 esztendeig eltartott ez a példányszám, azután JÓKAI művét átadta a Franklin társulatnak, később a Pfeifer Ferdinánd cégnek is népszerű kiadásaik számára.

RÉVAI, szerződései nem lévén JÓKAIval, csak kérdést intézhetett az íróhoz és WODIANERhez a történtekről. JÓKAI nem adott elégséges felvilágosítást; az író úgy gondolta, hogy neki joga van bizonyos tárgyú és tartalmú írásait iskolai kiadások részére átengedni, így is informálták. Feltételezte azt is, hogy WODIANER érintkezésbe lép majd az illetékes kiadókkal, keresi és megtalálja velük a megegyezést, hasonlóan a Nemzeti Kiadás létrehozásakor (1894), midőn minden érintett kiadó engedélyezte RÉVAInak — egyik legérintettebb éppen a Franklin volt — a nála korábban megjelent Jókai-mű felvételét a jubileumi kiadásba. JÓKAI méltán hihette, hogy kiadóinak e magatartása más alkalmakkor is példát ad hasonló eljárásra.

A Franklin Társulat nyeregben érezte magát annál inkább, mert még 1886. márc. 23-án hivatalos iratot intézett JÓKAIhoz GYULAI Pálnak és az igazgatóválasztmány tagjának, JURANY Vilmosnak — igazgatói minőségben is működött — aláírásával, cégpecséttel ellátva, melynek célja volt áttekinteni és újból megerősíteni az író és a kiadó között az évek folyamán létrejött és sok egyes levélben tárgyalt szerződési viszonyt; egyben összefoglalták a köztük érvényben levő megállapodásokat

„Eszerint a Franklin Társulat kizárólagos kiadói joggal bír az író mindazon munkáit illetőleg, melyek eddig náluk Népszerű kiadásukban megjelentek, vagy ezután kiadásukban megjelenni fognak. A »Népszerű« sorozatot továbbra is gyarapítani kívánják Jókai mindazon műveivel, amelyeknek kiadói tulajdonjoga más kiadókkal kötött szerződések értelmében akár Jókaira, vagy örököseire visszaszállnak. Miután a Népszerű kiadásban megjelent, vagy megjelenő műveknek a Franklin kizárólagos jogi tulajdonosa, önérthetőleg jogukban áll e művek bármelyikéből más kiadást is, esetleg díszesebb, vagy képekkel ellátott kiadást is rendezni."

— Leszögezik még pontosan a JÓKAInak járó tiszteletdíjat is, majd átiratukat azzal zárják, hogy az tekintendő ezentúl — minden eddigi megállapodásukat hatályon kívül helyezve — egyedül érvényesnek.

[13] *Jókai Mór hátrahagyott művei.* Bp. 1912. Révai Testv. 1—9. köt.
[14] RÉVAY Mór János id. mű, 1. köt. 180. l.

JURÁNYnak az átiraton való szerepeltetése szándékos volt: figyelmeztetnie kellett JÓKAIt HECKENAST Gusztávra, akivel a Népszerű Jókai kiadásokra először szerződött és az utód Franklin erre nézve is jogutód lett. JURANY ugyanis már HECKENAST vállalatában is fontos szerepet játszott a kiadások körül és a Franklin elődjének értékes kulturális tevékenységét kívánva folytatni, JURÁNYt azzal a céllal vette át, hogy a vállalatot HECKENAST szellemében és üzleti hagyományai alapján vezesse. HECKENASThoz JÓKAIt barátság fűzte, amely az írónak ifjúkori kapcsolataira tekinthetett vissza; az *Életképek*nek, HECKENAST szépirodalmi divatlapjának (1846—1848.) 21 éves korában, 1847. júl. 1-től lesz a szerkesztője és ezután legtekintélyesebb lapjainak szerkesztője és munkatársa,[15] nemkülönben önálló kötetkiadványainak keresett szerzője.[16]

JÓKAI igen nagyra becsülte kiadóit, vallotta és le is írta: „A fordító és a jó kiadó az írónak az, ami a szárnya a madárnak. Egy toll még nem röpít el."[17] Professzionista írónak tudta magát, aki munkái jövedelméből él és kiadói „segédkezére" hálával emlékezett. Felsorolva azokat HARTLEBENnel és HECKENASTtal kezdte s róluk még így írt: „Az első regényem megjelenése után életpálya lett rám nézve az irodalom. Voltak már kiadók, akik tisztességes honoráriumot fizettek egy kezdő magyar írónak, akinek nyelvén nem is értettek. Németek voltak. Hartleben, Heckenast. Dicséretre méltó derék emberek."[18] HECKENASThoz azonos politikai álláspontjáért is ragaszkodott. A kiadásában megjelenő *Életképek*ről szólva hangsúlyozza: „Én a liberális irányzatú szépirodalmi lapnak, az „Életképeknek" lettem a szerkesztője. Ebbe a lapba dolgoztak a magyar költővilág matadorai. Különösen az ifjú nemzedék s annak vezérszelleme, Petőfi, kivel a legbensőbb barátság fűzött össze évek óta."[19] Az *Esti Lapok*at a „magyar girondisták" orgánumának mondja. Visszaidézi azt is, hogy a magyar életet visszatükröző tiltott könyvekből szerezte tájékoztató ismereteit és tudvalévő, hogy ezeket HECKENAST csempészte be lipcsei könyvkiadó sógora, WIGAND Ottó segítségével az országba, hogy terjessze az ellenzéki értelmiség körében.[20] JÓKAInak e kiadójával mindvégig harmonikus volt az összeműködése, méltán várhatta el ugyanezt az utód Franklin Társulattól, amely továbbra is jövedelmező kiadásokat rendezett sajtó alá az „örökölt" szerződések alapján.

[15] *Esti Lapok*, 1848—1849. máj. 8. (Pest, Debrecen, Pest), *Vasárnapi Újság*, 1854. márc. 5-től 1863-ig, *Magyar Sajtó*, 1857. jún. 6. — 1858. júl. 31. és 1861. — E szerkesztői tevékenysége mellett számos közleménye jelent meg HECKENAST lapjaiban. Említenünk kell a SZILÁGYI Sándor szerkesztésében 1850-ben megjelent Magyar Emléklapokat, Magyar Írók Füzeteit és a Pesti Röpíveket, melyekkel a szabadságharc leveretése után HECKENAST megkísérli megszólaltatni az elnémult írókat. JÓKAI Sajó álnéven vagy csillagjegyekkel ír ezekbe.

[16] Jókainak Heckenastnál 1848-ban jelent meg először műve *Vadon virágai* címen, 2 kötetben. Két évig, a kritikus időben természetesen szünet állt be, 1850-ben ugyancsak Sajó álnév alatt két kötetben elbeszélések *Forradalmi és csataképek* címen. Ekkor megint szünet következett. Majd a *Vasárnapi Újság* szerkesztői tevékenységével párhuzamosan újból megjelenteti műveit HECKENAST. A Franklin contra Wodianer-per tárgyát képező *Népvilág*ot Heckenast 1857-ben, 2 kötetben adta ki; *A nagyenyedi két fűzfa* a *Carinus* c. elbeszéléssel együtt pedig sorozatának; *Jókai Mór munkái. Népszerű kiadás, 16., Az új földesúr* 44—47. kötetenként jelent meg.

[17] *A Jókai-jubileum és A nemzeti díszkiadás története*. Jókai Mór művei. C. köt. Bp. 1911 Révai., 132. l.

[18] Uo. 131, 139. l.

[19] Uo. 140. l.

[20] Uo. 141, 146. l.

Az utód ezúttal kérlelhetetlen volt és 1900. januárjában igazgatósági ülésen hozott határozattal utasította ügyészét, Dr. HAJDUSKA Emilt, hogy a pert Wodianer ellen haladéktalanul indítsa meg. JÓKAI jogi képviselője családi barátja, Dr. SEBESTYÉN József ügyvéd, aki már második házasságával kapcsolatban felmerült számos ügyében tényked ett. 1900. máj. 2-án a következő levelet intézi hozzá:

„Tisztelt Doktor Úr! Kedves Barátom! Értesülve arról, hogy a Franklin könyvkiadó cég a Wodjaner Arthur könyvkiadó céget beperelte az én „Nagyenyedi két fűzfa" című elbeszélésemnek iskolai használatra kivonatossá tett kiadása miatt, sietek Önnel tudatni, hogy az ügyben a szavatosságot elvállalom a Wodjaner cég mellett, s felkérem Önt, hogy engemet az ügyben, mint meghatalmazott védő ügyvédem, a bíróság előtt képviseljen és támogasson. Kiváló tisztelettel maradok igaz híve Dr. Jókai Mór."

Közben WODIANER siet még egy perré válható Franklin-ügyét feltartóztatni: ugyanis megjelentette Magyar Könyvtár c. sorozatának 168. füzeteként JÓKAInak *A gazdag szegények* c. vígjátékát, amely hét esztendővel előbb a Franklin Népszerű Jókai sorozatának *Szinművek* c. kötetében látott napvilágot. Azzal védekezik Franklinnál, hogy az író a kéziratot neki saját maga ajánlotta fel, mert nem emlékezett már arra, hogy az már megjelent. Még a vígjáték kéziratát is bemutatja igazolásul a Franklinnak, majd közli, hogy „kötelességszerűleg" bevonja a *Gazdag szegények* összes példányait s azokat meg fogja semmisíteni. Igéri azt is, hogy JÓKAI személyesen fogja a Franklin Társulatot felkeresni, hogy „ez ügyet, valamint a még mindig függőben levő „Uj földesúr" és „Népvilág" című füzetek ügyét rendezze. Ő méltósága most egyéb munkáit kívánja compensatióul felajánlani a Franklin Népszerű kiadása számára és azt a reményét fejezte ki, hogy a Társulat az ő igen messzemenő ajánlatát el fogja fogadni, s az ügy békésen el lesz intézhető."[21]

A Franklin Társulat azonban nem ad választ WODIANERnek, minthogy jól tudja, maga is kiadó lévén, az ígért kiadványmegsemmisítés még a könyvkereskedői forgalomban is nehezen ellenőrizhető. —

JÓKAI egyelőre kikapcsolódik a rossz légkörből, feleségével együtt júniusban Párisban van, ahol ünneplik és magas körök fogadják. Az élmények témákká alakulnak és teljesen kitöltik lelkét és idejét:

„Itt drága minden perc — írja ügyvédjének, SEBESTYÉNnek — nem lehet íróskodni, van 40 tárgyam feljegyezve. Tegnap voltunk 1. kiállításban. Ázsiai orosz ország. India. Thibet. 2. A Hotel des Invalidesban. 3. A musée Luxemburgban. 4. A musée Clunyban. 5. a Notre Dame-ban. 6. Éjjel a kivilágított kiállításban. 7. Az önmozgó gyalogúton. 8. A Folie Bergeresban, láttuk Oteret. 9. Végül a Moulin Rougeben. Csupa érdekes különlegességek, a mik leírásra várnak . . . Ma pedig megyünk két múzeumba, aztán automobilon ki Versaillesba, végre a Cirqueba."[22]

De drága minden perc azért is, mert a nemzetközi világkiállításon Magyarország a Jókai-oeuvre-rel szerepelt hatalmas sikerrel: a Jókai-szoba a párisi kiállításon a többi nemzet irodalmi jellegű kiállítását felülmúlja. Ünnepli őt a Société des gens des lettres, előkelő társaságok, fogadja Émile LOUBET, a francia köztársaság elnöke. A kiállítás zsűrije a Jókai díszkiadásnak ítéli a Grand Prix-t. Dehogy gondol most ő a Franklinra, melynek Igazgatóságához

[21] Wodianer levelei a Franklin Társulatnak, 1900. ápr. 27. és máj. 1.
[22] Jókai levele Sebestyén Józsefhez, Párizs, 1900. jún. 9.

máj. 2-án egyébként is így írt: „Sietek a tisztelt Igazgatóságot értesíteni arról, hogy a Wodjaner Arthur cég, az én tévedésem folytán általa kiadott „Gazdag szegények" című színművem példányait a forgalomból kivonta és megsemmisítette. Annál fogva kérem a tisztelt Igazgatóságot, hogy ezen méltányosan befejezettnek tekinthető ügyben a további eljárást szüntesse meg. Kiváló tisztelettel igaz híve Dr. Jókai Mór." — Hazatérve a sikeres párizsi útról a régi kellemetlenség várja.

Jún. 15-én JÓKAI még mindig kénytelen keresgélni „mindenféle szerződéseit Wodjánerrel, Franklinnal és ügyvédjével, Sebestyénnel felkeresni a remélt megegyezés céljából a Társulatot."[23]

Az írónak úgy tűnik, hogy ügyvédje nem tud megbirkózni az üggyel és RÉVAY Mór János rábeszélésére 1901. febr. 1-én visszavonja megbízását SEBESTYÉNtől: „Tisztelt Ügyvéd Ur! Kérem, szíveskedjék nekem az Önnél levő ügyirataimat átszármaztatni s egyúttal megírni, hogy eddigi ügyvédi fáradozásaiért mivel tartozom? hogy ennek készséggel eleget tehessek. Dr. Jókai Mór." Febr. 3-án nyugtázza SEBESTYÉNnek a kért iratai átvételét, már kissé melegebb hangon ír, ami azzal magyarázható, hogy idegen befolyásra vonta meg ügyvédjétől bizalmát.[24] Ezt igazolja az 1901. febr. 16-án SEBESTYÉNhez intézett írása:

„Tisztelt Ügyvéd Úr! Önnek eddigi buzgó fáradozásait ügyeimben szívesen megköszönve, az ezentúliakra nézve Dr. Ardó Alfréd urat bíztam meg, kivel, mint a Révai Testvérek társaság ügyvédjével régi összeköttetésem van. Igaz tisztelettel maradok tisztelője Dr. Jókai Mór."

Azonban ARDÓ sem tudott csodákat tenni, mert WODIANER a per folyamán ragaszkodott a JÓKAIval kötött szerződéseihez, alperes létére ügyvédjével, Dr. FELEKI Bélával igazát bizonyittatta. JÓKAIval 1901. jún. közepe táján örömmel tudatja, hogy „A nagyenyedi két fűzfa, valamint a Népvilág és a Földes ur kivonatai már ki vannak nyomatva s a Népvilág meg is jelent." WODIANER „fut a pénze és illusztris szerzője után" és különösen ez utóbbi személyére való tekintetre reméli, hogy a törvényszék számára kedvező ítéletet fog hozni, ezért ügyvédje, FELEKI Béla ily iratot nyújt be:

„Tekintetes kir. Törvényszék! A Franklin Társulat magyar irodalmi intézet és könyvnyomda részvénytársaság bej. cég ellenünk a tekintetes kir. Törvényszéknél átruházott szerzői jog megsértése miatt 1500 korona kártérítési tőke és jár. iránt 9430/1901 szám alatt keresetet indított. Minthogy pervesztesség esetére dr. Jókai Mór budapesti lakós, főrendiházi tag úr ellen szavatossági igényt kívánunk érvényesíteni, tisztelettel kérjük a tekintetes kir. Törvényszéket igazolt perbeli ügyvédünk által: Méltóztassék Dr. Jókai Mór budapesti lakós, főrendiházi tag urat ezen per folyamatban létéről jelen kérvényünk II. példányának h. h. szolga útján való kézbesítése mellett értesíteni."[25]

A törvényszéki bíró jún. 14-én kézbesítteti a kérelmet a „perbehívott" írónak.

RÉVAI Mór János *Visszaemlékezései*ben úgy tünteti fel, mintha a per kedvező kimenetelét JÓKAI számára az ő és ügyvédjének a közbenjárása szorgalmazta

[23] Jókai levelei ugyanahhoz, Bp. 1900. jún. 15., nov. 23.
[24] Jókai levelei Sebestyén Józsefhez, Budapest, 1901. febr. 1. és 3.
[25] Törvényszéki iratok, 21171, 901. jún. 13., 21171, 901. jún. 14.

volna,[26] holott WODIANERnek egy 1901. jún. 19-i JÓKAIhoz intézett és állítása hitelességének tanúsítására Dr. SCHILLING Rudolf budapesti közjegyzőnél elhelyezett iratában a következők olvashatók:

„Időközben folyó hó 5-én Dr. Ardó Alfréd ügyvéd úr, aki ügyvédünkkel (Dr. Feleki Bélával) a Franklin társulat által a Magyar Könyvtárban megjelent Nagyenyedi két fűzfa című mű miatt ellenünk indított per tárgyában értekezett, levelet intézett ügyvédünkhöz, melyben azt írja, hogy a Révai Testvérek cég még 1893-ban megszerezte a kizárólagos jogot mindazon művek kiadására, melyek a nagy millenáris kiadásban megjelentek, úgyszintén azon művek kiadására is, melyek azon kiadásban foglalva nincsenek, vagy amelyeket a nevezett kiadás megjelenése után Méltóságod még írni fog. Bizonyos, hogy itt Révai Testvérek részéről csakis tévedés forroghat fenn, s kötelességünknek tartjuk a nevezett cég kijelentését Méltóságoddal közölni, hogy alkalma és módja legyen Révaiéknál a tévedést felvilágosítani. Megemlítjük, hogy amennyiben, amit nem hihetünk, Révai Testvérek akár a fentemlített munkák kiadása, akár a háromrendbeli szerződésben nekünk biztosított kiadói jogok érvényesítése miatt ellenünk pert indítana, abból még azon fel nem tételezhető esetben is, hogy mi válnánk pervesztessé, az anyagi kár csakis Méltóságodra hárulhatna. Ha pedig a nevezett cég a kiadandó munkák esetleges előzetes lefoglalása által bárminemű botrány előidézésére okot adna, azért a felelősséget már előre is magunktól elhárítjuk . . . Célra nem vezethető tárgyalások elkerülése végett pedig visszavonhatatlanul kijelentjük, hogy a Méltóságoddal kötött szerződéseinket semmi körülmények között fel nem bonthatjuk."

A Wodianer-féle tanusítványból kiemelt legjellemzőbb passzus rávilágít az öreg Jókai körül kialakult lesújtó helyzetre, melyet az érte és körülötte marakodó kiadói teremtettek. Már a fiatal színésznővel, NAGY Bellával kötött házassága miatt támadt családi viszály és ellenséges közvélemény igen megviselte érzékeny lelkületét, ezt tetézte meg a kiadói per.

Wodianer tanúsítványa mindenesetre nagy csalódást jelentett számára Révaival szemben és ez indítja arra, hogy visszatér előbbi ügyvédjéhez:

„Kedves Barátom Egy sajnos félreértés következtében visszakértem Öntől rábízott ügyirataimat Miután a félreértés teljesen tisztázódott kérem Önt, szíveskedjék ügyeimet ezentúlra is elvállalni, s engemet Svábhegyi lakásomon, e végett becses látogatásával megtisztelni. Legszívesebb üdvözlettel maradok tisztelő barátja Dr. Jókai Mór Svábhegy 1901 jún. 21."

Már 1902-re fordul az esztendő és a per tüze nem hamvad. WODIANER a harcban nem hátrál, védőpajzsa az országos hírű író, ezt igazolja az év jan. 30-án JÓKAIhoz írott levele:

„Méltóságos Uram! Egyik hozzáértő megbízottunkkkal igen nagy munkát végeztetett Dr. Radó Antal úr, a Magyar Könyvtár szerkesztője, amennyiben Méltóságodnak évtizedek óta a legkülönbözőbb lapokban megjelent és könyvbe még nem gyűjtött cikkeket, elbeszéléseket, tárcákat stb. összeiratta, hogy azokat szerződéseink értelmében a Magyar Könyvtárban közölhessük, füzetekre beosztva. Amidőn erről Méltóságodnak jelentést teszek és egyben a jegyzék egy példányát mellékelem, vagyok Méltóságodnak igaz tisztelője Lampel R. (Wodianer F. és Fiai)."

A mellékelt jegyzék 27 művet sorol fel a megjelenés helyével és évével. JÓKAI írásainak kisebb kizárásával elfogadja a tervezetet és így nyilatkozik:

[26] Révay Mór János, id. mű, 2. köt. 302—303. l.

„Tisztelt Kiadó Úr! A megküldött lajstromot áttanulmányozva, úgy találom, hogy az egész gyűjtemény, három szakasz kivételével, azon összeállításban bármikor kiadható könyvalakban. A kivett három szakasz „Novellák" címet visel. Ezeket kérem *egyelőre* mellőztetni, nehogy más szerződéssel jöjjek összeütközésbe. Kiváló tiszteletem mellett maradok igaz tisztelője Dr. Jókai Mór. 1902 febr. 21 ikén."

E levél bizonyítja régi jó kapcsolatukat és még valamit: JÓKAInak pénzre van szüksége, igaz RÉVAYnak az állítása, hogy pénzzavarral küzd. Pénzügyei akkor rendeződtek, amikor jubileuma alkalmával a nemzeti tiszteletdíjban részesült: egyszerre nagy összeg és annak kamatai fölött rendelkezett. A második házassága e rendezett helyzet pénzügyeit újra összekuszálta. Ki kellett elégítenie FESZTY Árpádné JÓKAI Róza örökségbeli követeléseit, második felesége szegény családból származott, színészi hivatását nem gyakorolta; a csupa szív, gavallér JÓKAI elvállalta második felesége egész családjának — öten voltak NAGY Belláék testvérek — az ő főrendiházi méltóságának megfelelő színvonalon eltartását. Az Erzsébet körúti új lakás előkelő módon történt berendezése, ennek és a Svábhegyen levő villájának a fenntartása, a személyzet, az olaszországi, nizzai üdülések, melyekre második feleségének családtagjai is elkísérték őket,[27] mind mind nagy anyagi megterhelést jelentettek az írónak. RÉVAY Mór János *Visszaemlékezései*ben arról ír, hogy az író feltárta előtte anyagi helyzete tarthatatlanságát és ő felajánlotta a társulat és a saját egyéni segítségét, sőt azt is, hogy — amennyiben JÓKAI óhajtja — megbeszéli a dolgot Jókainéval, minthogy az 1899. dec. 2-án kötött házassági szerződésük szerint az író összes kiadásai után járó évi jövedelmének felét feleségére ruházta. A Jókainéval történt megbeszéléskor RÉVAI feltárta az asszony előtt, hogy az utolsó években az író egyre gyakrabban vesz fel művei jövedelmére tetemes előleget és elsősorban neki is érdeke, aki JÓKAI vagyonrészese, hogy ez előlegszámla ne növekedjék mértéktelenül, mert különben a Révai Rt. beláthatatlan időkig kénytelen lesz a jövedelmet az előlegszámla és kamatainak törlesztésére fordítani. Arra is tekintettel kell lenni, hogy JÓKAIról — aki a Révai Testv. Rt. igazgatósági elnöke — senki se tételezhesse fel helyzetével járó rendkívüli előnyök kihasználását. Jókainé kifejtette, hogy férje nem tud a pénzzel bánni, ami őt is aggodalommal tölti el és nem a háztartás emészti fel a nagy összegeket, hanem az író tékozló hajlama. Végül is magára vállalta, hogy JÓKAInak mindennemű jövedelmét ezentúl csak ő fogja kezelni és JÓKAI neki adja át a részére folyósított összegeket, előleget nem vesz fel, adósságot nem csinál. Az író ettől kezdve valóban nem kezelhette önállóan jövedelmét.[28] — E megállapodás 1903-ban jött létre. Mindaddig JÓKAI igyekezett minél jövedelmezőbbé tenni írásait.

1902. május 15-én a budapesti kir. törvényszék meghozza ítéletét A nagyenyedi két fűzfaperben:

[27] Erről Jókai levele is tanúskodik: „Kedves öcsém Lajos. (ti. Nagy Bella öccse) Igazgató Urad szíves volt hozzám üdvözlő levelet írni, melyben Rólatok dicsérettel emlékezik meg, ami nekem nagyon jól esett. Így folytassátok mindvégig. Nemsokára hazamegyünk már Budapestre: ölelni fogunk Benneteket. Itteni örömteljes élményeinkről majd sok elbeszélnivalójuk lesz a lyánkáknak (felesége hugai), az édes mamának, de különösen az én drága kedves Bellámnak, ki nagyon meg van elégedve a Nizzában töltött idénnyel. Én is örömmel emlékezem a Riviérán töltött napokra vissza, amiről írtam és közöltem is egyetmást: ha otthon leszünk, meglátjátok. Most minden jókat kívánva Nektek, ölellek csókollak Dezsőkének is add át csókjaimat (Bella másik öccse) szerető bátyátok Dr. Jókai Mór. Nizza 1904. April 5."

[28] RÉVAY Mór János, i. m. 2. köt. 305—309. l.

„A kir. törvényszék alperes (Wodianer) által a magyar könyvtár című sorozat 146. füzetében foglalt Jókai Mór „Nagyenyedi fűzfa" (sic!) című beszélyének többszörözésével, közzétételével és forgalomba helyezésével, az ezen beszélyre vonatkozólag felperesre (Franklin) átruházott szerzői jogot bitoroltnak megállapítja, a fenti kiadvány meglevő példányainak elkobzását elrendeli és annak foganatosítása iránt az 1884. évi 1686 sz. I. M. rendelet 18 §-a értelmében a budapesti V. ker. kir. járásbíróságot megkeresi. Kötelezi alperest, hogy felperesnek 180 korona kártérítési tőkét és 275 korona perköltséget 15 nap alatt végrehajtás terhe mellett fizessen meg. Büntetés kirovása mellőztetik. Felperesi ügyvéd díja és költsége 200 koronában, alperesi ügyvédei 200 koronában állapítatnak meg."

Az indokolás még megállapítja a Franklinnak a műre vonatkozó kizárólagos jogát szerződésére hivatkozva és azt is, hogy ily körülmények között a szerző nem volt jogosult az alperesre semmiféle kiadás jogát átruházni és ezért az alperes a szerzőtől nyert jogra nem hivatkozhatik.

Jókai szavatosként Wodianer fellebbezéséhez csatolta kifogásait az ítélet ellen, ugyanakkor 1902. okt. 6-án újból megpróbálja levelében Franklint jobb belátásra bírni:

„Igen tisztelt Igazgatóság! Mint méltóztatik tudni, a Lampel—Wodjaner Kiadó cég a Magyar Könyvtárban „Népvilág, A nagyenyedi két fűzfa és az Új földesúr" című elbeszéléseim és regényeimből úgynevezett iskolai kiadásokat adott, amit a Lampel cég velem 1898 évi március hó 30-án és ugyanez év április hó 2-án kötött szerződés alapján feljogosítva tehetett. Én ezen szerződéseket jóhiszeműen kötöttem. Azon véleményben voltam, hogy ezen iskolai kiadások a Franklin társulat jogát nem érintik. Később, midőn a tisztelt Társaság a Lampel céget ezen kiadványok miatt beperelte, jöttem tudatára annak, hogy a Lampel céggel ily szerződés megkötésére a tisztelt Társaság véleménye szerint joggal nem bírtam. Anyagi kérdésekről levén szó, a Lampel cég engem ezen perekbe szavatosként idézett s én kénytelen voltam a szavatosságot elvállalni. A perek megindítása után a szerződéseket áttanulmányoztam s meggyőződtem arról, hogy a Lampel cég ezen kiadmányokon felyül sok egyéb művem kiadására is igényt tarthat, melyeket neki eladtam jóhiszeműleg, amihez jogom nem volt. A különböző kiadókkal való pereskedést elkerülni akarván, hosszas tárgyalások után végre a napokban sikerült megkötnöm azon egyezséget, mely szerint a Magyar Könyvtárban eddig megjelent fennemlített három művemen felyül a Lampel cég nem lesz jogosítva a Franklin társulat szerzői tulajdonjogát képező műveimből több munkámat megjelentetni. Ennek ellenében én azon kötelezettséget vállaltam, hogy a Franklin társulatnak a három művem Lampel féle kiadmányban megjelenése által okozott minden kárát megtérítem, illetve kötelezem magamat kieszközölni a tekintetes Igazgatóságnál, hogy a Lampel—Wodjaner cég ellen folyamatba tett pereket be méltóztatik szüntetni. Fontos anyagi érdekemről levén szó, azon kéréssel járulok a tekintetes Igazgatósághoz, méltóztassék az én személyemre való tekintettel a Lampel cég ellen folyamatba tett pereket beszüntetni. Ne méltóztassanak ezen kérelmem tárgyalásánál a Lampel cégre tekintettel lenni, hanem csakis én reám, aki kötelezettséget vállaltam ezen perek beszüntetésére. Én a tisztelt Társaság minden kárát a sajátomból kész vagyok megtéríteni s szívesen teszem azt, bármily anyagi áldozatomba kerüljön is, mert meg vagyok afelől győződve, hogy hasonló kellemetlenségem jövőre sem nekem, sem a tisztelt Társaságnak, sem többi kiadóimnak nem fog lenni. Hivatkozom azon negyven év óta fennálló barátságos és üzleti jó viszonyra,[29] mely a Franklin társaság és köztem háborthatlanul és megszakítatlanul fenn állott, s mely különösen megnyilatkozott irányomban munkáimnak jubiláris összes kiadása alkalmából, mely a Franklin társulat nagylelkű beleegyezése mellett jöhetett csupán létre, amidőn azt a reményt táplálom, hogy a Franklin társulat ugyanezen barátságot és nagylelkűséget a jelen esetben sem fogja megtagadni tőlem s azáltal engemet nagy nyugatalanságtól és anyagi veszteségtől fog megszabadítani, s az eddiginél is nagyobb hálára kötelezni. Legmélyebb tisztelettel maradok a tekintetes Igazgatóságnak mélyen tisztelő híve és szolgája Dr. Jókai Mór".

[29] 40 évvel előbb a cégtulajdonos Heckenast Gusztáv volt.

Mikor JÓKAI ezt a kanosszázó hangú levelet írta, szenvedte el Károly bátyja elhalálozását is. Az ország közvéleménye részvéttel fordult feléje; a Franklin is megszánta az öreg írót és megszüntette a Lampel elleni pert azzal a feltétellel, hogy a Magyar Könyvtárban eddig megjelent Jókai-kiadásokat következmények nélkül tudomásul veszi, de a jövőben hasonlókat a Lampel cég nem adhat ki. Wodianer azonban az író legnagyobb elkeseredésére nem akart elállni szerződéseitől. Fennmaradt ezen időszakból Jókainak egy levélfogalmazványa ismeretlenhez, felpanaszolja Wodianer makacsságát, hogy nem akarja az ő kiadói jogát szabályozó új szerződést, melyet már FRANKLIN, RÉVAI és JÓKAI szignáltak, aláírni.

„Ezzel a vonakodással engemet tetemesen megkárosít — írja — én elvesztek miatta ötezer forintot, melyet Révaiéknak kellene részemre kiszolgáltatni. De nem bánnám má ezt a veszteséget sem, többet is vesztettem már életemben, csak lenne valahára vége ennek a pokolbeli gyötrelemnek, amivel engemet kiadói processzusok éjjel nappal kínoznak. A mai karácsony ünnepem dacára családi megelégedésemnek, tönkre van téve. Ezt a tortúrát tovább ki nem állom. Húzzák le a bőrömet, szíják ki a véremet; de végre hagyjanak megnyugodni, hisz átkozottabb kedélyállapotban vagyok, mint egy kurrentált gonosztevő. Én kénytelen leszek, ha ennek a gyötrelemnek vége nem szakad, az egész ügyemet nyilvánosság elé hozni, ami a benne résztvevő felek egyikének sem fog javára válni: nekem legkevésbé."

Így csengett ki az 1902-ik esztendő és úgy látszott, hogy 1903 sem hozza meg az író békéjét. Február 8-án levelet ír ügyvédjének, SEBESTYÉNnek az áldatlan Franklin—Révai—Wodianer ügyet panaszolva s azt, hogy hosszú hónapokon át tartó veszteglés és huzavona után is ott tartanak, ahol a dolog kezdetekor. Nem szemrehányásképp mondja, mert tudja, hogy SEBESTYÉN szerette volna jól és gyorsan befejezni, de hát a jóakarat egyedül nem elegendő. „Öreg ember vagyok — folytatja — nem tudom meddig élek s nem akarom, hogy holtom után egy ilyen rettenetes hosszadalmas ügy, mint ez volt eddig, elintézetlenül maradjon. Be fogja tehát látni, hogy szükségesen cselekszem, amikor ügyem vezetését egy más ügyvédre akarom átruházni. Az ügyvéd személyére nézve már megállapodás is történt." JÓKAIt ezen elhatározásában ismét RÉVAY befolyásolta és újólag ügyvédjét, Ardó Alfrédot ajánlotta. Azonban erre már nem került sor, mert egy nappal később, febr. 9-én megérkezik az íróhoz Sebestyén válasza, közli, hogy tudomásul vette Jókai képviseletének megszüntetését, valamennyi nála elfekvő Jókai ügyiratot az új jogi képviselőnek át fog adni. Egyben tudatja: „A Wodianer ügy Méltóságod és jogutódai szempontjából várakozáson felül fényesen, *véglegesen* teljesen be van fejezve. E tekintetben az illetőnek (ti. Jókai új ügyvédjének) semmiféle felvilágosításra sőt eljárásra sem lesz szüksége." SEBESTYÉN levele tiszteletteljes és udvarias, mégis érezhető sértődöttsége.

JÓKAI felszabadul a nyomasztó lelkiállapotból és miként az első alkalommal tette SEBESTYÉNnek számára szolgáltatott ügyvédi működése megszüntetésekor, most is szeretné meg nem történtté tenni a másodszori hasonló lépését: személyesen és levélben igyekszik ügyvédjével a dolgot feledtetni:

„Tisztelt Doktor Úr! Folyó év febr. 9-én én egy levelet küldtem Önnek melyben visszakértem irataimat azon megokolással, hogy Ön ügyemet befejezni nem tudja. Ezen levelet én téves informátio alapján írtam. Ezt tökéletesen bizonyítja azon tény, hogy Ön időközben ügyemet a legjobb sikerrel, várakozásomon fölül jól befejezte. Amit tegnap esti ittlétekor, amidőn még Önnél lévő irataimat elhozni szíves volt, szóval el-

mondtam, indíttatva érzem magamat Önnel levélben is tudatni. Nálam teljesített ügyvédi ténykedéséért fogadja tehát ez úton is legnagyobb köszönetemet és elismerésemet azon buzgóságért és lelkiismeretességért, melyel ügyeimben eljárt. S miután honoráriuma iránt tett ismételt kérdésemre Ön most is azt válaszolta, hogy nem fogad el tőlem semmiféle díjazást, fogadja emlékül tőlem 100 kötetes összes munkáim díszkiadását, mint elismerésem és köszönetem csekély tanújelét. Maradok Önt üdvözölve igaz tisztelettel Dr. Jókai Mór. Budapest 1903 Martius 1-én."

SEBESTYÉN azonos dátummal, a levél vétele után azonnal válaszol az írónak. És bár állhatatosasan megmarad a Jókai ügyvédi ügyeitől való visszalépése mellett, hangsúlyozza, hogy ez nem az ő személye miatt történt.

„Rajongóbb tisztelője senki sem lehet Jókai Mórnak nálamnál; s ez így lesz ezután is mindörökké. S épen ezért szégyenkezve fogadom szíves ajándékát — de nagy köszönettel tartom meg — hogy egykoron büszkén mondhassam, hogy ügyvédi tevékenységemet maga a költő király azzal vélte legméltóbban — anélkül hogy megérdemeltem volna — meghálálni, hogy saját műveivel ajándékozott meg engem."

SEBESTYÉNnek e vallomásos köszönete egyben az évekre nyúló kiadói pernek befejező akkordja. Igazi alapindítéka a nagyolvasottságú Jókai-művek jövedelmezősége, a kiadók rivalizálása volt. Ezt igazolja „A Révai—Franklin per" c. mű is: „A Franklin kiadói egyeduralkodásra törekedett mindig, a többiek folytassanak részletüzletet. Mindenkit maguk alá akartak gyűrni, mert nekik van pénzük" (vö. id. mű 107.). WODIANER Arthur sem bírta a velük való folytonos üzleti harcot, amely mögött megszüntetésüknek törekvése rejlett és megvételre ajánlotta fel Franklinnak vállalatát 1,650 000 koronáért. A Társulat természetesen beleegyezett, mert elérte célját: megszűnt a versenytárs és minden modern és jövedelmező vállalkozását bekebelezhette mégpedig harag nélkül, mert a cégtulajdonost, WODIANER Arthurt beválasztotta az ügyvezető végrehajtóbizottság tagjai közé; ez a sakkhúzás is eredményes volt, hiszen kiváló, képességei teljében levő szakembert nyertek.

JÓKAI pedig, aki azt vallotta: „Az írónak az a tulajdona, amit papirosra vetett épen olyan elsajátíthatatlan örökül marad családjára és jogutódaira, mint az általa ültetett erdő, aminek a becse annál nagyobb, mentül tovább nő" — egy esztendő múlva bekövetkezett halálakor e perrel sem hagyott elintézetlen ügyet örököseire.[30]

PIROSKA D. SZEMZŐ

Mór Jókai, engagé dans un litige de droits d'auteur, au déclin de sa vie

Dès le moment où Mór Jókai — romancier hongrois célèbre du XIXe siècle — est devenu écrivain connu, la rivalité pour la diffusion de ses oeuvres s'est engagée entre les éditeurs de plusieurs pays. Ses ouvrages, en effet, ont connu et connaissent encore un succès de popularité extraordinaire, ils ont été traduits en presque toutes les langues importantes du monde.

Par conséquence il est bien entendu qu'en quelle mesure était pénible pour Jókai la poursuite d'un procès, dont les antécédents remontaient au 30 mars 1898, date d'un contrat qu'il avait conclu avec la librairie et maison d'édition Róbert Lampel (F. Wodia-

[30] Jókai Mór: *Az írói jog tulajdonának elévüléséről!* A Hon 1880. jún. 29. 165. sz.

ner et Fils) au sujet de la publication de plusieurs de ses ouvrages; ces publications touchaient notamment — et ceci d'une manière contestable — la sphère d'intérêt de la Société Franklin et celui des Éditions Révai de Budapest.

L'auteur donne l'exposé de tous les contracts conclus par Jókai en 1898 et 1899 avec la maison Lampel — Wodianer, cite le contenu de plusieurs lettres: de celles écrites par Jókai à propos de ces ouvrages, de celles qui provenaient des éditeurs Franklin et Révai et de leurs avocats, il fait connaître en outre les pièces du dossier du procès; celui-ci a été intenté en 1900.

Wodianer avait concentré tous ses efforts à diffuser les ouvrages de ce romancier très populaire dans les couches les plus larges du public, sous forme de collections, d'éditions à prix modique; c'est à ce but que fut créée la «Magyar Könyvtár» (Bibliothèque Hongroise).

Voyant l'activité de Wodianer, l'inquiétude des éditeurs Franklin et Révai s'accrut de plus en plus. Franklin néanmoins pouvait se croire couvert, ayant adressé en 1886 un document officiel à Jókai, document qui résumait et confirmait les accords antérieurs conclus avec lui; ce texte mettait un certain accent sur les ouvrages parus dans sa collection „Népszerû Kiadás" (Éditions Populaires). L'initiateur de cette série, qui était appelée de jouer le rôle des «Ouvrages Jókai à prix modique» était le prédécesseur immédiat de la maison Franklin, soit Gusztáv Heckenast, l'éditeur pestois célèbre du XIXe siècle, connu partout en Europe. La situation de Révai par contre était plus difficile; voici comment il en parle dans l'histoire de son entreprise: «Avant l'édition jubilaire des oeuvres de Jókai nous n'avons eu aucun écrit avec lui»; ainsi ils n'avaient pas la possibilité d'entreprendre des démarches légales contre Wodianer. Ils possédaient toutefois une arme forgée en cachette: ils encourageaient Franklin à défendre ses droits.

Le procès fut intenté par Franklin en 1900 au sujet de trois romans édités dans la collection «Magyar Könyvtár», intitulés respectivement: «A nagyenyedi két fűzfa» (Les deux saules de Nagyenyed). «Népvilág» (Monde du peuple) et «Az új földesúr» (Le nouveau seigneur). Au cours du procès ils ont fait valoir les contrats anciens que Gusztáv Heckenast avait conclus avec Jókai.

Le fait de voir surgir le nom de Heckenast dans le procès déconcertait Jókai dans une certaine mesure, car Heckenast avait été son ami, dès son jeune âge, cet ami l'avait chargé de la rédaction de plusieurs organes importantes de Pest, qui étaient en sa possession, en outre Heckenast lui assurait la parution des ses ouvrages, en hongrois et en allemand, sous forme de volumes bien soignés et conformes au goût de l'époque.

Au cours du procès Wodianer a fait appeler Jókai comme garant. Cette mesure a été prise dans l'espoir que le tribunal s'abstiendra de prononcer un jugement qui serait défavorable à l'auteur qui jouissait d'une considération générale dans le monde entier. L'argumentation de Wodianer consistait à affirmer que Franklin se trompe, que ce ne serait pas l'édition augmentée de notes et de préfaces dont Franklin a obtenu le droit d'édition et que ce serait seulement le texte simple que celui-ci aurait le droit de publier sous une forme qui ne devrait pas ressembler aux publications éditées par lui, Wodianer.

Jókai tâchait d'aplanir les différends entre ses éditeurs, il leur adressait des lettres à cet effet et poursuivait des pourparlers avec eux, mais l'espoir d'un gros profit les incitait à continuer leur lutte; ils ne voulaient pas s'arranger. En 1902 Wodianer perd le procès: le tribunal ordonne la confiscation des ouvrages en litige, prononce l'interdiction de leur diffusion, constate l'usurpation des droits d'auteur, le défendeur, Wodianer est condamné aux frais. Dans le texte des motifs le tribunal relève que l'auteur n'était autorisé à céder aucun des droits d'édition au défendeur, de sorte qu'il n'existe aucun droit duquel le défendeur pourrait se prévaloir du fait qu'il lui aurait été cédé par l'auteur.

De sa part, Jókai avança l'argument que dans le cas particulier il pensait avoir le droit de conclure un contrat avec Wodianer, qu'il avait partagé l'hypothèse d'une «édition différente», en outre il releva l'attitude conciliante de ses éditeurs qui — à l'occasion de l'édition jubilaire récente de ses ouvrages — ont cédé les droits d'édition contractuels de ceux-ci à Révai; leur geste avait servi plusieurs objectifs de cette édition, parmi ceux-ci figurait l'assainissement de la situation financière de l'auteur.

Le procès portait beaucoup de préjudice à Jókai, selon ses paroles: «à part de la perte matérielle subie, les différentes affaires à régler avec les éditeurs lui ont valu des supplices de l'enfer qui — durant de longues années — l'affligeaient jour et nuit.» Il songeait déjà à étaler cette affaire aux yeux du public, d'autant plus que selon les bruits répandus »Jókai serait devenu sénile: il n'est plus capable de faire la distinction entre les ouvrages respectifs, vendus aux éditeurs différents». Pourtant, en raison de son second

mariage, les affaires financières de Jókai se sont compliquées de nouveau, il avait besoin d'argent et c'est cela qui l'avait amené à conclure des contrats réitérés.

Ce fut l'année 1903 qui a apporté la paix à l'écrivain. Les éditeurs ont compris qu'en menant ce procès indigne ils ont fortement compromis la considération générale qui entourait Jókai dans le pays entier et que leur différend pouvait avoir des répercussions fâcheuses sur le public et même sur la créativité de Jókai, dont la vivacité mentale était intacte, en réalité.

Après maintes négociations, ils ont réussi à s'arranger et de se mettre d'accord.

MARKOVITS GYÖRGYI

Az emigráns Diogenes (1923—1927)

Egy hatvan esztendős magyar emigráns Bécsben, 1923-ban folyóiratot indít. Tállyán, 1863-ban született FÉNYES Samu. Ügyvédi és írói indulása a magyar liberalizmus korszakával esett egybe. A kassai ügyvéd drámákkal kezdi irodalmi pályáját. Már témaválasztása is rávilágít szemléletére: Kuruc Feja Dávid tragédiája, a Bacsányiról szóló színmű, a Messiás követik egymást. „A lelkek halásza leszek" írta FÉNYES Samu. 1907-ben Budapestre költözött, ahol egy év múlva lapot indított *Úttörő* címmel, majd 1911-ben megalapította az Úttörő-Társaságot a szabadgondolkodás és a tudományok népszerűsítése céljából. A Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének vezetője volt.

Az ellenforradalom őt is elűzte hazájából, ahol ifjú korában viszonylagos szabadságban hirdethette tanait; kiűzte meleg otthonából, ahol évtizedeken át gyűjtötte a ritka magyar nyomtatványokat; megfosztotta tanítványaitól, életlehetőségétől. Bécsben telepedett le és töretlen hittel az ember és a világ megújulásában, lapot indított.

Egyik leghűségesebb munkatársa, NÉMETH Andor így emlékszik vissza a *Diogenes*re és szerkesztőjére:

„... Bizonyára eljön majd az ideje annak, hogy valamelyik irodalomtörténészünk feldolgozza az emigráció történetét. Ez a kései tudós csodálkozva állapítja meg majd, hogy az emigrációs sajtótermékek közül Fényes Samu folyóirata élt a legtovább. A két nagy bécsi magyar napilap már rég megszűnt, amikor a Diogenes narancssárga füzetei még mindig szállították a kultúrát az utódállamokba. Pedig a Diogenes mögött nem állt semmiféle párt, ... anyagiakban kizárólag szerkesztője leleményességére volt utalva ... Hóban és jégben havonta kétszer-háromszor is megtette a szerkesztő a fűtetlen helyiérdekű villamos kemény padjain Bécstől Pozsonyig az utat, hogy egy-egy előadáson megkeresse azt a néhány schillinget, amivel a lap életét egy további számmal meghosszabbíthatta. Nehéz meghatottság nélkül gondolni azokra a már-már történelmivé vált téli délutánokra, amelyeket az akkor még nagy számú bécsi emigráció intellektueljei a hombárszerűen tágas, azóta megszűnt (de hiszen az egész világ elmerült már) Atlantis kávéházban húztak ki. Ott gubbasztottak, mint valami indóház várótermében, olyan csatlakozásra várva, amelyik egynéhányuk számára máig is késik ... Üldögéltünk az Atlantisban és izgatottan vártuk, mikor fordul be a forgatható ajtón a vén piscator animorum magas alakja. Tudtuk, mikor érkezik a pozsonyi villamos, pontosan kiszámítottuk, mennyi idő alatt ballag be szerkesztőnk az állomástól a kávéházig, mert első útja mindig hozzánk vezetett, belső munkatársaihoz. Végre megjött, letette botját maga mellé, igazított egyet a szakállán, aztán kiszámolta az asztalra az esedékes honoráriumot. De előfordult az is, hogy üres zsebbel érkezett vissza. Ilyenkor letörten hallgattuk, amint melankolikusan ismételgette: „Nehéz az inkasszó, nagyon nehéz ..." Jött egy-egy hullám, néhányunkat magával sodort, életünknek e pittoreszk időszaka mögöttünk maradt. Hírek szállongtak a határsorompókon át: a Diogenes harcol, a Diogenes nehézségekkel küzd, a Diogenes S. O. S. jeleket ad le, a Diogenes elhalt. Aztán sokáig nem hallatszottak. Őserdőben bolyongunk, egyre távolodunk egymástól s ha valamelyi-

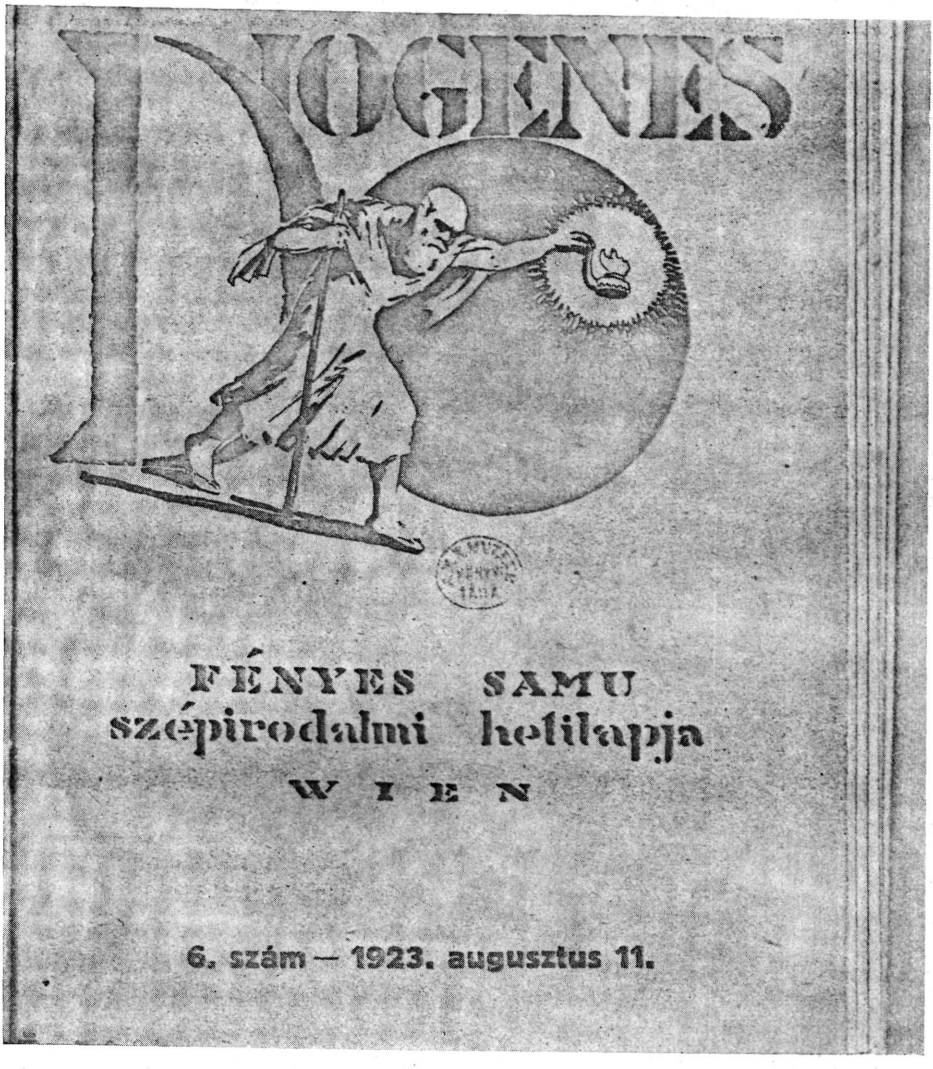

künk hajhózik, nagysokára érkezik csak meg gyenge hangon a messzeségből a felelet . . ."[1]

A barát emlékezése után következzék a szerkesztő vallomása:[2]

„Magam vagyok, mert nem tartozik hozzám senki, mert én el nem szegődöm senkinek. Üres kézzel jövök, de ajándékos lélekkel, de még akit meg is ajándékoztam, ellenfelemmé, tán ellenségemmé lesz. Ez a tanító sorsa . . . Hallottam a meg nem értett s

[1] Németh Andor: *Fényes Samu és írásai. Néhány elemzés.* Wien 1931. „Diaspora" kiad. 127 l. — *Fényes Samu válogatott munkái. 10. Művészet, erkölcs.* Wien 1931. Szerző kiad. „Vorwärts" ny. 255 l.

[2] Fényes Samu: *A lelkiismeretet költögetem.* — Diogenes 1924. február 2. Vezércikk.

elfojtott, tán hangot sem kereső jajokat, az emberiség nagy nyomorúsága megkörnyékezett, mint a tenger, és ez a tenger felriasztott magányom önmagamba merült tengeréből, világgá mentem, hogy muzsikása legyek annak a fájó melódiának, amelyet nem észlelt rajtam kívül senki. Én, az együgyű, elvegyültem az okosok közé, hogy értelmökre tanítsam meg őket. Hat iksznél több görnyeszti a vállam, szervezetem is rakoncátlan, s újabb teher igáját tiltakozva viseli, de mégis kénytelen voltam vele, mert nincs aki a feladatra vállalkozzék. Fagyasztó sötétség környékez, mert népem tudomány nélkül való . . . De az apák háborújára elkövetkezik a fiak békéje — az ivadékot hát a béke harcára kell képessé tenni, a béke harcát pedig a tudomány fegyverzetével vívják."

1924-ben írta ezeket a sorokat, melyek talán a leghűbben világítanak rá egyéniségére. Ami a fájó melódia meghallását illeti, FÉNYES Samu tudta, hogy voltak társai. Ezt tanúsítja a *Diogenes*ben közzétett felhívás a *Bécsi Magyar Ujság* megmentéséért, a folyóirat 1923. október 20-i számában:

„. . . a legnagyobb veszteség a magyarságot érné elmúlásában, mert az egyetlen napilap, amelyben magyar gondolat testet öltheteti, az egyetlen, mely teljesen veszedelem-, terror- és cenzúramentesen jelenhetett meg és minden tekintetben a lelkiismerete szerint szólalhatott meg. Így egyetlen közlönye lett a magyar lelkiismeretnek. Otthon békózva kerül ki minden szó a prés alól. Segítsen mindenki, aki tud!" („A bécsi magyar").

FÉNYES Samu hetilapja 1923. július 7-én indult, Bécsben. A „beköszöntőfélét" KASSÁK Lajos írta *Az ember hármas egyénisége* címmel. A többi szám vezércikkét a szerkesztő írta: a tanító, a szabadgondolkodó, a filozófus, s a messze jövőbe tekintő, a békéért napról-napra harcot vállaló FÉNYES Samu. A tanító, aki válogatott művei 10. kötetének mottójául a következő szavakat írta: „Erkölcsi elvekkel nem szabad a művészetet mérni, de azért, ami egészen művészi, egészen erkölcsös is."

Ezt az elvet követte a *Diogenes* szerkesztésében is. Hétről-hétre írta névvel jegyzett cikkeit és névtelen fejtegetéseit korszaka (és korszakunk) alapvető problémáiról, politikáról és gazdasági életről, társadalomról és erkölcsről, kultúráról és művészetről. Öt esztendőn át kíméletlenül éles igazságérzettel leplezte le és ostorozta az európai és a hazai reakciót, a kurzust, a bethleni korszakot, annak alapvető általános vonásait és egyes megnyilvánulásait.

Az első évfolyamban élesen támadja a klerikalizmust *(A fekete veszedelem; Kapitalizmus és klerikalizmus). Október* című írása a hazai történelemhamisítást állítja pellengérre. Novemberben visszatér e témára: felidézi az öreg könyvkereskedőt, aki szerint FÉNYES Samu volt az első MARX-könyv vásárló Kassán. „Október nem halt meg, a vajúdás nem volt hiábavaló, idő múlásával megerősödik a gyermek Herkules, míg megfojtja a felé sziszegő két kígyót: a kiváltságot és a tudatlanságot" — írja.

Az első évfolyam utolsó számában jelent meg a szerkesztő allegorikus elbeszélése, mely 1919 novemberében született.

A második évfolyam vezető cikkeiben a szerkesztő következetesen folytatja a harcot a régi és korhadt, káros és bűnös, túlhaladott és tudománytalan ellen; öregen, betegen, fáradtan, de lelkesen és tisztán hisz az *ügy*ben; abban, hogy a jövő a fiak békéje lesz.

Ír a nemzetek szövetségéről; egyre-másra lebbenti fel a fátylat a kurzus rémségei felett, ír a „középkortámasztó" klerikalizmus akcióiról, világosan látja a „római front" és a háborús szellem, erkölcstelenség és reakció kapcsolatát. Ami saját sorsát illeti, az 1924 májusi számban *Hernyókurzus* címmel ír az ellene otthon indított bűnperről, s keserű iróniával előre nyugtázza:

„El is fognak ítélni bizonyára, amitől ugyan nekem egyetlen hajamszála sem fog meggörbülni, de azért csak hadd ítéljenek el, hisz ez lesz, hogy úgymondjam, az első kitüntetésféle, amiben csekély munkám részesül majd . . ."

Ír a polgárság szerepéről, az értelmiség felelősségéről, a *Népszavá*ról, az otthoni szociáldemokrata vezetők erkölcsi rokkantságáról, analizálja *Nagyatádi* történelmi szerepét, elindulásától a tiszti martalócokkal való együttműködéséig. Mégis hisz abban, hogy érik a felszabadító munkára hivatottak serege.

„Még ez a nemzedék nem nevelődik, de már terhes tőlük az anyák méhe, már talán a bölcsőben ringanak és elembertelenedett emberektől tanulják a szótagolást, hogy valamikor a humanizmus szónokai legyenek."[3]

A harmadik évfolyam *Útnak indulás* című vezércikkében megállapítja, hogy egész Európa a reakció mély kátyújában van. Ami Magyarországot illeti, Horthyt és Rákosit egyaránt elítéli. Kitart a köztársasági eszme mellett — „Október tetszhalott. Fel fog ébredni". „A vajúdó jövendő" című novemberi vezető cikkben a munkásosztály mellett tesz hitet.

1926-ban még mindig a kurzus a politikai cikkek alap-témája („Ezt is a hazáért", „A Bűn, melynek neve Kurzus", „A fekete világfront", „Három szatócsok" — a klerikális — nemzeti, — feudális szatócskodásról).

Az 1927-es, utolsó évfolyam első számának vezető cikkét is a szerkesztő írta „Szellemnek itt helye nincs" címmel. Néhány sorát idézzük:

„Bethlen elrendelte, hogy Magyarországból kitiltassék minden írás, amit emigráns írt. Politikai írás nemigen került emigránsoktól haza, mert hisz azt úgyse merte volna lap közölni s ha közli, úgyis elkobzás és bűnper alá esik, de egy-egy szépirodalmi .cikk mégiscsak eljutott a Nyugatba vagy egy-két napilapba. Hát ennek a rendeletnek a következetessége ellen nemigen lehet szót emelni. Ha kikergették azokat ,akiknek a szelleme veszélyezteti a kurzust, úgy természetes, hogy kitiltják eme kitiltott emberek szellemi termékeit is.

Bethlennek és Horthynak és az egész tisztelt frekvenciájuknak nincs szükségük szellemre. Elég annyi, amennyit Héjjas csillogtat. Mert hisz, vagy a kurzus tolmácsolása foglaltatik emez írásokban és akkor fölöslegesek, mert hiszen Bethlennél, Horthynál és Héjjasnál senki tökéletesebben nem fogja tolmácsolhatni a kurzust, vagy pedig nem azt tolmácsolják az írások, úgy meg éppen kitiltandók és megsemmisítendők.

Ezek a kis patkányfogú és étvágyú emberkék minden áron el akarják rágni a nép életgyökerét, ama reményben, hogy aztán az egész fa erdőstül az ő prédájuk lesz. Mik ők a magyar nép életében? A pokolkő, amellyel az örökkévalóságot építő végzet a magyar nép testéből kiégeti a sokszázéves rákos kelevényt: a történelmi osztályt. Már mindenütt halódik, Angliában, Németországban, Olaszországban, mindenütt bajt, háborút, rothadást tenyészt, de mindenütt halálra értnek, idültnek tartja magát. Csak Magyarországon látszik hatalma teljességében, csak itt hódít és terpeszkedik.

Nem lehet ám a történelem végzete ellenére megmaradni annak, ami elmúlásra ítéltetett . . ."

A közélet, a politika nemcsak a szerkesztő írásainak, hanem az egész lapnak a középpontjában állott. A *Diogenes* „Jelenségek" című rovata is általában politikai kérdésekkel foglalkozik. Több, aláírás nélküli cikk (feltehetően többségüket a szerkesztő írta) számol be világpolitikai eseményekről, hazai hírekről, boncolgat elméleti-történeti kérdéseket („Eötvös, Kossuth és a zsidóság", „Kossuth és március", „A német nép vergődése", „A kurzus első fia" (Bajcsy-

[3] Fényes Samu: *Terhes már az anyák méhe.* — Diogenes 1924. május 25. Vezércikk.

Zsilinszky Endre), „Pogrom" (a budapesti egyetemi zsidóverések), „Az ördög prezentálja a számlát" (Friedrich István és társai), „A bécsi március", „Magyar szocialisták" („. . . a második garnitúra, a jelentéktelen emberek, a politikai és pártnullák kerültek otthon uralomra"); „A világ leggyalázatosabb okmánya" (Bethlen—Peyer paktum), „Beniczky vallott a Somogyi-ügyben").

Már a második évfolyamtól kezdve egyre inkább középpontba kerül a fasizmus elleni harc. A május 24-i szám névtelen cikkírója a bécsi fasiszták ellen ír („A kampóskereszt horizontján") július 10-én a „Megrendült a fascizmus" című írás arról számol be, hogy Matteotti halála a fasizmust is megsebezte, mert a hulla ugyan nem került elő, de egész Olaszország, prátkülönbség nélkül, megilletődéssel ünnepelte a vértanú emlékét; felébredt a nemzet lelkiismerete. Az utolsó évfolyamban is számos írást találunk e témakörből. Az ausztriai választások előtt a *Diogenes* kiáll a marxista front mellett és megállapítja, „a fascista bestia sunyin leselkedik, és nem lehetetlen, hogy le is próbál csapni . . ." Kitűnő cikket írt a szerkesztő az 1927. áprilisi számba „Gyujtogató fasizmus" címmel; április 16-án pedig szerző nélkül jelent meg a „Kezet fognak a fasiszták" című írás.

A történelem azt követelte, hogy a „kényes" kérdésekkel is nyíltan nézzenek szembe. A *Diogenes*ben jelentős hely jut a zsidókérdésnek. Fényes Samu ezt a kérdést is a maga tudományos felkészültségével, tárgyilagosan kezeli („Zsidó klerikalizmus" 1923. december 8.) 1925-ben „Magyar meg zsidó" címmel indított cikksorozatot. A „Zsidóország visszaállítása" (1925. május 9.) című írásban így foglalja össze e kérdés lényegét:

„. . . Mindenütt letelepedhetek, élhetek, gyarapodhatok, mert ember vagyok, mindenütt az egyetemes emberiséget szolgálom, mert azt vallom, se a múltban megszerzett jog, sem a jelenben birtokolt hatalom, sem a fegyver, sem a hadseregek, sem hódítás nem elég erősek *emberi* jogaimat megsemmisíteni . . ."

1924. január 21-én halt meg Lenin. A *Diogenes* január végi számában a szerkesztő a maga sajátos, egyéni, etikai szemszögéből nézve ír Leninről és az orosz forradalomról. Írása dokumentálja, hogy — bárha idealista kiindulópontból is — tudta, a történelem jelentős fordulópontja a Nagy Októberi Forradalom („. . . egy bizonyos, hogy Leninék nagyot csavartak Európán és vele az egész emberiségen . . ."); tudta, hogy Lenin halálával a világot nagy veszteség érte; s bár a forradalom, a marxi elmélet megvalósításának útja kérdőjelként állott előtte, Lenin morális, emberi nagyságának elismeréssel adózott („. . . Erkölcsileg tiszta volt, mert igaz hite és meggyőződése szerint élt s hitte, hogy erkölcse az emberülés útját építi").

A tudós materialista szervező-szerkesztő világszemlélete áthatja az egész folyóiratot. A politika mellett, azzal párhuzamosan folyik a természettudományos tanítás. 1923-ban indul az „Einstein elmélete" és „Az atom romantikája" című tanulmány-sorozat; 1924-ben „A ma embere", majd az „Élő kristályok és omnózislények". Több írás foglalkozik a modern fizika különböző problémáival, például „Van-e lakható világtest naprendszerünkben?"

Találkozunk a *Diogenes* oldalain vallástörténeti tanulmányokkal is. Ide tartoznak Hugó Károly bibliakritikai írásai.

Folytatásokban foglalkozik a folyóirat a pszichoanalízis kérdésével. Több alapvető társadalmi problémát is elemez a *Diogenes*. Az 1925-ös évfolyam

május 23-i számában „Levelek a páromhoz" címmel — szerző nélkül — indítottak sorozatot, melyet a következő évben is folytattak. A „levelek" témája: a nő helye a társadalomban, a nő és a férfi kapcsolata, annak alakulása.

A *Diogenes* az igaz humanitás melegét árasztotta a köréje csoportosult szerzői gárdára, a hazájukból elűzött, menekülni kényszerült magyar írókra. „Ott látom őt az első tanítók között, az emberiség első hőskorában . . ." írja Fényes Samuról Németh Andor,[4] s írásairól: „egy hosszú emberélet írásbafoglalt lázadásai . . ."[5]

E lázadásokhoz kik csatlakoztak akkor, Bécsben? Betűrendben írjuk le a névsort. A magyar nyelvű szerzők a következők: Ady Endre; Andor Leon (a fehérterror elől Bécsbe menekült harcostollú publicista), Antal Sándor (a Nagyváradról indult újságíró-költő, 1919-ben a *Vörös Ujság* munkatársa, majd csehszlovákiai emigráns), Ardó Sándor, Balázs Béla, Barta Lajos és felesége, Szucsich Mária (később továbbmenekültek, s a második világháború idején a londoni kommunista csoport munkájában vettek részt); Ben Ami (A Nép Fia) álnéven Benamy Sándor; Benedek Károly; Csillaghy Miklós, Cziffra Géza; Faragó Sándor; Gáspár Endre (a kitűnő esszéista, műfordító, a Tanácsköztársaság idején a debreceni Népakarat szerkesztője); Gömöry Viktor, Halasi Lipót; Hatvany Lajos; Hercz György (első verseskötete Berlinben jelent meg); János Andor, Jarnó József (a szlovákiai magyar baloldali irodalom jelentős képviselője;) Jelen Mihály (csehszlovákiai író); József Attila, Kaczér Illés (a szatmári születésű újságíró, aki egy ideig Csehszlovákiában, később Erdélyben, 1938-ban pedig Londonban élt); Kassák Lajos, Kéri Pál, Kertész Dezső, Komlós Aladár, Lang Lajos, Lesznai Anna, Matzner Hugó, a Kassák-körből indult Mihályi Ödön (a *Testvér* és a *Tűz* című emigrációs lapok munkatársa, a későbbi Sarlós mozgalom részvevője), Nádass József (galileista, a budapesti Vörös Őrség propagandaosztályának vezetője, aki 1920 és 1926 között szinte egész Európát bejárta), Pál Ferenc (író, újságíró), Ráth Károly, Sebesi Ernő (a megalázottak, megnyomorítottak szlovákiai költője és orvosa), a festőből íróvá vált Szántó György (cikkeit a *Diogenes*ben gyakran Arató György néven közölték); Szenes Erzsi, Szép Ernő, Szomory Dezső, Veér Imre.

A folyóirat külföldi szerzői gárdája szűkebb körű: Hiroto, Jesensky János (a „szlovák Maupassant"), Karl Kraus (osztrák publicista, költő, a *Die Fackel* szerkesztője), Svatopluk Josef Machar (cseh höltő, Neruda követője, korának kíméletlen bírálója), Alfons Petzold (az 1923-ban elhúnyt német munkásköltő"), Ragdib pasa (a tizennyolcadik századi kelet „bölcs költője"), Rainer Maria Rilke; Richard Schaukal, (Baudelaire, Duhamel, Heredia, Verlaine fordítója), dr. Ervin Stranik, Walt Whitman.

Néhány álnévvel is találkozunk a *Diogenes*ben. Ki rejtőzött a „Fregoli", „Magyar Keresztély", „Musicus" és a „Theologus" aláírás mögött, nem tudjuk.

A *Diogenes* négy évtized múltán is értékes irodalomtörténeti és művészetelméleti írásokat őriz. Az első évfolyam első számában Kassák Lajos írását találjuk az új művészetről; a második számban a konstruktivizmusról. A harmadik szám Kassák költészetét ismertető írásában a következő megállapítás szerepel: „Kassák mindenekelőtt forradalmár. A forradalmársága sem olyan,

[4] Lásd 1. 24. l.
[5] Uo. 21. l.

mint a másé, ez nem a nyájmeggyőződés, hanem sajátmaga furta-faragta spekulációnak a kisarjadzása . . ." Az első évfolyam 6., 7. és 9. száma visszatér a KASSÁK által felvetett kérdésekre. Az első kettő szerző nélkül jelent meg; a harmadikban FÉNYES Samu ír az izmusok kérészéletűségéről,

„. . . mondva akarnának csinálni társadalmat és államot, csak embereik nincsenek e konstruált társadalomhoz, úgy konstruálnak művészi stílust, csak embereik és közönségük nincs hozzá. Éheznek százmilliók és ők abrakadabrával akarják jóllakatni".

1923. szeptember 8-án indul BALÁZS Béla tanulmány-sorozata, „A líra érzékenységéről". Utolsó része a 19. számban jelent meg. A 20. számban találjuk BALÁZS Béla érdekes elemzését Petőfi és Ady költészetéről, „Hogyan hallgat a költő? " címmel. A következő számban pedig FÉNYES Samu ír értő sorokat Balázs Béla líra-sorozatáról. 1923. végén „Levelek a művészetről", 1924-ben „A művészet filozófiája"-ról indul sorozat.

1924-ben BALÁZS Béla újabb tanulmánnyal szerepel: „Kompország irodalma vagy a magyar irodalomtörténet értelme és tanúsága." („Ez a tanulmány a „Dial" felszólítására, eme legelőkelőbb amerikai folyóirat számára íródott.")

A földönfutók őrizték a haza becsületét. Ez sugárzik a *Diogenes* szépirodalmi darabjaiból is, melyek ADY és JÓZSEF Attila világát vallják a magukénak.

A bécsi Ady-ünnepről így számol be a lap:

„Otthon a Piroska testvéreket, a csongrádi gyilkosokat ünneplik, a bécsi emigránsok Ady emlékét ünnepelték. Félig a halála fordulója, félig a március fordulója. Hisz egyszerre halt meg Ady és a magyar március. Mikor fog feltámadni? . . . Szép, áhítatos ünnep volt, tiszta, mint a virágnak a harmatfürdő. Egyszerű és bensőséges, annyi ember, ahány hely a Musikverein nagy koncerttermében. Valami nagy hullám kapott és ölelt át valamennyiünket, nem a hazavágyás, hanem a hazaérzés. Úgy éreztük, hogy mi, teremnyi ember vagyunk a magyar haza . . . szentül hiszem, hogy ezen a napon amonnan a Lajtántúlról többen vágytak ide, mint innen oda. A Piroskák, a Franciakissek, a Héjjasok hazája nem a mienk, de az Adyak, a megszentelt és megszentelő nagy elmék, az emberható érzések hazája a mienk. Menekülőben, üldözve vagyunk, de a magyar nép szent lelkét, azt a szent tüzet, melyben a csipkebokor ég, mi idegenek, üldözöttek füldönfutók őrizzük . . ."[6]

Hogy valóban őrizték, a lap tanúsítja. Már az első évfolyam második száma több ADY-verset közölt német nyelven dr. MATZNER Hugó fordításában. A karácsonyi számban ADY-verseket találunk REINITZ Béla zenéjével („Őrizem a szemed") és facsimilében ADY 1908-ban írt levelét FÉNYES Samuhoz. Az 1924-es év is gazdag az ADY-irodalomban, a második és harmadik számban LANG Lajos (L. L. szignóval) és HALASI Lipót tolmácsolásában közöltek német nyelven verseiből. A harmadik a „Korroborri"-t tette közzé a következő jegyzettel: „A Nyugat újévi száma után közöljük Ady Endrének ezt az eddig kiadatlan cikkét, amelyet Ady 1917-ben írt, akkor azonban a cenzúra miatt nem közölték." A *Diogenes* részleteket tett közzé HATVANY Lajos ADY-tanulmányából és ismertették az „Ady világá"-t. A március 1-i szám BALÁZS Béla „Az Ady-magyarázó Reinitz" című cikkét őrzi. Az 1925. június 20-i számban már ismertetést olvashatunk MATZNER Hugó ADY-fordításairól:[7]

[6] *Ady-ünnep.* — Diogenes 1924. április 5.
[7] *Von der Er zum Ozean.* Wien, Moritz Perles Verlag

„... nem tökéletes, de az Ady német szövegei között nemcsak a legjobbak közé sorakozik, hanem egyik-másik teljesen visszaadja Ady hangulatát ..."

GÁSPÁR Endre tolmácsolásában angol nyelven közölte a folyóirat ADY több versét (Alone with the sea — Egyedül a tengerrel, Blood and gold — Vér és arany, The horses of Death — A halál lovai, I should like to be liked — Szeretném ha szeretnének, I try to hold you fast — Meg akarlak tartani stb.)

Az 1926-os évfolyamban ismét német ADY-fordításokkal találkozunk LANG Lajos tollából. S ugyanebben az évben feltűnik a *Diogenes* lapjain JÓZSEF Attila. 1925 szeptember végén, harminc Schillinggel a zsebében ült fel a bécsi hajóra HORTHY hatóságainak üldözése elől (1924-ben bíróság elé állították „Lázadó Krisztus" című verséért), amikor a Vági-párt tagjait egymásután tartóztatták le.

A folyóirat 1926. május 22-i számában mutatja be JÓZSEF Attilát. Aláírás nincs a cikk alatt, de bizonyos, hogy azt FÉNYES Samu írta:

JÓZSEF ATTILA

Ehhez a névhez hozzá kell szokni szaporán, mielőtt a fejünkre nő, mert hogy nőni fog, nagyra virágossá, igaz költővé, azt olyan biztosra veszem, hogy senki se verheti ki a fejemből.

Húsz-huszonegy éves alföldi magyar fiú, egészséges paraszttörzsökről, fajtartó szívós tőkén virágos ág. A pennája földszagú, szája tilinkóra csöcsörítve, szívében tiszta hitek s nagyotakarások tüze nyelvel a magasba, fejében még ott motoszkál, incselkedik a mese. Busaszemű fiúvá nőtt gyerek, ki tátott szemmel néz bele a világba, amelytől sohase riadoz ,mert olyan egészségesen tud nevetni, hogy a félsz sohase tud hozzáférkőzni. Mitől félne ő, mikor olyan nagyra taksálja magát! Hisz a maga istenében, segítségét nem igen könyörgi, inkább ő biztatja, ne féljen:

Ha nevetnél, én is örülnék, / Vacsora után melléd ülnék, / Te az én szívemet elkérnéd, / S én hosszan sok szépet mesélnék.

Egy más helyütt meg így énekel az istenről:

Most már tudom őt mindenképpen, / Minden dolgában tetten értem. / S tudom is, miért szeret engem, / Tetten értem az én szívemben.

Még nagyon fiatal, ahogy vásottul meghengergőzik a gyepen, sok dudva, tövis hozzáragad, — néha egy-egy idegen virágszirom is, ami csak úgy ráhullt, szélszárnyán valami fáról vagy énekes bokorról, de aki tetten érte a szívében az istent, az költő lesz, tán már is az.

Egy vers miatt, melyet a Diogenes nyolcadik számában közöltünk, menekülnie kellett Magyarországról. Ott most a káromkodó impotensek és a svábból vedlett rokkantak legelik a helikoni berkeket, nagyítóüveggel, messzelátóval kell felkutatni a tehetségeket, hogy kiüldözhessék. Így került Bécsbe. Hát Bécs nem először nevel költőket a magyar népnek.

Egy verskötete még otthon, — Szegeden — jelent meg tavaly, „Nem én kiáltok" címen, egy másik kötete most telik. Mind a kettőből mutatóba közlünk kettőt-kettőt, ezek többet beszélnek az értékéről mint jellemző epitetonok.

(Diogenes 1926. máj. 22.)

A „Tüzek éneké"-t 1926. szeptember 25-én „Fényes Samu bátyámnak szeretettel" ajánlással közölte a folyóirat. Az öreg szerkesztő is szerette a fiatal költőt, értette, írta róla az első igaz „emigrációs" értékelést és sorra-rendre tette közzé verseit (A rák, Páncélvonat, A távol új és új egeket szór, A pap mosolyog, Nem tudják a lányok, Érted haragszom, nem ellened, Mikor a szeretők — 1926; Jut az ember, Ha ki erős ember ... — 1927).

ADY verseinek megzenésítője, REINITZ Béla is szoros barátságban állott a szerkesztővel és a lap munkatársaival. Az 1924-es évfolyam március 1-i számának vezető cikkét róla írta a szerkesztő. NÉMETH Andor „A Reinitz-dalokról" szól, BALÁZS Béla pedig „Az Ady-magyarázó Reinitz"-ről. Találunk itt adomafélét is „Reinitz és a Csöpp" címmel, és beszámolót a zeneszerző új kompozícióiról. Az 1926. szeptember 25-i szám beszámol a bécsi REINITZ-estről, melyen húsz, német szövegre írt dalt adtak elő, többek között HERWEGH, CLÉMENT, POTTIER, s az újabbak közül MÜHSAM, KLABUND, DEHMEL, STERN verseire. A cikkíró megállapítja, hogy „Reinitz a chansont új műfajjá emelte." Az 1927. május 14-i számból értesül az olvasó, hogy DÉVÉNY Jenő „Csöndes bécsi muzsika" című verseskötetéből is két vershez zenét szerzett REINITZ Béla.

Az öt évfolyamban néhány figyelemreméltó verset, illetve műfordítást talál az olvasó. Eredeti versekkel szerepel — többek között — ANTAL Sándor, JARNÓ József, HERCZ (HERNÁDI) György, KOMLÓS Aladár, LESZNAI Anna, MIHÁLYI Ödön, SEBESI Ernő, SZENES Erzsi, SZUCSICH Mária.

A *Diogenes* gyakran közölt elbeszéléseket is. BARTA Lajos, KACZÉR Illés, KASSÁK Lajos, KOMLÓS Aladár, NÁDASS József, SEBESI Ernő, SZÁNTÓ György tollából jelent meg az elbeszélések zöme. Néhány kitűnő írást találunk NÉMETH Andortól. Ilyen például „A beadvány" című elbeszélés, vagy „Székfoglaló az Akadémián" című szatíra 1924-ből. „Két pohár bor" című elbeszélése egy, számunkra „új" NÉMETH Andort mutat be témája: hogyan tartóztatnak le a csendőrök a Kommün bukása után egy forradalmárt.

Figyelemre méltó a kritika rovat is. Ismertetik KASSÁK Lajos verseit, KARINTHY Frigyes *Kötéltánc* című kötetét, KÁROLYI Mihály és BÖHM Vilmos visszaemlékezéseit, HATVANY *Adyját* és *Zsiga a családban* című regényét, SZOLNOKI SÁNDOR Pál *Szabadságos halottak* című regényét. GÁBOR Andor *Mert szégyen élni s nem kiáltani* című verses kötetét *Németh* Andor ismerteti. Mint írja, a költő első kötete, a *Világomlás versei* „egy nagy elkeseredés közös lírai kifejeződései voltak . . . Az új könyv bizonyos tekintetben szélesebb és szűkebb közönséghez fordul egyidejűleg. Az első könyv mögött még az ember végtelen fájdalma állott, az új könyv mögött csak a kommunista kiáltvány . . . Gábor Andor költészete elsősorban népies, agitáló manifesztáló líra . . ." Ő ismerteti JARNÓ József *Prometheus* című kötetét is, melyet a *Kassai Napló* adott ki: „Új költő versei, brutális és nyers férfiének" — írja. Elismerően ír SZÁNTÓ Györgyről is (Sebastianus útja elvégeztetett).

A *Diogenes* képzőművészeti kritikái is fontos kordokumentumok: Magyar kiállítás a Künstlerhausban — IVÁNYI-GRÜNWALD Béla, CSÓK, VASZARY és mások művei; FRIED Tivadar képeiről NÉMETH Andor ír, GERGELY Tibor grafikusművész kiállításáról is beszámol a lap. A névtelen kritikus REICHENTHAL Ferenc grafikust igazi nagy tehetségként könyveli el. FÉNYES Samu számol be lírai hangon LESZNAI Annának a Bauernmarkton kiállított akvarelljeiről. L. B. szignóval olvasunk G. LÁZÁR Ilona fafaragásairól, melyeket a bécsi Holbein Galériában állítottak ki.

Hírt ad a lap a bratislavai művészházról. Dr. Ervin STRANIK *Osztrák képírók* címmel ír képzőművészeti cikket. Az 1924. március 1-i szám közli, hogy Georg GROSZ-t „Ecce homo" című karc-gyűjteménye miatt elítélte a bíróság („pornográfia" ! címén) — annak ellenére, hogy a legelőkelőbb művészek azt a szakvéleményt adták, hogy „rajzai művésziek, komolyak, értékesek, híján minden erkölcstelen célzatnak".

FÉNYES Samu a vezércikkeken kívül szinte minden műfajt művelt. Írt

tudományos elemzéseket, kisebb polemikus cikkeket, kritikákat, elbeszéléseket, meséket és verseket egyaránt. *Jidli* című befejezetlen regénye folytatásokban jelent meg 1923 és 1927 között. A főhős „fellázad Isten ellen, amikor elébe kerül s Isten újra a földre küldi, egyre javítva helyzetén. De Jidli mindig tönkremegy, úgylátszik, az Isten sem tud segíteni rajta . . . szorosan szépirodalmi értékei mellett mint kortörténeti tanulmány is a legértékesebb dokumentumok egyike" — írta NÉMETH Andor.[8]

A harmadik évfolyam során a lap már nagy anyagi nehézségekkel küzdött. Számaiban egyre gyakrabban jelennek meg a felhívások az olvasóhoz: mentsék meg a *Diogenest* az elmúlástól. Az 1926-os évfolyam az olvasók elé tárja, hogy a lap fennállása veszélyben forog; 1927-ben a *Diogenes* elhalt.[9]

GYÖRGYI MARKOVITS

Der emigrante „Diogenes"

Im Sommer 1923 erschien das erstemal die Wochenschrift DIOGENES in Wien, unter der Leitung von Samu FÉNYES, des Leiters des Vereins der Freidenker in Ungarn. Die Gegenrevolution hat Fényes gezwungen, aus seiner Heimat zu flüchten. Ständiger und unversöhnlicher Protest gegen Reaktion, Unterdrückung und Verfolgung, der Kampf für Humanität und Frieden waren das Ziel der Wochenschrift. DIOGENES sollte, treu seinem Namen, eine leuchtende Fackel sein zur Erregnung des Gewissens sowohl in Ungarn, als auch in allen anderen Ländern. In wissenschaftlicher Rüstung führte Redakteur Fényes seinen Kampf gegen die grosse Not der Menschheit. Den eröffennden Artikel der ersten Nummer verfasste Lajos KASSÁK. Die Leitartikel waren, in der Regel, von dem Redakteur selbst verfasst. Sämtliche Schriften Samu FÉNYES' kennzeichnete seine Überzeugung, »die Kunst soll nicht mit moralischen Grundsätzen bewertet werden, was aber hohe Kunst bedeutet, ist auch völlig moralisch«. Fünf Jahre hindurch geisselte es scharf die Reaktion in Europa und in Ungarn, leitete Angriffe gegen Klerikalismus, Geschichtsfälschung und den flügge werdenden Faschismus. Der Protest gegen den Faschismus wurde, auf den Blättern des »DIOGENES« vom zweiten Jahrgang an, stets stärker. Der betagte Humanist und Freidenker hat sich mit Leib und Seele dem Fortschritt verpflichtet. Ende Januar 1924, schrieb er, in einem anlässlich LENIN's Tod veröffentlichten Artikel, die Oktober-revolution sei ein bedeutender Wendepunkt in der Geschichte der Menschheit gewesen, da LENIN »moralisch rein war und gemäss seinem Glauben und seiner Überzeugung lebte . . .«

Wir begegnen auf den Blättern der Wochenschrift, fast sämtlichen Zweigen der zeitgemässen Wissenschaft, einschliesslich Naturwissenschaft, Soziologie, Kunst und Literatur. »Die während eines langen Menschenlebens nidergeschriebenen Revolten« — mit diesen Worten kennzeichnete Andor NÉMETH die publizistische Tätigkeit des Redakteurs des »DIOGENES«. An die Revolten FÉNYES' haben sich seine Mitarbeiter — Andor LEON, Sándor ANTAL, Béla BALÁZS, Lajos BARTA, Sándor BENAMY, Endre GÁSPÁR, Lajos HATVANY, József JARNÓ, Lajos KASSÁK, Pál KÉRI, Aladár KOMLÓS, Anna LESZNAI, József NÁDASS, György SZÁNTÓ, Mária SZUCSICH — einstimmig angeschlossen.

Der Leser von heute findet in DIOGENES die erste und verständnisvolle Kritik der Emigration der Gedichte von Attila JÓZSEF, und kann auch mehrere Verse des in Ungarn verfolgten Dichters lesen. Gedichte von ADY in deutscher Übersetzung waren ebenfalls veröffentlicht. Gute Erzählungen, viele darunter derzeit in Ungarn noch unbekannt, waren ebenfalls in der Wochenschrift zu lesen.

1927 hat DIOGENES aufgehört zu erscheinen.

[8] L. 1. jegyzetet.

[9] Az OSzK-ból hiányzó számok: 1924: 24. és 39. számtól végig. 1925: 4, 9—11, 17 sz. 1926: 6—9, 11—19, 21. sz. 1927: 1, 11—12. sz.

FARKAS JÓZSEF

Einige Fragen der frühen ungarischen antifaschistischen Publizistik am Anfang der zwanziger Jahre

Als eine wichtige Richtung der Weltliteratur entstand die antifaschistische Literatur und Publizistik in der ersten Hälfte der dreißiger Jahre. Anders war es in der ungarischen Literatur, in der — als Folge der eigenartigen Geschichte Ungarns — bereits zu Beginn der zwanziger Jahre eine protestierende und entlarvende Publizistik und Literatur entstand, die im Grunde schon die Hauptcharakteristika der ein Jahrzehnt später entstandenen antifaschistischen Literatur an sich trug. So können ihre, am Anfang der zwanziger Jahre geschaffene, gegen den weißen Terror protestierende Werke mit Recht als Vorläufer der ungarischen antifaschistischen Literatur und Publizistik betrachtet werden. Sie sind von einem hohem moralischem Niveau gekennzeichnet und aesthetisch bedeutende Werke.

Wie bekannt, gelangte in Ungarn im Herbst 1919, nach der Niederwerfung der Räterepublik eine konterrevolutionäre Diktatur zur Herrschaft, die die reaktionärste gesellschaftliche Institution das damaligen Europas war. Rachsüchtige Offizierskommandos schufen in Ungarn — unter Miklós HORTHYS Oberbefehl — im Herbst 1919 und im Jahre 1920 den weißen Terror, eine blutige Schrekkensherrschaft, die sich an die mörderische Brutalität der offiziellen Regierungsorgane anschloß. Am 16. August 1919 erläßt die konterrevolutionäre Friedrich-Regierung eine Verordnung von der Einführung des beschleunigten Strafverfahren und der Errichtung der sogenannten Fünferräter. Das Grundprinzip der Verordnung 4039/1919 MP erklärt, daß die Räterepublik keiner Staat war, sondern ein von einzelnen Personen gestifteter Bund »zur Durchführung gewisser, gegen die bürgerliche Gesellschaft sich richtender Strafhandlungen«. Auf Grund dessen — laut Generalstaatsanwalt VÁRY (September 1919) — »ist eine jede Person, die mit bolschewistischer Strafhandlung verdächtigt werden kann, zu verhaften.« Das bezieht sich auf ein jeden, der während der Räterepublik »irgendwelche höhere Stellung, Posten oder sonstiges Vertrauensamt bekleidete«.

Obwohl in Ungarn damals die Benennung Faschismus noch nicht bekannt war, kamen in den Methoden der konterrevolutionären Diktatur faschistische Methoden zur Geltung. Seit Mitte 1921 wurden zwar die eigentlichen Lenker des weißen Terrors, die Anhänger der totalen faschistischen Diktatur allmählich in den Hintergrund gedrängt, und obwohl im Rahmen des sich konsolidierenden konterrevolutionären Systems die Elemente des Faschismus und des konservativen Rechtsstaates vermischt haben, waren die politische Atmosphäre, die Ideologie, das ganze Wesen des Systems durchaus vom Faschismus durchdrungen. Die blutige und grausame Verfolgung der Kommunisten, das Streben nach gewaltsamer Liquidierung der Arbeiterbewegung, Antisozialismus sowie

die Verwerfung des fortschrittlichen Gedankens, der demokratischen Institutionen waren für dieses System kennzeichnend, das von unverhohlenem Militarismus, extremen Chauvinismus und auf der Rassentheorie basierenden Antisemitismus durchdrungen war.

Der in das Gewand der Legitimität verhüllte weiße Terror traf auch das literarische Leben hart. Zahlreiche berühmte Schriftsteller und Publizisten wurden eingeschlossen, unter anderen Róbert Braun, Ernő Bródi, Samu Fényes, Andor Gábor, Oszkár Gellért, Arnold Hauser, Lajos Kassák, der ausgezeichnete Dichter, Redakteur der Zeitschrift *Ma* (Heute), Ernő Kázmér, Lajos Magyar, József Migray, Oszkár Róbert und Árpád Szakasits. Viele wurden zum Schweigen oder in die Emigration gezwungen. Dies traf vor allem für die kommunistischen und die linken avantgardistischen Schriftsteller und Publizisten zu: so z. B. Béla Balázs, Lajos Barta, Zoltán Franyó, Andor Gábor, Lajos Kassák — die letzten beiden nach der Entlassung aus dem Gefängnis — Aladár Komját, József Lengyel, György Lukács und József Révai, um nur die bekanntesten von ihnen zu nennen. Aber vor dem wütenden Terror flüchteten auch viele sozialdemokratische und bürgerliche Schriftsteller und Publizisten ins Ausland, so z. B. Ferenc Benjámin, Antal Farkas, Ferenc Göndör, Redakteur der Wochenzeitung *Ember* (Der Mensch), Samu Fényes (nach dem Gefängnis), Lajos Hatvany und viele andere. Die überwiegende Mehrheit dieser Schriftsteller und Publizisten fand im Herbst 1919 in Wien ein Asyl und entfaltete ihre schriftstellerische und publizistische Tätigkeit mehrere Jahre hindurch in Wien. Es wurden in Wien Zeitschriften und Bücher in ungarischer Sprache veröffentlicht, so z. B. das Tagesblatt *Bécsi Magyar Ujság* (Wiener Ungarische Zeitung) und das *Panorama*, eine illustrierte Wochenzeitschrift. Auch Ferenc Göndör setzte die Ausgabe seiner Wochenzeitschrift *Az Ember* (Der Mensch) hier fort. Es erschienen solche politische Blätter und Zeitschriften wie der *Proletár*, die *Világosság* (Klarheit), und die *Jövő* (Zukunft). Lajos Kassák ließ seine aktivistische Zeitschrift für Literatur und Kunst das *Ma* (Heute) in Wien wieder erscheinen, und es wurden zahlreiche literarische Zeitschriften herausgegeben — unter anderen — der *Ék* (Keil), die Egység (Einheit), der *Diogenes* und der *Testvér* (Bruder). Durch diese Blätter und Zeitschriften wurde Wien für einige Jahre zu einem und eben wichtigsten Zentrum der ungarischen Exilliteratur.

Die in Ungarn gebliebenen fortschrittlichen Schriftsteller und Publizisten lebten unter ständigen Bedrohungen und beschämenden Angriffen; so wurde Zsigmond Móricz, der damals bedeutendste ungarische Schriftsteller von Gendarmen ins Gefängnis geführt, und der berühmte linksradikale Dichter und Publizist Gyula Juhász tätlich injuriert, Mihály Babits, der große bürgerliche Lyriker, Redakteur der literarischen Zeitschrift *Nyugat* (Westen) wurde seines Universitätslehrstuhls enthoben, den er seit der Räterepublik hatte. Dies waren nur Beispiele des Schicksals der größten Literaturschaffenden jener Zeit. Auch das ist bekannt, daß im Februar 1920 konterrevolutionäre Offiziere den Redakteur der *Népszava* (Volksstimme) Béla Somogyi zusammen mit einem jungem Mitarbeiter des Blattes, Béla Bacsó verschleppt und ermordert haben. Die Ursache dafür waren ihre enthüllende und protestierende Artikel über die Gräueltäte des weißen Terrors. In dieser Atmosphäre ist es besonders beachtenswert, daß nur wenige von den bedeutenden Schriftstellern und Publizisten sich — und auch die nur vorübergehend — dem konterrevolutionären weißen Terror ergaben. Im Gegenteil: In der Atmosphäre der Angst und

Existenzunsicherheit entstand in Ungarn die allein mögliche Form des Protest, die Bildersprache, d. h. die verhüllte Parteinahme für die Verfolgten, sowie die Zurückweisung der Aufforderungen, den zur Zeit der Räterepublik übernommenen kulturellen Aufgaben öffentlich abzuschwören. Dies geschah natürlich ebenfalls in versteckter Form.

So hat z. B. Arpád Tóth in den ersten Monaten des weißen Terrors Oscar Wildes Gedicht, *Die Ballade des Readinger Gefängnisses* auf ungarisch übertragen und veröffentlicht und auf diese Weise seiner Sympathie für die verfolgten und gefangenen Kommunisten Ausdruck verliehen. Und Zsigmond Móricz antwortete auf die Angriffe, die sich auf seine Haltung während der proletarischen Revolution bezogen im Dezember 1919 folgendes: »Welches meiner Bücher man immer auch aufschläge wie man mich dort findet, der war ich während des Bolschewismus, bin ich auch heute und werde es auch in Zukunft sein . . .« Einen kräftigeren Ton schlug gegen die Unmenschlichkeit des weißen Terrors Lajos Nagy in seiner 1922 publizierten Novelle *Wolf und Lamm* an. Und Gyula Juhász beschrieb im Herbst 1919 in seinen Gedichten das Land als eine in tödlicher Stille erstarrte Landschaft und wandte sich in mutigen publizistischen Schriften gegen die arbeiterfeindlichen und antisemitischen Bluttaten des weißen Terrors. »Revolverschüsse setzen den Punkt hinter Hoffnungen und Versprechungen — schreibt er zum Beispiel in einem Leitartikel November 1919 —, und die die Schuldig an der größten Schmach der Menschheit sind, die seit Kain über dieses Jammertal kam, wollen doch die Politik des Hasses, des Dunkels, der Unwissenheit und Unterdrückung fortsetzen«. Jahrelang nahm er an der Arbeit des kulturellen Lebens eines Arbeiterheims teil.

Im Ausland, so in Wien und in den von Ungarn bewohnten Gebieten der Nachbarländer, vermochte sich der Protest gegen den ungarischen weißen Terror freier zu äußern, und eine zeitlang hatte es den Anschein, daß der Zusammenschluß gegen die Unmenschlichkeit, die Kräfte des Fortschritts, das Lager der kommunistischen und nichtkommunistischen Schriftsteller und Publizisten vereinigen könne. Doch dazu kam es nicht und der revolutionäre Schriftsteller und Publizist mußte in zwei Richtungen kämpfen: einerseits führte er einen intensiven Kampf gegen den weißen Terror Ungarns und anderseits kämpfte er gegen antikommunistische Tendenzen, die innerhalb des bürgerlichen Flügels in der Emigration zum Vorschein kamen. Dieser innere Kampf spitzte sich im Lager der Emigration immer mehr zu und schwächte dadurch den unmittelbaren Widerstand gegen den weißen Terror Ungarns. Und doch erschienen zu Beginn der zwanziger Jahre in Wien die bedeutendsten Schriftwerke, Gedichte und Novellen genauso, wie entlarvende publizistische Werke, die durch die Vorweisung der Verhältnisse im damaligen Ungarn der Welt die Wirklichkeit erschlossen.

Die scharfe Kritik an den ungarischen Verhältnissen zur Zeit des weißen Terrors kennzeichnet in besonderer Weise Andor Gábors Tätigkeit. Er emigrierte Ende 1919 nach seiner Freilassung aus dem Gefängnis der Konterrevolution nach Wien. Seine satirische literarische Publizistik, die er in den Jahren 1920—1921 in Wien in den Spalten der bürgerlich-radikalen *Bécsi Magyar Újság* (Wiener Ungarische Zeitung) schuf, bildet bis heute einen hervorragenden Teil seines Lebenswerkes sowie der ungarischen satirischen Literatur. Andor Gábor gelang es damals für die Dauer von fast anderthalb Jahren in der erwähnten Tageszeitung die Zusammenarbeit der kommunisti-

schen und bürgerlich-radikalen Schriftsteller und Publizisten im Kampf gegen die ungarische konterrevolutionäre Diktatur zu verwirklichen. Daß diese Zusammenarbeit nicht dauerhaft war, läßt sich vor allem darauf zurückführen, daß — wie bereits früher erwähnt — manche bürgerlich radikale Publizisten und Schriftsteller eine sich immer mehr verschärfende antikommunistische Haltung an den Tag legten. Aber das gemeinsame Auftreten gegen das konterrevolutionäre System in Ungarn, der eventuelle Zusammenschluß der potentiellen antifaschistischen Kräfte wurde gewissermaßen auch durch die damals irreale unmittelbare strategische Zielsetzung der reorganisierten, aber in der Illegalität wirkenden kommunistischen Partei Ungarns gehemmt, indem sie die Erkämpfung der sozialistischen Revolution in Ungarn innerhalb kürzester Zeit für realisierbar hielt. Das Auftreten der Kommunisten für die Schaffung eines umfassenden politischen Bündnisses hätte — anstelle der damals irrealen Forderung der Wiederherstellung der proletarischen Diktatur — die direkte strategische Zielsetzung die Erkämpfung der demokratischen Republik erleichtern können, wie György Lukács, zwar später, im Jahre 1928 vorschlug.

Andor Gábors erwähnte literarische Publizistik dieser Jahre war jedenfalls ein Beweis dafür, daß das wirkliche Wesen der konterrevolutionären Diktatur von jener weltanschaulichen und moralischen Position her mit aller Deutlichkeit gezeigt und die Sache der gequälten ungarischen Arbeiterklasse, des unterdrückten ungarischen Volkes für einen Teil des internationalen Klassenkampfes des Weltproletariats betrachtet werden kann. Auch in seiner Lyrik paarte sich in diesen Jahren der satirische demaskierende Ton mit dem erschütternden Eingestehen der Angst um die ungarische Nation und die Menschheit. Seine dichterische Grundposition verdeutlicht auch der Titel eines seiner 1923 in Wien herausgegebenen Gedichtbandes: »*Denn es ist Schande zu leben und nicht zu schreien*«.

Selbstverständlich waren die damaligen ungarischen Behörden bemüht, diese in Wien erscheinende enthüllende Literatur zu beeinträchtigen. Unter anderen auch dadurch, daß sie die gegen sie kämpfenden emigrierten ungarischen Schriftsteller und Journalisten als Gemeinverbrecher bezeichneten, und von den österreichischen Behörden ihre Auslieferung verlangten. Wie bekannt, wurde sie — und dies ist eine historische Tatsache — von den österreichischen Behörden nicht ausgeliefert. Ein solcher interessanter Fall war der Wunsch nach Auslieferung von György Lukács. Lukács war bekanntlich während des kurzen Bestehens der Ungarischen Räterepublik als Volkskommissar für Unterrichtswesen tätig. Diese, von György Lukács gelenkte Kulturpolitik, die innerhalb eines kurzen Zeitraumes die Grundlagen für ein modernes Unterrichtssystems geschaffen hatte und bestrebt war, auf dem Gebiet der Literatur und der Künste die nationalen und universellen Werte aufzubewahren, wurde im Sommer 1919 auch auf dem deutschen Sprachgebiet bekannt. Die Berliner *Die Aktion* berichtete ausführlich und kontinuierlich, eben auf Grund der von Budapest gesandten detaillierten Berichte eines jungen österreichischen Dichters, Georg Kulka, über die wichtigsten Grundprinzipien und praktischen Maßnahmen dieser Politik. Wahrscheinlich trug auch dies dazu bei, daß als im Herbst 1919 der nach Wien geflüchtete György Lukács von der ungarischen konterrevolutionären Regierung des Mordes angeklagt und seine Auslieferung durch die österreichischen Behörden gefordert wurde, auf dem deutschen Sprachgebiet zur Verteidigung György

LUKÁCS' eine breit angelegte Pressekampagne begann. In den Spalten der *Weißen Blätter* trat Ernst BLOCH für LUKÁCS ein. Das *Berliner Tageblatt* publizierte eine Aufruf, der u. a. Von Richard DEHMEL, Alfred KERR, Heinrich MANN und Thomas MANN unterzeichnet wurde, und in dem die deutschen Schriftsteller erklärten: »Lukács' Rettung ist keine Parteisache. Pflicht ist es allen, die im persönlichen Verkehr seine menschliche Reinheit erfahren, und den vielen, die die hochgestimmte Geistigkeit seiner philosophisch-ästhetischen Bücher bewundern, gegen die Auslieferung zu protestieren.« Bekanntlich lieferten die österreichischen Behörden György LUKÁCS der Willkür des ungarischen konterrevolutionären Systems nicht aus.

Die Werke der ungarischen emigrierten Schriftsteller und Publizisten, die in der ersten Hälfte der zwanziger Jahre in Wien und in der ungarischsprachigen Presse der Nachbarländer entstanden und in denen der weiße Terror Ungarns, als der in Europa zu Beginn der zwanziger Jahre erstmals auftretende Faschismus, in seiner Unmenschlichkeit und Gefährlichkeit dargestellt wurden, wurden 1945, unmittelbar nach der Befreiung, wieder aktuell. Von ihnen wurden die satirischen Schriftwerke des bereits erwähnten Andor GÁBOR' unter den Titel *Wiener Briefe* auch in Ungarn publiziert. Diese halfen bei der Abrechnung mit der falschen Auffassung, daß die 1944 erfolgte Einmündung der konterrevolutionären Diktatur in den totalen Faschismus, nämlich in die Schreckensherrschaft der Pfeilkreuzler von dem seit Ende 1919 bestehenden konterrevolutionären System zu trennen ist. Die zu Beginn der zwanziger Jahre geschaffenen Schriften sind in gewissem Sinne auch heute noch aktuell. Denn sie helfen mit literarischen und publizistischen Mitteln die Unmenschlichkeit und die Unterdrückung des Volkes, die in der Grundnatur des jeweiligen rechtsgerichteten konterrevolutionären Systems verankert sind, zu entlarven. Und dadurch sind sie auch heute Mittel dazu, jegliche faschistische Erscheinungen zu bekämpfen.

DERSI TAMÁS

Sajtó és irodalom a felszabadulás utáni években

A felszabadulás utáni évek kulturális sajtója, a napi- és hetilapok irodalomkritikája szokatlan élességgel tagolódik. Egyik — mennyiségileg nagyobb — részében tovább él a polgári lapkiadás és szerkesztés 1945, illetve 1939 előtti gyakorlata. Másik — jövőt előkészítő — részében viszont kialakul az a törekvés, amely az irodalom ügyét közérdekűvé, országos figyelem tárgyává igyekszik tenni. Ez a rész nagy súlyt helyez a közvélemény tájékoztatására, részvételére az új értékrend kialakításában. Az ideológiai-esztétikai ellentétek összefonódnak a korszak kulturális-irodalmi sajtóját is meghatározó politikai küzdelemmel, a koalíciós vitákkal. A „ki kit győz le"-problematika fogja keretbe a különböző orgánumok, irányzatok, szerzők konfliktusait. A szépirodalmi termés időtálló része két évtized köteteiben kapott helyet. Itt azokról a műfajokról szólunk, amelyek publicisztikus vonásokat mutatnak, de az irodalmi élet összképének kialakításához is hozzájárultak.

A lapok terjedelme a papírhiány miatt korlátozott. A *Szabad Nép* lehetőségei ugyancsak szűkösek. Nem a nagyobb oldalszám, hanem a szellemi élet és az értelmiség jelentőségének felismerése, a párttagság műveltségének emelésére tett erőfeszítések magyarázzák a Magyar Kommunista Párt napilapjának — és *Tovább* című hetilapjának — gazdag kulturális rovatát. A párthoz tartozó élvonalbeli írók rendszeresen szerepelnek a *Szabad Nép* hasábjain. Nagy Lajos, Tersánszky J. Jenő, Déry Tibor, Illés Béla, Gergely Sándor, Balázs Béla, Goda Gábor, Zelk Zoltán neve jelzi az 1945 utáni esztendők minőségre, mennyiségre egyaránt legjelentősebb irodalmi rovatának magas színvonalát. A kommunista költők és írók versei, elbeszélései, tárcái, riportjai és publicisztikái mellett időnként Illyés Gyula, Veres Péter, Szabó Pál, Darvas József, Benjámin László, Füst Milán, Heltai Jenő, Zilahy Lajos, Szekfű Gyula és más nem párttag művészek és tudósok írásai is megjelentek a *Szabad Nép*ben.

A szerkesztőség ezekben az években következetesen megvalósította az irodalmi népfront alapelveit. Ezek az elvek figyelhetők meg a lap kritikáiban és vitacikkeiben is. Utóbbiak nagy számban jelentek meg, és pontos körvonalat adtak a *Szabad Nép* kulturális programjának! Ha rendszerezni próbáljuk a sokféle napi jelenségre reagáló vitaanyagot, több vonulatot különböztethetünk meg. A polémia egyik fő célja a reakciós polgári törekvések leleplezése, elszigetelése volt. Herczeg Ferenc bírálata, a két háború közötti revíziós-soviniszta ponyva eszmei-esztétikai silányságának bizonyítása, a nacionalizmus Hitler-ellenes változatainak elemzése, a velük kapcsolatos legendák szétfoszlatása, a háború után új erőre kapó irracionalizmus irodalmi lecsapódásainak elutasítása és a történelmi fordulat ellen közvetlenül fellépő zavarkeltés leleplezése egyaránt ide tartozik.

Kritikusan, de a szellemi pozíció, a minőség tiszteletével, a történetiség marxista módszerét alkalmazni próbálva foglal állást a *Szabad Nép* a *Nyugat* értékeinek minősítésében. Babits jelentős életművének problémáit Lukács György már az emigrációban elemezte. Ez az írás a felszabadulás utáni évek *Szabad Nép*-beli *Nyugat*-kritikáját is megalapozta. Ideológiai aspektust érvényesített; a költői-művészi értékek mérlegelése ekkor háttérbe szorult. Néhány kivételt azonban az 1945—47-es évekből is említhetünk: olyan kísérleteket, amelyek már akkor megpróbálták érzékeltetni a kritikával illetett életművek vonzerejét, a költői-írói minőség rangját. Ilyen például a Tóth Árpádról közölt cikk, vagy Schöpflin Aladár árnyalt köszöntése.

A polgári irodalom jelenségeit a *Szabad Nép* kritikusai rendszeresen bírálták, de tudtak és akartak is különbséget tenni politikai ellenfelek és esztétikai-művészi vitapartnerek között. Az irodalom önelvűségének szószólóit — például a fiatalok *Uj Hold* című folyóiratának egyes szerzőit — elmarasztalták, de ez a kritika 1945—47-ben még csak ritkán lépte át a demokratikus polémia kereteit. A kommunista álláspontot nemcsak a történelmi körülmények, hanem az irodalom fejlődésének szükségletei is alátámasztották. A *Szabad Nép* realizmusért, időszerűségért, humanista elkötelezettségért kiálló írásait — bár nem hibátlanok — csak rosszindulatú elfogultság azonosíthatja az 1948 utáni periódus kritikai és publicisztikai gyakorlatával.

A megkülönböztető vonások között — a már említett demokratikus vitamódszer mellett —, mindenekelőtt az értékek tiszteletére és gyakorlati felkarolására szükséges hivatkozni. 1945—47-ben a *Szabad Nép* minden jelentős alkotást érteni és becsülni tudott. Jót és vitathatót szétválasztva, úgy képviselt elvi álláspontot, hogy barátot, szövetségest, de még egy-egy eszmei ellenfelet is meggyőzhetett hozzáértéséről, ügyszeretetéről, elemző készségének, érveinek hatékonyságáról. Rangot adott ennek a kritikának az az irodalom is, amely a párt körül szerveződő írói csoportosulás tagjainak tollán született és széles körű elismerést vívott ki. Eredményeit igyekezett általánosítani a *Szabad Nép* kritikai rovata, amely Nagy Lajos, Tersánszky J. Jenő, Déry Tibor, Füst Milán új köteteit üdvözölte, emellett a klasszikusokat ajánlotta olvasásra. Hadakozott a giccs régi és új változatai ellen, felkarolta az öntevékeny munkás-kultúrmozgalom szervezeteit, a paraszti népművelés irodalmi, művészi hagyományait, a nép zenéjének és költészetének értékeit.

A népi írói irányzatról, egyes képviselőiről és műveiről közölt cikkek — mindenekelőtt Lukács György és Horváth Márton írásainak — fő törekvése: a népi örökség demokratikus-plebejus vonulatának, és a politikai-filozófiai reakció különböző áramlataihoz kapcsolódó „völkisch" tendenciáknak a határozott különválasztása. Alig múlt el hónap anélkül, hogy e probléma valamilyen vetülete állásfoglalásra ne késztette volna a *Szabad Nép* cikkíróit.

A kommunista publicisztika a népiek elleni indokolatlan támadásokat, az elfogultság indulatait is visszautasította.

A *Népszava* régi jó hagyományt folytatott a klasszikusok népszerűsítésével. Felfigyelt a nem hivatásos irodalmi és művészeti csoportok kezdeményezéseire, támogatta a jelentkező tehetségeket, mozgalmi eszközökkel is harcolt a szellemi élet demokratizálásáért. Helyesen ítélte meg a kortárs magyar irodalom kibontakoztatásáért vívott küzdelem lehetőségeit, távlatait. Szociáldemokrata költők és írók versei, tárcái, elbeszélései mellett olykor kommunista és parasztpárti szerzők is megjelentek a lapban. Kassák Lajos, Faludy György, Hárs László, Keszthelyi Zoltán, Fodor József, Szilágyi Géza, Vészi Endre,

MAJOR Ottó, PALOTAI Boris írásai stb. után DÉRY Tibor, TERSÁNSZKY J. Jenő, SZABÓ Pál, HATVANY Lajos, FÜST Milán, REMENYIK Zsigmond és mások nevével is találkozhatott a *Népszava* olvasója.

A *Népszava* irodalomkritikája és publicisztikája állást foglal az irodalom társadalmi elkötelezettsége mellett. Hangsúlyozza a történelmi folyamatok meghatározó szerepét. Szót emel a világnézet és az irodalmi irányzatok közötti összefüggés kérdésében. Jó példaanyaggal bizonyítja, hogy a szocialista világnézet, a marxista meggyőződés sokféle stílussal, kifejezési móddal szolgálható hatékonyan. Megköveteli az elemzett alkotások aktuális vonatkozásainak feltárását, elveti az irodalom öncélúságáról hirdetett polgári nézeteket.

Ugyanakkor helyt ad például BÁRDOS Arthur gondolatmenetének, amely elmarasztalja a születő új művészet érdekeit szolgáló marxista kritikát. Klasszikusokat közlő lapban jelennek meg az irodalmi hagyomány köztiszteletben álló értékeit elvető FALUDY-cikkek is. FALUDY György az irodalmi népfront gondolatát sem tudta elfogadni. Érvelése szubjektív. Az általa elutasított-támadott írók: SŐTÉR István, KERESZTURY Dezső, NÉMETH László, CS. SZABÓ László és mások.

A koalíciós időszak sajtójának irodalmi-szellemi szempontból is kiemelkedő értékű orgánuma a *Szabad Szó*. Rendszeresen megjelenteti a népi írók verseit, elbeszéléseit, cikkeit és kritikáit. A lap munkatársa: ILLYÉS Gyula, KERESZTURY Dezső, VERES Péter, ERDEI Ferenc, SZABÓ Pál, SARKADI Imre, ERDEI Sándor, SZEBERÉNYI Lehel, BERDA József, JANKOVICH Ferenc és — természetesen — a főszerkesztő: DARVAS József. A *Szabad Szó* az irodalom progreszszív elkötelezettségét képviseli. Ezt sugallják SZABÓ Pál és SARKADI Imre riportjai, ILLYÉS versei, VERES Péter cikkei. Ebben a szellemben üdvözli a lap az induló folyóiratok — a *Fórum*, a *Válasz*, a *Csillag* — fontosabb állásfoglalásait. A parasztpárti publicisták többsége az irodalom új lehetőségeinek, irányvételének problémáihoz is a kommunisták szövetségeseként közelít. Amikor a paraszti külön út híve KOVÁCS Imre, irodalompolitikusként is ellenzéki pozícióban lép a nyilvánosság elé, ILLYÉS, DARVAS, VERES, SZABÓ Pál, SARKADI száll vele vitába.

Nem értenek egyet KOVÁCSnak azzal a megállapításával, hogy — mivel a kor tipikusan politikus kor — az írónak nincs sok mondanivalója, s ha jó író, számol is a kedvezőtlen feltételekkel. A népi irodalom baloldali képviselői éppen a kor politikus jellegéből vonták le azt a következtetést, hogy az 1945 utáni irodalomnak szerepe lehet, sőt kell is, hogy legyen a nép szellemi és anyagi felszabadulásáért folyó küzdelemben. Népiség és narodnyikság határozott szétválasztása alapján kapcsolja össze irodalom és politika időszerű kérdéseit BOLDIZSÁR Iván, KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, JUHÁSZ Géza, SZEBERÉNYI Lehel és SIPOS Gyula, A polémiában felülkerekedik a harmadik utas koncepciókat elvető baloldali álláspont, amelynek irodalmi, irodalomtörténeti konzekvenciái is jelentősek. DARVAS József szavával: Nincs öncélú parasztpolitika, s nincs különálló népi irodalom sem.

A *Szabad Szó* írógárdájának kedvelt műfaja a kulturális publicisztika. VERES Péter már 1946-ban a néptömegek kulturális igényeinek ébresztésében és kielégítésében határozza meg a fordulat utáni új rend egyik legfontosabb kormányzati tennivalóját. Figyelmeztet a giccs térhódítására, a népi kultúra hagyományait lenéző álláspont tarthatatlanságára. Cikkeiben — és a *Szabad Szó* egyéb gesztusaiban is — kísért a parasztság lehetőségeinek túlbecsülése, a városi kultúra teremtőinek és hordozóinak bizalmatlan kezelése, a vezető

szólam azonban a három évtized múltán is helytálló gondolat: a parasztság kulturális felemelésének ügye nagy nemzeti ügy.

ILLYÉS Gyula a paraszti népművelés fejlesztésének terveit kéri számon, és társadalmi támogatást kíván e tervek megvalósításához. DARVAS József a klasszikus hagyomány felkarolását, a nép irodalmi műveltségének, ízlésének formálását tartja időszerűnek. Olyan irodalomnépszerűsítő tevékenységet sürget, amely a parasztság — és általában a dolgozó nép — aktuális politikai feladatainak megoldásához is segítséget nyújt: önbizalmát, történelmi érzékét és hivatástudatát erősíti. Ezek a gondolatok határozzák meg a *Szabad Szó* irodalomkritikáit, s azt a napi eseményekhez kapcsolódó, plebejus szellemben radikális publicisztikát, amely hétről-hétre helyet kap a lapban. Kiemelkedik a cikkanyagból a korszak fő vitakérdéseihez kapcsolódó rendszeres állásfoglalás.

A baloldal a bulvár-sajtóban is felveszi a harcot a koalíción belüli és kívüli polgári erőkkel. Ilyen orgánumai — a *Friss Ujság*, a *Magyar Nap*, a *Kossuth Népe*, a *Világosság* — nem vállalhattak szerepet az irodalmi-szellemi életben. Nem egészen érvényes ez a megállapítás a *Szabadság*-ra, amelyben GÁBOR Andor néhány szép írása is megjelent. A lap kritikusa, ZELK Zoltán, árnyaltan, értékekre nyitott szemmel és értelemmel tekintette át a kortárs irodalmat. Napilapban elsőnek méltatta SZABÓ Lőrinc *Tücsökzenéjét*, miközben a költő tragikus meghasonlásairól is igazságos tapintattal szólt, NÉMETH László *Iszony* című regényéről is elismerően írt. Értékes, hasznos cikkek jelentek meg múlt és jelen irodalmáról a *Független Magyarországban*, az *Új Magyarországban*, a *Jövendőben* és a *Parasztújságban*.

A polgári sajtó irodalmi-irodalomtörténeti szempontból figyelmet érdemlő orgánuma: ZSOLT Béla hetilapja, a *Haladás*. Háziszerzői: SZÉP Ernő, BALÁZS Béla, FODOR József, BÓKA László, IGNOTUS, MÁRKUS László, GYÁRFÁS Miklós, KOMLÓS Aladár, HELTAI Jenő. Cikkeiben, kritikáiban sok az értékkereső, rokonszenves vonás. Célkitűzése a modern polgári irodalom progresszív értékeinek bemutatása, a fasizmus szellemi kártevésének felszámolása. Ez figyelhető meg a *Nyugat* nagyjait és a második-harmadik nemzedék íróit méltató jegyzetekben, az antifasiszta világirodalom kiválóságait bemutató cikkekben. Irodalomtörténeti adalékok is megjelentek a *Haladás* hasábjain. Ilyen például BRÓDY Sándor — GÁRDONYI Gézának küldött — szakító levele, HATVANY Lajos néhány cikke, IGNOTUS Pál *Csipkerózsika* című önéletrajzi esszésorozata. Az irodalmi oldal — a *Haladás* kritikai rovata — akkor emelkedik a rutingyakorlat fölé, amikor jelentős művet elemezhet. Példa erre KOMLÓS Aladár bírálata DÉRY Tibor regényéről, A Befejezetlen mondatról.

A *Haladás* élesen támadja a népi írókat. Elfogultsága nyilvánvaló. Amikor JÁSZI Oszkár a Vasgárda oldalára állt MANIU védelmére kelt, a *Haladás* bírálta ugyan JÁSZI álláspontját, közben azonban elismerte, hogy felfogása — lovagias. MANIUval szemben helyeselhető volt tehát bizonyos fajta megértés. Ugyanez nem illette meg a kisebb hibát vétő népi írókat. Sőt, azokat sem, akik nem is vétettek. Ebben a kérdésben ZSOLT nem adott helyt árnyalatoknak. BALÁZS Béla kritikája MÁRAI könyveiben is elismerte e polgár haldoklásának gyönyörű színeit. A VERES Pétert, NÉMETH Lászlót, SZABÓ Lőrincet ostorozó cikkek viszont csak a rosszat látták. ZSOLT Béla *Nemzeti drogéria* című darabját jelentősnek tartották, ILLYÉS Gyula *Lélekbúvárja* viszont gyanakvást és visszatetszést keltett. A népi írók tárgyilagos minősítéséért szót emelő kommunista kritikát elutasítják. Nemcsak a népi írók értékelésében folyik polémia. A *Ha-*

ladás védelmébe veszi Fejtő Ferenc — Lukács György által megbírált — Heine-könyvét, Ignotus Pál József Attila-portréját és más vitatható műveket.

A *Magyar Nemzet*ben jelentek meg Passuth László finoman fogalmazott általánosságai és informatív jellegű világirodalmi jegyzetei, Farkas Imre versikéi, Bethlen Margit cikkei, Vaszary Gábor tárcái, Zsigray Júlianna elbeszélései. Márai Sándor párbeszéde élénk vitát váltott ki 1947 nyarán. Márai ebben Paul Valéryt és Szokratészt szólaltatja meg. Velük mondatja el véleményét a háború utáni világról. Támadás ez a párbeszéd *(Eupalinos, vagy az újjáépítés)* a célszerűség, a tervgazdálkodás, általában az anyagi szükségletek szervezett kielégítése ellen. Érvei nincsenek. Sznob fintorgással, a lélek öncélú játékaival próbál hatni. Összhangban van ezzel a Herczeg Ferencet mentegető cikk, a tőkés Európa irodalmáért lelkendező publicisztika, és az a vitagesztus, amely a szellemi élet depolitizálását követeli. A klasszikusokat újjáértékelő irodalomtörténeti írások síránkozó panaszt váltottak ki.

A *Kis Újság* — a Független Kisgazdapárt lapja — szinte csak olyan irodalmi eseményekre reagál, amelyek alkalmat adnak a koalíciós partnerek csipkedésére, a művészet osztály- és időfelettiségének hangoztatására, a klasszikusok új értelmezésének rosszalására. Ugyanilyen, vagy hasonló szemlélet jellemző a *Független Ifjúságra*, a *Demokráciára* és az *Igazság*ra. Egyetlen jelentős költő, író sem szólal meg ezekben az orgánumokban.

A *Világ* — a Polgári Demokrata Párt orgánuma — ellentmondásosan alakítja kulturális rovatát. Egymás mellet közli Fodor József antifasiszta publicisztikáját, és Bókay János elvtelen megbékélést sugalló cikkét. Péchy Blanka a szovjet színházkultúrát ismerteti, Erdős Renée viszont itt is a múltat siratja. Méltatják Paul Eluard költészetét és közlik Farkas Imrét. A lap gyakran jelentkező tárcaírói: Stella Adorján, Boross Elemér, Kőszegi Imre, Relle Pál, Dutka Mária, Beczássy Judit. A kritikai rovat egyenetlensége szembetűnő. Illés Béla *Kárpáti rapszódiája* ugyanazokat a dicsérő jelzőket kapja, mint az éppen megjelent nyugati bestseller. A magyar irodalom közelmúltjával foglalkozó írások a *Nyugat* és köre időtlenné stilizálásával, közéleti vonatkozásainak mellőzésével gyakorolnak közvetett bírálatot az irodalom társadalmi funkcióját előtérbe állító baloldali nézetek és a marxista kritikai gyakorlat felett. A *Világ* az önelvű-öncélú irodalom mellett foglalt állást, időszerűtlen magatartást népszerűsített, és — ha óvatossága engedte — meg-megcsipkedte az elkötelezett szerzőket, kritikusokat.

A *Magyarok* című folyóirat kritikája túlnyomórészt a polgári sajtót illette. Eszerint az egykorú napi- és hetilapok egy heti terméséből az irodalom mindössze 0,5 százaléknyi terjedelmet kaphatott. A közepességében jellegtelen rajz, karcolat, vers és tárca terjedelme 2 százalék, az igénytelen-ízléstelen ponyvairodalomé viszont 18 százalék. Egyes bulvárlapokban a ponyva elérte a 40—50 százalékot. Nem volt jobb helyzetben a kritika sem. Néhány soros recenziók, reklámszövegek láttak napvilágot, s még ezekben is érvényesült a klikkérdek.

A polgári sajtó színvonala jóval alacsonyabb, mint a két világháború között. Hiányzik az elitorgánum. Miközben a felszabadulás az irodalom polgári irányzatainak megélénkülését is lehetővé teszi, az 1945—47-es évek polgári sajtójában ilyesminek nyoma sincs. Szerepe van ebben a szűkös terjedelemnek, a lapkiadás technikai és üzleti körülményeinek, főleg azonban annak, hogy a jelentős szerzők eltávolodtak a polgári sajtótól. A legjobbak kommunista, szocialista, vagy plebejus demokrata lapokban dolgoznak. A húszas-harmincas

években még eleven az irodalmi élet szempontjából több-kevesebb figyelmet érdemlő polgári laptípus. Más-más okból és céllal szolgálta, de szolgálta az irodalmat a *Pesti Napló*, a *Budapesti Hírlap*, vagy a *Magyar Hírlap*. 1945 után a burzsoá sajtó nem tudta folytatni ezt a hagyományt.

TAMÁS DERSI

Presse et littérature aux années d'après la libération

L'étude examine la presse culturelle des années d'après la libération, surtout les colonnes culturelles des journaux dans la période de 1945 à 1947. En passant en revue les organes principaux des partis de la coalition, elle esquisse le profil littéraire et culturel des journaux en question, en énumérant les collaborateurs les plus importants et en analysant les discussions les plus considérables qui ont eu lieu entre les tendances principales dans les journaux des différents partis. L'analyse fait voir la survivance de la pratique de journaliste bourgeoise d'avant 1945 qu'on peut observer aux années d'après la libération, mais elle consacre beaucoup d'attention aux efforts aussi qui préparent l'avenir. Ces derniers sont à reconnaître pour la plupart dans les journaux des partis de gauche, avant tout dans l'organe du Parti Communiste Hongrois, dans les colonnes culturelles de *Szabad Nép*. Dans les colonnes de ce dernier, c'étaient les écrivains d'avant-garde du parti (Lajos NAGY, Jenő TERSÁNSZKY J., Tibor DÉRY, Béla ILLÉS, Sándor GERGELY, Béla BALÁZS, Gábor GODA, Zoltán ZELK) qui ont assuré un haut niveau. Outre cela, le journal a publié des articles des auteurs sanspartis aussi (Gyula ILLYÉS, Péter VERES, Pál SZABÓ, László BENJÁMIN, Milán FÜST, Jenő HELTAI, Lajos ZILAHY, Gyula SZEKFŰ). Dans ces années, ce journal a réalisé d'une manière conséquente les princpes fondamentaux du front populaire littéraire; ce sont ses critiques et ses articles de discussion qui en sont les preuves. Ses articles critiquant les phénomènes de la littérature bourgeoise et la tendance des écrivains populaires se caractérisaient par un attitude de principe, par le respect des valeurs et par une distinction entre l'héritage du peuple et les tendances de droite.

L'étude analyse d'une manière analogue les autres membres aussi de la presse de la coalition. Après l'appréciation de l'importance littéraire et culturelle de *Népszava*, organe du parti Socialdémocrate et de *Szabad Szó*, celui du parti des paysans, suit l'anylyse de la presse bourgeoise *(Haladás, Magyar Nemzet, Kis Újság, Világ)* dont le niveau — par rapport à la période d'entre les deux guerres mondiales-montre un déclin considérable après 1945. La cause principale de ce déclin est à chercher dans le fait que les auteurs considérables se sont éloignés des journaux bourgeois et se sont concentrés autour de la presse communiste, socialiste et plébéien-démocratique.

KÖZLEMÉNYEK

Telegdi Pap Sámuel betűmintája és a Tótfalusi-mátrixok sorsa. 1940-ben SZENTKÚTY Pál adott elsőnek hírt TELEGDI PAP SÁMUEL betűmintájáról.[1] A betűmintának azonban csak a címleírását közölhette a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának katalógusa szerint, maga a minta nem volt megtalálható.

A szerző 1957-ben a *Magyar Könyvszemle* hasábjain visszatért az ügyre.[2] Az akadémiai könyvtár példánya ugyan nem került elő, azonban, amint írja, egy magángyűjteményben megtalálta a mintalap egy példányát és ennek kicsinyített hasonmását le is közölte.

A mintalap, amelyet TELEGDI PAP Sámuel, TÓTFALUSI KIS Miklós egykori nyomdászlegénye és utóda mesterének halála után huszonegy évvel bocsátott ki, eltér a szokásos betűmintáktól. Szerkezete, szövege és kivitele egyaránt fejtörést okozott a kutatónak. Szerkesztője részint a maga nyomtatványaiból, másrészt KIS Miklóstól reá maradt könyvívekből szövegrészleteket vágott ki és ragasztott fel egy ívre, majd azokat kézzel írott feliratokkal látta el. Az így bemutatott betűk valamennyi fokozata KIS Miklóstól származik: azonos a Kolozsvárott használt saját típusaival. Ez nem is lehetett kétséges, hiszen TELEGDI PAP egész működése során — 1730-ban bekövetkezett haláláig — KIS Miklós betűkészletével dolgozott.

Az Országos Széchényi Könyvtár időközben megszerezte a mintalapot, amely TELEGDI PAP sajátkezű írásával e címet viseli: *SPECIMEN TYPORUM Quor(um) Matrices prostant apud Heredes Nicolai Kis de M. Tótfalu.* Majd az aláírás: *Signat(um) Claudiopoli Die 6. Jan(uarii) — 723 per Samuele(m) Pap Telegdi Typogr(aphum) R(eformatorum) Claud(iopolitanum).*[3]

KIS Miklós mátrixának sorsát kutatva, 1972-ben megjelent könyvemben,[4] valamint a *Magyar Könyvszemlé*ben közölt tanulmányomban utaltam a TELEGDI PAP-féle mintalap címére, amely szerint a mátrixok ott állanak *(prostant)* KIS Miklós örököseinél. Ez az adat jelezte, hogy a mátrixok még ezidőben is az örökösök birtokában voltak és nem kerültek vissza a működő kolozsvári nyomdászatba. A felirat további jelentését azonban, miszerint a mátrixok *eladatnak* vagy *eladás céljából ott állanak* az örökösöknél, akkor még csak sejteni lehetett.

[1] SZENTKÚTY Pál: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei.* Bp. 1940. 29.
[2] SZENTKÚTY Pál: *M. Tótfalusi Kis Miklós hazai betűi.* MKsz 1957. 53—66., 1 m.
[3] RMK I. 1786i. A felirat ezen újabb, valamennyi rövidítés feloldását tartalmazó olvasatát RITOÓK Zsigmondné szívességéből közölhetem. Itt jegyzem meg, hogy ettől eltér a MTA Könyvtára elveszett példánya igen régi katalóguscédulájának címleírása. SZENTKÚTY Pálnak a 2. jegyzetben idézett cikkében ismét más változatot találunk. Az eltérések nem bizonyítanak valóságos különbséget: származhatnak a rövidítések eltérő feloldásából vagy pontatlan leírásából is.
[4] HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus.* Bp. 1972.
[5] HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához.* MKsz 1972. 193—209.

SZENTKÚTY idejében ilyen probléma fel sem merült. Említett cikkében házi használatra szánt betű-mutatványnak tartotta TELEGDI PAP mintalapját.

A kérdés megoldása a TÓTFALUSI-féle betűmetszői hagyaték sorsának tisztázásához kapcsolódik. A *Magyar Könyvszemlé*ből idézett cikkemben adtam számot KIS Miklós nyomdájának két leltáráról, amelyeket a kolozsvári levéltárakban KRIZSÓ Kálmán talált meg. Tanulmányomban feldolgoztam az 1702. április 25-i leltár[6] adatait és hírt adtam egy keltezés nélküli leltárról,[7] amely szerint LOSONCI BÁNFFI György megvásárolta és a Kolozsvári Református Kollégiumnak adományozta KIS Miklós nyomdai szerszámait. Azidőben még az utóbbi leltár mibenlétét és a TÓTFALUSI-hagyaték sorsában betöltött szerepét nem tudtam tisztázni.

JAKÓ Zsigmond legújabb kutatásai, amelyeknek eredményeit 1974-ben *Erdélyi féniks*[8] című kötetében tette közzé, fényt derítettek a TÓTFALUSI-féle betűszerszámok sorsának több homályos részletére. Könyvének levél- és iratgyűjteményében megtalálható RÉCSEI BOÉR Józsefnek 1724 március 22-én kelt kötelezvénye, amely szerint, miután a felesége jussán KIS Miklóstól reá maradt stempelyeket és mátrixokat 2000 forintért eladta BÁNFFI Györgynek, magára vállalja a KÖLESÉRI Sámuel által 1708-ban Szebenbe menekített stempelyek visszaszerzését. E kötelezvény ismeretében nem lehet kétséges, hogy a *Recensio instrumentorum typographicum* kezdetű leltár, amint JAKÓ Zsigmond írja, ifjabb BÁNFFI György dobokai főispán ajándékozási akciója során 1724-ben vagy 1724 után keletkezett. A leltár keletkezése legkésőbb 1732 március 24 előtti időre tehető, ekkor ugyanis BÁNFFI engedélyt adott SZATHMÁRI PAP Sándor református egyházkerületi nyomdásznak, hogy a TÓTFALUSI-féle betűszerszámok egy részét a Kollégiumtól kölcsönvegye.[9]

A BÁNFFI-féle leltár meghatározásával tisztázódott, hogy KIS Miklós betűszerszámai nem kallódtak el, hanem visszakerültek a kolozsvári nyomdászatba. JAKÓ Zsigmond írásában elégtétellel olvashatunk néhány utódról, akik KIS Miklós hagyományaihoz híven óvták és hasznosították betűszerszámait. E derék férfiak közé tartozott a 18. században PÁLDI SZÉKELY István nyomdász, majd PATAKI Sámuel professzor, a kollégiumi nyomda felügyelője. A református kollégium nyomdájának 1805. évi Inventáriuma[10] s benne TÖRÖK István nyomdász munkájáról tanúskodó bejegyzések ugyancsak arra engedtek következtetni, hogy a kolozsvári nyomdászatban KIS Miklós halála utáni több mint fél évszázados hanyatlást a század második felében bizonyos fellendülés váltotta fel, amely még a 19. század elején is éreztette hatását. E megállapításainkat most azzal egészíthetjük ki, hogy a fellendülésben nyilvánvaló szerepe volt a TÓTFALUSI-hagyományok felismerésének, ápolásának, s konkréten annak, hogy a TÓTFALUSI-féle betűszerszámokat — melyeknek 18. századi meglétéről most már bizonyosak lehetünk — nemcsak megbecsülték, hanem betűik felújítására rendszeresen használták is. Jelenlegi ismereteink szerint tehát TÓTFALUSI KIS Miklósnak 1702-ben

[6] Erdélyi Református Egyházkerület Gyüjtőlevéltára, Kolozsvár. Kolozsvári református egyházközség levéltára. Jelzete: X. D. 26/e. Közli: HAIMAN, i. mű l. 5. jegyzet; JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi féniks*. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bukarest, 1974. 365—373.

[7] Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának Történeti Levéltára. Református Kollégium levéltára. Jelzet: 3/1749. Közli: JAKÓ Zsigmond, i. mű 386—393.

[8] Vö. 6. jegyzet.

[9] Kolozsvári ref. egyházközség lvt. Jelzet: X. D. 26. JAKÓ Zsigmond, i. mű 393, 484. 46/1. jegyzet.

[10] A *Kolozsvári Nemes Református Kollegyom Typographiája Inventáriuma. Készült 1805.* 2° 105 l., nyomtatvány kéziratos leltári bejegyzésekkel. R. Sz. K. Akadémiája kolozsvári fiókjának Történeti Levéltára. Református Kollégium nyomdájának iratai.

bekövetkezett halála után a betűszerszámok mintegy száz évig minden bizonnyal fennmaradtak.

A 19. században a kollégiumi nyomda hanyatlásnak indult, majd a negyvenes években bérlők kezére került. A betűszerszámok 19. századi sorsának, pusztulása idejének és körülményeinek tisztázása az újabbkori nyomdászattörténeti kutatásokra vár.

Nyitva marad még az a kérdés, hogy az özvegy, a család vagy a könyvkedvelő irodalmár, Kölesséri Sámuel valóban megcsonkította-e a betűszerszámok készletét. A források több utalást tartalmaznak az örökösök könnyelműségére. Bethlen Miklós, aki a betűszerszámok megvásárlását erélyesen sürgette, többek között azt írja, hogy „bizonyos okokért talán jobb is mind a háromezer forintot egyszersmind oda nem adni" az özvegynek.[11] Pataki Sámuel professzor a kollégiumnak jutott betűszerszámokat úgy tekintette, „melyeket még el nem vesztegetett az özvegy (mert úgy hallottam, ötveseknek és másoknak stempeleket adott el)".[12] Kétségeket fejeznek ki az 1711. évi leltár zárósorai is: „...minthogy előttünk nem volt semmi registrum, amelyhez adjustálhattuk volna ezen investigatiót, nem tudhatjuk, micsoda fogyatkozás eshetett bennek az idők alatt..." A betűszerszámok hagyatékának részletes vizsgálata azonban az állomány megcsonkítására vonatkozó feltevéseket — amint látni fogjuk — nem igazolja.

Miután az 1724 után Bánffi-féle leltárat sikerült a Tótfalusi-féle betűszerszámhagyaték történetébe beilleszteni, mód nyílt arra, hogy a hagyaték sorsát Kis Miklós halálától a Bánffi-féle vásárlásig nyomon követhessük. Ehhez rendelkezésünkre áll az 1702 április 25-i leltár, az Imreh Sándor által már 1880-ban közölt és ma is meglévő 1711. december 21-i leltár,[13] valamint az 1724 utáni Bánffi-féle leltár.

A három leltár adatait tételenként feldolgoztam és egybevetettem. Az összeállításból megállapítható, hogy a Kis Miklós temetési szertartását követő napon számbavett contrapensumok, stempelyek és mátrixok féleségük és mennyiségük szerint a Bánffi-féle vásárlással szinte hiánytalanul mentek át a Kollégium birtokába. A három leltározás elég pontos és szakszerű munkára vall. Kisebb tévedések és mennyiségi eltérések előfordulnak ugyan bennük, a hiányok azonban nem számottevők. Amint erről már többen megemlékeztünk, az 1711-es leltár tanúsága szerint Kölesséri Sámuel, az erdélyi bányaügyek királyi felügyelője a stempelyek legfontosabb sorozatait 1708. március 22-én „a mostani háborúságos időnek fennforgó gonoszai" ellen megóvandó — Jakó Zsigmond szerint valójában bibliofil kedvtelésének kielégítése céljából — Kolozsvárról, Kis Miklós özvegyétől Szebenbe vitette. Megállapítottam, hogy e tételek a Bánffi-féle leltárban, némi hiánytól eltekintve úgyszólván csorbítatlanul szerepelnek. Ebből arra következtethetünk, hogy Récsei Boér eleget tett vállalásának és kötelezvényének megírása után, de még a leltározás előtt visszaszerezte a Kölesséri által elmenekített stempelyeket, vagy pedig azok más úton mégis visszakerültek eredeti helyükre.

Egy 1740. évi feljegyzés alapján Jakó Zsigmond úgy vélte, mintha Kölesséri a stempelyeket mégsem szolgáltatta volna vissza.[14] Úgy látszik azonban, hogy a Bánffi-féle leltár s annak a korábbi leltárakkal való megegyezése eloszlatják ezt az aggályt. Az 1711. évi leltárban felsorolt, Kölesséri által Szebenbe menekített stempelyeknek

[11] *Bethlen Miklós önéletírása*. Kiad. V. Windisch Éva. Bp. 1955. II. köt. 66—67.

[12] Pataki Sámuel professzor tájékoztatója Bánffi Farkas guberniumi tanácsosnak a reformátusok kolozsvári nyomdáinak történetéről és a Tótfalusi-hagyaték sorsáról. Kolozsvár 1780. március 22. R. Sz. K. Akadémiája kolozsvári fiókjának Történeti Levéltára. Református Kollégium Levéltára. Közli: Jakó Zsigmond, i. mű 400—406.

[13] Erdélyi Református Egyházkerület Gyüjtőlevéltára, Kolozsvár. Supremum Consistorium levéltára. Jelzet: 9/1712. Közli: Jakó Zsigmond, i. mű 375—384.

[14] Jakó Zsigmond, i. mű 483. 44/1. jegyzet. A kérdés további tisztázásához hozzájárultak a szerző felvilágosításai és tanácsai, amelyekért itt mondok köszönetet.

a BÁNFFI-féle leltárban való újbóli megjelenéséről a következő táblázatból is meggyőződhetünk. Az egyszerűség kedvéért a BÁNFFI-féle leltár elnevezéseit a táblázatban nem sorolom fel: megállapítható azonban, hogy ezek, néhol eltérő szóhasználattal ugyan, de azonos fogalmakat takarnak.

Elnevezés és darabszám az 1711. évi leltár írásmódja szerint		Darabszám és tételszám a Bánffi-féle leltárban 1724 után	
Augustin klein capital	**21**	21	**12.**
Augustin capital romanus	**28**	21	**6.**
Augustin romanus communis	**61**	62	**13.**
Augustin cursiv capital	**25**	25	**8.**
Augustin cursiv communis	**45**	45	**5.**
Median capital romanus	**29**	29	**4.**
Median romanus communis	**64**	65	**2.**
Median capital versal	**23**	23	**15.**
Median cursiv capital	**24**	23	**19.**
Median cursiv communis	**45**	45	**17.**
Augustin hebraicus	**33**	35	**21.**
Descendian capital romanus	**25**	34	**7.**
Descendian romanus communis	**50**	49	**9.**
Descendian versal communis	**35**	35	**11.**
Descendian complét romanus communis	**13**	13	**24.**
Descendian cursiv communis	**47**	44	**3.**

Itt kell visszatérnünk a TELEGDI PAP Sámuel-féle 1723-as mintalapra, amelynek eredetére és rendeltetésére nézve a betűszerszám-állomány sorsának tisztázása után jogos és reális feltevést kockáztathatunk meg.

Támpontok híjján eddig fel sem merült, hogy a TELEGDI PAP-féle mintalap nem betűmutatvány, hanem más célból készült. Pedig a régi betűminták között nem egy olyat ismerünk amely nem arra szolgált, hogy mátrixokat vagy betűket nyomdászoknak, kiadóknak vagy szerzőknek ajánljon. E más rendeltetésű betűminták főként vagyonjogi aktusok kísérő dokumentumaiként láttak napvilágot. A régi magyarországi betűminták is több ilyen példát szolgáltatnak. A pozsonyi jezsuiták „Typus novissimus" elnevezésű betűkészletének ma már sajnos meg nem lévő 1652. évi mintája HOLL Béla szerint feltehetően a betűanyag tervbevett eladásának alkalmából készült.[15] Az 1773. évi nagyszombati *Specimen Characterum* a jezsuita rend feloszlatásakor készített teljes vagyoni leltár egyik fejezete. Más lapra tartozik, hogy a hallatlan tipográfiai gonddal készített, egy példányban ismert nyomtatvány a magyar nyomdatörténet egyik legbecsesebb emlékeként maradt reánk.[16] A Kolozsvári Református Kollégium

[15] HOLL Béla: *A pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. század első feléből.* MKsz 1973. 377—385., 1. m. — IVÁNYI Béla — GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Története* 1577—1927. Szerk.: CZAKÓ Elemér. Bp. 1927. 41.

[16] A teljes leltár: *Inventarium seu Conscriptio Collegii Suppressae Societatis JESU Tyrnaviensis* . . . Anno Domini 1773. 2° kézirat, 364 (+4) számozott lap. Ezen belül *Inventarium Typographia* . . . 212—330. Utóbbin belül *Specimen Characterum, seu literarum, Id est: Typorum Latinorum probatissimorum secundum suas differentias exhibitorum, qui Tyrnaviae in Collegii Soc. Jesu officina fusoria formantur. Atque pro Ornamento Edendorum librorum. Ad proprium usum prostant. Anno Domini 1773.* (Majd a német és szlovák betűk, valamint a nyomdai díszek külön címlappal.) Nyomtatvány, kéziratos leltári bejegyzésekkel 221—291. Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamara levéltára. E 152. Acta Jesuitica. Irreg. Tyrnav. 21a.

nyomdájának 1805. évi *Inventáriuma* képes leltárkönyv, amely a leltári tételeket a fametszetű dúcok gazdag gyűjteményének s helyenként a nyomdai betűknek lenyomataival illusztrálja. A betűminták könyvtörténeti, nyomdatörténeti meghatározásakor tehát nem elhanyagolható tényezőként kell vizsgálni azt is, hogy a minta milyen célból készült.

Ilyen megfontolás szerint nagyon valószínű, hogy TELEGDI PAP 1723 január 6-i mintája sem betűmutatvány, hanem a Tótfalusi-hagyaték BÁNFFI György által történt megvásárlásához kapcsolódó dokumentum. Tartozéka az örökösök több mint húsz éven át folytatott igen aktív eladási akcióinak, melyekről több, máig fennmaradt irat tanúskodik. (Többek között: KIS Miklós özvegye 1712 február 2-án a Főkonzisztóriumnál sürgeti a mátrixok megvásárlását. Nyomatékul közli, hogy négy más érdeklődővel is tárgyal az eladásról.[17]

SZENTKÚTY, amikor a mintát betű-mutatványnak tartotta, úgy vélte, hogy TELEGDI PAP a nyomda ügyfeleivel való tárgyalások céljára beérte ezzel a szerény kompilációval, nem volt értelme, hogy igényesebb speciment készítsen. Már több mint húsz éve nyomtatott ezidőben KIS Miklós megkopott betűivel. Nyomtatványai tartalmukra s formájukra nézve meglehetősen igénytelenek voltak: a megrendelőknek vagy a szerzőknek nem igen volt szükségük rá, de lehetőségük sem, hogy valamilyen mutatvány alapján kiválasszák a nekik megfelelő betűt. Mindez így elfogadható ma is, azzal, hogy még ez a hevenyészett betűminta sem a TELEGDI PAP-féle nyomda saját használatára készült, hanem a Tótfalusi-féle betűszerszámok eladásának volt segédeszköze. Hogy miért éppen TELEGDI PAP készítette a mintát. A válasz kézenfekvő: az eladásra kerülő mátrixokból egykor öntött betűk — amelyekkel az eladás tárgyát képező betűszerszámokat be lehetett mutatni — az ő kezében voltak. Aláírása pedig nem a betűket kínáló nyomdász kézjegye, hanem a *szakértőé*, aki az eladásra kerülő tárgyak mibenlétét, valódiságát igazolja.

SZENTKÚTY felsorolja a mintalapon szereplő típusokat, a betűfokozatoknak TELEGDI PAP kezeírásával feltüntetett elnevezésével. A holland nyomdász-gyakorlatból származó elnevezések ugyanazok, amelyeket TÓTFALUSI KIS Miklós amszterdami mintalapján olvashatunk. Nem szükségszerű, azonban, hogy TELEGDI PAP ezeket az elnevezéseket a TÓTFALUSI-mintalapról vette. A három leltárban a betű-elnevezéseket ugyanígy, következetesen és szakszerűen alkalmazták, csupán helyenként térnek el, nem lényeges mértékben, az amszterdami mintalaptól. Mindez arra vall, hogy KIS Miklós az amszterdami elnevezéseket honosította meg Kolozsvárott, s hogy ez a gyakorlat több évtizeden át fennmaradt. A leltárakból még arra is lehet következtetni, hogy a TÓTFALUSI-sculptoriában talált rekeszeken és csomagokon is ilyen feliratok voltak olvashatók. A nálunk ma is használt német eredetű betűfokozat-elnevezések TÓTFALUSI után csak az 1730-as években jelennek meg első ízben Kolozsvárott, SZATHMÁRI PAP Sándor nyomdászi működésével kapcsolatban.

KIS Miklós nomenklatúrájától eltér, hogy TELEGDI PAP az amszterdami *Garmont Hebraeus* típust *Desc*(endiaen) *Hebr*(aeus)-nak nevezi. Mivel a bemutatott mintát KAPOSI JUHÁSZ Sámuel *Breviarium Biblicum*-ának egyik lapjából vágták ki, melyet TÓTFALUSI nyomtatott 1699-ben,[18] nem nehéz bizonyítani, hogy a kétféle elnevezés azonos típust takar. Ettől függetlenül a három leltár már említett összevetése során is úgy találtam, hogy az ezekben szereplő *Descendian Hebraeus cum punctis* típus való-

[17] TÓTFALUSINÉ SZÉKELY Mária levele a Főkonzisztóriumnak, Kolozsvár 1712. február 2. Erdélyi Református Egyházkerület Gyüjtőlevéltára, Kolozsvár. Supremum Consistorium levéltára. Jelzet: 6/1712. Közli: JAKÓ Zsigmond i. mű. 384—385.

[18] RMK. II. 1953.

színűleg az amszterdami *Garmont Hebraeus*-nak felel meg. A kották megjelölésének az amszterdamitól eltérő *Quotae vel Notae* szóhasználatában is a leltárak kifejezéseit lehet felismerni. Ezek az eltérések tehát szintén a mintalapnak a leltárakkal fennállott valamilyen kapcsolatára utalnak.

A betűszerszámok leltárainak összehasonlítása nem korlátozódott a KÖLESÉRI által Szebenbe menekített stempelyek sorsának tisztázására. Így a három nyomdaleltár egybevetése után a TÓTFALUSI-sculptoria egész állományát biztonságosan át tudjuk tekinteni. Néhány, a lényeget nem érintő apróságtól eltekintve, KIS Miklós betűmetszői alkotása tisztán áll előttünk. Ezt a képet csupán annak az egyébként nem nagy számú típus azonosításának a hiánya csorbítja, amelyről csak leltári adatunk maradt fenn, nyomatait azonban nem ismerjük.

A leltárakra vonatkozó kutatás eredménye eloszlatja a TÓTFALUSI-féle betűszerszámok korai pusztulására, megdézsmálására, vagy elkallódására vonatkozó aggályokat.

Végül nagy valószínűséggel sikerült tisztázni TELEGDI PAP Sámuel betűmintájának kérdését is.

HAIMAN GYÖRGY

Klimó püspök levelezéséből.

1. Klimó válasza Bécsből Teleki Sámuelnek, Janus-versek ügyében. 1763. okt. 6.

Illustrissime Domine Comes.

Operam Studiaque mea quamvis in bonas Litteras earumque incrementum semper conferre satagam, ea tamen talia haud sunt, quae tantum apud Amicos Illustrissimae Dominationis Vestrae aestimium, apud Eandem vero etiam encomium mereantur. Quae enim pauca hanc in rem a me proficisci possint commoda, ipse scio, neque vero sive aliena negotia, quibus implicor, seu etiam molestae occupationes, quae quotidie circumstant, me sinunt, ut quemadomodum vellem et necesse foret, provehendis iis operam navem. Id proinde mihi solum relictum est, ut Litteras earumque Cultores prosequar ac tam illarum, quam horum incrementis a feliciore et promtiore etiam Capite derivandis vota concipiam.

Animum Illustrissimae Dominationis Vestrae, quem erga Janum Pannonium, virum Doctrina insignem favet, laudo proboque diligentiam et inquirendi studium de quibusdam Anecdotis, quae ad vitam elegantissimi Autoris et novioribus typis edendi illustrandam deservirent, gratulor ad haec, quod eadem cogitatio idemque animus de Principe hoc Viro bene merendi mihi quoque plures ante annos insederit ac nunc quoque occupet, ut Ecclesiasticae 5ecclesiarum Antistitum Annales accurate et fideliter exigam. Sed quantum doleo me tam in diligentia mea, quam in inquirendo constanter impendi, nihil prorsus profecisse, ita nunc sortem tacitus accuso me eadem in Causa pulchra serviendo occasione apud Illmam Dominationem Vestram excidere ob rei, cuius desiderio uterque tenemur, inopiam. Esto enim Janus Pannonius Episcopatum 5ecclesiensem tenuerit, neque vero dubium sit, quin olim in Archivo 5ecclesiensi plurima de ipso exstiterint, hodie tamen solum Eius memoriam habemus, posteaquam iniuria temporum et jugo per ducentos prope annos Turcico omnia a Nobis ablata fuerunt. Ita Studia Lucraque nostra cum fata invida abruperint, neque vero, quo damnosa Rei Litterarie sterilitas sarciatur, ulla adhuc etsi plurima sollicitudo invenerit, aequi bonique consulet Illma D. Vestra, quod praeclaris Eiusdem Studias favere dura necessitate prohibear. Aegerrime eam fero voveoque, ut feliciter aliqua industria ab ea nos quamprimum eximat.

Illmam D. Vestram Deus servet incolumem tribuatque vires, quae praeclaris Suis conatibus decori et utilitati esse valeat Rei Litareriae, mihi porro diuturnam Eiusdem Amicitiam esse velit, qui plena cum observantia maneo.

(Pécsi püspöki Levéltár Klimó levelek. III. kötet.)

2. Firmián Károly válasza Klimónak, Janus versek ügyében.

Eccellenza Reverendissima.

Ho avuto molto piacere di veder il degnissimo Sig. Nipote di Vestra Eccelenza Revma, al quale professo moltissima stima, e nelle occasioni non manchero di fargli sentire gli effetti della buona servitu, che ho per V. E. Rev-ma. Circa poi il Poema inedito di Giano Pannonio, di cui Ella si compiace parlarmi nel preg-mo suo foglio di 17. dello scorso Febbrajo, e del quae pavimenti parla il Montfaucon nel I. Tomo della sua Bibliotheca Bibliothecarum alla pag. 517. ho l'onore di significare a V. E. Revma, che il Montfaucon in questa parte é stato mal servito di notizie, menore della diligenza fatte praticare con esatezza in questa Bibliotheca Ambrosiana non trovarsi il succennato manoscritto, non avendosi altre notizie, sennon quelle, che V. E. Rev-ma comprendera nel qui compiegato foglio. Mi si suppone . . . tal manoscritto possa trovarsi nel Codice Bresciano citato dal Cardinale Quirini nella Diatriba preliminare alle lettere di Francesco Barbaro, onde faccio praticare le oppne? ricerche a riuscando di trovarlo, mi faro un dovere di spedirlo tantosto a V E Rev-ma nel modo appunto, che si degna additarmi. In tanto con ossequioso rispetto mi pregio di protestarmi di V E Rev-ma Milano 17. Marzo 1770.

(olvashatatlan aláírás)

Monsign. G. Klimó Vescovo di Cinquechiese. Presburgo.

Hátlapján: Percepi 5ecclesiis 15 Apr. 1770.

Comes Carolus Firmin Minister, Mediolani mittit notizias de Jano Pannonio.

(Pécsi Egyetemi Könyvtár, Kéziratok. 67037. 285. p.)

3—4. Klimó levelei Firmián Károlyhoz Milánóba.

Pécs, 1770, ján. 6.

Eccellenza. Mi scrisse poco fa il mio nipote Giorgio Mondok Tenente Capitano di esser si trovato nel Codice Bresciano il poema inedito Ad Franciscum Barbarum di Giano Pannonio e fedelmente copiato, tenendone egli nelle mani la copia con alcuni manoscritti da vostra Eccellenza consegnatigli. Siccome cio ricognosco derivata dalla benignitá di Vostra Eccellenza, cosi mi trovo in obligo strettissimo di ringraziarnela con tutte quelle contestazioni della gratitudine che richiede e l'alto grado del benefattore e il merito del benefizio. Ne minore ricognosco il mio obligo per le rare e scieltissime notizie di Giano, che Vostra Eccellenza graziosamente si degno di (con gli altri manoscritti communicarmi. Del resto con quest ordinario faccio sapere al mio nipote di mandarmi con sicura occasione la detta con gli altri manoscritti.

Al Sign. Conte di Firmian Ministro Plenipotenziario della Lombardia Austriaca. Milano.

Pozsony. 1770. szept. 26.

Eccellenza. Mi ha portato e fedelmente consegnato nelle mani il mio nipote Giorgio Mondok Capitano il poema di Giano á Francesco Barbaro copiato da Codice Bresciano con altri versi del medesimo authore transcritti parte dal detto Codice, parte dal Codice Ambrosiano. Consultate le edizioni di Giano ho trovato esser inedito il poema á Francesco Barbaro coi quatro epigrammi soggiunti al detto poema, ma tutti gli altri versi ritrovai stampati nel libro intitolato: Deliciae poetarum Hungaricorum, che fece stampare a Francoforto Philippo Pareo nel 1618. Ora siccome ho preso l'ardire di communicar questa notizia Vostra Eccellenza, cosi mi credo in obligo strettissimo di ringraziarla per le rare e scieltissime notizie di Giano e per le copie di versi trasmessimi e cio esequisco con tutte quelle contestazioni di gratitudine, che richiede e l'altro grado del Benefattore e il merito del Benefizio. Raccomando poi il sudetto mio Cognato nella potentissima protezione di Vostra Eccellenza e con pleno rispetto ho l'onore di professarmi.

Datum . . . Umilissimo Divotissimo Servitore . . .

Excellentissimo D Comiti Carolo de Firmian, Ministro Plenipotenziario Lombardiensi. Mediolanum.

(Pécsi Pki Levtár. Litterae Episcopales.)

5. Firmián Károly jegyzéke a bresciai Janus-versekről

Notizie appartenenti a Giano Pannonio Vescovo delle cinque Chiese.

Tre sono a mia notizia ledizioni delle di Lui Poesie. La prima fatta in Basilea da Giovanni Froben 1518. in 4. ed ivi pure senza data di anno presso l'Oporino in 8. L'altra é di Venezia presso Qualtero Scotto, 1553. di quest ultima io ne ho un esemplare, che Wolfgango di Sauran, cui sono esse dedicate, diede in dono al Barone Carlo di Dietrichstein, come si revela dalla sequenta nota MS e contemporanea posta dietro il frontispizio: Generoso Domino Carolo a Dietrichstein Barone etc observatiae declarandae sausa Wolfgangus a Sauran D D. Giova qui avvertire che nel Panegirico scritto dal Pannonio in lode del Quarino Veronese suo maestro fu allunga la vita quasi a cento anni dicendo alla pag. 40: Ut iam bis decimi tangens confinia Lustri. Ma in cio parmi che debba prevalere il giudizio di Battista filiuolo del Guarino, il quale nel epitafio compostogli attesta, che egli mori nel anno novencentesimo dell etá sua: Lustra tibi vita nona bis acta probant.

Nelle Poesie Latine dei due poeti Strozzi Padre e figlio stampate prima in Venezia dall Aldo 1513 in 8., e poi in Parigi da Simone Colineo 1530 in 8. si leggono due Elegie in lode del Pannonio, le quali mancano nella raccolta delle sue Poesie. L'una é nel primo Libro degli Erotemi del vechio Strozzi e commincia: Quis novus ille sacri vates Heliconis in antro, cuius Apollineum Carmen ab ore sonat.

L'altra é nel secondo libro di essi con tale incomminciamento: Arbiter Ideus quamvis sua praemia nondum viderat et qualis Tyndaris ipsa foret.

Nel Codice Brasciano citato dal Cardinal Quirini . . .

A következő részt közölte a milánói fogalmazványból Entz Géza: *Klimó György mint Janus Pannonius kutató* c. dolgozata a Regnum 1940/41. évi kötete 310—311. oldalán. Jegyzékünk e szavakkal záródik: Tutto cio, chel nel Codice Bresciano vi sara d'inedito, si riquarda alle Poesie di Giano, che a quelle in lode di Lui, sara fidelmente copiato.

(Pécsi Egyetemi Könyvtár. Kéziratok. 67037. 289—293. pp.)

6—8. Klimó levelezése a Pécsi Missálé tárgyában.

Reverendissime Domine Canonice et Vicearchidiacone.

Cum alias in Historia Diplomatica Regni Hungariae, tum author eiusdem historiae P Stephanus Caprinai mihi praesenti retulit esse in Ecclesia Cassoviensi Missale quoddam antiquum Ecclesiae 5ecclesiensis Venetiis anno 1499. VIII. Cal. Maii impensis Johannis Paep Librarii Budensis typis vulgatum. Antiqum hoc Ecclesiae meae Documentum tanto mihi charius esse debet, quanto luculentius ex eo percipitur priscus eiusdem in celebratione Sacrorum ritus, ut ideo eius desiderio me teneri confitear. Quapropter cum parte ex una nulli hoc Missale usui Ecclesiae Cassoviensis, meae autem utilitati futurum sit, Reverendissimam Dominationem Vestram officiose ac enixero gandam duxi, quatenus praedicto Missali Ecclesiam meam 5ecclesiensem ornare mihique data opportuna occasione transmittere non gravetur. Scripsi hoc eodem Cursore etiam Amplo Magistratui eundem requirendo, quatenus et ipse petito meo annueret. Pro qua humanitate perpetem memoriam gratumque animum et promptam in omnibus serviendi voluntatem exhibere satagam. Qui in reliquo constanter persevero Posoniy 17. Septembris 1768.

D. Michaeli Berecz. Can. Agriensi et Parocho Cassoviensi. Cassovium.

(Pécsi Püspöki levtár. Klimó levelek. IV. kötet 129. old.)

Klimó levele Pécsről Eszterházy Károly püspöknek Egerbe. 1769. ápr. 10.

Excellentissime.

Dum in Hungarica Diplomatica P Stephani Caprinai didicissem asservari in Bibliotheca Parochiali Cassoviensi Missale quoddam saeculi decimi quinti in usum Ecclesiae 5ecclesiensis Venetiis excussum, me coepit obtinendi eius desiderium. Itaque anno adhuc superiore tum ad Dominum Parochum Cassoviensem, quam ad Civicum Magistra-

tum Litteras scripsi eousque, ut desiderio meo favere vellent oravi. II autem dato mihi responso declararunt se petitioni meae ex parte sua delaturos, dummodo Excellentissimae Vestrae consensus accederet. Cum igitur praeter annutum Excelentiae Vestrae nihil reliquum sit, Eandem enixe et obsequenter rogandam duxi, ut, quoniam praedictum Missale vix alicui utilitati Ecclesiae Cassoviensis esse posse videatur, meae autem Ecclesiae veterum Rituum exhibendo non minimam Historiae Nostrati lucem allaturum. sit, eiusdem Missalis dono Ecclesiam meam honorare ac data occasione Posonium, quo circa finem huius mensis revertar, ad me transmitti jubere dignetur. Erit mihi hoc donum tam gratum, quam quod gratissimum, quod dum a bonitate Excellentiae Vestrae me consecuturum firmiter spero, pleno cultu et observantia persevero.

Klimó Pécsről Berecz Mihály kassai plébánosnak. 1769. ápr. 10.

Litteras Dominationis Vestrae dato 20. 8bris 1768. exaratas nonnisi 22. Februarii currentis anni percepi, quod qua Cursorum negligentia factum sit ignoro. Sed utut tardius allata gratissima tamen mihi fuit Epistola utpote Reverendissimae Vestrae voluntatem declarans desiderio meo favendi ad obtinendum vetus Missale 5ecclesiense, quod in Bibliotheca Parochiae Cassoviensis asservatur. Jam autem cum praeter Revmam Vestram Magistratus datis ad me Litteris in idem consenserit, nihilque amplius praeter annutum Excellentissimi Praesulis supersit, hodierno Cursore Eundem litteris meis convenio Eiusque consensum exoro. Qui si, ut firmiter sperpetitioni meae detulerit, Revmam Dominationem Vestram rogandam duxi, ut Missale praedictum data occasione ad me Posonium expedire ne gravetur. Gratum porro animum meum et promtum vellificandi studium in quavis occasione Eidem demonstrare contendam. Qui constanter maneo 5ecclesiis 10. Apr. 1769.
(Pécsi Püspöki Levtár. Klimó levelek. IV. kötet 192. old.)

9. Klimó jelentése az 1757. évi pécsi földrengésről.

Klimó jelenti Nadásdy kancellárnak Bécsbe 1757. júl. 17.

. . . Contigit primus (terraemotus) die 27. Juniis ab horam mediam tertiam et tertiam quadrantem post meridiem, qui licet notabilis non fuerit, non tamen adeo vehemens, ut damnum quodpiam caussavisse observaretur, duravitque vix dimidio minuto. Alter successit die 30. eiusdem mensis post mediam duodecimam noctis, qui priore vehementior creditur esse eo, quod homines ea hora iam plerumque somno sopitos maiori ex parte excitaverit et eum omnino senserint et notare potuerint, verum neque hic vestigia quaepiam post se relinquere notatus est. Tertius incidit in diem 3. Julii eodem prorsus tempore intra tertium quadrantem et mediam tertiam post meridiem et hic erat longe vehementior et succutiens ad quem complures hic in Civitate camini corruerunt et pleraque murata aedificia, praesertim antiquiora rimis et rupturis replevit satis periculosis, nullum tamen aedificium corruit. Inter caetera plus passum videtur Collegium PP Societatis, in quo videre est ambitum totum gravi ruptura affectum fuisse et duo cubilia reddita ob casus periculum inhabitabilia, nisi fornices deponantur. Deinde domus Cononicorum utpote et altiores et antiquiores. Cath. Ecclesia licet tota quadrato lapide, in laterali fornice passa est satis notabilem rimam, non tamen cum aliquo periculo, uti etiam PP Dominicanorum et Franciscanorum. Residentia mea caeteris quippe aedificiis et altior et antiquior et maior, ut quae a septingentis annis varias vices sustinens in variasque formas redacta, plurimum detrimenti patitur. Nam murus eius exterior iam alioqui a priori terraemotu, qui anno 39-no huius saeculi refertur accidisse, inclinatus, nun ultra semialterum pedem reliquum superiori parte propendens per totum aedificii corpus tantam rimas causavit, ut necessitatem mihi imponat a fundamentis eundem per totum circuitum succolandi cum gravibus plurium millium florenorum expensis. Unde etiam factum, ut deserta solita residentia mea me ad articus angulare cubiculum, quod minus passum est, suasu Architecti, retrahere debuerim. Ex relatione PP Franciscanorum huiatius habeo conventum eorumdem Verőcze in Sclavonia situm ita esse destructum, ut non modo duo cubicula habitari possint. In reliquo etiam Ecclesiis hic in Cottu Baranyensi notabiles quidem causatae sunt rupturae, quae tamen casum minime minantur.
(Pécsi püspöki Levtár. Klimó levelek. 1757.)

PETROVICH EDE

Egy szabadkőműves emlékkönyv magyar bejegyzői. (Adalékok a náci könyvpusztításról 1938-ból). Az 1780-as, 1790-es évtizedek jozefinista időszakában készült az a gazdag tartalmú, díszes kivitelű szabadkőműves emlékkönyv, melynek fakszimile kiadására nemrég felhívták figyelmemet. A gyűjtemény hetvennégy bejegyzője között csaknem húsz magyar szabadkőműves található, és a hasonmásról is kiderült, hogy csaknem akkora ritkaság, mint az Österreichische Nationalbibliothekban található eredeti. Így érdemes arra, hogy — megjelenése után mintegy negyven évvel is — foglalkozzunk vele.

Az eredeti emlékkönyvet bizonyos B. KRONAUER nyitotta eszmetársainak. Esetleg őt ábrázolhatja az 1., illetve 3. lapon található árnyképek egyike, ahol az ovális keretben lévő arcképet háromszög, kalapács, vakolókanál és más szabadkőműves insignumok veszik körül. A legnevezetesebb bejegyzők egyike bizonyára Alois BLUMAUER, az Aeneis-travestia szerzője, a *Wiener Realzeitung* c. jozefinista lap rovatvezetője, illetőleg W. A. MOZART, aki 1787-ben a bécsi Zu Neugekrönten Hoffnung páholy tagjaként türelemre és lelki békére intő bejegyzéssel örökíti meg nevét. A XVIII. századvég jozefinista időszakára azonban még jellemzőbb az, hogy milyen nagy számban dolgoznak szabadkőművesek bécsi kormányhivatalokban, az erdélyi guberniumnál, a soknyelvű monarchia egyetemein Lembergben, vagy Budán, és szabadkőműves lehetett STRAUSS, a pozsonyi iskolaigazgató, vagy RAKWITZ Károly, soproni evangélikus lelkész. Az Österreichische Nationalbibliothek kéziratgyűjteménye Cod. Ser. nov. 4832-es számon őrzi az eredeti emlékkönyvet, mely feltehetőleg egy páholy emlékkönyve lehetett. Erről a tusrajzokkal, színes akvarellekkel, árnyképekkel, ex librisekkel és papírkivágattal díszített eredetiről készült 1935 és 1937 között Dr. Otto MAZAL, a kézirattár igazgatója tájékoztató sorai szerint egy igényes kivitelű hasonmás kiadás, melyet 1938-ban, Ausztria német megszállása után zúzdába vitettek. Ezért a hasonmásból is csak ritkán fordul elő példány. (»Die Faksimile-Ausgabe, die keinen Titel, sondern lediglich mit der Ihnen bekannten Widmung von B. Kronauer beginnt, wurde in Wien ca zwischen 1935 und 1937 hergestellt, ihre Auflage ca 1938 eingestampft, d. h. vernichtet. Exemplare davon existieren nur zufällig.«)[1] 2. A gyűjteményben az alábbi magyar bejegyzők találhatók: CSILLAG György, Károly, FÁBIÁN Dániel, HOFMAN Lipót, a budai egyetem tanára, HORVÁTH János Mihály, MATOLAY Bernát Sámuel, RAKVITZ Károly soproni evangélikus lelkész, SZEGEDY János erdélyi guberniális tanácsos, STRAUSS elemi iskolai igazgató (Normalschuldirektor) Pozsonyból, TÖRÖK János, UDVARNOKI Imre, WEBER Simon Péter, az ismert nyomdász, könyvkereskedő. A sort ZISTLER József, GRASSALKOVICH herceg karmestere zárja. Pozsonyiként írja be nevét HAUSLÄB ezredes, Ferdinand LOIBEL erdélyi kormányszéki tanácsos, a bécsi Pálma páholy tagja is magyar tisztviselő, SALLAT erdélyi agens hasonlóképpen, és neve szerint talán magyar lehet Johann v. BOHUSS kapitány is. Közülük néhányról többet is tudunk. A legtöbb ismeretünk természetesen KAZINCZYtól származik. A mester az emlékkönyv bejegyzői közül is többet ismert, találkozott velük utazásai során, leveleiben emlegette őket.

FÁBJÁN Dániel, aki HORATIUST idéz, és magát „a Secreti Aulae Principis Transylvaniae" tisztviselőjeként tünteti fel, Erdély főkormányszékével 1790 után költözhetett Kolozsvárra." A gubernium az Erdélyben, ami nálunk a helytartótanács... (írja KAZINCZY az *Erdélyi Levelek*ben) A gubernium 1820-ban két részre oszlott: politicumra és juridicumra... s a gubernátor mellé egy vicepraeses rendeltetett borbereki Fabján Dániel excellenciája, egykori consiliarius az erdélyi cancellárián" A magát bécsinek

[1] A hasonmás kiadvány 1938-as bezúzására vonatkozó adatok Dr. Otto MAZAL, az Österreichische Nationalbibliothek kézirattára igazgatójának hozzám intézett levelében olvashatók.

1. ábra

2. ábra

valló HOFFMANN Lipót, a budai egyetem tanára „Ninive Fortgesetzte Fragmente... über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn" címmel erős hangú támadást intézett a magyar nemesség ellen. KAZINZCY, aki ARANKA Györgynek panaszkodik, hogy a *Messiás* fordítására csak 13 előfizető akadt, levelében a pamfletíró HOFFMANNra hivatkozik. „Ki kellene trombitáltatni... a' Ninive írójánál; úgy ugyan el-hiszik, hogy egy Párisi kortsoljásnak több tudománya van..., mint Magyar Országon a' földes Uraknak" Később is emlegeti HOFFMANNt BERZEVIZCYhez írt levelében: „Pasquille wider unsere schöne, sogar von Fremden geschätzte Nation, gehören nur für die Feder solcher Elende, wie Hoffmann".[2] HORVÁTH János Mihály lelkes verssel ünnepli a szabadkőműveseket. »Auf steh, wie Gottes Falten(?) Das Heiligthum der Maurerey) beglückt, und froh hinein zu gehen) Sey ewig jeder Edlen frey...« KAZINCZY maga is több HORVÁTH Jánost emleget levelezésében, egyet RUMYhoz írt levelében, mint BÁRÓCZY-követőt, egy másikat pedig FÖLDI János hoz elő levelében, aki „alázatosan tiszteli a' Tekintetes Urat" Ez is aligha lehet azonos az egyházi író veszprémi kanonokkal, hogyan lenne akkor FÖLDI barátja? Ennek a HORVÁTH János Mihálynak azonosításáról le kell mondanunk.[3]

Figyelemreméltó bejegyző RAKWITZ Károly, soproni evangélikus lelkész, aki soraiban POPE-t idézi: „An honest man is the noblest work of God", majd hozzáteszi: „And the Principal of an Frank—Mazon Charles Rakvitz Pasteur de l'eglise luth. Membre de la t. v. Zur Sicherheit á L'Orient de Pressbourg en Hongrie." A sorok bejegyzése 1785-ben még Sopronban működött, 1790-ben már búcsúzó beszédét mondta, mert (talán szabadkőműves kapcsolatai alapján is) Pozsonyba választották meg lelkésznek.[4]

SALLATUS „K. K. Hung. Siebenburg. Hof-Agent" gyakorlott kézre való túsrajzán egy merengő Minervát rajzolt az emlékkönyvbe, és mint az egri líceum freskóin, e kis rajzon is a kor tudományágazatainak jelképei láthatók, távcső, földgömb, földabrosz, üstdob, trombita, festőpaletta kőművesszerszámok és régészeti leletek. Az ő személyére később is rábukkanunk, róla írja KAZINCZY 1811-ben FAZEKAS Istvánnak: „Vallásról lévén szó, hadd mondjam-el, mit hallottam nem régiben eggy nagy ember szájából Erdélyi Protonotarius Salla v. Sala felől. Ez az ember a' Socinus tanítványa, s' kevélykedik vele, mert Erdélyben vallhatja azt. ...De azt is tudom, hogy 50 esztendő múlva minden eszes ember azt fogja hinni és vallani a' mit én vallhatok most". Utóbbiakat már SALLA szavai ként idézi KAZINCZY, aki tehát ifjúsága szabadkőműves nézeteit vallotta az Erdélyi Gubernium tisztviselőjeként.[5]

„Novos parans amicos veterum ne obliviscaris" szállóigét írta 1787-ben Jo(annes) SZEGEDI Siebenbürgischer Gubernial Rath az emlékkönyvbe. Talán vele találkozott KAZINCZY a nagyváradi megyegyűlésről jövet, e találkozásról írja WESSELÉNYI Miklósnak: „Mélt. Szegedi Úrral tegnap Ő Excellencájánál jöttem össze. Tiszteletérdemlő tanult és derék ember".[6]

[2] FÁBIÁN Dánielről KAZINCZY: *Erdélyi levelek*, I. 63. 1, 64. Kolozsvár, 1944. A HOFFMANNról szóló keserű sorok a *Levelezés* II. 186. l-on olvasható. L. még ott 596. lapon is.

[3] Az emlékkönyv azonosíthatatlan HORVÁTH Jánosa Lev. I. 220, 565., a RUMYhoz írt levélben említett HORVÁTH Jánosról pedig a Lev. VIII. 507. lapján olvashatunk.

[4] RAKWITZ Károlyról a legfontosabb adatokat összefoglalta HAMAR Gyula: *Soproni evangélikus igehirdetők* c. gyűjtése. Soproni Evangélikus Gyülekezeti Lap 1942. 1. szám 1—3. l.

[5] KAZINCZY SALLA protonotariusról a Lev. VIII. 248. lapján ír. Vö.: NAGY Iván, X. kötet, 12—13. l. Az emlékkönyvben és KAZINCZY idézett nyilatkozatában egyaránt csak SALLA- SALLATUS olvasható. Kazinczy Cserey Farkashoz írt levelében említ egy enlaki SALA Sámuelt, aki „az Erdélyi Királyi Guberniumnál Consipista Kolosváron." Talán azonos a socinianus protonotariussal.

[6] Egy SZEGEDYt KAZINCZY a nagyváradi megyegyűlésen lát. Lev. XXII. 129. l. (1805)

Szerepel az emlékkönyvben egy Emericus UDVARNOKY is, aki ugyancsak Magyarországi páholy tagja, „Deputierter Meister... Zur Sicherheit im Orient v. Pressburg" KIS János soproni költő fia, KIS Lajos „Udvarnoki Udvari Agens Úrnál első secretarius"-tudósít KAZINCZY egy 1822-es levelében. Az erdélyi udvari kancelláriánál agensként szereplő UDVARNOKY azonban NAGY Iván szerint Lajos keresztnevet viselt.[7]

»Im Menschen findest du Himmel, Hölle, Gott;
Doch erst nach deinen Leidenschaften Tod«

— írja Simon Petrus WEBER a már többször említett Zur Sicherheit páholy tagja „Redner und Mitglied" polgárként „Buchdrucker und Buchhändler" a fenti idézetet az emlékkönyvbe. KAZINCZY így vélekedik róla DÖME Károlyhoz írt levelében: „Köszönöm Weber úr felől való tudósításodat. Mondjad, hogy ő az az eggy a' magyar Typographusok között, a' kit betsülni kell" A korai KAZINCZY-levélből a szabadkőműves-társ becsülése is kihallatszik.[8]

3. Így néhány bejegyző személye KAZINCZY nyomán határozottan kirajzolódik. De még a (jelenleg) nem azonosítható nevek is fontosak, mert néhány korai magyar szabadkőművest legalább neve alapján kereshetünk tovább.

Az első sorokban azt írtuk, hogy úgy hívták fel a figyelmemet a hasonmásra, amely Pest megyében egy házbontás során került elő, és amelyet RIERPL János agrármérnök figyelmessége mentette meg. A hasonmás feltehetőleg az áporkai KÉGL család könyvtárából származik, e család tagja volt KÉGL János, 1904-ben a *Huszadik Század* szerkesztője. 1905-ben Szabadgondolkodók Egyesületének főtitkára. 1918-ban igazságügyi államtitkár és Pest megye kormánybiztosaként tényked ett.

A valószínű possessor személye egyben megmagyarázza a feltehetően zárt körben terjesztett szabadkőműves kiadvány Magyarországra származását. A szerencsés véletlen megőrizte hasonmás kiadvány legalább eggyel szaporítja az ismert példányok számát. Az Ausztriában összegyűjtött példányokat — szinte jelképesen rettegve az akkor 150 év előtti szabadgondolkodás emlékétől — összegyűjtötte és zúzdára ítélte a náci barbárság.

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ

Skublics Károly és Zala megye közkönyvtára. (A reformkori magyar könyvtárügy történetéhez.) FESTETICS László gróf, a Georgicont alapító FESTETICS György fia, aki a Magyar Tudós Társaság javára is 10.000 forintos adományt tett, az 1820-as évek közepén országos könyvtárszervező mozgalmat kezdeményezett. 1825 decemberében Somogy és Sopron, 1826 márciusában pedig Zala és Vasvármegye közönségéhez intézett majdnem azonos szövegű levelet, s ebben nemzeti, azaz magyar könyvekből álló könyvtár létesítésére szólította fel őket. E levelekből kitűnik, hogy országos akcióra gondolt, a „tudományok terjesztése végett" azt tartotta volna célszerűnek, „ha a Jurisdictioknál, úgymint a Nemes Vármegyékben, és a szabad Királyi Városokban *mindenütt* (az én kiemelésem, F. G.) egy nemzeti könyvtár állíttatnék fel."[1]

Nincs tudomásunk róla, hogy FESTETICS az ország minden megyéjét és szabad királyi városát megkereste volna hasonló felhívással. Országos könyvtárépítő mozgalomra

[7] KAZINCZY UDVARNOKY ágensről Lev. XVIII. 198. lapján ír.
[8] WEBER nyomdászról l.: Lev. II. 140. l.
Ugyancsak WEBERről ír RÁDAY Gedeonnak Lev. II. 227. l.
[1] KOSTYÁL István: *Festetics László kísérletei közkönyvtárak alapítására.* — Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961—1962. Bp. 1963. 280—286.

mindenesetre a reformkorban nem került sor, de a felszólított négy megye közül kettőben említésre méltó eredmények születtek. Somogy megyében, Kaposváron már 1826-ban megnyílt a megyeházán az az olvasószoba, amelynek az 1830-as években BERZSENYI Dániel is olvasója volt, s amely 1866-ig működött nyilvános könyvtárként és látta el olvasmányokkal a megye értelmiségi és könyvek iránt érdeklődő nemesi közönségét.[2]

Zala megyében, — melynek számára könyvek és kéziratok megszerzése végett FESTETICS 2000 forintot is felajánlott — az első „könyvtári bizottmány" KISFALUDY Sándor elnökletével és többek közt a fiatal DEÁK Ferenc és CSÁNYI László részvételével foglalkozott az alapítandó könyvtár ügyével. Adakozásra szólították fel a megye birtokosait s maga KISFALUDY Sándor 100 kötet könyvet ajánlott fel a könyvtár részére már 1826-ban. 1831-ben SKUBLICS Károly táblabíró, művelt zalaszentbalázsi birtokos nemes adományozta a megyének 790 műből álló 1954 kötetes gazdag és értékes családi könyvtárát, amelynek gyűjtését atyja, SKUBLICS Imre kezdte meg a 18. század végén, majd ő maga folytatta.[3] A megye a könyvtár állományának túlnyomó részét 1833-ban egy, a művek azonosítását lehetővé tevő, gondosan készített kéziratos könyvjegyzék alapján ténylegesen átvette a tulajdonostól és Zalaegerszegre szállíttatva HÁRY Farkas levéltáros gondozására bízta. SKUBLICS a nála maradt kisebb könyvmennyiséget halála után szándékozott az 1833-ban átvett részhez csatolva közhasználatra átadni. A könyvtár elhelyezésére, kezelésére és használatára KISFALUDY Sándor készített javaslatot, amely jellemzően a korabeli feudális felfogásra, a könyvtárhasználatot csak birtokos nemesek számára engedélyezte.[4] 1836-ban 100 példányban megjelent a könyvtár nyomtatott katalógusa, amelyet HÁRY Farkas levél- és könyvtáros készített betűrendben, szakszerűtlenül, a művek eredeti nyelvétől eltekintve a feudális latinság bástyái mögé húzódva, latin nyelven. Azaz mindenegyes munka címét (magyar, angol, német, francia stb. nyelvűekét) latinra fordította, számos esetben rosszul, félreértve a cím értelmét s ezzel lehetetlenné téve a könyvek egész sorának azonosítását a katalógus alapján. Nem egy munkát a kiadó, a nyomdász vagy a megjelenés helye szerint sorolt a nem „szoros" betűrendbe, gyakran mellőzött olyan fontos adatokat, mint a kiadó, nyomdász, a megjelenés helye, a könyv alakja, a kiadás száma stb. stb.[5]

SKUBLICS Károly és a könyvtár felügyeletére kirendelt bizottság, amelynek 1832 óta ő volt az elnöke, csak a katalógus kinyomtatása után szerzett tudomást annak elkészültéről. SKUBLICS egy napon az asztalán találta a nyomtatványt HÁRY Farkas levelével, amelyben a katalógust készítő levéltáros és könyvtárnok a munkájáért járó tiszteletdíjat és a könyvjegyzék bekötési költségeit is tőle várta. A jegyzéket alaposan

[2] KANYAR József: *Berzsenyi és a Somogy megyei olvasótársaság.* — ItK 1956. 474—475. — MAJOR Sándor: *Berzsenyi Dániel és „Nemes Somogyvármegye könyvtárá"-nak kapcsolata.* — A Könyvtáros 1956. 575—576.

[3] A könyvtár állományának tartalmi elemzését l. FÜLÖP Géza: *A Skublics-család zalaszentbalázsi könyvtára. (A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18—19. század fordulóján.)* — MKsz. 1974. 3—4. sz. 249—261.

[4] JAKAB Géza — NÉMETH László: *Országos Nemzeti Könyvtárépítő mozgalom a reformkor elején Zalában.* — MKsz 1958. 267—271. p. -y: *Kisfaludy Sándor javaslata „Zala vármegyének könyvtárja eránt."* — Könyvtáros 1965. 403. p.

[5] A katalógus címlap nélkül jelent meg 1836-ban. Rögtön az „A" betűvel kezdődik, s a közölt facsimile szerint már első tételeinek címleírása hibás, hiszen FESSLER MARCUS AURELIUSról szóló művét közli itt „Aurelius" alá sorolva s jellemzően a betűrenden belüli következetlenségekre a második tétel megint csak FESSLER mű, „Attila" szerint besorolva, s így meg kellett volna előznie az előtte levő munkát. Ugyanazen hibás eljárást szemléltetik a katalógus soron következő tételei is, szinte kivétel nélkül. — A nyomtatott katalógus egy példányát Németh László, a zalaegerszegi megyei könyvtár igazgatója bocsátotta rendelkezésemre; szíves segítségét e helyen is megköszönöm.

Nomen Authoris et Meritum Libri.	Annus Editionis	Thom. frusta.	Serialis Numerus	Observationes
A.				
De Marco Aurelio-Antonino, Fessleriana opera - -	1799	4	6	German. Idiom.
De Attila Hunnorum Rege, Fesslerianum opus - - -	1794	1	7	do
De Aristide et Themistocle do do - - - -	1792	2	10	do
Alexander Magnus, seu *Alexander der Eroberer*, Fesslerianum opus - - - - - - - - - -	1800	1	12	do do
Marci Annaei Lucani, Pharsalia, seu de Bello Civili Pompejano, cum Caesare - - - - - - - -	1779	1	18	Latino do
Aesopi Fabulae, per Augustum Libertum Phaedri emendatae -	1796	1	20	do do
Archenholz J. V. opera, de septennio Bello Germanico - -	1795	2	27	German. do
Angliam versus, ex Bengala profectio Georgii Forster, p. Auth. Meiners - - - - - - - - -	1796	2	29	do do
D' Alembert, — de Literaria et Mechanica Arte earundemque Origine - - - - - - - - - -	1763	1	35	do do
Ad Africae Interiora, Profectio Le-Vaillantis, — a Joan. Forster	1796	5	36	do do
In Athenaei Deipnosophistas, *Animadversiones*, a Joanne Schweighaeuser - - - - - - - -	1801	8	40	Latino do
Aristotelis opera, ex Graeco a Joan. Theoph. Buhle versa -	1791	5	424	do do
L' Annaei Senecae Philos. opera; — Studio Bipontinae societatis	1800	4	44	do do
Dr. Albrecht, de morbo Venereo, relate ad viros - - -	1812	1	57	German. do
Contra Acatholicos, Causa Religionis; — a Jos. Szvorény -	1781	1	61	Latino do
Asiatica Banise, seu Theatrum *Amoris*, aliter Heraclius -	1764	2	72	German. do
De Albensi Custodiatu, Dissertatio Historica, a Mich. Jos. Szvorényi	1810	1	85	Latino do
D' Alceste Parodie, La Noce Interrompoue, opus Theatrale -	1798	1	87	Gallico do
De Aeconomiae Manipulatione, et Ratiocinio; a Joan. Csondor	1819	1	89	Hungarico do
Animale Regnum, seu Systema Naturae, Compositio Lynnaeiana	1775	10	90	Germanico do
Aeconomica, seu de Scriptoribus Rei-Rusticae, a societ. Bipontina	1787	2	92	Latino do
De Aeconomia, et Arboribus Austriacis; a Francisco Jos. Märter - - - - - - - - - -	1796	1	376	Germanico do
De Agazonibus, et factura Equorum, a Georgio Hartman -	1777	1	106	do do
Aeconomica Bibliotheca, pro Oeconomis, a Xtiano Berger -	1799	2	124	do do
De Apibus, earumdemque Cultura, a Josepho Münzberg - -	1775	1	125	do do
Arborum Fructiferarum Cultura, Instructio pro Hortulanis -	1798	1	127	do do
De Austriaca Monarchia, a J. A. Demian, Statistica - -	1804	6	505	do do
Pro Aeconomis Manuale, ad praecavendos aut curandos morbos Pecorum Pecudumve - - - - - - -	1800	1	136	do do
De Aeconomia Practica, pro Practicis *Aeconomis* - -	1797	1	139	do do
Ad Animale Regnum Praeparatio, una Cognitio, de Equis a Franc. Fusz - - - - - - - - - -	1797	1	140	do do
De Apibus, earundemque Conservatione scientia Universalis -	1792	1	141	do do
Aurelii Theodosii Macrobii opera, Studiis Bipontinae Societatis	1788	2	154	Latino do
Intra Aegyptum Superi, et Inferiorem, Itinera Gallici Marini Officialis a Sonnini - - - - - - -	1800	2	158	Germanico do
Trans Africam, Aegyptum, et Syriam Itinera Brovneiana, a Sprengel - - - - - - - - -	1801	1	161	do do
In Africa Interiori, seu a Pisania, usque Sillam, Itinera societatis *Africanae* - - - - - - - - - -	1800	1	162	do do
In Americanis Ditionibus, et Provincia Canadano, Itinera Veldiana	1801	1	163	do do
Academicae Commentationes, a Joan. Philippo Vithof - -	1782	2	166	do do

áttanulmányozva a kötelező udvarias elismeréssel nyilatkozik HÁRY munkájáról, majd kötelességének tartja őszintén megállapítani, „hogy ezen Lajstrom se az egész tudományos Világban meg állapított Elvekkel, — se a munka Tzéljával, se ezen Fényes Megyének Kimíveltségével, és Méltóságával meg nem egyez, azért ezen Nemes Vármegye Könyv Tárának rendszeres Lajstromául el nem vállolható." E szigorú ítéletét „Tekéntetes Nemes Zala Vármegyei Karokhoz és Rendekhez Alázatos Jelentése Skublics Károlnak a N. Vármegye Könyvtára Érdemében" című beadványában fogalmazta

meg,[6] amelyben részletesen, példákkal illusztrálva bírálja a katalógust, de ennél is lényegesebb, hogy ugyanakkor nagyon korszerű címleírási elveket, szabá'lyokat is megfogalmaz, s ezek alapján tartja szükségesnek új, a tudományos célokat és a közhasználatot egyaránt szolgáló katalógus elkészítését, amely az olvasók és a könyvtáros tevékenységét egyaránt hatékonyan segítheti, valamint további olyan intézkedések foganatosítását, amelyek révén az egyéb hazai közhasznú egyesületekhez, kaszinókhoz és könyvtárakhoz hasonlóan Zala megye könyvtára is a nemzet boldogítását és előmenetelét szolgálja. A megye könyvtárának állományáról azonban új katalógus nem készült.

Skublics Károly a még napjainkban is korszerűnek mondható címleírási elveket a könyvtára állományában is fellelhető Széchényi Ferenc- és Teleki Sámuel-féle katalógusok alapján fogalmazta meg (e két munkára beadványában hivatkozik is). Könyvtárának sokrétű és gazdag anyaga mellett az itt megmutatkozó őszinte érdeklődése, komoly elmélyültsége és gondos törődése is arról tanúskodik, hogy a magyar vidéki köznemességnek egy olyan bibliofil hajlandóságú, művelt egyénisége, aki a közműveltség gyarapodását szívén viselve híve a haladásnak, a reformoknak, s ezért is tartjuk indokoltnak szóbanforgó munkáját az alábbiakban betűhíven, teljes terjedelmében közölni.

Tekéntetes Nemes Zala Vármegyei Karokhoz, és Rendekhez
Alázatos Jelentése
Skublics Károlnak
A N. Vármegye Könyvtára Érdemében

Tekéntetes Karok, és Rendek!

Múltt napokban Te[kin]t[e]tes Háry Farkas Levél- és Könyv Tárnok Úrtul az asztalomon egy Könyvet találtam. Levelével, melyben tudósít, hogy az általam 1831ben a T. N. Vármegyének ajándékozott Könyvek azon Részérül, mellyek már 1833ban a N. Vármegyének tettlegesen tőlem által adattak, a' Lajstromot kimunkálván, azt nékem egy példányban ezennel meg küldötte; — s hogy annak Ki munkálásáért a' jutalmat, valamint a' Lajstormok békötésének Árát, egy Kirendelttség végzéséhez képest Én tőlem várná, és kívánná. — Minthogy ezen tudósítás engemet többféleképpen is érdekel, tudni illik oly könyvekrül szóll, mellyeknek sorsát most is oly érzékenyen veszem, mint egy Atya tőle meg váltt Gyermekeinek, vagy Rokoninak állopotját; — s mivel a' T. N. Vármegye még 1832iki Május 7ik s több napjain tartott Köz Gyűlésében egy Kirendeltségnek, mely a T. N. Vármegyének ezen Könyvtárára föl ügyelni köteles légyen, engemet Elnökévé rendelni méltóztatott, — de azért is, minthogy arrul is tudósíttatom, hogy egy Kirendelttség (:mellyik, s mikor azt nem tudom:) azt rendelte volna, hogy Könyv Tárnok Úrnak ezen fáradságáért a Jutalom, valamint a Lajstromok bekötése Költségeinek Kifizetése az általom világossan más Tzélra ajánlott állopítmányom Kamatjából fizettessen ki, — szükségesnek tartottam azon elibém tűntt Lajstromot által nézni. Megvallom Te[kin]t[e]tes Karok, és Rendek, hogy mind az 24 betűn által menvén többféle szokatlan érzések által lepettem meg, mert többszöri figyelmes átolvasásom után Azon Vallást kénszeríttetem ezennel kifejezni, hogy minden Tisztelet mellett, mellyel Tisztelt Levél és Könyvtárnok Úrnak régi, hosszas érdemei, és sok fáradságos munkái Eránt kijelelni köteles vagyok, Kötelességemnek tartom azt is Őszintén kinyilatkoztatni, hogy ezen Lajstrom se az egész tudományos Világban meg állapított Elvekkel, — se a munka Tzéljával, se ezen Fényes Megyének Kimivelttségével, és Méltóságával meg nem egyez, azért ezen Nemes Vármegye Könyv Tárának rendszeres Lajstromául el sem vállolható. Érzem igen azt, hogy egy oly Érdemekkel bővelkedő régi gyakorlott Munkás Férfiúnak munkájárul világos Okok nélkül ezt állítani meg botsájthatatlan megbántás volna; azért kötelességemnek tartom ezen állíttásomnak Okait tüstént a T. Karok és Rendek előtt fel födözni.

[6] Eredetije: Skublics Károly által alapított megyei könyvtár iratai. 1830—1832, 1861. Zala megyei Levéltár. Zalaegerszeg.

A' Bibliográfia Elvei szerint a Könyvtár Lajstromoknak ezen Szabállyok szerint kell készíttetni: úgymint

Először: minden Könyv Lajstromnak a' Tudományoknak több Osztállaira kell el osztva lenni, hogy a'ki valamely Könyvet keres, azt a Könyv Tartalma Osztáljában könnyen fel találhassa, tehát ha philologiai, Theologiai, philosophiai, historiai, gazdaságbéli, orvosi, Törvények vagy több más Osztálati Könyvet akarok, azt a Lajstromnak azon Osztáljában azonnal fellelni lehessen. Már ezen Lajstromban láthatni, hogy a könyvek Osztásában, és előadásában ezen Szabályra állandós tekéntet nem vétetett; mert más képpen így kellett volna ki tenni azokat: *Libri philosophici; — Theologici; — historici; — geographici;* etc. etc., de itt az Alphabetumon kívül más Sinor Mérték nints tartva; de a betű Rendbe számtalan könyvek, mellyek azon betűvel kezdő Tudományokhoz tartozának, ki vannak hagyva, s a betű Rend hol a Könyv írójának, hol a' kiadójának, hol a Nyomtatójának, hol a Nyomtatás Helének Nevére mutat, minden Egyarányosság megtartása nélkül; öszve vannak zavarva egy betű alatt minden Tárgyok; némelykor egy munka ugyan egy betű alatt kétszeris említtetik, — némelykor ugyan azon munkának első kötetje egy szám — és utolsó kötetjei más Szám alatt, s más helen vagyon el válosztva elöl adva; p. o. S betű alatt Schiller prosaica munkáinak 2 első kötetjeit 401, — az 3ik és 4ik kötetjét pedig 499 szám alatt hozza föl. — Kotzebue történeti (:historicus) munkáit ezen Tzim alatt adja elől „*in Theatralibus*". Ugyan ezen „*Theatralibus*" tzim alatt említi Anacreon Odáit; — Fuss Lóorvosi munkáját ezen Tzim alatt hozza elöl: „*ad animale Regnum praeparatio*" — Forsternek Indiába való Utazását Anglia neve alatt adja elöl; — több számtalan efféle hibákat most nem említvén.

2ik Szabálja a rendszeres Könyvtár-Lajstromnak azt Kívánnya, hogy minden Könyvnek Tzimje, és Neve azon Szavakkal, és Nyelvben adasson elől, mellyel a' Könyvben a Tzimlapon kivan nyomtatva; tsak így tudni meg a valóságos Nevét és foglalatját a' munkának. Már ha ezen Szabályt Keressük ezen munkában, tapasztalni fogjuk, hogy az egész Lajstormban egyetlen egy még deák Könyvnek Tzimje sints úgy elöl adva, mint a' Könyv Tzimlapja mutatja, tudni illik az Érdemes Levél Tárnok Úrnak esmérős hív szeretete és hajlandósága a Classicus Romai, vagy Latin Nyelvhez annyira el bájolta Őtet, hogy Ő minden más Nyelvet kirekeszt a Lajstrombul, még lehet, — s így természetes, hogy az idegen Nyelv Szavait sokszor nem a leg nagyobb pontossággal van szerentséje Latinra fordíttani; innét származnak Számtalan igaztalan Nevezetek, és Idézetek, hogy valóban én, a'ki szereztem azon könyveket, és sok Évek alatt gyakran forgattam is, most se tudom sok Könyvnek Latin Tzimjéből elöl találni, hogy mily' munkát, vagy Írót vél a' Lajstrom; így p. o. Ki lesz az Oedip, a'ki ezen Könyv Tzimjét meg magyarázza M betű alatt: „Ed Meinhardiano Opere Versio, fundamenta ad Criticam", sokat merek kötni, hogy más egészlen van a könyvben. — Ki gondolná ezen Tzim alatt: „*De publico politicis functionibus Notitia litteraria*" ezen Tárgyokrul egy szó sints se a Könyvben, se a Tzimlapján, hanem a könyvnek valóságos neve: *Theoretisch practische Darstellung der Handlung von Büsch;* — ezen Tzim alatt: *Lud. Posselt Opera (?) seu historia Aesthetica (?) der Germania*, értetődik: *Posselts Geschichte der Deutschen*, — ezen Tzim alatt: *per Coste (:a nyomtató:) philosophica experimenta de humanitate*, ezen munkát érti: *Locke. Essays sur l'entendement humain*, vagy latinul: Tentamen de mente humana; — Heusinger Aestheticáját ezen Tzimmel adja elöl „pro Philotechnis, et Artificibus (?) aesthetica Heusengeriana; már ki hallott mester Emberek Aestheticajárul? Vagy Heusingernek más Aesteticája van, mint másoknak? — A frantzia, és angol Tzimek pedig még kéméllet-lenebbül vannak el változtatva; p. o. M. betű alatt: a könyvnek valóságos Tzimje: *Fragments in manner of Stern:* azaz: *Fragmenta ad Imitationem Sternii;* ezen Tzimet teszi, Manneriani (!?) Operis fragmentam per Sterne collectum;! — Ugyan M. betű alatt a könyv Tzimje helett: *Mimik, von Engel;* azaz Ars mimica; ezen Tzimmel él: *Mumia imaginaria (:?!:) a Joanne Engel.* — Lehetne ezen hibák példáit még százokra szaporíttani, de reménytelem elég lészen itt ez is, a Lajstrom hibásságát, és használhatatlanságát meg mutatni; a'ki mindazonáltal még ezekkel meg nem elégedne, ajánlom magamat még sokkal többeket is elöl hordani.

Harmadik Szabálja a rendszeres Könyvtár-Lajstromnak, hogy a Kiadó Nevét és a Kiadás számát, helyét, s Esztendejét is ki téve találhassuk, mert nagy különbség vagyon sok könyveknek előbbi, s utóbbi Kiadási közt, úgy hogy az utolsót tsaknem egészlen más munkának lehet tekinteni foglalatjának nagyságára, szaporittására, és igazodottságára nézve, a'mint láthatni p. o. Schwartner Magyar Ország Statisticájának

első, és 2ik kiadásában. Már ezen kívánatot Könyvtárnok Úr némellyekben ugyan tellyesítti; p. o.: a Bipontinai Társosság Ki adásában a latin Íróknak; de számtalanszor el tseréli a Kiadók és a Szerzők Neveit egymással: p. o. Locke munkáját az emberi Elmérül Kiadójának, Costnak tulajdonítja; — D betű alatt Boileau Despreaut latin és frantzia könyvekbül tett Kivonásoknak Kiadójának teszi, holott azon 3 Kötet egyedül tsak Boileaunak maga munkáját foglalja magában; ugyan D. betű alatt Voltairnek tulajdonítja Beccariának azon híres munkáját „*de delictis et poenis*", holott Voltairenek tsak Észrevételei Beccaria munkájához vannak kaptsolva; — Ugyan D. betű alatt az híres angól munka Nevét „*The Spectator*" a Szerzőnek adja ki; — C. betű alatt a Szerzőt Homet, Kiadónak teszi ki — ugyan C betű alatt ez áll: Campe Opera Universa, és így azon munka szerzőjének Campét írja, holott tsak több szerző munkáinak a Nevelésrül Kiadója. — B. betű alatt Petrarca Verseinek, melynek ez a Tzimje: *Le Rime di M. F. Petrarca;* — ezen Tzimet ád: Biographia Franc. Petrarca; — ugyan B. alatt Baylet Logicájának tsak kiadóját teszi, holott Bayle munkája, — Ismét B. alatt Anacharsis híres utazássát görög Országban, melylyet Barhelemy Úr írtt, a kiadó, és Nyomtatónak Burenek tulajdonítja, mert így írja a Tzimet: Chez de Bure Opera; — vulgo Voyage etc.; — még tsak edgyet hozok elől: A betű alatt ezt találom: *Aldingeriana Editio de Anti Aulico Viro!* — mi légyen ez? — a könyvnek valóságos tzimje: Antihofman, von Alxinger. — Hofman egy Német Író, ki ellen Alxinger ezen munkájában ki kell; — elégendők lésznek reménylem ezen előhozott példák, is az harmadik szabály ellen tett hibák megbizonyítására. —

Negyedszer: Szükséges a Könyvek Lajstromában kitenni a Könyv Nyomtatójának Nevét, lakhelyét és a Nyomtatás évét.

Ötödször: Szükséges a könyvnek alakját is megemlíteni, ha egész Ivben é, Negyedben é, Kissebb vagy nagyobb Nyoltzadrétben é, vagy 12ödben, 16ban van é kinyomtatva.

Hatodszor: Szükséges még a Könyvek bekötésének minéműségét ki tenni, ha egész, vagy fél, Angoly, vagy Frantzia Kötésben, — Kemény = vagy gyenge Borítékban van e bé kötve .ezt azért is, mivel ezen könyvtár közhasználásra lévén ki szánva, ha valaki az Olvasás alatt a' bekötéseket el rongyolná, tudhassa Gondviselő Úr rajta a békötés költségeit megkeresni.

Hetedszer: Minthogy az általam a N. Vármegyének ajándékozott Könyvtárnak egy Része ugyan még nálam vagyon, de éltem szüntével az is a N. Vármegyének már által adott Részhez fog kaptsoltatni, szükséges lett volna a nálam lévő Könyveket is ezen Lajstromban ha valamely Jellel (:*:) megkülönbözve is belé iktatni; hogy résszerint Annak öszvekapcsolásakor Ujj Lajstromra ne kellessék költeni, résszerint, hogy Kiki tudhassa, hogy mi illeti a Nemes Vármegyét.

Nyoltzadszor: Szükségesnek tartom hasonlóképpen mindazon könyveket is ezen Lajstromban meg jegyezni, mellyek még ez előtt más helekrül a' Nemes Vármegyének Ajándékoztattak, mert bátran mondom magamat arrul meg győzve lenni, hogy a Te[kin]t[e]tes Karok, és Rendek is általlátván egy közönségessen használható Könyvtárnak hasznát; és hatását Honosink kimíveltetésére, nem fogják el tiltani az máshonnét hasonló hazafiúi szándékkal közlött, és ajándék által birtokába szállott betses Könyveknek közönséges használását, se nem gondolhatom, hogy a' Te[kin]t[e]tes N. Vármegye kétféle Könyvtárt kívánnyon tartani, eggyet a közönséges haszonvételre, másikat pedig tsak mutatni, mint valamely Dúsgazdag Kintstárában el rekesztett Kintseit.

Kilentzedszer: Szükséges lészen még a könyveknek Árát is ki tenni, hogy azok az Olvasók által el rontatván, vagy vesztetvén, ha még nem szerezhetők, az Árokat lehessen rajtok meg keresni.

Tizedszer. Szükségesnek tartanám ezen Lajstromnak eleibe egy Előbeszédet tenni, melyben a Könyvtár története, annak mostani helye, és a' véle Élőknek számára meg állopított Törvények is röviden elöl adatnának.

Ezen fönt elöl adott kívánati egy rendszeres Könyvek Lajstromának ezen említtésben levő munkában többnyire általjában héjánozván, de nagyobb Részben a könyvek, és Szerzők Nevei tellyességgel hibássan lévén ki téve, ismételvén Levél Tárnok Úrnak

sok, és hosszas Érdemei eránt való igaz tiszteletemet, az Igazság és a T. Karok és Rendek által reám ruházott Válosztmányi Előnökségnek Tisztje meg kívánnya, hogy a T. Karok és Rendek előtt Őszintén ki nyilatkoztassam, hogy miután ezen Lajstrom se a Bibliográfia Elveivel, se a Tzélarányossággal, de ezen fényes Megyének Méltóságával is öszve nem fér, azt egy átaljában ezen N. Vármegye rendes Könyvtár Lajstromának el vállolni (:Idegeneknek gúnyolását el halgatván:) — és így érte se jutalmat, se a Nyomtatás Költségeit a N. V[árme]gye pénztárábul fizettetni lehetségesnek nem vélem. — El ismérem én azt igen, hogy az Érdemes Könyvtárnok Úr a könyvek számárul minden könyvet megmutathat, de ez itt nem elegendő, mert ha a N. V[árme]gye a' Lajstromok árábul a Könyvtárnak Új Fundust kíván szaporíttani, szükséges. hogy az el adandó Lajstrom tökélletes legyen, és a vevő is tudhassa mi légyen abban,

Ámi nem tudom, mely kirendelttségnek azon Javallatját illeti, hogy ezen munka jutalma, úgy a Lajstromok be kötése az általam a Könyvtár számára ajánlott tőkepénz kamatjaibul fizettessen, arra az az alázatos kinyilatkoztatásom, hogy én ugyan ezen Tehernek viselésétül magamat ki vonni nem akarom, de mivel én ezen Állopítmányom Kamatjának harmadrészét nyilvánságos szavakkal egyedül a' N. V[árme]gyének által adott, de kötetjeikben megromlott könyvek békötéseinek igazittására, — A' mennyire pedig ezen harmadrész Kamat e végre fölösleges lenne, ujjonan meg szerzendő könyvek vételére ajánlottam, és állopítottam — meg fog botsátani az Érdemes Levél-Tárnok Úr, ha azon állopítmányom Kamatjainak harmad Részét ezen egészlen el hibázott, és a N. V[árme]gye által nem használható Lajstrom jutalmára vagy békötésére fordíttatni meg nem edgyezhetek, annál inkább minekutánna a N. V[árme]gye ezen Könyvtár fölügyelésére egy Érdemes választmányt ki nevezni méltóztatott, kinek minden, a' mi ezen Könyvtárt illeti, hírével, Tanáttsával és Edgyetértésével kellene meg történni, szükséges lett volna, ezen munkát a Választmánynak előre bemutatni, s tsak annak helyben hagyása, és a T. Karoknak és Rendeknek eránta tett jelentés után következett Kegyes Rendelések után kellett volna a' nyomtatásba kapni; — mely ha meg történt volna, hizonyossan egészlen más Alakban jelentt volna meg ezen Lajtrom munkája, előttünk, és éppen a N. V[árme]gye birtokában lévén több nevezetes Könyvtároknak; p. o. az Ország- és Gróf Teleky Könyv Tárjainak híres Lajstromai, mellyek mind Könyv-Tárnok Úrnak, mind egyebeknek mustráúl szolgálhatott volna.

Hogy mindazonáltal a Lajstrom héjánnya miátt a Könyvtár használása még tovább is el ne halasztódjon, bátorkodom a T. Karoknak és Rendeknek azon alázatos Javallatot tenni, hogy méltóztatnának kegyessen megrendelni egy ujj Könyv Lajstromnak kimunkálását olyképpen, hogy előre a N. V[árme]gye által kirendelt Választmány e végre Javallatját, és Oktatását föl tenni, és Lajstromozó Úrnak ki adni, az pedig a Lajstromot el készítvén a Választmánynak bémutatni tartozzon, a Válosztmány az meg visgálván s — vagy helyben hagyván, vagy ki igazítván, közölje azt előre Te[kin]t[e]tes Első All-Ispán, és Fő Jegyző Urakkal, s — tsak azoknak edgyet értésével lehessen még az kinyomtatáshoz fogni, melyhez részemrül ezennel meg ajánlom, hogy az még birtokomban lévő Könyvek Lajstromának kimunkálását kész vagyok magamra vállalni, s azt el készíttése után a Te[kin]t[e]tes Válosztmányok eleibe terjeszteni.

Ezen tárgy helyes alkalmat adván, kötelességemnek tartom ezennel a T. Karokat és Rendeket arra figyelmetessé tenni, hogy miután még az 1832ki Évben Május 7ik-s s több napjain tartott Köz Gyűlésbül 1168 szám alatt méltóztattak a T. Karok és Rendek ezen Könyvtár föl Ügyelésére Elnökségem alatt egy Válosztmányt ki rendelni, mely az Előleges kiküldöttség által bé adott vélemény Intézetit végre hajtsa, egyszersmind méltóztattak meg rendelni, hogy azon kiküldöttség Javallatja eránt az Intézetek akkor tetessenek meg, mikor a Könyvtár már által véve, s Egerszegen föl állítva lészen; minthogy pedig ezen Könyvek általvétele már 1833-iki Augustus holnapban meg történtt; itt vona már a leg sürgetőbb ideje, hogy a T. Karok és Rendek az Előleges kiküldöttségnek Javallatját ujjra föl vévén, annak minden részei eránt kegyes, és hathatós Rendeléseit megtenni méltóztatnának, hogy ezen közhasznú Intézet már egyszer, Életre és használásba jövén, megyénkbéli Nemes Társainknak kívánatos gyümöltsöket hozhasson, hogy ily fényes, és nagyszámú Nemesekkel bővelkedő Törvényhatóság Köre több szomszéd, és távulabbi Nemes Megyéktül a Szépnek, és Jónak előmozdíttásában hátra ne maradjon ezen fényes században, midőn kézfoghatva tapasztaljuk általjában egész Hazánkban Nemzetünk Boldogságára, Előmentére, és kimíveltetésére naponként gyarapodó szép hazafiúi Igyekezeteket buzgó törekedéseket, Intézeteket, és Áldozatokat az Haza Oltárán; látjuk naponként

nevelkedni Hazánk érdemes Megyéiben a' közhasznú Egyesületeket, Caszinokat; — nagy költségekkel megszereztetnek minden Megyékben a közönséges Könyv Tárok, tétetnek Javallatok, lépések, számtalan munkák hazánk ditsőségére; — tsak mi fogunk tehát T. Karok és Rendek ezen közönséges hazafiúi Buzgóságtul hátra maradni? mi fogunk az Utolsók lenni ezen ditséretes vetélkedésben? kiknek keblekben még eddig oly sok nevezetes Nagy Lelkű, és Elméjű Férfiak virágoztak egész Hazánk érdemes meg esmérésével? — Távul legyen tőlem ezt tsak gyaníttani is, tsak azon kérem tehát a T. Karokat és Rendeket, tegyük félre minden Önség kívánatit, minden meg hasonlás Emlékét, gondoljuk meg, hogy ez volt minden országok veszedelmének Oka, — e miatt tűntek el a föld golóbissárul sok hatalmas, híres Nemzetek, kiknek tsak a Könyvekben találjuk már nyomdokát; e miatt érte Utolsó végit és romlását egy szomszéd atyafi Nemzet is! Fogjunk tehát kezet, és edgyes Lélekkel tegyük áldozatinkat Hazánk, s — megyénk Oltárára annak Boldogulásáért; ezen köz hasznú Lélekkel méltóztassanak a T. Karok és Rendek ez úttal gondoskodni. 1er M[é]l[tósá]gos Groff Festetits László Úr Ő Nagysága által még 1826ban Martius 13-ki Gyűlésben ezen N. Vármegyében föl állítandó Közhasznú Könyv Tárra 2000 pengő forintoknak már egyszer ezen ditséretes végre leendő fordíttásárul, és ha a' leg vékonyabb Erejű és birtokú Nemes Társaink örömmel törekednek a Közhaszonra Áldozatokat tenni, ha azok méltán be adatni, és fizettetni sürgettethetnek is, mért ne kellene Országunk egyik leg hatalmasabb, és legnagyobb birtokú Dynastájától is el fogadni az Köz haszonra ajánlott állopítmányt? és azt már 10ik Esztendeje Után a Fundatiónak Életre hozása kedvéért be is kívánni? Méltóztassanak meg gondolni, hogy ha azon ajánlás idejétül az Kamatok be kívántattak volna, már 1200 — ha pedig tsak 1831-tül, midőn én tsekély ajánlásomat tenni bátorkodtam, a Könyvtárnak a M[é]l-[tósá]gos Gróftul kívántt Alapja már fent állván, ha azolta a kamatok évenkint be fizettettek volna, az is már 600 pengő forintoknál föllebb nevelte volna a Könyvtár Fundussát; — ne mondathasson tehát felőlünk, hogy hasonlítunk azon Evángyeliumban példázott Király Tisztjéhez, kinek Ura nagy számú pénzt adván kezéhez, hogy azt iparkodjon szaporíttani, és használni, Ő leg tanátsossabbnak vélte azt a Földbe el ásni.

2or Méltóztassanak Kegyes Rendelést tenni már 1832-ben a Könyvtár számára épitteni rendeltt, bizonyos Szoba eránt, mely a Könyvtár használására egy általján szükséges, és melyre már valamellyes ajánlások történtek is; — úgy Póka Első Földmérő Úrtul is az Könyvtár Szobájának Előképezetét, és a Költségek föl jegyzését be kívánni, minthogy ez már 1832ben meg volt rendelve.

3or Ezen által adott könyvek az velek adott Öveges Almáriomban igen szorosan állván, minthogy a' N. V[árme]gyének birtokában még több számos, és nevezetes könyvek is léteznek, mellyek se a Lajstromban fel jegyezve, se Almáriomban föl állítva nintsenek, egy Ujj könyves Almáriomnak készíttetése is el kerülhetetlen szükséges, a mint ezt már az Előleges Kirendeltség is Javallatjában kitette.

4szer A' Könyvek szaporíttásárul, és használásárul hasonlóképpen méltóztassanak a Te[kin]t[e]tes Karok és Rendek ezen alkalommal a szükséges végezeteket kegyesen meg tenni, és így ezen Intézetet az ajánlók szándéka szerint mennél előbb Életre hozni, és lábra állíttani, bizonyosan lehet előre látni, hogy ezen, ámbár még Zsengéjében tsekély, és gyenge Intézet mihelest Életre jön, naponként észrevehetlenül nevelkedni fog, és sebes léptekkel siet tőkélletesége felé, s oly virágzásra hozza Megyénket, mellyért Utóink áldással fognak emlékezni.

Mely alázatos köteles Jelentésem Után mély alázatos Tisztelettel van szeretsém lenni
A Tekéntetes Karoknak és Rendeknek,
ZalaEgerszegen

alázatos szolgája
Skublics Károl mp

Fülöp Géza

Az „Egri Hétilapok" című hirdetési folyóirat. (1846—1847). Joó János egri rajztanár nemcsak azzal írta be a nevét a magyar sajtó történetébe, hogy 1838-ban kiadta Magyarországon az első ipari jellegű folyóiratot,[1] hanem az 1848-ban alapított *Egri Hétilapok* című újabb lapja megjelentetésével is. Ez a folyóirat már elsősorban hirdetéseket és közérdekű közleményeket tett közzé.

Joó János a reformkor jellegzetes, a műveltség emeléséért harcoló alakja, különféle javaslataival és kezdeményezéseivel elsősorban az iparoktatás színvonalát szerette volna emelni. Szegeden született 1806-ban. A piaristák iskolájába járt, majd tanulmányainak befejeztével szülővárosába maradt, hogy gyakorlati pályákon képezze magát tovább. Maga írta Széchenyi Istvánhoz intézett levelében 1831-ben: „reá adtam magamat a Rajzolás tanulására s e mellett az Építés, Asztalos, Lakatos, Esztergályos, Muzsikacsinálás, Képfaragás s több ilyes tehetségekben magamat gyakorlottam, legalább, hogy rólok alapos tudományom legyen, kivált építésben."[2] Mivel anyagi okok miatt tanulmányait nem folytathatta külföldön, így a „haza több városában" igyekezett rajztudását tökéletesíteni, míg 1829-ben az egri városi tanács az akkor felállított rajziskola tanárává nevezte ki. Egyben az egri lyceumi nyomda vezetője is lett.

Az abban a korban szokatlan jártassága a kézműves mesterségekben indította arra, hogy felfigyeljen a magyarországi mesteremberek és az ipari oktatás viszonylagos elmaradottságára. Első lépése az volt, hogy 1831-ben Széchenyi István elé tárta egy országos művészeti társaság megalapításának tervezetét.[3] Célkitűzése többek között megfelelő rajz- és ipariskolák, valamint egy Polytechnikum létrehozása volt. A levél azt is jelezte, hogy a Tudományos Akadémia részéről tervbe vett nagyszótár szerkesztésében az ipari és művészeti jellegű szavak összeállításával vesz részt. Szándéka az volt, hogy ezen a részterületen használt szavakat és kifejezéseket megmagyarítsa.

A 30—40-es években számos cikket írt ipari, nemzetgazdasági és irodalmi kérdésekről: ezek különböző folyóiratokban, hírlapokban jelentek meg.

Joó életrajzának a felsorolt körülményeiről azért érdemes megemlékezni, mert nyilván ezek indították arra, hogy élete legjelentősebb vállalkozására határozza el magát, és kiadja a *Hétilapok Műtudomány és Egyéb Hasznos Ismeretek terjesztésére* című folyóiratot. A szerkesztő célul tűzte ki, hogy kezdéskor legalább száz előfizetőt toboroz: de ez nem sikerült. A lap megindulásakor a megrendelők száma még az ötvenet sem haladhatta meg. Joó abban reménykedett, hogy lapjának vonzó tartalma arra indítja majd az olvasókat, hogy nagy számban fizessenek elő rá. A kellő összeköttetés és propaganda hiányában azonban ez nem következett be. Előfizetőinek gárdája soha nem haladta meg a hetvennégyet.[4] Csalódottan írja, hogy a kézművesek „kiket pedig vállalatom legjobban érdekelhet", igen kevesen vannak az előfizetők között. Félévi megjelenés után 1838 végén kénytelen volt beszüntetni lapja kiadását: elsősorban anyagi okok miatt, valamint kellő érdeklődés hiányában. Azonban lapja utolsó számában ígéretet tett, hogy majd alkalmasabb időpontban folytatni fogja folyóirat kiadói tevékenységét. Erre 1846-ban került sor, amikor kiadta második folyóiratát az *Egri Hétilapok*-at.

A reformkori hangulatban 1841-ben önálló könyvben tette közzé a „honi műveltség emelésére, a művészet és ipar felvirágoztatására" vonatkozó elképzeléseit.[5] E művében

[1] Batári Gyula: *Az első magyar ipari folyóirat Joó János „Hétilapok"-ja.* — OSzK Évkönyve 1968—1969. Bp. 1971. 361—372.
[2] Viszota Gyula: *Széchényi Múzeum iratai között.* — Művészet. 1905. 135—137.
[3] Viszota i. m.
[4] A *Hétilapok t. cz. Előfizetőinek névsora 1838-ban.* — Hétilapok 1838.
[5] Joó János: *Nézetek a magyar nemzet műveltségi és technikai kifejlése tárgyában.* Buda 1841.

egy magyar Athenaeum elnevezésű intézmény megalapítását is javasolta; ez korábbi elképzeléseinek továbbfejlesztése volt. Az új intézmény vezetése alá szándékozott vonni a teljes magyar felsőoktatási rendszert és a művészeti életet. Ennek keretében kiállítási lehetőséget biztosított volna művészek és iparosok számára. Nyomda, színház, könyvtár és egyéb kulturális intézmények is tartoztak volna a tervezett intézmény hatáskörébe. Joó mint építész elkészítette a Magyar Athenaeum épületének tervét is, amelyet könyvéhez mellékelt.

A szabadságharc leverése után Joó kezdeményező kedve szűkebb keretek közé szorult. Továbbra is írt cikkeket. Ezekben az írásokban elsősorban Eger és vidékének fellendítése érdekében lépett fel. Adatok maradtak fenn arról az említésre méltó körülményről, hogy egy ideig az egri kaszinó könyvtárosa is volt.[6] Egyébként ennek a kaszinónak alapító és választmányi tagja is volt.

Joó János 1874-ben halt meg Egerben.

Joó 1846 novemberében adta ki második folyóiratát, amelyet a korábbi folytatásának tekintett. Bevezetőjében arra is utal, hogy a *Hétilapok*hoz hasonlóan ezúttal is a hazai iparfejlesztést kívánja szolgálni, ha más módon is. Ekkor már az ipar támogatása egyik főeszközének a hirdetések, közérdekű közlemények, valamint reklámok publikálását látja. Talán korábbi anyagi bukásának tapasztalatai is arra késztették, hogy más irányú és tartalmú folyóiratot indítson. Az *Egri Hétilapok* első számának bevezető cikkében világosan kifejti lapja létrehozásának okait és célját, ezért néhány mondatának idézése nem látszik érdektelennek:

„Midőn 1839-ik évvel Hétilapjaimat megszüntetém, ígértem, hogy kedvezőbb alkalommal azokat ismét folytatandom. Ez idő úgy látszik elérkezett; számosak által felszólíttatván, lapjaimnak újabb megindítására. A buzdító felhívásnak kénytelen valék engedni, s engedék azért is, mert változván a körülmények — a műszorgalom, ipar és kereskedés azóta tetemes előhaladást nyertek, nem csak: maga a vállalkozás ösztöne is élénk a lakosok keblében, szóval a nép ipar és munkásság feltámadottnak lenni látszatik . . . De mint érheti el célját az egyes ember? miként tudhatja meg a közönség, hogy ő munkás, szorgalmas és bizonyos dolgokban szolgálatára lehet? — láttam és fájdalommal becsületes szorgalmas munkásokat, kenyér és munkában szükölködve, mert alig ismerték szomszédai, s nem bírt eszközzel magát a közönséggel megismértetni! — láttam jó módú egyedeket, kiknek egy vagy más dologra szükségök volt, és nem tudák, hol és mint szerezzék meg azt? — nem bírtak eszközzel tudatni szándékukat; — vagy a létezett eszközt olly alkalmatlannak találták, mellyért fáradozni resteltek, mindenik tehát ugyan azon bajban szenvedett, nem bírt alkalmas eszközzel, melly által kívánságáról a közönséget értesíthette volna; . . .

Midőn ezennel e lapokat megindítom, legkevésbé szándékozom, kitűzött czélját megváltoztatni; hanem azon czélra más a körülményekhez képest kedvezőbb eszközökkel munkálni. A múltkor lapjaim által honunk kézműveit tanítani óhajtám iparműveik tökéletesítésére; ezúttal csekély isméretimmel kit sem terhelendek, hanem hirdetni kívánom azt mit mások tudnak s ez által ingert szülni az iparra . . . E lapok leendenek tehát azon eszköz, mellyben a termesztő és kézműves, kereskedő s vásárló, háztulajdonos és bérlő, szolga s szolgálat kereső szándékait nyilváníthatjuk, szóval azon eszköz, azon nyelv, melly által a közönséghez mindenki legkényelmesebben szólhat és méltányos kívánatát köztudomásra teheti. Midőn tehát e lapokat e közönségnek nyújtom, véleményem szerint egy olly becses kincset adok kezeibe, mellynek haszna, már a legközelebbi időben el fog ismertetni." Tehát itt Joó összefoglalja ismereteit a hirdetés és reklám jelentőségéről, szükségességéről, sajátos módon lapjával a hazai ipar fellendítését is kívánta szolgálni, főleg a vevő és az eladót kívánta összehozni. A továbbiakban körvonalazza, hogy milyen típusú hirdetéseket kíván közölni: „Lapjaim köre ezúttal (elhagyva a' műtudományi szakaszt) egyedül csak a helybeli, 's közel vidéki érdekek előmozdítására leend szentelve; minél fogva fő czélja leend köztudomásra juttatni mindennemű

[6] Szecskó Károly: *Adalékok az egri Kaszinó Könyvtára reformkori történetéhez.* — MKsz 1969. 2. sz.

adás-vevést, és egyéb üzleteket, árveréseket, bérbeadásokat, s minden a' közönséget érdeklő jelentéseket . . . Végre pótlékul közel, és távolabb vidéki érdekes hírek, és újdonságok, újabb műipari találmányok, helybeli érdekek előmozdítását tartalmazó czikkek, gabona, s egyebek vidéki s helybeli ára, s több effélék fognak a' lapokban helyet találni. — „Majd a hirdetések díját közli a szerkesztő: „Hirdetések beigtatásáért fizettetik minden hasáb sorért cicero betűkkel 2 pkr. nagyobb betűkkel kívánandott nyomtatásért a' díj aránylag szabatik meg. — Előfizethetni a' lyceum épületben hátul balra a könyvnyomda intéznöki hivatalában.

Joó János."

Joó lapjának főcélkitűzéseit lényegében már lapjának alcímében is összefoglalja: „Egri Hétilapok ipar, kereskedés és egyéb helybeli s közel vidéki érdekek előmozdítására."

Joó második lapját SZALÁDY hírlapbibliográfiája és az egyéb irodalom is csupán csonka formában *Hetilap* címmel említi, ezért hosszú ideig elveszett vagy lappangó kiadványnak volt tekinthető.[7] A lényegében rövid életű lapból 1846-ban hét szám, 1847-ben pedig öt szám jelent meg. Az utolsó ötödik füzet nem jelzi a megszűnés tényét, ezért lehetséges, hogy esetleg még további számok kerülnek elő. A viszonylag gyors megszűnés azért sem érthető, mert az 1847. 3. szám célzást tesz a lap igen kedvező fogadtatására:

„Lapjainknak kedvező fogadtatása képessé tesz bennünket a következő kedvezmények megajánlására: 1-ször. Tisztelt előfizetőinknek ezentul minden hirdetményeket féldíjért . . . közlendjük. 2-szor. Minden a közönséget illető hatósági (megyei vagy városi) rendeleteket . . . díj nélkül közlendjük. Hasonlag közöljük minden társulatnak akár közcélú felhívásait, gyűléseiknek kihirdetését és egyéb miféle közlendőiket, melyek közhasznú czélaik előmozdítását feltételezik."

Az *Egri Hétilapok* több rovatra tagolódott. Az első a „Közlemények" rendszerint valamely közérdekű cikket vagy közleményt tartalmazott, például a kézműves tanulók részére létesített „Vasárnapi oskola" hasznosságáról, amelynek feltételezhetően egyik előadója maga Joó volt. Majd a „Hirdetések" rovat következett, amely két részre oszlott, mégpedig „Hivatalos jelentések"-re és a „Magány hírdetések"-re. Az elsőre példa a következő: „Folyó évi december 1-sőjén d. u. 3 órakor a' megyei teremben Védegyleti közgyűlés fog tartatni." A „Magány hírdetések" mindenféle típusú hírdetménynek helyt adott: „Buchner Alajos kizárólag hazai készítményekkel kereskedő, e napokban kapott kielégítő választásig friss árúit ajánlja a t. közönség figyelmébe." E hírdetésben a korszellem olyan formában tükröződik, hogy a jeles kereskedő a reformkor legjobbjai által is támogatott, az osztrák iparcikkeket bojkottáló Ipari Védegylet hatására írja: „kizárólag hazai készítményekkel kereskedő". Tehát ilyen formában a pillanatnyi politikai és gazdasági helyzetről is számot adhat egy hirdetés.

Az „Irodalmi értesítő" az „egri érseki nyomda könyvraktárába legújabban érkezett és ugyan ott megszerezhető könyvek" jegyzékét közölte a szerkesztő a *Hetilapok* legtöbb számában. Ugyanitt reklámozott különféle külföldi folyóiratokat. A lap minden számában táblázatos formában mutatta ki, hogy az ország különböző városaiban mennyibe kerülnek a különböző gabonafajták.

A lap néhány száma színibírálatokat is tartalmazott az akkor Egerben előadott darabokról. Jelent meg néhány vers, egri vonatkozású közlemény, továbbá cikkek az egri vasútépítésről, Pyrker érsekről, a bortermelés és kereskedés állapotáról, valamint híradás József nádor haláláról.

[7] SZALÁDY Antal: *A magyar hírlap irodalom statistikája 1780—1880-ig.* Bp. 1884. 80—81.

Joó lapjának létrejötte jelzi azt a körülményt, hogy a főváros után a polgárosodóbb vidéki városok lakossága is igényt tartott hírdetési lapokra a múlt század negyvenes éveinek a végére.

BATÁRI GYULA

Székelyföldi unitárius iratok Sopron megyében. A beledi (Győr-Sopron megyei) római katolikus plébánia könyvtárában található egy külsejében szakadozott, égés nyomait viselő kötet. Cím, tulajdonos, szerző nem lelhető rajta. Különféle nagyságú kéziratos jegyzetek, nyomtatott és kéziratos prédikációk összefűzött halmaza az egész kötet. A bejegyzett dátumok 115 évet, az 1732—1847 közötti időt ölelik fel. Forrásmunka és előadások vagy olvasmányok jegyzetelése volt három nemzedék számára. Tartalmilag az unitárius vallás világos jegyeit viseli, nyilván unitárius mestereké, prédikátoroké lehetett Erdélyben. Az akkori időkhöz mérten szabadszellemű és széles érdeklődéskörű emberek írhatták, használhatták.

A kötet első részében (65 lap) német és francia nyelvű jegyzetek, vallással kapcsolatos bölcselkedések, magyar nyelvű verstani összefoglalás található. Érdekes szemléletre vall az asszonyról szóló magyar és francia nyelvű rész (52—65. lap). A 62—63. lap báró BÁNFFI Miklós és gróf BETHLEN Kata házassági szerződését tartalmazza 1840-ből, rajta KEMÉNY Ferenc és BORNEMISSZA János aláírása. Ezután vita-anyag következik *Kérdések a trinitáriusokhoz* (66—69) és *Száz írásbeli erősség az Unitárius vallás mellett* (70—72) címmel.

A 72—192. lapokon prédikációk találhatók, ez adja a kötet nagyobb részét. Kevés kivétellel kéziratok. A prédikációk között imádságok is akadnak, van egy szép halotti búcsúztató 1735-ből és egy vers *Az éres kígyóról*, mint a megváltás előképéről.

A befejező részek már 1800 utáni évekből valók, mindegyik kézírás. *Az erkölcs fundamentoma a nemzet boldogságának* címmel néhány vers, NAGY Pál és BALOG Sándor beszéde a jobbágyfelszabadításról, WESSELÉNYI Miklós levele az *Erdélyi Híradó*hoz, pár német vers, és végül *Az angliai levél kópiája*, 1821-ből, amely az unitáriusok hitét és történetét foglalja össze. (217. lap.)

Kik és hol mondták el a kötet legrégibb részét, a kézirásos prédikációkat? Talán a legelső szerző UZONI Péter, azután UZONI FOSZTÓ István, aki Bágyonban, Kövenden és Szentgyörgyön beszélt, továbbá Stephanus ÁGH, és egy bejegyzés szerint „dixerat R.B.K.A. 1737. 22 apr. Sup. Sim. Veress". Az 1800-as évekből pedig „Körmöczi János, a kolozsvári unitárius kollégiumban Mathézist és Physicát tanító professor".

Ennek az erősen szűkrefogott ismertetésnek a végén felvethető a kérdés: hogyan jutott Erdélyből Beledbe ez a gyűjtemény? A beledi plébánia 1855-ben leégett, talán innen van rajta az égés nyoma. Beledben 1847—1901 között az a KISFALUDI István volt a plébános, aki messzeföldön híres volt gyógyító tudományáról. (Ld.: BENCZE József: *A Kisfaludiak gyógyító könyve*. Egészség 1967. 61—63.) Talán egyik betege hozta magával és hagyta ott nála?

SIMON JÓZSEF

Egy Rippl-Rónai József által készített könyvborító története. A könyvborítófedeleknek is megvan a sorsuk, — módosíthatjuk az ismert közmondást. ADY Endre előszava miatt néhány éve felfigyelt az irodalomtörténetírás egy 1906-ban, Kaposvárott kiadott irodalmi antológiára:

H. SZEDERKÉNYI Anikó—HARASZTHY Lajos—GÖNDÖR Ferenc: *Hárman*. [Antológia]. A könyv prológusát ADY Endre írta. A címkép RIPPL-RÓNAI József rajza. Kaposvár 1906, „Somogyvármegye" Nyomda és Lapkiadó Részvénytársaság. 128 l. — 22 cm.

A könyvről ANDRÁSSY Antal adott hírt, *Ady Endre ismeretlen előszava egy kaposvári kötetben* című írásában.[1] Közölte ADY prológusát és ismertette a kötet létrejöttének körülményeit. Közleményét így fejezte be:

„A megjelent kis példányszámú, vékony, 128 oldalas kötetet elkapkodták és félévszázad alatt eltűnt szem elől. Hosszas kutatás után a debreceni Egyetemi könyvtárbó kaptam meg 344.764 szám alatt. Sajnos, Rippl-Rónai értékes borítója elveszett róla."[2]

Itt mindjárt megemlítem, hogy a könyv az Országos Széchényi Könyvtárban is megvan, a növedéknapló szerint 1953. óta. Raktári jelzete: 245.989. Előző tulajdonosa — a bélyegző szerint — „A magyarországi könyvkötők és rokonszakmabeli munkások és munkásnők szakegyesülete szekszárdi csoportja" volt. Sajnos, a szekszárdi könyvkötők is levették a borítófedelet, így ez a példány is csonka. Beszámolt a kötetről VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes is *Rippl-Rónai íróportréi* című tanulmányában, kissé pontatlanul.[3]

Nemrégiben felbukkant a könyv — ez idő szerint: unikális — hibátlan példánya a Petőfi Irodalmi Múzeumban, CSÉCSY Imre hagyatékából. (Helyrajzi napló száma: B. 16.150)

Nézzük RIPPL-RÓNAI József címképét, mai fogalmazással: borítófedelét. (Lásd a mellékleten.) Ezüstszürke alapon fekete tusrajz. Gyümölcsösben sétáló, nagykalapos, hosszúruhás nő, a kalap eltakarja arcát. Kezében könyvet tart. A könyv saját súlyától lefelé fordul. Minden stilizált. A „fűszálak" a hölgy lába alatt: akár a levelek a fán. A gyümölcsfa — almafa? — mögött út vezet. Távolabb is bokrok és fák. Balközépen RIPPL-RÓNAI jólismert, egymásnak hátatfordító kettős „R"-ből kialakított koronaszerű monogramja. A bal alsó sarokban a cím — Hárman —, jobboldalt pedig a szerzők neve, ugyancsak a művész kezevonásával. A borítófedél mérete: 21,3 × 13 cm, a képé: 18,6 × 12,3 cm.

Eredetileg itt akartam befejezni az előkerült borítófedél ismertetését. Mi sem természetesebb, mint hogy a Párizsból hazatért jónevű festőművésztől kér és kap címlapot a helybeli lap három tehetséges munkatársa. Tudtam, hogy másoknak, így például MÓRICZ Zsigmondnak is készített könyvborítót RIPPL-RÓNAI. A könyvművész egyéb alkotásait keresve, találtam RIPPL-RÓNAI 1895-ös párizsi kötetére. Nehéz a könyvről pontos címleírást adni. Az OSzK katalógusa szerint:

(RODENBACH, George): Les Vierges. [Nouvelle. Ill. par] (Joseph Rippl-Rónai) Paris [1896], Impr. Chamerot-Renuard, [20]l. — 25 cm.[4]

[1] Megjelent: *Jelenkor* 1964. 9. sz. 854—855.

[2] I. m. 854.

[3] HARASZTY Lajos újságíró portréját is elkészítette RIPPL-RÓNAI, olvassuk VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes tanulmányában. „Haraszty alig húszéves korában a századfordulón, Nagyváradon, majd Debrecenben és röviddel ezután Kaposvárott újságíróskodott. 1906-ban Hárman címmel Kaposvárott jelent meg novellás-verseskötete." (Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1960—61. 85.) Ugyanott bemutatja SZEDERKÉNYI Anna — kötetünk H. SZEDERKÉNYI Anikója — RIPPL-RÓNAI által készített pasztellképét is. SZEREDKÉNYI Anikó ezidőben HARASZTY Lajos felesége volt. — N. B. Lehet, hogy a harmadik szerzőtárs, GÖNDÖR Ferenc portréját is elkészítette RIPPL-RÓNAI; mindenesetre hárumk közül ő az egyetlen, akinek újabb könyvéhez is címlapot készített (GÖNDÖR Ferenc: *A háború nyomában*. Bp. 1915. A címlap RIPPL-RÓNAI József műve).

[4] Az impresszum a következő: „Ce petit livre, imaginé par deux amis: Joseph Rippl-Rónai et James Pitcairn Knowles, au temps de la fête de Noël, en l'année 1895, a paru sous la bonne protection de M. S. Bing à Paris. La petite histoire est de George Roden-

A kötet négy RIPPL-RÓNAI rajzot — színes litográfiák — tartalmaz. Ezek közül a második csaknem teljesen megegyezik a kaposvári kötet címképével. A hölgy ruhája — mint a későbbi vázlaton — szürke, kalapja mályvával színezett. A könyv éle is mályvaszínű. Alul-fölül világosbarna keret. A zöldes avar, mint a fák levele. Itt-ott sárga virág. A gyümölcsfa törzse, a tömzsi oszlop és a kötél mályvaszínű. Ilyenek a gyümölcsök is.

A könyvnek nagy irodalma van, maga RIPPL-RÓNAI is többször említi 1911-ben kiadott *Emlékezéseiben*.[5] Korábban, 1905. karácsonyán így nyilatkozott LÁZÁR Bélának:

„Egyszer rajzokat csináltam, világos, színes, dekoratív rajzokat, egy skót festő barátommal, Knowles-sel, aki hasonlókép érzett. Megmutattuk Bingnek, a ki megszerezte George Rodenbachot, az elment Párisból egy faluba, ott bevetette magát egy szállodába és költői szöveget írt rajzainkhoz. Az én könyvemnek ez a címe: »A szűzek«. A skótének meg »Temető«. Akkor aztán kinyomtattuk. Látja, ez a könyv az első igazi modern könyv, ahol a szöveg, a betű, a rajz mind egy nagy harmonia."[6]

Jogosan lelkesedik RIPPL-RÓNAI; mindössze egy hasonló esetről tudunk, az is jóval későbbi (FARKAS István képeihez André SALMON írt költeményeket).[7] Lássuk tehát a párizsi, illetve kaposvári kötet sétálva meditáló hölgyét, RODENBACH belga költő szavaival:

„. . . A Szűzek útra keltek, a falevelek árnyékától habosan, elindulva a sorsuk fölkutatására. Mindegyikük rátért az első útra, amelyik megnyílt előtte. Nem tévesztették-e el vajon? Oly sok az út! A Föld öreg arcán oly sok a ránc! Mégis, csak egyetlen út vezet a boldogsághoz. Mennek hát mind jókedvűen és a fiatalos szeméremtől fátyolozottan. Az egyik magára nevet a szökőkutak medencéiben, melyek süllyedve apadnak majd este — mint a lámpák. A másik siet. A látóhatáron keresi azt, amire vár és amit nem ismer. Hová vezetik őket a néma utak? Lehet, hogy mindig egyedül vonulnak majd! Mindegyik Szűz megborzongott a lelkében. És mégis folytatják vonulásukat, az ismeretlen élettől és a titokzatos utaktól boldogan, melyek legalább másutt érnek véget . . . Az, aki a hold hatása alatt született, inkább a könyvekben keresi sorsát, mint az életben. Nincs közösségi kapcsolatban a Természettel. A kékséget, a fákat, a természetes vizeket durvának találja. Csak a tükörben visszaverődve szereti őket. Nos, a könyvekben is, mintegy visszaverődésben látjuk a dolgokat. A mesterkélt varázsa! A hazugság és az ábránd érzéki vágyódása! A könyvekben a Szűz álmodja az életet, szerelmes a szerelembe . . . Nem egy meghatározott és szinte folyamatos boldogság az, amit élvez;

---

bach. Les simples images sont de Joseph Rippl-Rónai. La texte a été imprimé par Chamerot et Renouard, 19. rue des Saint-Péres, à Paris." Az OSzK-ban őrzött példány külön érdekessége a dedikáció: „Az én kedves Ödön öcsémnek szeretetem jeléül: Rippl-Rónai József (Paris) Neuilly 1/5 1896."

RIPPL-RÓNAI Ödön [1865—1921], bátyja emlékiratai szerint „bizony nálamnál is jobban tudná életem történetét elbeszélni: kezdet óta gyűjt mindenféle nyomtatványt és egyéb emléket, melyek művészi törekvéseimről a nyilvánosság előtt megjelentek . . ." (*Rippl-Rónai József Emlékezései*. Bp. 1911. Nyugat. 149 kk. l.)

[5] RIPPL-RÓNAI József: I. m. 78. és 137. l. L. még a következő tanulmányokat:

LÁZÁR Béla: *Rippl-Rónai József*. Magyar Iparművészet 1912/3. sz. 88. — LYKA Károly: *Művészi díszítés*. In: Rippl-Rónai József impressziói 1890—1900. [Katalógus.] Bp. 1900. (A jószemű LYKA már 1900-ban azt dicséri RIPPL-RÓNAIban, amiért kortársai zöme még elmarasztalta: „Rippl-Rónai az első egyetlen magyar művész, a ki az *art appliqué*-vel foglalkozik." I. m. 6. l.); — PEWNY Denise: *Rippl-Rónai József (1861—1927)*. Bp. 1940. (Ez a legjobb monográfia RIPPL-RÓNAIról. Részletesen elemzi a „Les Vierges" rajzait s az egykorú francia sajtóvisszhangot is idézi. 44—46. l.)

[6] LÁZÁR Béla: *Rippl-Rónai Józsfenél. Látogatás a műteremben*. Modern művészet 1906. 4. sz. 202. (A szövegből kiderül, hogy az interjú 1905 karácsonyán készült.)

[7] SALMON, André: *Correspondances. Poémes*. Ill. par Étienne FARKAS. Paris 1929. Éd. des Chroniques du jour. [10 kép — 10 vers.]

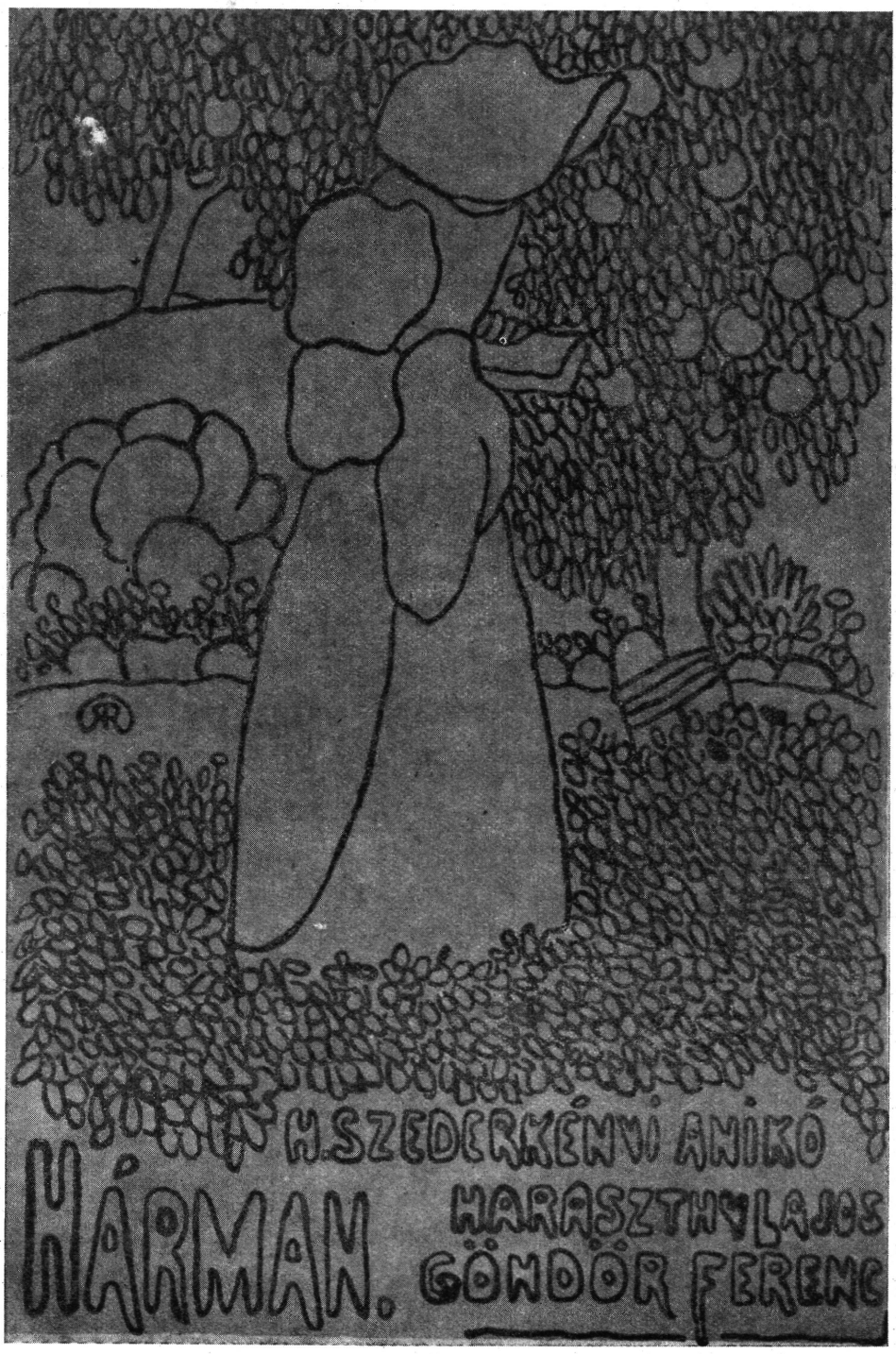
H.SZEDERKÉNYI ANIKÓ
HÁRMAN.
HARASZTHY LAJOS
GÖNDÖR FERENC

nem egy csodálatos, hanem önmagával mindig egyenrangú kedvest szerez. Azonosítja magát mindazokkal, akiket szeretünk; a szublimált öröm világába menekül. Veszélyes káprázat! Mit fog csinálni, amikor aztán az életet fogja a könyvekkel szembesíteni? Olyan lesz, mint aki egyedül akart élni egy szigeten, mert a tenger hullámzik a lapok üres fehérségén."

(PARANCS János fordítása)[8]

Ezzel még korántsem ért véget a bemutatott nőalak képi megjelenítése. Kockás irkalapra rajzolt, némileg másképp színezett változatát közli HALÁSZ Gábor *Magyar századvég* (Bp. 1944, Officina) című könyve borítófedelén és a könyv 21. lapján. Ez a rajz ma a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona. Ugyanott találhatók az 1895-ös kiadás részére készített próbanyomatok. A *Les Vierges*-kötet összes nőalakja megjelenik *egy képen* is, a Mester *Almaszedők* című, gobelinhez készített vázlatán.[9] Van olyan vélemény is, hogy RIPPL-RÓNAI az Ernst Múzeum színes üvegablakait is a «*Les Vierges*» mintájára készítette, „előbbi gobelinjeinek és litografáinak motívumaiból és azok felfogásában..."[10]

Végül megemlítem, hogy a kaposvári kötetet, valamint RIPPL-RÓNAI és KNOWLES 1895-ös párizsi könyveit — utóbbiakat a Szépművészeti Múzeumból kölcsönözve — bemutattuk a Petőfi Irodalmi Múzeum *Magyar könyvművészeti törekvések a századfordulón* című kiállításán (1974 december—1975 február).

TASI JÓZSEF

[8] PARANCS János műfordítása tanulmányomhoz készült. Segítségét ezúton is köszönöm.

[9] Az *Almaszedők* fényképét l.: ISTVÁNFYNÉ BALOGH Sára: *Rippl-Rónai József iparművészeti elvei és iparművészeti tevékenysége kiadatlan levelei nyomán.* Művészettörténeti Értesítő 1963. 185.

[10] PEWNY Denise: I. m. 91. l.

FIGYELŐ

Mátrai László kitüntetése. Magyarország felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából a Minisztertanács MÁTRAI László akadémikusnak, az Egyetemi Könyvtár főigazgatójának Állami Díjat adományozott. MÁTRAI László akadémikus, aki a *Magyar Könyvszemle* Szerkesztő Bizottságának is az elnöke, a magas kitüntetést tudományos és tudományszervezési tevékenységéért, valamint egész életművéért kapta.

Codices manuscripti. Zeitschrift für Handschriftenkunde.[1] Az Osztrák Nemzeti Könyvtár kézirattárának vezetője, Otto MAZAL, és helyettese, Eva IRBLICH új negyedéves, kézirattani folyóirat indítását adta hírül. A *Codices manuscripti* a német nyelvterület első ilyen jellegű folyóirata lesz. Működésének azonban nem kíván sem területi határt szabni, sem a már meglevő nemzetközi tárgykörű folyóiratokkal, mint pl. a *Scriptorium*, konkurrálni. Születését az a meggondolás segítette elő, hogy a könyvekkel és kéziratokkal foglalkozó diszciplina az elmúlt évtizedek során önálló, bár komplex szaktudománnyá vált, anélkül, hogy elvi hovatartozása (történelmi, vagy filológiai tudomány?) és egy sereg terminológiai kérdés tisztázást nyert volna. Bizonyos azonban, hogy ez a látszólagos ezoterikus és kisszerű tudomány sok és jelentős adalékot szolgáltathat a legtágabb értelembe vett kultúrtörténet számára, amelyen belül az egyes államok, ill. nemzeti kultúrák között, éppen Közép-Európában oly sok társadalmi, politikai, tudományos és irodalmi érintkezéssel kell számolnunk. A folyóirat elsősorban a következő szakterületekről vár tanulmányokat: 1. Új eredmények és leletek a kéziratkutatás terén, az antik kéziratosságtól a modern autográfokig. 2. Tudósítások könyvtárak új kézirat-szerzeményezéseiről. 3. Adalékok a kéziratfeldolgozás gyakorlati kérdéseihez. 4. Szakirodalmi hírdetések és könyvismertetések.

A szerkesztőség címe: Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung. Josefplatz 1. A—1014 Wien. Kéziratküldés előtt ajánlatos megkérni a szerkesztőségtől a kézirat külalakjára, az irodalmi hivatkozások módjára kialakított irányelveket.

V. A.

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971.* A szerkesztőségi, szerzői munka, amelynek gyümölcse a rég várt, ezúttal orgona-lila borítójú, vaskos, 30 íves kötet, méltó a kiadó intézményhez, az ország első könyvtárához, s híven viszi tovább

[1] Begründet und herausgegeben von Otto MAZAL und Eva IRBLICH. Verlag Brüder Hollinek — Wien.

* Szerk. biz.: BATA Imre, FERENCZY Endréné, HARASZTY Gyula, SOLTÉSZ Zoltánné, WINDISCH Éva. Felelős szerk. NÉMETH Mária. Technikai szerk. JUHÁSZ Lászlóné. Bp. 1973.

az Évkönyv eddigi vonalát, tematikáját, igényességét. Tartalom, szerkezet s a munkatársak megválasztása dolgában akár mintául állíthatnánk a kötetet a hasonló műfajú könyvtári kiadványok elé. Minél átfogóbban bemutatni az intézmény tevékenységét s előmozdítani tudományos és gyakorlati törekvéseit! E kétarcú mondatba sűríthető műfaji követelményeknek a kötet több értelemben is eleget tesz.

Először úgy, hogy állandó rovatként hozza a Könyvtár beszámolóját. A példás tömörséggel 33 oldalon összefogott *beszámoló* úgy mutatja be a hatalmas intézményt, mint amely izmosan fejlődik, vállalkozik és teljesít ott, ahol az emberfőn s a dolgos kézen múlik (szervezeti korszerűsítés, gépesítés, fellendülő bibliográfiai, könyvforgalmi és egyéb szolgáltató tevékenység), de a múlthoz ragadva, szegényesen tengődik a működés épületbeli férőhelyhez kötött ágazataiban, legfőképp a gyűjtemény építése és olvasói használata terén. Nincs a beszámolónak fejezete, amely ne tarthatna számot a könyvtárosok legszélesebb körű érdeklődésére, hisz az OSzK az ő segítségükre s az ő olvasóik javára bontakoztatja ki szolgáltatásait. Van mit irigyelniök is: az OSzK működésének viszonylag kiemelkedő gazdasági megalapozottságú, technikai fejlődését, a külföldi utak nagyobb számát. A művelt olvasó (főleg a történész, irodalomtörténész) számára is heurisztikus értékű az állománygyarapításról szóló rész, amelyben régi szokás szerint tételesen és névről nevezve az is említve vannak a jelesebb szerzemények. (Ha mindjárt meg is szólal néha a földhözragadt kívülálló kérdése: mért a nemzeti könyvtár, s mért nem valamelyik egyetemi számára sikerült megszerezni pl. SCHILLER ritkaságnak számító *Die Horen* c. folyóiratát és a *Szovremennik* reprint kiadását.) A beszámolóhoz fűzött táblázatokon minden lényeges adat közölve van, s „A könyvtár kiadványai" c. rovat a nemzeti bibliográfiai tevékenység fejlődését érzékelteti. Nyithatnánk vitát arról, nem kellene-e kiegészíteni a táblázatokat itt nem szereplő lényeges működési adatokkal (ld. szolgáltatások!). Megkérdezhetnénk, mikor mellőzi már az OSzK statisztika az egy mappában vagy kötegben kézbeadott kisnyomtatványok minden egyes darabjának „használt egység"-kénti kimutatását. (Azáltal ui., hogy a statisztikus pl. 71-ben 123.288 egységet használtat 126 olvasóval, kizáródik az összehasonlítás lehetősége az OSzK és más könyvtárak forgalma között.) Furcsállhatnánk, hogy ma, amikor az offset-, a mikrofilm- és egyéb nem hagyományos technikáknak a tudományos közlésben bekövetkezett elterjedése miatt a magasnyomás már rég nem számít értékelő fogódzónak, a publikációk jegyzéke külön csoportosítja a nyomtatott és a sokszorosított kiadványokat. De az ilyen kérdések talán jelentékteleneknek tűnnek. Annál nyugtalanítóbbak azok, amelyek az OSzK mint egész és a KMK mint rész egymás mellé tett beszámolójának összevetése nyomán rajzanak elő. Jó ez így, ilyen szervetlenül külön tartva? Nem válnék-e javára a nagy jelentésnek a KMK-éhoz hasonló, teoretikusabb átvilágítása az adatoknak? Nem lenne-e ugyanakkor informatívabb a KMK beszámolója, ha tényszerűség dolgában jobban hasonlítana a nagy jelentéshez? Úgy kell-e felfognunk a két szöveg más nyelven írottságát, mint külső jelét annak, hogy az anya- és a leányintézmény *még* nem tudott a kívánt mértékben szervülni, vagy annak, hogy az élet *már* megcáfolta az 1952-es elképzelést, amely szerint lehetséges, sőt kölcsönösen megtermékenyítő a KMK szerves beépülése az OSzK működésébe?

A beszámolóban festett intézményen s országon belüli körkép kiszélesítéséhez, a nemzeti mellett a nemzetközi tevékenység orientálásához ad megfelelő keretet a „Nemzetközi könyvtári élet" c. rovat. *Az IFLA Nemzetközi Kiadványcsere Bizottságának 40 éves működése* c. írást olvashatjuk itt GOMBOCZ István tollából. Kitűnő *munkairás* ez (hadd magyarítsuk így a *working paper*-t) a szó legteljesebb értelmében. Nemcsak az IFLA bizottság jelen s jövő tevékenységének tudatos alakításához szükséges történeti önmegismerést segíti az eredmények, törekvések, személyi és szervezeti információk számbavételével, hanem azoknak a magyar „könyvtár-diplomatáknak" a munkáját is

— az OSzK-n belül is kívül — akik alakítóan kívánnak beleszólni a szakterület nemzetközi szerveinek életébe. Ne feledjük: a nemzeti könyvtár az informatív tevékenységek intézményes rendszerének egyik dialektikus csomópontja, amely azáltal hogy nemzeti hivatást teljesít, nélkülözhetetlen nemzetközi funkciót tölt be; a hazai kultúrát, a belföldi kutatást szolgáló munkája pedig úgy válik teljessé, hogy elsőrendű fogadó, továbbító állomásként kapcsolja be a hazai rendszerbe a külföldi könyvtári intézmények szolgáltatásait s ezeken át dokumentumvagyonát. De éppen ezért a magyar olvasó, s a vele törődő közrendű könyvtáros az OSzK évkönyvéből arról szeretne tájékozódni, hogyan jeleskedik *maga az intézmény* a nemzetközi porondon, mire törekszik külügyi programja, milyen eredményeket értek el munkatársai a nemzetközi fórumokon és munkakapcsolatokban. Mert hisz szórványos információk alapján tudunk ilyen eredményekről és munkakapcsolatokról. Egyet-mást az ISBN és az ISSN rendszeréhez való csatlakozásról, a NTMIR-ben való részvételről. Hallottunk, olvastunk a KMK és a szocialista országokbeli rokon intézmények tanácskozásairól, együttműködéséről. Részt vettünk a Lenin Könyvtárral együtt rendezett magyar—szovjet könyvtártudományi kollokviumokon. De annak tanulmányozását, hogyan válik mindez (és még sok más jó munka) egy átfogó politika részévé, hogyan funkcionál az OSzK szervezet mint *egész* a nemzetközi tevékenységek metszetében, megfelelő színvonalon, összefüggően is lehetővé kellene tenni. Hadd ajánljuk ezt a szerkesztőség további programjára.

Ugyancsak a műfaj íratlan normáinak tesz eleget az Évkönyv azzal, hogy személyi vonatkozásban is az Intézményé marad. Munkatársai OSzK könyvtárosok. Van, akit indít, közlési lehetőséggel segít szakírói pályáján, s van — mint most KÁDÁR Jolán —, aki hajdani munkatárs létére otthonosan kapcsolódik az Évkönyv egy mai témaköréhez, szép eredményű kutatói expedíxiók messze tájairól is hazatalál az OSzK központú kiadványban. A szélesebb értelemben vett munkaközösséget kovácsolja a szerkesztés abbeli hűséges igyekezete is, hogy megtartsa s tovább vigye a jövő felé az OSzK már nem élő, kiemelkedő személyiségeinek munkáját, jó emlékezetét. Most DEZSÉNYI Béla és GOMBOCZ István távozása adott erre szomorú alkalmat. Mindkettőjükről HARASZTHY Gyula írt megemlékezést. Az ő finom tolla volt erre a feladatra talán a legalkalmasabb — szólal meg bennünk a nekrológ műfaji kellékeit is respektáló kritikus. Emberi kíváncsiságunkat és intézménytörténeti, tudománytörténeti érdeklődésünket azonban némileg kielégületlenül hagyja az érzelmekre ható szöveg. A minden derék munkást megillető általános elismerésen túl, keresnénk a karakterisztikumot, az egyszeri konkrét vonásokat, s az életrajzi vázlat mögött azon intézményi, társadalmi és tudományos erővonalak, érintkezési pontok megmutatását, amelyek a pályát s az egyéniséget formálták s amelyeken munkája nyomot hagyott. Ennek rekonstruálásához a két nekrológhoz csatlakozó életműbibliográfiák nyújtanak segítséget: egyik D. SZEMZŐ Piroska, a másik GOMBOCZ Istvánné kegyeletes gonddal szerkesztett munkája.

Sorra véve az Évkönyv tartalmát, hogyan, mennyiben tesz eleget rendeltetésének, mély lélegzetvétellel fohászkodunk neki annak a néhány mondatnak, amelyet *Az OSzK gyűjteményeiből és történetéből* c. fejezetbe foglalt munkákról előadhatunk. Öt, témakör szerint összefüggő írás az alapállomány és a régi gyűjtemények kialakulását, tartalmát ismerteti. (BERLÁSZ Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa.* 109—174. l. — SOMKÚTI Gabriella: *Széchényi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye.* 175—200. l. — PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *Az Országos Széchényi Könyvtár „Régi Magyar Könyvtár" gyűjteménye a két világháború között* (1919—1939). 201—216. l. — SOLTÉSZ Zoltánné: *A Régi Nyomtatványok Tára állományának gyarapodása 1961—1970.* 217—230. l. — FAZAKAS József: *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez.* Az Országos Széchényi Könyvtárban levő, bibliográfiailag még le nem írt régi magyar nyomtatványok. 7. közlemény. 231—242. l.) A periodika gyűj-

temény gyarapodását s szívós munkáját, helyenként viszontagságait (ld. amerikai hungaricumok megszerzése) kíséri végig egy hosszú szakaszon Illyés Katalin. *(Adatok a hírlaptári állomány kialakulásának történetéhez 1884-től 1914-ig.* 243—270. l.) Farkas László a könyvtári működés jogi, szervezeti szabályozásának dokumentumait faggatva mutatja be az OSzK belső kodifikációs tevékenységét a századfordulót megelőző s követő két negyedszázadban. *(Szervezeti, ügyrendi és olvasószolgálati szabályzatok a kiegyezéstől az első világháború végéig. 1867—1918.* 271—298. l.) Az írásokból egy meglehetősen céltudatos és szervezett intézménytörténeti program körvonalai rajzolódnak elő, noha a szűkebb témák kutatási szempontja és módszere, a periodizáció és a történeti anyag feldolgozásának, bemutatásának igénye tekintetében láthatóan valamennyi szerző kedve és belátása szerint dolgozott. Berlász Jenő társadalomtörténeti összefüggésében mutatja be Jankovich Miklós könyvtári, irodalmi törekvéseit s ha nem is elemzi ezek viszonyát a polgári progresszióhoz, összefüggésüket és ellentmondásukat a feudális felépítménnyel, jól érzékelteti, hogy a gyűjtő jelentősége messze túlnő a bibliofil megszállottakén, személye, munkája összeforr a nemzeti könyvtári gondolattal. Pukánszkyné a memoáríró módszerével eleveníti fel a régi magyar gyűjtemény feljegyzésre méltó eseményeit, s mint maga is céhbeli kutató, kitűnően érzékelteti a gyűjtemény szerepét a két világháború közti idők tudományos életében. A többi szerző kevésbé munkálja ki, vagy éppen csak érinti tárgyának társadalmi vagy tudománytörténeti összefüggéseit. Fő törekvésük a gyűjtemény vagy a könyvtári munka adatszerű bemutatása, egészen addig, hogy Fazakas csupán bibliográfiai leírásokat közöl, de nem foglalkozik a könyvek sorsával, gyűjteményi összefüggésükkel. Ezzel azonban a legkevésbé sem szeretnénk munkája értékét kisebbíteni. Ellenkezőleg. Éppen nyilvánvaló értékére utalva szeretnénk kifejezést adni metodikai felfogásunknak, amely akár általános kritikaként is felfogható azon adatközlésekkel szemben, amelyekben a szerző amúgy nyersen, élő és értelmes összefüggéssé nem építve, értelmezéssel és következtetésekkel nem dúsítva tálalja anyagát, s csak összekötő szöveget ír a dokumentumok közé, inkább hátráltatva, mint előmozdítva felhasználásukat. Az adott esetben elképzelhetőnek tartanánk pl., hogy a nagy intézménytörténeti program három munkafázisban haladjon a teljes megvalósulás felé: (1) készüljenek gondos, teljességre törekvő adatfeltáró és dokumentumközlő munkák, (2) tanulmányok egyes korszakokról, témákról, személyiségekről (műfajuk szerint kismonográfiák, történeti esszék, mémoárok), (3) mindezek alapján s mindezekkel együtt épüljön fel (akár kollektív vállalkozásként) az Intézmény történeti öneszmélését megvalósító, a jelenre tekintő s a jövőt munkáló nagy monográfia. Mert mondanunk sem kell, hogy a magyar nemzeti könyvtár történeti monográfiájának elkészítését a társadalmi gyakorlat orientálásának legidőszerűbb szükséglete tűzi napirendre, éppen ma, amikor általában a tudományos technikai forradalommal, hazánkban a szocializmus teljes felépítésével kapcsolatos feladatok az információs intézmények egész rendszerének megújítását sürgetik.

Épp ezért óvjuk magunkat s óvunk másokat is a közvetlen gyakorlati célú, az elméleti, és a történeti stúdiumok antidialektikus különválasztásától vagy éppen szembeállításától. Bár az olvasó okkal tűnődik el, miért nincs több jele a köteten annak, hogy a KMK mint egyre inkább szociológiai és informatikai érdeklődésű műhely, az OSzK része, s keresi Sebestyén Géza, vagy a gyakorlatban tevékeny más nagy formátumú könyvtárosok keze nyomát, helytelen volna az Évkönyvnek a jelenhez, a társadalmi és a szakmai gyakorlathoz való viszonyát pozitivista szellemben mint közvetlen kapcsolatot számonkérni.

Ellenkezőleg: világosan kell látnunk, hogy az Évkönyv markánsan történeti iránya (függetlenül attól, hogy megfogalmazódott-e szerkesztőségi programban) az adott könyvtári gyűjtemény tartalmi és funkcionális sajátosságából nő ki és arra hat vissza.

Jól végiggondolható ez a viszony a *Könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok* c. utolsó rész írásai alapján is. Borsa Gedeon J. Manlius könyvkötői tevékenységére derít itt fényt 24 eredeti kötés azonosításával. Fallenbüchl Zoltán Grassalkovics Antal aforizmáinak kéziratát mutatja be, nemcsak filologice, hanem az udvarban befolyásra törő magyar hivatalnok-arisztokrácia ideológiájának dokumentumaként. Jeszenszky Géza országunk külföldi megítélését nyomozza az I. világháború előtti angol kiadványokban. Kozocsa Sándor *Három költő emberközelből* cím alatt emlékezik vissza, nem is annyira Babitsra, Kassákra és Oláh Gáborra, mint inkább az élménymorzsákra, amelyeket kétkezi munkásainak is juttat az irodalom. A rovat többi öt írása itt is füzérbe kívánkozik. (Indali György: *Kultsár István és özvegye előfizetési felhívásai a Hazai és Külföldi Tudósítások tárgyában.* 347—356. l. — Batári Gyula: *Bugát Pál folyóirata, az Orvosi Tár. 1831—1848.* 357—370. l. — Miklóssy János: *A „halálveszélyes apathia" ellen. (Vajda János 1863-as lapkísérlete.)* 371—384. l. — Bata Imre: *A Válasz sorsának alakulása 1934 után.* 385—396. l. — Markovits Györgyi: *Emigráns magyar lapok Dél-Amerikában a második világháború éveiben.* 433—444. l.) Méltó kutatásszervezői feladat lenne összefogni e rokon érdeklődésre való folyóirattörténeti portyákat, sőt számbavenni az Évkönyv, a Könyvszemle és más könyves orgánumok sok-sok folyóirattörténeti mozaikját, hogy rendszerezett előmunkálatokra, tervszerűbb alapokra helyezkedhessenek mind a hasonló adatfeltárások, mind a folyóiratmonográfiák munkálatai. A számbavétel pontosan megmutatná, amit általában így is tudunk, hogy a periodika-kutatók zömmel könyvtárosok. Egy ismertetés keretében bőbeszédű pedantéria volna akár e folyóirattörténeti, akár a többi kulturtörténeti dolgozatról kimutatni, hogyan, miért jut el a *gyakorló* könyvtáros a megfelelő *kutatási* témákhoz, s hogyan, miért nem nélkülözheti mindennapi munkájában a kutatás eredményeit. A hangsúlyt itt inkább arra helyeznénk, hogy a könyvtárnak nemcsak kiváltságos lehetősége, hogy mindezen régiókban kutatási műhelyként működjék, hanem szükséges hivatása. És innen már nincsenek messze bizonyos következtetések, amelyek tudományökonómiai oldalról egy, a könyvtárakban régtől fogva művelt tudománykomplexum funkcióját, interdiszciplináris állományát segítenék tisztázni. De erről itt *sapienti sat*, magyarázatul az elismerő megállapításnak: az OSzK Évkönyvének új kötete az Intézmény tudományos hagyományaira építve s annak gyakorlati munkájával termékeny kapcsolatban, jelentős kutatási eredményekkel járult hozzá a magyar könyvtári tudományok állományának épüléséhez.

Csűry István

Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi. Immár történészek generációi fordulnak a középkori elbeszélő kutfők fogalommá vált bibliográfiájához, August Potthast 1862-ben (második, bővített kiadásban pedig 1896-ban) megjelent, *Bibliotheca historica medii aevi* c. munkájához. A hatalmas mű azonban az újabb forráskiadványok és az egyes forrásokra vonatkozó újabb tanulmányok kiadása folytán egyre inkább elavul. Ezért határozta el 1953-ban a római olasz középkori történeti intézet 70 éves jubileumi konferenciája a munka átdolgozását. Természetesen ez ma már csak kollektív feladat lehet. Elvégzésére számos országban alakult nemzeti bizottság; ezeknek tevékenységét a Comité Scientifique du Répertoire des Sources Historiques de Moyen Age fogja össze (vezetője Raffello Morghen római professzor), 1955 óta a Comité International des Sciences Historiques égisze alatt. Az irányító szerv Végrehajtó Bizottsága a nemzeti bizottságok képviselőit évente közgyűlésre hívja össze Rómába.

A nemzeti bizottságok munkájában a többször átdolgozott szabályzat a mérvadó. Eszerint az új feldolgozás részint az elavult bibliográfiai adatok kiselejtezését, részint

az újak felvételét jelenti. Az „új Potthast" kirekeszti az oklevéltárakat (a nagy sorozatok kivételével), de az elbeszélő kútfőkön kívül felveszi a társadalmi fejlődést tükröző jogi, továbbá a filozófiai, teológiai, misztikus, tudományos, technikai műveket és a történelmi tartalmú költeményeket is. Az időhatár az általános 1500-on túlmegy Magyarország, Csehország és Jugoszlávia esetében 1526-ig, Litvániánál 1569-ig, Havasalföldnél és Moldvánál 1601-ig, Oroszországnál 1648-ig. Az egyes címszavak a szerző neve és a cím (illetve a tárgyi címszó) után a forrás rövid jellemzését adják latinul, majd kéziratait *(Mss.)*, kiadásait *(Edd.)*, fordításait *(Transl.)* és irodalmát *(Comm.)*.

A magyar anyag elkészítésére a Történettudományi Intézet kapott felkérést; ez Mályusz Elemért bízta meg a munka megszervezésével. (L. tőle: Beszámoló a „Comité Scientifique du Répertoire des Sources Historiques du Moyen Age" 1956. évi római konferenciájáról, *Az MTA Társad.-Tört. tud. Osztályának Közleményei* 1957. 145—152.; *Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi*, uo. 1973. 105—112.) Kívánságára a hazai elbeszélő kútfőket Kumorovitz B. Lajos, a külföldieket Mezey László, a jogi emlékeket az alulírott dolgozta fel. A szükséges latin fordításokat s azok ellenőrzését a néhai Holub József és Juhász László végezték el. Sajátos módon (a szabályzat egyik kiadásának a középkort a mai Romániára nézve 1601-gyel záró passzusa alapján) az Erdéllyel valamilyen kapcsolatban volt humanista írók is bekerültek a műbe, mint Baranyai Decsi János, Johannes M. Brutus vagy Csanádi Demeter. Ezeket a román nemzeti bizottság dolgozta fel, kifogástalanul. A szerzők neve nem szerepel a címszavak alatt, ezekért az illető nemzeti bizottság vállalja a felelősséget.

Eddig az I. kötet (Series collectionum, Romae 1962.), a II. (Fontes A—B, Romae 1967.) és a III. (Fontes C, Romae 1970.) jelent meg. Reméljük, mihamar követi a többi is, történetírásunk nagy hasznára.

Bónis György

Az „Il Transilvano" külföldön és itthon. A Diruta kutatás mai állása. Jelen cikkem megírására két nyomós ok vezetett. Az egyik az, hogy a címben szereplő 16. századi zenepedagógus és zeneszerző magyar vonatkozású művének egyre növekvő hírnevét itthon is tudomásul vegyük. A másik ok, hogy korrigáljam a művel kapcsolatban elterjedt számos téves adatot.

Az *Il Transilvano* hírnevének megalapozása nem magyar, hanem külföldi tudós nevéhez fűződik. A rostocki Krebs Károlynak egyetemi disszertációja (1892), a *Girolamo Diruta's Transilvano. Ein Beitrag zur Geschichte des Orgel- und Klavierspiels im 16. Jahrhundert* alapjában változtatta meg az *Il Transilvano*val kapcsolatos véleményt. A tanulmányról készült különlenyomat (1893), mely birtokomban van, Dirutát Európa első zenepedagógusaként üdvözli és művét mérföldkőnek, felbecsülhetetlen forrásnak mondja. Mivel nemcsak ismerteti és nemcsak tartalmi kivonatát adja, hanem elemzi, mérlegre teszi és ezáltal össze is hasonlítja a *Transilvano*t a kortársak más ehhez hasonló kezdeményezéseivel, azt kell mondanunk, hogy Diruta teljes megértéséhez mindmáig elengedhetetlen a Krebs tanulmány ismerete. Ez az értékítélet annál is feltűnőbbnek tűnhetik, mert disszertációja közel 100 évvel ezelőtt jelent meg. Neki köszönhető, hogy külföldön is itthon egyaránt az *Il Transilvano*ra irányult mindazon tudósok figyelme, akik az orgona és billentyűs hangszerek tanításának, technikájának, módszerének történeti kialakulását kutatták.

Ha nem is azonnal, de 15 évi késéssel a Krebs disszertációnak hazai visszhangja is akadt. Kropf Lajos az *Erdélyi Múzeum*ban (1907. 393—96.) beszámolt a rostocki tudós tanulmányáról és külön felhívta a hazai történészek és kutatók figyelmét, hogy

nemcsak KREBS, de F. J. FÉTIS is a *Biographie universelle des musiciens*-ben (1860!) említést tesz a bolognai Liceo Musicaleban őrzött 1612. kiadású *Il Transilvano*ról, amely épp hazai viszonylatban tartalmaz új adatokat BÁTHORY Zsigmond reneszánsz műveltségéről. KREBS ui. az 1597-es kiadású British Muzeum tulajdonában levő példányt használta, melyben nem található a mecénás fiatal fejedelemhez intézett ajánlás. Épp ennek a dedikációnak és keltezésének (1593. ápr. 10.) problémája indította el a lázas keresést az első kiadás példányainak felkutatására. KROPF tehát azoknak az érvelését fogadja el, akik a későbbi kiadásokban is megtalálható ajánlás dátumából egy 1593-as eredeti nyomtatvány létezését bizonyosnak vették. Ezt az érvelést EITNER így fogalmazza meg: »Die erste Ausgaben *muss* um 1593 erschienen, denn mit diesem Jahre ist die Dedicat in der Ausgabung von 1612 gez.". (Biographisch-Bibliografisches Quellen-Lexikon. Leipzig, 1900. III. k. 209. l.). Ezt a feltevést, bármennyire megalapozottnak is látszott, egyetemlegesen csak akkor fogadta el a tudományos közvélemény, amikor évtizedekkel később ismertté vált a már elveszettnek hitt eredeti, első kiadás. A kérdés első sorban a magyar reneszánsz kutatók számára jelentett izgalmas feladatot.

Az mindenképpen észrevehető, hogy KREBS hatására egyre több francia, olasz nyelvű tanulmány foglalkozik a századfordulóban a DIRUTA témával. Könyvekben, lexikonokban megjelent cikkeiket az egyetemes bibliográfiák pontosan felsorolják. Közülük kiemelem HARASZTI Emil francia, olasz írásait. Mind megegyeznek abban, hogy elfogadják KREBS megállapításait és az *Il Transilvanot* az európai zenekultúra kialakulásának szemszögéből nézve alapvető műnek tekintik.

A zenetörténészeken, a zenelelmélet és zenepedagógia kutatóin kívül azonban elismeréssel kell szólnunk azokról a könyvtárkutatókról és tudós műgyűjtőkről is, akik hivatásszerűen, időt és pénzt nem kímélve igyekeztek az eredeti kiadás nyomára bukkanni, a megtalált példányok lelőhelyéről, adatairól beszámolni, sőt a magán kézben levő ősnyomtatványt megvásárolni. Hogy ez a lázas keresés még ma is sikerrel jár, mutatja pl. az, hogy 1950-ben Washingtonban vásárolták meg a ritkaságszámba menő első kiadás egy darabját. A hírt megemlíti FALVY Zoltán is s *Studia Musicologiá*ban megjelent cikkében: *Diruta- Il Transilvano, 1593.* (1969. XI. t. 123.), melyre különben még vissza kell térnem.

Ahhoz, hogy valaki az *Il Transilvano*val — még hozzá az első kiadásnak, az 1593-asnak egy példányával — behatóan foglalkozzék, nem kell külföldre menni. Épp ennek hangsúlyozása a jelen beszámoló egyik célja. Ennek ugyanis megvan a maga könyvészeti érdekessége és hazai története. Kezdem APPONYI Sándorral, aki a *Hungarica* utolsó kötetében (Neue Sammlung, München 1927. 48. l.) írja: tapasztalván, hogy az Il Transilvano mennyire ismeretlen a magyar bibliográfusok előtt, mindent megmozgatott, hogy azt megszerezze gyűjteményébe. Az első kiadás egy nagyon megviselt példányával először 1870 körül találkozott egy római régiségkereskedőnél. Ezt később egy 1625. kiadásúval cserélte ki. Ez ma is megtalálható a Hungaricaban.

Sokkal szerencsésebb volt ezen a téren RÁTH György. Ő ugyanis megvásárolta az első kiadás egy gyönyörű, teljesen ép példányát, melyet felbecsülhetetlen értékű gyűjteményével együtt a Magyar Tudományos Akadémiára hagyott. A MTA könyvtárában természetesen minden kutató rendelkezésére áll ennek ellenőrzése. Annál érthetetlenebb, hogy HARASZTI Emil egy olasz nyelvű cikkétől, valamint LAKATOS István Bukarestben megjelent rövid beszámolójától (Zenetörténeti Írások. 1971. 5. l.) eltekintve hazai zenetörténészeink és kutatóink erről a világviszonylatban is ritkaságnak tekintett reneszánsz kincsünkről nem tesznek még említést sem, a jelek szerint azért, mert nem ismerik, illetve nem tudják, hogy itthon is hozzáférhető. Erre enged következtetni pl. az, hogy hazai viszonylatban egyedülálló könyvében PERNYE András, a neves zenetörténész Dirutáról szólván megjegyzi, hogy az *Il Transilvano* megjelent fakszimile

kiadásban és nem említi, hogy bárki hozzáférhet itthon is. Lehet, hogy tévedek, de ismervén precizitását, bizonyosra veszem, hogy erre az adatra kitért volna a lábjegyzetekben. *(Előadóművészet és zenei köznyelv* Bp. 1974. 142.). Sokkal világosabb és egyértelműbb viszont FALVY Zoltán említett cikke, aki még külön ki is emeli, hogy az általa ismert két (!) első kiadású példány Amerikában, illetve Rómában található: „. . . ci sono allora due copioni conosciuti, l'uno si trova in America, l'altro in Europa. . .", vagyis a cikkében említett római Lancisiana könyvtárban. Pedig a *Magyar Zenei Lexikon* is rögzíti, hogy az *Il Transilvano* az MTA könyvtárában is megtalálható. Kincsünket regisztrálja a legtekintélyesebb nemzetközi repertoire, a RISM a 417. 1. D 3134 jelzet alatt, jelezvén, hogy a rendkívül ritka első példány Román és Washingtonon kívül az MTA könyvtárában is megvan. *(Repertoire International des Sources Musicales.* Bärenreiter 1972.)

Az Akadémia kézirattárában őrzött *Il Transilvano* kortörténeti és zeneelméleti anyagának feldolgozása zenei és irodalmi szakértők bevonásával folyamatban van. Addig is, míg eredményeinkről beszámolhatunk, szólni kell néhány olyan helytelen, vagy több évszázados tévedésen alapuló állításról, melyet egyik kutató a másiktól vesz át és ezzel akaratlanul is megtéveszti a kérdéssel foglalkozót.

Mindenekelőtt megemlíteném a mű címével kapcsolatos tévedések egész láncolatát. A félreértésre az ad okot, hogy a „transilvano" szó a címben is szerepel és a dialógus formában előadott traktátus egyik szereplője is „transilvano". Innét van az, hogy sokan — neves zenetörténészek is — hol az interlocutortól eredeztetik a mű címét, hol a címben szereplő *Il Transilvano*t teszik meg a dialógusban megszólaló interlocutornak. E félreértések eloszlatására a választ maga DIRUTA adja meg, méghozzá két helyütt is. Az előszóban a következőket olvashatjuk: „. . . mi proposi raccomandarla (t. i. a művet) a V. Altezza Serenissima, come a Prencipe meritissimo di quella Provincia, il cui titolo, e nome porta seco il Libro." A 35. lap utolsó bekezdésében újra visszatér műve címének magyarázatára: „Per la dependenza, che porto a quel Sereniss. Prencipe e per la tutela, che sotto il nome suo puo haver questa Opera voglio dedicarnegliela. . ."

Miután a könyv címében szereplő „erdélyi" azonosítását DIRUTA jóváltából tisztázottnak kell tekintenünk (vagyis Il Transilvano egyenlő BÁTHORY Zsigmond fejedelemmel), áttérhetek egy ugyancsak évszázadokra visszanyúló tévedés korrigálására. Ez az interlocutor személyével van kapcsolatban. A kiindulópontot 1789-ben kell keresnem, méghozzá az angol BURNEYnek *General History of Music* Londonban megjelent művében, melyben az *Il Transilvano*val kapcsolatban a következőket írja: „In 1615 was published at Venice in folio a book entitled il Transilvano, a dialogue between the author, and his scholar a prince of Transilvano, by Girolamo Diruta." Hogy az interlocutor maga az erdélyi fejedelem, aki egyúttal DIRUTÁnak tanítványa, szó szerint átveszi FORKEL (1792), GERBEN (1812), a pozsonyi származású olasz Pietro LICHTENTHAL (1826), WEITZMANN (1860—65), PROSNITZ (1879). Még ezeket is túlszárnyalja C. STAINER, aki *Grove Dictionnary of Music II.*-ben azt írja, hogy a mű BÁTHORY Zsigmondnak itáliai útja alkalmából keletkezett (tudott dolog, hogy Zsigmond soha sem járt Itáliában). Az *Il Transilvano*nak legtudományosabb ismertetője elméleti és gyakorlati tanításának mind máig legalaposabb szakértője, KREBS professzor is helytelen következtetésre jut a kérdéssel kapcsolatban. Szerinte a könyv címének *Il* Transilvanoja és a műben gyakran szereplő *un* Transilvano ugyanaz a személy. Véleményét azzal indokolja, hogy DIRUTA kortársai gyakran használták ezt a módszert. Példákat is hoz fel: V. Galilei (Vineggia 1568.): Il Fronimo, vagy E. Bottrigari (Ferrara, 1602): Il Melone. . . ezek a címek egy-egy interlocutor nevét őrzik, épp úgy, ahogy DIRUTÁnál az *Il Transilvano* a dialógusban szereplő „erdélyi" nemestől való. (I. m. 316). Ez a vélemény is szívósan él tovább szinte napjainkig. PERNYE András említett könyvében is rábukkanunk:

...„a mű szokatlan címét onnét nyerte, hogy a dialógusformában előadott traktátus egyik szereplője egy erdélyi nemesember." (i. m. 142. l.).

A felsorolt szerzők véleménye onnét ered, hogy nem érzékelik az Il és az un közötti árnyalati differenciát. Hogy a dialógusban szerepeltetett „un transilvano" nem azonos a címben található „Il Transilvanoval" az abból is nyilvánvaló, hogy a szerző többször is hangsúlyozza, hogy ez az „un"-nal jelzett személy csak megbízottja, követe az erdélyi fejedelemnek. Ha pedig azoknak a véleményét vizsgáljuk, akik még tovább mennek és az „un" mögött egy meghatározott személyt keresnek, még hozzá JOSIKA Istvánt, akkor erre csak azt válaszolhatjuk: mindez csupán feltételezhető, de nem bizonyítható! Az azonosítás hipotézise VERESS Endre szóbeli közléséből származhatik, amit APPONYI (i. m. 50. l.) jegyzeteiben rögzített is. Erre HARASZTI is utal és valószínűleg így került be a *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*ba (1954. III. 555—59.), mely cikk az ő neve alatt jelent meg. Itt a hipotézisből már határozott állítás lett: nem lehet más, csak JOSIKA I. kancellár. Ennek lehetőségét különben én sem zárom ki, csak bizonyíthatóságát vonom kétségbe. Annál is inkább, mert az 1609-ben megjelent második rész megírásakor — melyben szintén „transilvano" az egyik interlocutor — JÓSIKA már nem élt, közben ui. fejedelmi „barátja" kivégeztette. Ha tehát egészen szabatosan fogalmazunk, akkor legfeljebb azt mondhatjuk, hogy DIRUTA az első részben valószínűleg a BÁTHORY Zsigmond üzenetét közvetítő Jósikát szerepelteti név nélkül, de természetesen minden szava a szerzőtől való: DIRUTA írta a dialógust, előre átgondolva a tanmenetet.

Végül tisztázni szeretném az első és a későbbi kiadások közötti állítólagos eltérésekről szóló tévedéseket, vagy pontatlan állításokat. Ezt is nyomon lehet követni. A kérdést mindig az dönti el, hogy a művel foglalkozók melyik kiadás alapján számolnak be tanulmányaikban. Pl. KREBS megjelöli, hogy ő a British Muzeumban őrzött 1597. kiadást használta. APPONYI az 1625. egy példányát vásárolta meg. Ezekben tényleg nem található a BÁTHORYhoz szóló ajánlás. Ebből azonban nem következik az, hogy *csak* az első közli, ahogy pl. FALVY írja: „...*solo* essa (t. i. 1593) contiene la dedica al principe". (I. m. 123.) Hogy a későbbi kiadások között is van olyan, amelyben megtalálható a dedikáció, bizonyítani tudom egy kezemben levő fotókópiával, mely 1612. évben kiadott könyvről való: In Venetia, Appresso Giacomo Vincenti. MDCXII. (Bibliotheca Landsbergiana.) Arra még nem tudok választ adni, hogy miért maradt ki egyikből, másikból. Későbbi kutatások talán erre is fényt derítenek majd. Talán ZSIGMOND fejedelem sorozatos kudarcaival, lemondásaival, eltűnéseivel magyarázható? Ha erre nem is, de arra mindenképpen választ tudok adni, hogy KREBS professzor tényleg kétségbevonta-e az 1593-as kiadás létezését, ahogy ezt FALVY írja: „Il Krebs trovo discutibile l'esistenza della prima edizione". Íme KREBS válasza disszertációjának 314. lapján: „Fétis glaubt, die erste Ausgabe sei vom Jahre 1593. Das kann schon richtig sein... Ein andere von 1612 mit dem Widmungsbrief auf dem zweiten Blatt: Al Serenissimo Prencipe di Transilvania il Signor Sigismondo Battori." Az idézett KREBS-mondat helyreigazítja FALVYnak azt az állítását is, hogy egyedül SBARAGLIA tárgyal az első, 1593-ban megjelent kiadásról: „...anche piú tardi pure ci era un solo autore che si riferisce all'edizione del 1593: 10 Sbaraglia nei suoi supplementi..." (1908!). Fétis alapján (1860!) beszámol róla tehát KREBS, sőt nálunk KROPF is, ahogy idézett cikkéből nyilvánvaló.

Ugyanide tartozik még annak tisztázása is, hogy vajon van-e az első és a későbbi kiadások között *szövegeltérés*? Erről mindaddig nem tudtunk, míg FALVY nem hívta fel rá a figyelmet: „Sfogliando il libro ho scoperto *certe differenze* rispetto alle edizioni posteriori..." (I. m. 123.) Mivel a cikk írója nem közölte, hogy milyen későbbi kiadásokkal hasonlította össze, sem azt, hogy melyek és milyen mérvűek ezek az eltérések,

a kérdésre világos választ nem tudok adni. Saját vizsgálataimból mindössze azt a következtetést tudom levonni, hogy az általam átnézett szövegek között egyedül néhány rövidítés között van eltérés és más betűformákat használtak az első, illetve a későbbi kiadásokban. Nemcsak a lapok számozásában nem találtam eltérést, de még egy hangjegyben sincs különbség pl. az MTA-ban őrzött 1593-as és az említett 1612-es példány között.

A DIRUTA-kutatás mai állásáról szóló rövid összefoglalásnak legfőbb célja az, hogy a hazai reneszánsz kutatók előtt igazolttá tegyük az *Il Transilvano*val kapcsolatos eddigi álláspont revideálásának szükségességét. De azt is bizonyítani kívántam, hogy épp az MTA-ban őrzött, nemzetközileg is nyilvántartott példány alapján nekünk is behatóan kell foglalkoznunk Európa egyik legismertebb orgonaiskolájával. A fentiekből nyilvánvaló, hogy a kérdés külföldön is napirenden van. Ezt igazolja az *Il Transilvano* első és második részének fakszimile kiadása: Bärenreiter Verlag 1612. (I. rész) és 1622. (II. rész), valamint a bolognai Bibliotheca Musica gondozásában az 1593. alapján. Úgy gondolom, elérkezett az idő, hogy megbecsülve saját múlt és jelen értékeinket, magunk is részt vegyünk az egyetemes reneszánsz kultúra feltárásában, különösen olyan esetben, amikor velünk van szoros kapcsolatban, mint az itt tárgyalt Il Transilvano.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Az MTA és KM Könyvtártörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről (1974 július—1975 június). E két félév alatt jelentős események történtek a Bizottság életében és szervezetében. Ezekről — a hosszú időszakra való tekintettel — mégis csak vázlatosan tudunk beszámolni.

Szeptember 30-án a Bizottság a JUHÁSZ Erzsébet és VOIT Krisztina szerkesztésében készülő *Magyar Könyvszemle*-repertórium tervével foglalkozott. A tervezet elbírálására HAVASI Zoltán vezetésével bizottságot bízott meg. Második napirendi pontként MEZEY László számolt be a Fragmenta codicum eddig elért eredményeiről. A töredékek felkutatása és feldolgozása az 1973 őszén ismertetett, és a *Magyar Könyvszemlé*ben is közzétett (1973 2. sz. 211—213.) feldolgozási szabályzat szerint haladt. A munka az Egyetemi Könyvtár (Budapest) már rendelkezésre álló és kötéstáblákról folyamatosan lefejtett kódextöredékének (kb. 250 db) feldolgozásával kezdődött. A terv megvalósításához a feldolgozásban résztvevő munkatársakon, tanítványokon kívül a Kulturális Minisztérium (a továbbiakban KM) anyagi támogatással, az Eötvös Kollégium és az ELTE Régi Magyar Tanszéke helyiség-biztosításával, a budapesti Egyetemi Könyvtár főigazgatója és munkatársai az anyag hozzáférhetővé tételével járultak hozzá. A töredékek lefejtése és restaurálása is az Egyetemi Könyvtárban folyt. Az ilyen vállalkozásnál nagy jelentőségű rendszerező, nyilvántartó munka NYÉKHELYI Tiborné érdeme. A továbbiakban MEZEY László a feldolgozás módszerét (műfaji csoportosítás, kormeghatározás) és számszerű eredményeit ismertette.

A munka tudományos eredményeiről 1974. okt. 9-én, a Bizottság felolvasó ülésén számolt be. Az eddig lefolytatott munkának, néhány verifikált korai emlék textológiai értékén túl az a legnagyobb jelentősége — ami egyben a munka fontosságának elsőrendű bizonyítéka is —, hogy a megvizsgált töredékeknek kb. 60%-nál valószínűsíthető a magyarországi keletkezés vagy egykorú használat. Különösen örvendetes, hogy a 32 db 1200 előtti töredék közül is 9—10 darabnál tételezhetjük ezt fel.

A Bizottság második őszi felolvasóülésén (nov. 11) BOTKA Ferenc az irodalmi szakbibliográfia kérdésével foglalkozott. Előadása a Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai

Füzeteinek célkitűzéséhez kapcsolódott. E füzetek közvetlen motívuma az volt, hogy ideális szerzeményezési programot adjanak az 1712 utáni magyar irodalom fejlődését dokumentáló könyvtár számára. Közvetett, tudományos bibliográfiai célja azonban e kor szépirodalmi szövegeinek dokumentálása.

Az 1974 nov. 18-án sorra került rendes ülésen MEZEY László elnök bejelentette a Bizottság szervezetének átalakulását. A továbbiakban a Bizottság az MTA és a KM közös szerveként működik. Bejelentette még, hogy az MTA I. Osztálya a lemondott V. KOVÁCS Sándor helyett a titkári teendők ellátásával VIZKELETY Andrást bízta meg. — ZIRCZ Péter a KM részéről üdvözölte a Bizottságot. Az 1970. évi könyvtárügyi konferencia megállapításaiból kiindulva ismertette a tudományos könyvtárak és a könyvtári kutatás előtt álló főbb feladatokat és kezdeményezéseket. A könyvtárpolitika egyre nagyobb mértékben az intenzív fejlesztést teszi lehetővé. A Kutatáspolitikai Szakbizottság elemzései is elsősorban arra hívták fel a figyelmet, hogy nincs meg a megfelelő kapcsolat a könyvtári kutatások és a tudományszervező intézmények között. Elsősorban ezen a téren, a kutatások hazai és nemzetközi koordinálásában, támogatásában és a tudományos káderfejlesztésben szeretne a KM a Bizottsággal együttműködni. A hozzászólók hangsúlyozták, hogy a tudományos életben is messzemenő kölcsönhatás áll fenn, és a könyvtárakban folyó tudományos munkától nagyon sok függ az alapkutatásokat értékesítő szaktudományok területén (MEZEY László). Az elvi szempontok és a gyakorlat közelebb hozása éppen a Bizottságban együttműködő testületektől (MTA, KM, nagykönyvtárak) várható (HAVASI Zoltán). A nagykönyvtárak jelenlevő képviselői (PAJKOSSY György, REJTŐ István) az intenzív fejlesztés és működés kívánalmainak megfelelő lehetőségek megteremtését kérték a Minisztériumtól, hangsúlyozva, hogy a káderkérdés nemcsak az egyetemi képzés, az utánpótlás kérdésében (KISS István), hanem a meglevő káderek kihasználásának kérdésében is vizsgálandó.

1975 első munkaülésén, január 23-án MEZEY László előterjesztette a Bizottság 1975. évi munkatervét, amelyet a Bizottság elfogadott és még néhány téma felvételét kérte. — Az ülés második pontjaként BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc számolt be a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* II. kötetének munkálatairól (vö. *Magyar Könyvszemle* 1972. 1—2. sz. 130.), amely az 1601—1635 időszakra terjed ki és 720 nyomtatvány leírását, valamint 50 műnek a hazai nyomtatványok közül való kizárását fogja tartalmazni. A tételek bibliográfiai és tartalmi-elemző leírása elkészült. Az egységesítés munkája, az első kötetből ismert tízféle mutató és a címlap-fakszimilék az év végére elkészülnek.

Március 23-án HAIMAN György referált a magyarországi nyomdák betűtípusainak meghatározásáról. Az ezzel kapcsolatos kutatások: a nyomdatermékeknek nyomdához való kötése, e termékeknek az európai nyomdaművészettel való kapcsolatainak kiderítése a magyar művelődéstörténet fontos eszköze. Egészen a betűöntőgépes nyomtatás koráig (1860—70) a típusok jól definiálhatók és többnyire forrásukig visszavezethetők. Az előadás ezután vetített képek segítségével a 17. sz. közepétől a 18. sz. közepéig erdélyi nyomdákban előállított produktumok vizsgálatából leszűrhető eredményeket ismertette. A hozzászólók hangsúlyozták, hogy ezt a jelentős munkát mind időben, mind földrajzilag ki kellene terjeszteni, és ehhez, főleg a fiatal könyvtárosok köréből, munkatársakat kellene megnyerni (BORSA Gedeon, KENYERES Ágnes, CSAPODI Csaba). MEZEY László javasolta, hogy a témát nagyobb nyilvánosság előtt újból meg kellene tárgyalni. A következőkben BORSA Gedeon a 18. századi hazai nyomtatványok bibliográfiai nyilvántartásbavételéről tett jelentést. A gyűjtés az 1711 utáni nyomtatványokra terjed ki, a KM támogatásával folyik. A gyűjtés az OSzK-ban és a budapesti Egyetemi Könyvtárban befejeződött (10.000, ill. 6.000 példány), több vidéki nagykönyvtárban folyamatban van. Eddig mintegy 30.000 példányt vettek nyilvántartásba, melyek

közül 5—600 bibliográfiailag ismeretlen. Külföldön eddig csak kezdeti — bár bíztató feltárások folytak. Ezután BORSA Gedeon az egyházi gyűjtemények könyvritkaságainak összeírásáról számolt be, ami 1972-ben miniszteri utasításra indult el. 1974 során a központi egyházi gyűjtemények (kb. 30 könyvtár mintegy 1.5 millió állománnyal) a bejelentésnek eleget tettek, és a védettségi eljárás is elindult. Nehézkesebb az egyházközségi gyűjtemények nyilvántartása. Az eredmény azonban így is jelentős. Az ősnyomtatványok száma pl. a SAJÓ—SOLTÉSZNÉ-féle katalógushoz viszonyítva kb. 150 db-bal szaporodott. A gyűjtés meggyorsítására és megbízhatóvá tételére SZENTMIHÁLYI János, MEZEY László és TARNAI Andor tett javaslatokat. Az ülés utolsó napirendi pontjaként CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára számolt be a szomszédos országokban végzett könyvtörténeti kutatásokról. A külföldre került magyarországi kódexek felkutatását az MTA Középkori Munkabizottsága kezdeményezte. Az eddig kapott UNESCO támogatásra a jövőben sajnos nem lehet számítani. A továbbiakban ismertették a külföldi kódexkutatás nehézségeit (az anyag feltáratlansága, a tárak rövid nyitvatartási ideje stb.) és az egyes országokban elért eredményeket és az ottani további lehetőségeket. A hozzászólások nagyrészt a különböző könyvtárak, akadémiai intézetek részéről folyó külföldi könyvtári kutatások koordinálásával, nyilvántartásával és a jelentések hozzáférhetővé tételével foglalkoztak (HAVASI Zoltán, VIZKELETY András).

A CSAPODI-házaspár spanyolországi és svédországi tanulmányútjáról külön felolvasó ülésen számolt be február 5-én. Céljuk általában magyar vonatkozású középkori kéziratok verifikálása, ill. VITÉZ JÁNOS és MÁTYÁS király könyvtárába tartozó kéziratok azonosítása volt. Legnagyobb érdeklődést a spanyolországi új JANUS PANNONIUS-kódex felfedezése váltotta ki (HORVÁTH János). Az eredmények publikálása várható.

A félév második felolvasó ülésén, április 21-én KOMJÁTHY Miklósné a *Magyar Könyvészet* 1921—1944 előkészületeit ismertette. Ez a Horthy-korszakot felölelő bibliográfia rendkívül fontos hiányt fog megszüntetni a magyar könyvészet rendszerében, bár a kisnyomtatványok (plakátok, röpiratok stb.) regisztrálására nem terjed ki. A megjelenés 1980-ra várható.

Június 17-én a Bizottság kibővített munkaülést tartott és megtárgyalta az 1976—80 közötti magyar könyvtári kutatások tervét PAPP István (Országos könyvtári kutatási terv) és ZIRCZ Péter (A könyvtári kutatások fejlesztése) tervezete alapján. A tervezeteket HAVASI Zoltán az OKDT Kutatáspolitikai Szakbizottságának elnöke vezette be. Ismertette a könyvtári kutatások tervezése és végrehajtása terén eddig elért eredményeket és kiemelte KŐHALMI Béla, MÁTRAI László és MEZEY László érdemeit mind az alapkutatások szorgalmazása, mind a képviselt művelődéspolitikai koncepció terén. A hozzászólók egyrészt a könyvtári tudományos munka jellegével (REJTŐ István, MEZEY László, HAVASI Zoltán, NAGY Ernő, KÓKAY György), másrészt a tudományos könyvtárosképzés kérdéseivel foglalkoztak (TÓTH Gábor, MEZEY László, VOIT Krisztina, VIZKELETY András, NÉMETH Mária, TÓTH András, REJTŐ István, HILLER István). HAVASI Zoltán, PAPP István és ZIRCZ Péter a vitát összefoglalva megállapították, hogy a tervezetek ellentmondást nem váltottak ki, csak kiegészültek. A javaslatok alkalmazása, amelyeket már minden illetékes fórum jóváhagyott, a KM feladata. Ezek alapján irányelvek készülnek a könyvtárak számára. Gyakorlati kérdésekben, a végrehajtás során, a KM továbbra is számít a Munkabizottság segítségére. ZIRCZ Péter végül országos kutatói konferencia összehívását javasolta. MEZEY László megköszönte az előadók és hozzászólók részvételét és ajánlotta, hogy a PAPP István tervezetében szereplő országos kéziratkataszter kérdését ősszel munkatervi pontként tárgyalja meg a Bizottság.

VIZKELETY ANDRÁS

SZEMLE

Csapodi Csaba: A „Magyar kódexek" elnevezésű gyűjtemény (K 31—K 114). Bp. 1973. MTA Könyvtára. 133 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 5.)

Csapodi munkája már az ötödik kötet abból a figyelemre méltó sorozatból, amelyet az *MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai* címen ismerünk. Könyvtári katalógusok közzététele mindig megsokszorozza a kutatási kedvet, mivel áttanulmányozásuk és rendszeres használatuk nincsen többé helyhez és időhöz kötve, és a könyvtárhasználat pillanatától kezdve mindenki biztonsággal mozoghat szakterületén. Kézirattári katalógusok publikálása még fokozottabb előnyökkel bír azáltal, hogy a kéziratos forrásanyagok lelőhelyei (elméletben) egyediek, és az ott őrzött anyagok (esetleges másolatvoltuk ellenére is) megmaradnak raritásoknak. Mindezekből nyilvánvaló, hogy a szakszerűen elkészített kézirattári katalógus felér egy ismeretlen forrásgyűjtemény tudományos értékű feltárásával, természetesen a katalógus-műfaj határain belül.

Csapodi Csaba könyve ebbe az igényes kategóriába tartozik: precíz alapossággal írja le anyagát, mindenre kiterjedő, jó felépítésben, mégpedig így: új és régi jelzet, név vagy cím, évszám, nyelviség (magyar stb.), pergamen vagy papír, méret, terjedelem (feltüntetve minden eltérés: téves fóliálás, hiányok, kötéshibából eredő sorrendi zavarok, hasáb stb.), az írás ductusa (paleográfiai meghatározás, kezek száma), díszítés (lapszéldíszek és iniciálék is), kötés, újrakötés (ez esetben a restaurátor neve), a készülés helye, a megrendelő vagy egyúttal a possessor megnevezése, a kézirat tüzetes tartalmi leírása (fólió, cím, szövegkezdet, explicit, a tulajdonosok bejegyzései (és az ezekhez fűzött megjegyzések), kiadás, bibliográfia, mikrofilm.

Mondani sem kell, hogy az alaposság itt felbecsülhetetlen érték, mivel az Akadémiai Könyvtár Kézirattára az ország egyik leggazdagabb régi magyar gyűjteményét mondhatja magáénak. A szerzőnek tehát a bibliográfiai feltérképezés során számos olyan középkori kódexről, nyelvemlékről, illetve (a kollekcióba bekerült) XVII—XVIII. századi régi magyar irodalmi műről kellett pontos leírást adnia, melyeknek nyelvi tarkasága, másolási és bekötési sajátosságai próbára teszi még a legképzettebb szakembert is, ha nincsen eléggé felvértezve nyelvészeti, történeti, irodalmi, klasszika-filológiai és még ki tudja hányféle speciális szakismerettel, miközben biztos paleográfiai tudással kell olvasnia, megfejtenie, és alapos könyvtári jártassággal bibliografizálnia anyagát.

Elismeréssel mondhatjuk, hogy Csapodi sohasem hagy cserben megbízhatóság tekintetében, munkája ennyiben kielégíti tehát jogos várakozásunkat. Az már más kérdés és nem is lényegi dolog, hogy néha részletezőbbre, néha pedig szűkszavúbbra sikerül egyes tételek kidolgozása, vagy véletlenül elkerüli figyelmét szövegkiadásra vonatkozó adat. Lássunk mindegyikre egy-egy példát. Következetlen Csapodi — de nem a használhatóság rovására —, amikor a K 31. jelzetű *(Besztercei Szójegyzék)* tételnél a *Díszítés*-hez odaírja lakonikusan, hogy „19 díszes, tollrajzú iniciálé" (7. l.), ugyanakkor a K 42. *(Czech-kódex)* esetében nem kevesebb, mint 55 fólió-lelőhelyet sorol fel azért, mert ott szintén iniciálék találhatók (20. l.).

A kiadások számbavételekor a K 97. jelzetű kéziratnál *(Petrőczi Kata Szidónia versei)* mind a szerzőnek, mind lektorainak elkerülte figyelmét, hogy a kézirat első kiadója nem Harsányi István és Gulyás József, hanem Jenei Ferenc. Míg ugyanis Jenei a közkézen forgó szöveghagyomány helyett az újonnan felfedezett eredeti kéziratokból elsőként adott ki 33 darabot *Magyar költők. XVII. század* (Bp. 1956. 307—366.) c. antológiájában, addig Harsányi és Gulyás a lappangó auto-

gráfok helyett THALY és TOLDY másolatait publikálták 1915-ben az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben.

Teljesség kedvéért megemlítjük még, hogy a művelődéstörténeti adatokban gazdag, sokfele tanulság levonására alkalmas kéziratkatalógus különféle mutatókkal (possessor-, scriptor- és általános névmutató), jegyzékekkel (rövidítések, konkordanciák), valamint német nyelvű összefoglalóval egészül ki.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Kurrens külföldi periodikus kiadványok jegyzéke. Összeáll. BÁNHEGYI Zsolt, BÜKYNÉ HORVÁTH Mária, FEKETE Györgyné, GERZSENYI Istvánné és KOVÁCS Józsefné. Bp. 1973. MTA Könyvtára. 595 l.

A 150 éves jubileumára készülő Akadémiai Könyvtár gazdag gyűjteményének feltárása és a kutatás szolgálatába állítása érdekében az utóbbi években kiváló kötetek és összeállítások egész sorát jelentette meg, amelyek méltán váltották ki a legnagyobb elismerést a bírálók és a használók részéről egyaránt.

A könyvtárba járó kurrens külföldi kiadványokról készített jegyzék azt bizonyítja, hogy az MTA Könyvtárának figyelmét a periodikákról, a tudományos információ legfontosabb eszközeiről nyújtandó tájékoztatás sem kerülte el. Közhelynek számít már annak megállapítása, hogy a tudományos információk mennyisége mily nagy mértékben növekszik; de ebben a helyzetben még kevésbé általános azoknak az eszközöknek a megvalósítása, melyek az eligazodást és tájékozódást megkönnyítik.

A fentieken kívül az a körülmény is indokolttá tette e kiadvány elkészítését, hogy az MTA Könyvtára folyóiratállománya összetételében az utóbbi időben jelentős változás történt. Megszűnt 1785 kurrens külföldi folyóirat cseréje, de ezzel egyidejűleg több száz — a könyvtár profiljához közelebb álló — folyóirattal gazdagították a gyűjteményt. Ennek következtében a korábban kiadott periodikajegyzékek nagymértékben elavultak. A mostani — méreteire nézve is kézikönyvszerű jegyzék — a könyvtár teljes kurrens külföldi periodika-címanyagát tartalmazza. Bár a nyomtatott katalógus elsősorban gyakorlati célból készült, mégis használható bizonyos adatok keresésénél is, mert ezeket is tartalmazza. A tájékozódást szolgálja az is, hogy a periodikák betűrendes része mellett, szakszerinti csoportosítás is található.

A 4.695 külföldi folyóirat leírását és összeállítását tartalmazó kiadvány a Magyarországra járó külföldi folyóiratoknak mintegy egyharmadát foglalja magába. A gondos munkával, szép kiállításban készült jegyzék jelentőségét ez a körülmény önmagában is aláhúzza. Az MTA Könyvtárát használó kutatók e kötet által ismét jelentős segítséget kaptak munkájukhoz.

KÓKAY GYÖRGY

A Debreceni Néplap repertóriuma 1944. november 15—1945. április 6. Összeáll. KIRÁLY László és TÓTH Ferencné. Debrecen 1975. KLTE Könyvtára. 101 l. (Tiszántúli Időszaki Kiadványok Repertóriumai 1.)

A debreceni KLTE Könyvtára által megindított új bibliográfiai sorozat, a Tiszántúli Időszaki Kiadványok Repertóriuma — amely jelentős folyóiratok, újságok repertóriumainak kiadását vette tervbe — méltán választotta első tagjának a *Debreceni Néplap* hősi korszakának bibliográfiai feltárását. A *Néplap* ugyanis nem csak helyi és nem csak sajtótörténeti jelentőségű újság volt, hanem azáltal, hogy a felszabadult országrész első napilapjaként jelent meg, történeti jelentőségű orgánummá vált. Repertóriális feltárása így egyszerre ünnepi megemlékezés felszabadulásunk 30. évfordulója alkalmából és jelentős eszköz ahhoz is, hogy szolgálatára legyen a történeti kutatásnak. Természetesen tanulságul szolgál egyszersmind a fiatal nemzedéknek is korszakunk születéséről.

A kiadvány PALLÁS Imrének, a *Néplap* mai utódja, a *Hajdú-Bihari Napló* főszerkesztőjének és CSÜRY Istvánnak a KLTE igazgatójának bevezetése után, KIRÁLY Lászlónak, a *Néplap* megindulása történetével foglalkozó írását tartalmazza. Ezeket követi a repertóriális rész, amely az újság valamennyi cikkének és közleményének adatait foglalja magába. A teljességre való törekvést az orgánum és a korszak jelentősége egyaránt indokolja. Az áttekintést és a használatot a témák szerinti világos tagolás könnyíti meg. Nagy segítséget jelent a kötet végén található név- és helymutató is.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára által megindított sorozat tervei között a továbbiak során is jelentős folyóiratok feltárása szerepel *(Debreceni Szemle, Magyarok, Csokonai Lapok*, stb.). Az első füzet után — melynek összeállításában a Tiszántúli Református Egyház-

kerület Nagykönyvtára munkatársainak és magának a gyűjteménynek is kiemelkedő szerepe volt — érdeklődéssel várjuk a sorozat folytatását.

KÓKAY GYÖRGY

Scheiber Sándor: Folklór és tárgytörténet. I—II. Bp. 1974. 402, 551 l.

A hazai és külföldi tudományos folyóiratok fáradhatatlan munkatársa SCHEIBER Sándor. Közel négy évtizede jelent meg első írása és azóta több mint ezer és egyszáz kisebb-nagyobb publikációban kutatja, feltárja, elemzi az európai kultúra keleti forrásait, a középkori héber irodalom kézirattöredékekben ránk maradt emlékeit, a magyar irodalom régi és újabb klasszikusait, a magyar-zsidó történetet. E rendkívül széleskörű és eredményekben gazdag kutatói pályának a folklórral és tárgytörténettel foglalkozó anyagát rendezte sajtó alá újabb munkájában.

A szép kiállítású mű első kötete „Folklór" összefoglaló címet viseli. Már az első tanulmányokból kiderül, hogy a szerző egyik legnagyobb érdeme a komplex kutatási módszerek remek alkalmazása. Bibliai történetek korai népmeseelemekkel való kiegészítéséről olvasunk és szinte észrevétlenül a Földközi-tenger medencéjének színes, kavargó, de mindig összefüggő és kibontható kapcsolatrendszeréről kapunk új információkat. Lót lányainak incestusa, Bábel tornyának építése az ősi katasztrófa-félelem terméke volt, véli a zsidó hagyomány. Ebből merítve nyilatkoznak az egyházatyák és későbbi kommentátoraik. Káin és Ábel áldozati füstjéről szóló legenda — melyet Európa számára BYRON népszerűsített — SCHEIBER kutatásai szerint a XII. századi keresztény illusztrátorok találmánya, változatai azonban ókori gyökerekig nyúlnak vissza. A fakitépő Sámson meséje — amelyről nem tud a Biblia —, de számos képi megfogalmazásban találkozhatunk vele, Jézus ószövetségi preexistentiájának áttételes ábrázolása. A bibliai folklórról, annak különféle változatokban való továbbéléséről, helyéről és jelentőségéről SCHEIBER így nyilatkozik: „Vannak emberek, akik hosszú árnyékot vetnek a történelemben... Vannak ilyen könyvek is. A Biblia közéjük sorolandó... Jut belőle az egyetemes folklórra is." Ez utóbbira tekint a szerző, amikor a középkori karaita meseelemeket mutatja be. A karaiták nagy hatással voltak a XVI. századi antitrinitárius gondolkodókra, akik nem csak teológiai, de irodalmi elemeket is átvehettek forrásaikból. Juda *Hádásszi* könyve SCHEIBER Sándor fordításában és a hozzáfűzött jegyzetekkel ezért nem csak a folkloristák, hanem az ideológiatörténészek számára is ismeretlen forrásanyagot szolgáltat. Hasonló értékekkel találkozunk a temetéseken használt démonűző kürtszó szerepének vizsgálatakor, a válljóslás arab-zsidó múltjának felderítését végző tanulmányban.

A középkori anyag legjelentősebb darabja, a szerző tudományos munkásságának egyik csúcsa a legrégibb zsidó dallamleírás felfedezése, szerzőjének azonosítása. A norman prozelyta OBADJA, aki a keresztségben a Johannes nevet viselte, 1102-ben tért át a zsidó vallásra. Pap volt, egyházi műveltségű férfiú, aki Egyiptomba érkezése után a számára ismeretlen zsidó liturgiai zenét neumákban papírra rögzítette. SCHEIBER Sándort e nagy értékű felfedezéséért Obadja szülővárosa, az olaszországi Oppido aranyéremmel tüntette ki.

A keleti és európai középkorból a magyar reneszánszba vezeti olvasóját egy 1511-ben, Budán feljegyzett ünnepi szokás keleti múltját tárgyaló tanulmány. Ezt követően néhány magyar szóértelmezés kapcsán közelebbről is megismerkedhetünk a könyv borítóján látható héber kódexlappal és annak bájos illusztrációjával: a létrán felfelé igyekvő kis szamárral. Lényegében a szóértelmezések közé tartozik az utóbbi években ismét népszerűvé vált Bar-Kochba játék nevének és történetének elválasztása. SCHEIBER megállapította, hogy a játéknak semmi köze sincs az ókori zsidó szabadsághőshöz. A játék és elnevezése Budapesten született.

A magyar tudománytörténet egyik adósságát törleszti a szerző a „Folklór" kötet zárótanulmányaiban. Tisztelettel adózik egykori mestere, a keleti mese jeles kutatójának, HELLER Bernátnak emléke előtt. Rövid életrajzzal és műveinek tudományos értékelésével járul hozzá HELLER helyének kijelöléséhez a magyar tudományban. Rávilágít LŐW Immánuelnek, a nemzetközi tudományos élet egykori vezéralakjának néprajzi jellegű munkáira. Két kisebb dolgozat KOHLBACH Bertalannal és PFEIFFER Izsákkal foglalkozik.

A második kötet „Tárgytörténet". Az összefoglaló cím mögötti tanulmányok azonban sokkal többet rejtenek. A magyar művelődés- és irodalomtörténet tárgykörébe tartozó dolgozatait sorakoztatta fel itt a szerző. SCHEIBER BORNEMISZA-tanulmányai két szempontból is jelentősek. Egyrészt remek filológiai érzékkel

bizonyítja, hogy a nagy magyar reneszánsz szerzőhöz latin közvetítőkön keresztül eljutottak az ókori héber mesekincs elemei. Meggyőzően bizonyítja, hogy PLINIUS, LACTANTIUS, CASSANIUS stb. és a középkori olasz moralisták is hatottak rá. Másrészt felhívja a figyelmet, hogy a korábban már ismert források, mint MELANCHTON, LUTHER művei további párhuzamokat rejtenek, melyeket a BORNEMISZA-kutatók még nem merítettek ki.

E sorok írója nem tagadhatja, hogy különös örömmel látta viszont a szombatos énekek postbiblikus héber vonatkozásait tárgyaló tanulmányt. Ennek útmutató értékét kihangsúlyozandó idézzük SCHEIBER Sándor megállapítását: „az ággádá, hálachá és liturgia nagyobb méretű hatása aligha található a világirodalomban másutt, mint éppen a szombatos énekekben." A magyar reneszánszból néhány kisebb dolgozat vezet át XIX—XX. századi klasszikusainkhoz. Az egyikben PÁPAI PÁRIZ Ferenc *Dictionariumának* címlapképét C. SCHREVELIUS 1661-ben Leydenben megjelent görög-latin szótárának címlapjával azonosítja. Két további írás HERMÁNYI DIENES József *Talmudkompendiumának* példánytörténetével és egyik meséjének forrásával foglalkozik.

GARAY János *Vásárfia* című versének tárgytörténete egyben az írott betű hordozta gondolatok megbecsülésének története. SCHEIBER PHAEDRUSig nyomozza e motívum múltját. PETŐFI cigányadomájának forrása egy 1841-es pesti kalendáriumból került elő. És ezzel már elérkeztünk ARANY Jánoshoz, akinek értelmezéséhez, életrajzának megírásához számos adalékkal járult hozzá SCHEIBER Sándor. ARANY ifjúkori ponyva — olvasmányaihoz kapunk újabb kiegészítéseket, a költő kifejezéseinek, anekdótáinak hátterét világítja meg egy-egy kisebb dolgozat. A kötet legterjedelmesebb írásai MIKSZÁTH és a keleti folklór kapcsolatát bemutató tanulmány, majd az ezt követő tárgytörténeti elemzések. SCHEIBER számos világirodalmi párhuzam felvonultatásával igazolja a „nagy mesélő" tájékozottságát, széleskörű érdeklődését. Ez egyúttal bevilágít az írói alkotóműhely titkaiba is. Iránytűt ad az érdeklődő kezébe, amely a motívumok eredeti forrásától az író zsenijén átszűrt, megújított változatig vezet. A KISS József-tanulmányok központi problémája a költő zsidó reminiszcenciáinak felderítése. Meggyőző az a végkövetkeztetés, miszerint KISS ifjúkorában és élete alkonyán legerőteljesebbek ezek a hatások. Remek filológiai teljesítmény ADY *A nagy cethal* c. költeményének képzettörténeti feldolgozása. Az élő óriás hal hátán megtelepedő emberek története már a középkori arab irodalomban is megjelenik. JUHÁSZ Gyula verseiben felbukkanó bibliai képekkel egy rövid dolgozat foglalkozik. JÓZSEF Attila istenes verseinek tárgytörténeti hátterét és a népdallal való kapcsolatát két írásból ismerhetjük meg. Érdekes bibliográfiai kísérletet végez SCHEIBER Sándor a második kötet befejezéseként. *A Biblia a magyar irodalomban 1945—1973* címmel egy készülő feldolgozás anyaggyűjtését teszi közzé. Ez tartalmazza a megjelölt évkörben kiadott bibliai tárgyú vagy vonatkozású szépirodalmi alkotások jegyzékét. A bibliai könyvek sorrendjébe állított 185 tétel igazolja, hogy az újabb magyar irodalom bibliaérdeklődése nem marad el elődeiétől.

A *Folklór és tárgytörténet* nemcsak gondosan szerkesztett tudományos mű, hanem mindvégig izgalmas intellektuális élményt nyújtó alkotás. A tudós szerző a filológiai aprómunkákat és nagyobb lélegzetű tanulmányokat egységes egésszé fűzte össze, megsokszorozva ezzel az eredetileg egymástól függetlenül megjelent írások értékét.

A munkát SCHEIBER Sándor irodalmi munkásságának bibliográfiája zárja, e sorok írójának összeállításában. A kötetekben való tájékozódást a dolgozatok eredeti lelőhelyének jegyzéke, KATONA Ferenc pontos névmutatója, a képek listája segítik. A mű a Memorial Foundation for Jewish Culture anyagi támogatásával jelent meg.

DÁN RÓBERT

Locke, John: Levél a vallási türelemről. Előszó. R. Klibansky. Bev.: Mátrai László. Bp. 1973. 131 l. (Filozófiai Írók Tára. U. F. XXXIV.)

Az elmúlt években fellendülő hazai ideológiatörténeti kutatás értékes alapszöveggel gazdagodott az *Epistola de Tolerantia* latin-magyar kétnyelvű szövegkiadásával. Az angol John LOCKE Hollandiában 1685—1686 telén remonstráns környezetben írta ezt a művét, amelyben az erasmusi humanista hagyományokból kifejlődött, a gazdag holland polgárság ideológiájává vált viszonylagos vallási türelem elvi és gyakorlati tételeit fogalmazta meg. LOCKE gondolatrendszerének centrumában a feudális kiváltságokat lerázó, de saját érdekszféráját gondosan körülhatároló új polgári társadalom ideái állnak. Felismeri, hogy az állam és az egyházak ügyei nem azonos minőségűek, ezért egymástól távol kell tartaniuk ma-

gukat. Míg az állam minden polgárának jólétével, földi érdekeivel megbízott testület, az egyházak a szabad akaratukból azonos vallást magukénak valló emberek gyülekezete, tehát az üdvözülés körébe vágó, földöntúli dolgok tartoznak rájuk. Mindebből következik, hogyha az állam bármelyik egyházat üldözi, nem tesz eleget feladatának. Az egyházak viszont nem zavarhatják meg az állam rendjét azzal, hogy egymás híveit üldözik, maguknak vagy képviselőiknek másoknál nagyobb jogokat követelnek. LOCKE alapos fejtegetésben bizonyítja igazságát és arra is van gondja, hogy az állam érdekében bizonyos csoportokat kizárjon az általános vallási türelem védelméből. Ezek közé tartoznak azok, akik olyan dogmákat vallanak, melyek ellenkeznek a társadalommal és a jó erkölcsökkel. Azok, akik maguknak a polgári ügyekben másoknál nagyobb hatalmat igényelnek. Azok, akik olyan egyházhoz tartoznak, amelyben mindenki ipso facto idegen állam engedelmessége alá esik. Azok, akik tagadják isten létét. Ezek a különféle szempontokból bizonytalan körvonalú megszorítások csökkentik ugyan LOCKE nézeteinek értékét, mindezek ellenére az *Epistola* fontos állomást jelent a feudalizmus és maradványai ellen küzdő polgári ideológia fejlődéstörténetében.

A kötet előszavában Raymond KLIBANSKY LOCKE e munkájának filológiai és kiadástörténeti hátterével foglalkozik, itt-ott érintve az ideológiatörténeti problémákat is. A McGill University professzora számos kisebb új eredménnyel, megállapítással és bibliográfiai novummal segíti a LOCKE-kutatást. Tanulmányának jegyzetapparátusa további vizsgálódásokhoz nyújt biztos alapot.

MÁTRAI László bevezetőjében összefoglalja a vallási türelem hazai történetét. Megállapítja, hogy a magyar erasmisták, közöttük is elsősorban DUDITH András, felismerik a gondolatszabadság jelentőségét és maguk is híveivé szegődtek. Kiemeli a XVI. század végi Erdély szerepét a tolerancia egyetemes európai története szempontjából. JÁNOS ZSIGMOND fejedelemnek az 1568. évi tordai zsinaton elhangzott kijelentése, miszerint „*a hit a lelkiismeret dolga, erőszakkal semmire sem vittetik*" korszakos jelentőségű a vallási nézeteltéréseket máglyával és kínpaddal honoráló korban. Rámutat, hogy a XVIII. század végén kibontakozó felvilágosodás is érintette a vallási türelem kérdését. E rövid és értékes áttekintés párhuzamokat keres az európai ideológiatörténet állomásaihoz és egyúttal számos újabb kutatási területre hívja fel a figyelmet.

A *Levél a vallási türelemről* HALASY-NAGY JÓZSEF fordításában, Gecse Gusztáv szerkesztésében, az UNESCO támogatásával, a Nemzetközi Filozófiai Intézet kiadványsorozatában jelent meg.

DÁN RÓBERT

Barnett, R. D.: Catalogue of the Permanent and Loan Collections of the Jewish Museum London. London—New York 1974. Harvey Miller — New York Graphic Society, XXVI, 414 l.

A gyönyörű kiállítású, pompásan illusztrált, számos színes képpel díszített mű a londoni Jewish Museum katalógusa. A Múzeumnak 1932-ben vetette meg alapját a Franklin-család magángyűjteménye, amely 1967-ig mint letét szerepelt s ez évben eladásra került. Kb. 1000 darabból áll.

Folyóiratunkat a kéziratok és könyvek fejezete érdekelheti (116—129.). Ennek tudós feldolgozója A. SCHISCHA, a magyar származású, kiváló bibliográfus és könyvgyűjtő, számos fontos könyvészeti és történelmi tanulmány szerzője.

A nyomtatott művek közül hadd emeljük ki a Prágában 1505-ben, vagy 1515-ben nyomott imakönyvet (No. 622.). Eddig egyetlen példánya volt ismeretes az oxfordi Bodleianában, de a múzeumi darab még a *Sir hájjichud ve-hákkávod* és a *Jigdál* szövegét is hozza.

No. 631. Reading of the Shema. Illusztrált kézirat. Reánk való hivatkozással a Nikolsburgban működött Samuel DREZNITZ munkájának tartják. 1752 előtt készült. A könyvecske három generáción át a bécsi Sinzheimek tulajdonában volt. A bibliográfiához hadd pótoljuk: Two Newly Found Works of Samuel Dreznitz. SBB. IX. 1969. 33—40; Grace After Meals. Ed. R. EDELMANN. Copenhagen 1969; SCHEIBER, Művészettörténeti Értesítő. XVIII. 1969. 233.

No. 632. Haggadah. A köpcsényi Chájjim b. Áser Ansel munkája 1769-ből. Koppl b. Mendel Oppert Pozsonyban jiddis nyelven két jegyzetet írt bele az 1848-as zsidóüldözésekről Pozsonyban és Szombathelyen.

A másoló munkásságához a katalógusban feltüntetetthez újabb irodalom: A. A. Barb-Festschrift. Eisenstadt 1966. 515—521; Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes. Tel-Aviv 1970. 121—122; Judaica Bohemiae. VI. 1970. 70; Zeitschrift für die Geschichte der Juden. VIII. 1971. 51—56. Egy 1782-

ben másolt Haggádáját most adta ki facsimilében T. PRESCHEL: The Kittsee Haggadah. New York 1975. További — eddig ismeretlen — munkáiról készülő tanulmányomban kívánok beszámolni. Jelenleg 27 darabot sikerült felkutatnunk.

No. 634. Jonathan Eybeschütz homiliái. Tanítványa, a magyarországi Ábrahám Ofen másolta 1752-ben. A szerző Altona—Hamburg — Wandsbeck főrabbija volt, aki körül éles vallási harcok dúltak.

A szép könyv kitűnő fejezetéért hálásak vagyunk hazánkfiának, három és fél évtizede benső barátomnak.

SCHEIBER SÁNDOR

Dokoupil, Vladislav: Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky. Brno 1974 Universitní knihovna, Archiv města Brna, Musejní spolek. 128 l. + 32 t.

Vladislav DOKOUPIL, a brnói Egyetemi Könyvtár régi könyvértékeinek rendkívüli szorgalmú és nagytudású gondozója már eddig is nagyon sokat tett a morvaországi könyvtörténet feltárása terén. Az általa irányított és kezelt több történelmi gyűjtemény kéziratainak, ősnyomtatványainak és 16. századi kiadványainak lankadatlan ütemben történő publikálása mellett (vö. *MKsz* 1971. 381—383.) sort kerít magának ahhoz is, hogy a helyi könyvtár- és nyomdatörténetben is elmélyedjen. Ennek során készült el a közelmúltban a morvaországi kolostori könyvtárak történetét példamutató rendszerességgel és világos szerkezetben ismertető testes kötete *(Dějiny moravských klášterních knihoven.* Brno 1972, 380 l. + 32 t.). Legújabban pedig az alábbiakban ismertetésre kerülő könyvben a 15. századi brnói nyomda történetét foglalta össze.

Erre a munkára különösen azért volt szükség, mert a témát korábban tárgyaló munkák sorra elavultak, mindenek előtt éppen DOKOUPILnak a fentiekben érintett, több évtizedes munkája következtében. Most azután ezek birtokában a korábbi áttekintésekhez képest jóval szélesebb bázisról és összehasonlíthatatlanul korszerűbb módszerrel fejthette és fejtette is ki a 15. századi brnói nyomdászatra vonatkozó mai teljes ismeretanyagot. A fejlődést e téren jól szemlélteti, hogy a legutóbb, 1930-ban készült összefoglalás mindössze nyolc brnói ősnyomtatványról tudott. Az ötvenes évek második felében előbb a lengyel A. KAWECKA-GRYCZOWA, majd e sorok írója három-három korábban ismeretlen ilyen kiadványt publikált. A legfőbb eredményhez azonban természetesen DOKOUPIL módszeres kutatása vezetett a morva könyvtárakban és levéltárakban. Ennek köszönhető, hogy így most már nem kevesebb, mint 22 különböző 15. századi brnói nyomtatványról számolhatott be.

Az 1486-ban alapított brnói sajtó időrendben — Plzen (1479) és Vimperk (1484) után — a harmadik volt cseh és morva földön. Bennünket, magyarokat több szempontból is sok kapcsolat fűz ehhez már csak azért is, mert ekkoriban Morvaország MÁTYÁS király birodalmához tartozott. Egyes, bár nem bizonyított vélemények (pl. FITZ József) szerint a nyomda létrejöttében Johannes FILIPECnek, az olomouci érsekség adminisztrátorának is szerepe volt, aki ezt megelőzően mint MÁTYÁS király egyik kedvelt embere Váradon volt püspök. Akárhogy is történt, a város és az időpont megválasztása igen jó volt, hiszen ekkor a környező országok közül sem Ausztriában, sem nálunk, sem Lengyelországban, sem Sziléziában nem működött könyvsajtó.

A legelső, 1486. október 7-én befejezett *Agenda Olomucensis* után a következő datált kiadvány, THURÓCZY János műve a magyarok történetéről 1488. március 20-án látott napvilágot. Ez különben a műhelynek 42 fametszet felhasználásával a leggazdagabban illusztrált műve. Ezen kívül csupán még egyetlen további, napra pontosan keltezett brnói ősnyomtatvány van, ez pedig a *Missale Strigoniense* 1491. november 21-ről, ahol a két nyomdász neve először tűnt fel: „per... Conradum Stahel et Matheum Preinlin impressores Venetos...". E két magyar vonatkozású nyomtatvány, amely terjedelemben messze kimagaslik e sajtó kiadványai közül, abban is eltér a többitől, hogy egy 1488. évi jogi művel együtt csak ezekből ismeretes ötnél több, máig fennmaradt példány. Legyen tehát ennyi is elég a műhely magyar szempontból figyelemreméltó jelentőségének alátámasztására.

Az említett két mester tehát velencei nyomdásznak nevezte magát. Ezt megelőzően azonban STAHEL már 1482-ben Passauban dolgozott, és csak 1484-ben — éppen egy *Breviarium Olomucense* kolofonjában — tűnt fel a neve Velencében, két, az erdélyi Barcaságból származó nyomdász, Andreas CORVUS BURCENSIS és Martinus BURCENSIS DE CZEIDINO társaságában. Talán ez a három férfi, amint azt a gazdag kombinálókészségű FITZ feltételezte, vagy STAHEL egyedül alapította a brnói nyomdát 1486-ban. STAHEL neve még egy 1495 körüli és egy 1499. évvel keltezett kiadványon található. Közben azonban

1492 és 1495 között a nyomda tevékenysége valószínűleg szünetelt. Ennek több oka is lehetett. Ekkoriban változott meg a politikai helyzet, hiszen MÁTYÁS király halála után JAGELLÓ ULÁSZLÓ alatt Morvaország ismét egyesült Csehországgal, bár az uralkodót egyben magyar királlyá is választották, majd FILIPEC lemondott mint a morvaországi érsekség adminisztrátora. Éppen 1492-ben kezdte el igen élénk tevékenységét a komoly konkurrensnek számító bécsi Winterburger-műhely. 1495-től STAHEL újra megpróbálkozott, és 1499-ig dolgozott is Brnóban. Ezt követően sem az itteni nyomdáról, sem az ő személyéről több hír már nincs. 1491-ben említett társa, PREINLEIN részben STAHEL felszerelésével — feltehetően az új érsek, THURZÓ Szaniszló, a neves humanista és mecénás hírére — még 1499-ben annak székhelyén, Olomoucban tűnt fel.

A megszakítással 1486 és 1499 eleje között tevékenykedett brnói nyomda történetét DOKOUPIL a legnagyobb hozzáértéssel és példamutató módszerességgel tárta fel. Ennek során áttekintette és kiértékelte a korábbi szakirodalomnak a témába vágó teljes anyagát. Különös figyelmet szentelt éppen a politikai összefüggés miatt a 15. századi magyarországi nyomdászatnak is a legújabb kutatási eredmények felhasználásával. A brnói műhely termékeinek részletes tartalmi értékelése után könyvében a legterjedelmesebb rész a nyomda felszerelésével foglalkozik. Miután levéltári adatok — akárcsak a korabeli hazai officinák esetében — egyetlen sornyi sem maradt fenn, a felszerelés részletei kizárólag a kiadványoknak igen elmélyedt, rendkívül fáradtságos aprómunkával és nagy hozzáértéssel történt kutatása segítségével voltak kielemezhetők. Behatóan vizsgálta a betűkészletet, amely nyilvánvalóan velencei eredetű és mindenek előtt liturgikus művek előállítására volt alkalmas. A két leginkább használt betűtípus azonos méretű törzsre volt öntve, ami lehetőséget biztosított a szedő számára az esetleg elfogyott betűk pótlására a másik típusból. Ebből Dokoupil egyes esetekben kikövetkeztette a kiöntött betűk számát: a nagyobb fokozatú típusból több mint 860 „a", 850 „e", 380 „m", 210 „v" stb. Bravúros kutatómunka eredménye ez!

De nem csupán az öntött betűket, de a könyvdíszeket (pl. nem kevesebb, mint 12 iniciálésorozatot) is gondosan rendszerezte. Megvizsgálta a nyomtatáshoz használt papír vízjelét, a kiadványok formátumát, az ívjeleket, a lapok nyomdai elrendezését és méretét (beleértve a hasábok és sorok számát is), a pirosnyomás használatát, a címlapot, ill. kolofont, a nyomdai kapacitást, a személyzet létszámát és a kiadványok árát is. Ahol a téma érdemi kiértékeléséhez kevés volt a rendelkezésre álló adat (pl. árak), ott az időben és térben legközelebb álló analógiák segítségével tette teljessé Dokoupil a képet.

A 22 kiadvány leírása és részletes nyomdatörténeti elemzése is mintaszerű, akárcsak az ezek leglényegesebb adatait tartalmazó és jó áttekintést nyújtó táblázat. A német nyelvű kivonat legalább összefoglaló formában ad lehetőséget a cseh nyelvet nem értők számára e kitűnő mű megismerésére. A jegyzetek, a források felsorolása és a gondos mutató biztosítja a kötet tudományos hitelét, ill. jó használhatóságát. Külön kell kiemelni a kiadványt záró 32 lap terjedelmű és jó kivitelezésű illusztrációt, amelyen a nyomda betűkészletének jelentős része is rekonstruálást nyert. Példamutató a reprodukciók és az eredeti közötti méretarány (1: 1, 1: 1.5 és 1: 2), ill. az eredeti tükörméret feltüntetése.

Mindent összefoglalva, csakis a legnagyobb elismerés hangján üdvözölhetjük DOKOUPIL e művét, amelyben mintaszerűen tárta fel a magyarok számára is fontos 15. századi brnói nyomda történetét.

Éppen magyar vonatkozása miatt érdemes külön is foglalkozni DOKOUPIL problémájával az esztergomi misekönyv kánonját illetően. Az ebben található nagyméretű betűtípus, továbbá a fametszetes díszek egyetlen más brnói kiadványban sem találhatók meg. DOKOUPIL ugyan mint e műhely 3. betűtípusát több helyen is regisztrálta (82., 106. l.), akárcsak a kánon szövegét kezdő, szép, fametszetes T-betűt (57. l.), mégis miután a kánonhoz használt teljes nyomdai készlet fellelhető az augsburgi Erhard RATDOLTnál, úgy gondolta, hogy a misekönyvnek ezt a füzetét nem Brnóban, hanem Augsburgban nyomtatták (114. l.). Ezzel felújította Karl SCHOTTENLOHER korábbi feltételezését *(Die liturgischen Druckwerke Erhard Ratdolts aus Augsburg 1485—1522.* Mainz 1922, XII. l.).

HUBAY Ilona azonban, amint ezt DOKOUPIL is tudja, korábban kimutatta, hogy a betűtípus mérete Brnóban (184 mm húsz soronként) RATDOLTnak Velencében, vagyis 1487 előtt használtával és nem a későbbi augsburgival egyezik, amikor ez már valamivel kisebb (180 mm.) volt. A RATDOLT-féle kánon metszete ebben az 1491. november 21-én készült esztergomi misekönyvben még azonos az

1491. szeptember 16-án, Augsburgban készült augsburgi missalében levővel, míg az 1492. március 17-én megjelent freisingi misekönyvben a keresztfa INRI feliarata hiányzik. A dúcnak ez a sérülése talán éppen a Brnóba történt kölcsönzése során keletkezhetett. Végül HUBAY az esztergomi misekönyv kánonjának papírjában látható vízjeleket a kötet többi részében is megtalálta (*Missalia Hungarica*. Bp. 1938. 14—15.) A meggyőző érvek egész sora alapján bizonyosra vehető, hogy a kánont tartalmazó nyolc levélből álló füzetet is Brnóban nyomtatták. A betűtípus még Velencéből juthatott ide, de rendkívül nagy mérete miatt más brnói kiadványban nem került felhasználásra. A kánonban alkalmazott nyomdai készlet kétségtelenül RATDOLTtól származott. Az ő és a brnói műhely közötti szoros kapcsolatokat különben a *Thuróczy-krónika* két, 1488. évi kiadása is jól bizonyítja (vö. *Gutenberg Jahrbuch* 1962. 390—399, HUBAY Ilona).

DOKOUPILnak csupán két hártyára nyomtatott levél állott a brnói kiadású esztergomi misekönyvből eredetiben rendelkezésére, így következtetéseket a papír alapján nem volt lehetősége levonni. Az öt ismert példány (Bp., OSzK — Bp. Szabó E. — Esztergom, érseki (2 pld.) — Wien, ÖNB) papírjában látható vízjelek nem csupán mindenben megerősítik HUBAY állítását, de azok segítségével ez még tovább is finomítható. A hét főcsoportba tartozó vízjelek előfordulásából rekonstruálható a *Missale Strigoniense* füzeteinek nyomtatási sorrendje is. A kis körben levő mérleg használata az „o" füzettel megszűnik, eszerint az „a—z + A—M" ívjelű főrész előtti „fl" és „gl" jelzésű ívekkel kezdték el a könyvnyomtatását. A kötet legelején álló, ívjelzés nélküli füzet papírjában az a koronával díszített ökörfej látható, amely különben csak a főrész utolsó két „L—M" ívjelű füzetében fordul elő. Hasonló a helyzet a kánonnal, amelynek gót koronás és magas kereszttel díszített hegycsúcsos vízjelű papírjával azonos, ill. hasonló a kötet végén álló „E—M", ill. az utolsó, „M" füzetben látható. Ezek alapján joggal feltehető, hogy a kalendáriumot tartalmazó első füzetet és a problematikus kánont Brnóban utoljára nyomtatták, vagyis az 1491. november 21-én datált kolofont követően.

BORSA GEDEON

Wernher, Juraj: O podivu hodných vodách Uhorska. Osveta (Turócszentmárton), 1974. 88 l. (Az 1556-os latin kiadás szövegét fordította Ján KOŠECKÝ. Szakmai sajtó alá rendező és a jegyzeteket írta: Augustín REBRO. A fordítást ellenőrizte: Juraj CHOVAN.)

A nyomdai és könyvkötészeti szempontból egyaránt ízlésesen elkészített könyvecske WERNHER György *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation* c. művének 1556-os Bázelben megjelent kiadása alapján történt szlovák nyelvű fordítása. (Az I. kiadás ugyanott jelent meg 1549-ben, majd követte az 1551-es bécsi.) A viszonylag nagy példányszám (4300) és az olcsó ár bizonyára nagy elterjedést biztosít majd e könyvnek mind a történelem, mind különlegesen a balneológia története iránt érdeklődők körében, mégpedig a facsimilében közölt latin szöveg alapján külföldön is. (A facsimile-lapok esetében azonban jobb lett volna — az olvashatóság érdekében — fekete színű betűket használni.) Mindez talán indokolttá teszi, hogy e munkával alaposabban foglalkozzam.

A fordítás olvasmányos, a többsoros latin körmondatokat ügyesen, érthetően oldja fel. Kifogásolnom kell azonban — tudománytörténeti publikációról lévén szó — a szabatos hűség hiányát. Legyen szabad erre az alábbiakban — a teljesség igénye nélkül — részletesebben kitérnem.

A latin szöveg 178. lapjának* utolsó 2 sorában olvasható: „Est vero plane mirabilis diversarum, nec unius linguae per universam Hungariam gentium mistura..." (A lapszám ilyen nagy, mert WERNHER művét később kolligátumként adták ki HERBERSTEIN Zsigmond báró *Rerum Moschovitarum Commentarii* c. művéhez. Egyébként WERNHER György, sárosi várkapitány a hypomnemation-ját éppen HERBERSTEIN felkérésére írta. A latin szöveget itt is, a továbbiakban is a rövidítések feloldásával, az „u" és „v" megkülönböztetésével nyújtom.) S íme, a fordítás: „Figyelemre méltó az a tény, hogy Magyarországon a nemzeteknek ilyen tarkasága mellett nem állapodott meg közös nyelv".(= „...sa pri takej pestrosti národov neustálil jeden spoločný jazyk.") E sorok írója 1962 decemberében magyarra fordította WERNHER munkáját (a fordítást ERDŐSI Laura mutatta be a *Communicationes ex Bibl. Hist. Med. Hung.*

* Az eredeti mű — kolligátum! — saját lapszámozása.

29. sz. (: 1963 :) 105. sk.), s abban e mondatot így fordította: „Az egész Magyarországon csodálatos a különféle, nem is egynyelvű nemzetiségeknek a keveredése". De talán ennél is helyesebb lenne a következő fordítás: Egészen csodálatos, hogyan keverednek az egész Magyarországon a különféle, nem is egynyelvű nemzetek. Ám akárhogyan fordítsa is valaki, világos, hogy nem az a figyelemre méltó, hogy annyi nemzetnek nincs közös nyelve. Hanem az, hogy a XVI. századi Magyarországon annyiféle, különböző nyelvű nemzet keveréke élt.

A 179. lapon a vármegyék fogalmát magyarázva WERNHER utal a CICERO műveiben található „dioecesis" szóra, melyről megjegyzi: „quod nominis Episcopi in appellatione suarum iurisdictionum, quanquam nunc vulgo corrupte, usurpant". A fordító itt (37. l.) egyszerűen figyelmen kívül hagyta a quanquam-mal kezdődő közbeszúrt mellékmondatot. A következő mondat értelmét („Earum vero partium praefecti vocantur Hungaris Comites") nem adja meg szabatosan e fordítás: „Nálunk, Magyarországon az egyes területrészek igazgatóit..." stb.

Ugyanezen a lapon merőben téves a Budával foglalkozó első mondatot mindjárt úgy fordítani, mintha már ebben a budai hőforrásokról lenne szó (38. l.). Az „urbs" főnévvel egyeztetett „regia" melléknév ui. nem a forrásokra vonatkozik, hanem Buda városára, amelyet méltán tartottak Magyarország királyai királyiainak (székvárosnak) a hely fekvése, alkalmas és kellemes volta miatt. Rátérve magukra a hőforrásokra, ezek nem a lelőhelyük szerint különböznek oly nagyon egymástól („...sa podľa miesta svojho výskytu od seba veľmi odlišujú"; 38. l.), hanem „nagyobb a különbség közöttük, mint előfordulásuk helyei között" (= „inter quas differentia maior est, quam pro loci discrimine"; 179. l.), vagy: mint a hely távolsága. A felhévízi források közül az egyik csoportot királyinak hívták, a másikat „*hospitales*"-nak. Nagyon szolgai ezt „vendégi"-nek („Hostovské") fordítani, s közben elhagyni a jelzős mellékmondatot („a vicino ptochodochio dictae fuere"), amelyből pedig kiderül, hogy szegényházi, kórházi vagy még inkább „ispotályi" (szlovákul: „špitálske") forráscsoportról van szó. E kifejezés megfelel a történelmi körülményeknek is. (Vö. *Budapest Lexikon* Bp. 1973. 216. l.)

Ugyancsak a helytörténeti háttér (Gül Baba türbéje) elhanyagolása okozhatta a MEHMED pasával kapcsolatos részben ezt a majdnem érthetetlen fordítást: „A felhévízeknél a szomszédos dombon... szentélyt építtetett, s ezt a szentélyt, valamint az egész helyet a saját személyisége emlékének szentelte." (39. l.) A latin szöveg (180. l.) itt így szól: „Sacello etiam apud superiores", ti. thermas, „in colle vicino... posito, consecravit locum memoriae cuiusdam eius ordinis,..." Ez az *ordo* a dervisekre vonatkozik, akiknek számára — az előző mondat tanúsága szerint — Mehmed pasa otthonokat, mintegy rendházakat építtetett. A szentélyt tehát, valamint az egész helyet a rend egyik tagja (egy dervis) emlékének szentelte.

A törökök éppen nem tartják a vizet Isten „kivételes ajándékának" (= „výnimočný dar"), hanem kiváló ajándékának (= „praecipuum munus"; vö. 180., ill. 40. l.). A víz szertartásos használata náluk „nem csupán a testi szenny lemosására, hanem a bünök engesztelésére is" szolgál. (Elerőtlenedik e szembeállítás, ha a megfelelő latin mondatot — „lavationes, quibus... non modo ad sordes corporis abluendas, sed ad scelerum quoque expiationes uti consueverunt" — KOŠECKÝ-vel így fordítjuk: „...hogy lemossák magukról nemcsak a szennyet, hanem minden rossz cselekedetüket is". Ld. 180., ill. 40. l.)

Nem hiába derítették ki az irodalomtörténészek, hogy a humanista írók a görög-római kor alkotásaiból merítettek ihletet. Nem kivétele e szabálynak a XVI. századi Magyarországon író WERNHER György sem, amikor a mohamedán fürdési és mosakodási szokások leírásánál nem hagyja megemlítetlenül az antik párhuzamokat. Merkúr isten vízével hintették meg az emberek egymást, hogy általa megtisztuljanak a büneiktől. „Sic Orestem a sanguine matris expiatum esse, memorat Pausanias in Corinthiacis, cum illum nemo lare suo et hospitio dignaretur" — olvashatjuk a latin szöveg 180—181. lapján. Ha fordítónk megnézte volna az *Ókori Lexikon* II. kötetének 388. lapján a *Pausanias* címszót, nem keverte volna össze annak „*Corinthiaca*" c. művét Korintosz kikötővárossal ilyenképpen: „Pausanias megemlíti, hogy így szabadult meg a saját anyja kiontott véréért való vétkétől Orestes. Amíg ez meg nem történt, senki sem adta meg neki Korintoszban a vendéglátás tisztességét lares-ai mellett." (Ld. 40. l. utolsó bek.) Az ilyen magatartásnak nem az volt az alapja, hogy „a szokásos ritus és kérések előadása alapján igyekeztek elhárítani magukról a gonosztettek borzalmát" (41. l. első bek.), hanem az „az elődöktől átvett igen régi szokás, hogy mindenki kerülte érintkezésben is, beszélgetésben is azokat, akiket szörnyű bűnök terheltek" (= „...exem-

plum ritus vetustissimi, accepti a patribus, quo rei atrocium criminum a consuetudine omnium et colloquio arcebantur"; 181. l.).

Nemcsak WERNHER szövegezésével, de a mohamedán vallási felfogással sem egyezik az a fordítás, amely szerint a közfürdők alapítása és építése „nemcsak a dicsőségükre szolgál, amíg élnek, hanem hogy a haláluk után is a tiszteletükre szolgál". (Ld. 41. l. negyedik bek.) Mert nemcsak magukról az alapítókról vagy fenntartókról van itt szó. A törököknek ui. „az a véleményük, hogy az ilyesmi", ti. a nyilvános fürdők létesítése és alapítása, „nemcsak az élők számára dicsőség, hanem a halottaknak is üdvös", így, általánosságban. (Ld. a 181. l. — „nec id tantum viventibus gloriosum esse, sed etiam vita functis salutare putant" —, és vö. a középkorban szokásos „Seelenbad" intézményét.)

SZULEJMÁN szultán fürdőépítkezéseivel kapcsolatban WERNHER szerint nemcsak a kalocsai érsek palotájának a szobrait vették igénybe a törökök, hanem magát az épületet (41. l. — 181. l.). E fürdőbe a vizet földalatti csatornákon kellett a Dunából (nyilván a forró hévíz hűtésére) átemelni, amint ez megfelelt Buda magas Duna-partjának. (Tehát nemcsak egyszerűen Budának a közvetlen Duna melletti fekvése miatt. Ld. id. h.) Végül hadd említsek meg még egy művészettörténeti pontatlanságot ugyanott. E fürdő belső díszítését a fordítás szerint azok a márványszobrok alkották többek között, amelyek azelőtt templomokban voltak. „E szobrok közül néhány, ha falba volt vésve, ki lett onnan véve és a legnagyobb gonddal megszépítve" (= „Poniektoré z týchto sôch, ak boli vtesané do steny, boli odtiaľ vybraté a s najväčšou starostlivosťou skrášlené"). A latin eredeti ezzel szemben arról szól, hogy „maga a fürdőhelyiség — ipsum balneum — belül be van fedve (incrustatum) és ki van rakva (v. terítve: stratum) márvány emléktáblákkal (monumentis), amelyek azelőtt templomokban voltak elhelyezve, de amelyekről, ha képek voltak beléjük vésve, ezeket lefaragták (resectis, ti. imaginibus, ...si quae insculptae fuerunt), s az egész művet átcsiszolták (toto opere perpolito)." Így már érthető, s megfelel a valóságnak is. Az epitáfiumokon levő domborműveket — az eltemetett nagyságok képmásait vagy címereit — lefaragták vagy összezúzták, az így nyert durva felületet lecsiszolták, hogy a fürdőmedence köré rakják akár padozatul, akár a falak bizonyos magasságig történő borításául.

Nem fér bele egy könyvismertetés kereteibe, hogy az egész fordítást egybevessem WERNHER latin szövegével. Az eddig elemzett helyek is mutatják a horatiusi szabály érvényét: „Nonum prematur in annum"... Ha a kiadó megtartotta volna, alkalmat adott volna és időt a szaklektoroknak, a kézirat alaposabb áttanulmányozására és korrigálására. E tekintetben a fentebb említett magyar fordítás is hasznos segédeszköznek bizonyulhatott volna.

VIDA TIVADAR

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. VIII. 6. — Terjedelem: 10,5 (A/5) ív
75.2157 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Csapodi Csaba: XIII. századi magyarországi Psalterium Wolfenbüttelben 231
F. Csanak Dóra: A Ratio Educationis és az iskolai újságok 243
D. Szemző Piroska: Jókai kiadói pere élete alkonyán 262
Markovits Györgyi: Az emigráns „Diogenes" 279
József Farkas: Einige Fragen der frühen ungarischen antifaschistischen Publizistik am Anfang der zwanziger Jahren 289
Dersi Tamás: Sajtó és irodalom a felszabadulás utáni években 294

KÖZLEMÉNYEK

Haiman György: Telegdi Pap Sámuel betűmintája és a Tótfalusi-mátrixok sorsa 300
Petrovich Ede: Klimó püspök levelezéséből 305
Kovács József László: Egy szabadkőműves emlékkönyv magyar bejegyzői..... 309
Fülöp Géza: Skublics Károly és Zala megye Könyvtára 313
Batári Gyula: Az Egri Hétilapok c. hirdetési folyóirat..... 321
Simon József: Székelyföldi unitárius iratok Sopron megyében 324
Tasi József: Egy Rippl-Rónay József által készített könyvborító története 324

FIGYELŐ

V. A.: Codices Manuscripti 329
Csűry István: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 329
Bónis György: Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi 333
Barlay Ö. Szabolcs: A Diruta-kutatás mai állása 334
Vízkelety András: A Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság működéséről 1974—1975-ben 338

SZEMLE

A „Magyar kódexek" elnevezésű gyűjtemény. Bp. 1973. *(V. Kovács Sándor)* .. 341
Kurrens külföldi periodikus kiadványok jegyzéke. Bp. 1973. *(Kókay György)* ... 342
A Debreceni Néplap repertóriuma. 1944—1945 *(k. gy.)* 342
Scheiber Sándor: Folklór és tárgytörténet I—II. Bp. 1974. *(Dán Róbert)* 343
Locke, John: Levél a vallási türelemről. Bev. Mátrai László. *(Dán Róbert)* ... 344
Barnett, R. D.: Catalogue of the permanent and Loan Collections of the Jewish Museum London. London—New York 1974. *(Scheiber Sándor)* 345
Dokoupil, Vladislav: Počatky brněnského knihtisku. Brno 1974. *(Borsa Gedeon)* 346
Wernher, Juraj: O podivu hodných vodách Uhorska. Osveta 1974. *(Vida Tivadar)* 348

Ára: 40 Ft
Előfizetés egy évre: 60 Ft

INDEX: 25543

SOMMMAIRE

Csaba Csapodi: Un Psalterium de Hongrie du XIIIe siècle, à Wolfenbüttel 231
Dóra F. Csanak: La Ratio Educationis et les journaux d'école 243
Piroska D. Szemző: Le procès d'éditeur de Jókai au déclin de sa vie 262
Györgyi Markovits: «Diogenes» l'émigré 279
Farkas József: Einige Fragen der frühen ungarischen antifaschistischen Publizistik am Anfang der zwanziger Jahre 289
Tamás Dersi: Presse et littérature aux années d'après la libération 294

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

György Haiman: La matrice de Sámuel Telegdi Pap et le sort des matrices de Tótfalusi 300
Ede Petrovich: De la correspondance de l'évêque Klimó 305
József László Kovács: Les signataires hongrois d'un album de franc-maçons 309
Géza Fülöp: Károly Skublics et la Bibliothèque du comitat Zala 313
Gyula Batári: La revue d' annonces, intitulée «Egri Hétilapok» 321
József Simon: Des écrits unitariens provenant du pays des Sicules, au comitat Sopron 324
József Tasi: L'histoire d'une couverture de livre faite par József Rippl-Rónai 324

CHRONIQUE

A. V.: Codices Manuscripti 329
István Csűry: L'Annuaire de la Bibliothèque Nationale Széchényi 329
György Bónis: Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi 333
Szabolcs Barlay Ö.: L'état actuel de la recherche de Diruta 334
András Vízkelety: Sur l'activité du Comité de Travail de l'Histoire de Livre et de Bibliographie en 1974 et 1975 338

REVUE

Le recueil intitulé «Magyar kódexek» (Des codex hongrois) Budapest, 1973 *(Sándor V. Kovács)* 341
Répertoire des publications périodiques courants à l'étranger. Budapest, 1973 *(György Kókay)* 342
Le répertoire de Debreceni Néplap (Journal Populaire de Debrecen) 1944—1945. *(k. gy.)* .....
Sándor Scheiber: Folklore et histoire d'objet. Vols I—II. Budapest, 1974 *(Róbert Dán)* 343
John Locke: Levél a vallási türelemről. (Lettre sur la tolérance en religion.) Intr. László Mátrai. *(Róbert Dán)* 344
R. D., Barnett: Catalogue of the permanent and Loan Collections of the Jewish Museum London. London—New York 1974. *(Sándor Scheiber)* 345
Vladislav Dokoupil: Počatky brněnského knihtisku. Brno 1974. *(Gedeon Borsa)* 346
Juraj Wernher: O podivu hodných vodách Uhorska. Osveta 1974. *(Tivadar Vida)* 348